

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1984

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

ТВОРИ У ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

ТОМ
2

ЄДИНА
ПОВІСТЬ

ХВИЛІ
Роман

У2
З-41

*Во второй том
вошли повесть
о борьбе патриотов
в тылу врага
на оккупированной фашистами
Украине и роман,
посвященный
преемственности поколений
советских людей —
старших, на долю которых
выпали борьба
за утверждение
Советской власти,
тяжелые испытания
Отечественной войны,
и их детей,
продолжающих славные
традиции отцов.*

З 4702590200—226
М205(04)—84 передплатне.

© Склад,
художне оформлення,
Видавництво
«Дніпро», 1984 р.

ЄДИНА

ПОВІСТЬ

«Аге-гей, товаришу! Вище голову, друже. Чи ж можна так хнюпитись, хмурити чоло, коли навколо квітує життя?»

Такі думки снують у моїй голові. Справді, коли ви, шановний читачу, життєлюб і коли ви хочете побачити життя в його найвищому вияві — вийдіть ранком літньої днини в поле, пригляньтесь до кожної билиночки, прислухайтеся до кожного звуку, до кожного шелесту. Все тут живе. Кожне деревце. Кожна травинка. Кожна комашка. Кожний жучок. Живе вся тепла і рахманна в своїй доброті й щедрості земля.

Навіть стежка, та сама стежка, по якій звично ступає ваша нога, теж живе. Хто її тільки й протоптав у цьому безлюдному полі? Здається, що від часу, коли весною на косогорах і видолінках відгуркотіли трактори й сівалки, тут більше й нога людська не ступала. Бо ж і не було чого — посіяно, заволочено — хай собі росте. А в людей іншої роботи вистачає в цю гарячу пору. Аж ні! Дивись-но — чийсь ноги проклали полем цю вузьку, покривлену стежку, і вона в'юниться, вигинається під ногами.

Не поспішаючи, пройдіться тією стежкою. Хай пшениці, вусаті ячмені, ще зелене, але вже посизіле, жито нахльоскають вас по руках і спині. І вам так приємно буде від того шовкового дотику хлібів, що ви мимоволі почнете ловити пальцями непокірні в своїй пружності колоски. Все мені знайоме на полі. Кожний голос його мені зрозумілий.

— Ха-ва-вав! Ха-ва-вав! Під-падьом! Під-падьом!

Це десь там ген-ген у видолінку. А на відповідь, ось тут, де пролягла між вусатих ячменів глибока яруга, вже деруть горла неспокійні деркачі.

— Че-че-че! Сьвру! Че-че-че! Сьвру!

Немов хтось невтомний тре льонок на тисячах манюсіньких терниць. Тре та ще й весело посвистує, ніжно-ніжно, сопілково, ніби та робота йому не на втому, а на втіху невимовну.

— Кле-кле-кле! — клеочуть вгорі лелеки. Вони прямують аж он туди на торфища, де зеленіє лужок і сріблиться мінливо листям молодий осиковий гай.

— Цз... цзінь! — мов маленькі, випадкові кулі, дзенькають над хлібами мідно-зеленаві ковалики. Вже давно жито відкві-

тувало, а вони ніяк не вгмоняться — все перелітають з колоска на колосок, шукають м'яких молочних зерен.

Все мені тут близьке. Я знаю на цьому полі кожний горбочок, кожну долинку. Навіть кожне дерево тут мені знайоме, я знаю, як воно мене зустріне і що скаже.

Ось дуб. Хто зна, скільки йому років. І хто зна, яким чудом він зацілів. Один, немов старий-старий дідуган, стоїть він серед поля і до чогось пильно прислухається. Даремно прислухається. Однаково нічого не почує, бо вже глухий як пень. Чи то снаряд, чи, може, міна, мов сокирою, стяла йому кучеряву вершину, оглушила геть і контузила. Віки стояв серед поля дужий, жилавий, присадкуватий і ніяка сила його не брала. Ані посухи, ані вітри, ані громовиці. Стояв собі невразливий сотні літ, усіх ровесників своїх пережив. Нічому не скорявся. А знайшлася сила — і його підтяла.

Інший вже давно б загинув, а дуб стоїть. Живцем засихає, все менше й менше гілляк розвивається весною, вже й лелеки кинули на ньому своє гніздо, мабуть, сумно й незатишно їм стало жити з старим, недужим, а він, підточений важкою хворобою, живе, не піддається.

«Привіт, дубе! Живемо, скрипимо, старче?..»

«Еге-ге, скрипимо... Скрипимо, кажу, хай його батькові біс».

Сумовито хитає головою: «Не в одного тебе біда, не в одного тебе скорбота і смертельна образа, дубе».

А ось берізка. Ну, ця завжди весела, завжди посміхається. Заглядає несміливо вниз, на самісіньке дно рівчака, туди, де плететься і переплітається з колючим глодом ще колючіша ожина, і говорить-говорить. Над усе вона любить розповідати свої дівочі сни. Вона струнка й чепурна в своєму шовковому вбранні, гордо киває маленькою голівкою і лепече-лепече... «Явір оце мені приснився на світанку. Ніч була парка, гаряча, млоїло мене весь вечір, та вітер-гульвіса не давав спати. Схопить за листя і гне донизу. А то вже, коли роса впала, — легше дихнулось, розіспалась я. Сплю і бачу — йде до мене, прямує полями явір. Високий, ставний, та зеленочубий, та привітний. Спинився поруч і: «Хто ти, красуне?» — питає. Мені так бентежно, хочу озватись до нього, а слів нема, уста заніміли. А він хилиться до мене, шепоче щось ніжне, гаряче... А тут возуля полем пролітала. Впала мені на плече: «Ку-ку!» — та й подавилась. Сама, капосна, не кувала й від мене прогнала той чудовий сон».

Мрій, берізко, мрій! А що ж ще тобі робити, самотній, молодій і неспокійній, над цим урвищем серед широкого поля?

А поле розвеселилося, заграло барвами. Ранковий вітрець, юний і пустотливий, гнався за чимось, ловив і не міг упіймати. Воно, те щ о с ь, тендітне й безплотне, ледь вловимою тінню бігло по житах і пшеницях, ковалося в ячменях, а вітер гнався за ним невтомно, заходив то збоку, то біг навперейми, наздоганяв, накривав своїми легкими крилами, та в о н о знову легко й непомітно вислизало, мить — і вже мчало живою тінню далі. Вітер на хвильку завмирав, здивований, потім, схаменувшись, знову зривався навздогін, заходив з боків, летів навперейми. Поле гралося, поле сміялось, поле жило...

А в серці гризота, на душі сум. Не радує ні подих вітру бадьорий, живий, ні ласка сонця, тепла, привітна, ні голоси пташок, ні далекий призивний голос заводу. Не на прогулянку л вийшов у поле, не розважатись. Я тут — в який це вже раз! — шукаю... матері.

Так, так, я шукаю матері.

Яскраві спогади полоняють мою уяву, все життя моє, мов одна днина, стає перед очима. Забуваю про все, вже немає передо мною веселого поля, відступили кудись удалину і дуб, і берізка, немов у вир головою, поринаю в минуле.

Минуле... Чому ж воно не залишає мене ні на хвилину, чому так яскраво й відчутно стоїть перед очима?

...Того незабутнього вечора я знову підходив до нашої самотньої хати. Скільки й пам'ятаю — наша хата стояла край села. Над самими глинищами, там, де росли тільки вільхи, де весело бурунились бурчаки, а влітку купались у багнюці свині з усього села. Стежка до хати вела з вулиці, огороженої майстерно виплетеними з лози поліськими тинами, обсадженої густими вербами. Я знав цю стежку як свої п'ять пальців, міг знайти її безпомилково у найтемнішу ніч.

Цього разу я добирався до матиної хати не стежкою. Неначе злодій, скрадався поза вільшинами, сторожко прислухався до голосу сонного села.

Ховатись, бути пильним я вже привчився. Вже кілька місяців жив у ворожому тилу, по власній землі ходив, мов по чужій, прислухаючись навіть до стуку власного серця.

На рідній землі хазяйнував ворог. Фронт відкотився далеко на схід, уже давно не чути було артилерійських канонад, навіть літаки червонозорі не з'являлися тепер над нашими краями. Ані пройти, ані проїхати. Скрізь тебе на дорозі перестріне якщо не чужинець у зеленій куцій шинельці, то — чорношинельний поліцай. І крий боже потрапити їм у лапи — вже ніяка сила тебе не вирве. Так і знай — ти загинув.

Отож ішов я вночі, до всього прислухаючись, бачачи те, чого ніколи не бачив у звичайний час навіть у найясніші ночі.

Вже майже нікого не лишилося тут із моїх друзів. Одних ввіймали чорні шуліки, інші непомітно кудись зникли. Ті ж, кому поки що вдалося вберегти себе, ждали мого поклику. А кликати я не міг — не було зброї. Нещодавно я дізнався, що хтось викрив ворогам наші склади і їх було пограбовано. Фашисти захопили наш одяг, сухарі, навіть частину зброї. Але тільки частину. Більшість гвинтівок, боєприпасів, гранат, кулемети — врятував дід Максим Бобровник. З-під самого носа в фашистів забрав зброю — переніс у інше місце. Замаскував надійно та й поніс із собою ту, одному йому відому, таємницю за тридев'ять земель.

Максим Бобровник любив ліси — і не сказати... Партизанів тут ще в громадянську. А потім лісникував. Тепер фашисти всі лісові сторожки знищили, день і ніч ходили облавами. Та не вони, а зимові морози і голод гнали старого в село. А тут з'являється Максимові було небезпечно. Дуже вже добре знали і старе й мале його пишну кучеряву бороду. Правда, бороду можна було поголити, але де подінеш гострі насмішкуваті очі?

І Максим змушений був на якийсь час податись в район. Але перед тим як залишити наші краї передав через зв'язківця, що йде на північ нашої області. Там у нього в одному селі були чи то знайомі, чи родичі.

Мені хоч би що треба було знайти Максима Бобровника. За ці кілька місяців я вже змовився з кількома товаришами, дай тільки зброю — можна в ліс виходити, починати діяти. А зброю можна було здобути тільки за допомогою діда Максима.

Дорога, якою я йшов шукати Максима, вела повз материну хату. Ну, як тут не зайти? Як не побачитись ще раз, може, востаннє? Адже мені випадали небезпечні мандри. Могла зненацька і куля перестрінути в нічній темряві, могли і ввіймати десь, як перепела, по дорозі. Все могло бути...

Але все те мене не спиняло. Мені треба було знайти Максима, і я його знайду. Ось тільки з матір'ю побачитись треба. Неодмінно треба. Я любив її якоюсь особливою любов'ю, як не вмів любити більше нікого й нічого в світі, і ця любов стала мені тоді на шляху.

Прислухаючись до кожного шелесту, до найлегшого подиху вітру, до кожного звуку в зимовій ночі, я крок за кроком підходив до заповітного батьківського вікна. Серце в грудях бухало неспокійно, в очі ніби трусило сніжком, і вони мимоволі сльозились. В ушах дзвеніло від моторошної тиші. Минула, здається, ціла вічність, поки я прихилився до віконця.

— Мамо!

Ледве чутно постукав у напільне віконце, а в хаті вже рух, уже скрадливо скриплять мостини старенького селянського полу.

— Хто там?

Її голос! Тихий, украдливий, повний надії, повний радості й любові! Я той голос, той ніжний шепіт впізнав би безпомилково серед тисячі, серед мільйонів сторонніх голосів і шумів.

— Це я, мамо!..

— Синку!

І вже полопотіли молодо босі ноги по долівці, вже скрипнули хатні двері, вже шкрябають немудрі селянські засуви, вже дихає на мене хатнім теплом, і мати... маленька, тепла, тремтяча, ласкава, рідна повисає на грудях.

— Ох, скільки я тебе ждала, синку!

І з тим глибоким подихом, ніби душа покидає її виснажене тіло, мати хилиться, мов нежива, донизу.

Пахне рідно хлібною скоринкою, добре впрілим у печі борщем, чебрецем і м'ятою; невгавно цвірчить з-під печі цвіркун, і непривітною темінню блимають назустріч холодні кутки. Матері не видно, тільки чути, як вона шамотить по хаті, тільки чути — причитує щось сама до себе. Вона поквалливо запиная вікна. В хаті стає темно, як у погребі. Мовчки, незграбними пальцями, що ниють від шпарів, розстібую свого козушка, розв'язую і ніяк не можу розв'язати шворки біля вух шапки.

Тільки тоді, коли й напільне вікно було закрите, мати підійшла до печі. Почаклувала у пічурці, подула голосно, в попелі знайомо блиснула жаринка. Хвилина — і під комином розцвіла пишна жоржина — все нові й нові жаринки займались малиново, в хаті запахло димком.

— Оце ж, синку,— встигає і вогонь роздувати, і говорити мати,— ані сірників, ані гасу. Скіпками світять люди та очима. Все перевів, все попсував, бодай йому добра не було, дияволу.

Сліпучо спалахнули смолянисті скіпки. В хаті розвиднілось. Мати, усміхнена, добра, відхилилась від печі та стала передо мною вся сяйна, щаслива. Я дивився на неї і не міг відірвати заволожених очей.

Тільки очі — її, материні. Та ноги — босі, густо помережані набухлими синіми жилами.

— Взуйтеся, мамо, застудитесь.

Ніби й не чує — дивиться на мене своїми добрими золотаво-сірими очима, посміхається лагідно, винувато тягнеться сученькими, жилавими руками до шворки моєї шапки.

— Тож, бач, затягнулося. Дай розплутаю.

Тепер я доскоху дивлюся в рідне, змарніле обличчя. Як вона постаріла, як скудла, як виснажилась за ці кілька місяців. Аж впізнати важко. Скільки нових зморщок лягло біля очей, а скільки глибоких, болісних перерізали її високе чоло?

Але це вона — моя ненька. Я впізнав би її завжди і всюди. По очах. По руках тремтячих, натруджених. По ногах, оббитих болючими жилами... По хустці оцій чорній, замисканій.

Мені ті шворки немов передавали горло. Хочу дихнути — і не дихну, хочу проковтнути важкий клубок — а воно не ковтається. Мамо! Матінко моя! Коли ти вже знімеш з голови оцю жалобу, коли ти вдягнеш святкову веселу хустку, коли посміхнешся безтурботно й щасливо?

Скільки пам'ятаю — все вона в цій чорненькій хустці, все невесела. А й справді. З чого б їй було радіти? З чого веселитись?

Тільки-но я народився — почалася та, перша, війна. І спам'ятатись не встигла — забрали мого батька, лишилась одна-однісінька. В холодній хаті без сіней, край села. Казали — перед самою війною дід-покійник відділив мого батька, справив на власне господарство. Землі, звісно, в селі не знайшлося — от і виселили за село, за глинища, на кінець греблі. «Нічого, — казали, — з часом і інші тут селитимуться. В кожній хаті є кого відділяти». Може б, воно так і було, та тільки хто ж стане у війну будуватися? Лишилися ми з мамою за селом удвох. Я в колиці репетую, а вона надо мною плаче. Хоч і недалеко до села — може, якихось метрів триста, — а все ж не в селі.

Потяглися роки за роками. Від батька йшли-йшли невтішні вісті та й перестали. Творилося щось над землею незрозуміле. Кого тільки не бачила наша хата — крайня ж! З'являться десь в окрузі якісь гайдамаки — і вже нас не минуть. Мишачі нори обнишпорять, мамі гвинтівку в груди тичуть, кричать, мов навіжені. Вони кричать, а я теж — на всю хату, перекричати їх хочу. Німців чорт приніс — і ті нас не минули. Двоє курей було — постріляли. А потім гетьманці, за ними денкінці, анархісти якісь. Якого тільки чорти зна чого не вешталось тоді на землі. А мамі муки, а мамі горе. Куди тут скинеш оту чорну старечу хустку? Тут гляди, щоб і тієї не зірвали з голови.

Та якось було заглянуло сонце і в нашу хату.

— Ось гляди, сину, з яким червоним ідуть! — показала мені мати через продуту лисицю в маленькій шибці.

Не минули нашої хати червоні. Зайшли. Та й не випадково зайшли. Одному з них кинулась мама на груди, немов над померлим голосила. То ніколи я не чув її плачу, а то мало вся сльозами не вилилась.

— Сину! Таж чи не впізнав? Батько ж, батько твій прийшов!

А мені куди там впізнавати? Востаннє ж бачились, коли мені й року ще не було. Дивився я на того вусатого підозріло, непривітно. Він просить, щоб на руки йшов, а я в куток. Незвично було йти до... батька.

Зате з охотою пішов на руки до іншого, веселоого, з невеличкою русявою борідкою і вусами. Мене зачарував його незвичайний шкіряний кашкет і шкіряна куртка, перепоясана ремнями, та ще щось таке незвичайне, з двома випуклими скельцями на грудях. Весело посміхаючись, незнайомиць порився в своїх широких кишенях та дав мені грудочку почорнілого цукру.

Сидів я в нього на руках, вертів той подарунок — не знав, що з ним робити. Не бачив до цього і не знав, який то на смак той цукор. Заглядав допитливо в усміхнені очі, і так мені тепло було, так спокійно й радісно. А бійці сміялися, кепкували з мене.

— Ох ти, козак! Не визнає рядового батька. Миколо Олександровичу, то, може, заберемо хлопця з собою?

— Люблять вас, товаришу комдив, діти, — посміхаючись, сказав батько.

А мати тоді мов на двадцять років помолодшала. Де вона тільки й зберігала ту квітчасту хустину. Вдягла ту хустку та така стала, що я аж рота роззявив з подиву. Скільки й живу на світі — ніколи не бачив такою щасливою свою маму, навіть і думки не мав, що вона в мене така гарна.

Мов сон, усе те минуло. Поїхали наші. Мама за ворота провджала, а я на лаві, в шибку вихукував. Потім ми з мамою тим цукром ласували. Ох і солодке ж! Мама не хотіла їсти — мені залишала, а я не хотів їсти без неї. Так я довідався, що на світі, окрім гіркого, є ще й солодке.

Потім повернувся додому батько. Радіти б та жити в добрі, а мама знову не скидала своєї чорної хустки, нишком витирала зрадливі сльози. Важкі рани та контузії чоловіка стали на заваді її щастю.

Пружиною згинався і випростувався батько довгими безсонними ночами, скреготів зубами від болю, стримував глухий стогін. І ніхто, окрім неї, того не чув і не бачив.

Рано довелося мені братися за чепіги. Виїдемо, бувало, в поле... А поле далеко, кілометрів за дванадцять. Почнемо орати. Не оранка, а плач. Обійде батько два-три рази за плугом та й у борозну — за живота руками береться.

Не раз привозив я його додому ледь живого. Дивлячись на батькові страждання, рано розучився я сміятись. А найболячіше було те, що батькові ще й не вірили. Сам якось чув, як сусід — правда, нам у селі всі були однаковими сусідами,— говорун Панько варнякав на колодках:

— Яка там у нього хвороба? Хитрує. Видать, брат, податків платити не хоче.

Мені було дуже образливо те слухати. Пожалівся на Панька батькові. А він сказав:

— Послухай, сину, того Панька! В нього всієї й мудрості, що язик довгий.

Батько помер несподівано. Навіть ми з матір'ю, хоч і бачили щодня його муки, не відразу повірили, що лишилися сиротами. По-справжньому я збагнув своє горе тільки тоді, коли зайшов до сільради, щоб записати батькову смерть, і Панько, який завжди крутився біля активу, сказав здивовано:

— Помер, значить? Чи ти бачив? Значить-таки, брат, правда,— хворий був чоловік.

І знову не скидала мати чорної хустки.

А там підріс я трохи. Вже почав свого непокірного чуба вгору дерти і на колодки виходили вечорами. Вже траплялось, що й з дівчатками десь біля перелазу пристоявав. Правда, мені ще старші радили: «Молоко на губах витри», але я намагався пропускати те повз вуха. Що ж з того, що тільки шістнадцять? Адже я не хвіст собачий — я хазяїн. Хто за мене оре, хто волочить? Хто косить і жито жне? Все сам. То чи ж наймати когось іншого і біля перелазу постояти?

Мати було трохи повеселішала. Та раптом, як сніг на голову, їй звалилась колективізація.

Я одразу ж сприйняв нове життя. На перших же зборах, навіть не порадившись з мамою, вписався до ініціативної групи. Справді — чому ж би то я мав радитись? Хто я насправді? Чи не хазяїн? Хто оре? Хто косить? То хто ж мав за мене й питання про колгосп вирішувати? А мати про колгосп і слухати не захотіла. Лозину навіть була схопила в гніві — та тільки — що ж то вона зі мною зробить?

Поскаржився я на матір в ініціативній групі. А там доручили переговорити з мамою Панькові. Панько в нас найпершим активістом виявився. Він, звісно, не забарився, завітав до нашої хати.

Як він тільки не агітував мою матір, як тільки не переконував! І контрреволюціонеркою її величав, і підкуркульницею, і попівським підспівувачем. Чого він їй тільки не обіцяв у колгоспі! То буде не життя, а щодня манна, молочна ріка з

киселевими берегами, викінчений рай на цьому світі. Коли ж, не дай боже, в неї не вистачить глузду і вона не впишеться до колгоспу — її жде велика біда, по-перше, — тюрма, по-друге, — Солонки, а по-третє, — прокляття всього революційного активу нашого села і, в першу чергу, його, Панька.

Мати обрала чомусь другий шлях, не боялася Панькового прокляття. Правда, мені вона рук не зв'язувала:

— Можеш вступати. Йди хоч у пельку. Забирай усе до нитки, неси в свій сюз, тільки дай моїй душечці спокій.

Мені загадувати двічі не треба. Одвів у колгосп нашу кобилку, одвів воза, плуг, борону. Погнав і корівчину. Правда, її через кілька днів повернули, але й це не принесло особливої радості матері. Не скидала чорної хустки. Обличчя її геть почорніло.

Весною ми сіяли гуртом. Небагато ще нас було, але вийшли в поле дружно. З півдесятка таких, як я, за плугами, а Панько біля нас грав із сажнем. Бригадиром його призначили. Посіями ми ярину, якраз за нашою хатою посадили цілий лан картоплі.

Мама на городі знехотя копалась: то картоплю, то мак, то ще там щось висівала. Мовчала. І не дивилась у нашу сторону.

Згодом піднялася ярина. Вилізла з землі картопля. Зазелініло все. Забуяло. Та як забуяло! Вже ні ячменю, ні картоплі не видно — пре бур'ян, як із води. Панько із сажнем бігає.

— От чорт! На кого люди, на того й бог. І де вони встобіса ці бур'яни набралися?

Та й таланило ж йому, тому Панькові, на бур'янах. Скільки й колгосп існує — бригадирував Панько. І скільки й бригадирував — бур'яни на його ланах не переводились. Недаремно жарт такий хтось пустив по селу:

— Якби давали ордени за бур'яни, то в Панька були б уже не груди, а іконостас.

Сумно дивився я на ті бур'яни на нашій картоплі в перший рік колгоспного господарювання. Не вистачало рук у нашому господарстві.

А то одного разу виходжу ранком на подвір'я — дивлюся, хтось картоплю колгоспну сапає. Від радості аж серце йойкнуло. Придивляюся — а то матінка. Чорна хустка на плечі зсунулась, а вона гатить люто, безперестану.

Підходжу. Запитую з подивом:

— Це ви, мамо?

Випросталась. Брови зведені суворо.

— А то не впізнав, чи що? Созівці ви задрипані. Вкинули насіння в землю, та й хай буяє. Нагосподарюєш ти, голубе, із своїм Паньком.

Так без заяви і вступила до колгоспу мати.

За літо трохи була заспокоїлась, оговталась. А тут знову неприємність. Восени пішов я до міста по науку. Старенька сумувала, відмовляла. Не хотілося їй лишатись самій. Врешті примиралась. «Ніхто не знає, де чия доля».

Поїхав я. А для неї знову настали чорні дні. Отой Панько, мов укрутився, мов накупився, падлюка, знущатися над моєю матір'ю. Де б яка найгірша робота не вишкреблась — усе на неї. І картоплю змушував копати вже тоді, як сніг землю вкриє, і коноплі мочити в крижаній воді, і жито молотити, немов чоловіків не було в селі.

— Працуй, стара, працуй, — приказував зловтішно. — Синка випровадила на інженера вчитись, то тепер і за нього тягни лямку. Я за вас робити не буду.

Та найбільше сиділи матері в печінках дрова. Як тільки починалася зима — мусила з вільшняка на плечах хмиз носити. По снігу, по морозу. А воно ж сире — в печі сичить, як гадючка, не хоче горіти, парою береться, кутки в хаті помокріли, а тепла ніякого. Борщ і той — стоїть день у печі, а квасоля так і не впріє, тверда, як дуб.

Звернулася була яюсььк мати до Панька — підводу б дровець сухих з лісу привезти. Куди там:

— А ви, брат, багато привели коней до колгоспу? Притягли один дохлий хвіст та й думаєте, брат, що тут вам готові виїзди стоять під дрова? Хай он синок приїде та й натягає тобі дров. А то бач — Дибченки всякі, і ті, брат, — в інженери. Грамотюки!..

А вона що йому? Витерла нишком сльозу — та й додому. За сокиру, за шворку та й у вільшняк по хмиз.

Я з міста кілька разів писав Панькові. І просив, і навіть погрожував. Ніякої відповіді.

— Буду я йому ще писати, — похвалявся тільки яюсььк матері. — В мене без вас, брат, ділов по горло.

Зустрівся з Паньком уже влітку, коли на канікули приїхав. Почав його соромити. Вислухав. Посміхнувся яюсььк недобре, задрив угору голову, пошкріб колюче підборіддя.

— Ти, брат, не той... Ти, брат, не дуже! Я, брат, із-за таких, як ти, страждати не буду. Інші он ордени та премії одержують, а я, брат, дзуськи. Через кого? Через таких, брат, субчиків, як ти. Думаєш, не знаємо, для чого ти перший у колгосп ліз? Знаємо, брат, вас, хитрунів. Щоб потім на інженера. Я, брат, робити за вас не буду. І ти, брат, мене не лякай. Бо ми, брат, таку тобі характеристику на курси твої пропишемо, що бачитимеш ти своє інженерство, як власні вуха! Зрозумів?

Тільки тим і втішив я маму, що за літо дров їй на всю зиму натягав. А що ти ще зробиш?

Потім життя трохи налагодилось. Притерпілася мати з Паньковим керівництвом. Уже навіть не хотіла ні на що й скаржитись. А там — непомітно час пролетів — і я закінчив науку. В люди вийшов. Справив матері новенький одяг, чоботи купив, хустку вовняну біло-кремову.

— Носить,— кажу,— матусю. Годі вже в старій ходити.

— Та, мо', й таке,— скупю посміхнулася. А хустку до скрини сховала.— Про свято хай. Це вже мені й на смерть буде.

Рано, ой рано ти, матінко, про смерть заговорила! Життя ж тільки починається. Хоч у нашій бригаді ще й не вивелись бур'яни, так уже ж, гляди, вся держава як піднялася, як життя навколо забувало. Прийшло ж і на нашу бідняцьку вулицю свято, а ти таке... Посміхається тільки, ніби не вірить.

А воно й справді так сталося, що радіти було передчасно.

Вийшов закон про зселення хуторів. Закон хороший, правильний. Не жити ж людям вовками поза селами, самотньо, як на висилці.

В нашому селі хуторів не було. Але Панько недаремно вважав себе за наймудрішу людину в усьому колгоспі. Він одразу ж запримитив, що моя мати, як столипинець, живе на хуторі, десь аж за сільськими глинищами. Те, що вона там живе сама, як горох при дорозі, його, безумовно, аж ніяк не турбувало. Йому, бач, набридло ходити аж за двісті метрів загадувати їй на роботу.

І Панько добився перед правлінням ухвали про переселення моєї матусі в село.

Ухвалено — зроблено. Швидко й нову садибу матері нарізали. Глинища, ті самі глинища, які протягом віків вважались невдобоєю,— підійшли якраз їй. І незчулася старенька, як одного ранку на подвір'я вдерлась будівельна бригада, з поспішністю пожежної команди накинулася на хату. Полетіла додолу солома, затріщали лати, заскрипіли крокви, задзвеніло скло у вікнах.

— Ой, що ж це? Ой, за віщо ж це? — притискувала жилаві руки до грудей.

— Досить тут тобі, брат, сидіти барсучихою, стара,— втішав Панько.— В село переїжджай, до культури, брат, приобшайся.

В перший день усе горіло й куріло на нашому подвір'ї. І хату встигли розтягти, і навіть якусь частину пластин на нове місце перевезли, звалили в глинищах. Зате в усі наступні дні ніхто навіть не заглянув на материне подвір'я. Так вона й ходила, горопашна, з старого місця на нове.

Ходила до Панька.

— Не одна ти в мене, брат. Бачиш, он саме посівна приспіла? То за що мені, брат, хвататися: за хату твою чи за посівну?

Ходила до голови колгоспу:

— До бригадира звертайтесь, до бригадира. Йому видніше.

Написала мені. Приїхав. Пішов до голови колгоспу. Немає. На цілий тиждень виїхав. Звернувся до заступника.

— Хто ж це такий розумний? Для чого ж хату зруйнували? Який же то хутір?

Заступник голови — людина невразлива, спокійна. Визнався тим, що власної думки ніколи не мав, робив тільки те, що наказував голова. Мені він усе ж порадив:

— Ти знаєш, той... Ти розумієш... Людина ти партійна, а той... Проти політики теє... Не ми вигадували про хутори... Свише наказано. Так що ти той... Гляди, щоб не теє...

Зустрів на вулиці Панька. Із сажнем чимчикував у поле.

— Ага, брат! Приїхав? Тож ти, брат, допоможи старій, бо зазимує без стріхи.

— Як же тобі не сором, Панько?

— Ти, брат, не лякай. Ми лянкі. Образовані, називається. А матерів кидають напризволяще. Я, брат, за чужих матерів не одвітчик. А тільки, коли б у мене була мати, я не позволив би, щоб сиділа ось так, як твоя, в циганському шатрі.

Похитуючись на нетвердих ногах, подався в поле. Вичовганий за роки сажень неохоче потягся за ним услід.

Просив матір:

— Киньте все це. Поїдьмо до мене. Проживемо якось...

Замахала руками, мов на божевільного.

— Хату кинути? Та чи ти смієшся? Де ж я в тебе житиму? В казньонній? А не дай бог чого — може, й тобі доведеться шукати притулку під батьківською стріхою.

Їздив до голови райвиконкому.

— Переселення? Як закон, товаришу. Перекручення? В нашому районі перекручень не може бути, товаришу. Все по закону. Розкидали і не будують? А то річ, товаришу, така, що держава всім не може... Тут, товаришу, власну ініціативу проявити треба. Так би мовити, поєднання власних коштів з колгоспними. Колгосп розкидав, а зібрати за власні кошти доведеться.

Правда, моєї заяви не лишив без уваги. Дзвонив телефоном у село. Говорив з заступником. Наказав негайно відбудувати хату.

Це подіяло. Вже другого дня в подвір'ї вешталось двоє майстрів. Але то були такі майстри, що не стільки будували, скільки доламували готове.

Я мусив їхати — в мене ж робота. З того дня й почало ходити до хати по одному, по два чоловіки. Панько так і сказав матері:

— Скаржитись? Він, брат, думає, на лякливих натрапив? Ні, брат, дзуськи! Я вам так, брат, набудую, що й коти через стіни лазитимуть.

Довелось-таки поєднувати «власні кошти з державними». Двомісячну зарплату свою послав, а все-таки вселив на осінь маму до хати.

...І ось тепер, мов злодій, прокрався до цієї хати. І вона мене прийняла радісно, зігріла рідним теплом. «Яка ж ти мудра, ненько! Одна тільки могла вгадати про той час, коли мені ще так буде потрібна батьківська стріха».

Роздягнений, я ходжу по хаті й оглядаю рідне житло. Здається, десятки років я тут не був. Голо і сумно дивляться на мене стіни, сердито глипають похмурі мокрі кутки. Біля печі купка мокрого гілля, «Знову матуся на санчатах хмиз з вільшняка возить». Підозріло якимось дивиться на мене з кутка сивобородий Микола — на його полупленому лобі холодним потом мигтять краплини. «І ти, угоднику, дивуєшся моїй появі?»

Мати вже взула чоботи — таки збереглися ті, що купив їй перед війною. Вже пореається біля грубки.

— Тепла трохи загонимо, синку, бо я не топлю на ніч, топлива того не наберешся. Залізу ото на гарячий черінь, вкриюся кожушиною та й ні гадки собі.

— Мені не холодно, мамо.

І справді, тепло, чи то хатне, чи від радості, поступово огортає мої плечі, цілує в руки.

— А це добре, що прийшов. Завтра ж — кутя, а потім — різдво. А одній — свято не свято.

Я мовчу. Для чого ж говорити, що знову залишу її саму, що мушу вийти з дому ще до світанку.

Мати розпалює в грубці. Сліпучо спалахує солома, гототить полум'я в трубі, і сердито сичить мокра вільшина.

Мати знову стає передо мною, заглядає в очі.

— А мені серце вішувало. Все ждала — прийдеш... До кожного стуку прислухалась. Тільки здрімну — щось стукає в шибку. Прокинусь — слухаю-слухаю — тиша. І на цей раз — тільки постукав — почула. І теж не повірила — слухаю. І вже коли стукнув удруге та покликав... Ох, горенько мое, звідкіля ж це ти, дитино?

Я знизую плечима.

— Хіба ж не відомо звідкіля, мамо?

Вона молитовно зчеплює на грудях жилаві руки.

— Отака біда на голови людські! І де воно взялося, це горе? Ой перевело ж воно людей, ой перевело...

— Ще й переведе, мамо.

— А переведе. Он же і...

Так почала, немов у святцях, перечитувати. І того вже немає, і іншого. Цього на фронті, а того німці, коли в село вступали, застрелили. Мов смерть з косою пройшлася по селу.

— Це ж у нас тільки. А коли взяти всі інші села? Земля ж велика.

На хвилину мати замовкає, доторкується тремтячою рукою до своєї руки.

— Боязко мені, синку. За тебе боязко.

— А чого ж боятися, мамо? — дивуюсь.

— Час тепер такий. Донесуть же, небезпремінно донесуть. Знайдеться ж лиха личина. Беруть он таких, беруть...

— Ну, мене не візьмуть.

Вона гостро, допитливо зиркає в очі.

— Ти дорогою йшов? Ніхто не бачив?

— Дорогою, — кажу матері неправду. Незручно признатися, що бейкався глинищами. — А хіба що?

— Та боюсь, щоб Панько не побачив. Та личина, певно, і вночі не спить.

І знову Панько. Аж мороз пробігає поза плечима. Та що воно за напасть така — оцей Панько? Все життя він ніби невмолима кара, ніби пугало якесь стоїть над матір'ю.

— А хіба що Панько?

— І не питай, сину, — а сама чомусь сторожко оглядається на вікно. — Вже до німців перекинувся. Тут так старається, що сохрани боже. Вже головою земгромади в них. «Німці, — каже, — научать, як господарювати».

Я аж рота розкрив з подиву. Та не може того бути! Ініціатор колгоспу. Бригадир. І зрадник? Та ні, мабуть, у підпіллі діє. «Треба б побачити, поговорити».

— По дворах ганяє — все колгоспне назад стягує. Для німців усе старається...

— То, може, він про людське око, мамо?

— А хиндя його знає. І до мене вже кілька разів заходив. Спитає самогону — а де ж він у мене? — то покрутить-покрутить носом, а тоді на інше звертає. Про тебе все розпитує. Не вірить, що ти додому не приходиш. Каже: «Коли прийде, хай не ховається, а в громаду заявиться, то краще буде». Ой не вірю я, синку, в його добрі наміри.

Тепер уже і я почав сумніватись.

— І на роботу, як навіжений, людей гонить. Щоб жито молотили. А намолочене — німцям. Корови та свині — теж їм. Забрав же й нашу корівчину, забрав, гаспид. Правда, не сам приходив, поліція якось, чи хвороба її знає, приходила, але хто ж її направив?

«От тобі й Панько. Ось тобі й ініціатор!..»

— Важко, синку, людям живеться, ох, як важко. Якщо швидко наші не повернуться — як руді миші всі загинемо. Ніякого жалю до людей, ніякої пощади.

В грубці гоготіло, шипіли дрова, стріляли лунко, на кінцях вільхового хмизу пінилась і закипала жовта юшка.

Мати дістала з-під лави корзину з картоплею.

— Чим же тебе й частувати, не знаю? Картопельки печу. Та капуста квашена є он у макітрі. Та хоч краплинка олії десь вбереглася. Чи сподобається тобі така їжа?

Я тільки тепер відчув, як хочеться їсти. Аж почувся мені смачний запах печеної картоплі, а капуста ніби аж захрумтіла на зубах.

— О, то це ж справжня святкова вечеря, мамо!

— Отож-о! Тепер скоринка хліба — як паска.

Завченим, невловимим рухом мати вкидає до вогню ту картоплю. Прикриває дверцята.

— Через якусь часину буде готова. Таку гарну грубку зробив Євмен — краще, аніж у печі, все печеться.

І знову стає передо мною, і знову дивиться в очі і не може надивитись.

— Ні, не можна тобі, синку, на люди показуватись. Боязко мені. А глянь — знайдеться яка лиха личина? Хоч би й той же Панько...

Я ніжно беру матір за плечі.

— Не турбуйся, мамо. Я суди ненадовго. Я тільки на часинку, по дорозі...

В неї великі перелякані очі. Перелякано затремтіли вії.

— То ж як на часину? Хіба ти не назовсім?

— Не назовсім, мамо!

Вона відразу не може промовити слова.

— То хіба ти... Хіба не своєю волею повернувся?

З моїх грудей виривається якийсь нервовий сміх, я випускаю материну руку з своїх, ходжу по хаті.

— А що ж мені робити, мамо? Від Панька ховатись? Боротись треба, боротись!

Вона стоїть серед хати, мов заворожена, мов громом приглушена.

— Боротися... — ледь чутно шепочуть її безкровні уста.

Весняним подихом тягнеться тепло від грубки, пахне приємно пригорілою картопляною шкуринкою. В мене аж живіт притягує до спини. Мати, помовчавши якусь хвилину, рушає до мисника. Знічена, зажурена, мов тінь. Дістає макітру з кислотою, видобуває звідкілясь пляшечку з олією, ставить все те на лаву. І тільки тоді знову зводить на мене очі й починає говорити.

— Я так і знала... Так і думалось мені. Ночі довгі, безконечні, всі суглоби крутить і ламає, ноги болять, сну того ані в жодному оці. Ото тільки думи, одні думи. Скільки я про тебе думала!?

Мати і говорити встигає, і рукам відпочинку не дає.

— Всяке думала. Може, поранений, а може, не дай бог, де в кошару ту потрапив. Он наші з села приходять з якоїсь кошари. Не люди, а тіні, кістяки живі. А більше так думала, що — з своїми, що на фронті десь. Всяке думала. А тільки вірила, що живий, що повернешся.

Зазолотилась на світлі тонюсінька цівка олії — полилася з тоненької шийки в капусту. Потім звично перетріпала мати ту капусту з різаною цибулею в мисці, поставила на стіл.

— А що вже неправда, а що вже кривда! І де вона тільки така взялася, і звідкіля прийшла на нашу голову? Як тільки ото стерпіти таке? І-і, не доведи боже!..

Накинула фартушину на гарячі ручки від дверцят, легко відкрила грубку. В ніс різко вдарило густим картопляним паром.

І ось ми вечеряємо. Конвульсивно ковтаю ту вогнисту картоплю, обпікаюсь і не можу наїстися. Капуста, трохи переқвашена, розм'якла, видно, не материною рукою қвашена, — здається найвишуканішою, найделікатнішою приправою. А сокониті шматочки цибулі, скупо позолочені скалками олії, так приємно, так смачно хрумтять на зубах.

Мати їсть тихенько, скрадливо, мов мишка, а в очах — голонні іскорки. Здогадався — лягла спати не вечерявши. Та хто зна чи й обідала.

— А я теж... — мов відчувши мої думки, заговорила мати. — Теж лягла не вечерявши. Полінувалась. То, бувало, чи корівчині, чи кураям зварити картопельки, то вже й сама, а тепер... немає кому готувати... Вже думала — хоч би де цуєння взяти бездомне, щоб веселіше в дворі було, так і того немає. Глухо тепер у селі — і гавкоту собачого не почувеш. Ну, вже б навіть тобі, скажи, дияволе, собака? Так і собак, гемони, всіх перестріляли. А де який і лишився, то тепер свої... Як застукають де собачку оті проклятуці поліцаї, то, мов на хронті, стрільбу підіймуть. Поки не вцілять — не затихнуть.

На столі маленька купка обвугленого лушпиння. Чи то від олії, чи поливою лисниться дно порожньої миски. Мати відчуває, що я з їв би ще стільки, а може, й більше.

— Не вгадала картоплі покласти. Було б більше закинути. Ну, нічого — ще завтра напечемо. І капуста там трохи лишилось.

Встаю з-за столу. Дякую, немов чужий.

— Спасибі, мамо, підкріпився.

Прокриваю обережно вікно, виглядаю на вулицю. Там все в снігу. Мов у тумані, видніються заінеені верби на дорозі, чорним горбатим кістяком застиг місток на греблі. Місяць переплигує з хмари на хмару, немов розважається в самотині.

— Час, мабуть, і збиратись, мамо,— кажу задумливо, а самому так не хочеться кидати теплої хати, не хочеться розстатись з ненькою.

Вона аж у поли вдарилась з переляку.

— Ой лишенько! Та як же це? Та чому ж це так одразу? Та я ж і не надивилася на тебе й не наговорила. Побудь денечок, відігрійся хоч трошки. Встигнеш іще — хіба ж то так треба спішно?

— Треба, мамо.

Якусь мить вона вагається.

— Отож холодюга така. Хоч би вже не зима ця лиходійка, хоч би літо. І, скажи ж ти, як вона вкрутиться з своїми морозами, та снігами, та сніговіями! Літо — і оглянутись не встигнеш — уже пролетіло, а їй — ні кінця ні краю... То хоч би ж тобі на дорогу що приготувати? Перепічку яку, чи що?

«Матусю! Добра моя матінко. Я знаю — не тільки перепічку, ти все на світі віддала б мені, але що ти маєш. З чого ж ти перепічку спечеш, сердешна?»

А вона вже заклопоталась, забігала по хаті.

— Ось же затоплю піч, я швиденько. Боршна в мене трішки є. Думала пекти завтра — що там не кажи, а післязавтра ж свято. Хоч і невеселе, а свято.

— Не турбуйтеся, мамо. Роздобуду щось по дорозі — світ не без добрих людей.

— Ой сину, що воно є в тих людей? У добрих людей, у таких, щоб поділились, в самих нічого немає, а в тих, у кого є, — не вирвеш, як у Сірка із зубів.

Вона вже відкрила заслонку від печі, кидає на черинь дрова. Ніби й не чує моїх відмагань, говорить своє:

— Он і в нас. Коли йшов хронт — все село на сіножаті потікало. Три дні поміж купинами гнулись, не знали, чи й живі залишимось. Усе кинули — хіба що в кого вузлик який з оде-

жиною та якою паляницею. Повернулись додому, а тут голо, немов пожежа пройшла. Ну, правда, такі, як Панько,— ті не розгубились. І колись, гемон, з колгоспу останні жили тягнув, і при німцях не спасував. Навозив жита й пшениці, і кабанів наколов колгоспних, і телят нарізав. О, йому тепер, як тому котові,— щодня масниці. Пташиного молока тільки й немає. Але піди до такого, попроси! Та він швидше повіситься, аніж шмат дасть прохожому...

Я сиджу на лаві безвільно, ситий, розімлілий від тепла і з'їденої картоплі. Мені треба йти, кинути все — і тепло материнської хати, і обіцяну принадну перепічку,— а я не маю сили відірватись від тієї вичовганої всім нашим родом липової лави. Дивлюся, як веселий вогонь переплигує з лозинки на лозинку, як закипає на вільхових цурупалках жовтаво-пінява юшка. Мовчки слухаю материну мову, що дзвенить, як струмочок, і не можу її перебити, не можу не дослухати. Я — вік би її слухав і не стомився б.

Важка втома владно налягає на повіки, зрадливий сон хилить донизу голову. Це ж скільки часу я не спав? Скільки днів, а може, місяців? Бо хіба ж олень, якого так уперто переслідують вовки, коли-небудь висипається? За ці місяці для мене ніч стала днем. Ніч — моя стихія. Я йду, я прислухаюсь, принохуюсь, чую кожний шелест, бачу кожну підозрілу тінь. Вдень я десь лежу. Лежу нерухомо, сторожко наслухаю. Тільки б спати, але хіба ж заснеш? Уже давно я розучився по-людському спати.

А мати вже розмішує в маленькій діжечці борошно, якое солодко постукує качалкою, від того йде по хаті ще солодший запах тіста, ще привабливим стає тепло людської оселі.

— Оце ж була в мене копа житечка та пшениці снопів сорок. Так кіньми згодували, прокляті. На хату була позатягала своє збіжжя — так і там знайшли. Ну, геть тобі все перетравили. То вже, коли з сіножатей повернулась, перебрала недоїдки. Руками все перетерла. Мо, пудів з два таки навигрїбала з землі та витерла з недоїдених колосочків. Тож тут у мене і жито, й пшениця вперемїж... А ще ж і змолотити його спробуй! Млини пспалили, на жорнах крутимо, щоб тому поганому Гітлерові в голові день і ніч крутило.

Накрила віком ту діжечку, в рушник старенький загорнула, на стільці біля теплої грубки поставила. Потім до мене:

— Приліг би ти, синку, відпочив трохи, ще ж час є. Тож, певно, находився, тож, видати, намерзся, горопашний.

І вже на полу вистилає. Під голови — кожушок свій дістала з припічка, під боки якусь ряднину розкинула.

— Немає, синку, ні подушечки, ані ковдри ніякої. Все підмели, все очистили, дияволи. Ну, скажи ти, на милість божу, — рушнички на стінах висіли — і те взяв, щоб його нежить взяв та не відпустив. Подушки були — і тих не минули. Чи то вже на капость, чи, може, наволочки ненажері якому в око впали — тільки випустили на город пір'я. Повернулася додому — матінко моя! — кругом хати пір'я клубочиться, немов кібець цілий табун курей задрав. Так що й під голову немає чого підкласти. Лягай, синку, лягай хоч на козушину — вона тепла й м'яка. Я ото — коли в хаті тепло — під голову кладу, а коли холодно — тоді кулак під голову, а козушиною вкриваюся.

Мов спутаний, перейшов я через хату від лави до полу. Розумом протестував — треба було вставати і йти, не засиджуватися. А тіло не підкорялося. Втома налягала стопудовим вантажем, хилила до постелі. Та, врешті, нічого ж особливого — відпочину годину-другу, а там і перепічка виспіє. Мені аби затемна від села відірватись, в лісок потрапити. А там уже, маючи за пазухою перепічку, я ще швидше помандрую, не буде потреби їжею промишляти. Надолужу своє. Поліції — в селі — казала мати — не було, з сусіднього села вдень наїздила. До хати я підкрався непомітно, отож можна було спокійно задрімати якусь часину.

Мати мені ноги моїм же пальтечком прикрила, закутала їх, мов маленькому. Потім в очі заглянула.

— Не чув, синку, — ти ж там ближче до правди, — чи довго він, диявол, ще над нами збиткуватиметься?

— Нічого, хай пошаленіє трохи, мамо. Чим більш покажеться, тим гіршої кари зазнає.

— Ой, уже кари йому треба, ой, кари! А в нас одні кажуть, що його вже ніяка сила не здолає, а інші передають, що йому всього тільки сто днів лишилось — а там погине, як ідолище погане.

— А ви як гадаєте, мамо? — посміхаюся кволо.

— Що ж я. Я — стара, безпомічна баба. Але й то — коли подумаю — не бути йому зверху. Щоб ото стільки в нас люду — та потерпіли його, здирцю? Як собаку скаженого, витурять.

— Мамо! Звідкіля ж ви премудрості такої набрались?

Вона посміхається якось тихо, сконфужено, нетерпляче відмахується рукою.

— Були добрі люди, синку. І мені очі відкрили.

Споважніла так, поправила на своїх сивих косах чорну хустину, за корзину взялася.

— Отже, треба йти до погребя. І думала ж звечора занести картоплі та й забулася.

Я сперся на лікоть.

— Мамо. Чекайте, я зараз дістану.

— Лежи, лежи, відпочивай! — перелякано замахала рукою мати.— Занесу сама. Не великий клопіт.

Та й з хати.

Я безвільно простягся на постелі. Солодко ниють ноги — то втома з них виходить,— легенько шумить у голові,— немов після чарки. Прислухаюсь до гоготіння вогню в печі, до невтомного голосу цвіркуна під піччю. Здається, й немає в світі ніякої війни, все мирно, тихо, спокійно. Я приїхав до матері у відпустку, упиваюся знайомим теплом батьківської хати, відпочиваю від усіх життєвих клопотів. Обважнілі повіки непомітно налягають на очі, і вже... побіг-побіг по зеленому полю веселий зайчик, застрибав по верховіттях дерев, засурмив у золоту сурму...

Тихо стукнули двері. На порозі мати. Спинилась, стривожена, потім видихнула з шумом.

— Ой, як я налякалась. Відчиняю двері,— а перед очима Петро...

— Який Петро, мамо?

— Та був тут один. Лежав на цьому самому місці. Глянула на тебе — очі закриті, впалі — ну й обірвалося серце.

Вона поставила на долівку корзину, взяла низенький незграбний стільчик, сіла картоплю ту чистити.

— Поранений він був, той Петро. Аж із Одеси.

З мене сон мов хто зняв рукою.

— Повернулась я тоді з сіножатею. Ходжу по городу, навколо хати, плачу. Навколо пуста. В хаті чужим духом смердить. З речей тільки й лишилося те, в чому була,— добре, що хоч козушка та чоботи напоумило вдягти! — у вузлик ще де-що захопила. А то лишилась би на зиму, як руда миша.

З-під її метких рук тоненьким шнурочком в'ється лушпинка, шелестить, падає в корзину.

— Настав вечір. Не сидиться мені в хаті — смердить мені хата — та й тільки. Вийшла, сіла на призьбі, згорнула руки, думаю. Коли це чую — ніби застогнало щось у глинищах. Прислухалась — тиша. Причулось, думаю. А самій якось аж моторошно стало. «Піду,— думаю,— до хати. Дух той противний вимію». Тільки це хотіла звестися, а воно знову стогне. Набралася я хоробрості — підійшла до глинищ. Слухаю. І знову тиша. Довго я стояла — нічого. «Ні,— думаю,— це вже щось зі мною непевне». Тільки це так подумала, а воно знову. Я ще ближче. Тепер уже чую — дише важко, і знову стогін. «Ну ж

так і є — людина». Я так і обмерла. Про тебе подумала. Давай по глинищах нишпорити...

В хаті переморгуються сутінки — її освітлює лише вогонь з печі. Тьмяно поблискує на полиці єдина полив'яна миска з чорним карасем на дніщі.

— Знайшла його. В пічурку затиснувся — і не побачиш одразу. Покликала. Почув голос — зрадів. «Водички,— просить,— мамо». Десь аж опівночі вже притягла його до хати. Невеличкий, худючий, самі кістки, а важкий, мов кам'яний. Та ні поворухнутись йому, ані підвестися. Стогне, бідний, зубами скрегоче, а просить — «не кидай мене, мамашо». Намучилась я з ним. Як ото мурашка зернину тягне—вдвоє більшу від себе,— так і я. Він стогне, а я тягну. Сльози мені дихати не дають сили моєї немає, а кинути не можу. Вже півень на селі прокричав тричі — і як він після такої пожежі вцілів? — коли я його поклала ось тут, біля печі. На піл покласти вже не посиліла. Вже другого дня з Макаровим хлопцем — попросила — ледве його ось сюди на піл поклали.

Неквапливо помила ту картоплю, дістала з запічка тертку — видно, вже сама десь із консервної банки змайструвала,— почала терти.

— Нагріла я окроплю, роздягла його, сердешного. Як глянула — цариця небесна з нами! — живіт у нього як бубон, посинів увесь, кров'яним коржем взявся. В живіт його, горопаху, вціліло. Помила з горем пополам, до рани тієї листочки подорожника приклала, перев'язала рушничком. Молочком теплим — ще корівчина тоді була — напоїла. Полегшало йому трохи. Задрімав був, а потім враз як застогне, як закомандує — аж волосся догори стало. Еге, бачу, лікаря йому треба, а де ж його візьмеш?

Перед світанком трохи йому полегшало, до пам'яті прийшов. Повів очима по хаті, до мене якось так і радісно і болісно посміхнувся. «Ну,— каже,— спасибі, мамашо. Хоч помру серед добрих людей». Як сказав він ті слова, то я й руки зчепила. Бачу — правду каже, помре. А такий же молодий, а такий колосочок. «І думать,— кажу,— не смій про те. Видужаєш. Додо-му ще до матері повернешся».

Сумовито так повів очима. «До матері,— каже,— неодмінно до матері. Вже десять років, як в мене її немає».

Та й почав розповідати. Петром назвався. І прізвище ж говорив, та не впам'ятала. Ой, якось же так кумедно. Ось тут, у оцій штуковинці, його і прізвище, і адреса записані. На шні в нього висіло. Казав — нібито всім на війні таке видають — на випадок, коли вб'є кого...

Мати на хвилинку відклала свою роботу та дістала з кишені невеличкий металевий жетончик — сумовитий подарунок війни.

Я взяв його до рук, але не став відкривати, слухав мамину розповідь.

— З Одеси він був. Рыбалив до війни на морі. І все про море розказував. І при пам'яті, і в безпам'ятстві. Та ще дружину свою все згадував. Коротулькою її чомусь звав — чи то вже ім'я таке, чи, може, й справді вона в нього така коротенька. «Помру,— каже,— і не знатиме моя Коротулька. Ждати-ме». А в самого сльозинки в самісіньких кутиках очей. Видно, дуже він її любив, свою Коротульку.

Пішла я другого дня на село. Почала обережненько розпитувати: чи немає де якого лікаря хоч завалющого. Куди там! Кажуть, і в місті тільки два стареньких лишилося. Ну, а як же воно, коли, може, де поранений хто, солдат, чи що? Сказали мені — ніби таких німці веліли до району звозити. Повернулася я до хати, розповідаю Петрові. А він аж з лиця змінився. То був красивий, а то такий став — хоч одразу в домовину клади. «Матінко-голубонько,— замолив Христом-богом,— не подумай мене нікуди відправляти. Сам бачу — смертельна моя рана. Осколок в живіт мені влучив, пошкодив там усе, а з живота не вилетів. Ніякі вже лікарі не допоможуть від цього. А тільки не хочу я серед фашистів помирати. Дивитись на них не можу, принижуватись. Я їх,— каже,— ще тоді чув і бачив, як тут проходили. Навмисне в глинище заповз, щоб не знайшли». А я дивлюся на нього — правду чоловік каже. Не жити вже йому. То для чого ще йому воно потрібне, щоб вороги збиткувались. А він ніби думку мою вгадав. «Коли б,— каже,— навіть знав, що вони мене вилікують,— не пішов би. Не хочу життя з ворожих рук».

Мама вже біля діжечки чаклує, невдоволено супить брови. Видно, тісто не сходить так, як їй хочеться.

— І на хвилину від нього не відходила. Тільки зберуся з хати, а він просить: «Сидіть зі мною, мамо. Сидіть». Бачу, він один залишатись боїться. Недарма ще старі люди казали: на миру і смерть красна. Боїться, щоб не померти на самотині. Сяду це біля нього, покладу йому руку на чоло, а він говорить. Складно вмів говорити чоловік. Де в нього тільки й слова ті бралися. Та зрозуміло так. Нащо вже я, стара баба, а й то все, до останнього слова, збагнула. І все про них, дияволів. «На погибель,— каже,— свою вони сюди прийшли. Нас ніхто,— каже,— ніколи не перемагав, а тепер і поготів». Та як почне, бувало, перераховувати, хто та в якому році нападав на наші землі, та як почне, то ніби з книги все те вичитує. Інколи аж

сумнів візьме: чи не в жару то йому мариться? Так ні ж бо — при тверезому розумі. «Не для того, — каже, — ми своїх панів до дідька наладили, щоб тепер чужим підкорятися». А я слухаю собі та й думаю: правду каже чоловік. Хто ж це буде терпіти отаку наругу? Коли ось цей Петро он обома ногами вже в могилі, а й той перед ними шапки не зняв, не схилив голови, то чи ж поклоняться всі оті, хто на хронті, хто зброю в руках тримає? І такий він мені той чужий чоловік став рідний, немовби ти оце. Ну, от, здається мені, що син рідний — та й тільки. Сиджу над ним, ковтаю сльози. Та я б руки під нього підложила, щоб видужав, та вік би весь не спала, за ним би дивилась, аби прочуняв. А йому, сердешному, і не гірше, й не краще. Водиці тільки просить. Змочить губи — та й уже. «Молочка, може?» — питаю. «Вредить моно мені». То куди ж тут жити людині, коли вже й молоко їй на заваді?

Говорить-говорить про війну, а тоді Одесу свою згадає. «Коротульку жалко, — зітхне. — Дуже вона в мене вродлива. Плакатиме, коли почує. А ви, мамашо, — просить, — коли фашистів розіб'ють — напишіть їй у Одесу. Так і напишіть — хай вона мене не жде, хай за іншого іде». Ще й посміхнеться на ті слова болісно. А потім помовчить-помовчить та й знову про те ж: «Не буде фашистам пощади, не буде! Не панувати їм над усім світом. Не дозволять їм, не дозволять». Ще й рукою так до ладу своїм словам пристукне. Одна вона в нього, та правиця, тільки й діяла. А ніг уже не чув. Я йому й пляшку з гарячою водою прикладала — не чув.

Мати перемішала натерту картоплю з тістом та знову загорнула діжечку в рушник. Тільки тоді, вперше за весь вечір, присіла біля мене в головах та неквапливо закінчила свою сумну повість.

— Аж на третій день помер, сердешний. Легко помер, не мучився. То-то вже десь буде його душечка в раю — видно, ніяких гріхів за плечима не було в сердешного. Та й те сказати — де тим гріхам набратися в двадцять чотири роки?

Мати глибоко зітхнула, непомітно перехрестилась.

— Лише на хвилинку мені щось було ніби полудою затемнило очі — і не спала ж, — чула, говорив щось. Потім замовк. Лупнула я очима, а він мертвий. Мов заснув, бідний, натомившись. Я — кликати, я — звати — еге! Відвоював своє, служивий...

Жалібно так, голубино хитала головою мати. Видно, перед очима їй і досі стояв той одеський солдат.

— Покликала я ранком бабу Полозку та діда Антипа. Збив Антип з дощечок сяку-таку домовину — хай уже не гні-

вається покійник, що путньої дошки в господарстві не знайшлося,— поклали його на візок та й повезли на кладовище. Поруч з батьком твоїм поховала і в пам'ятку вписала — може, коли пом'янути усопші душечки доведеться...

Якийсь важкий клубок застряв мені в горлі. Дивився на свою матір і думав: «Невже це вона колись так опиралась, не хотіла йти до колгоспу?» І ще уявилась батьківська, запала від часу могила з похиленим хрестом. І та — солдатська — поруч. Скільки їх, таких могил, одиноких і братських, насіяв на нашій добрій, родючій землі ворог? І всі вони волають до помсти, кличуть до перемоги. Ні, не можна в такий час вилежуватись на м'якому кожусі! Треба йти. Треба за всяку ціну знайти Максима Бобровника, треба брати зброю в руки.

Рішуче сідаю на полу. Мати одним ласкавим рухом хилить мене до постелі.

— Полежи, полежи спокійно. Зараз я перепічки на черинь посаджу, досі вже тістечко підскочило. Якась часинка — воно і спечеться. А ти відпочинь тим часом, відпочинь.

Покірно лягаю. Але сон уже не йде на очі. Бачу, як мати священнодіє біля перепічок, вичукикує їх на руках, мов немовляток, обережно саджає на довгу дерев'яну лопатку, закидає в гарячу піч.

Нарешті, перепічки посаджено, мати знову біля мене. Ніжно гладить шершавою, теплою рукою, яка так принадно пахне солодким тістом, моє непокірне, давно не мите волосся, говорить воркотливо, немов пісню колискову співає.

— Про щастя він усе говорив. Буде, казав, після цієї війни в людей велике щастя. Земля ж, казав, очиститься від усякої скверни, залишиться на ній усе тільки добре. А не буде нечисті різної — люди житимуть щасливо, любитимуть, шануватимуть одне одного. Мир на землі наступить. А я слухаю, було, та й думаю: яку ж ото правду каже чоловік! Хіба ж можна так, щоб без щастя жила людина? Я ж його все своє життя ждала, кожную днину ним мріяла. Не треба мені було великого щастя. Щоб люди жили мирно на землі. Та щоб такі ось паньки не плювали тобі в душу. Та щоб хата була, а в хаті — маленькі онучата.

Мати схилилася в зажурі, зітхнула.

— І ніщо в світі мені так не снилось, як маленькі онучата. Все думала — діжду щасливої години — о, вже з онучатами натішусь, о, вже нарадуюсь. Ждала щастя... А воно, мабуть... і хто його має, те щастя... Кажуть люди... Не будь... А будь щасливий...

Щось важке налягає мені на груди, щось владне закриває повіки, затикає вуха. Хочу слухати, а до мене долітають лише окремі слова, звуки. І раптом схитнулась перед очима зелена стіна, задзюркотів струмок, виглянуло із-за діброви сонце. На галявину, виповнену квітами й сонцем, вибігає табунець дітей. Усі вони ясноокі, веселі, щebetливі. То беруться за рученята і ходять колом, то ловлять метеликів, то граються в піжмурки. Я оглядаюся навколо. Як тут чудово, як тихо, як прекрасно! А де це мати? Чому вона не прийде, чому не гляне на все це? Хіба ж це не щастя? Мамо, де ти?

Мене хтось несміливо трясє за плече:

— Прокинься, синку. Час уже.

Мов ошпарений, зриваюся на ноги. Біля мене — мати. Тиха, ласкава.

— Ой, щоб не світанок уже. Збирайся, синку, буду перепічки виймати.

Вдягаюся швидко, наспіх хлюпаю водою в заспане обличчя, а мати журиться біля печі:

— Ото, божечку мій милостивий! Мов навмисне. Втрете дивлюся, а вони не печуться, та й годі.

Відхиляю запинало. Аж відсахнувся — за вікном день! Усе біле, навіть верб на дорозі не видно. Міст тільки ледь-ледь бовваніє, немов він за кілометр звідси. На землю впав якийсь густий, білий, як молоко, туман. Пригледівшись трохи, заспокоївся — це ще був не світанок. Але через якихось півгодини, а може, й менше стане зовсім видно.

— Я вже й надвір виходила, прислухалась. Думала — може, де півнячий голос почую — тиша. Всіх видушили, дияволи.

Рішуче беруся за шапку.

— Ну, я пішов, мамо. Світає.

Мати перелякано вчепилася за мою руку.

— Ще одну хвилиночку. Зараз воно дійде — в печі гаряче. Бо яке ж воно — ждати-ждати та й з порожніми руками в таку дорогу.

— Іншим разом, мамо.

Мама підбігає до вікна, вдивляється у молочну завісу.

— І хто його знає. І світає, і ніби ще не світає.

Мені так важко розлучитися з матусею. Але надіваю на голову свою вилерту шапку.

Вона знову заступає мені дорогу, жахається.

— Ти ж розхристаний зовсім. Душу ж видно. Ану, пожди часинку.

Я й не запримітив, звідкіля вона здобула ту хустку. Білу, з вузькою червоною каймою. Ту саму, яку я їй колись пода-

рував. Думав, носитиме, а вона сховала. В одну мить обгорнула мені тією хусткою шию, сказала вдоволено:

— Ось так буде краще.

— Мамо! Адже ви цю хустину берегли. Це ж мій подарунок.

— Ось і знадобилась — недаремно берегла. У вузлик її вкинула, а то потягнули б ті здириці.

— Таж вона вам буде потрібна.

— Вигадаєш так! Для чого ж вона мені? В такий час якраз тільки мені в ній і ходити. А на смерть — теж не годиться. Біла. А треба чорну. Так що носи на здоров'я. Мені колись кращу купиш.

А сама тим часом ще видобула якусь одежину, загорнула в мою торбинку.

— Це моя спідниця стара. Думала її викинути, та все вагалась. Благенька вже зовсім — навіть ті дияволи не взяли. То бачу — онучі в тебе зовсім стерлись. Візьми цю спідничку — як знахідка буде.

Онучі в моїх чоботях, справді, могли розлізтись у всякий час. Отож не став відмовлятись — прийняв той материнський подарунок.

Узявся за клямку.

— Одну хвилиночку. Ще раз гляну.

Мати відкрила заслонку, з печі запахло печеним хлібом. Вигорнула перепічку, переломила.

— Кара божа! А ніяк тобі не допікається.

— Прощайте, мамо. Спасибі вам за все.

— Ой, яка ж невдача, — побивалась мати. — Щасливої тобі дороги, синку. І сохрани тебе, і заступи...

В ніс гостро ударило морозним повітрям і запахом поточеної мишами соломи. Крізь щілини в маленьких сінцях пробивалося молочне світло.

— Проведу тебе трошки, — бубонить мати, накидаючи кожу-ха на плечі.

Обережно відхиляю сінешні двері — перед очима село. Все в інеї, в високих клубах білого диму. Скрадливо переступаю поріг. І раптом:

— Стій! — із-за кутка.

Будеш стояти, коли в тебе з двох боків спрямовано просто в груди холодні цівки гвинтівок.

— Ой, боже ж мій! — зойкнула тихо мати.

— Хто такий?

Яка потреба поспішати з відповіддю? Перше ніж відповісти — слід подумати, оговтатись. Бачу — ті, що взяли мене на приціл, — не сільські, незнайомі.

Із-за хати несподівано вийшов бригадир Панько. У великих розтоптаних валянцях, у вилинялому, років десять тому пошитому кожусі, в заяложеній заячій шапці.

— Доброго ранку! З кутею будьте здорові! — привітався бадьоро.— Син це хазайський, брат, аякже.

— Завертай назад.

Заходимо до хати.

— Відпинай, стара, вікна,— бухикає на всю хату Панько.— Вже зовсім задніло. Для чого ж, брат, світло закривати?

Поліцаї гостро оглядаються навколо. Один, мордатіший, гвинтівки з мене не спускає, а другий в одну мить обшарив усі мої кишень, почав никати по хаті.

Панько вертівся біля порога, говорив ліниво, час від часу бухикаючи і спльовуючи на підлогу.

— Отож я дивлюся: і що воно, брат, за новина, що в старій Дибченчихи цілу ніч піч топиться? Іч, думаю, стара лисиця божитьься, що нічого не має за душею, а самогоночку, брат, гонить. А потім і думаю собі: а й справді? З чого їй, брат, ту самогоночку гнати? Тут, брат, щось не те. Та й подумав собі — це вже, видно, синок, брат, у гості заявився.

Зупинився перед мамою, прискалив лукаве око, пальцем пошарився.

— І хитрюща ж ти, брат, бабо. Запитую — чи не приходив, бува, так ще, брат, не признавалася. Не знав я, що ти така скритна, стиснительна така. Тепер, брат, знатиму, жодному слову не повірю.

Поліцаї, обняшпоривши всю хату, зиркнув на мене.

— Документи!

Я здивовано знизав плечима.

— Які ж тобі документи? Я тутешній. Ось моя мати.

— Це ми знаємо. Ховаєшся чому?

— Чому ж я маю ховатись? — відповідаю з подивом.— Повернувся ось додому. А де ж мені діватись?

— До цього часу де був?

— Де був? Там, де всі були. Он і на тобі, бачу, солдатська шинеля.

Він глянув на мене сердито.

— Тобі до моєї шинелі зась. Ти бачиш, з якою печаттю пов'язка на моїй шинелі?

— Та бачу.

— Ну, отож-бо. Збирайся. В район поїдемо.

Тут уже вступилась за мене мати. Вона, видно, тільки тепер трішки оговталась та збагнула, в чому справа.

— Чого б ото він їхав? Чи він не вдома? Чи він не до матері повернувся? Та бога ви побійтеся — хіба ж у вас, синочки, теж немає матерів старих?

Ніби й не чув тих слів, ще більше насупився.

— Ну, давай рухайся. Коли документи які є — візьми краще.

Мати вчепилася поліцаєві за руку.

— Синочку! Голубчику, соколику! Не руш його. Ніде він не подінеться. І нічого він нікому не зробив поганого.

Поліцай скоса глянув на матір, видер руку.

— А це нам невідомо. Начальство розбереться. Начальству видніше. А наше діло просте — доставити на місце призначення — та й баста.

— Баста, стара, — піддакнув Панько. — Люди, брат, стоять при службі. Їхнє діло доставити. А начальство, на те воно, брат, і начальство — розбереться. Треба відпустити — знаться, відпустить, не треба — ну, брат, то вже такі діла...

А мордатий вже під бока мушкою рушниці штовкає.

— Топай, орьол, топай.

Нічого не вдієш — треба «топати». Дивлюся на маму, а горло мов шворкою щось здушило. Переводить благально очі то на одного, то на другого. Вже я її почав заспокоювати:

— Не турбуйтеся, мамо. Я сьогодні ж повернуся. Не дурні ж там сидять — розберуться, відпустять.

— От, брат, люблю за розумне слово. Ти, стара, брат, краще шукай самогону, та витягай ковбасу там чи сало, та дай он людям підкріпитись.

Мати засмучено хитає головою.

— Ой Паньку, якби воно було, те сало, якби вона була, та горілка.

— Не знав, брат, я, що ти, стара, така жаднюча. Ну, коли немає своєї — проскоч до Ковганки, позич. Мудрість, брат, не велика. Та й синок твій вип'є чарку, як-не-як — все ж гість. Та й хто зна, брат, чи ще коли доведеться йому пити.

Мати допитливо зиркає на мене. Безпомилково читаю в очах її запитання:

«Може, справді, синку, піти позичити тієї самогонки? Може, вони подобрішають, може, відпустять тебе?»

Строго нахмурюю брови. Вона так само читає відповідь у моїх очах. «Смоли їм гарячої дайте напитись, мамо. Хіба це люди? Це звірі. Вони й самогон той вижлуктять, і останній хлібець твій з'їдять, а мене все одно не відпустять».

Мати знічується, розгублено оглядається по хаті. Поліцаї відчули, що не поживляться. Мордатий боляче натискає в бока мушкою гвинтівки.

— Топай, орвол.

І мати забуває про мое застереження.

— Чекайте, підждіть, синочки! І ковбаси знайду, і сала. Горілки знайду. Все село зараз оббігаю, знайдуться ж добрі люди, допоможуть. Не беріть тільки його, відпустіть мою дитину.

Поліцай, той, у шинелі, презирливо скопирив губу.

— Спасибі за таке частування. А тільки, стара, все одно: частуватимеш чи не частуватимеш, його,— кивнув у мій бік,— не відпустимо. Ми при службовому споільнені...

— Так-то, брат,— підтакнув Панько.

Немов чужими ногами переступаю поріг. Знаю — це, мабуть, востаннє. І неймовірний жаль підкочується до горла. Через одну якусь зайву хвилину маю загинути! Це все хустка ця наробила. Не дав би матері зав'язувати шию, вийшов би на кілька хвилин раніше з хати, пірнув у глинища, у вільшняк, а там ліс... Ліс! Ой, як він мені зашумів зимовим голо-сом у вухах, як безнадійно покликав до себе.

Надворі вже зовсім видно. Рясно вбрані інєєм стоять на дорозі нерухомі верби. Вся земля біла, пухнаста, немов за одну ніч загорнулася в теплий заячий пух. На дорозі, бачу, стоять сани-бігунці, волохаті, вкриті білою паморозєю коні весело пирхають, неспокійно перебирають ногами. «Панькова робота! Не забарився підводу спорядити».

Вдоволений Панько мудрував позаду.

— Іній, брат, первосортний! Кондиційний іній. На урожай, брат, на урожай іній, це вже як пить дати.

Вже біля саней догнала нас мати. Ткнула мені до рук щось тепле.

— Допеклась-таки, камінь їй гарячий,— заливалась безутішними сльозами.

В моїх руках парували в торбинці, загорнені в стару спідницю, влощасні перепічки.

Посадили мене посеред саней. Один з одного боку, другий з другого.

— Но!

Коні рвонули з одного копита. Грудка снігу влучила мені в обличчя, запорошила очі. Оглянувся назад. Мати кинулась була за сannyaми, щось кричала.

— Прощавайте, мамо!

— Щасливо, хлопці! — крикнув услід Панько, ще й змахнув заячою шапкою.

Із запорошених очей полилися сльози. За мить вони заслонили і матір, і верби на дорозі, і хату. Ту саму хату, яку Панько, клопочучись за материн добробут, перетяг у багністі глинища.

«Прощай, мамо, прости за все».

Даремно того дня варила мати кутю, даремно цілий день приходила на вулицю та подовгу дивилась на шлях. Так і зустріла свято сама, зажурена, в сльозах...

В районі зо мною довго не розбирались. Начальству, видно, було не до арештованих — кутя ж! А завтра—різдво. Припровадили мене перед якогось чорношинельника, доповіли йому. Позіхнув ліново, зміряв поглядом з голови до ніг, буркнув: — У камеру.

І незчувся — вже в камері. Камера — це якийсь цегляний хлів, без вікон, з заграбованою невеличкою шибкою в дверях. Мабуть, у минулому це були складські приміщення, бо двері міцні, дубові, з залізними прогоничами та пудовим замком. Замок той клацав своїм єдиним зубом якийсь зловісно, хижо, ніби тигр розлятований. А двері скрипіли — гостро, пронизливо, аж у печінку від того скрипу кололо.

Спочатку я й не роздивився, що там усередині тієї камери. Назустріч вдарило такою густою та їдучою парою, що аж заціпівся. В одну мить за спиною знову вискнули двері та зловісно клацнув своїм зубом важкий замок. Відкрив очі — темрява.

— Світло, світло відзастуй,— наказав мені хтось хриплим, простудженим голосом.— Знать, ти ж не скляний, хлопче?

Не відразу збагнув, що слова ті стосувалися саме моєї особи. Стовбичив і далі, ошелешений, біля дверей, закриваючи спиною єдине малюсіньке й до того ж зовсім запітніле віконце. Мене здивувало те, що тут, у цій темній конурі, були люди.

— Та відійди ж ти! — вже сердито визвірився.

Хтось лагідно, по-старечому став мені на захист.

— І чого ти причепився до людини? Світло йому, бач, закрили? А сам забув, як уперше сюди потрапив? Теж, надись, як карась ротом глипав. Людина тільки-но з волі,— а ти вивірівся. Людину, можна сказати, від самої куті та ковбаси в кутузку кинули, а він тут невдоволення своє виявляє. Це тобі, голубе, не самогоночку з пукалкою трусити, це — камера.

— Трусив і труситиму,— буркнув хриплоголосий.— Бив морди і битиму. А ти — загинеш у тюрмі.

Я нарешті трохи оговтався, збагнув, з чого то зчинилася спірка, ступив крок від дверей.

— Ге-гей! Куди маршируєте, пане добродію? Тут мої ноги. Хотите мене без ніг лишити?

В камері стало трохи видніше, і, оглянувшись, я побачив, що тут місця не було живого — вся підлога, притрушена перетертою чорною соломою, покрита людськими тілами. Вибрав я місце між скарлючених тіл, ступив на середину камери. Через запітніле віконце пробився сніп жовтого світла, очі трохи звикли до напівтемряви.

— День добрий вам,— згадав, що треба привітатись.

— Здоров, коли не жартуєш.

На мій голос почали підіймати голови ті, що лежали, дехто підгорнув ноги, всівся.

— Що воно там надворі? Морозець береться?

— Береться.

Стій не стій, а, коли тебе впхнули до такої конури,— мусиш сідати.

Та й дід якийсь, чорнобородий, запросив:

— Сідай, парубче, в ногах немає правди.

Його сусіда, худючий, зморшкуватий, зауважив:

— В ногах шукати правди? А чи існує вона тепер взагалі на світі, та правда?

І закашлявся. Кашляв так довго, що вже, поки відкашлявся,— ніхто й слова не міг промовити.

— Ну й кашель у вас, діду,— заздро мовив молодик від дверей.— Просто — класичний кашель.

— Не заздри, хлопче,— добродушно відповів крізь бухкання дід.— Сам йому не радий. Хіба ось, може, на цьому курорті вилікуюсь.

— А тут вилікують,— похмуро сказав хтось.— Не то що кашляти — і дихати перестанеш.

Я сидів на тонкому млинці перепрілої соломи, а мені здавалося, що вона стовбурчиться, ворушиться підо мною.

Невже тут доведеться й заночувати, сидіти цілий день або й більше? Аж мороз поза шкірою пішов.

— Довго вже ви тут? — питаю чорнобородого.

— Двадцятий день, хлопче.

А сусід зліва, смуглявий, кароокий хлопчина, з гаркавим голосом, і собі похвалився:

— Я й то вже два тижні. А чи не розжився б я у вас на шматочок хліба? Вже живіт до хребта присох...

— Гершко! Не цигань,— озвався від стіни хрипкий голос. То був той самий, що перший звернувся до мене, тільки-но

я переступив поріг камери. Належав той голос червономордому молодикові в зім'ятій шинельці без хлястика.

— Який я вам, пане поліцай, Гершко? — м'яко обурився мій сусіда. — Кажу ж, я молдаванець. Я народився в Нушти, а жив у Кишиневі...

— Нушти-пушти. Все одно кінець тобі, Гершку, — байдуже прогову червономордий.

На хвилину в камері запала гнітюча мовчанка.

Перший її порушив чорнобородий:

— Тебе ж за що взяли?

Я спочатку дістав із торбини перепічку — віддав молдаванинові. І вже тільки тоді відповів скаржно:

— А ні за що. Отак узяли як стій та бач.

До молдаванина відразу потяглося з десяток рук.

— Дай шматочок.

Хлопець по шматочку совав у простягнені руки, аж поки нарешті не віддав комусь останній. Тільки тоді опам'ятався. Поскаржився плаксиво:

— Оце поділився. Сам випросив — сам і без хліба лишився.

Я бачив, як жадібно проковтнули в одну мить ту перепічку, і дивувався: невже вони можуть ще й їсти при такому горі? Мене аж нудило на саму тільки думку про їжу. Ні, я шматка хліба не проковтну, поки сидітиму тут.

Рішуче дістаю з торбини й другу перепічку, віддаю сусідові.

— Ой, спасибі, — тремтячим голосом дякує той. — Тільки я вже не хочу ділити, хай хтось інший поділить. Я не хочу лишатись у дурнях...

— Іч, Гершко, він ще про їжу турбується! Нагодують тебе скоро...

— Ну, що ви, пане поліцай, все каркаєте? Я — молдаванець...

На якусь хвилину в камері западає тиша. Тільки роти людські плямкають пожадливо, зуби в когось клацають хижо та сопіння виповнює похмуру камеру.

Згодом знову озвався чорнобородий.

— Так ні за що, кажеш?

— Отак як стій — прийшли в хату і — топай, орьол!

— А, значить, Чепля брав, — знаюче озвався застудженим голосом поліцай. — Ряшка така, як не лопне?

Я вдавав, що не почув того питання.

А зморшкуватий знову закашлявся, забухикав на всю камеру. Перервав розмову. А вже коли вгамував трохи свій кашель, змахнув безнадійно рукою.

— Значить, погані твої справи, хлопче.

— Чому ж це погані? — здивувався я.

Мені здавалось, що коли мене взяли ні за що, то це повинно було викликати цілу бурю протесту, ну, хоч би, на крайній випадок, співчуття до мене і подив у мешканців цієї оселі. Виявляється, що моє повідомлення викликало співчуття, але не те, на яке я чекав.

— А тому погані, що якраз саме ні в чому не винних при цій владі найбільше й карають.

Я аж похолов від тих слів. А дідусь казав далі:

— Як же так — ні за що? Кожного за щось взяли. Пана поліцая он, — він кивнув у бік червономордого, — за те, що горілки не вмів пити. Хильнув лишнього та й підняв стрільбу біля самої комендатури...

Поліцая аж засопів при тих словах.

— Ні, повірте, от, їй-богу ж, був там заець. Іду, а він, собака, зіп'явся лапами на деревце, кору дере. Ну, от, їй-богу ж, не привиділося.

Дідусь почекав, поки виговорився поліцая, і повів далі свою розповідь.

— Мене, наприклад, посадовили за гречку...

— Хо-хо! — заржав хрипло поліцая. — Кашляеш, діду, а в гречку плигав!

Дідусь знову пождав, поки вгамується поліцая, і сказав, ніби його й не перебивали:

— Гречку возив на тік, та й напоумило мене курям кілька снопиків прихопити. Ну, от і прихопив — уже три неділі вошей тут відгодовую. І кури того не варті...

Дід знову закашлявся дзвінким, тим вреднючим кашлем, коли людина кашляє і не може відкашлятись.

— А мене ось за нього, — кивнув чорнобородий на молдавця. — Його мокрим рядном накрили, і мене за ним привели на налігачі.

— Щоб одягав окуляри, коли читаєш накази німецького командування, — буркнув хрипло поліцая.

Виявилось, що на кожного з тих, хто сидів тут, було якесь звинувачення. Найчастіше — це нікчемні, сміхотворні звинувачення.

— Скажи ж ти — за цапову душу, — а насидишся по за в'язку, — підсумував чорнобородий.

Та й знову пожурились за мною:

— Погані, значить, твої справи, хлопче, коли ні за що. З цього «ні за що» повертається іноді так, що вдеруться серед ночі... Ні за що сидів чоловік — а його, диви, повезли кудись, а на-

завтра бачиш — або чоботи, або піджак, або шапка вже на їхньому братові.

Кивок головою в бік поліцая.

А той не образився, навпаки, знаюче зауважив:

— Бо ж як не партизан, то активіст партійний. Ні за що не беруть.

В мене мурашки по спині бігали. Пожартував тільки:

— Ну, на мої чоботи та пальто ніхто не завіхне. Непорозуміння, та й усе — викличуть ось зараз і відпустять.

— Жди — тепер викличуть. Вони різдво справлятимуть, самогонку жлуктитимуть, а ти тут зубами, як вовк, клацатимеш.

Це з обуренням у голосі мовив поліцай.

І він, мерзотник, сказав правду. Того дня тільки двічі проскреготіли двері в камеру: раз подали вечерю — якусь бурду з мерзлих буряків, а вдруге, вже годині об одинадцятій, коли арештовані повкладались спати, вкинули до нас ще одного клієнта. В темряві його було не видно, він як переступив через поріг, так і сів біля дверей, усе охкав та ахкав та, знай, не відповідаючи ні на чий питання, приказував:

— Оце розговівся так розговівся! Оце почастували так почастували...

Так було й другого, так було й третього, й четвертого дня. Двері скрипіли рідко, зате даремно. То бурду принесуть, то когось свіженького вкинуть. Накидали вже стільки, що лежати було ніде, так і спали — навсидячки, схиляючи один одному на плечі голову.

Кілька разів до віконця підходив поліцай. Він помітно осунувся на тюремному харчі. Стукав у шибку, просив вартового:

— Братець. Вкинь хлібця з салом та пляшечку.

— Не велено.

— Ну, не будь паразитом — попадешся, і я тебе не забуду.

— Не велено.

— Паразит! Шкура! Морда!

Злий, як чорт, поліцай відходив у свій куток, витягувався на повний зріст. Він один не хотів спати сидячи. І тут всіяко підкреслював, що він — «вища раса».

Десь на третій чи четвертий день у цій смердючій темній камері я вже počував себе старожилом. На мій подив — з'явився апетит. Та який апетит! Вовчий. Здавалося, цілий колодязь борщу виїв би, цілу гору хліба проковтнув би. Але все ж до тюремної бурди я принципово не доторкувався. Великодушно передавав її молдаванину.

— А ти їж,— радив чорнобородий.— Бо охлянеш зовсім, помреш з голоду.

— А, чорт з ним!

Ніякого виходу я вже не бачив. Попереду — чорна яма. То яка різниця — чи тобі кулю в потилицю всадять, чи з голоду вдохнеш? Не прислухався до розмов, не цікавився тими скупими і дріб'язковими новинами, які приносили в камеру новенькі. Що ж нового за стінами цієї конури? П'ють. Усі п'ють — і німці, хоч вони своє різдво ще раніше відсвяткували, і поліцаї п'ють, і вся нова влада п'є. Про одне не забувають — кого слід, на їхню думку, до цієї ось конури вкидати.

На четвертий день святкування закінчилось. Ранком забрали поліцаю. Пішов не попрощавшись, не оглянувшись.

— Свій своєму ока не виклює,— зловтішно сказав дідусь і зайшовся кашлем. Він подовгу кашляв кожного разу після того, як до камери вривався клуб морозного повітря.

Трохи пізніше до камери навідалось начальство. Двері відчинилися з особливим скрипом і з диким вигуком:

— Встать!

В камеру заглянув одноокий головань, поморщив носа. Здавалось, не на людей дивився, а оглядав поросят.

— Фу, який сморід. Видно, вас тут на сало годують, що так повітря псуєте. Так! Справді тут уже той... Ну, гаразд, послобонимо.

Двері знову пропищали пронизливо, закашлявся старий.

— Тепер послобонять. Це вже точно. Цей даремно не приходить.

Одноокий головань був старшиною поліції. На його голові, виявляється, лежала турбота за наш добробут. Щоб і не пере-годували, боронь боже, щоб і не тісно нам було в цій камері.

«Послобоняти» почали звечора. Вже надворі зовсім стемніло, коли раптом за віконечком яскраво спалахнуло рухливе світло, з гуркотом і ревом до камери підповз грузовик. Не змовляючись, усі встали. На сірих обличчях у широко розкритих очах людей плигали зайчики від світла фар, жах і тривога не вмщались в зіниціях.

— Ну, починається,— шепнув стиха чорнобородий.

Пронизливо завищали завіси. В квадраті дверей, в почті поліцаїв з гвинтівками напоготові, став одноокий головань. Поморщив носа.

— Ну й повітря. Фу, свині. Ні, я таки накажу вам зменшити з завтрашнього дня пайок. Популеска! З речами!

Безпорадно оглянувшись, до виходу почав пробиватися чорнявий молдаванин. У нього всього й речей було — одна стара, попалена рукавиця з овечої шкіри. Лише на мить був спинив-

ся, глянув на неї з подивом, потім оглянувся, зустрівшись зі мною очима, зітхнув, подав мені рукавицю.

— На, друже. Може, тобі ще знадобиться.

— Давай, давай, не затримуй. Потапенко! З речами!

— О! — з подивом видихнув чорнобородий, заметушився.—

І Не минуло, значить...

Він прощально підморгнув мені бровою.

— Прощайте, люди добрі,— озвався тремтячим голосом до всіх.

— Давай, давай, розпрощався тут. Недалеко йдеш, ще побачитесь...

І нове прізвище. І з речами. І нове «ой», і нове «прощайте, браття». Проквітнувши чоловік сім-вісім, нарешті двері жалібно вискнули, клацнув хижо замок.

Заревла машина, затанцювало миготливе світло фар, поморгало трохи, блимнуло разів зо два і погасло.

До самого ранку ніхто не спав і ніхто не промовив жодного слова. Нібито тією мовчанкою вшановували пам'ять своїх недавніх друзів по нещастю.

А на світанку знову: вищання дверей і поява одноокого.

— От худоба! Сморід свинячий. І як ви тут сидите тільки, козла отакі? Петренко! З речами.

Після того, як услід за Петренком вийшло ще чоловік двадцять, у камері стало зовсім порожньо. Лишилося нас усього четверо. Дідусь затікся своїм кашлем, і той кашель гуляв тепер по кімнаті луною. Окрім нас з дідом, у камері лишився хлопчисько, що стріляв у яругах із покинутої кимось гвинтівки, та ще чоловік, який і досі не міг вгамуватись, бубонів сам до себе:

— Оце розговівся так розговівся! Оце почастували так почастували. До нових віників пам'ятатиму.

Але довго камера не порожнювала. Вже десь через годину вкинули до нас одразу чоловік вісім. Лісорубів. За те, що відмовлялися йти ліс рубати. Лісоруби нам і розповіли про те, що недавніх наших співкамерних погнали етапом аж у самий Чернігів.

— Не один біс,— закашлявся дідусь,— чи в наших, чи в чернігівських пісках лежати.

Опівдні діда покликали до слідчого. Був він там недовго, повернувся веселий. Я не встиг у нього нічого розпитати, бо той, що припровадив до камери старого, викликав мене.

Аж голова замакітрилась на свіжому повітрі. Був сонячний день, сніг виблискував сліпучо, я не міг на нього дивитись.

— Ну, топай, топай, ніяк з тебе не вийде похмілля, спотикаєшся,— незлобливо поштовхував мене у спину гвинтівкою конвоїр.

Тільки трохи оговтався, коли з вулиці знову потрапив до приміщення. Конвоїр наказав спинитись перед одними дверима. На них я побачив виписане недбало на клапті паперу: «Слідчий».

Конвоїр прочинив двері, доповів, що мою особу припроваджено в цілості й належності.

— Впускай,— чую байдужий голос.

Ми відразу ж впізнали один одного. Ще б не впізнати! Та ми ж три роки з ним протирали на одній парті штани, не один пуд солі з'їли разом, не одну яблуню обнесли з листям у чужому садку.

Санька Паскуду всі три роки вчителі уперто називали тупцею. Ну, а відомо, що вчителі в оцінці своїх вихованців рідко коли помиляються. Особливо тупий був Санько в математиці. Вона зовсім не лізла йому в голову — ніби тобі в людині не було ні вух, ні очей, ні розуму.

Єдине, що вмів Санько робити з успіхом,— це їсти. Їв він немов не в себе, був круглий, червонощокий, мов сите поросля. Так уївся, чортів хлопець, що й очіці, круглі, жовті, позапливали жиром. Тільки я міг примиритися з тим сопінням та вдоволенням постогнуванням Санька, яке чимось нагадувало тихе свиняче порохкування. Я змушений був сидіти з Саньком на одній парті, бо зв'язаний з ним був міцною пуповиною. Справа в тому, що Саньків батько, бородатий, широкоплечий дядько з найбагатшого села в нашому районі, кожної неділі привозив синові кількапудового «сидора». Ми з Саньком спали в гуртожитку в одній кімнаті, отож я був завжди свідком того, як той «сидір» перекочовував із великого кропив'яного мішка в присадкуватий, окований іржавими шинами і прибитий гвіздками до підлоги Саньків сундук. Старий Паскуда привозив синові шість паляниць — по числу днів на тижні,— решетованого з пригорілою зверху скоринкою хліба, викладав кілька шматків старого, як пожовклого, в дві моїх долоні завтовшки, сала, дві три банки сметани, фунтів два загорненого в капустаний лист масла, засмажене поросяче стегно чи баранячу лопатку.

Навантаживши сундук до верху, батько власноручно замикав його на замок, для певності кілька разів посмикував його важкою, як ведмедяча лапа, рукою і тільки тоді передавав Санькові ключа. Той, відвернувшись у куток, навішував того ключа на одну шворочку з мідним хрестом на шиї. Тільки тоді Паскуди сідали снідати. Ні на кого не дивлячись своїми ма-

ленькими швидкими очицями, старий Паскуда нарізав на столі високу паляницю, розкладав м'ясо, вимотував з рушника макітру з варениками, для себе особисто відкорковував зелену пляшечку казенки. Закинувши вгору підборіддя, вставляв того шкалика в рота, солодо зарослого рудою кучерявою щетиною, і, примруживши голоско оченята, тягнув горілку, наче немовля соску. Горілка хлюпала, пузирилась маленькими пухирцями, а Паскуда блаженно похоркував — любив поласувати чаркою.

Потім вони їли. Довго, голосно, аж у дворі було чути плямкання та підсьорбування. А коли їли, нікого не бачили. Хоч як я ковтав слину, хоч як кривився, хоч як поглядав жадібно на стіл — ані батько, ані син ніби й не помічали моєї присутності. Зате, після того як старий Паскуда, розчервонілий, ситий і вдоволений, буркнувши синові, щоб той не лінувався, бо, мовляв, він, батько, з останньої шкури вилазить, щоб вивести його в люди, всідався на воза й рушав з двору, Санько відразу ж перероджувався. Тремтячими руками знаходив на щій ключик, відмикав свою скриню і, затуливши її широким задом, поспішно відпанахував великого окрайця та шматок сала, крадькома совав мені до рук. Закривши сундука, діставав з-під подушки свої книги та зошити і наказував:

— Вирішиш три задачі, виконаєш письмову з мови, складеш словник з німецької та й, здається, все. Та прибери зі столу, щоб комендант не лаявся. Ну, я не вагаюся — піду погуляю трохи.

Мусив вирішувати ті задачі — голод не свій брат.

До того ж Санько не раз мені торочив — на чиему возі їдеш, тому й пісеньку співай.

І ось тепер цей самий Санько Паскуда недбало розвалився в кріслі сідчого районної поліції. Але це вже був не той Санько-школяр. Він більше скидався на старого Паскуду — тільки поголеного і помолоділого.

— Добрий день! — привітався я, кашлянувши в кулак.

— У-у, добрий день, добрий день! Сідайте! — моргнув Санько маленькими очицями на кривобокого табурета.

Я сів.

Санько довго й заклопотано розглядав свої нігті. Він то недоволено супився, то чогось з подивом округлював маленькі жовті очиці.

Даремно колись старий Паскуда возив синові пудові передачі. Даремно і я старався виконувати за нього всі шкільні вправи та завдання. Нічого не вийшло з Санькової науки — закінчив він семирічку без документа. Казали потім, що виїхав

Санько з села кудись, чи то до Києва, чи то до Полтави, служив десь чи працював. Старого Паскуду розкуркулили в тридцятому, ну, а його, Санька, як спролетаризованого, та катастрофа обминула. Мов у воду був пірнув Санько Паскуда і ось виринув. Виринув слідчим у поліції. І я розумів — незважаючи на мої старання над Саньковими задачами,— ждати добра від слідчого мені було нічого.

Нарешті, намиливавшись своїми нігтями,— і де він, чорт, набрався того нігтяного мистецтва! — Санько окинув мене веселим поглядом:

— І так, значить — Дибченко?

— Він самий. Пам'ять у тебе, Олександрє, скажу, просто феноменальна.

— Яка, кажеш? — невдоволено блимнув очима Санько.

— Феноменальна. Виняткова, значить.

— А-а...— байдуже протяг Паскуда.— Слів яких набрався. Непонятних. Я, знаєш, не дійшов до цієї штуки. Не дали. Класовий ворог.

Я потупив очі. Мені чомусь соромно стало за нього.

— Одначе,— кажу,— видно, ти, Олександрє, вчився в юридичному. На такій посаді тепер...

Паскуда байдуже махнув рукою, презирливо хмикнув:

— Яка там посада... Тимчасово. Мав їхати начальником поліції, але не захотів, бо в чужий район. Хотілося тут, у себе, попрацювати. Нагадати декому, що й ми ще живі й здорові. А головне, що і в нас є деякі таланти...

Санько явно розчулився, виглядав далеко не тим страшним слідчим, як то казали в камері.

— От, значить, як... Гора з горою, значить... Не думав зустрітись з тобою в таких обставинах.

— Я теж... Дуже схожа зустріч на ту, що в «Товаришах» Панаса Мирного. Пам'ятаєш?

Санько примружив очиці, задер голову.

— Панаса Мирного? Це ж хто такий? Здається, українську в нас викладав?

— Та ні.

Нагадую йому про письменника, про Шестірного та Жука.

— А-а,— розуміюче хитає головою Санько.— Щось пам'ятаю... Пам'ятаю... Тільки зовсім було випало з голови.

Він навіть лагідно і сито-якось посміхається і знову починає розглядати нігті вже на лівій. І знову — то заклопотано хмуриться, то кривиться невдоволено. Я, пам'ятаючи, що не в гості прийшов до колишнього приятеля по школі, теж замовкаю.

Нарешті Паскуда зводить на мене запитливий погляд:

— Ти ж, Дибченко, яким це чином до мене? Признаюся, не думав я зустрінути тебе саме в такій ролі.

Я вирішив не міняти того тону, який узяв у розмові напочатку:

— Я теж, Олександрє, навіть не запідозрював, що зустріну тебе в цьому місці.

Він допитливо якусь мить дивився на мене. Видно, зрозумів, що я хотів тим висловити.

— Певне ж, що не думав. А де ж би я міг бути в такій час, по-твоєму? Мене ж не вчили колись, як декого, на казбонний рахунок.

Це вже камінь у мій город — я вчився у школі за рахунок держави як син учасника громадянської війни.

Паскуда насупився, перебирав на столі папери, олівці.

— В мого батька долоні облазили, а вчив мене... шмат хліба за двадцять кілометрів возив. В люди виводив, а ви його потім розкуркулили...

— Олександрє, при чому я до твого батька? — здивувався я. Важко, спідлоба блимнув:

— Не ти, то такі, як ти.

Якусь хвилину він сопів, смикався на своєму стільці.

Нарешті взяв з стола шмат папери, олівець, посунув до мене.

— Пиши!

— Що писати?

— Пиши так, значить. Протокол допиту...

Я удавано засміявся:

— Олександрє! Як тобі не сором? Ти не забувся наших шкільних звичок. Коли маєш писати протокол, то пиши сам...

— До мене слід звертатись офіційно — пане слідчий... Такот... Почнемо... Пиши, значить... Протокол допиту. Я — старший слідчий районної української поліції, Паскуда О. — крапка... З. — крапка... Ти чому не береш олівця?

— Писати на самого себе? Та швидше руки мені повідсихають!

Кажу це з смішком. Посміхається добродушно й Санько.

— Ні, сурйозно, в мене чогось пальці крутить, не можу писати.

Він показує свої розчепірені пальці. Вони справді товсті, як у немовляти. В таких пальцях погано тримати олівця.

— А без писанини не можна обійтись? — питаю, зітхаючи.

— Форма! Ніяк не можна.

Пишемо. Заповнили всі дані — на кого протокол, ким складено.

— Допитаний мною Дибченко зізнався,— диктує далі Паскуда таким тоном, ніби я щойно зізнався, що готував замах на самого Гітлера.— Зізнався в тому, що він...

Тільки тут він передихнув та глянув на мене суворо.

— За віщо тебе взяли?

— Як стій та бач, пане слідчий. Сидів у матері на печі, з'явилися, мов з неба, два архангели та й залигали.

— Дурниці,— насупився слідчий.— Коли беруть — то знають, за що беруть. Розповідай все начистоту.

— От слово честі тобі даю, Олександрє, ні за що зацимбєлили. Я, знаєш, був по-справжньому перетрусив штаньми. Повіриш — уже трохи відійшов, коли тебе оце побачив. Мені просто повезло — ти ж мене знаєш. Хіба я коли-небудь зробив тобі чи кому іншому погане? А потрапив би в руки комусь — чортзна-що подумали б...

Паскуда дивився, не кліпаючи, кудись у вікно. В його рудих маленьких очах ніби танули льодові бурюльки.

— А то так,— нарешті згодився він.— Тобі таки чортівськи повезло. Дійсно — коли б хто інший. Навіщо ж вони тебе взяли? Розумієш, ні за що — нічого й не буває. Даремно і чиряк не вискочить. Крутиш ти щось... Але все одно, була б моя повна влада, а тебе не тримав би під замком. Доповідатиму комісарові поліції...

Покосившись на двері, він сказав притишеним голосом:

— Але то сволоч не маленька. З західних областей. Вислужується. Через нього і я в слідчих.

По-змовницькому підморгнувши, Паскуда продиктував уже голосно:

— Ну, що ж... Пиши: проти нового порядку нічого не вдіяв і не збирався діяти. Взяли помилково. Так. Підпис. Ну ось так і поговорили.

На цей раз мені камера здалася вже не такою страшною. Якщо не збрехав Паскуда, може, мені пощастить з неї, як сициці з клітки, вирватись на волю. Мені б тільки із-за ґрат виплутатись, а там...

— До Паскуди кликали? — поцікавився дідок.

— Угу.

— Уштивий панок. Пообіцяв випустити. Мені теж наобіцяв. Питає: «Для чого брав гречку?» — «Для самогоночки,— кажу,— пане слідчий». Дивується чорт: «Хіба гречка йде в самогон?» — «Для різкості,— кажу,— пане слідчий». — Ану,— каже,— принесеш пару сулійок». — «Так,— говорю,— у камері ж вона не капає». Пообіцяв випустити. Ловко поговорили. Якщо не збреше, то, може, й випустить, чого доброго.

Десь через годину діда, справді, випровадили додому.

Після того я вже не так похмуро дивився на свою справу. Кожний новий день зустрічав з надією. Кожен пронизливий скрип примушував здригатись і вставати. Але про мене ніби забули. То вкидали до камери нових, то кликали на допит тих, кого ще не допитували. Але я все ждав і бадьорився.

І діждався. Десь через тиждень чи, може, й більше після допиту Паскуди відчинились на світанку двері до камери.

— Дибченко! З речами!

Одноокий старшина вичитував зі списку наші прізвища так самісінько, як тоді, коли вперше розвантажили цю камеру. Все більше й більше людей ставало на подвір'ї в одну шеренгу. Коли закінчили вичитувати і я прикинув оком на тих, кого викликали, то побачив, що мало хто залишився в тій конурі.

Поставив нас старшина по два. Десятків два поліцаїв оточили нас, рушниці напереваги.

— Шагом гарш!

Пішли ми етапом. Куди? В Чернігів чи, може, в яругу? «Не один біс, чи в наших, чи в чернігівських пісках лежати?..»

Під ногами скрипів сніг, мороз хапав за обличчя та руки, стискував лещатами взуття. Різучий вітер крутив і віхолів по дорозі, жбурляв колючим снігом за шию. Дарма що так рано, на вулицях було людно. За нами ніби йшла похоронна процесія. Плакали жінки. Хтось комусь намагався передати торбину з харчами.

— Відтисни! Здай назад! — покрикував старший конвоїр.

Я перебігав очима з постаті на постать. Моєї старенької тут не було. Ну, куди їй по такій дорозі, хворими ногами! А коняки Панько не дасть — він не давав колись навіть колгоспної, щоб привезти дров з лісу. Від безсилля й гніву здушили сльози. Хоч би на одну хвилиночку її побачити, кивнути головою, розпрощатися.

Містечко наше лишилося позаду. Позаду лишилось життя. Попереду — біле поле, сіре, важке небо, вузька, ковзка дорога, дорога в безвість. А матері так і не побачив. Хоч вона весь час була зі мною, розважала мене, гріла своїми словами.

Холодний вітер сковував усе тіло, холодив груди. Тільки тепер згадався материн подарунок. Розв'язав на ходу закоцубленими руками вузлика, дістав материну хустку, загорнув шию. Торбинку з старенькою спідницею поклав на груди, заціпнув своє тісне виношене пальто. Руки сховав у витріпані рукава. Стало куди тепліше. Так вже можна було йти.

Оглянувся навколо. В полі, куди й око сягало, лежали глибокі сніги. Тільки звернеш з дороги — по пояс. Зітхнув мимо-

волі — не побіжиш по такому снігу. Попереду й позаду, пристукуючи ногами, теревенячи, йшли поліцаї. В'язні,— різномаста, довга колона людей усякого віку,— йшли бадьоро. Мусиш бадьоритись, коли мороз підганяє.

Серед арештованих ішов скалічений радянський офіцер. Його кілька днів тому привезли з якогось села. Там він лікувався, вже навчився ходити, мабуть, збирався кудись іти, та не встиг. Бо коли вкинули його в нашу камеру, тільки одне й сказав: «Оце тобі й відклав». І більше не мовив за весь час і слова. І не заговорював ні до кого, і ні на чії питання не відповідав. Ліг, відвернувся до стіни й ніби помер.

На ньому була офіцерська шинель без петлиць, досить-таки витерта, хромові чоботи, давно не мащені, але ще зовсім цілі, штани галіфе, стара, далеко не військового крою, заяча шапка.

Він був худючий, аж синій, похмурий і незалежний.

Йти йому було важко. Не змовляючись, ув'язнені почали йому допомагати. То той, то той, по черзі, брали його під руку і він так повільно пробивався в перший ряд.

Поліцаї йшли ліниво, не поспішаючи, говорили про щось своє, сміялися. Вони не боялися того, що хтось з нас кинеться втікає. По-перше, їх було майже стільки, як і нас, а по-друге, марно зриватись у степу по такому снігу. Тільки один, рябий здоровило, в короткій сірій шинелі та великих рудих чоботях із сиром'ятини, чомусь увесь час мотався то вперед, то взад колони. Він усе переконував у чомусь старшого конвоїра. Прислухавшись пильніше до їхньої розмови, я почув:

— Все одно він не дошкандибає. А чоботи ще добрі. І шинель. Ідьоть? Тобі штани, а мені шинель і чоботи. Га?

— А відповідати хто буде? — крутив головою старший.

— Митро, не задавайся! — не піддавався рябий. — Яка там відповідальність? Все одно ж їх розпатронять. На якого ще дідька водитись. Скажеш, що втікав. Хіба це вперше?

Мороз пробіг поза шкірою. Смерть зримо заглянула в очі. І вся душа, все тіло, все-все, що тільки могло в мені протестувати, запротестувало: не хочу смерті! Жити, жити! Втікати, бігти по снігу, по полю... О, чорт візьми, хоч би де ліс, хоч лісок! Треба підготувати всіх — кинутись урозтіч. Хто-небудь же та врятується.

Розум протестував, розумом рвався до втечі, а ноги ледь чалапали по ковзкій дорозі, ноги боліли, не хотіли слухатися. Теплі сльози котилися по щоках, капали на заінеєні груди.

Рябий, помилювавшись на чоботи офіцера, що вже шкутильгав за мною, підтримуваний кимось із хлопців, знову почав умовляти старшого:

— Митро, не корч із себе Івана Йвановича. Чи, може, ти собі накинув оком? Але вони не на твою ногу...

— Та йди ти до всіх чортів, Самійле. Можеш з ним поміня-тись, а того... не дам. Наказано — в живом виде...

Ми вже відійшли від містечка кілометрів за шість чи, може, й більше. Навколо тільки біліли сніги, чорніли стоги далеко в полі, виднілося збоку невелике, закидане мало не по димарі село. Рябий зрадів з того дозволу, крикнув на все горло:

— Привал!

Зупинились конвойовані. Спинились конвоїри.

Рябий затупцював біля офіцера, закинув гвинтівку за плече.

— Слухай ти, більшовицький комісарє!

Офіцер гострими очима дивився на рябого, мовчав.

— Ти от вирядився в хром, а я, слуга нової Німеччини, ходжу в шкарбанах. Давай змінємось, га?

Офіцер відвернувся, ніби й не його те стосувалось.

— Ти не відвертай морди. Давай по-доброму. Все одно тобі капут. Чуєш?

Офіцер зневажливо зміряв його з ніг до голови.

— Падло! Перевертень! Я — радянський офіцер — став би з тобою, недолюдком, мінятись? Тварюка!

Він шкутильгнув був до поліцая, і той не витримав палючого погляду офіцера, зніяковіло оглянувся, тицьнувся з дороги в сніг.

Поліцаї зареготали. Рябий люто шарпнув з плечей гвинтівку.

— Самійле, не дурій! — крикнув старший конвоїр.

Рябого відтягли в сторону.

— Шагом гарш!

Чалапаємо по пливкому снігу далі. Офіцер від люті скрипить зубами, шкутильгає ще помітніше.

Старший конвоїр насміхається з рябого:

— А що, Самійле? Помінявся? Знайшов друга? Будеш ти ще довго чалапати в своїх шкарбанах.

— А йди ти, Митро, к чорту! — сердиться рябий.

Чимдалі дорога стає все гірша й гірша. Йти незручно, ніби не йдеш, а лізеш по змащеній медом дошці. Офіцерові ця дорога стає зовсім не під силу. Він ледь шкандибає позаду, вже не раз йому давали приклада в спину. Шкандибає. Ніби й не його то б'ють. Тільки очей не відриває від землі — видно, кипить з безсилля та люті.

Нарешті назустріч трапилась підвода. Молодичка якась іхала.

— Завертай,— наказав старший.

Молодичка давай благати, давай проситись, сльозу втирати. Нічого не допомогло.

— Самійле! Бери свого комісара, вези, бо не дійде, чорт кривий.

Самійлові тільки цього й треба. Ми чалапаємо вперед, а він залишається. Довго щось уможує офіцера в сани, чи, може, то чобітьми міняється.

Наздогнав нас рябий уже в сусідньому райцентрі. Прибув він туди не на підводі, а пішки. Його обличчя сяяло вдоволенням, а ряботиння грало краскою від випитого самогону. На його ногах незвично сиділи офіцерські чоботи, а з-під пахви виглядали із невміло скатаної шинелі халявки жовтих шкарбанів. Поліцаї зустріли свого приятеля заздрісними поглядами, а ми, в'язні, що нижче повісили важкі голови.

Першій ночі на етапі не було кінця. Але ми боялися й наближення ранку. Важко сказати, чи заснув хто хоч на годину в ту безконечну ніч. В усіх перед очима стояв непокірний офіцер.

Камера, в яку нас вкинули на ніч, була далеко просторішою, ніж та, відкіля нас провадили. Це, видно, був раніше якийсь склад, бо тхнуло чимось кислим і їдким. Ніхто цього приміщення ніколи не отоплював, цементова підлога обросла інеем, перетерта чорна солома взялася льодовим коржем. Ми грілися власним теплом, збившись до купи в одному з просторих кутків. Цілу ніч ворушились, пропускаючи всередину тих, хто вже встиг змерзнути скраю, безперервно шепотілися. Той шепіт відлунювався в холодних кам'яних стінах, його могли чути всі.

В камері до нашого приходу сиділо чоловік двадцять. Їм уже було відомо, що завтра підуть з нами одним етапом, отже, тепер усі ми були як одна сім'я. Наші вже — в який раз — розповідали про офіцера, «господарі» передавали те, що чули про чернігівську тюрму. Про неї знали одне — звіттіля ще ніхто не вертався. Звіттіля одна путь — у протитанковий рів та глибокі урвища за містом.

Ми були приречені.

— Вихід єдиний — втікати!

Чи то хтось проказав ті слова, чи, може, вони самі собою зринули в могильній тиші камери, але їх почули всі, замовкли, ніби прислухалися, чи не повторяться вдруге.

І вони повторились.

— Тільки втікати! Інакше — загибель...

— Інакше смерть.

Люди шепотілися пристрасно, тремтячими голосами.

— Але як? Легко тільки подумати...— Це хтось із полохливих.

— Кинутися на всі сторони. Перебіжками...

— По-пластунському...

— Уб'ють, гади.

— Зрозуміло, не всі врятуються.

— Не всі..

І знову гнітюча мовчанка. Люди ніби зважують у темряві кожний про себе: мене уб'ють чи когось іншого?

— Але більшість врятується. Треба тільки момент вибрати вдалий і місцевість підходящу.

— Коли буде близько лісок або горби...

— Зриватись треба перед вечором...

— День же короткий...

Той шепіт стає гарячим, уже відчувається, що всі серця приречених застукали в один такт, що в людей, які бачили поперед себе одне — чорну холодну яму,— раптом з'явилась така манлива надія, несподівано глянув у вічі порятунок. Уже ніхто не вірив у те, що саме він може загинути при втечі. Скидалося на те, що це не приречені на смерть в'язні обговорюють своє становище, а бійці перед атакою. Адже перед атакою теж ніхто не думає про смерть, усі думають про перемогу.

— Коли так... коли лісок... та коли швидко ніч...

— Та коли перебіжками...

— Та петляти більше...

— То мало хто й загине... мало.

Тепліше стає в холодному складі. Нас уже зігріває надія, нас єднає спільність мети. Тепер уже хочеться, щоб швидше настав ранок. Ми готові до втечі. Ми неодмінно втечемо.

Ранок з'явився несподівано, нас знову виладнали вже по чотири, подали команду. Все складалося якнайкраще.

Поліцаїв було менше, ніж учора, зате нас, арештованих, удвоє більше. Багатозначно заглядаємо один одному в очі, пригашуємо потаємні думки в зіницях.

Ідемо бадьоро.

І дорога сьогодні не така ковзка. І вітер не так ріже в лице. Кожного гріє надія, кожного колотить тривога, кожному вже щемить біля серця.

Зимовий день короткий. Пройшли кілометрів десять — уже ввернуло з півдня. Після перепочинку — йдемо повільніше. Нам треба наблизити вечір. Нам треба якнайпізніше підійти до он того ліска, що темніє попереду серед засніженого поля.

Ми четверо, найвитриваліших чи, може, найвідчайдушніших, що йдуть попереду, мусимо подати всім сигнал. Як тільки

крикнемо і кинемось в сторони — всі кинуться за нами. Я чую, як гупають у грудях серця моїх сусідів. Ще трошки, ще якихось хвилин двадцять, ще кілометр-півтора, і ми порівняємось з молодю сосною посадкою. Ліс то невеликий, може, всього на людський зріст, але то ліс. А він зараз один міг урятувати нас. Відчуваю, як голова паморочиться від хвилювання. А може, то від того, що я сьогодні ще не їв нічого? Їжа не йшла в горло через хвилювання, спробував їсти — хліб здався гірким. Тепер я дістав з кишені черству скибку. Нам по дорозі в селах насовали тих шматків жалісливі жінки та бабусі. Починаю їсти. Хліб не має ніякого смаку, а я його розжовую і ковтаю силоміць. Бачу, вже підкріпляється сусіда справа, їсть сусіда зліва. А через кілька хвилин уже вечеряла вся колона.

— Ану підтягнись! — кричать поліцаї.— Розчавкались!

Ми ще більше уповільняємо крок. А сонце, червоне, велике, вже занурилося на заході в сніг, розтопило його...

Але здійснити свій намір нам не пощастило. Саме в той час, коли ми порівнялися з лісом, нас наздогнала німецька автоколона. Велетенські машини, навантажені чимось до верху, обліплені закутаними з ніг до голови солдатами, важко ревучи моторами, йшли не менше години. А коли вони пройшли, то на землю вже впав сутінки, наш рятівний лісок лишився далеко позаду, а ми, розчаровані й пригнічені невдачею, стомлено чвалали вулицею села, де для нас було приготовано арештантський нічліг.

У кімнаті, куди нас загнали, мабуть, колись була пошта, а може, сільська ощадна каса, бо вікно було заграбоване, в дверях виднілося маленьке віконечко для видачі грошей. Тут було тепло, настелено свіженької соломи. Після попередньої безсонної ночі, після тривожного й невдалого дня, після важкої втоми ми всі, розімлілі в теплі, заснули мертвецьким сном. Тільки загадали на сон одне слово:

— Завтра.

І це завтра прийшло несподівано, мов постріл.

— Вставай!

За вікном ще було темно, і кого те «вставай» стосувалося — нас чи поліцаїв, що спали в сусідніх кімнатах,— ми так і не збагнули. Але прокинулись швидко, вдяглися, потяглися, в кого було, до їжі, зашепотілись:

— Сьогодні... Сьогодні, хоч би там що!

— Тільки влучити момент.

Ми були навіть вдоволені, що не кинулись тікати вчора. Сьогодні обставини склались ще на краще. Конвоювало нас ще менше поліцаїв, ніж учора, та й поліцаї були якісь байдужі, а

старший конвоїр — справжній телепень. Він ішов поруч нас, закинувши гвинтівку за плече, охоче частував нас тютюнцем і говорив-говорив без угаву. Розповідав про те, як його колись засудили до тюрми по п'яній справі, як він утік від міліціонера, як ховався потім три роки по сехах. Крав, безумовно, мав кілька штаб-квартир (так і назвав: штаб-квартири!) у кожному селі в молодих одиноких удів і жив собі, як вареник у маслі.

— І не думав, не гадав, що моє буде зверху, — сам собі дивувався поліцаї. В його сірих банькуватих очах увесь час стояло це питання: як воно так сталося, що його тепер зверху і він не ховається по своїх «штаб-квартирах», а веде ось нас до тюрми, та ще й є не ким іншим, як старшим у всьому конвої?

Ми охоче піддакували поліцаєві, частували його й своїм міцненьким. А в самих уже виникла думка: не втікати, а дружно, в один слухний момент, накинутись на конвой, роззброїти, поліцаїв поставити на місце арештованих і провадити колону куди треба.

Але думати — куди легше, ніж щось зробити. Спочатку ця думка зародилася в одній голові. Треба було мати час і умови, щоб передати її іншим. Поступово, по одному слову, шепотом, очима вона передавалась від людини до людини. І ухвалено було всіма вже тоді, коли сонце пішло на захід, а ми зробили перепочинок в якомусь селі.

Вирішено — тільки за село, тільки слухний момент — накидатись на конвой.

Конвоїри, сумовиті, безмовні, ніби з похмілля, ліниво плетались по боках та позаду. Начальник конвою, весело шкірячи зуби, переповідав свої злочинські пригоди. Під ногами лунко порипував сніг. Обабіч дороги починалися густі ялинкові захисні посадки, кілометрів за два збоку виднівся великий ліс. Наші очі були звернені тільки на нього, а наші думки вже надійно поселилися в ньому.

Вирішено! Ось це місце. Ще метрів двісті — і ми серед посадок. І нічого не видно ні попереду, ні позаду. Залишається тільки попросити старшого спинити колону на коротенький перекур, ну і по іншій нужді.

Серця б'ються сполохано, очі в усіх горять, трясуться жижки. Ось воно, те місце.

— Пане конвойний! Перекурити б і той...

Конвойний — людина добросерда — кричить:

— Перекур!

В одну мить розсипаємося в сторони і... на подив самим собі, починаємо той горнути цигарку, а той справляти нужду. З хвилювання — це просто необхідно, без цього не обійтись.

Але ось промине одна хвилина, хай півтори, і наша четвірка... Нас уже двоє стоїть біля конвойного, зараз підійдуть ще двоє. Я бачу, як біля кожного конвоїра непомітно групуються наші люди. Руки ще дрібно тремтять, а в серце вже входить якийсь спокій. Ось тільки конвойний викреше запальничку, піднесе до цигарки, і я схоплю на його плечак гвинтівку...

Саме в цей час з польової дороги на шосе, метрів за сто від нас, вибігає підвода. За нею — друга, третя... Ми оторопіло переглядаємось. На підводах — люди, співають, лаються. Приглядаємось — поліцаї.

Ну й нанесло ж чортів! Що, якби ми були вже схопились із конвоем? Уся справа наша б провалилась, перестріляли б, гади, бо передня підвода порівнялась уже з нами, а на шосе все виходять і виходять нові.

— В колону! — командує конвойний.

Нічого не вдієш — стаємо. Хай пройджаять ці чорти. Ми своє ще повторимо. Час є.

Підводи спиняються. Поліцаї п'яні, видно, чимось збуджені.

— Куди ви ведете, панове, цю наволоч? — підходить до конвою червоний, як жар, поліцай. Дикими очима він оглядає нашу колону.

— Водитись ще з ними! Постріляти! Геї, ставайте, паразити, в сторону! Хлопці!

З підвід висипались поліцаї, заклик їм припав до вподоби, вже клацають затвори гвинтівок.

Наш конвойний грудьми став перед колоною.

— Хлопці! Панове! Ви подуріли! Я ж у одвіті!

Поліцаї трохи охололи. Але рудий не хотів того й слухати.

— Комуністам і партизанам — капут! Що ти їх жалієш? Вони нашого брата не жаліють. Он похоронили щойно нашого дружка, Гараська Бодню, ти не чув хіба? Та я за паразита Гараська... Та я... паразитів...

Рудий був такий п'яний, що з однаковим успіхом лаяв нас і забитого кимось Гараська Бодню, горнув такі багатопроверхові, з такими викрутасами вислови, що навіть і не второпаш відразу, що то воно значить.

Хтось із поліцаїв, тверезіший, пояснив, що Гараська ніхто не бивав, а сам він п'яний звалився в колодязь, але рудий і слухати того не хотів.

— Партизани, сволочі, вкинули паразита в колодязь, і не хто інший. Та я їх! Дай хоч одного пульну... Хоч цього ось — цигана...

Рудий дикими очима вп'явся в мене. Потім в одну мить, з невичайною спритністю зірвав з плеча рушницю, клацнув за-

твором і спрямував її мені в голову. Одноразово конвойний вдарив по рушниці і пролунав постріл. Постріл пекельним вогнем опалив мені скроню, в ушах задзвеніло, мені здалося, що половина моєї голови полетіла слідом за кулею.

Я тоді, так близько зустрівшись віч-на-віч зі смертю, був переляканий. І невимовно зрадив, коли збагнув, що лишився живий і неушкоджений. І вже тільки згодом, пригадуючи той постріл, я не раз від щирого серця жалкував, що конвойний своїм ударом відвів у той момент від мене смерть. В усякому разі, я не знав би й не бачив того, що судилося долею пережити й побачити.

Поліцаї поїхали попереду. Нас погнали за ними. І так до самого села. До самого місця ночівлі. План нашої втечі і на цей раз провалився. Залишався ще один день — завтра. І на нього ми поклали всю надію.

Ранком нас вишикували перед поліційним станом. Мені не подобалася вся ця церемонія. Поліцаї сердиті, дивились косо, як звірі, покрикували, все намагались дати в бока прикладом.

На ганок вибіг кирпатий фертик у коротенькому зеленому піджаку на телячому хутрі, в сірій кубанці та синіх галіфе з жовтими лампасами. Мов грім серед ясного неба, шмагонули наш слух його слова:

— Втікати надумали, наволоч більшовицька! Конвой роззброювати! Я в-вас втечу! Я в-вас нападую!

Ми стояли вражені, а він, зловісно обвівши колону очима, гаркнув:

— Крок вправо, крок вліво — відкривати вогонь! Рушайте!

Лунко клацнули на морозі затвори гвинтівки, конвойний подав люте «гарш», і ми рушили в'ялою стомленою ходою. Все! Тепер — смерть.

Побіч йшло десятків два поліцаїв з гвинтівками напоготові, з патроном у каналі ствола, лютих, неприступних. Попереду лежало рівне й слизьке, як дзеркало, шосе. Глумливо шуміли на вітрі зелені сосни, кудись у безвість тяглися лісові нетрі, але вони для нас тепер були недоступні. Крок вправо, крок вліво — і смерть.

Але хто? Хто видав нашу мученицьку таємницю? Яка гадюка заповзла в наш гурт? Не чужий же хтось сказав поліцаям ті слова? Виходить, серед нас був зрадник. Можливо, й сам, мерзотник, йшов на смерть, а інших видавав. Для чого?

Хто? Хто?..

Це питання, мов молотком, гупає в скроні, голова лопається під дивного неприємного дзвону й болю. Коли він міг

передати? В той час, коли всі спали? Чи тоді, коли поліцаї виводили вранці з кімнати?

Так, так! Саме тоді. Я пригадую, що спочатку поліцаї виводили арештованих поодиноці. Але швидко перестали. Хоч як просились — вони зловісно мовчали. Але спробуй тепер пригадати, хто ходив? Ходило чоловік вісім. Ось цей, і цей, і оцей ходили... Інші ходили... Спробуй здогадатись, хто тут зрадник?

Місто зустріло нас сумно. Болісно випиналися в небо худі ребра старовинних соборів. У руїнах лежали квартали, там, де колись стояли житлові будинки та пролягали асфальтові дороги, навпростець петляли вузькі стежки. Ніби соромився своєї позолоти собор — останнє пристанище князя Ігоря. Ех, Ігоре, Ігоре! Щастя твоє, що ти нічого не бачиш і не знаєш. З половецької неволі ти ще сяк-так вирвався, а ось з лап фашистів, певно, вже й ти не вибрався б.

Колона людських тіней, похитуючись на нетвердих ногах, повзе до тюремної брами. Ось вона — кінцева мета нашого кількаденного страдницького походу. Місто все згоріло, лежить зруйноване, а вона стоїть, підла, цілісінька, ніби якась зла сила відводила від неї всі бомби та снаряди. Її одну тепер тільки й видно в усьому місті — звідкіля не зайді, звідкіля не глянь — тюрма. Висока, похмура, з маленькими заратованими вікнами.

Не раз мені доводилось проходити повз неї у мирні дні. З острахом поглядав я на неї, і мороз ішов поза шкірою. «Невже коли-небудь і собі доведеться тут побувати?» Адже колись мій покійний дідусь любив повторювати прислів'я: від суми та тюрми — не зарікайся. Ні, і в гадці не мав собі, що коли-небудь переступлю цю страшну браму. Вона ж тільки для злочинців, для людей нечесних. Я збирався своє життя прожити чесно, в труді, у вірній службі народові.

Хижа клацнув ключ у замку, відчинилась у брамі майже квадратна зловісна хвіртка. Виглянув звідтіля похмурий страж, ліниво відступив убік. Путь вільна.

Мов через киплячий котел з смолою, переступаю я через той поріг. От і все. Я в тюрмі. І не сором пече мені душу, а — жаль. Важкий, невимовний жаль. Як мало прожито, як мало зроблено. Вірніше кажучи — нічого не зроблено. Було стільки надії, стільки планів — і все те розвіялось, як дим. З цієї кошари ще ніхто не виходив.

Похмуро лупала на нас своїми підсліпуватими вікнами тюрма, на невеличкому подвір'ї, що скидалось на якусь кам'яну торбу, грався холодний, гострий як бритва вітер, не снігом курілося, а піском і сажею.

Вийшов відкілясь опецькуватий тюремник з восково-жовтим обличчям і водянистими мішками під очима, не глянувши нікому в обличчя, недбало порахував нас, кинув хрипло:

— Двадцять — у восьму, решту — в двадцятку, — і десь зник, ніби кризь землю провалився.

Восьма камера зустрічає нас могильною мовчанкою. Вона порожня. Але зберігає чийсь важкий дух, як тільки вміє його зберігати кожне житлове приміщення.

Розташовуємося несміливо, мов на короткий перепочинок або один нічліг. Говоримо чомусь пошепки, не маємо сили глянути один одному в очі.

Мене весь час мучить думка: «Де він? Де той підлий зрадник? Разом з нами чи в іншу потрапив камеру?»

Мабуть, це саме турбує й моїх друзів по біді, бо всі мовчать, тільки зітхають та кидають крадькома один на одного недовірливі погляди.

Десь через годину чи, може, й більше, вже після того, як ми встигли трохи оговтатись та почали вмощуватись спати, розчинились двері, і до нашої камери не зайшов, а, поточившись, влетів якийсь чоловік.

— Наволоч! Наїв морду в гепеу!

Це вслід йому голос коридорного.

Незнайомець налетів комусь на ноги, вибачився, вирівнявшись, окинув оком камеру, весело привітався:

— Добрий вечір, друзі! Та й напакували ж вас. Тепер скучно не буде.

Переступаючи через людей, він прямував у куток до груби.

— Пробачте, друзі, але я тут старожил, уже тиждень сиджу один як палець. Місце біля грубки моє.

Не стали суперечити. Пропустили його на те місце, куди він добирався. Він виявився моїм сусідом зліва.

В камері тьмяно горіла синя, заляпана вапном лампочка. При її світлі люди скидалися на живих мерців. Я приглянувся до незнайомця: він був мордастий — не добереш тільки, чи то ще з нього тіло не встигло спасти, чи, може, опух він з голоду: чорнявий, швидкококий. Влягався на своє місце він стогнучи, напружуючи кожен мускул.

— Мерзотники! — бубонів він сам до себе, але так, що чули всі. — І щодня — одне й те ж, одне й те ж. Б'ють і б'ють. Уже не можу терпіти самого запаху гуми...

Більше він за весь вечір не промовив жодного слова, перертався тільки, та стогнав, та проклинав когось пошепки.

Замовкли всі. Чи то спали, чи вдавали, що сплять, бо з усіх кутків невеликої тюремної оселі чулися глибокі зітхання. Мені

теж не спалося. Все життя моє, недовге й безвітряне, немов у калейдоскопі пролітало передо мною, я хотів на чому-небудь затримати свою увагу і не міг. Мов неблаганний кіномеханізм крутив передо мною стрічку мого життя і не хотів спинятися.

Зітхнувши, я взяв до рук свою порожню торбинку. Ще недавно там була сибка хліба. Тепер лишилась тільки материна хустка та старенька спідниця. Та й цей м'якенький вузлик став тепер мені в пригоді, бо спати ми мали на холодній, голій підлозі.

Поклав той вузлик під голову, накрився своїм пальтечком, кінокадр мого життя враз спинився на одному місці. На мене жалісливо дивилась своїми добрими сірими очима мати. Аж дух перехопило: як вона потрапила сюди?

Зрадливі сльози попливли по запалених вітром та морозом щоках, палили лице, але я майже не відчув того. Жаль, невимовний жаль і важка злоба схопили обценьками моє серце, не хотіли його випускати. Як же це так сталося? Був я на волі, як вітер гуляв по лісах, не лякався ні темряви, ні холоду,— і раптом ускочив, як необачний птах, в оцю клітку! Казали люди — сюди двері широкі, а відділя — вузька щілінка. Живим, говорили, відділя ще ніхто не виходив.

А мати заспокійливо хитає головою, каже: «Невже ж таки загибель? Хіба ж для того я тебе породила, виростила, з дум своїх не випускаю? Може, обійдеться якось, може ж таки, відкілясь та прийде порятунок?» Порятунок! Відкіля! Хто нас міг урятувати?

А ввісні я бачив сонце, і поле безмежне, і стежку безкраю в достиглих хлібах. Не оглядаючись, я йшов тією стежкою, задихався від швидкої ходи, але не спинявся й не оглядався назад. Знав — позаду тюрма. І ще знав — тільки оглянусь, як знову опинюся в холодній камері. І я йшов, поспішав, йшов до знесилення, аж поки хтось закашлявся на всю камеру та не повернув мене з того безмежного поля в смердючу нору.

І ось почався наш перший тюремний день.

На ноги всіх нас, мов по команді, підняв нелюдський крик на подвір'ї. Ми ще вчора встигли роздивитись, що єдине вікно нашої камери виходило прямо на подвір'я, з нього добре було видно тюремні ворота й вартового, який лівиво тупцяв біля них у своїх великих валянцях.

Кричала жінка, кричала дико, то просилась, то когось проклинала. Той крик так само, як нагло зірвався, так раптом і замовк.

Ми сторопіло переступали з ноги на ногу, похмуро перезиркувались.

Наш новий знайомий, здавалося, спав мертвим сном. Він подав ознаки життя тільки вже тоді, коли той крик затих. По-віхнув на весь рот, поморщився, сів на підлозі.

— Чому така тривога? Сідайте, друзі. Хай вас це не лякає,— заговорив він бадьоро і навіть розважливо.— До цього швидко звикнете. Не забувайте — ви потрапили на фабрику. Фабрику смерті. Кров і смерть — це продукція цього закладу.

Потупцювали трохи на місці, повсідалися. Однаково йти нема куди, а на ногах довго не встоїш. Тільки тепер, коли в камеру заглянуло сіре світло, я як слід розгледів свого сусіду. Це був тридцяти-тридцятип'ятирічний чоловік, схильний до повноти, його кругле обличчя здавалось ніби налите курячим жиром. Він допитливо оглядав кожного з нас своїми чорними очима, що ховались у вузьких щілинах червонуватих повік. Густі чорні брови зрослися на переніссі, і це робило його дуже серйозним і суворим. Убраний він був у старий, розтягнений бавовняний светр, у сірий дешевий костюм, що надимався на ньому, як пір'я на горобці в зимовий час, узутий був у великі розтоптані валянці, обшиті рудою кожушиною. Чорне, нестрижене волосся стирчало на ньому в усі боки колючками, як на справньому арештанти.

Після того, коли всі посідали, він звівся, покректуючи, на ноги, підійшов до бачка з водою. Наїдидв кухоль, почав умиватись. Витерши досуха обличчя низом засмальцьованого светра, весело посміхнувся і сказав:

— Ну, а тепер можна й знайомитись. Мене зовіть Семеном Петровичем, а на прізвище — Коробець.

Коробець — то й Коробець, ніхто не перечив, але ніхто й не став представлятись Семенові Петровичу.

— Так за що ж хто сюди попав? — запитав Коробець недбало, проходячи по камері.

Хто ж тут за що попав? Піди ти розпитайся. Так тобі й скаже кожен. Бачу — переглядаються мої хлопці. Може б, і заговорили з незнайомцем, може б, і поскаржились йому на несправедливість, але в усіх на душі була ще свіжа рана. Коли вчора на етапі хтось із своїх виказав, то хто зна, що це за птах тут вилупився у восьмій камері?

За всіх відповідав Михайло Іванович. Він у нас найстарший роками, найсолідніший, найрозважливіший. Його взяли, як він казав, за те, що не зумів кому слід і чим слід підмазати.

— Хіба ж тепер, голубе, хто знає, за що його беруть? Взяли ось, і сиди. Сиди — поки розберуться. Коли по справедливості розберуться — випустять, коли не доберуться до правди — сидітимеш, поки й очі повилазять.

Коробець схвально посміхнувся.

— То правда! — І вкрадливо оглянувшись, прошепотів: — Донощиків остерегайтесь. Цієї погані повна тюрма.

На тому розпитування й закінчилося. Коробець більше не цікавився тим, хто й за що сюди попав. Години дві мовчки і вперто він працював над тюремним календарем. Видряпав його паличкою на стіні, акуратно виписав усі дні, числа, перекреслив хрестом день, який нас застав у цій камері.

— А то можна й дні погубити,— сказав серйозно, закінчивши роботу.

Десь опівдні зашкрябав ключ у дверях.

— Це вже по мене,— зітхнув Коробець. Його очі перелякано розширились, і з них проглянули сум і безнадія.

Покликали, справді, Коробця. Зник швидко, ніби й не був тут, бо речей у нього ніяких не було. Бачили потім крадькома через вікно, як два поліцаї повели його за браму.

Повернувся він до камери пізно ввечері, стомлений, немов з роботи. Знову скрипів зубами, знову голосно шепотів:

— Ну й б'ють, падлюки! Гаспидська гума все м'ясо від кісток віддирає.

Постогнавши ліг. Ні до кого ні слова. До нього теж ніхто не обізвався. Але я бачив — холодок настороженості й недовір'я танув у людських очах.

Десь на третій чи четвертий день, коли ми вже встигли оговтатись і прижитись у своїй восьмій і вже ніхто не схоплювався на ноги, почувши у дворі дикі зойки та короткі сухі постріли, Коробець, таємниче оглянувшись, заговорив до нас з Михайлом Івановичем:

— Вони хочуть з мене вибити правду... Бачите — щодня б'ють. В мене спина вся мов печена. Але я їм ні слова не скажу. Ні слова!

— Чого ж вони від тебе хочуть? — запитав Михайло Іванович так, щоб усі чули.

— Про Федорова все питають. Чули про нього?

Пересилюємо самі себе, щоб не переглянутись.

— Ні, щось не чули про такого,— каже Михайло Іванович.— І він що? Теж сидить?

Коробець презирливо хмикнув:

— Федоров сидить? Та він орлом по лісах літає!

Люто подряпав за вухом, зітхнув.

— Погуляли ми з ним трохи, та розлучила лиха доля.

Ми таки переглянулись здивовано. Коробець на все те не звернув уваги. Він говорив мрійно, з жалем у голосі:

— До війни я тут у обласному відділі безпеки працював. А потім у загоні в Федорова був. Ну, Федоров і прислав мене в місто на зв'язок.

І вже, скрадливо оглянувшись, пошепки:

— Місто він збирається взяти...

Ми мовчали, мов загіпнотизовані.

— Ну, я зв'язався тут з ким треба, йшов назад, а мене й накрили. Знають, паразити, кого спіймали, вибивають з мене правду, але не виб'ють. Не знають вони партизанської сили волі...

Коробець замовк, дивився кудись у стіну. В камері запала мертва тиша. Невже це все не причулося? Невже правда?

І в серці кожного, немов на пустирі, висіялась добрим зерном надія. Ну безумовно ж, ну ясно ж, що партизани не залишають міста в спокої. Вони ж знають, скільки хороших, чесних людей сидить в оцих холодних стінах. Та це ж ціла армія! Дай їм тільки волю.

Але ніхто й словом не виявив цих думок. Навпаки, Михайло Іванович, безнадійно махнувши рукою, відповів:

— Верзеш ти щось, хлопче. Де ти був, що бачив — нас то не стосується. Наше діло теляче — сиди, коли той...

Його підтримали й інші. Нема чого, мовляв, даремно плести язиком.

Коробець тоді зневажливо оглянув усіх, проказав крізь зуби:

— Шкури! Кругом продажні шкури. Сидять на пороховому погребі й задоволені. Ах, жаль, що більше Федорова побачити не доведеться.

І він мовчав до того часу, аж поки знову його не покликали на допит. Коли за ним зачинилися двері, всі якось вільніше зітхнули.

— Ось цього птаха я вже не можу розпізнати, — пробубонів сам до себе Михайло Іванович. — Пір'я на ньому дуже невиразне.

Більше про Коробця не було сказано жодного слова, але всі зрозуміли одне — не розпускай язика навіть у камері. І люди справді більше мовчали, ніж говорили. Кожен думав своє. І хто зна, що тільки могло перевернутися в людській голові за довгий день і ще довшу й моторошнішу ніч?

Помалу ввійшли в тюремне життя. Воно одноманітне, але зі своїми законами.

Годували в тюрмі так, як добрий господар собак не годує. Ранком — по дві варених, без солі, чорних заморожених картоплини. Вдень — півлітра несолоної смердючої баланди з не-

чищеної і немитої картоплі. Щасливішим попадались на дні миски лушпайки або й картоплина чи півкартоплини. І все. На такому раціоні жодна істота не виживе. А ми — жили. Бо ми — люди.

Передачі приносили дуже рідко. Милосердніші роздавали одержану паляницю на всіх — по шматочку. Тим і трималась душа в тілі.

На прогулянку не виводили. Тільки один раз на добу вранці або вдень виводили на подвір'я на кілька хвилин з так званою парашею. Таким ніжним і співучим найменням у тюрмі називали залізну посудину на покидьки. Вона, як невід'ємний антрибут, увесь час стоїть біля дверей, сповнює смородом камеру, і до неї перш за все повинен звикнути в'язень. Спочатку — весь організм протестує проти цієї посудини, потім людина помалу звикає, так само, як звикає і до всього на світі. І стоять поруч — параша й бачок з водою, як єдині необхідні речі в камері, і до них однакова увага й пошана. Коли б хто-небудь надумав забрати одну з цих посудин — камера вже не була б схожа на камеру. Згодом, коли ми більше призвичаїлись до камерного життя, повага до цих посудин ще більше зміцніла в кожного. Справа в тому, що саме ці посудини, хоч як це видається дивним, були в наших умовах єдиним зв'язком із зовнішнім життям.

Кожного ранку в тюремних коридорах здіймались метушня, грукіт, дзвін металу. Першого дня ми були стривожились — чи не смерть то прямує таким кроком до нашої камери? Пізніше дізнались, що смерть ходить трошки інакше, м'яколапою кішечкою, скрадається найчастіше непомітно і, мов хижий кібець, вириває з арештантського табуна свою жертву. Часто за один ковток з'їдає всіх у камері або не нагодовується ще й цим. Тоді цілі камери напівроздязнених, приречених людей попадають у ненажерну пащу зловісної машини, щоб зникнути вже назавжди.

Отой же на перший погляд грізний грукіт і метушня, як виявилось, були дуже радісною, корисною і приємною процедурою. Це до камер заносили в погнутих, засмальцьованих відрахо воду. Розносили її такі ж, як і ми, в'язні, можливо, тільки з більшим стажем і досвідом.

Виливаючи в бачок воду, водонос, хоч як пильнував його наглядач, устигав кинути одне чи двоє слів, обміняти недокурений «бичок» або й цілу цигарку на шматок хліба, продати кремінець до кресала або трут, уламок леза від безпечної бритви та інші дрібнички, без яких людина вже була б не людиною, а чортзна-чим.

Водоноси були небагатослівні. В перші дні ми навіть не розуміли їхньої телеграфно-лаконічної мови. Збагни, наприклад, такі уривчасті слова: «п'ять», «два ворони», «у двадцять другій».

Одного разу водонос шепнув ближчому від дверей:

— У вас Дятел.

Нічогоісінько ми тоді не зрозуміли. Вже далеко пізніше до нашого розуму дійшла ця загадка. Виявляється, що проста цифра «п'ять» тюремною мовою означала: сьогодні у п'ятох узяли на розстріл. «Два ворони» — сьогодні чи завтра вивозитимуть на масовий розстріл. «У двадцять другій» — у двадцять другу підсадили провокатора й шпигуна.

Про все це довідались ми з допомогою параші. Її виносили з камери кожного разу двоє чергових так урочисто, немов яку святиню. В тюремному коридорі вишикувалися носії параш з усіх камер і церемоніальним кроком, у супроводі чорношинельних архангелів неквапливо рушали на подвір'я.

І ось саме в момент опорожнення параш на прогулочному дворі між представниками тюремних камер і відбувалися короткі розмови. Перепитували про знайомих, передавали камерні новини, обмінювались речами, потрібними в'язневі.

Вже десь на другий чи третій день наші «чергові» повідомили, що їх перепитували про якогось Дятла. «Дятел, — питають, — у вас сидить?» Наші відповіли — ніякого, мовляв, у нас немає Дятла.

— То де ж він? — стривожились жильці інших камер.

Згодом ми довідались, що «дятлами» в тюрмі окрестили провокаторів.

Якось наш Коробець повернувся похмурий, ні на кого не глянувши, пробрався в свій куток, ліг, замотався з головою. З подивом спостерігали ми, як здригались його плечі — він тихо плакав. Ми стривожені, зажурені. Хто б він не був, цей загадковий співкамерник, але він приніс щось недобре в камеру. Дивились на нього з жалем і з гидливістю, мов на мерця.

Вже коли надворі стало зовсім темно й у камері спалахнула синя лампочка, Коробець сів, протер кулаками червоні очі, сказав безнадійно:

— От і все! Боротьба закінчена.

— Що сталось, Семене? — тривожно запитав Михайло Іванович. — Тебе знову били?

— Що там побой! Це все дрібниці! — майже скрикнув Коробець і звівся на ноги. Наштовхуючись на людські тіла, розпластані на долівці, він закрокував по камері.

— Розумієте, друзі, ведуть мене сьогодні на допит. Тільки вийшли на Шевченківську — перед очима повішений. Розгойдує його вітер з боку на бік. Поліцай мене штовхає в бока. «Ага, — каже, — доплигався твій Федоров». Глянув я, братці, на повішеного, а то справді Олексій Федорович. Усе пропало, братці!

Коробець з силою стиснув кулаки, вдарив себе в груди так, що аж загуло, завив якимось по-тваринному, розпачливо.

Ми сиділи приголомшені. Я відчував, як по щоках покотилися сльози.

Я знав до війни Федорова, знав, що він десь діє у наших лісах, сам рвався до нього, сподівався зустрінути... Ми всі тут ждали чуда, вірили в те, що в одну з ночей спалахне в місті стрілянина, розчиняться двері в тюрму, полетять замки з камер. Тепер ця надія сплила за водою.

Тільки одна людина озвалась до Коробця. Це якийсь літній уже чоловік, якого тільки сьогодні в надвечір'я вкинули до нашої камери. На стереотипні питання в'язнів він відповідав неохоче, дивився на всіх з недовірою, був це чоловік дуже замкнений і неговіркий, і йому швидко дали всі спокій. Навіть удавали, що не помічають новенького.

І ось, на подив усім, саме цей новенький і заговорив:

— Ти сам бачив? — спитав він тремтячим голосом.

Коробець відгукнувся охоче:

— Як от тебе зараз бачу.

— Але ж ти міг і помилитись?

— Я міг помилитись? Та що я — Федорова не знаю? Та я з ним вісім років попрацював, по лісах скільки лазив. Та я знаю не тільки його вуса, а навіть кожну волосинку в тих вусах.

— Послухай, хлопче... — промовив новенький. І враз осікся.

Сторожко оглянувшись, він наблизився до Коробця, щось гаряче і швидко зашепотів йому в вухо.

Не спалося. Вразила звістка. Не дав спати шепіт двох, що, мов закохані, воркували про щось до півночі.

Ранком першого покликали Коробця. Годин через дві взяли й новака. Взяли з речами. Більше ми не бачили ні того, ні того. І того ж дня ми довідалися про значення слова «дятел». Цим «дятлом» сидів кілька тижнів у восьмій камері Коробець.

Так завершився перший курс нашої тюрмової науки.

Десь на другий чи третій день водоноси принесли правду про «загибель» Федорова. Це повідомлення було коротке. Похмурий водонос виразним рухом пальців намалював козацькі вуса вниз, потім показав рукою на горло і сказав одне слово:

— Опудало.

Згодом його слова ствердили ті, хто прийшов до камери з волі. Федоров гуляв собі й далі у ворожому тилу, громив фашистів, а підвищенням на ліхтарі, як виявилось, було лише майстерно підроблене під нього опудало.

Восьма камера жила неспокійним життям, увесь час була насторожі. Ми ждали допиту. Але дні йшли, за вікном усе частіше галасувало бентежне вороння, все частіше хоч ненадовго показувалось із-за кам'яних мурів веселе сонце, все голосніше дзенькали об брук краплини, що зривалися з тюремного даху, все дзвінкіше цвірінькали горобці, а про нас, здавалось, забули. Хтось уже вималював на стіні поруч з першим календар на другий місяць, уже й на ньому було чимало перекреслених днів, а нас нікого нікуди не викликали. І ось раптом в один із тих днів, коли ми вже втратили надію на таку бажану й таку небезпечну зустріч із слідчим, у нашу камеру відчинилися двері, і покликано двох. Пішов Михайло Іванович та ще один.

Йхнього повернення ждали ми нетерпляче. Одні були впевнені, що вони повернуться, багато хто в тому сумнівався.

Вони повернулись годин через дві. Михайло Іванович зайшов похмурий, ні на кого не глянув. Я тільки хотів був спитати, де він був, як покликано й мене.

— Куди водили? — запитав я самими губами, розминаючись з Михайлом Івановичем.

— На допит.

— Ну?

Михайло Іванович безнадійно махнув рукою.

Так, не дізнавшись нічого певного, я вийшов з тюремної брами.

Супроводило нас два тюремники з пістолями в руках.

— Крок — вправо, крок — вліво, і куля в потилицю. Ясно? — запитав один з них. Ще й красномовно змахнув перед носом зброєю. — Руки назад! Пішли!

Йдемо. Порожня вулиця, спалені будинки. Чи то від незвички, чи від вогкого, туманного повітря паморочиться голова. Ноги плавають по перетертому вогкому снігу, мов по маслу. Перше бажання — кинутись навтікача, кинутись наосліп — через кілька хвилин змінюється гнітчим почуттям безнадії і болем від власного безсилля. Ні, таки німецькі вчені не дурні — вони недаремно визначили саме такий раціон для в'язнів. При такому харчуванні відразу й не помреш, але й не кинешся втікати, хоч би як цього хотілося.

Кроків за двісті — невеликий будиночок. Дивно, як він тільки зберігся. Саме до нього й повели нас поліцаї.

Завели в темну кімнату. Поставили в куток обличчям — не ворушитись. Стою, дивлюся в мокрий, холодний куток, думаю безнадійну думу. Крізь злегка прочинені двері чути, як хтось помішує ложечкою в склянці чай. Скло дзвенить тонко, знайо-мо, і від того ще більше притягує живіт до спини. А там ще якісь чорти ведуть розмову про їжу.

— Даремно ви, пане Ігнатовський, прецінь, даремно. Вегетаріанська їжа — диво якесь. Як це жити на капустах та моркві?

— Ге, пане Шеметун, то треба в тому смак мати. А м'ясо їсти — то ж яке варварство! Ніби первісний дикун який.

— Не кажіть, пане Ігнатовський, — заперечує той, кого назвали Шеметуном, голосно сьорбаючи чай із склянки, — не кажіть. От я, наприклад. М'ясо для мене — все. Я тварина, пане Ігнатовський, м'ясоїдна. Хижак, одне слово. Уявіть тобі півдюжини засмажених голуб'ячих тушок. Розкіші! Смакота! Та ще коли в сметані — прецінь, королівська їжа.

Той, кого звать Ігнатовським, жахається.

— Безбожник ви, пане Шеметун. Голуб — то ж божий птах. Дух святий, як по священному писанію пишеться. І у вас ото гистачає нахабства, щоб крутити голову такій пташці?

Чути, як Шеметун чомусь довше, ніж треба, остуджує склянку.

— Не знаю, пане Ігнатовський, чи свята птиця голуб, чи ні, а тільки дуже смачна. Це не ваші компоти-вінегрети...

Брязнула ложечка в склянці — видно, Шеметун закінчив чаювати.

— Ні, пане Шеметун, ви мене не переконаєте. Я над усе в світі шаную живу істоту і роззявити рота, як мовиться, ніже на пташку, ніже на яке інше створіннячко — не можу.

Почувся глумливий смішок Шеметуна.

— Тоді вам, пане Ігнатовський, не в цю установу треба було репрезентуватися на працю.

Ігнатовський на відповідь гикнув.

На якусь мить запала мовчанка. Видно, пообідавши, слідчі настроюють себе на робочий лад.

Нарешті голос:

— Давайте арештованих!

Заходжу перший. В невеличкій кімнаті один навпроти одного два столи. За кожним столом — по слідчому. І тільки глянув на них — відразу ж визначив, де Шеметун, а де Ігнатовський.

Той, кого я признав за Шеметуна, був круглий, рум'янощкий, у просторому піджаку, що не сходився на животі. Важким гузном він закрив увесь табурет і аж дивно було — як тільки той табурет не розсипався або не проламав підлоги. Слідлоба

виркнув нам назустріч, а сам колупався гусячою пір'їною у великих жовтих зубах.

Ігнатовський, безперечно, був вегетаріанець. Сухий, аж чорний, тонісінкий, як жердина, в чорному сюртучку, він уміщувався на одному краєчку табурета. Видно, був беззубий, бо тонкі п'явки губ потягло йому зовсім у рота. Хрящуватий, гострий ніс загнутий до рота і синій на кінці. Очі вузенькі, якісь сонні, волосся ріденьке, жовто-сіре, старанно зализане на жовту лисину. Він сидів картинно за своїм столиком, поклавши на нього сухі, жовті, як у мерця, руки, ніби позував перед фотографом.

Я нерішуче спинився на порозі. До котрого з них звернутись? Вони сиділи один проти одного, як міфічні скелі — Сцілла і Харібда, і найкраще було б уникнути знайомства й з тим, і з тим. Але проскочити між ними було неможливо.

Приступаю до столу Ігнатовського.

— Сідайте, — чемно схиляє свою сухорляву голову слідчий і оком косить на табурет перед столом.

Мій напарник завагався в дверях.

— Тобі окреме запрошення? — гаркнув на нього гладкий.

Якусь хвилину Ігнатовський вивчає розглядає мене з-під примружених вій, розглядає так, ніби я не живе створіння, а річ, малюнок чи ще щось бездушне.

— Ваше прізвище, добродію? — скрипить тихо.

Він перекладає на столі якісь папери, підсліпувато приглядається до них.

— Прізвище! — гримить за столом голос Шеметуна.

Ігнатовський перекладає папери неквапливо, шукає і ніяк не знаходить того, що йому треба.

А Шеметун уже допитує мого напарника:

— Ти ще будеш мені відмовляти, сволото! А хто в активі ходив? А хто розкорколював?

— Я не розкурколював!

— Та ти, прецінь, знаєш, з ким маєш розмову? Так ти не розкорколював?

Він говорив басовито, розтягуючи слова, і в нього виходило не куркуль, а корколь.

— Я ж вам сказав уже, — несміливо озвався допитуваний.

Заскрипів табурет. Я не оглядаюсь, але відчуваю — Шеметун став на ноги.

— Встать! — гаркнув він. — Ану нахилися до мене. Ближче, ближче, тварюко!

Раптом — удар. Скосивши око, я бачу, як полетів у куток мій товариш.

Ігнатівський запитливо звів очі на Шеметуна. Невже він, як вегетаріанець, зараз не обуриться, не присоромить свого колегу? Ні, тільки запитав, чи не потрапила, бува, на стіл до судида моя справа.

— В мене, пане Ігнатівський, своїх справ вистачає, навіщо мені ваші,— відповів Шеметун.

І до заарештованого:

— Сідай. Ну, то будеш говорити правду, чи й далі будемо крутити?

Ігнатівський знову до Шеметуна:

— Списочок неблагонадійних у вас?

— У мене.

Шеметун подає Ігнатівському якогось папера. Той близько підносить його до примружених очей.

— Ага. Ось і воно. Дибченко, значить. Є такий.

Поки слідчий відшукував моє ім'я серед усіх тих паперів, я зважував, радився сам з собою — що говорити? Про це вже було думано й передумано наодинці в довгі безсонні ночі, але зараз знову в голову закрадався сумнів. За час перебування в ув'язненні я переконався, що і там, у містечку, і тут, в обласній тюрмі, найстрашнішим звинуваченням було те, коли людину брали ні за що. Тоді з неї вибивали так, як ось вибивав зараз Шеметун з мого сусіди, на самого себе звинувачення.

Найкращим було все-таки мати якусь вину за плечима. Але яку? Як обдурити цих суб'єктів, коли тут стріляють і тих, в кого є якесь звинувачення, і тих, кого взяли ні за що?

Ігнатівський щось довгенько й акуратно виписує на папері, нарешті, поклавши ручку, побожно, немов для спочину, складає на столі руки й запитує:

— Ну, так у чому річ? За віщо, добродію, потрапили до нас?

Я вже хотів був говорити, але в цей час знову гаркнув Шеметун:

— Встань! Нахились до мене. Ближче тварюко! Н-на!

Удар — і мій сусіда знову опинився в кутку.

Ігнатівський на те не реагував зовсім. Він дивився на мене вичікувально, навіть заохочуюче.

І я заговорив. Я звинувачував сам себе в тому, в чому ніколи не був винен:

— Жили ми з одинокою матір'ю, і ось на саму кутю, як грім з неба,— прийшли й забрали. По доказу сільського старости...

Шеметун у цей час виніс рішення допитуваному:

— В тюрму підеш, падлюко. Згниєш у тюрмі, більшовицька морда! Я тебе навчу, як розкорколювать.

Побитий в'язень вийшов, а Шеметун, видно, почав уважно слухати мою відповідь.

— А чому ж, добродію, староста на вас доніс? Значить, ви, любий, непевна, нечесна людина? Ось же написано чорним по білому — неблагонадійний! Ви розумієте, що це значить? Це значить, що новий лад не може на вас покластися, що ви в любий мент можете показати свої пазурі. Зрозуміло вам, молодий чоловіче?

Прочитавши мені мораль, слідчий знову запитав:

— Так що ж там у вас з паном старостою вийшло? Чого ви не поділили?

І я заговорив рішуче і якимось особливо, так, що аж сам собі дивувався, — довірливо і з скаргою в голосі:

— Тут річ тонка, пане слідчий, сердечна, можна сказати.

Ігнатівський розуміюче і заохочувально хитнув головою.

— Є в того старости сестра. Стара, ряба дівка. Ніхто не захотів її взяти, от пан староста і почав умовляти мене...

— Як умовляти? Тобто, значить, єднати вас, добродію, одружитись з його сестрою?

— Точно, пане слідчий. Ну, а я відмовився... От він і наказав мене сюди...

Слідчий довго чогось моргав запаленими віями. Потім узяв ручку.

— Чортзна-що! — пробурмотів невдоволено, і в мене лоскотно стиснулось серце. Я аж сам повірив у те, що саме за таку дурницю попав аж до тюрми та й спокують ні за що тут ось уже який час та ще й турбую своїми справами таку поважну людину, як слідчий. Але слідчий, зі всього видно, людина добра, зрозуміє велику несправедливість і віддасть зараз наказ звільнити мене з-під варті та випустити на всі чотири сторони. А більше мені нічого й не треба.

Та, видно, я помилився в своєму розрахунку і передчасно так подумав про слідчого.

— Чортзна-що! — повторив невдоволено Ігнатівський. — Із-за такої дурниці до тюрми попасти? Дурень ви, добродію, пробачте за те слово, набитий дурень! Стали приглядатись — стара там вона чи ряба. Сватали вас — було б одружитись. Скільки сидите?

— Вже два місяці.

— Ну ось!

І до сусіди переможно:

— Чули, пане Шеметун? Замість того щоб, так би мовити, два медові місяці раювати, людина годує в тюрмі воші.

— Слушайте, слухайте їх, пане Ігнатовський, вони вам заб'ють памороки.

На моє вдоволення, слідчий пропустив ті слова повз вуха.

— Єдине, чим можу допомогти вам, добродію, то це те, що поспівчувати вам. Дурня ви звалили. З вами, можна сказати, хотіли вступати в родинні стосунки дуже шановні й поважні люди, опора, можна сказати, нової влади, а ви почали комизитись, проявили, можна сказати, свою справжню суть, нутро, так би мовити. Отож справді — чи можемо ми вас вважати благонадійною та твердою в своїй постійності людиною? Сьогодні ви пішли проти пана старости, а завтра проти кого підете?

Я вже жалкував, що обрав собі таке звинувачення. Але ж спробуй наперед догадатись, у чому найкраще себе звинуватити?

І я заговорив до слідчого:

— Я розумію, пане слідчий, що помилився. Клянусь вам, що, як тільки повернуся додому, — одружусь.

На сухому обличчі Ігнатовського розтяглися в посмішці губи-п'явки.

— Зрозуміли, значить, добродію, свій промах?

— Зрозумів, — богобоязно дивлюся в очі слідчому.

Знову надія легеньким промінцем освітлює мою душу. Відпусти ж, та відпусти ж, мерзотнику, а пообіцяю тобі навіть з чортовою тіткою одружитись!

Та п'явки швидко стягуються, на обличчі в слідчого знову холод і заклопотання:

— Пізно, добродію. Треба було раніше про це думати. Наше слідство, добродію, так би мовити, є допоміжним, попереднім, і воно має, так би висловитись, силу...

— Пане Ігнатовський! Та дайте йому краще в пику, ніж маєте читати лекції. Прецінь, так буде краще.

Ігнатовський сердито блиснув очима на Шеметуна:

— Добродію Шеметун! Я вас ще раз попрошу не втручатись у мій спосіб ведення слідства. Я вам не заважаю і не втручаюсь у вашу методу. Я навіть на своєму посту глибоко шаную свободу людської особи. Прошу пробачити мене за різкість тону, пане Шеметун.

І знову до мене:

— Так ось, добродію. Так би мовити, я не маю ані юридичного права, ані фактичного звільнити вас з-під арешту. Це компетенція німецької влади. Отож я, як слідчий допоміжної української поліції, маю до вас застосувати своє, законом надане мені право про ув'язнення вас у тюремній камері. До цього часу

ви сиділи в тюрмі як гість, а сьогодні ми вас, добродію, оформимо по закону, випишемо на вас ордерок.

— Але ж за віщо, пане слідчий? Я ж ні в чому не винен? Як ж проти мене докази?

Ігнатовський невдоволено поморщився.

Шеметун знову втрутився не в свою справу:

— Як хочете собі, пане Ігнатовський, а я таки не полінуюсь, встану та заліплю цій нахабі в морду. Він нам увесь рух справ затримує. Він думає, що він один тут і з ним можна панькатись цілу годину. В нас, слава богу, завізно.

Ігнатовський не звернув на ту мову уваги.

— Отож я вам витлумачую, добродію. Ви зараз підете до тюрми. На законній, так би мовити, основі. З ордером. Про ваше ж звільнення і взагалі про подальшу долю ув'язнених має повне право турбуватися і вирішувати де-юре і де-факто лише одне німецьке слідство, лише воно й більше ніхто, поскільки являється верховною, так би сказати, владою. Отож, напевне, вам доведеться ще відповідати перед слідчим верховної влади, і ви маєте повне право висловити йому всі свої претензії і прохання. І коли верховна влада знайде за потрібне, я, так би мовити, як представник слідства допоміжного, суперечити не буду, а навпаки. І навіть більше того — буду радий, коли ви, що й говорити, неприємну камеру замініте на тихий сімейний куток. На цьому до побачення, бажаю вам успіхів, добродію.

Ігнатовський картинно схилив голову, давши мені повну змогу зафіксувати собі на згадку його жовте, ледь покрите ріденьким волоссям, бугрувате тім'я.

Зрозумів — просити було марно. Вони, ці слідчі, не що інше тут, як п'яте колесо до воза. Вони мали одне право — садовити в тюрму. Звільняти вони права не мали.

Мій напарник стояв лицем у куток. Обличчя його розпухло, він посопував увесь час носом, витирав ганчіркою сукровицю.

Нас не відразу повели до тюрми. Поліцаї чогось ждали. А в кімнаті переговорювались між собою слідчі.

— Дивуюсь вам, пане Ігнатовський. Затопити в морду — це ж така насолода!

— Ах, дайте мені спокій, пане Шеметун. Ви, здається, мої правила знаєте. Я не терплю насильства.

— А кінець усе ж один? — притишивши голос, запитав зловтішно Шеметун.

— Не моєю рукою, добродію, не моєю рукою, — відхрестився від нього Ігнатовський. — Моя справа — допоміжна. Конвой! Візьміть ордер.

Конвойний ховає до кишені сірі папірці. Тепер ми будемо в тюрмі законними жильцями, не те що досі. Наказують знову — руки назад, попереджають про кулю в потилицю, і ми рушаємо до нашого «законного» дому.

Йдемо мовчки, ледь переставляємо ноги. Отут-то я й згадав той невдалий постріл п'яного поліцає на дорозі. Жаль, що він не влучив.

Мій супутник за всю дорогу тільки й промовив заздрісно: — Добрий тобі слідчий трапився. А мій — сволота...

Так, так! Мені трапився не слідчий, а янгол небесний. Все ж, як-не-як, з мого носа не капала сукровиця. Але яке це мало значення, коли з самого серця сочилась невинно гаряча кров? Хріп від редьки не солодший.

Нас так само, як і Михайла Івановича з його напарником, завели до восьмої тільки на хвилину, забрати свої речі. Виявляється, восьма була камерою слідчого, і хто вже пройшов чистилище слідства, не мав права тут проживати.

Нас перевели до іншої камери. І тільки тепер тюрма, ота найсправжнісінька тюрма, така, яка вона була в умовах фашистської окупації, розкрилась передо мною всіма своїми найтоншими відтінками й нюансами. Восьма камера — то що? Якийсь острів серед справжньої тюрми, де засіло кілька десятків добродесних робінзонів, що з тривогою і острахом ждали свого кінця.

В інших камерах було інакше. Тут поруч зі смертю буяло життя — сумне, інколи веселе, а в цілому повне презирства і зневаги до смерті, яка хижою кішкою чатувала за дубовими дверима на кожного.

З восьмої камери нас повели по довгому темному коридору. Десь аж ген вдалині тьмяно світилося віконце — здавалось, кінця не буде цій дорозі. Ліворуч від нас були камери.

Нарешті, наказ — спинитись. Камера друга. Через круглу прозірку-«волчок» на нас дивиться чиєсь чорне, блискуче око.

Коридорний, довгополий, широкозадий поліцає, лицем і всією статурою схожий на сільську, засмалену вітрами молодичку, неквапливо відчиняє двері. Йому байдуже, кого сюди привели. Його справа — відчиняти й зачиняти ці двері. Байдуже глянувши на нас, пропускає в камеру. Чую, як пахне кінським потом керя на плечах мого напарника, а позаду, мов кіт по спині кігтями, шкребнув тюремний замок. Через плече товариша окидаю оком нову камеру. Оце так. Це не наша чистенька та світла — восьма. Це справжня казарма. Здається, їй кінця-краю немає. Аж ген там, десь за туманною завісою, тьмяно поблискує відсвіт похмурого зимового неба за двома вузькими щі-

линками заґратованих вікон. Знизу ці вікна ще й забиті високими дерев'яними козирками, так що тільки коли станеш біля самого вікна, то побачиш вузеньку смужку сірого неба. Сірі стіни поруділі від вологи, на них висять великі жовті краплини. Здається, не стіни перед тобою, а сіра, безконечна безвість. Дорогу нам заступив якийсь незнайомець. Безумовно, це саме йому належало те чорне, блискуче око, що зустріло нас через вічко в дверях.

Він сухорлявий, цей чоловік, засмаглий, такий засмаглий, ніби осмалений, а на обличчі тільки шкіра та натягнені, як тетива лука, тонкі мускули, ніс горбатий, орлиний. У ньому неважко впізнати верховинця.

Хрипкуватим голосом, з характерним шипінням, він строго запитує:

— Передачі одержуєш?

Мій товариш голосно хлюпає розквашеним носом, відповідає, немов на допиті:

— Одержую поки що...

— Ей, хазяї! — повертає в один з кутків голову верховинець. — Ваш! Приймайте поповнення.

Він вказує рукою моєю супутникові, куди йому йти.

І вже дивиться мені в очі проникливо:

— А ти?

— Ніяк ні, пане старший! — тягнув жартівливо рукою до шапки.

З усіх кутків камери смішок.

Верховинець ще більше насупився, розгублено сказав:

— Я — не старший.

— Прошу вибачення за помилку, — глузливо відповів йому.

— І тим більше — я не пан, — вже й собі посміхаючись, махнув рукою верховинець. — Ну, якщо безпередачний, то давай, друже, до нашого гурту.

Тільки тепер, трохи призвичаївши очі до напівтемряви, я уважно окинув оком присутніх у камері. Оце так! Оце картина! За все своє життя не бачив нічого подібного ні в дійсності, ні в кіно, ні на полотнах художників. Найбуїніша фантазія митця не могла б створити нічого подібного.

В тому кутку, де вже присусідився мій напарник, сиділа купка, чоловік десять-п'ятнадцять вусатих дядьків у сірих полотняних сорочках. Поруч з кожним стояв мішок або полотняна торбина — скидалось на те, ніби з'їхалися оце селяни до млина, а там завізно, хто зна, чи сьогодні, чи завтра, чи, може, й післязавтра надійде твоя черга. Отож сиди, жди. Можеш

позіхати, можеш чухати підборіддя, можеш дрімати, схилившись на мішок, можеш перекидатись лінивим словом з сусідами.

Поруч з ними більшу частину просторої камери займають чи то бурлаки, чи то запорожці того ж таки Репіна.

Різного віку, різної конфігурації, але однаково всі виснажені, бліді, аж сірі, роздягнені до пояса, активно повтикались носами у свої земляно-чорні сорочки.

— Гей, вошогони! — незлобно озивається хтось до них з кутка. — Чи не час уже закінчувати роботу?

В третьому кутку — щось схоже на похідний батальйонний лазарет в умовах повного оточення. На витертих, без хлястиків шинелях у скатку сидять і напівлежать зарослі щетиною, маслакуваті люди солдатського віку, більшість з яких перебинтовані чорними як земля бинтами. Від цього гурту тягне смородом, трупним запахом гниття.

Ближче до дверей сидять люди, схожі на мандрівників, жадібно й запитливо поблискують голодними очима, чогось ждуть, ждуть, видно, давно й безнадійно, як ждуть транзитні пасажери посадки в гарячий відпускний час.

І тільки середина камери незаселена. Тут утворилося щось схоже на майданчик, де любителям прогулянок можна було в усякій час доскочу нагулятись. Ось і тепер кілька сухорлявих, похмурих постатей тинялося на цьому майданчику, немов старці на своєму невеселому промислі.

Так на перший погляд можна було визначити, що в камері сиділо близько сотні чоловік. Вони зустріли нас байдуже, хоч уже кожен новий чоловік тут був явно зайвий. Видно було — посади до них ще стільки, — ніхто протестувати не буде: тут, як на кладовищі, — всім місця стане. Провели тільки нас очима — хто запитливо, хто байдуже, хто співчутливо, хто дружньо. За хвилину про нас уже забули.

Гостроробродий верховинець провів мене у найдальший куток.

— Діду Кияшко, ану потіснись трохи, — наказав він ко-мусь.

Дід Кияшко, маленький, круглолиций, весь обтиканий білим колючим пухом чоловічок, привітно глянув на мене якимись чи то синіми, чи то сивими оченятами, заклопотано озирнувся, пересунув убік своє манаття, перековзнувся сам.

— Сідай! — це на мене.

Так я опинився між гостроробродим верховинцем та дідом Кияшком.

Біля діда сиділо, по-турецькому склавши навхрест ноги, шестеро чоловік.

За весь час вони не підняли голів, навіть не зиркнули в наш бік. Зосереджено й діловито перекидалися якимись шматками різнокольорових папірців.

— Пан круль.

— Дамеса!

— Шоха козир!

Назви карт злітали з їхніх язиків звично, байдуже, напівпошепки. Інколи в їхньому гурті враз спалахувала спірка.

— Не бере! Горбатий до стіни!

— А ранше вона брала?

— Не махлюй, не махлюй, Горбач!

— Та, їй-богу ж, це дама козир!

— А ранше вона була?

Тоді картярі звертались до головного арбітра, діда Кияшка.

— Ану, глянь, старий, що воно тут у тебе наквацьовано?

Покірний і, видно, богобоязливий дід Кияшко неквапливо брав карту до рук, підносив її до самих очей і, зітхнувши, проголошував:

— Валет пік. Ех і витерли ж! Тут справді і за даму, й за короля приймеш.

Та старий не поспішав повернути картярам того валета. Клав його на гостре коліно, швидко чимось схожим на шматок кременю черкав по карті і, вдоволено посміхнувшись, передавав гравцям.

— Ось тепер видно, що за карта! — казали ті.

Дід Кияшко був маляром. І взагалі диваком. Як я незабаром довідався, він був виняток у камері. Вся камерна громада, подібно до класового суспільства, поділялась на дві групи: одні одержували з волі передачі, інші не одержували. Групи ці були різко виражені — безпередачні були завжди злі й голодні, ті, що одержували «сидори», почували себе набагато спокійніше.

Правда, була ще третя нечисленна група, яку в камері презирливо звали «крохоборами». Вони захисним ланцюжком оточували тих, хто одержував передачі, й живилися скупими, але безвідмовними подачками. Кожен, хто одержував передачу, за написаним законом підгодовував одного або й двох — залежно від передачі — сателітів. Вони приймали недоїдки та скибки як належне і вірно стояли на сторожі тієї торби, з якої живилися.

Дід Кияшко належав до тих, кому майже щодня приносили передачі, але сидів серед безпередачних. Справа в тому, що він категорично відмовлявся від передач. Його в камері спочатку взивали божевільним, непоправним дурнем, а він тільки

мовчки собі посопував і ні з ким не вступав у суперечку. Десь через день чи два він, випросивши в когось шматок сірого обгортючого паперу, розірвав його на рівні мініатюрні шматочки й намалював справжні карти. З того часу діда вже ніхто не звивав божевільним, бо в камеру прийшла захоплююча розвага. Коли люди грали в карти — вони забували про все.

Верховинця звали простим ім'ям — Сашко Коваль. Правда, ім'я своє він вимовляв дуже кумедно, чи то з осетинським, чи то з грузинським, чи то з азербайджанським акцентом, і в нього виходило не Коваль, а Кавал, але він уперто переконував, що родом сам десь з-під Березного, правда, назву свого села він не пам'ятав, і що він є щонайприродніший українець.

— Ти такий українець, як я турок! — глумився над ним широкоплечий дідок із «хазяйського хутора». Дідок той сидів, ніби на возі, на мішку, закритому сірою селянською свиткою. На ньому була сіра сатинова сорочка й жилетка-безрукавка, широкі чорні штани і велетенські пожовтілі, селянського пошиття, чоботи. Дідові було під шістдесят, він був міцний, жиливий. Такого пусти на волю — й хвилини ось так не сидітиме. Йому навіть тут, у камері, до всього було діло: то він передражнювався з тими, що полювали в своїх сорочках, то висміював розквашеного носа мого напарника по восьмій камері.

Сашко Коваль гарячими очима стрелював на діда:

— Ви в мене, пане староста, на хрестинах не були.

— Бо не кликали, — відгукнувся добродушно дідок в жилетці.

Я й сам бачив, що Сашко Коваль міг з більшим успіхом вибрати собі яке завгодно інше ім'я і воно, мабуть, було б для нього більш підходящим.

У камері стояло важке, запаморочливе повітря. Через незасклені вікна білими повісками вливалось холодне повітря, але й воно не могло освіжити багатолюдної камери.

Особливо багатолюдною камера видалась тоді, коли зайшов вечір і в'язні вклялись на сон. Тепер уся підлога була вкрита розпластаними та скарлуженими людськими тілами. Важко було пробитися серед ночі до дверей. А ще ж не всі й могли влягтися. Кільком чоловікам доводилось куняти сидячи.

Неспокійний сон в'язнів. Ніч спокійніша за день. Я швидко збагнув страшний закон фашистської тюрми. Тут розстріляти тебе могли кожної хвилини. Та найнебезпечніший був ризик — бо найчастіше стріляли в цей час. Минав ранок — наступав у німців обідній час, — можна було й собі на часину зітхнути вільніше. Брала і ввечері. Отож цілий день кожен сидів як на голках, хоч і коротав свій час у суперечках, у розмо-

нах та грі в карти. Але хоч би що там діялося в камері — хай тільки загупають кроки в коридорі, хай тільки шкрябне ключ у дверях — одразу запанує мертва тиша. По кого простягла свою руку кошава?

Вночі брали дуже рідко — фашисти не охочі перетруджуватись. Можна було спати спокійно. Але вночі кожен залишався наодинці з самим собою, з власними думками, з власним страхом перед майбутнім. І це було не легше, ніж щохвилинне чекання смерті вдень.

Люди ворушилися, зітхали, бурмотіли щось невиразне, скреготіли зубами, шепотіли, ніби молитви, прокльони, схлипували, інколи дико кричали й чортихалися спросоння, беззвучно плакали й товклися стриженими головами в брудну й холодну підлогу. Тільки перед світанком на якусь годину камера ніби вмирала. Прокидалися дуже рано — ще затемна. Голод — поганий супутник сну.

Вже в першу ніч мого перебування в камері за номером два сталась прикра подія. Десь перед світанком у тому кутку, де спали «хазяї» — тобто ті, хто одержував передачі, — знялась метушня, крики.

— А, паразит! А, злодюга!

— Та я ж не взяв! Та я ж — нічого...

«Крохобори» впіймали якогось шкелета, товкли його в голову, в сухі ребра, в спину. Він закривав обома руками обличчя і переконував у одному: він нічого не встиг узяти.

Потім «злочинець» безвільно опустив донизу руки й голосно заплакав, як дитина. І хто зна, чого він плакав — чи від стусанів, чи від жалю з того, що йому так і не пощастило добратися до заповітного сухаря.

Прокинувся дідусь у жилетці. Схопився на ноги — в одну мить опинився біля метушливого гурту:

— Ану, облиште людину!

Його владного наказу послухались. Навперербій почали розповідати, як помітили злодія ще тоді, коли він почав скрадатися від самих дверей до однієї з торб. Не заважали йому аж до того часу, поки він не розв'язав гузир. Та взяти сухар уже не дали.

— Ну й майстер! Ну й майстер! Не інакше, як із київської шпани. А такою казанською сиротою прикинувся.

Дідусь у жилетці покартав винуватця нічної метушні, пояснив йому, що красти — то найбільший злочин, що навіть німці за такі злочини карають нещадно, і наказав «крохоборам» дати йому спокій. «Злочинець», мов побитий пес, відповз на своє місце.

— Наївся? — зловтішно хихикнув йому хтось услід.

На мене той випадок подіяв гнітюче. Не зімкнув очей до самого ранку. Що за люди зібралися в одій камері? Невже це все оті — веселі, життєрадісні, поважні — громадяни, яких я до війни зустрічав на вулицях, на засіданнях, в кіно, в театрах? То ж були люди, що знали собі ціну, сповнені великої людської гідності, а оті ніби забули про те, хто вони, якої країни й народу сини.

Було боляче. Невже верх взяли отакі виродки, як Панько, як Санько Паскуда, різні шеметуни, зрадники та запроданці? Невже ми, радянські люди, так легко з усім тим примирилися, визнали над собою їхню владу?

Ні, не могло такого бути, не могло! Я вірив, був переконаний, що під оцією зовнішньою байдужістю, під інколи навіть показною грубістю і мовчазливістю тлів вогонь ненависті до ворога, вогонь непримиренності.

Фашистська тюрма — це безперервне катування. Окрім щохвилинного чекання смерті, були ще й інші, менш небезпечні, але дуже дошкульні муки. Одним з найстрашніших катувань був голод.

Голод був повновладним господарем тюрми. Дві картоплини ранком, півлітра смердючої баланди вдень зникали в одну мить, тільки розпалюючи апетит, зовсім його не вдовольняючи. Найнестерпнішим катуванням для голодних в'язнів були ті моменти, коли «хазяї» розкривали свої торбини. Вони їли, відвернувшись до стіни, схилившись над своїми таємничими торбами. На них в'язні намагалися не дивитись, окрім «крохоборів», які не спускали очей кожен з свого шефа, терпляче ждучи подачки. Про око здавалось, що ніхто не помічає і не чує того, як тихцем собі ховпуть над торбинами камерні «багачі». Але заглянув би хто-небудь у душу тих, хто змушував себе силоміць ковтати зрадливу слину й нелюдським зусиллям стримував у самому собі дикий шал, вовче виття лютого голоду! Голод був остільки всевладний, що навіть ті, хто сидів на торбах і по тричі по-зłodійському до них прикладався, був завжди голодний, не міг насититись.

Один тільки дід Кияшко був ситий тим, що одержував у камері. Він кожного разу стоїчно, не вагаючись і хвилини, відсилав назад чиеюсь дбайливою рукою принесену передачу і заглиблювався в малювання карт, які дуже швидко виходили в тираж.

Голодні вороже дивились на «хазяїв», «хазяї» ж, тобто ті, хто одержував з волі передачі,— тривожно й підозріло дивились на голодуючих.

Та, на мій подив, через кілька днів взаємовідносини між в'язнями різко змінилися. І змінив їх лише один чоловік та ще один гостро напружений випадок.

В нашу камеру впустили новачка.

Взагалі новачки переступали поріг камери несміливо, ніяковіли під багатьма допитливими поглядами, не знали, де подітися і де подіти очі. Цей же, білявий чоловічок, що скидався на хлопчиська, хоч, придивившись, йому можна було дати за тридцять, вступив до камери, ніби додому, ніби його ранком взяли відділя, а оце щойно на втіху йому самому повернули.

— День добрий чесній громаді! — привітався він дзвінким чистим голоском, вільною рукою стяг з голови шапку та ще й вклонився чемно. Він був зовсім білий — біле стрижене волосся, білі брови, білі ріденькі вуса під кирпатим носом. І брови, й вуса були такі білі, мов намальовані крейдою, біліші від обличчя. Сірі, живі очі забігали по камері лукаво, когось відшукували.

— Родичів та знайомих тут немає? — запитав новачок.

— Ти, парубче, видати, рідкісної породи. Таких тільки по одному дають на камеру.

Це дідок у жилетці.

Новачок не образився. Ніби й не почув жарту:

— То будьмо знайомі — Іван Щасний із Щаснівки, Нещасного району, Бідної губернії. А де тут, хлопці, примоститись?

— Передачі одержуєш? — цікавиться Сашко Коваль.

— Аж по дві. Від жінки й від тещі.

— То йди он туди.

Іван Щасний глянув у сторону «хазяїв», що сторожко сиділи біля своїх торб, лукаво підморгнув і аж присвиснув.

— Е, ні, хлопці, моя торба не вивезе на таке авторитетне місце.

Він дістав з-під лівої пахви порожню торбину — всі його речі, — розгорнув її та, взявши за ріжки, потрусив над підлогою. Звідтіля не впала жодна порошинка.

— А я думав, там у нього сало, — розчаровано сказав хтось.

Іван Щасний лукаво зиркнув на нього, запитав:

— А ти б, сякий-такий, і сало їв би? Одвикай, сякий-такий, від цих розкошів. Так де ж мені все-таки поселитись?

— Ближче до параші. Новачкам так положено.

— Що ж — біля параші, то й добре. Параша — радість наша. А щодо новачка, то я...

Тут Іван Щасний знову завернув те словечко, яке попереду ми визначили як «сякий-такий». Насправді ж воно в Івана було куди барвистіше і визначало одну з нескромних жіночих

професій у капіталістичному суспільстві. Тільки передавав він ту назву в чисто українській інтерпретації, і це звучало в його устах якось особливо — не зневажливо-осудливо, а величально. Отож у його устах це речення прозвучало так:

— А щодо новачка, то я, сякий-такий, обійшов усі ці камери ще за мирних часів, а тепер сякий-такий, тільки перевіряю. Так що, коли яка б... гадає, що я тут новачок, то глибоко помиляється.

Він подався був ближче до дверей. Та до нього враз загукали:

— Давай сюди, сякий-такий.

— Оце, сякий-такий, інша розмова,— весело озвався на ті запрошення Іван Щасний та й поселився майже поруч мене, біля діда Кияшка.

Вслід за Іваном принесли його передачу. Щасний обережно переклав усе, що йому передавали з волі, до своєї торбини, повернувся на своє місце.

— Ти ж гляди, парубче, на тому кутку неспокійно,— попередив Івана дідусь у жилетці.— Краще з'їж усе відразу, бо до ранку й торби не знайдеш.

— Ти, сякий-такий, мене не вчи.

Дідусь, якого так ніжно і невимушено назвали таким непристойним для його віку найменням, тільки глипнув ротом, не зайшовши, що відповісти. Вся камера вибухнула реготом. А Іван Щасний, як ніби й не він, заклопотано й діловито розламував на маленькі шматочки єдину, що була в його передачі, паляницю. Коли хліб був розламаний, він дістав три чи чотири цибулини, зняв з них лущиння, розтרוшив кожну цибулину на частини.

— Ану, які-такі, хто тут без передачі? Одержуйте, щоб черв'яка заморити.

Немов бомба вибухнула у камері. Картярі кинули карти, звелися на ноги й худючі, мовчазні військовополонені з «санбату». Ще не вірили, що Іван каже правду. А він уже совав до протягнених рук шматочки хліба та цибулі.

Зчудовано переглядалися між собою «хазяї».

Йому не пощастило всіх обділити. Забув лишити й собі «пайку». Хліб той проковтнули в одну мить.

— Коли б хоч по такому шматочку в день!..

— Хіба з вами не діляться? — хитнув головою в бік «хазяїв» Іван.

— Якраз — ці поділяться!

Іван докірливо похитав головою.

— Значить, це не люди, а сякі-такі. В тюрмі, як перед богом, усі, сякі-такі, рівні. А ще, мабуть же, й богобоязливі дядьки зібралися. А сидять на торбах, наче справжні когути.

— А твоє діло маленьке,—сердито озвався хтось із багатого кутка.— Тобі ніхто не заважає — роздав свою цибулю, то й добре. А на моє сало не дивись. Знаємо таких субчиків — нате, мовляв, мою цибулю, а мені дайте сала.

— Дурень ти, сякий-такий, хоч уже й з бородою. Від такої шкури, як ти, я не те що сала, меду не візьму.

— А ти потихше.

— Слобода, сякий-такий, слова. В камері, що хочу, те й говорю.

— І де воно тільки такої мудрості навчилось?

— Та тут же, в тюрмі. Тюремний закон твердий,— поділись з товаришем шматком, бо інакше ти остання...

— Ну, тепер уже не ті часи.

— А сидять тут хто, по-твоєму,— турки?

З приходом Івана Щасного багато чого змінилося в житті нашої камери. Загострилися відносини між «хазяями» і «голо-тою». Якось веселіше й ніби світліше стало в похмурій камері.

З цього вечора все й почалося. Як тільки повлягалися на сон, озвався Іван Щасний:

— Ну, хто сьогодні розкаже яку історію?

І якось, не змовляючись, усі зійшлися на тому, що воно таки непогано було б послухати перед сном щось цікаве. А й справді-бо? Хто зна ще, коли там кого розстріляють, а ми тут будемо хникати та справляти заздалегідь по самих собі поминки.

— А ти ось і розкажи,— порадив хтось Щасному.— Ти, видати, хлопець бувалий. От і розкажи, що тебе привело до цієї хати.

На якусь хвилину запала мовчанка. Щасний ніби вагався, з чого почати. Потім він заговорив охоче, бадьоро, часто й до ладу вставляючи оте своє соковите «сякий-такий»:

— Потрапив я сюди, можна сказати, по божій милості.

— Всі ми тут божою милостю,— пробасив хтось.

— Ні, ні, це не жарт. Ось зараз я вам розкажу. Тільки це довга казка.

— Кажі!

— Казати то й казати. Хто хоче слухати — хай слухає, а може, в кого запор слуху від ситої їжі, то хай повз вуха пропустить.

Це камінець в город «хазяїв». Безпередачні сміються, «хазяї» — мовчать.

— Так ось. Усі мої біди, певно, йдуть від нашого прізвища — Щасні. На прізвище — щасні, а насправді — нещасні. Все життя не таланить не то що мені, а й моєму батькові не таланило.

В камері ні сопіння, ні зітхань — тиша. Всі слухають.

— Було мені вісімнадцять, коли померла покійниця ненька. Ну, моєму батькові тут би й порозумнішати — як-не-як, на сьомий десяток йому повернуло. Йому б поститись та про царство небесне думати, а він виждав якихось з півроку, підстриг чуба та бороду, відмолодився трохи та й за сватання. Правда, в своєму селі ніхто не пішов за нього, то він десь аж за Десною вдивився собі красуню. Недовго й розмірковував — привіз мені в хату мачуху. Ну, воно вже діло таке: коли тобі так засвербіло женитись — візьми дружину по своєму пір'ю. Ну, а мій отець переоцінив свої сили й можливості. Сам як гачок, слабосилий, сухенький — та що там казати! — ось я весь у нього. А бабу собі роздобув — років сорока, огрядну таку, що й конем за день не об'їдеш.

Ледь синіє в густих випарах камери лампочка над дверима. Тремтять дві-три зірки за ґратами вікна.

— Щось із рік кріпився мій старий. Півником усе сокодав біля баби, а то з якогось часу похнюпив голову, примовк, занепав духом. Воно й врозуміло. Був у той час у нашому селі піп, отець Нокентій його звали. Так от був той отець Нокентій справжній тобі жеребець із племінної конеферми. Здоровило таке, що в двері оці не потовпиться, грива така точнісінько, як ото в казці про золотогривого коня, рябий чорт, а що вже до молодичь ласий, то мов ведмідь до меду. Бідна попадя, на що вже була огрядних габаритів жінщина, і та через нього на редикуль чи радикуліт якийсь усе жалувалась. То він по селу всіх удів розважав, мов півень отой галаган, від хати до хати бігав.

Зачастила з якогось часу до церкви, на батькову біду, наша мачуха. Ну, що тобі не вечір — то й несе її чогось до тієї церкви. Пішли по селу чутки та розмови, смішки та висміхи. Мені воно байдуже — хай патякають, а батько до серця все те приймав дуже, занепав духом, охляв та й притьмом зліг. І поляжав, горопашний, недовго. Кличе мене якось та й каже: «Прійми, Іване, мое благословення та й поховай мене, коли помру, без попа, бо мені, мертвому, легше буде на шолудивого собаку глянути, аніж на цього гриваля Нокентія».

— Таж зрозуміла річ,— зауважує хтось із слухачів.

— Ось же не перебаранчайте,— просить Іван,— а слухайте далі. «Ти,— каже,— Іване, запам'ятай моє батьківське слово і роби, що ні на є, найбільший вред цьому попові. Коли я з того

світу це бачитиму — мені легше буде там, у сирій землі, лежати, а моїй душечці, чи вже в раю вона буде, чи в пеклі, веселіше буде на світ дивитись». — «Гаразд, — кажу, — тату, я йому відомщу, гривастому».

Помер мій батько. Ховали його таки з попом. Ну, що я один зроблю, коли вся рідня збіглась, — знали ж, через що помер, бідолаха, так ні ж бо — побігли, притягли Нокентія. Я, правду кажучи, весь час поглядав на батька, а чи не встане він з домовини, чи не огріє свого суперника? Не встав. Видно, там таки справді: «ні печалі, ні воздыханія».

Настав тоді Нокентієві медовий місяць. Як вечір, так він і в хату, собака. Стане перед покутем та й ну поминати батька вголос, акафістію оту виспівувати, а мачуха, гляди, вже яечню, сяка-така, смажить.

Згадав я тоді про обіцянку, що дав батькові. Напросив свого дружка — теж був відчайдушний, чортяка! Та й засіли в городі серед порічок. Пом'янули це вони померлого, погасили світло і вдали, ніби їх зовсім у хаті немає. Вже нескоро відхилилися двері — вийшов Нокентій, послухав-послухав та хаміль-хаміль поза хатою і на леваду. Він, чортяка, левадою, навпрямки, й ходив до нас. Оце тільки він на леваду, а ми за ним. Почув він позаду тупіт, оглянувся, підібрав рясу та як чкурнув, то й конем не наздоженеш. Але ми не відстали. На п'ятах висимо. Чую — сопе, як міх, здавати почав пописько. А тут і попівська садиба, перелаз високий, відразу не візьмеш. Бачить Нокентій — не втекти йому. Зупинився, підняв догори руки. «Що ви хочете? Що вам треба?» А в нього й голос німий з переляку. Тут ми в одну мить вклякли перед ним на коліна, а дружок мій і просить: «Благослови, отче».

В камері сміх, стриманий шепіт.

— Тут він полегшено зітхнув, благословив та тільки: «Ху, налякали, сякі-такі!».

— Ото воно, видно, те слово з того часу і не сходить із твого язика? — озвався, сміючись, дід Кияшко.

— А що ви думаєте? — згодився Іван. — Вподобалось воно мені дуже.

В коридорі кроки. В камері тиша — аж в ушах дзвенить. Знову кроки. Ні, то наш коридорний тупцюється, видно, спати моститься. Його кроки ми знаємо.

Притишивши голос, Іван Щасний веде свою оповідь:

— То що ж гадаєте? Вплинуло це на отця Нокентія? Як позаторішній сніг на літню погоду. Тільки й того, що тепер уже молебні свої правив не в хаті, а в коморі. Прослизне, сякий-такий, у сіни, а мачуха відразу ж спровадить його в комо-

ру — там ліжко стояло в нас. Нокентій у коморі сидить, а вона, вража баба, в хаті закуску готує.

Ну, тут уже не тільки мене це заїло, а й багатьох моїх дружків. Провчити надумали блудливого попа по-справжньому. Одного разу засіли хлопці знову у вишняку. А я ще з дня на хату заліз, біля бовдура примостився. Сиджу, прислухаюся. Миші по мені бігають, павуки лазять — терплю. Тут би Нокентія не злякати. А його, чорта довгогривого, хіба чим злякаєш? Тільки притемніло трохи — вже й піп тут. Ніч літня коротка, то, видно, старався отець, щоб встигнути всю свою парафію оббігати до світанку.

Бачу — прошмигнув у сіни, півником засокорив біля мачухи.

«Зачекайте,— каже вона,— батюшко, йдіть до комори, а я зараз чогось гаряченького вам приготую».

А він своє:

«Скучив за тобою, матушко, ледве живий добіг. Нечестивця твого немає?» Це вже її, мою мачуху, бач, матушкою взиває, а я в нього — нечестивець.

«Стривай,— думаю,— сякий-такий, коли нечестивець, то хай нечестивець». Тільки це він у комору, а я з хати по драбині — раз-раз, накинув на двері заціпку, дістав з кишені замочок та ще й примкнув, щоб мачуха, бува, не випустила, довгогривого...

В камері сміх, схвальні вигуки. Тільки дід Кияшко бурчить невдоволено:

— Паразит! Духовного звання, а такий гріховник.

— Та не заважайте! — сердиться хтось. — Розпвідай! Давай — дуй далі!

Іван виждав якусь хвилину, поки вгомонились.

— Вибіг я на подвір'я та: «Караул! Грабують! Злодія в коморі впіймав!» Тут хлопці мої з вишняка. А один у нас вартував біля церкви, почув лемент — та в дзвони. Ударив, як на пожежу. Що тут тільки зчинилося! Хто з відром, хто з заступом, хто з сокирою, а хто й з драбиною — вибігли люди на вулицю. «Що? Де? Хто?»

«Злодія,— кричать мої хлопці,— в Цасних зловили». Все село кинулось до нашого двору. Мачуха моя по сінях та по двору бігає, здіпила руки та тільки божкає: «Ой, що ж це воно? Та відкіля ж це воно?»

Ну, а ми, коли вже набігло повно в двір людей, відчинили двері до комори, впіймали за волосся попа, накинули йому на голову мішок, витягли в сіни. Виліз я йому на плечі — ідемо до сільради.

Іван Цасний замовкає. Все, мовляв, і так ясно.

— Ну й що ж далі? — не терпиться слухачам.

— Та що ж далі? Поплювались люди. Попа відпустили,— як кіт шкідливий, дряпнув до своєї матушки. Позбувся він своєї парафії. Виїхав. Але мене не минула гірка доля. Подав до суду, сякий-такий, я думав жарти, а мені рік дали за хуліганство. Кажуть — не мав права на духовній особі верхи їздити. В чому іншому — не було порушень, а тут порушив ревзаконність.

— Та були й тоді перекручення,— зітхає хтось. І не зрозумієш, кого засуджують — чи попа, чи Івана, а чи того суддю, що не потерпів Іванової їзди.

Іван Щасний вів далі:

— Так ото ще тоді познайомився я з цією хатою. Та хіба ж можна порівняти ту тюрму з сьогоднішньою. Тоді не тюрма була, а рай. Тільки самого хліба мені вісімсот грамів давали, а ще ж і приварок який! Я таку мармизу наїв, що й у мачухи таким ніколи не був. А головне — вивчили мене на столяра. Повернувся я додому — незамінною людиною в колгоспі став.

— Немає добра без зла,— по-філософському підбив підсумок дід Княшко.

— Еге ж, немає,— згодився Іван.— А тільки через півроку попав я знову сюди на столяра вищої марки доучуватись.

— Отакої до біса! — це вже чи то співчутливо, не то вдоволено пан староста озвався.

— Знову через попа?

— Знову через мачуху! — патетично об'явив Іван.— Через неї, сяку-таку. Попа вже не було, так вона з колгоспним завгоспом злигалася. Ну, поки мене не було — рай для них був земний, а повернувся я з бупру — заважати став. Правда, завгосп спробував був мене підкупити — півлітра якось мені поставив. Ну, випили. «Ти,— каже,— Іване, не того... Удавай, що не помічаєш». — «Та мені,— кажу,— що ж... Не жалко, а тільки дуже охота мені верхи на кому-небудь покататись». Нічого не сказав завгосп, але, видно, не зрозумів мого жарту. А певніше всього — мачуха його підбурила. Вигиркала вона мене в ліс по дрова. Сама й підводу в завгоспа взяла. Поїхав я в ліс — ледве дотяг ті дрова,— не коня дали, а жеребну кобилу. Вночі та кобила абортувала, а мене, як раба божого, знову до суду. Відразу ж стаття — підкоп під колгоспне тваринництво. Довго й не слухали — порадилися, і одержуй, сякий-такий Щасний, п'ять років.

— Ого-го! — вигукнув хтось.— Подумати тільки! Тут от місяць сидиш, а вже як набридло, а то п'ять років.

— Чудило ти! — незлобиво відповів йому Іван.—Порівняв! По-перше, я сидів усього сім місяців, бо амністія саме вийшла. А по-друге, я знову отакенне рило в тюрмі наїв та до того ж і на столяра довчився. Не робив, а вилився я тоді після тієї тюремної науки і столи, і шафи, і стільці, й табурети.

Слухачі зітхнули, задумливо, примовкли.

— А тепер як ти сюди попав? — поцікавився пан староста.— За нинішньої влади тобі як потерпілому в пошані жити б...

Іван похмуро гмикнув.

— Отож і пошана. Знову через довгогривого влип у цю муру.

— Через Нокентія? Та невже?

— Через нього, сякого-такого.

— Знову до мачухи підлабузвився?

Івана не треба було довго припрошувати.

— Отож повернувся я вдруге з тюрми та й думаю собі — не піду до мачухи. Втретє, сяка-така, посадить. А воно, хоч у тюрмі й добре, а вдома краще. Нагледів я дівчину — з матір'ю собі жила — та й зманеврував у прийми. Як казав Нокентій,— пішов від зла і сотворив благо. Ну й жилося мені, скажу вам, як тому котіві. Жіночка трапилась ласкава, просто-таки васкова, теща — золото. Ну, не життя в мене було, а малина. Столярую собі в колгоспі та поспівую. Ну й доспівався. Прийшли ці... А мене в армію не брали — за тюрмою не було часу, от так я й лишився, можна сказати, людиною без довір'я: всіх покликали, а про мене забули. Ну, а я чоловік простий, непомітний — чого, думаю, напрошуватись самому. Та й лишився, на свою біду, вдома. І ось тут, мов на гріх, принесло до нашого села отця Нокентія. Правда, це вже був не той колишній отець Нокентій — вже без матушки, зате з сином своїм. Повернулись та одразу ж і стали до служби: Нокентій на парафію, а синок становим у поліції. Я й дух притаїв. Невже, думаю, згадає мені отець Нокентій те, що верхи на ньому їздив? А дружина та теща в один голос: «Хіба свята людина стане пам'ятати давнє зло? Та тепер, певно, вже в нього й гадки немає про молодийць, бач, он ніби вилиналий ходить, постарів зовсім». А він, сякий-такий, не забув. Підшили з синком мені справу та й запровадили оце до вас, браття. Так що дякуйте отцеві Нокентію, бо коли б не він, так ми б з вами й до страшного суду не побачились.

— От собака, а ще й духовного звання,— промовив дід Кишко.

Вся камера охоче згодилась з тим, що отець Нокентій — справжнісінька погань. Але хтось усе ж додав:

— Але ж і мачуха! Теж стерво-баба.

— Найсправжнісіньке стерво! — охоче підхопив дід Кияшко.— І я вам скажу взагалі — хай хто мені що не каже, але всі вони — баби, скільки не є на світі, щонайбільша погань.

— Ого! — розсміялися дружно в'язні.— Оце, видно, дідові допекла баба, що прийшов до такого категоричного висновку.

І дід Кияшко розговорився:

— А то не допече? За тридцять років подружнього життя може з тебе попіл лишиться, не те що інше. Коли ж вони, баби оті, справді, без ніякого розуміння. Волосся довге, а розум і справді...

— Та у вас, діду Кияшко, видно, не баба, а відьма!

— Ге, відьма! Проти моєї Хіврі і відьма — боже створіння,— хмикнув сміхотливо дід. Неважко було здогадатись, що сміх той його дуже гіркий.

— Де ж ти її вишкрябав отаку? — поцікавився пан староста.

— А там, де й усі. Дівкою була ласкава та добра. Ого! Ніби кращої і в світі не було. Як заспіває, бувало, як затанцює... А потім якої співала?

— А ви розкажіть, діду.

— Та що тут розповідати,— змахує рукою дід.— Самі пусті слова. Даремно тільки молоти язиком. Час марнувати.

— Ніби його вам бракує, того часу?

— Отож хіба що задля загального інтересу. Щоб не так думки обсідали,— помалу піддається дід.

— Розкажуйте, діду. Для молодших — це корисно.

— Хіба що для молодших.

Дід Кияшко відкашлявся, почмихав якусь хвилину й почав:

— Вчився я замолоду шевцювати. Швець, який навчав мене, правда, був добрий, славився на все місто. На науку, правда, тугий був. У рік більше як одної операції не навчав. Показав тобі, як дратву сукати,— сучи цілий рік. Показав, як каблук набивати,— ото й молоти рік по каблукові. На третій рік навчить дратвою строчити. З норовом був дід. Ну, ото я в нього з п'ятнадцяти років і дотягнув до женивського віку. Ніби навмисне тягнув старий моє навчання. І була в нього дочка — не дівчина, а справжнє чортеня. Швидка, як куля, язиката, вперта, вередлива — мені б, старому ослові, вже тоді було б збагнути...

— Ну, ви ж тоді не старим ослом були?

— А так же, так,— згодився Кияшко,— коли б на теперішній розум... А то — куди ж пак! Подобалось мені все те.

А вона, чортова дівка, бувало, намалює сажею бороду та вуса, вдягне батькову бекешу та чоботи та й тягне мене — пішли, Созоне, прохожих ляками. Лякаємо, бувало... Одне⁺ слово, за-била мені баки — далі нікуди. Та й оженила таки ж на собі, стерво. Думаєте — я на ній оженився? Чорта з два. Я тільки присутній був при тому, як мене женили. Обняла якось мене за шию, та так здавила, що я мало душі богові не віддав. Каже: «Созоне, або женись на мені, або йди к чорту. За булочника піду, бо більше ждати немає моєї можливості». Ну, а коли сказала про булочника — залицявся там один хвиндрик до неї, — то в мене й у очах позеленіло. «Одружуюсь, — кажу, — що за питання!»

Дід Кияшко якусь мить сердито шкрябає своє сіре, кошлате підборіддя.

— Одружився на своє безголов'я. Думаєте, на добро воно пішло? І року не прожили, як тесть нас вигнав. Так і не показав, покійник, як переда до чобіт пришивать. А вже відомо, що то не швець, коли передів до чобіт пришити не вміє. Каблуки там та халяву пристрочити, підошву прилагодити — це в мене, як яечко, виходило, а з передами одна біда. Лишився я недоученим шевцем. І через кого, думаєте? Через неї. Життя не стало ані тестеві, ані тещі, ані мені. Крутить-крутить, вертить-вертить і там дивись — на своє викрутить.

Як не мене з тестем посварить, то тестя зі мною. Врешті дійшло до того, що тесть якось мене вчесав через плечі ремінною потягачкою. Ну, а мені б стерпіти — так куди ж там, — теж гаряча голова, — розвернувся та тестя копилом по лобу. Тут вмішалася теща, молодший брат Хіврин, сестри — вибили нас з дому. Теж мені — рідня називається. Та ще коли б одного вибили — нічого б. А то ж з нею.

Кияшко зітхає.

— Знайшов я кімнату, пішов роботи шукати. Еге, пошукай вітра в полі. Капіталізм, брат, конкуренція. Походив я трохи безробітним. Ну, вона ж мені тоді й давала, о братці, давала!.. Я ще тоді поклявся всіма святими, що коли мене хоч коли-небудь бог позбавить сімейного щастя, то вдруге мене до нього вже й і вірвовко не затагнеш. На своє щастя, я пригадав, що мене з дитинства тягло до малювання. Отож, якось знічев'я, взяв я олівця та шматок паперу, а на стіні в нашій кімнаті отак висів козак Мамай з кобзою, то я й почав собі мазати. Мажу-мажу — дивлюсь, виходить. Показав їй — аж у долоні заплескала. «Змалюй мене», — каже. «Хай тебе, — думаю, — чорти малюють», — а в мене своє на думці. Придбав я фарби, папір, полотно. Давай того козака Мамаю мазати. А потім ще

таку картину — орлине гніздо на скелі, голодні орлята, а орлиця несе їм у дзьобі немовлятко. Воно посміхається, ручками махає, не розуміє, дурненьке, що зараз з нього орлятам шашлик орлиця приготує. А внизу простоволоса, обірвана мати лізе на скелю, світить божевільними очима. Дуже така душевна картина. Намалював я з півдесятка, поніс на базар. І що ви думаєте — продав! Йй-бо, продав!..

З того часу ото й став я художником. Я малюю, а вона на базар тягне. Ну й жили якось. А після революції ото я й у справжні художники затесався. Лозунги всякі, плакати, місто до свята оформляв, портрети різні. Одне слово, коли б ото не яга ота в хаті — можна було б сяк-так жити. Ну я, правда, притерпівся, махнув на неї рукою — що хочеш, те й роби, як хочеш, так і командуй.

— О, то вже ви, діду, зробили тактичну помилку. Не треба було приймати над собою бабиної команди.

Дід Кияшко ображено чмихнув.

— Спробував би ти, отакій розумний, не підкоритись. Тут ми всі розумні, — попадись їй у пазурі та тоді й покажи свою хоробрість.

Дід Кияшко замовк, видно, взяли його ті слова за душу.

— Розкажіть, діду, не звертайте уваги. А ти не заважай!

Якусь хвилину дід, видно, боровся сам з собою — розповідати чи не розповідати. Врешті зважився.

— Як сніг на голову звалилась оця війна. Дітей на війну побрали, кого куди. Лишилися ми з нею віч-на-віч. А тут знову почалося оте саме, що й за капіталізму. Конкуренція та тому подібне безробіття. Примусила мене баба по старій пам'яті оту орлицю з немовлятком малювати. Малюю. А вона на базар носить. А вони — не беруть. Не до художеств тепер, видно.

Ось одного разу повертається з базару — злюща-презлюща, як Юнона в Котляревського. «Що ти, — каже, — старий пес, мажеш? Тепер не той товар треба». — «А якого ж ти, — питаю, — ще товару захотіла?» — «Ікони, — каже, — малюй. Тепер ікони попит мають, бо наказано вінчатись, а без ікон не повінчаєшся». То, повірите, отими словами ніби вона взяла та й геть мене прохромилла розпеченою шпагою. Всю душу мені перевернула, всю гідність мою чобітьми в багнюку затоптала. Та я ж таки художник! Вільний художник, хоч і з недоучених шевців вийшов, а вона з мене якогось богомаза хоче зробити. І, не повірите, вперше в житті запротестував, повстав, можна сказати, проти власної баби. Але пізно надумав. Моя Хівря не звикла до непокори. Їй діти боялись як вогню, сусіди вже —

і ті обходять десятою дорогою. А мені все оте — терпи! Ну, думаю, що хочеш собі роби, а богомазом я не буду. А вона в крик, а вона в лемент. «Радянських богів,— галасує на весь квартал,— малював? Самого Сталіна малював. На всіх перехрестях вивішував, а Йсуса, господа нашого, малювати не хочеш? Брешеш, голубе, млюватимеш!» — «Не малюватиму», — кажу. То вона, капосна баба, — ось не повірите, — схопила за лізну кочережку — в печі нею дрова ворухимо — та так огріла по тім'ю, що гудзь, як вареник добрий, вискочив. Коли б, не доведи боже, без шапки був — голову б провалила. Ну, тут уже мене й розібрало. За все життя розібрало. Вихопив з рук ту кочергу я та так їй насипав, що до нових віників пам'ятатиме.

Дід Кияшко вдоволено покректує. Видно, він і тепер не кається в тому, що хоч раз за життя побив свою норовисту бабу.

— Побігла вона в поліцію, скаржитись побігла. Ну й наговорила там. І що Сталіна малював. І що безбожник, і п'яниця, і бандит. Ну, а тим хіба багато треба? Німець там був якийсь — як почув це, то мов його сказило. Прибігли цілою отарою. Баба моя вдоволена, мов на весілля накликала. «Добренько,— просить,— всипте йому, щоб знав, як зневажати законну жону». Ну, вони, правда, послухались, нашкетилияли мені таких, що ледь видихав. Нашкетилияли та й до тюрми. Вона, дурна баба, вже й не рада тому. «Куди ж ви,— кричить,— його?» А вони хіба послухають? «Ми з нього,— кажуть,— партизанський дух виб'ємо». Отакої! То вже я, хлопці, з богомаза в партизани потрапив. Ось до чого довело старе стерво.

— То оце ви, діду, тепер і передачі не берете?

— Еге ж! Отож тепер щодня носить. Хай поносить. Знаю ж — скиглить там, як сука на місяць. Хай поскиглить. Та швидше я тут з голоду опухну, ніж від неї хоч шматок візьму. Я, брат, такий, я, брат, принципіальний.

Тут зчинилася спірка в камері — одні засуджували Кияшкову бабу, інші намагалися зменшити її провину за рахунок несвідомості, але все ж усі прийшли до одного висновку: стерво, а не баба, а дід Кияшко — справжній мученик і подвижник і його правда на всі сто процентів. От тільки щодо передачі... Передача — воно, ясна річ, справа дуже хороша і згодилась би в камері в самий раз.

Час летів непомітно. Люди, видно, забули, що сидять за ґратами, розвеселились, розбалакались. Були такі, що підтримували діда Кияшка цілком, — усі біди на землі, мовляв, через жінок. Більшість категорично заперечувала. Хіба жінки не

такі, як і всі люди? Кожна людина під час зла по непорозумінню дурницю вчинити може.

Несподівано озвався Голова.

— Ні, таки, що не скажіть, товариші, а всі вони, оті жінки, хоч їм дано і равноправіє,— сволочі.

Аж замовкли всі з подиву. Голова — маленький, зморшкуватий чоловічок, що з голоду геть взявся якимсь сірим мохом і вже дуже віддалено скидався на ту породу, до якої належав,— взагалі говорив дуже рідко. Сидів він давно, десь ще з тих днів, як почала діяти оця тюрма, весь час голодував і відбивався від нужі. Тільки-но починався день — Голова відразу ж скидав свою чорну як земля, в чорних від крові плямах сорочку і починав методично, з якимось внутрішнім вдовolenням, вибивати нужу, що теж, видно, була не рада такому життю, бо ж голодно жилося на такому тілі й вошам, бо були вони в нього худючі, білі і такі прудкі, що могли своєю приткістю змагатися з блохами. За цією роботою заставав його й вечір. Навіть уночі, скрутившись у кутку біля параші,— його вважали чомусь розповсюджувачем нужі, дарма що в камері ще було чимало таких, хто не поступався своїм багатством Голові,— він механічно вилловлював обома руками швидких кузьок та душив їх пальцями. Його звали Головою не тому, що це було його прізвище, а тому, що ніби мав цю посаду за Радянської влади. Він ніколи не заперечував того, навпаки, встряючи до розмови, завжди починав її так: «Коли я був ще головою...» Яким головою він був,— так ніхто й не знав. А прізвисько Голови за ним утвердилося міцно.

Так ось цей самий Голова раптом відкрив нам свою душу.

— Коли я ще був головою,— почав він, як завжди,— то вже надивився. Вреднючі вони, баби, і, головне, невдячні. В мене їх дві, а передачі жодна, гадюка, не носить.

Усі в камері зацікавилися.

— Як дві? Ану-ну, розкажи, Голово.

Це до нього пан староста з «хазяйського» кутка.

Попавши до другої камери, я помітив, що жителі фашистської тюрми дуже скидаються на жителів біблійного раю. Десь я бачив таку картину: серед незайманого лісу, мов телятка, вигулюються тигр і лев, заєць і вовк, овечка і ведмідь, тут же повзає страшна зміюка і ніжиться на сонці непорочна Єва. Правда, в нашій камері жодної Єви не було, але були й вовки та змії — сиділи німецькі старости, був навіть один поліцай — кирпатий Петро, були й голови колгоспів та сільрад, колишні активісти. Сиділи смирно, поруч, точнісінько так, як ото на тій райській картині — вовк поруч з вівцею.

Згодом я зрозумів, чому люди не поспішали чинити колотнечі та робити висновків один про одного. Річ у тому, що хоч і рідко, але виявлялось — сидів у камері німецький староста, а там гляди — розстріляли його як партизана. В іншому випадку — сидить активіст. Приглядаєшся, а воно ні риба ні м'ясо.

Отакою ні рибою ні м'ясом був отой Голова. Він охоче почав пояснювати історію свого двоєженства.

— От з самої революції з якогось непорозуміння зачислили мене в актив, може, що бідняк, тож і став я головувати. Яке де головування не трапиться — туди й мене. Був я й головою каведе, був головою канесе, головою пожежної команди, головою артілі по мазуту, головою кооперації — і навіщо воно мені все оте було здалося? А баба в мене була старша років на шість — у прийми я пристав, як до вдови, бо чоловіка ще в ту війну вбили. Ну, я ото весь час на виду, в активі, засідання різні, культурні розмови, а вона — відстала та й стара, щербата... Ну, от піросли діти, пішли на люди, то я здуру й думаю собі — навіщо мені оцеї старий мотлох. Та й кажу їй просто — немає, мовляв, у нас життя, стара. Наново женитись хочу. А вона в мене, хоч і несвідома, а все-таки сознательна. «Женись,— каже,— Савко, бо я вже не потягну». Ну, а тут якраз мені одна підвернулася, по спеціальності, значить, продавцем у крамниці працювала, кров з молоком, у шовковій блузці й спідниця така внизу широка. Правда, вона набагато молодша від мене, але, не думайте собі, пошану до мене мала і знову ж почуття, одне слово. Ми вже з нею ще раніше поєдналися, а то коли стара моя, значить, не стала суперечити, то й законом оформили. І жили, скажи ти, дружно, і оце саме перед війною, то отак ранньої весни, саме на Перше травня й христини гуляли — дитина знайшлася. Хлопчик і, головне ж, бачу — мое. То стара ото ніякої злоби в серці не мала — прийде, бувало, з дитиною бавиться. Ну, я й думав, що вони, жінки, значить, серце в грудях мають, і, повірите ото, жалість у мене й до старої була. Як-не-як — стільки років прожили разом. А ось посадили мене сюди, як поскільки в активі і головою був, значить, то й показали свою фізіономію вони обидві. Півроку годую тут вошву — і жодної передачі. Ну, я молодій вже й не виню — пожила вона там за мною із заячий хвіст! Але ж стара сучка! Вік зі мною звікувала, дитину, кажу, приходила няньчити, а передачі не принесе. Всі вони однакові...— Тут він рішуче вжив те слово, що особливо соковито звучало в устах Івана Щасного.

Але на подив Голові його ніхто не підтримав.

— А ти ще й передачі захотів, старий барбос? — перший обізвався пан староста.— Молодиця твоя, видно, вже іншого собі знайшла й думати про тебе забула, а стара хіба сказиться та понесе...

— Не заслужив ти, чоловіче, передачі,— кинув і собі Іван Щасний.

Голова ще пробував був сперечатись.

— Але ж і я їм добра зробив чимало...

В камері знявся шум, галас. Нараз усе те в одну мить обірвалося, немов по команді. В дверях спочатку відчинилось невеличке вічко, а потім і віконечко. На нас докірливо дивився коридорний Хлипало.

В нас на коридорі їх було два — оцей самий, подібний до сільської молодиці, ширококостий Хлипало й другий, сухорлявий, мовчазний. Той, другий, був увесь час перекривлений, ніби в нього щось безперервно боліло, гостроносий, поцяткований синіми плямами. Він ніколи ні на кого не дивився, мовчки відмикав і замикав двері, немов не люди сиділи в камері, а отара овець. Зате Хлипало був гомінкий. Кожного дня він знаходив хвилину, щоб поговорити з в'язнями.

Відчинить ось так віконечко в дверях, просуне в нього круглу обвітрену мордюку і мружить свої сірі котячі очі. Мружить-мружить і таки когось поклече.

— Ну, пане старосто, підійди сюди.

Пан староста охоче залишає свій куток, лукаво посміхаючись, наближається до дверей.

— Я вас слухаю.

Хлипало якусь хвилину розглядає старосту, ніби вперше бачить.

— То що воно краще: старостування чи сидіння?

— Само собою зрозуміло, пане коридорний.

Хлипало вдоволено хмикає.

— Отож треба ретельніше було старостувати, а не попадати сюди.

— Комусь же та й тут треба сидіти, пане коридорний,— бадьоро відповідає староста.

— А тут би й ці посиділи,— киває Хлипало в сторону тих, що не одержують передач.— А дома, дивись, баба скучає?

— Скучає, вража баба,— ще бадьоріше відповідає староста і прикриває рукою посмішку.

— А тобі, видно, теж кортить додому, га?

— Так що не дуже, пане коридорний. Мені й тут добре.

Хлипало округлює сірі очі, посміхається, вдоволено хитає головою.

— Ну, сиди, сиди,— добродушно дозволяє він.— Може, курчат на весну висидиш.

Він неквапливо зачинає віконечно, а пан староста, крутячи зачудовано головою, обережно пробирався до своєї торби.

Інокли Хлипало кликав поліцай Петра. Петро, хоч і поліцай, але в нього велике горе. В поліцію попав якось загадково, мати його дуже лаяла за те. Він сердився, а спересердя почав пиячити. Якось, щоб полякати трохи свою стару, він націлився в неї з рушниці та й незчужся, як вистрілив. І вбив. За те навіть німці посадовили його до тюрми. І ось він сидів тепер без передачі, тихенький, задумливий, ніби несповна розуму, кричав уві сні, плакав,— видно, і совість мучила, і жаль було матері.

Хлипало уважно розглядав Петра, запитував:

— Куди ж ти її вцілив?

Кирпатий Петро похмуро дивився в підлогу.

— А-я-яй,— хитав головою Хлипало.— Отож треба до такого стану допитись? Чи ти, може, навмисне кокнув стареньку?

Петро понуро дивиться на парашу.

— Та ти розповідай — чого там соромитись. Ми ж свої — все-таки ти поліцай, а не те що інші...

Хлипало кидає глузливо-презирливий погляд в нашу сторону.

Взагалі коридорний викликав на дружню розмову тільки «своїх» — ув'язнених старост, поліцаїв. До нас він звертався інакше. Нікого з нас не викликав, а, дивлячись у наш куток, казав:

— Довоювались, хлопці? Задрипались? Сидите тепер? Ну, нічого, довго сидіти не будете. Німці — люди хазяйновиті, вони не будуть марно хліб переводити...

— А нам хліба не дають,— кидає хто-небудь зухвало.

Хлипало не сердиться. Його сірі очі ще ніби добрішають від тих слів, він по-змовницькому комусь підморгує:

— Ач, дармоїд. Він ще хліба захотів? Може, тобі й каші подати? Ану, скажіть, хто з вас їв би вареники? Га? Такі, знаєте,— з сирком та в холодній сметані, га?..

Він смачно чмокав губами, ковтав жадібно слину.

— Або ковбаса... Така, знаєте, підрум'янена, що ото аж шкварчить на сковороді. Та з пшеничною паляницею...

Це вже була не розмова, а розраховане катування. На жаль, і та ковбаса, що шкварчала на сковороді, і ті вареники в холодній сметані так і ввижалися, так і стояли перед очима кожному, вивертали порожні шлунки, можна було захлинутись від голодної слини.

— Іди ти к чорту! — гукав хтось божевільно.

Хлипало і за це не сердився. Очі його зовсім примружувались, ставали ще добрішими, він малював ще привабливіші картини.

— Або порося з хроном. Качка смажена — теж непогано, га? Або хоч і холодець. Такий, знаєте, твердий, дрижить увесь, з свинячими ногами і курячими потрошками, одна смакота під чарочку.

Видно, Хлипало непогано розбирався в кулінарії.

— Замокни, паразите, бо парашею обіллю,— обіцяв хтось із слухачів.

Тільки тоді Хлипало відхилився від віконця, хрипло хихикав і йшов від камери.

Цього разу він покликав Голову.

— Товаришу Голово! Це ж тобі не збори, що до другої години доповіді вичитуєш.

— Пробачте, пане коридорний, заговорився трохи.

— Заговорився? Га? Головувати, значить, було краще, ніж сидіти, га?

— Авжеж, пане коридорний.

— Та ще коли молодичка під боком, га? Зовсім було непогано? Правда ж?

— Правда, пане коридорний.

— То ось що, голубе, лягай краще спати, поки я не розсердився та не запроторив тебе до карцера.

Хлипало зачинив сердито віконце, а ми всі принишкли. Невже так швидко пролетів час. За ґратами справді вже ніби по-світлішало, здавалось, що до нашої тюрми вкрадливо наближається ранок. Але все ж після Хлипалового попередження довго не спалось. Люди зітхали, шепотілися, перевертались, думали.

Тюремний день почався, як і завжди, сердитим чухмарінням Голови. Взагалі важко було сказати, чи переставав він коли-небудь чухатись. За ним починали цю ранкову зарядку й інші. А за вікном тим часом розгортався світанок, що був призначений не для нас. Він заглядав через ґрати неохоче, мимохідь.

Услід за чухмарінням починалися розповіді та розгадування снів. Сни були різноманітні, інколи дуже химерні, але патентований тлумач їх, дід Княшко, в своїй фантазії не йшов далі трьох висновків: «далека дорога», «казенний дім» і «додому». Причому майже всім випадала по снах «далека дорога». Поняття конкретне — така дорога, з якої ніхто не повертався.

«Казенний дім» — теж не тішив, знали: після нього жде та ж сама далека дорога.

«Додому» — мало два значення: для новачків обманне, бо вони ще сподівались коли-небудь повернутись додому; для до-свідченіших — «додому» значило те ж, що й «далека дорога».

Але все ж почути розгадку свого сну хотілося багатьом. І весь ранок ішов на те, що збуджені в'язні навперебій роз-повідали дідові Кияшку свої сни.

Коли в камері ставало зовсім видно — починалося воро-жіння. Були в камері і свої визнані ворожбити. Вони не розки-дали карт так, як це роблять балакучі циганки, й на слова були скупі. Такий ворожбит давав пацієнтові підняти карту, кидав на неї одним оком і безапеляційно віщував: «Казенний дім», «далека дорога», «власний дім». Що означали ці понят-тя, ми вже добре знаємо по снах. Головне ж те, що ніхто не заперечував ворожбитам, бо їхні пророкування були точні.

Цього ранку щоденний порядок у камері був порушений. Не встиг дід Кияшко ще вислухати й двох снів, як раптом камера виповнилась тихим співом. Дуже приемним, дзвінким тенор-ком заспівав Іван Щасний. Він дивився тужливо своїми по-дитячому невинними очима на смужку неба в загратованому віконці і, видно, витав думкою десь далеко-далеко.

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте...

Забули про сни. Забули чухмаритись. Хто сидів, той так і лишився сидіти, хто вже клопотався по камері — тихенько повсідалися, слухали. Забулося про все. І про мури високі тюремні, і про вартових біля воріт та на мурах, про замки іржаві та про «далеку дорогу». Саме життя, те, яке в нас уже лишилось позаду, немовби завітало в гості, взяло за душу. Ту сердечну, повну роздуму й глибокого людського почуття піс-ню слухали з однаковою увагою і росіяни, яких було чимало в камері, і білоруси, і «гірський українець» Коваль, і мовчаз-ний чуваш та два мордвини, грузин і татарин. Пісня всім була зрозуміла й близька...

Маю жінку, маю діток,
Та я їх не бачу...

З особливою скаргою, з трепетом душевним прозвучали в устах Щасного оці слова. І вже покотились у багатьох по що-ках зрадливі сльози, в багатьох очі заволожились, а інші по-нуро втупились в підлогу. І не почув ніхто, як скрадливо від-чинилось віконечко в дверях і показалася кругла жіноча пика

Хлипала. Він теж слухав зацікавлено, хоч і не забував слідкувати за коридором — на випадок появи тюремного начальства.

Тільки тоді, коли Іван доспівав пісню, Хлипало, не давши в'язням опам'ятатися, озвався з-за дверей украдливо:

— Рано пташка заспівала, коли б кішечка не вкрала...

Хоч це було сказано й поблажливо, навіть ніжно, всі здригнулись. У мене аж мороз поза шкірою пішов: каркає ворон. В'язні перелякано переглянулись, і в очах кожного я прочитав те ж саме.

— А ти до пісень мастак,— насмішкувато дивився на Щасного Хлипало.— Чи не з артистів, бува?

Тільки до Івана, здається, не дійшов той зловісний зміст прислів'я про кішечку, бо він, пропустивши повз вуха питання коридорного, заспівав знову. І знову жалібною, такою, що за душу брала.

— Ну, співай, тільки тихо,— великодушно дозволив Хлипало.

Іванів концерт був перерваний ранковою картоплею без солі. Але за сніданком панувало в камері якість незвичайне поживлення.

— От герой був, отой Кармелюк,— захоплено казав хтось,— ніщо йому не було страшає. Ніякі тюрми, ніякі ґрати, ніякі замки, ніяка охорона. Ото був справжній чоловік.

Люди задумливо дивились на ґрати. По небу пливло сіре лахміття хмар. Сіро було в очах кожного, сіро й на душі. Але час від часу в зіницях очей то одного, то другого спалахували нові незвичайні вогники, спалахували й погасали, погасали, щоб знову спалахнути. Так, Кармелюк був справжньою людиною. Невже ж вони, оті справжні люди, в наші часи перевелися! Щось нове, зовсім не помітне і навіть не відчутне зародилось у камері. І в'язні, чого не було раніше, все частіше заглядали один одному в очі, ніби намагаючись у чужих очах побачити й прочитати власні потаємні думки.

Любий читачу! Не знаю, може, ти не повіриш мені, може, під сумнів усе те поставиш: як це, мовляв, так? Ждучи щодня смерті, люди ще могли й співати, й розповідати смішні історії? Не могло, мовляв, того бути. Не повірю!

І все ж, хоч вір, хоч не вір, а було саме так. Люди не боялися того, що могло в усякий час з ними статись. Жили своїм звичним життям, інколи навіть веселились, інколи сперечались, причому сперечались так, що доводилось найгарячіших навіть силоміць розводити, до багатьох приходило раптом і справжнє

щастя. Про це все я міг би й не казати, коли б сам особисто
якось не пережив справжнього невимовного щастя.

Сталось це серед дня, тоді, коли в передачній час почали
носити передачі. Прогупали в коридорі кроки — всі схопились
на ноги, — так приносили передачі, так брали і в «далеку до-
рогу». Не віконечко відчинилось, а двері, й усі зітхнули полег-
шено і навіть радо. На дверях стояв той, що передачі роз-
носив:

— Дибченко!

— Є! Є!

Це вже інші крикнули. Мені ж стиснуло щось горло, стою
приголомшений. Коли б у спину мене не виштовхали, певно,
і в місця б це зрушив. Мені передача! В той час, коли вже я
втратив усяку надію на те, що до мене хтось обізветься. Хто ж
міг до мене обізватись? Матінка! Одна вона, тільки вона, моя
єдина...

Тримаю в руках рядяну торбину, вона обтягує мої руки
донизу, і сам собі не вірю. З усіх боків на мене дивляться лас-
каві очі тих, що не одержують передач, ніби запитують: невже
ти, парубче, кинеш нас та підеш у «хазяйський» куток. Самими
очима їх заспокоюю: не бійтесь, хлопці.

Що могла передати мені ненька? Сухариків. З того борош-
на, що накрутила на важких жорнах, із зерна, вимолоченого
з снопів, недоїдених німецькими кіньми. Більше нічого. Що
вона ще могла передати? Хіба що душу свою люблячу, сльозу
гарячу.

Перед очима ненька. Некваплива, сумовита, вся сива, як го-
лубка. Як же вона додибала аж сюди своїми хворими ногами,
як донесла цю, заважку для неї, торбину на своїх згорблених
старечих плечах? Для чого вона це робила? Хіба полізе мені
в горло той сухар, такою кривавицею і муками згорьований?

Рішуче передаю свою торбину Іванові Ціасному:

— На, Іване. Розділи.

— Чому я? — здивовано зводить той на мене суворо зве-
дені над очима стрішки білих брів. А в очах — цілковите схва-
лення мого «подвигу».

— Бо ти вмієш це робити.

В камері тиша. З глумливою мовчазністю поглядають у наш
бік, похмуро презиркуються «хазяї». Радісно світяться очі
в «голоті». «Крохобори» смикаються на своїх місцях, закло-
потано поглядають на «хазяїв» — не знають, що робити: чи
до «голоті» перекинутись, чи «хазяйського» гурту триматись.

Іван, справді, розділив мою передачу по ширості. Мені як
господареві дісталось аж два великі сухарі й торбина на дода-

ток, решті випало по півсухаря — не минув Іван ні «крохоборів», ні «хазяїв». «Крохобори» — тії й незчулися, як проковтнули ті сухарі, не жувавши, а «хазяї» степенно подякували, відмовились, тільки спохмурніло задумались.

Несподівано для всіх, а найбільше на подив самому собі, одержав передачу Сашко Коваль. Забувши про те, що він чистокровний українець, радісно блиснув гарячими кавказькими очима, прицмокнув язиком, викинув убік руку, другу притис до грудей, крикнув «аса» та задріботів ногами дрібно-дрібно. В'язні розступилися, утворилось посеред камери коло, і пішов по ньому вибивати кабардинку наш Сашко Коваль.

Потім він уважно, з якоюсь особливою насолодою, перекладав усе те, що йому передали в лозяній селянській корзині. В обох руках потримав дві великі хлібини, оглянув кожну цибулину на чималому вінку, довго прицмокував над шматком жовтого, старого, загорнутого в сухий капустианий лист, сала.

— Хто ж це тобі передав? Приймачка? — поцікавився пан староста.

Сашко Коваль неприязно блимнув на нього гострими очима, відповів з повагою:

— Мама. Приймачка в мене — далеко.

І він мрійно примружив очі, задивився кудись у безмежну далину, і хто зна вже, що він там побачив. Намилувавшись передачею, Сашко задумався. Видно, він щось зважував. Камера притихла — всі непомітно слідкували за верховинцем. Враз Сашко підвів голову, глянув весело на людей і рішуче підсунув ту корзину Іванові:

— Діли, Іване.

Щасний кумедно насупився, розвів руками:

— Та що я? Коровайний батько, чи що? Хіба сам не розділиш?

— Діли! На всіх порівну.

Багато в той день одержало передачі. Приносила баба й дідові Кияшкові. Знайшлися такі, що радили:

— Бери, діду. На гурт пускай.

Але більшість крикнула:

— Не бери!

Дід Кияшко і на цей раз від передачі відмовився.

То випав нам один з найситніших і найспокійніших днів. Чи то тому, що нікого нікуди не брали, чи тому, що на коридорах стояв діловий шум і весь час вигукували прізвища тих, кому принесли передачі, а найбільше, мабуть, тому, що в цей день у камері не було голодних і серед усіх запанував піднесений настрій. Здавалося, що ніякої небезпеки вже ні для кого

нема, що люди тут зібралися випадково, як на вокзалі, і ось за якусь годину-дві подадуть ешелон, усі підведуться на ноги, розійдуться по вагонах, і кожен рушить у свою путь-дорогу.

Навіть Голова сьогодні не світив, як кіт, голодними очима. Йому перепало чимало шматків та скибок, так що в ньому проснувся був навіть інстинкт господаря: частину тих шматочків він приховав на чорний день. Правда, кожний, подаючи той шматок, вважав за свій обов'язок зауважити:

— Тобі, старому чортові, й не слід було б, та вже що зробиш — день такий.

А день був і справді незвичайний. В'язні говорили мирно, жартували, а тільки звечоріло, почались спогади.

Спогади в передачній день, коли трохи вгамовувався вічний голод, починалися завжди з того, що хтось із аматорів попоїсти розповідав, які страви йому були свого часу найбільш до вподоби. Тут уже кожний вважав за свій обов'язок і собі щось додати, так що розмова виходила дуже смачна й калорійна.

Розговорився того вечора й Сашко Коваль.

— Що ти мені кажеш про ковбаси? — сперечався він з Іваном Щасним.— Ковбаси, нічого не скажеш, річ непогана, а чи доводилось тобі пробувати шашлик з ведмежатини? Ото шашлик!

— Де ж ти їх, тих ведмедів, бачив?

— Це вже пан староста насмішкувато.

— У нас у Чегемській ущелині, хай тобі буде відомо, тисячі ведмедів. У кожній ущелині коли не кабан-сікач, то ведмідь як гора. Ех, хе-х! Краса! Візьмеш рушницю, підеш у гори, ведмедя пристрелиш. А потім шашлик засмажиш, справжній шашлик, наш, кабардинський...

— Так ти ж з-під Березного?

Сашко докірливо світить гарячими очима.

— Це я тепер з-під Березного. А до війни жив у Кабарді. У Чегемській ущелині. Чабани ми. І мисливці. На Україні — краса, а в нас — куди краще. Тут була б і зовсім краса, та рівнина тільки скуку на душу нагонить, а в нас — гори. Там Ельбрус у сонячний день, тут, гляди, ціла отара гір, ніби вівці тонкорунні залягли опівдні. Річки плигають по камінню, форець мов спалах шаблі проти сонця. Краса! І під Березним краса, і в Чегемській долині краса.

— Не розбереш, парубче, вже й відкіля ти — сам з Кабарди, а мати з-під Березного передачі носить...

— А хай то тебе не дивує, пане староста,— раптом насупився строго Коваль.— В доброго чоловіка завжди, де б він не був, рідня знайдеться.

І вже трохи прояснівши, Сашко розповів про те, як порідився з Україною. Поранили його в бою під Березним. Думав, що з голоду та від спраги загине, а тут знайшлася душа добра. Якась бабуся наткнулась на нього в кукурудзинні — нагодувала й напоїла. А ввечері з дідусем своїм прийшла і візок маленький притягла. Поклали на нього Сашка та й привезли додому.

В Кабарді Сашкові жилось нелегко. Матері не пам'ятає, а батько був людина сувора, як усі чабани, додому наVERTався рідко, ані добрим словом, ані батьківською ласкою не балував сина. Найбільшим виявом його любові було, коли покладе, бувало, синові важку скоцюрблену руку на голову. Та й то, пам'ятає Сашко, було це всього два чи три рази за життя. Отож не знав хлопець, що таке материнська ласка. А тут раптом така турбота, така увага. І все: синочку, синочку. Куди ж тут не повіриш, що з рідною матір'ю зустрівся? А вона ж і любила його — як рідна мати. Алімом його звати, а вона Сашком — по-своєму — нарекла. Прізвище його кабардинське Кечаков. А бабуся з дідусем Ковалями виявились. Ось так і став Алім Кечаков — Сашком Ковалем.

— Теж мені синок знайшовся! — уїдав староста. — На бабине сало. А випустити тебе тільки — відразу в свою Кабарду втечеш, про бабу й не згадаєш.

— Не твоєї звички, — огризнувся Сашко і замовк. Видно, його образили старостині слова.

Староста розгубився. Досадно поморщився.

— А ти, Сашко, не сердься. Жарту не розумієш. У мене самого було в селі таких синів, як ти, чимало.

— А ти їх, видно, сюди спровадив? — блиснув вороже Сашко.

— Та вже куди не спровадив... — зам'явся староста, — а й там не сидять.

— Шкура продажна, — буркнув Коваль.

Староста тільки знітився, але не розсердився.

— Та хто зна, в кого яка шкура. Сидимо всі ось разом, в одній камері...

Це вперше за той час, відколи я попав у другу камеру, так чітко оголились протиріччя. Дехто, особливо з «крохоборів», почали заспокоювати, загладжувати інцидент. Іван Щасний, впіймавши мій погляд, розуміюче підморгнув, посміхнувся.

Наступний день теж був спокійний, про нас ніби забули.

Тільки й того, що знову нестерпно допікав голод. Мені не випадково спало на думку дідусеве прислів'я: сьогодні хоч вола з'їж, а на завтра їсти захочеш.

У ті дні, коли всі були голодні,— про їжу ніхто не наважувався заговорити. Коли б хто не послухався та порушив цей закон — побили б. У такі дні крадькома їли в своєму кутку «хазяї», а «крохобори» люто поблискували очима на «голоту».

Всі помітили, що в цей день пан староста був чомусь особливо задумливий і мовчазний. То, бувало, ніколи не впустив нагоди, щоб комусь не закинути шпильку, а тепер мовчав, дивився в підлогу, ніби бачив там щось цікаве. Коли «хазяї» завернули морди в куток, він теж розв'язав свою торбину. Але не відвернувся. Поклав перед собою шапку та почав туди викладати сухарі. Тільки тоді, коли виповнив шапку, зав'язав торбу, зиркнув у наш бік і покликав:

— Івано, га, Іване!

Щасний підняв голову.

— Мене, чи що?

— Ага. Ану візьми ось, розділи між хлопцями.

«Хазяї» перестали їсти, їм їжа застряла в горлі. Сердитим поглядом пропік староста їх, буркнув сердито:

— А ви теж... скиньтесь у загальний казан, розчавкались тут, як свині. Самі жеруть, а що люди голодують — їм думки нема.

Щасний не пішов по ті сухарі. Але одразу ж знайшовся хтось до послуг — через хвилину шапка стояла перед Іваном.

Щасний посміхнувся кутиками губ, критично оглянув ті сухарі, зауважив:

— Що ж тут ділити? Ану лишень додайте ще, хто що може, та вже тоді за одним разом.

І «хазяї» знехотя почали поповнювати «загальний казан».

Опісля обіду, коли в камері наступило загальне пожвавлення, розвеселився і пан староста.

— Мене ото коли б годували, то й сто років сидів би в оцій тюрмі,— жартував він.

— Еге, сиділи б,— вихопився підшефний старостин «крохобор».— Біжком би додому почимчикували.

— А чого я там не бачив? — хмикнув у вуса староста.— Тут хоч відпочив трохи.

— Ну, що там казати! — взяв на висміхи старосту Щасний.— То таки, як не говори, панство, а то — арештантство.

Староста схопився на ноги, молодю вибіг на середину камери. Тільки тепер я пригледівся як слід до цієї людини. Дід був коренастий, розкарячкуватий, короткошій і довгорукий. Голова, як і у всіх в'язнів, стрижена, а вуса лишилися сірі, з сивиною, товсті, гострі на кінцях, немов роги дволітнього бузівка, вони стирчали в нього дуже войовничо. Підборіддя, вкрите

колючою щетиною, трусило, а очі, сірі, сховані в пухкі водяністі мішечки, лукаво мінілися, горіли завзяттям.

— І дурний же ти, Іване, ох дурний, аж світишся,— став він перед Щасним у таку позу, ніби викликав його на двобій.— Ти мені про панування? Та чи ти знаєш, що то за панування?

— На щастя, мені не було виявлено такого довір'я.

Старостині очі спалахнули по-тигрячому.

— А мені виявили! Так! А мені, коли хочеш, виявили таке довір'я. А ти — молокосос іще, щоб мені докоряти. Народ мені виявив довір'я. От що!

— Таємним голосуванням обирали?

Староста якусь хвилину дивився на Івана ненависним оком, потім враз посміхнувся недоброю посмішкою, докірливо похитав головою.

— І дурний же тебе піп хрестив, Іване, ой, дурний!

Всі засміялися. Згадалась Іванова розповідь про отця Нокентія.

— Його похрестив піп по-справжньому.

Староста трохи заспокоївся, повернувся на своє місце, сів на свою свиту та заговорив знову. Видно, настав час і йому виговоритись.

— Таємним, кажеш... А коли зібрали все село, коли запитали: кого обираєте? А коли всі гукнули в один голос: Федора Петровича! То що б ти удіяв, розумний такий? Ти й ногами, й руками, а вони одне — Федора Петровича. А тим що? Федора Петровича, то й Федора Петровича. Їм чи чорт, чи біс, аби яйця ніс. Отак і став я паном. Пан — зас... жупан,— з гіркою іронією посміявся сам над собою староста.— «Ну,— я собі спочатку думаю,— обійдеться якось. Кому ж та треба нести цього хреста». Аж воно, брат, не на те вийшло. Обрали мене та одразу ж: давай, пан, яйки, масло, хліб та пшеницю, і всяку пашницю. Еге, думаю, тут пропануєш. «Немає,— кажу,— пани ласкаві. Ми самі бідні, як церковні криси». Послухав-послухав комендант моєї мови та нагайкою по...

Староста був людина проста і завжди казав те, що думав. По чому шмагали, не соромився, так просто й казав.

— Ну, думаю, хоч ти мені усю шкуру спустиш, моя... вже до всього звична. Витримаю, а не дам. Бо знаю я вже це добре: даси раз — в сто раз більше вимагатимуть. Додому з комендатури в руках штани ніс, не можна на воза було сісти, так усю дорогу окарач і плував. З тиждень лежав, поки струпи злізли. Ну, дякувати богові, комендант теж, видно, мав хреста за пазухою — нашмагав та й носа якийсь час не показував. Хай, мовляв, заживає дідова..., ще вона знадобиться.

В камері пересміюються, на старосту поглядають весело, довірливо. Сухарями та розмовою одразу хитрий дід повернув людські почуття в іншу сторону.

— А тут нова біда. Лежу собі на печі, випарююся на черені, коли це заходить хтось до хати. «Староста тут живе?» — «Іздеся». Це баба моя. І в мене, Кияшко, теж така дурепа, як ото і в тебе. «От,— кажуть,— добре. А ми єсть червоні партизани. Хліба б нам та сала». Зліз я з печі. Бачу — хлопці все здорові, рожевощокі — живуть на повітрі, весь час у движенні, так що при здоров'ї, одне слово. «Занось,— кажу,— стара дурепа, що в тебе є в коморі: і хліб, і сало та, може, й масла яка грудка знайдеться. Занось,— кажу». А сам думаю: «Спробуй цим хлопцям не занести?»

Підвечеряли вони, взяли дещо з собою, подякували. Кажуть: «Ми, дедушка, тебе не минатимемо». — «Милості прошу», — кажу, а сам думаю: «Ізбави бог мене від таких гостей». Пішли це вони, а я на піч і думаю: доповідати чи не доповідати? Комендант попереджав, що про партизанів у першу чергу доповідати. Подумав-подумав та й вирішив: «Ану вас усіх до біса. Ніхто ж не бачив — чому я мушу, як Пилип з конопель, вискакувати!» Та тільки якась-таки личина донесла комендантові. Являється другого дня. «Були в тебе?» — питає. «Був хтось», — кажу. «Партизани?» — «А біс же його знає, хто воно. Зайшло, хліб та сало забрало, клацаємо ось з бабою зубами, а що воно таке, не знаю». — «Скидай, — каже, — пане старосто, штани». Ну, що ти вдієш? Скидаєш. Знову всипали. «Оце, — каже, — тобі пам'ятна відмітка. Розум, — каже, — в голову тобі перегнали». Знову я цілий тиждень зачухував той розум. І кажи ж ти, ото як піде людині на пропале: тільки вигоївся — знову партизани. «Хлопці, — кажу, — як собі хочете, а я вам не слуга. Гляньте он — та й, не соромлячись, штани скидаю, — що мені за вас було!» Переглянулись вони, засміялись, а один і каже: «Видно, неправильно вони тобі розум переганяли. Ось ще ми спробуємо». Не встиг я штанів назад натягнути, як і ці всипали. Правда, ці по-християнськи били, ще можна було терпіти, але знову довелося лізти на піч. «Еге, — думаю, — Федоре Петровичу, коли так і далі справи підуть, вичинять тобі зад так, що хромовий буде».

В'язні пересміюються, Іван підморгує мені — мастак, мовляв, цей староста, вміє гусара заливати.

— Вичухався я трохи — знову комендант викликає. «Чому не виконуєш своїх обов'язків?» Я йому й кажу відверто: «Бо можливості моєї немає. Штанів ніяк не можу натягти по-людському. От ви, — кажу, — відшмагали, а після вас партизани

поправили». Послухав він, послухав — уважний, правда, такий, до всього нюх має — та й знову велить: «Ану,— каже,— скидай, побачимо, чи не брешеш. Я свій почерк,— каже,— знімаю». Нічого не вдієш — знімаю. Знову врізали гарячих. І до чого ж веселі пани!

Староста зачудовано крутить головою, ніби сам собі дивується, як ото воно все ладно виходило:

— І ось почалось. Тільки заживе шкіра після німців — партизани відшмагають. Тільки заживе після партизанів — уже німці велять штани скидати. О боже мій праведний! «Ну,— думаю,— оце воно вже й є не що інше, як живе пекло на живому білому світі. Хіба ж то можна витримати все те?» Правда, бог і надо мною змилюстився, як над тим раком,— привів до тюрми. Так що для мене, хлопці, це не тюрма, а рай, а ви кажете...

— Він, цей Федір Петрович, не такий уже собі й простачок, як удає з себе,— шепнув мені Іван Щасний.

Я промовчав. А сам до себе подумав: «Ой, видно, й ти, Іване, теж не через попа Нокентія сюди вскочив».

Життя в нашій камері з кожним днем стало веселішим. Коли б нами не цікавились ті, хто нас сюди вкинув, можна було б сяк-так жити. Тепер щодня, а надто вечорами, влаштувалися справжні змагання оповідачів. Той розповідав історію свого життя, той пригадував якийсь смішний або трагічний випадок, а коли вже все автобіографічне було переказане, почали розповідати казки. З казок переплигнули непомітно на переказ художніх творів. І сила змагання була така велика, що одного разу навіть заговорив узбек Усман, який досі сидів мовчазний, не прислухаючись до загальних розмов. Справа в тому, що Усман дуже погано розумів російську мову чи, може, вдавав, що не розуміє. Тепер він заговорив щось про Ходжу Насреддіна:

— Ходжа Насреддін — балшой герой. Все турма прошол — ніде не сидел. Всегда убегал...

Я пригадав, що десь перед самою війною читав цікаву книжку Соловйова про пригоди Ходжі Насреддіна. Вона тоді мені дуже сподобалась і запам'яталась. Почав оповідати про надзвичайні витівки незрівнянного Ходжі. Усман тільки задоволено мружився, на знак схвалення похитував головою та, оглядаючись навколо, захочував слухачів:

— Все правда говорил. Такой Ходжа биль...

Оповідати вистачило до півночі. Ще й на завтра лишилось. Коли вже все стихло і з різних кінців почулось сонне

посопування, над мої вухом щось зашаруділо. Я підхопився і наштотхнувся на колючий рот Івана Щасного.

— Втікати треба... Втікати, як Ходжа той... Бо всім загибель, іншої ради нема...

Мене аж залихоманило від тих слів. Але я нічого не відповів. Відразу пригадався мені Коробець. Відвернувся, вдав, що сплю, а сам не міг заснути до світанку. Так. Тільки втікати, але як, куди? Легко сказати — втікати! А хіба ж утечеш через оті товсті стіни, через вікна ґратовані, через охорону невиспну? Добре було тому Насреддіну...

Мені наснився Ходжа, в якого перетворився не хто інший, як я сам, якимсь чудом вирвався із задушливої камери, виліз на високий тюремний мур, видивився внизу копицю сіна, сплигнув на неї і пішов у поле. Серед достиглого жита — стежка, пообіч колоски шепечуться, а вдалині манливо синіє жада-на смужка великого лісу...

Прокинувшись цього ранку, Іван Щасний чомусь не заспівав. Він почав оповідати свій сон дідові Кияшку:

— Монахи якісь наснилися. До біса монахів — і всі в чорному, в чорному... І співали щось таке тягуче, глухе. Ніби хоронити когось збиралися. Потім я збагнув, що то мене вони хотіли в домовину запакувати, кинувся був утікати, а вони погналися вслід. Коли б не прокинувся — мабуть, серце лопнуло б від того бігу...

— А то під тебе, видно, все Нокентій твій підкопується, все підспіває, видно, — озвався пан староста.

Кияшко — той розгадав сон за всіма правилами:

— Монахи — журба, значить, а втеча — далека дорога. Одне слово, передбачається тобі печальна далека дорога.

— Спасибі, діду, на добромому слові.

І жарт в Івана вийшов якийсь гіркий, сумовитий.

На подив усім, Щасний підійшов до ворожбитів:

— Ану, кинь.

Тут, у камері, просити довго не доводиться. Ворожбит виїняв з кишені купу паперового дрантя. То карти виробництва діда Кияшка.

— Зніми.

Гурт допитливих, що витягували голови через Іванове плече, охнув.

— Диви! — шістку чорну зняв!.. Таки — далека дорога.

Щось гнітюче, недобре нараз поселилося в камері. Люди замовкли, до чогось прислухалися. Навколо стояла тиша. Ця тиша завжди була передвісником бурі. З тиші завжди ври-вався важкий тупіт чобіт, нервові викрики. Всі ждали їх.

І раптом тишу прорізав сумовитий, ніжний голос Щасного:

Степь да степь кругом,
Путь далек лежит...

«Путь далек»... Дальня дорога. Печальна далека дорога. Ти єдина відкривалась перед кожним із нас. І хто зна, де чий кінець, коли обірветься та дорога. А обірветься ж неодмінно.

А жене скажи, что в степи замерз,
А любовь свою я с собой унес.

Несподівано прочинилось віконечко — заглянула усміхнена кругла морда Хлипала.

— Рано пташка заспівала, коли б кішечка не вкрала, — як завжди, проказав він лукаво і попередив: — Годі співати — картоплю он уже несуть.

Після картоплі в'язні трохи повеселішали. Грали в карти, наводили повну санітарію і гігієну, а згодом принесли й паруючу смердючу баланду. І тільки після баланди, коли вже були налагодились слухати про дальші пригоди Ходжі Нареддіна, раптом у коридорі — загрозливе гупання. Ішло чимало людей. Те гупання весь час наростало, мов гуркіт грому, що насувався з невідомого. Ми скопились на ноги, прислухались, боячись дихнути. Дійдуть до другої чи ближче спиняться? Порівнялись. Може, в першу пройдуть? Ні, вже скрегоче ключ у замку. Широко розчахнулися двері. Перед нами у всій своїй красі — помічник начальника тюрми.

Це високий, жовтий тип із запалими щоками й фосфоричним блиском очей. Його візит ніколи не приносить добра.

— Щасний! З речами!

Іван здригнувся. Його обличчя стало одного кольору з бровами. Очима, повними розпуки й безнадії, глянув мені в очі, немов шукав порятунку. Не поспішаючи, нахилився, взяв свій піджачок, накинув на плечі, для чогось замотав шапку у порожню торбину. Ще раз зиркнув на мене, ледь чутно прошепотів:

— Втікати! Інакше — кінець.

Повільно пішов до виходу. Йому шанобливо давали дорогу.

— Будь здоров, Іване! — це староста. — Лихим не згадуй.

Підійшовши до порога, Іван враз спинився, повернувся до камери, посміхнувся якоюсь дерев'яною, скупкою посмішкою, вклонився:

— Прощайте, друзі. Не згадуйте лихом Івана.

І пішов. Грюкнули двері. Затихли важкі кроки в коридорі. В камері стояла гнітюча тиша.

— А може, справді додому? — порушив нарешті мовчанку дід Кияшко.— Бо за віщо ж його?

— А може, в Німеччину випроводять. Казав же — столяр добрий, а вони на це з увагою...

Гадали різне, але добрий настрій до камери не вертався. От ніби лежав тут покійник, та й тільки. І слова застрявали в горлі. І в голові шуміло.

Тільки другого дня ми довідались про Іванову долю.

«Чергові» повернулись до камери кислі, похнюплені. Не з добрими вістями повернулись.

— Щасний накрився,— глухо сказав один з них.

Мов бомба вибухнула в камері. Оглушили всіх ті слова.

— Як? Де? Коли?

— Учора ввечері. Шістьох їх розстріляли. В ямі на оправочному дворі зарили.

— Може, ще й неправда?

Дід Кияшко хоч уже й не перший день сидів у тюрмі, але не хотів вірити в те, чого не бачив на власні очі.

— Ось тобі й поблагословився в батюшки! — зітхнув староста.

Десять днів через десять чи й більше ми ще раз почули про Івана Щасного. До нас у камеру вкинули новачка. Зайшла якась мова про Івана.

— То Щасний тут сидів? — пожвавішав новачок.

— А ти його знав хіба?

— Та знав трохи. Ото була людина!.. Дорога то була людина.

— Так собі, видно, босяк київський,— хитро звузив очі пан староста.

Новачок не став заперечувати:

— То правда. Він з безпритульних вийшов. Всю їхню азбуку знав. Але що з нього за організатор був? Всі, хто працював з ним,— нахвалитися не могли.

— Що ж він робив?

— Бригадиром тракторної бригади працював.

— А казав — столяр.

— Мало чого — казав. Може, він і про попа Нокентія анекдоти розказував...

— А розказував. Та хіба його розстріляли не через того попа?

Новачок тільки сміхотливо чмихнув носом.

І більше, хоч як допитувались, не сказав ні слова. Тепер ми й самі знали — незвичайною людиною був Іван Щасний.

У мої душі все заніміло. Переживав точнісінько такі хвилини, як тоді, коли вперше попав ще в районі до смердючої камери. Мені тоді здавалось, що от-от з хвилини на хвилину знайде опецькуватий фашист із автоматом, виштовхне мене на повітря і прорешетить голову. З часом це почуття кудись зникло, смертельна небезпека десь ходила поки що стороною, навшпиньках, і думати про неї не хотілося. Хоч як дивно, але людина, навіть приречена, весь час про загибель думати не може. Я переконався в тому, що навіть у безвихідному становищі все ж увесь час тебе зігріває якась надія.

Зігрівала така надія й мене. Власне, надії ніякої не було, але не хотілося вірити в те, що загинеш. Тим більше, що ти зовсім не хочеш гинути. Смерть досі милостиво обминала і восьму, й другу камери. Ми, правда, знали, що не минало того дня, щоб когось не розстріляли чи то на самому повітрі тюрми, чи десь за містом у протитанкових рових або яругах. Я й сам з вікна восьмої камери не раз бачив, як вивозили у чорній машині людей за ворота. Але куди їх везли? Одні казали — на розстріл, інші переконували — на станцію, на якісь роботи. І ось хоч розумом давно збагнув, що попереду загибель, та серцем не хотілось у це вірити. Серце підказувало — вихід є. Може, кудись вивезуть на роботи, а там не те що в тюрмі. Вибрав момент, дав тягу — та й був такий. Або, може, партизани наскочать — визволять. Або чому б радянським літакам не налетіти та не розбомбити цю тюрму? Тут аби оту кам'яну стіну розвалили, а я б уже й з-під каміння вибрався...

Всяко думалось. Аж до того часу, поки невблаганна дійсність заглянула просто й відверто в очі, поки кістлява рука смерті не взяла сусіду, Івана Щасного, який ще так недавно спав ось тут зі мною поруч, подих якого й досі відчуваю на своєму обличчі, чую його гарячий шепіт: «Утікати треба, бо інакше — загибель».

Іван мріяв про втечу. Я переконаний — він кинувся б на самі багнети, але втівав би. Але куди втечеш, коли тебе поставлять між чотирьох кам'яних стін, у кам'яному мішку над глибокою ямою?

Я на мить уявив себе на місці Івана. Аж у потилиці заболіло й задзвеніло в ушах, так виразно відчув я холодний погляд дула пістоleta, спрямованого в голову. Стиснуло в грудях, спинився подих.

Мов риба, викинута на берег, глипнув я ротом, оглянувся навколо. Мовчазні сиділи в'язні, дивились кудись немигаючими очима. Зрозумів я: в цю хвилину, мабуть, кожний уявляв себе на Івановому місці.

За тюрмою, десь там у нічному місті, чулись ознаки життя. Бемкав церковний дзвін. «Хто ще там міг молитися? Кому? За віщо?..» Дзвін згодом затих. Тоді десь далеко-далеко загавкав собака. Протяжно, завиваючи. Так точнісінько гавкали собаки в нашому селі та ще й перед якимсь нещастям. Мати тоді казала: згорить хтось або помре. Собака гавкав не вгаваючи. Видно, був бездомний, може, один зостався на все місто. То що ж йому було діяти? Одне лишалося — завивати. А що, коли б їх було багато, отих собак? Зняли б таке виття, як відьми на Лисій горі. Бо ж навколо самі пожежі. Пожежі та смерть.

Уже давно сплять в'язні. Тільки Голова сердито чухмариться. Чи, може, всі теж сплять, як і я? Удають тільки, що заснули, а самі в думках блукають десь далеко-далеко... Ех, не було б цієї ненависної тюрми... не було б цієї голодної неволі. Гуляв би я це з Максимом Бобровником та хлопцями по лісах та селях, збирав би всіх тих, хто мав силу й снагу, для того, щоб мстити фашистам. Багато б назбиралося таких. Ми й сюди б прийшли: неодмінно б прийшли, бо тут, на кого не глянь,— усе наші, вірні радянські люди. Ось уже третій місяць сидів я серед в'язнів. Багато хто з тих уже й образ людський втратив — не люди, а тіні. Різні люди, різного віку, різної національності, різних професій. Тут і робітники й селяни, військовополонені й інтелігенти. Сиділи, зціпивши зуби, виповнені люттям, і я добре розумів, проти кого та лють накіпіла.

Тих, кого ми так ненавиділи, ми бачили дуже рідко. Фашисти в камери заходили не часто. Я особисто їх ніколи ще тут не бачив. Вони, як кажуть, вигрібали жар чужими руками. Ще коли я був у восьмій, то часто бачив через ґрати, як до тюрми пробігало один чи два зеленошинельники у високих кашкетах з черепами над козирком. Довго вони тут не засиджувались — швидко виходили. А вже чорношинельники, їхні слуги, виводили згодом і вивозили кудись людей.

В'язні всім серцем ненавиділи тих, з чиєї ласки мушили гинути від голоду й нужді, щодня ждати неблаганної смерті. І ніколи, за весь час свого перебування в тюрмі, я не чув недоброго слова про свою рідну Радянську владу.

Та за таких людей я сам готовий був загинути, аби вони вирвались з неволі, стали в ряди безстрашних месників. Але...

Це була тільки мрія. Це могло б бути... Але цього не було. Я лежав серед них, безсилий, пригнічений, голодний і сам приречений. Лежав і дивився у вузьеньку, перехрещену чорним пруттям щілину, за якою звабно поблискувала єдина зірка. Моя зоря. Мимоволі подумалось: а й справді — в кожного є своя зоря. Нам, в'язням, на цілий ось гурт належить ось ця, одинока, весела. І не тільки на цей гурт. Нас не буде, а вона світитиме, як і раніш, іншим, таким же, як ми, знедоленим.

Ніч тихо ступає на своїх чорних лапах, ходить мовчазно за вузьеньким тюремним вікном. І подумалось ще — так довго бути не може. Люди не витримають такої наруги й безчестя. Голіруч кинуться на напасника, так, як кидаються на ворога в безвихідному відчаї. І він не встоїть проти гніву. Він буде знищений. Ніякого сумніву в тому немає. І знову приїде на землю мирне, спокійне життя...

Аж теплом якимсь весняним ударило в обличчя, аж серце скалатнулось радісно. Так, буде ще сонце над землею, буде мир серед людей, і забудеться все оце, зітрутуться з пам'яті людської оці всі муки. І я вже йду квітучими полями, голублю рукою колоски хлібів, а над моєю головою ніякої загрози, жодної зловісної хмаринки на обрії.

За вікном — далекий постріл. Один, потім другий. Вони в одну мить повертають до дійсності. Так! На землі ще буде щастя, буде мир, співатимуть дівчата й бездумно галасуватиме дівтора, тільки... тільки нас уже не буде. Ті постріли відігнали, розвіяли солодкі марення.

Знову снують у голові невеселі думки. Немигаючими очима прилип до одинокої зірки в тюремному вікні. Час пливе повільно, тягучо, як оте зеленаве світло від тьмяної лампочки, що мляво поморгує під стелею камери. Зітхають спросоння в'язні, хтось голосно схропує і відразу ж перевертається на другий бік, прокашлюється. Хтось сюрчить в сюрчок на тюремному подвір'ї, і те сюрчання так нагадує голос цвіркуна, і перед очима так яскраво стає піч у батьківській хаті, що навіть аж знайомим борщем запахло на всю камеру. І мати. Згорблена, виснажена, дивиться на мене добрими жалісливими очима, шепоче самими устами: «Дитя моє». Як там вона живе, бідненька, які думи сушать її стару сиву голову, якими сльозами оплакує мене? Я бачу, як вона, ковтаючи сльози, відвертається вбік, щоб ніхто не бачив, кінчиком чорної хустки витирає очі. Вже жити перед війною почала по-людському, коли б не отой лукавий Панько, то й зовсім була б щаслива, а тепер вже їй не знати радості. Тепер уже ніколи. Я був її

єдиною надією і втіхою, радістю її. І це все буде поховане тут, в оцій похмурій тюрмі, може, на світанку, завтра, може, через день, а може, через якийсь тиждень. Адже кожної хвилини можуть покликати мене так, як покликали Івана Щасного. А яма на тюремному подвір'ї завжди була готова. Кожного дня чергові, повертаючись з парашею до камери, похмуро жартували: «Будується нова хата». Не розпитували — знали: копають нову яму. Викопують її і для мене...

Забракло повітря. Рвучко сідаю на підлозі. В руках невідомо як опинились усі мої статки — торбина, в якій материні дарунки: хустка та стара спідниця. Вони мені тепер правлять за м'яку подушку. Тулю їх до серця, погладжую ніжно рукою: «Мамо, бідна моя мамо!»

І раптом за стінами тюрми серед темної неспокійної ночі сталося щось незвичайне. Нагло зірвались постріли: гвинтівочні, застрочили автомати. Глухо вибухнула граната. Всі ті звуки, ледве чутні, як стук годинника над вухом, усе ж були яскраві й виразні. В одну мить мов якась надсила поставила на ноги всю камеру. Кожний прислухався до того, що діялось за тюремним вікном, де несподівано спалахнула ота незрозуміла стрілянина.

— Що то? — голосно запитав хтось.

Погляди всіх були звернені на стелю камери. Там спочатку несміливо, а потім усе яскравіше і яскравіше вимальовувалось вузьке тюремне вікно, червонувате, палахкотюче, з чорним плетивом рухливих ґрат.

— Горить! Пожежа...

Стрілянина на мить була ніби віддалилась, а потім враз спалахнула з новою силою, здалося нараз, ніби той бій уже кипів за мурами мовчазної тюрми. В'язні тепер ловили запитливі погляди один одного. Прогарчала десь автомашина. Швидко вона затихла. Тривожно перекликались на тюремних мурах вартові.

— Втікають! От, їй-бо ж, утікають! — голосно прошепотів хтось.

І всім враз стало все ясно: на місто напали якщо не радянські війська, то партизани, німці втікають, до нас іде воля. Немов невидимий птах, до камери влетіла така радість, якої, мабуть, ця тюрма не знала з тих днів, як за спеціальним його величності імператорським наказом була збудована міцно на цьому горбі.

— Наші! Їй-бо ж, наші! — заговорили в'язні все голосніше й голосніше. Ми вірили в своє щастя, були певні в тому, що усміхнулась і нам доля.

— Ех, тільки б за ворота, — вже мріяв хтось уголос. — Тільки б гвинтівку в руки! Тепер би вже я не був таким дурнем!

— Хлопці! А тюремники, видно, драпонули? — запитав раптом хтось.

І всім здалося, що справді всі чорношинельники повтікали, а з ними втік і пан Хлипало, забувши відімкнути камеру. Хтось відчайдушно забарабанив кулаками в двері. В усій тюрмі одразу піднявся шум, здавалось, в усіх камерах в один час ударили тисячі кулаків у мідні, ковані залізом двері. Молотили в двері, але даремно, вони були неподатливі. І ніхто не відгукувався на той грюкіт. Це ще більше зміцнювало думку про те, що нарешті і до нас заглянула воля.

Наша друга камера весело вирувала, хто вдягався, хто вже стояв зодягнений, люди тисли один одному руки, цілувалися, витирали сльози, бурмотіли один одному скупі слова признання й поваги, обіцяли, не жаліючи свого життя, помститись ворогові за всі муки.

— Ну, тепер тільки зброю в руки!

Один лише кирпатий поліцай Петро мертво лежав у своєму кутку. Він звзagal був не при собі. Він ні до кого і до нього ніхто не озивався, ніби й не було його в камері. Днями лежав як колода на своєму місці, годинами просиджував, втупивши очі в одну точку, не моргаючи. Видно, материнська смерть важкою карою впала йому на голову.

Зараз на нього теж ніхто не звертав уваги — не для нього прийшла радість.

За шумом та загальним піднесенням не одразу й помітили, що відблиск пожежі на стелі камери почав меркнути, не одразу почули, як затихла стрільба в місті. Загупотіли чийсь кроки в коридорі, і вся камера враз затихла, завмерла, боячись дихнути. Ждали — зараз відчиняться двері, крикне хтось гучно: «Виходьте, товариші!..»

— А що, коли вони?.. — раптом голосно спитав хтось. І всі оберли від жаху. Ми знали про те, що, втікаючи, фашисти завжди розстрілювали ув'язнених. А кроки вже зовсім біля дверей — все ближче, ближче... Зараз — або воля, або...

Але нічого не сталося особливого. Прочинилось віконечко, заглянула кругла, дещо спантеличена морда Хлипала.

— Ану, чого гупаєте? Чого посхоплювались? Спати, сволочі.

— А що там за шум, пане коридорний? — розгублено запитав хтось.

— То вас не стосується.

Немов довбешкою по голові ошелешив. Сердито зачинив віконечко. А ми так і лишились стояти з розкритими ротами, переглядалися розгублено й розчаровано. Вже не було на стелі ніякого відблиску, небо за ґратами було темне й непроглядне, сумовито поморгувала зоря, надривно завивав єдиний на все місто пес, і стояла звична тиша. Потупцювавшись, почали неохоче роздягатись, зітхаючи, лягали на свої звичні місця. Невже все те приснилось? Невже не було ніяких пострілів, ніякого відблиску пожежі? Примара порятунку ніби пожартувала над нами, мов уві сні привиділась, запалила серце надією, і, дико зареготавши, вийнула хвостом, і зникла. Хтось з кимось тихо перешіптувався, хтось надривно хлипав, ображено почмихуючи. Тільки кирпатий Петро лежав нерухомий і німий як колода.

Через якихось півгодини знову в камері було все так, як і завжди. Знову перегукувались за вікном вартові, цвіркуном сюрчав поліцай на воротах. Потім почувся був якийсь шум на дворі, якісь крики, глухий удар чи об землю, чи в дошку, і знову тиша. І знову надривне собаче виття. І знову чиєсь хлипання. І знову гнітюча тюремна тиша.

Не кліпаючи, дивлюся на своїх друзів по горю. Та ось які вони! Думає, що голод, нещастя та щоденна примара смерті вбили в них живу, невгамовну душу, а вона жива. Жива душа радянської людини. Всі оті дрібні чвари із-за черствого шматка хліба, всі оті дріб'язкові суперечності — то лише зовнішня шкаралупа: немов шкірка з багнюки. Та й те сказати: потрапив у багнюку — замураєшся. Але помисли, чистота душ цих знедолених лишились незайманими, вірними самим собі. Я побачив, я повірив: люди ждуть одного — волі, прагнуть до одного — боротьби з ворогом.

І якась гаряча хвиля тепла, ніжності вливається в серце. Хочеться обняти всіх, пригорнути до грудей і крикнути: «Люди добрі! Дорогі мої брати. Як я вас люблю за вашу вірність Вітчизні, за любов до волі, за невгамовну ненависть до лютого ворога. Сміливіше! Сміливіше, друзі. Ми розтрощимо оці ненависні тюремні стіни...»

Ранок підкрався злодійкувато, похмурий, зловісний.

По небу пливли сірі осінні хмари, через вікно в камеру цідилась густа сива волога. Все було так само, як і в попередні дні, але натреноване, чуле вухо в'язня, а головне, його неспокоїне, до всього готове серце відчули, що починається страшний день.

І те, що на коридорі стояла гнітюча тиша, серед якої скрадливі котячі кроки Хлипала видавались чомусь особливо бага-

товначними, і те, що сам коридорний частіше, ніж будь-коли, якось розгублено, ніби ненароком, заглядав через вічко в камеру; і ті сквапні кроки, що чулись за вікном,— хтось там не ходив, а бігав навшпинець; і той ледве чутний шум, ті уривчасті, короткі, нервозні команди, що ледве долітали від тюремних воріт; та мертва й гнітюча тиша, що йшла від багатолюдних камер,— все те віщувало, що наступає останній, судний день...

Час ішов повільно, моторошно. Підняв важку голову поліцай Петро, лупнув вузькими щілинами припухлих очей, став навкарачки, каламутним поглядом втупився в двері — безпомилкова ознака того, що мали вже принести смердючу тюремну картоплю. Але її, видно, ніхто й не збирався приносити, так само, як не несли рудої, з-під іржавих тюремних ринв, води.

В'язні сиділи мовчазні, ніби боялись глянути один одному в очі. Видно, ніхто не йняв віри тій нічній тривозі, а хвилинна радість, яка так зігріла була серце, відійшла без вороття, лишивши всередині кожного важкий опік, що нив безперервно, пік і сушив душу. Люди думали. Про що? Може, в кожного, так само, як і в мене, поставали перед очима такі рідні й знайомі, освітлені яскравим сонцем картини минулого, може, і їм заглядали в душі довірливі, доброзичливо-ніжні очі рідних і знайомих. Хто зна, що думали люди в цю важку, зловісну хвилину, але видно було, що кожний так чи так прощався з усім тим, дорогим і близьким, що залишилось позаду.

Густим туманом, що вливається через запітнілі ґрати, тягнувся час. То яснішими, то зовсім глухими були ті звуки й шуми, що прилітали через вікно, раз чи двічі почувся був якийсь чи то крик, чи то зойк, чи то якась команда — і більше нічого...

...Тупіт ніг, нервові голоси, чийсь надривний сердитий крик вдерлися в наш коридор нагло, немов вода через загату. Навзустріч тим, що пройшли по коридору, важко біг Хлипало. Зашкрябав ключ у дверях, закриспіли завіси, крикливий наказ, і вже м'яко, скрадливо тупотять ноги, тупотять несміливо, винувато,— так ходять у тюрмі тільки в'язні.

— Давай, давай! — чути, як підганяють.— Давай, давай, сволочі!

Ми всі на ногах. Сашко Коваль, ловлячи погляд, міцно схопив мою руку, тримається за неї, і його нервовий дрозь передається мені. Потискую його руку, суху, мов сталеву, ніби хочу заспокоїти — нічого, так воно повинно закінчитись.

Тупіт і шум у коридорі, якісь злодійкуваті нервові крики

не припинялись, а навпаки, наростали. Ось зарипіли двері зовсім поруч, у третій камері,— ми добре знали, як гарчить замок, як скриплять двері у наших сусідів.

— Давай, давай! Живо, сволочі!

Це голос самого начальника тюрми — надривний, деренчливий. Удар у щось м'яке, хтось, видно, падає на підлогу, пове навколішки, товче костомашнею об підлогу і, мабуть, ніяк не може стати на ноги.

Ми мовчазно переглядаємось. В обличчі кожного — ні кровинки. Тільки очі — великі, не те що перелякані, а пойняті якимось туманом, якимось неживим вже блиском, болем і тугою. Тільки поліцай Петро стоїть навкарачки, байдуже дивиться поперед себе. Коли дивишся на нього ось так згори, тоді ще більше помітно, який він потворно кирпатий. Мабуть, йому ще в дитинстві або перебили нсса, або, може, віла його страшна хвороба. Мимоволі зиркаю на Сашка Ковалю. Між їхніми обличчями така різюча різниця, яку можна бачити хіба що на картині страшного суду, співставивши ясне обличчя янгола з бридким видом чорта. «А нам з ним лежати поруч». І вже серце смокче образа не за те, що ляжеш з пробитою головою, а за те, що ще й лежати доведеться з отією паскудою довічно.

А тим часом поквапливі, човгаючі кроки в'язнів із третьої віддаляються. Завищав ключ у замку до нашої камери. Перед очима пішли жовті кола. Розчахнулися двері, повіяло протягом. У камеру заглянув сухорлявий помічник начальника тюрми, хижо втелюючись блискучими божевільними очима.

— Десять чоловік! — крикнув надривно. — Давай, живо!

Мовчазно переглянулись в'язні, але не рушив ніхто з місця. Поперед усіх, зовсім біля дверей, трусив своїм зім'ятим кожухом, вовна на якому звалялась уже в лямець, розгублений Голова. Він, видно, не збагнув, чого від нас вимагали.

— Давай живо, сволочі!

Тоді Голова перепитав розгублено:

— З речами чи без речей?

В одну мить, мов розлючений тигр, переплигнув через поріг тюрмник. Лівою рукою схопив Голову за карк, мелькнули сухі, оголені плечі в'язня, бо сорочка, перетліла від бруду та крові, в одну мить розлізлась, правою з такою силою вдарив по потилиці, що непритомний Голова качаном викотився з камери, впав під ноги поліцаям, які, вишикувавшись півколом, спрямували цівки гвинтівок у наші груди. Вслід за Головою розлючений помічник начальника виштовхнув ударами в плечі ще кількох чоловік.

— Давай, сволочі!

Немов ошпарений схопився був Петро. Видно, наказ дійшов до нього з запізненням. Божевільно вирячивши очі, він і собі кинувся до дверей. Але в коридор уже вигнали рівно десять чоловік, і тюремник, розмахнувшись, коротким ударом долоні роз'юшив йому губи.

— Куди лізеш, свиня така? Сказано — десять!

Двері камери зачинили. Поки шкрябав замок, відтупотіли кроки в коридорі, знову зайшла тиша.

— Відвезуть цих, а тоді й по нас, — полотняним язиком озвався хтось.

— Хоч би були побачення дали, — забубонів, соваючись, Федір Петрович, староста. — Хоч би було з старою побачитись...

— Але чому вони не взяли всіх одразу? — з надією в голосі озвався хтось.

— В машину не влізли. Не турбуйся — повернуться...

Хтось із «хазяїв» чи то з переляку, чи з безнадії, чи просто так, машинально, дістав свою торбу, розкрив навстіж, узяв шмат хліба, почав жувати.

Закрутився й Федір Петрович. Витяг і собі свою торбу. Гукнув чи то глумливо, чи то сердито...

— Ану, хазяї зас...! Розкривайте свої торби, хоч харчі з'їмо, щоб тим гаспидам не лишились.

І сталося неможливе, те, чого годі було ждати в іншу хвилину. Всі торби розкрилися посеред камери скатертю-самобранкою, і до кожної з них був вільний доступ найголішому з нашої «голоти».

— Їжте, хлопці, — бадьоро припрошував пан староста, — щоб на тому світі було веселіше.

Не задумуючись над тим, що за якусь годину повернуться страшні чорні машини і нас вивезуть за місто в глибокі протитанкові рови та яруги, не думаючи більше ні про що, ми їли. Їли жадібно, їли все, що кому попадало під руку, не відчуваючи ніякого смаку й насолоди. Хто жував самі сухарі, а в кого в руках був шмат сала й утричі менша скибка хліба. В когось із «хазяїв» зберігалась сира гусяча туша — видно, жінка цього бідолахи гадала, що чоловік тут живе, як косар на косовиці, отож зварить собі з гусятини й супу, а може, ще й борщик йому тут зготують, — пішла на голодні зуби й та сира гуска. Її розірвали руками, а вже на менші шматки порізав Сашко Коваль манюсінським лезом з уламка коси, яким у вільні хвилини голив колючі бороди в'язням. Навіть поліцаєві Петру хтось із жалісливих чи, може, тих, у кого не було

ніякого почуття класової ненависті, втелюючи великий окраєць черствого хліба та цибулину, і той їв жадібно, кусаючи ту цибулину, як яблуко, дико ворочав сльозавими очима і, видно, нічого не розумів з усього того, що діялось навколо.

Через кілька хвилин серед кімнати залишилися сплющені торби — так від живої і веселої тварини, коли її облуплять та кинуть у казан, залишається сама тільки сплюснута, жалюгідна шкурка.

— Ось тепер і смерть мені не під шапку, — жартома сказав Федір Петрович. — Тепер хай стріляє хоч у голову, хоч у...

Пан староста, мабуть, усі частини свого тіла шанував однаково, бо завжди називав їх усі з однаковою повагою.

Хотілося пити, але в бачку було зовсім сухо. Перехлюпувалася через край параша, від неї нестерпно смерділо, але всі забули за наше камерне господарство. Набивши шлунки їжею, ми сиділи, дехто колупався в зубах; дехто голосно відригав, але видно було, що вже та гострота реагування на близькість смерті, яка охопила була в'язнів раніше, — зникла. Тепер і справді — хай стріляє, чорт з ним, головне, що не відчуватимеш у той час ще й нестерпного голодного скімління під серцем.

Та кожного з нас усе ж, навіть на краю могили, вабило життя, а розум подавав хоч скупу, але надію.

— Втікати треба! — тихо, але так, щоб почули всі в камері, сказав Сашко Коваль. І ці слова аж нікого не здивували, не злякали. Мабуть, думки всіх саме в цей час, коли шлунки мали роботу, крутились коло цього. Втікати, тільки втікати! А як?..

І тоді спалахнула в камері жива, потаємна розмова. Хтось чув про те, як десь розстрілювали в'язнів, а вони кинулись врозтіч, і хоч як старалися вбивці, все ж двом чи трьом пощастило втекти. Оповідали, ніби одному смертникові вдалося врятуватися тим, що він передчасно впав у яму — ще не вистрілили, а він полетів на трупи. Його привалили інші, залили кров'ю, а він, коли кати від'їхали, цілісінький, неушкоджений виліз із ями та й прибіг додому, як марюка, страшний, закритавлений. Жінка як побачила, кажуть, ніби збожеволіла чи то з радості, чи то з переляку.

— Знайшов куди, дурень, тікати! Додому побіг. Вирвався, то прямуй до зеленого прокурора, — осудливо забубонів хтось.

Зеленим прокурором у камері називали ліс. Піти до зеленого прокурора — піти в партизани.

Хтось десь чув, ніби в'язні накинулись на своїх конвоїрів, видрали з рук зброю, спинили машину та й розбіглися хто куди. Так ніби нікого й не впіймали.

Я бачив, що самі вже ці розмови заспокоюють людей. Наче не про таку, майже неможливу справу йшла мова, як втеча з-під кулеметних черг, а йшлося про щось звичайне, мовби про косовицю там чи, приміром, яке полювання. Нікого не турбувало те, що під час втечі гинули майже всі, казали лиш про того одного, хто врятувався. Цим врятованим міг бути хтось один з усієї нашої камери. Решта всі ми повинні були полягти назавжди, але про це ніхто не думав. Думалося про того одного, яким теж міг бути кожен із нас. І в цьому яскраво виражалось те, що люди не хотіли вмирати покірно, що вони рвалися до життя, до боротьби.

Аж ось коли наша камера вже не ділилась більше на «хазяїв» та «голоту». Зникли й «крохобори». Ми перетворились на один, хоч і відгороджений від усього світу кам'яними стінами та ржавими ґратами, колектив, який не хотів умирати, який прагнув до волі і, борючись за цю волю, готовий був умерти. Тільки кирпатий Петро був осторонь загальної розмови. Ми всі збились посеред камери в один гурт, жваво, притишеними голосами, як і годиться змовникам, умовлялися:

— Всім, як один!

— Хтось та вирветься!

— Ризикувати нам немає чим.

Навіть Федір Петрович, найстаріша людина в камері, і той сказав старому Кияшкові:

— Не відстанемо й ми, старий. Втекти я не втечу, але хоч зубами за фашиста вчеплюсь. Хай, мо', молодший хто вирветься.

Дід Кияшко навіть пожартував:

— Хіба що зубами. В мене були гострі, та іроди повибивали.

І для чогось помацав пальцем свого єдиного, наполовину зламаного переднього зуба.

В коридорі загунали кроки. Ми притьмом розійшлися по своїх місцях. Замість стати на ноги — посідали. В руках у кожного шапки, свитки. Але швидко заспокоїлись: по кроках та шуму безпомилково визначили — принесли сніданок. Гостро запахло гнилою вареною картоплею. Допитливо переглянулись — невже гроза минула? Хлипало, зосереджений і суворий, відчинив двері.

— Виставити бачок!

Останнім часом запроваджено новий розпорядок: воду не зносили до кожної камери, а виставляли бачки, і їх наливали в коридорі. Тільки тоді, коли водоноси зникали з коридора, Хлипало велів забрати бачок до камери. Так було й з картоплею. Видно, тюремники прочули щось про спілкування в'язнів через водоносів.

Чергові виставили бачок і занесли в камеру картоплю. Вона була вже напівхолодна.

Про нас забули. Вслід за картоплею незабаром принесли й баланду. Життя пішло своїм звичайним розміреним темпом. Після обіду Хлипало відчинив віконечко, допитливим і довгим поглядом окинув усіх присутніх, ніби відзначаючи сам собі: а кого ж це тут немає? Спинившись очима на кирпатому поліцаєві, заговорив:

— Ну, що, брат, мало не попав, як курка в суп? Га? Ото, брат, не поспішай поперед батька в пекло.

Але говорив Хлипало на цей раз без того лукавого, нічим не прихованого глузування, а з якимось жалем, винуватим голосом.

Петро мовчав, тільки втелюючись в Хлипала, мов баран на нові ворота.

— А куди їх повезли, пане коридорний? — приступив до дверей пан староста.— На роботи кудись повезли, чи як?

Хлипало перевів на Федора Петровича свій погляд, досадливо поморщився.

— Еге ж, на роботи. Послали, брат, на підземні роботи. Він знову зиркнув співчутливо на Петра.

— Так що це й твоя душа, хлопче, літала б досі в небі.

— Невже розстріляли? — жажнувся Федір Петрович.

Хлипало розговорився:

— В зуби подивились. Двісті п'ятдесят чоловік, брат, шльопнули. А ти як думав? За такі штучки будуть прощати? Якись сволочі, кажуть, партизани, на Циганському хуторі офіцера вбили. Високого якогось, дуже високого чина. От за нього й чесонули. Чоловік сімдесят на хуторі взяли та по дорозі наловили, а решту з тюрми доточили, щоб кругла цифра для газети була. Он як!

— Добре мені діло,— обурився староста.— Руки біди наробили, а... відповідай. Хто офіцера вбив, а з камери ні в чому неповинних людей захопили та й той... Чортівня, а не порядки.

— Бо всі ви тут як заложники,— зітхнувши, пояснив Хлипало. І, подумавши, похмуро додав: — Та хіба тільки ви? Всі ми тепер заложники.

Ми не збагнули тоді, до чого сказано оті слова. Вже десь через день чи два, коли в камеру почали попадати новачки, переважно жителі міста, ми довідалися про те, що сталося на тому хуторі. виявляється, що ніякі партизани не вбивали того майора. Сам винен, бо внадився бігати, як півень, на хутір до одної молодиці. Хутір той виник восени — місто ж згоріло, от і побудували собі бездомні щось середнє між бараками й землянками. Той виселок, на вигоні за містом, назвали Циганським хутором, бо люди жили убого, гірше від циган. Жила на тому хуторі і якась молода жінка. Нагледів її той майор та й унадився до неї. А кінчилось те залицання тим, що ніби вона сама його й огріла сокирою по голові. Швидко туди прибули німці, хутір спалили, а кого не встигли вбити — захопили живцем, завезли до тюрми. Кажуть, ніби попали в те число і два якісь п'яні паліцаї, що саме гостювали на хуторі. І їх розстріляли. Ось чому так похмуро дивився на свою долю наш коридорний, пан Хлипало.

Тепер ми знали, що фашисти тримали нас тут як матеріал: треба когось розстріляти — далеко бігати не треба, приходь, бери голірuch готовеньких, хоч і ледве живих та теплих.

Кілька днів ми жили спогадами. Згадували тих, кого так нагло вирвала смерть з нашої камери. Це були переважно ті, хто вже давно сидів у тюрмі, як той Голова, хто вже, як сказав Федір Петрович, устиг «дозріти». Згадували кожного зокрема, всіх разом і тільки тепер бачили, які то скромні та сумирні були люди, як терпляче зносили й нужу, що ні вдень ні вночі не давала спокою, пересилювали нелюдський голод, навіть в останню хвилину перед лицем смерті не втратили людської подоби. Навіть простили Голові гріх перед його старенькою жінкою, і в нього знайшли стільки хороших рис, про які він, мабуть, і сам не здогадувався, коли був живий.

— А як його було прізвище?

Та ніхто не запам'ятав навіть імені цього чоловіка.

Він для нас так і лишився Головою.

Кілька днів після того не було передач, і колишні «хазяї» марніли, збагнули по-справжньому, що таке тюрма.

— І не розстріляли, гади, і без хліба лишився, — покаржився був хтось.

Федір Петрович йому пообіцяв зловісно:

— Ще встигнеш з козами на торг, не бійся — про тебе не забудуть.

Згодом діло пішло веселіше. Почали носити передачі. Федір Петрович сказав:

— Так ось що, братці. Всі передачі в спільний казан.

Хтось почав був заперечувати.

— І ніяких розмов. Усі, здається, зрозуміли, що таке голод?

Ну, а хлопцям уже давно здавалося, що так було б найсправедливіше. Отож, хоч дехто з «хазяїв» і кривився, але передачі віддав у розпорядження «трійки», яка на чолі з Федором Петровичем годувала потім уже за всіма законами справедливості всіх у камері.

Нас уже більше ні на хвилину не покидала думка про втечу. Однаково — як і звідкіля втікати, але втікати. Тепер кожного вечора я невтомно розповідав то про Ходжу Насреддіна, то про Кармелюка, то про Котовського, і кожна розповідь сходилась до одного: втікали люди. Ніякі тюрми, ніяка охорона не могла утримати тих, хто прагнув волі.

Ми з Сашком Ковалем жили одним життям. Навіть у той час, коли всі спали, ми шепотілися: сотні різних варіантів, сотні планів народжувалось у наших головах, і жоден з них не міг стати нам у пригоді. Тепер наші дні проходили в кипучій діяльності. Ми з Сашком і хвилини вільної не сиділи на місці. Зранку починалось тренування — не можна засиджуватись, треба розвивати м'язи, загартовувати тіло до наступного двобою з ворогом. І ми марширували від стіни до стіни, розмахували руками, вентилювали проти вікна легені свіжим повітрям. Згодом і всі в'язні, як коні на тупчаку, кружляли з ранку до вечора по камері! Тільки Федір Петрович та дід Кияшко не визнавали ніякої фізкультури. Вони тепер сиділи поруч, один з одного боку торб, другий з другого. Подібно до родового суспільства, вони, найстаріші, були відповідальні за добробут і благополуччя свого племені.

Довго й уважно приглядались ми до вікон та ґрат. А чи не можна, бува, стіну розібрати та викинути це залізне пруття? Згодом упевнились — то марна річ. Для того, щоб викинути ті ґрати, треба розкидати всю тюрму. Загальну увагу всіх привернула піч — її можна було розібрати й вилізти в коридор або через комин — на горище. Хтось розповідав, ніби бували випадки, що в'язні користувались таким методом. Звісно, голіруч та ще й безшумно зробити це важко, але... надія — велике діло, вона надає людині сили.

Треба було вивчити не тільки камеру, а й те, що було за камерою, які порядки були в усій тюрмі. А це нелегко зробити, дуже нелегко, сидячи, як синиця в клітці, в замкнутій камері.

Та нічого! Жива людина, коли вона до чогось прагне, коли вона невтомно шукає, коли діє, діє в ім'я своєї ідеї, коли вкла-

дає в цю дію всі сили, помисли й уміння, — вона завжди, навіть там, де, здавалось би, на перший погляд неможливо знайти будь-який вихід, — дасть собі раду.

І ми почали жадібно вивчати всю тюрму, всі тюремні порядки.

Гіршої хвороби за тюрму навряд чи де знайдеш. Але виявляється, що людина ніде, навіть у тюрмі, не гарантована від усяких захворювань. Отож і в фашистській тюрмі існувала медична амбулаторія, і щодня тюремні ескулапи приймали хворих. Був при тюрмі й лазарет. Жахливі чутки й перекази йшли про той лазарет, про саму ж амбулаторію ходило між в'язнями чимало анекдотів та всяких розповідей.

Тюремний лазарет — то пересильний пункт на той світ. До того ж — пункт прискорення. Якщо вас не покладе в яму хвороба, то лазарет покладе вже неодмінно. Тюремний ескулап, середніх років кретин, що звав себе «дохтурем» і був, як дві каплі води, схожий на нашого Хлипала, охоче брав пацієнтів до того лазарету. І ті, хто туди потрапив, «одужували» дуже швидко. Вже через день чи два їх мов корова язиком слизувала з твердих залізних ліжок. Вони, щоправда, не повертались і назад до камери, та не випускали їх і додому. Чим кінчалась історія їхніх хвороб, могли б розповісти хіба свіжозасипані в тюремному дворі ями, але, як відомо, могили мовчать. Отож не дивно, що навіть приречені боялись того лазарету, як вогню, і попадали туди хіба вже тоді, коли не можна було не потрапити.

Про амбулаторію говорили завжди з смішком. У медичному штаті працювало двоє — Хлипалів двійник, від якого наш Хлипало відхрещувався руками й ногами — не визнавав родичівства, та лікар-стоматолог панна Нонна. І саме лікування, і лікарня були дуже примітивні. Але все ж кожного ранку в'язнів запитували: чи не треба кого в лазарет? Чи не хоче хто до лікаря?

В лазарет, скільки я пам'ятаю, своєю охотою ніхто не записався, а на прийом до лікаря час від часу очі траплялися. Отож, уперто обдумуючи план наступної втечі, я згадав про амбулаторію. Вона, кажуть, була в дворі, в якомусь підсобному приміщенні, і щоб туди потрапити, треба було трохи походити по тюремних лабіринтах. А збагнути ці лабіринти, зорієнтуватися в тюремній будові — нам конче треба було.

Ми з Сашком записуємося на прийом до лікаря. Десь о дванадцятій усіх хворих, яких набралось чоловік вісім, збирає поліцай з усього коридора, заводить на сусідній коридор, збирає хворих і там, а потім виводить на тюремне подвір'я.

Ми обминаємо, не поспішаючи, один рік тюрми, проходимо між самою тюрмою і муром на задвірок і тільки тоді потрапляємо до амбулаторії. Здивовано оглядаючи все, що можна побачити, я сам себе картаю: ну й осел же я! Та давно вже треба було зробити цю прогулянку. Подумати тільки — скільки тут цікавого! Тільки вийдеш з тюрми — прямо ворота. Біля воріт тупцює поліцай. Видно хвіртку. Тільки відчини цю хвіртку і — будь здоров! На всіх ріжках, на мурі — дерев'яні «голуб'ятні», і там стирчать поліцаї. А більше ніде нікого. Амбулаторія зовсім не пахне амбулаторією. Це звичайне напівпідвальне приміщення з вогкими стінами. Лікарі сидять у напівтемних келіях, приймають хворих поодиноці, не затримуючись з ними.

Нарешті підходить моя черга. Несміливо стаю перед лікарем.

«Дохтур», не підіймаючи лінивих, посоловілих з похмілля очей, вислуховує мої скарги. Потім приступає до огляду. Заглядає в рота. Товстим, жовтим від нікотину, таким смердючим, що аж дурманить, пальцем пробує він, чи не хитаються зуби. Наказує вдихнути й видихнути, велить витягнути вперед руки й закрити очі.

— Дипстрофія,— констатує нарешті безапеляційно й прописує на словах методи лікування.

— По-перше,— радить він,— треба бути більше на свіжому повітрі, так годин п'ять-шість, не менше. По-друге, харчування. Добре було б їсти коров'яче масло, білий хліб, варені й сирі яйця — і взагалі їсти можна все, треба тільки не лінуватись.

Окрім того, «дохтур» радить зайти до лікаря-стоматолога, бо з зубами, хоч це й не з його спеціальності, але йому так здається, теж не все гаразд. На прощання він настирливо рекомендує лягти в лазарет, де він, «дохтур», зможе краще дослідити стан мого організму, а крім того, там — режим, посилене харчування, спокій, що, безумовно, може вплинути на хід моєї хвороби цілком благотворно, і тоді я швидко зможу вийти відтіля здоровий, як бик.

Від лазарету я відмовляюсь, до стоматолога йду охоче. Про панну Нонну ми навіть у камері дещо чули. Вона приймає своїх хворих у кабінеті насупроти. В її розпорядженні є навіть справжня, хоч і недіюча, бормашина, а крім того, в панни Нонни є і справжні ліки — розчин марганцівки та навар дубової кори.

Панна Нонна особа ще молода, але вже досить-таки зім'ята, з дуже негарним вилицюватим обличчям і розкішною фі-

гурою. Мабуть, ця фігура і створила їй популярність не тільки серед німців та поліцаїв, а навіть і серед пожилців нашого сумного дому. Казали, що вона була дівчина щедра і обдаровувала своєю ласкою всіх, хто тільки не гребував. Побачивши її, я зрозумів уже з того, як вона вбирається, що про нашого стоматолога оповідали суцю правду. На ній була якась шовкова, певно вже німецького чи якого іншого закордонного походження, блузочка, через яку все просвічувалося. На ногах шовкові панчохи і якісь модні недоноски. Вузька лискуча спідничка. Ціла копиця розкуйовдженого волосся. З усього було видно, що так вишукано вона виряджалась не на роботу, бо нам до неї діла не було, хай би вона володіла навіть обличчям самої Венери, а вбрана була в костюм нашої прапращурки Єви.

Отакою була панна Нонна. Але на своєму ділі вона, видно, зналася, бо хворих лікувала успішно. Посадовивши мене в крісло, вона звеліла відкрити рота. Дивилась недовго, а наговорила чимало.

— Так-от, любий, зуби у вас нічого, але каріозні. Не завадило б камні зняти, або спробуйте їсти щось тверде і щодня чистити — зуби поправляться. В одному там не завадило б пломбочку поставити, але в мене зараз немає матеріалу. І, голвне, не знаю, чи буде. Тепер усе дуже дорого. А зараз рекомендую прополоскати зуби наваром дубової кори, бо хоч ще цинги й не видно, але вона може появиться.

Полощу зуби наваром дубової кори. Ця операція мені навіть подобається.

— А пити цього навару не можна? — питаю.

Нонна сміється.

— Можна спробувати, — каже. — Все одно від нього не спіянієш. А ось один мій знайомий, гауптман Ганс, — не чули такого? — то той каже, що коньяк, настояний на дубовій корі, краще за все на світі. Він навіть мене частував — два дні після того голова боліла. Гидота!

Панна Нонна серйозно радить мені прийняти цілий курс лікування дубовим наваром. Крім того, вона обіцяє кілька разів помазати мені ясна розчином марганцівки. Повна гарантія від передчасного випадання зубів.

І ось, незважаючи на те, що про панну Нонну всі говорили зневажливо, в'їдливо висміювали її невтомну діяльність на ниві, яку патрує сама богиня Венера, я все ж з першого разу виявив у ній дуже хорошу рису і з того дня почав відвідувати амбулаторію, немов закоханий. Цією благородною і, мабуть, єдиною позитивною рисою в дурепи Нонни була її

балакучість. Вона, ця балакучість, поєднана з прямою і доступністю, видалась для нас із Сашком справжнім скарбом.

Кожного дня тепер я ходив до «стоматолога», ніби гартував свої зуби для того, щоб прогризти тюремну стіну. І те лікування давало дуже багато.

Кожного дня панна Нонна, прибравши позу справжнього знавця, заглядала мені в рот.

— Нічого, нічого, з такими зубами ще можна жити. Ось тільки оцей мене трохи турбує. Не завадило б на рентген його перевірити. А взагалі — полощіть частіше наваром дубової кори. В мене є один знайомий ефрейтор, Фріц його звать, то в нього всі зуби — протези і, розумієте, з справжнього золота. Я жартую — кажу: «Фріц — ви золото!» Сміється, ледащо. А взагалі Фріц — він дуже щедрий. Подобається вам оця блузка? Французька штучка. Будьте певні — подарунок Фріца. Він взагалі завжди що-небудь подарує. А от гауптман Ганс — то велика свиня... Той одне знає — шнапс. І намагається напоїти до запаморочення. Взагалі він нахаба, особливо з жінками. Ну, ви розумієте, що все в нього якось не так... ну, одне слово, ви не жінка й цього не зрозумієте.

— В панни Нонни таке широке знайомство, а працює тут, у нашій установі?

— Так, то правда, тюремна лікарня — установа не першокласна, але пробачте: по-перше, де тепер знайдеш роботу за спеціальністю — лікарень у місті немає, а по-друге, де це можна звичайній санітарці одержати посаду лікаря?

— Але панна Нонна, видно, своє діло добре розуміє?

— О так, я приглядалася, як це робила Розалія Марківна. Її німці розстріляли, але вона була чудесна лікарка, я від неї багато чого насобачилась...

— До того ж у вас такий шеф, пан «дохтур».

— Пан «дохтур» — ну, положим! Він такий «дохтур», як я професор. До війни в психлікарні працював, божевільних заспокоював — у нього рука залізна. Ну, тепер всіх божевільних перестріляли, то він тут улаштувався.

— Панна Нонна, мабуть, без охоти лікує тут нашого брата.

— Чому ж? По-перше, тут дуже вигідно матеріально. З одного боку, в мене такий аусвайс, що ані до Німеччини, ані будь-куди не візьмуть. А по-друге, я знайома з усіма чинами СД. Знаєте, що СД? Це їхня німецька поліція така, там усе таке пишне панство, там навіть рядові куди вище звичайних офіцерів. Їх чорт не бере — все мають: і кури, й яйки, і шпиги, й шнапси. А живуть вони, може, бачили, в отому будинку, за квартал, що стоїть на городі. Школа там була раніше.

Там у них своя їдальня, і клуб, і навіть кірха, потім на кожного окрема кімната, а там уже в кімнаті чого немає тільки — шик, сама заграниця. А як у них цікаво в клубі буває! Правда, я там не була, але на квартиру до себе запрошують. Ну, що ж тут такого? Хіба не можна зайти дівчині в кімнату, тим більше, що вони такі культурні люди, в них ніколи так не буває, щоб пішов з порожніми руками. Ось бачите оцю сукню? То обер-лейтенант Курт подарував. Я ж кажу, що вони, окрім Ганса, всі дуже пристойні люди.

— І ви з усіма знайомі?

— А що ж тут такого? Вони мене всі знають. Є в мене подруга Катька, але вона така, знаєте, без фантазії, то вони більше дружать зі мною. До того ж їх не так і багато — чоловік тридцять, ну, може, сорок — не більше.

Щодня я старанно вибирав по одній золотій зернинці з цілого мішка словесної полови, яка, мов з потужної віялки, вилітала з рота балакучої Нонни. Сашкові, тому не пощастило — не знайшов з лікаркою спільної мови і швидко втратив інтерес до лікування. Я ж уперто ставив свої зуби. На кожний візит ставив перед собою якесь завдання і, якщо не за один раз, то за два-три все ж свого домагався.

Кожного разу Нонна знаходила в моїх зубах якусь нову ваду, але раділа з того, що мої зуби помітно укріпились, і не жаліла для мене дубового навару. Я, видно, був у неї найстараннішим пацієнтом, бо за кожен сеанс виполіскував не менше літра бурої, терпкої на смак рідини. Мені вона аж рота стягувала, аж язик уже зовсім вичинила на підшву, але я й не думав залишати лікування. Полоскав і не забував заохочувати Нонну до розмови.

— Ви думаете, медицина така складна річ? — джеркотіла без угаву Нонна. — Єрунда! Кожний може лікувати, аби захотів. Ось мені дуже приємно, що я виконую обов'язки лікаря і в мене виходить не гірше, ніж будь у кого. Правда ж? Хіба ви по собі цього не відчуваєте? Ну скажіть, як ваші зуби?

— Як у баби-яги. Чорта з'їв би цими зубами — так укріпились.

— Отож бач. А начальник тюрми, старий такий тарантас, — ну що ви скажете, вже порохня з нього сиплеться, а він теж залицяється! — то він каже, що все це єрунда. Каже, що тримає мене тут як особистого стоматолога. А в самого, старого пса, вже й зубів немає.

Так я поступово довідався і про те, що начальник тюрми, старий шкарбан Носенко, з ревнущів посадив до камери

одного поліцая, такого «душку», що збаламутив був навіть саму Нонну, що і сам Носенко, і всі поліцаї живуть поза тюрмою, а лишаються тут на ніч тільки ті, кому випадає вартувати. Довідався я й про те, що фронтові офіцери — це не те що Ноннині постійні знайомі з СД. Фронтовики намагаються весь час мати собі користь на дурничку або навіть собі щось потягнути. Окрім того, вони дуже непевні з погляду «медичної охайності» і що розташовані вони далеко від тюрми, аж на околиці міста в колишніх військових казармах.

Уже майже все, що треба було знати й що можна було дізнатись від панни Нонни, ми знали, але я і далі полоскав на велике вдоволення «медички» свої зуби. Мені треба було ще якось вивідати, чи є в тюрмі телефон, та заволодіти блискучими щипчиками, подарунком одного з численних Нонниних зальотників. Щипчиками вона інколи чистила нігті, і лежали вони весь час на тому столику, де поруч з пудрою, лаком та губною помадою стояла посудина з наваром дубової кори.

І ось, як на те, одного разу Нонна сама заговорила:

— Коли б ви знали, як мені треба Фріца бачити! І не знаю як.

І в мене зірвалась з язика щиросерда порада:

— А ви вийдіть в контору тюрми та подзвоніть по телефону.

— Еге, подзвоніть! Коли б же він був, той телефон. Живемо, як на острові,— сказано — тюрма. Скажіть — вам не набридло в ній сидіти?

— Ну, що ви, панно Нонно! Ми звикли. Ми тут, як у бога за пазухою. Годують, лікують...

— Ну, так, так, звикнути можна, але я, здається, ніколи б не звикла. Я ось працюю і то... Ні неділі, ні свята.

— А в неділю ви, панно Нонно, з кавалерами? За містом, у ресторанах?

— О так! У неділю — всі на прогулянці. Ну, що ти будеш робити? Пан Носенко — запрошує, Курт — запрошує. Ганс — сердиться, Фріц — шаленіє... Боже мій! Просто хоч розірвись на частки!

І я поступово довідаюсь, що і німцям, і панові Носенку, та й поліцаям у неділю не до тюрми, коли на світі є шнапс, е ось такі панни Нонни та всякі веселі розваги.

Довго мені не щастило з нікельованими щипцями. Вже я ризикував тим, що геть весь продублюся з голови до п'ят дубовим наваром, а все не випадало слушного моменту, щоб заволодіти тим інструментом. Панна Нонна, коли приймала

хворих, була такою уважною, так горіла на роботі, що ні на крок не відступала від свого столика, сиділа біля нього, немов прив'язана. А з-перед очей у неї, звісно, нічого не візьмеш.

Та ось і наді мною зласкавилась доля. Яюсь, коли я вже дополіскував гидотним тим наваром свої почорнілі від дубового екстракту зуби, без стуку прочинилися двері і просунулась до кімнати усміхнена пика пана «дохтура». Вона вся золотилась гострими колючками густого волосся на щоках та підборідді, лисніла чи то від поту, чи якої мазі. Оченята його були ласкаво примружені, масно поблискували.

— Панно Нонно! На пару слів вас... для консультації.

Мабуть, панна Нонна готова була кожної хвилини пожертвувати всім заради медицини, бо в одну мить виявила готовність скільки завгодно консультиувати пана «дохтура». Причому, її обличчя — кругле, вилицювате, таке схоже і зовнішньо, і своїм інтелектуальним виразом на обличчя снігової баби, тільки що не сніжно-біле, а якесь мідно-рожеве, — враз ожило, заусміхалося, засвітилося готовністю і бажанням. Я помітив, що вони — цей «дохтур» і панна Нонна — чимось схожі між собою, ніби вона була не що інше, як тільки його зворотна сторона.

«Дохтур» зачинив двері, а панна Нонна схопилася з місця, відійшла в глиб кімнати й зняла свій поруділий халатик. Вона стояла до мене задом, струнка, в міру налита соком, на точених, досить-таки литкастих ногах спортсменки. Думаючи про те, що Нонна саме з цього погляду для консультацій цілком придатна, — я механічно поклав руки на стіл, намацав ті щипчики й затис їх у жмені. Панна Нонна повісила на цвяшок свій халатик, поспішила на виклик «дохтура».

Я вийшов у прийомну, почав ждати, коли закінчиться прийом і нас відведуть до камер. Моя жменя палала від тих щипців. І, мабуть, саме тому ті двадцять — двадцять п'ять хвилин, поки медицина консультиувалася при зачинених дверях, мене то в жар кидало, то морозило. Я опустив руку із рогоцінним надбанням у кишенью, але випустити щипців із рук не мав сили. Нарешті шкрябнув ключ, прочинилися двері, від «дохтура» вийшла панна Нонна. Вилиці їй палали вогнем, очі вдоволено поблискували, високо піднятими руками вона поправляла свою розкушману зачіску. Під руками в неї лиснілося збите у лямець руде волосся, на всю прийомну запахло приторно-солодким жіночим потом.

Я сидів немов на голках. Мені так і здавалося, що панна Нонна вже помітила пропажу, що зараз вона здійсме крик,

знайдуть ті щипці в моїй кишені — і тоді всьому кінець. Але, на мое щастя, прийом закінчився швидко, нас відправили до камер, і після того, як заповітні щипчики перейшли до рук Сашка Ковалая, я полегшено зітхнув.

Другого дня я знову пішов на прийом до панни Нонни. Хоч тепер уже, власне, ходити було й нічого, але побоявся, що, коли припиню так різко свої відвідини, підозра за вкрадені щипці може небезпідставно впасти саме на мене. Переступивши поріг стоматкабінету, я одразу ж кинув погляд на стілик. І мало не скрикнув від подиву. На столику лежали такі ж самі щипчики. Тільки тоді я збагнув, що в панни Нонни було цих щипців, мабуть, не один десяток.

Панна Нонна зустріла мене, як завжди, радісно, оглянула мої зуби і на цей раз авторитетно визнала, що ніякого вже рентгену, ніякої пломби мені не потрібно, навіть камні кудись зникли — от що значить дубовий навар! З дальшої розмови я ще раз переконався, що начальник тюрми пан Носенко дуже, і навіть більше ніж дуже, сильний як адміністратор — зовсім слабкий, ні риба ні м'ясо, як мужчина, дізнався, що Фріц подарував панні Нонні новеньку блузку й обіцяв їй іспанську широку сукню, що старшина тюрми зовсім очманів від нашої ескулапки, а пан «дохтур» — міцний у руках, такий міцний, що й лева задушив би. Це були, безумовно, з погляду панни Нонни, дуже важливі факти, але для нас вони вже нічого не важили. Те, що треба було знати, ми вже знали. І я, щиро подякувавши лікарці за повне зцілення, попросив дозволу закінчити курс лікування.

Панна Нонна сумовито зітхнула. Виявляється, в неї не було особистого бажання припинити дальше дубління дубовим екстрактом мого, ні в чому не повинного, рота. Виявляється, що я був єдиним у неї дуже акуратним і дисциплінованим пацієнтом, що я їй дуже дорогий саме тим, що на мені вона перевірила свої новаторські лікувальні принципи. Вона була мені дуже вдячна за те, що я, єдиний на всю тюрму, до кінця увірував у її талант, і ось наслідок — тепер я на свої зуби міг розраховувати не те що на один, а на п'ять-шість віків. Розчулено пошморгуючи коротким, як картоплина, круглим носом, панна Нонна схопила до рук свого трофейного ридикюля, понишпорила для чогось у ньому і... Тут сталося зовсім непередбачене те, що, мабуть, було єдиним за весь час, відколи існує на світі медицина. Відомо з давніх-давен, що видужалі, залишаючись зобов'язаними своїм здоров'ям лікареві, завжди намагаються піднести своєму ізцілителю якийсь подарунок. І ніколи не буває навпаки. Моя ж лікарка не тільки

укріпила на віки вічні мені зуби, а ще й подарувала коробочку смердючих німецьких сигарет.

Перш ніж відпустити мене назовсім, панна Нонна вирішила похвалитись своїми успіхами перед паном «дохтуром». Пан «дохтур», до якого мене безцеремонно завела Нонна, саме щось жував, здається, бутерброд з ковбасою. Він чомусь засоромився, запирихнувся і, тільки відкашлявшись, допитливо глянув змокрілими очима на панну Нонну.

— Гляньте на пацієнта. Повний ефект від лікування дубовою корою.

Пан «дохтур», покашлюючи, звелів мені відкрити рота, товстим смердючим пальцем провів по всіх зубах.

— Н-да...— констатував непевно.— Зуби міцні. Але ось дипстрофія, яскраво виражена дипстрофія. Може, ляжете на якийсь тиждень до лазарету? Режим, посилене харчування...

Я рішуче відмовився від ласкавого запрошення, сказав, що почувую себе непогано і в камері.

На тому й закінчилось моє багатоденне лікування в тюремній амбулаторії.

Тепер у нас був ясний і, як нам здалося, єдино правильний і можливий план втечі. Зваживши на все, що нас оточувало, ми вирішили утікати з страшних пазурів фашистського хижака.

План наш за своїм задумом був дуже простий. Розібрати грубку... На щастя, в грубці, що мала ogrівати нашу камеру, були не чавунні, а звичайні, жерстяні дверцята, такі завширшки, що, глянути на них, то, здається, не тільки людина могла б пролізти через них, а й верблюда можна було б протягти. Грубки в тюрмі не топились навіть узимку — нам у камерах і від власного тепла було жарко. Наша камера завоювала в Хлипала велике довір'я, і він кожного свого вартування брав когось із нас у коридор підмести та витерти мокрою ганчіркою підлогу. За те він давав завжди недокурену, а то й цілу цигарку. Та не це нас вабило в коридор. Вимітаючи, ми такі непомітно відсунули заціпку в дверцятах. Тепер тільки натиснути на дверцята зсередини грубки — і вони легко відчиняться.

Отож перший етап втечі — через розібрану грубку вибратись на коридор. Другий етап — захопити в свої руки сонного поліцає і, головне, його зброю. Ми добре вивчили звички Хлипала. Знали, що десь опівночі він засипав непробудним сном на розкладному ліжку в кінці коридора. Ввісні він хропів, немов перелякана коняка, але нам те хропіння

видавалося чарівним співом. Опісля треба було роззброїти всіх коридорних, зняти всіх вартових на стінах тюрми та біля воріт, відчинити всі камери, вивести в'язнів на подвір'я, відчинити двері з тюрми і... дай бог ноги. Нам, головне, аби за ворота, а там ніч-матінка та міські руїни сховають уже від ворожого ока. А до ранку можна бути дуже далеко...

План був, безумовно, зухвалий, але цілком реальний. Головне, саму втечу треба було організувати проти неділі або в неділю, коли, як ми це напевно знали від панни Нонни, і німці, і поліцаї, і вся тюремна адміністрація любила віддатись повному дозвіл्लю з шнапсом і веселими розвагами.

Відомості, здобуті від балакучої панни Нонни, стверджували й новачки, які нерідко попадали в нашу камеру. Ці новачки оскільки були для нас бажаними, остільки й небажаними гістьми. Приходячи до камери, вони приносили новини з волі, але разом із тим завдавали й клопоту. Від них ми дізнавалися, що діється на фронті. Це нас найбільше цікавило. І те, що німців розбили під Москвою і відігнали аж до Смоленська, і те, що відбувся грандіозний наступ на Харків і Полтаву, немов масла в огонь підливало в справу організації втечі. Але разом з тим наша камера, в якій усі, окрім поліцаєв Петра, знали велику таємницю про наступну втечу, дуже настоєжено й підозріло зустрічала кожного новачка.

«Промачував» новачків пан староста. Федора Петровича й тепер називали цим найменням, тільки вкладали в нього вже і почуття поваги, й дружньої іронії. Кожний новачок повинен був пройти через дідові руки. Пан староста та дід Кияшко насамперед випитували, чи ситий, чи голодний новачок, чи одержує передачу. Коли виявлялось, що новенький був голодний — а це було найчастіше, — йому щедро подавали сухаря чи шмат хліба. Спостерігаючи, як зголоднілий новачок уминав наші запаси, пан староста починав розмову.

— Онучок у мене є. Втішне таке, сибірне хлоп'я. Синиць усе ловить. І ото за день їх з десяток виловить, бо вони, оті синиці, дурні, довірливі, як ми оце, напакує їх у клітку до верху, не гірше, як оце й наша камера напакована. То що ви думаєте? На ранок, дивись, дві-три, а то й половина вже лапками догори лежать. Не терпять і птах, значить, тісноти та неволі. А наш брат — сидить. І голодний, і вошивий. Вже уся с... зомліла та струпом взялась, а ти сидиш. Ждеш, як віл обуха, — коли то прийдуть, та залигають, та вліплять оті десять грамів між вуха. Не чув там, чоловіче добрий, не буде нам якої полегкості? Може, хоч стріляти нашого брата заборонили б отим гицелям?

І залежно від того, як на такі питання відповідав новак, діди безпомилково визначали — свій чи «неопридільонний». І тоді «своїх» починали потроху обробляти, втягувати у загальне діло, а «неопридільонних» не спускали з ока, крилися від них, ізолювали від усіх справ. Але тих, що підлягали ізоляції, було дуже мало. До нас взагалі впускали новеньких небагато — заселяли всі спорожнілі камери, — але більшість із них одразу ж усією душею вливалася в наш колектив. Де-хто з них швидко виявився просто-таки незамінним у нашій організації. Ось хоч би й Іван Пісня.

Зустріли його мовчазно, з подивом. Видно було — людині тридцять чи тридцять п'ять, а він увесь сивий, мов столітній дід. Давно не стрижене, куштрата волосся на голові, брови, м'яка густа борідка й вуса — були такі білі, мов цвіт гречки в травні. Він переступив поріг байдуже, не привітався, мабуть, нікого не помітив, бо дивився каламутними очима кудись у самого себе. Озвалися до нього — не відгукнувся.

— Ну це, видно, напарник нашому Петрові, — здогадувався пан староста. — Теж, мабуть, коли не мамашу, то папашу, стерво, уладив.

Федір Петрович, бурмочучи дуже неприємні для новака речі, посадовив його дбайливо поруч себе.

— Гей, ти не глухий, чоловіче?

Новенький втупився в старосту нерозуміючим поглядом.

— Тебе звуть як?

Щось людське, живе блиснуло в очах новенького.

— Іван, — якимось винуватим голосом прошепотів він. І вже тільки через якусь хвилину, подумавши, додав: — Іван Пісня.

Федір Петрович співчутливо похитав головою:

— Доспівався ти, Йване, видно, до ручки. Як же це до нас попав?

Іван опустив голову, відповів уже тоді, коли не ждали відповіді:

— Сам прийшов.

І замовк надовго. Федір Петрович зустрівся зі мною поглядом, розуміюче підморгнув, покрутив пальцем біля скроні: не при собі, мовляв, чоловік.

Іван справді був не при собі. Весь час мовчав. Нічого не їв, не спав. Сидів цілу ніч з розкритими очима, дивився в темний куток. І тільки ранком сталося щось страшне.

Староста розкрив нашу загальну торбу, озвався весело:

— Ану, діти, на молитву — бо їсти не дам, ледачим...

Іван підняв важку голову. В його широких відкритих, як рани, очах засвітився живий людський розум.

— Діти?! — не то запитав, не то ствердив він тихо. — Діти! Мої діти! — скрикнув враз немов підстрелений і повалився на підлогу. Рвав на собі чуба, бився головою об голі тюремні дошки, хрипів і знай повторював одне з болем, з розпукою, з важким риданням: — Діти, діточки мої, діти мої...

Тихо стояли над ним в'язні, співчутливо переглядалися, нікому шматок хліба не поліз у горло. Згодом Іван затих, заспокоївся трохи, перестав битись головою та говорити сам з собою. Нарешті він сів на підлозі й здивованими, розумними очима обвів присутніх, скидалось на те, що він тільки тепер збагнув, куди потрапив.

Того ж дня ми почули жахливу Іванову розповідь. Працював він до війни комбайнером, трактористом, з першого дня війни його закликано, як і всіх, кому належало, до армії. Частина, в якій служив Іван, у перші дні війни була розбита у важкому бою, та так розбита, що лишився живий, мабуть, тільки один Іван Пісня. Довго він блукав по окупованій землі, аж поки не прибився до рідного дому. Невесела була його зустріч з дружиною та двома маленькими дітьми. В хаті холодно й голодно, та ще й хата під поліційним наглядом. Наговорив хтось, ніби Іван і зовсім не в армії, а в партизанах, і тепер його сім'ї не давали дихнути. Не встиг чоловік і перевзутися, як у дворі з'явились чорношинельники. В чому був — кинувся задвірком на город та й подався до лісу. Довго гналися, стріляли, але відомо, що той, у кого стріляють, завжди біжить швидше, аніж той, хто стріляє. Ледве врятувався Іван від видимої смерті. Діждався ночі, підкрався до села, зайшов до надійних людей. Тут його й застала страшна звістка: поліцаї забрали його дітей і дружину й оголосили, що, коли не прийде добровільно батько, — вони будуть розстріляні. Я безсилий, щоб описати батьківські переживання й муки, бо вони такі, що, хоч би як мені хотілося їх розкрити, — однаково не вистачить ані слів у нашій мові, ані здібностей у автора. Ти сам, мій любий читачу, коли не дідусь, то батько, а може, й любляча мати. Ким би ти не був, але ти ніколи не забудеш, як любили тебе самого, коли був маленький, як твої батьки, мабуть, не завагались би заступити тебе власними грудьми, коли б тобі загрозувала смерть. Важкі, невимовно важкі години пережив Іван — недаремно тієї ночі він із русявого став білий, як голуб.

Перед очима в батька невідступно стояв п'ятилітній синок і дволіток — донька. Протягували до нього рученята, благали, благали: врятуй нас, тату, ми не хочемо помирати!

І Іван не витримував, прийшов до поліції. Люди добрі! А що ж йому ще лишалося робити? Хіба ж не кожний би так зробив, коли б ішлося про життя його дитини?

Дитина для батька... Та чи ж є що дорожче, любиміше в світі для батька-матері, як їхня дитина? Яка вона не є — хай іншим видається вона й сопливою та мурзатою, некрасивою, нерозумною, а для рідних батьків вона і найкрасивіша і найрозумніша в світі, бо вона їхнє живе і безсмертне продовження, вона їхнє майбутнє і їхнє щастя. Іван, захищаючи життя своїх дітей, вирішив пожертвувати власним життям.

Але Івана жорстоко обдурили. Він, справжня, чесна людина, з людським почуттям і серцем, не міг збагнути одного, що попав у пазурі людей безчесних, людей, які не мали нічого людського, окрім подоби. Його разом з дружиною та маленькими дітьми припровадили до тюрми.

Німецькі офіцери із СД взяли за нього з особливою ретельністю. Вимагали небагато: скажи — ти партизан? Скажеш — пустимо дітей і жінку додому, не скажеш — на очах твоїх уб'ємо. В тюрмі Іван мав час думати. Зрозумів одне — визнає себе за партизана — тоді розстріляють і його, і дітей напевне. Коли ж твердо стоятиме на своєму — невже ж таки в них підійметься рука на малих? Допитували його довго, били, кололи голками — стояв на своєму. На його очах збиткувалися над дружиною, катували дітей — мовчав. І тоді їх усіх чотирьох повезли в поле. Поставили дружину і дітей над ямою, його перед ними. Признавайся, бо інакше — он бачиш... Вже підняли зеленошкурі кати автомати. Дружина стоїть ні жива ні мертва, видно, не чує й не бачить, дітей тільки руками за голівки пригортає. Хлопчик сховав обличчя в материну спідницю, а дівчинка... Дволітне ж, відомо, рученятами до батька тягнеться: «Татку, татку!» — зведених на неї автоматів вона не боїться.

Іван ледь тримається на ногах:

— Ні, я не партизан!..

Гримнули постріли. Скошені, впали в яму жінка й діти, непритомний, повалився на землю Іван. Фашисти махнули на нього рукою. Потримали якийсь час у одиночці й списали з свого балансу — кинули в загальну камеру.

Видно було, що в Івана Пісні вже все перегоріло всередині — ані серця, ані мозку, ані крові там не лишилось — самий попіл, бо розповідав про все це так, ніби не з ним

сталося те невимовне горе, а з кимось іншим. Тільки очі горіли якимось фосфоричним блиском, невігойним болем і негасимою ненавистю.

— Вирватись би мені звідсіль... та кулемет у руки!..— зітхнув він на всі груди й замовк.

Усім було ясно й зрозуміло, що зробив би Іван, коли б виврався на волю. В'язні вислухали всю ту розповідь мовчки, задумливі, ходили по камері, не зважаючи один одному глянути в очі. Не важко було здогадатись, про що думали: адже у кожного була сім'я, були маленькі діти, і хто зна, чи не станеться, або чи вже й не сталося того, що спіткало Іванових діток.

— Коли загину, то й рід увесь Пісень переведеться,— подумав уголос Іван.

В'язні перезирнулись. Співчутливо, з болем. Видно, всім стало жаль, що назавжди зникне із землі таке веселе, таке співуче прізвище — Пісня.

Іван Пісня став одним із найдіяльніших учасників підготовки до втечі. В нього не було інших інтересів, окрім цього. Навіть і їв він тільки тоді, коли вже нагримає на нього староста. Все мудрував, усе зважував. Виявилось, що Іван на всі руки майстер. Діло грубника — і то він знав.

Отож того дня, як у камеру попали щипці панни Нонни, таємниче перешіптування змінилося реальною справою — ми почали розбирати в камері цегляну грубку.

Справа це була не проста, вимагала великої обережності. Ми передбачливо наносили в кишнях до камери з двору глини. Здобути її на тюремному дворі було не важко — весь він був поритий могилами.

Найважче — виїняти першу цеглину. А там усе піде як по маслу. Робота ця дуже кропітка, треба було видрати першу цеглину без стуку, без грюку, непомітно і для коридорного, і навіть для тих, хто сидів з нами в камері.

Біля грубки напереміну працював Іван Пісня з Сашком Ковалем. Гострим кінцем щипців вони обережно виколювали між цеглинами пересохлу глину. Робилося все це вдень, бо вночі нашу роботу міг побачити пришелепуватий поліцай Петро та «неопридільонні». Можна було привернути шарудінням увагу і Хлипала.

Вдень робити це було набагато легше. В'язні весь час товпились посеред кімнати, навмисне закриваючи грубку від дверей, від Петра й «неопридільонних», і голосно між собою розмовляли. В цей час Іван або Сашко обережно розточували щілину в грубці. Робити це було нелегко, і за день справа по-

сувалася недалеко. Те, що вдавалося виколупати за день, на ніч передбачливо замазувалось мокрою глиною, маскувалось від стороннього ока.

Недаремно в народі мовиться, що швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться. Поки ми провели розвідку, поки виплекали свій план, поки здобули щипці для роботи, — минув кінець березня, непомітно втік квітень, почався травень. За вікном ніжно зеленіли вершечки тополь та осокорів, весело цвірінькали горобці. Вони навіть хотіли були вимостити своє гніздо в щілині біля нашого вікна. Аж два дні невтомні пташки носили туди соломинки та пір'я, чим немало радували в'язнів. А потім, нам на прикрість, перестали залітати на наше вікно.

Важко й малопомітно посувалася наша робота. Але недаремно кажуть — вода й камінь довбе. Видовбали нарешті в один із сонячних весняних днів і ми ту першу заповітну цеглину. Видовбали, оглянули з усіх боків так, ніби то не цеглина була, а шматок золота. Пісня для чогось аж понюхав її, та й поклали назад, акуратно глиною замазавши. До завтра. Завтра ще більше розширимо фронт своїх робіт.

Бачили б ви вираз облич, сяйво очей усіх тих, хто жив нашою таємницею в той день! У камеру весело заглядало привітне сонце, з вуст ні в кого не сходила щаслива, таємнича посмішка, точилися веселі розмови, пересипані жартами та міцними анекдотами, і, як ніколи, всім нам здавалась тісною ця камера.

В камері справді було задушливо. Нам не вистачало повітря — одне вузеньке віконце не встигало на всіх нас постачати вдосталь і прохолоди, і кисню. Вночі люди залишались у самому тільки спідньому, спали неспокійно, обливалися потом, перевертались, щохвилини прокидались.

Наступний день видався похмурий, по небу бігли грозові хмари. Але ми не помічали того. Була субота, і треба було за день пробрати грубку до середини, бо наступна ніч мала бути вирішальною в нашій долі. Сьогодні в'язні були якісь ніби перелякані, не чулося ані жартів, ані сміху, говорили з якимось внутрішнім тремтінням. Ну, ще б пак — сьогодні на карту ставилося все. Або ми вийдемо цієї ночі, або нас схоплять, перетнуть путь, і тоді вихід один — протитанковий рів або глибока яруга. Хай буде так! Або — або! Сидіти далі вже не було ніякої змоги.

Десь після обіду похмуро й безпросвітно стало не тільки за вікном, а й у серці кожного. Виявилось, що його імператорська величність цар-батюшка був, падлюка, не такий уже й

наївний простачок, надто в справі будування тюрем. Витягнувши ще кілька цеглин, ми наштотувались на металеве плетиво, через яке не тільки людина, а навіть кішка не пролізе. Мовчки, похмуро заклали назад цеглини, заштукатурили глиною. І тільки тоді всі, мовчазні, вражені до глибини душі несподіваною перешкодою, не змовляючись, повсідалися на свої місця. Мовчки, приголомшені горем, за весь вечір та всю ніч, хоч і не спали, ніхто ні до кого не промовив і слова. Лукава доля, насміявшись над в'язнями, повернулася до нас спиною.

Неділя, немов навмисне, видалася сонячною, теплою, ніби один з літніх днів виплигнув та й ускочив у цю весняну пору. По-літньому голубіло за ґратами високе небо, аж захлиналися, цвірінькаючи, горобці, урочисто, по-святковому бевкав одинокий дзвін, манливо зеленіли верхівки тополь. Опівдні десь неподалеку заграв духовий оркестр — хтось там ще й веселився, бо мелодії все лилися танцювальні та грайливі. Здавалося, все навколишнє було покликане тільки для того, щоб ще більше підкреслити нашу біду, щоб кожної хвилини нагадувати: життя вирує, а вас жде смерть, ви ще живі, але вже мерці.

В той святковий, веселий для інших день, ми, в'язні з камери під номером другим, незважаючи на те, що були завжди голодні, не взялися ні до картоплі, ні до сухарів. Даремно закликав на «молитву» своїх дітей староста — всі лежали, втиснувшись головами в кулаки, вдавали, що заснули непробудним сном. Біля картоплі розперезали пояси кирпатий Петро та кілька «неопридільонних». І вже тільки в обід до смердючої баланди сіли всі — посьорбали ту несолону бурду мовчки, видно, тільки тому, що всіх сушила спрага.

В камері нічим було дихати. Повітря було густе від рухливої пилюки, що клубочилась від самого низу до стелі, від випарів поту, від гнилої картоплі, а головне, від невичерпного джерела аміачних парів — параші. Стояв такий їдкий сморід, що навіть нам, людям уже давно пропахлим від шкіри до кісток цим запахом, важко було з ним примиритися, ми напружували всі свої сили, щоб не збожеволіти, щоб не завити дико від розпачу.

Понеділок, що, як каже напівжартівливо народне повір'я, є тяжкий день, був для нас таки й справді тяжким. Навіть соловейко своєю піснею, що долинула була в камеру на світанку, нікого не втішив, а ще більше нагнав суму. Коли ж із тюремного двору зненацька пролунало ледь чутне: «Прощайте, товариші!» — і сухі, мов хльост батога, пістолетні постріли,

в'язні ще нижче звисили голови, опустили їх на гострі сухі коліна.

— Швидше б уже все це кінчилося,— тільки й сказав хтось розпачливо.

У вівторок вартував Хлипало. Його ми вважали за найдобрішого серед усієї тюремної сволоти. Хоч він і був таким же катюгою, як і всі, але привертав до себе увагу хоч би вже тим, що не цурався в'язнів і, заглядаючи до камери, не уникав дивитись людям в очі; вступав у розмови, відповідав, хоч правда, й по-своєму, по-хлипалівському, але відповідав навіть на питання. Заступивши на варту, Хлипало одразу ж обходив камери, прочиняв віконця, примруженими очима оглядав усіх у камері, ніби мовчазно запитував: ану, кого з вас уже тут немає? Натішивши свої очі спогляданням камери, заводив з ким-небудь розмову.

І цього разу, як і завжди, озвався до Федора Петровича:

— Ну, як справи, пане староста?

— Широ вдячний за увагу, пане коридорний,— в тон йому відповідав Федір Петрович.— Сиджу, дякувати богові.

Взагалі вони обидва вмילו використовували цей незвичайний, зневажливо-презирливий, насмішувато-іронічний, прикритий зовнішньою підкресленою чемністю тон у розмові.

Хлипало удавано зітхав — співчуваю, мовляв.

— А там уже картопельку садять, ячмінь посіяли...

— А вважай, що, мо', й посіяли, коли було чим.

Федір Петрович стоїть перед самими дверима, вдоволено мружитьсья, чи то від розмови про сівбу, чи від того, що з віконця віє протягом.

Справді, в усій камері після того, як Хлипало відчинив дверцята, враз посвіжішало, люди жадібно дихали, мов риба, що вирвалась з-під важкої льодової кори на свіжу воду.

— Нічого, пане староста, ось швидко закінчиться війна, знову будемо орати, сіяти.

— Ге, пане коридорний, щось не видно цій війні кінця.

— Що ви, пане староста! — обурюється так само удавано Хлипало.— Наші знову перейшли в наступ.

— Це ж котрі «наші»? — лукаво скосив очі на в'язнів староста.— Ці чи ті?

Хлипало задумався, почухав за вухом.

— Чому ж ті? Ці — наші. Фюрерові солдати. Через місяць чи два на Уралі будуть.

— А чого ж! — благодушно згоджується староста.— Можуть бути. Скільки там до того Уралу? Я, правда, там не був, але бувалі люди казали — рукою подати.

Хтось із наших прискає в кутку зо сміху. Хлипало, видно, цілком поділяє думку Федора Петровича.

— Тепер уже не буде спину. Немає такої сили, щоб спина армію фюрера.

Пан староста не заперече. Він повертає розмову на інше.

— Жарке літо, видно, буде, пане коридорний. Як ви гадаєте?

— Вчорашній день був — як у лазні. Хоч без штанів бігай!

— А в нас тут дихати нічим. Ви, пане коридорний, хоч не зачиняйте ось цього віконця.

Хлипало ніби й не почув тієї ради. Але все ж, поговоривши трохи, відходячи, віконця не зачинив. У камеру забив цілющий струмінець прохолоди. І в'язні помалу ожили, завирували по камері, як риба, що з власної необачності вскочила в рибальський кіш.

Знайомим живим вогником загорілися очі в Сашка Ковалю. То не дивився ні на кого, лежав нерухомо, мов колода, а це враз протовпився до дверей, почав принохуватись до віконечка. Я одразу ж збагнув, у чому річ. За хвилину я був біля Сашка. Він зиркнув на мене так, що я миттю ж прочитав його думку: ось це віконце і є вікном на волю, зрозумів?

Я так само дивився тепер на це маленьке чотирикутне віконечко в тюремних дверях, те саме віконечко, через яке інколи подають в'язням миски з смердючою баландою, як на єдино можливий вихід у вільний світ. Сашко намагався за всяку ціну виглянути через віконце, ніби йому так хотілося ще раз побачити вузлувату статуру пана Хлипала. Насправді ж примірявся — чи пролізе людина через це віконце.

Я вже бачив — може, хто інший і не проліз би через цю лазівку, але такий, як Сашко — вузькоголовий і вузькогрудий, жвавий і рухливий, як вуж, — без сумніву, пролізе. І, немов на ствердження моєї думки, Коваль таки примудрився і просунув голову. На одну тільки якусь частку секунди виглянув він у коридор і відійшов від дверей, вдоволений, щасливий, аж сяючий.

До самого вечора Хлипало частував нас свіжим повітрям. Перед самою вечірньою перевіркою зачинив віконце. І всі одразу ж спохмурніли — ніби він забрав останню надію на порятунок.

Пройшла вечірня перевірка, непомітно підкрався вечір.

Хлипало знову відчинив віконце, показав свою круглу котячу морду. Довго дивився на кирпатого Петра.

— А підійди-но сюди! — покликав нарешті.

Кирпатий поліцай знехотя звівся на ноги; приступив до дверей. Затьмареним поглядом вступився на коридорного.

— Чи не набридли тобі тут вилежуватись? — запитав співчутливо.

Поліцай мовчки потупив очі.

— Бачу, ти вже звик тут, сидиш, як у себе в хаті та ще й на печі.

— А що ж йому робити, пане коридорний? — озвався Федір Петрович.— Наш брат — як гриб, де посадили, там і сиди.

— Нічого,— сказав Хлипало.— Йому сидіти недовго, швидко випустять...

— За отаке діло й випустять? — здивувався староста.

Хлипало зневажливо закопилів губу.

— А що там таке? Чи мало хто може ненароком застрілити?

Хлипало відійшов од дверей, але віконця не зачинив. Петро якусь хвилину постояв у такій позі, ніби силкувався щось збагнути, потім повернувся на своє місце. З того дня він став приходити до пам'яті і вже десь через день чи два почав проявляти інтерес до того, що робилося в камері, до того, що говорилося.

А в камері знову почалися гарячі перешіптування, у в'язнів виник життєво важливий інтерес. Справа в тому, що в нашій камері знову поселилась манлива надія на порятунок.

Того вечора Хлипало не зачиняв віконця, аж поки не вирішив укладатись спати. Через день, заступивши на зміну, він знову відчинив нам віконце і не зачиняв його цілий день. Сашко Коваль поклявся, що вилізе через віконце в коридор. Хай тільки Хлипало не зачинить його на ніч. Отож, коли Хлипало підійшов до камери, щоб зачинити на ніч віконце, першим заблагав у нього староста, а там уже й інші приєднали свої голоси. Жити, мовляв, не можна, спека така, що до світанку всі поздыхаємо. І Хлипало, повагавшись, залишив віконце відчиненим. За всю ніч ніхто й голови не підвів — спали як убиті. Чи, може, тільки вдавали, що сплять, бо я чув стримані зітхання то там, то тут, бачив напівпримружені очі, спрямовані на двері. Двічі чи тричі підходив до віконця Хлипало, підходив скрадливо, як кішка, крадькома заглядав одним оком у камеру й непомітно зникав. Потім було чути, як він хропів на весь коридор, хропів так, що навіть у камері вже не можна було через те хропіння заснути.

З того часу й почалося. На кожному своєму вартуванні Хлипало залишав відчиненим на всю ніч віконце. А ми

нетерпляче ждали суботи. Саме в суботу проти неділі мав вартувати Хлипало, і ми твердо вирішили: що буде, те й буде — втікати.

План втечі залишався той же: вибравшись з камери, захопити коридорного, роззброїти його, а потім усе повинно піти, як раніш передбачалося. Різниця з попереднім планом була тільки та, що в коридор ми виходили не через грубу, а через двері. В камері знову всі жили напруженим, тривожним життям, в безперервному нервовому дрожі, з гарячими, запаленими від безсоння та збудження очима. Ми навіть не звертали уваги на те, що Петро з якогось часу почав пильно прислухатись до перешіптувань, якимось допитливо заглядати кожному в очі. В тому, що кирпатий поліцай здогадується про нашу таємницю, був переконаний тільки один Сашко Коваль.

— Поліцай треба прибрати,— гаряче переконував він.

— Як ти його прибереш?

— Дуже просто. Звечора живий, а ранком буде покійник.

В мене мороз від тих слів пішов поза шкірою. Не тому, що я жалів чи співчував Петрові. В думці я був переконаний, що покарати цього зрадника було б святою справою. Але все ж самий факт — знищення людини тут, у камері, поруч,— був аж надто страшний. Головне ж — я боявся, що Петрова загибель може накликати біду на всю камеру, і тоді вже неодмінно наш план зірветься. Те, що поліцай розгадав наш задум, ми поки що тільки підозрівали.

Нарешті наступила довгождана субота. І в цей день, як тоді, коли ми були вже готові до втечі, всі хвилювались, збуджено кружляли по камері, заглядали один одному допитливо в очі. Говорили ті погляди: ну, як, вийде що-небудь з цього? Не завалимось? І вже сама тривога в очах свідчила про те, що багато хто з нас дуже й дуже сумнівався в успіху справи. Але відступати не думав ніхто.

Після обіду, як і завжди, до віконця підійшов Хлипало. Ще ніхто не встиг збагнути, в чому річ, коли біля дверей хто зна й звідкіля з'явився поліцай Петро. Він чи то щось сказав, чи зробив якийсь знак, а тільки Хлипало однією рукою причинив віконце, а другою почав відмикати камеру. Ми й опам'ялись від подиву не встигли, як Петро вже опинився за дверима. Більше ми його й не бачили.

— Ах, дурень я, дурень! — Ударив себе кулаком у лоба Сашко Коваль. — Для чого послухався? Чому не задушив гадюку?

Ми зрозуміли — нас продано.

Думка працює напружено: що робити? Що ж ти діятимеш, коли не знаєш, що зроблять з тобою самим? Відомо одне — це кінець. Але пан староста радить:

— Коли допитуватимуть — не зізнаватись. Він один, а нас повна камера.

— Хто там нас допитуватиме?

— А може, й запитають. В один голос казати — наклеп.

Щоб власну шкіру врятувати — поліцай набрехав на всю камеру.

Через годину — тупіт у коридорі, важкий, кожному зрозумілий. Спинились біля другої. Шкрябнув замок, відчинились двері.

— Дибченко! З речами!

Помічник начальника тюрми хижо світить хворобливими очима, люто шпилить свої сині тонкі губи. Речей небагато — одна торбина з материною хустиною. Прощально киваю головою товаришам по камері. А на душі — порожньо, в голові гупають важкі молоти: от і все.

— Коваль! З речами!

Ще Сашко Коваль не пробрався до дверей, а вже помічник начальника тюрми кричить:

— Іван Пісня! З речами!

Нас становлять у коридорі в один ряд. Попереду й позаду з десятків поліцаїв з пістолетами й гвинтівками напоготові. Нарешті шкрябає замок — камеру зачинили. «Скількох же нас узяли?» — крутиться в голові думка.

Ведуть через увесь коридор, переходимо площадку, яка ділить тюрму навпіл, попадаємо на друге крило. Ось восьма камера — далі й далі, — двері відчинені в тринадцяту. Пригадую, що за тюремними переказами тринадцята камера — це камера смертників. Пропускають по одному, вивертають кишень, перетрусивши речі. Перед тим, як зачинити двері, помічник начальника дав найближчому з нас в зуби.

— Сволочі! Я вас втечу, мерзота! П'ять днів без хліба й води! А потім побачите, що з вами німці зроблять.

Затихли кроки за дверима. Оглядаємося навколо. Камера невелика, чоловік на двадцять-тридцять, а нас тут усього дев'ятеро. Ми з Ковалем, пан староста, Іван Пісня та ще пятеро. Я одразу ж збганув — у камеру смертників попали майже всі з тих, хто активно готувався до втечі. В кутку — параша. Віник. Бачка з водою немає — значить, тюремник слова про воду та хліб кинув не на вітер.

Важким був наш перший смертницький день. А ще важчою ніч. Біля наших дверей весь час тупцяв коридорний, ніби ми

були прямими нащадками характерника козака Мамає і могли кожної хвилини змалювати на стінах човни або коней та й дати навікача.

Всі стіни цієї камери були розмальовані. Це були не сірі тюремні стіни, а сторінки з сумної книги. Від самої підлоги і вже вище людського зросту виднілися написи, короткі, часто однослівні, видзьобані чи то паличкою з березового віника, чи, може, нігтями. Найчастіше повідомлялося, що в цій камері з такого-то по таке-то сидів такий-то, звідтіля-то, чекаючи смерті. Або ще простіше: загинув такий-то, передайте туди-то.

Трохи оговтавшись, ми почали перечитувати ті написи. А хтось уже й собі почав видряпувати великим чорним нігтем (нігтів ми не обрізували, самі відломлювались) власну епітафію.

Пан староста, як завжди, пожартував і над тими написами. — Передайте туди-то... Чудаки ж ще! Хто ж передасть? Хто ж відділя вийде, коли тут уже й місця немає для написів?

Спати повлягалися, де кому вподобалось. Мовчазно розлізлись по кутках, немов сердились один на одного.

Тільки стемніло в камері, я теж витягся горілиць.

— Благодать! За скільки це місяців хоч раз можна вільно простягти ноги, — сказав я сам до себе.

— Нічого, швидко простягнемо ноги, за цим діло не стане.

Це знову пожартував пан староста.

І тільки тепер дійшла до мене в усій своїй повноті суть сказаного і зовсім ясно уявилося закінчення нашого сидіння в тринадцятій. Так ось вона, нарешті, смерть. І серце на хвилину спинилось у грудях, аж продихнути було важко. Якою-то вона буде? В газовій машині задушать чи в тюремному дворі перестріляють?

Аж самому стало дивно — як це я можу так спокійно і байдуже про це думати? Адже це — смерть. Ну й що ж? Я вже стомився, ждучи її. Видно — така доля. До того ж ми робили все, щоб урятуватись, білись, як пташки, об свою клітку. Але так само, як для слабкої пташини виявляється непорушним тоненький дріт, так і для нас, як виявлялось, були понад силу кам'яні мури й заржавілі ґрати. Дальша думка про втечу — безнадійна. Ми одразу ж оглянули все в цій камері — вона була зроблена теж міцно, сумлінно. Тепер одне — смерть. Тюремники, ми знали, самі не стріляють. Право на цю потіху зберігали за собою німці. Але тюремники неодмінно похваляться німцям, ось, мовляв, які ми пильні. А в тих

рішенець один — розстріл. До нас уже доходили чутки — не раз стріляли в тюрмі тих, хто збирався тікати. То чим ми кращі чи гірші?

Лежу на підлозі, підклавши під голову торбину. Бідна моя матінко! Чи хоч приснитись тобі, чи хоч уві сні побачиш мої муки, чи відчуєш серцем, що я вже на своєму смертному порозі? На смертному порозі... Як би це добре було, щоб уникнути його, цього порога. Щоб померти й не чути коли. Адже однаково ж — людське життя кінчається смертю. Не тепер, так у четвер, — кажуть мудрі люди.

І поступово мною починає оволодівати невідступна думка: для чого тягнути? П'ять днів без води, без їжі. Це в той час, коли я уже зараз такий голодний, що мені здається, — коли я ще й живу, то тільки тому, що в мене є отой порожній, вимогливий шлунок. Він такий голодний, такий болючий, наче весь я, з головою, руками й ногами, перетворився в оцей шлунок, який, мабуть, був би здатний на те, щоб вмістити в собі вола. Ні, треба кінчати з цим усім. Жити має право людина, а не шлунок. Треба кінчати, але як?

Починаю перебирати в пам'яті всі види можливих самогубств. На волі люди по-різному примудряються до того, щоб позбавити білий світ від власної персони, але спробуй це зробити в тюрмі, де тебе пильно доглядають, ніби над усе бояться, щоб ти собі чого не заподіяв і не позбавив насолоди якогось фашистського виродка пустити тобі в потилицю кулю. Єдина можливість — це повіситись, зачепившись он за ті прокляті тюремні ґрати. Але й для того, щоб це зробити, треба мати хоч який-небудь мотузок або принаймні міцну шворку.

В мене шворка знайшлася. Завдовжки з півметра. Вона тепіпалась весь час біля моєї торбини. Там вона була на місці, але для задуманого діла мені не годилася. І все ж таки вона чомусь опинилась у моїх руках. Я навіть не помітив, коли відв'язав її від торбини. Приміряв до горла. Вона якраз обгорнула всю мою тонку, кістляву шию, навіть для вузла ще лишилось. І тоді я пригадав, що людина легко може покінчити з власним життям, перетиснувши собі сонну артерію.

Виламав із віника коротенький березовий цурупалок. Обв'язав шию шворкою, почав неквапливо накручувати ту шворку цурупалком. У скронях враз загупало, здавило горлянку так, що я захарчав, а очі чомусь раптом полізли з лоба. Ні, це було вже занадто, треба було трохи попустити. Так я й почав вишукувати таку точку — щоб і померти, але щоб помирати безболісно. Скільки минуло часу в цих пошуках, я не знаю, але я все ще був живий і все більше переконувався, що

хоч людське життя тримається так само, як і життя кожної комашки, на волосинці, але обірвати його не так уже й легко. Не знаю, скільки часу я ще відшукував би ту границю, де кінчається життя і починається небуття, але помітив, що хтось із моїх друзів по нещастю відшукав радикальніший і вірніший спосіб уникнути наступної розправи. Я почув, як хтось тихо шматував свою сорочку. Спочатку це мене, як людину, яка вже була однією ногою на тому світі, зовсім не зацікавило. Та коли чиясь постать стала біля вікна та зачепила щось за ґрати, я тільки тоді збагнув — то хтось добрав-таки способу, як повіситись. І мені враз стало соромно і за власний вчинок, і за вчинок того, хто чіплявся за вікно.

То був Іван Пісня.

Він, здавалось, не помічав того, що я став біля нього. Вовтузився й далі; видно, в нього ніяк не в'язалась петля.

— Іване, що ти робиш?

Пісня, не перериваючи роботи, заговорив гнівно, уривчасто:

— Один чорт! Досить! Несила моя... Хай вони прокляті будуть!

На його голос підняли голови всі мешканці тринадцятої.

— А що він там надумав? — поцікавився староста.

— Та ось же... вішається.

— Тш! Туди к бісу, — здивувався Федір Петрович. — На чому ж він там вішається?

Звівшись на ноги, підійшов до Пісні, взяв у руки ту саморобну мотузку.

— Чудак чоловік! І на оцьому вирішив вішатись? Та вона ж, твоя ця сорочка, давно перетліла. Гляди — ось!

Він потягнув руками за шворку — вона полізла, як вата, навіть не тріснула.

— Та й те сказати — куди ти поспішаєш? Скажи ж на милість — нетерпляче отаке вродиться. Не поспішай, чоловіче добрий, сам собі клопоту завдавати — тебе, як пана, повісять, шворку справжню відшукають, вони, брат, майстри на цю справу.

— Не буду ждати, не можу... — зовсім по-дитячому вередував Іван.

— Ну, коли не можеш, то вішайся, — яюсь байдуже, з серцем у голосі сказав Федір Петрович. — Вішайся, а ми будемо на тебе тут п'ять днів молитися.

Я мимоволі почервонів. Уже встиг забути, що й сам збирався перетворитись в «ікону» для товаришів. А тепер стало прикро — самогубство: хіба це не прояв слабодухості? Жити! Треба жити до кінця. Плюнути в вічі тому, хто підніме на

тебе пістоля. А може, нас і справді захочуть повісити та ще й прилюдно... Ну, безумовно ж, прилюдно! Інакше для чого б нас сюди посадовили. О, то було б добре, коли б вивели на міську вулицю...

— Хоч плюнемо катам у вічі, Іване,— кажу Пісні.— Слово до народу кинемо. Це єдине для нас лишилось.

Іван Пісня замовк. Він, видно, думав.

— Думаєте, нас повісять? — запитав згодом.

— А думаєш, не зуміють? — насмішкувато кинув Федір Петрович.— Вони на це діло великі майстри. Люблять цю справу.

Непомітно всі з різних кутків зізались в один, до гурту, притиснулись один до одного своїми виснаженими кощавими тілами. Ми стали однією сім'єю, одним організмом, однією долею. І кожен з нас уже відчув мету свого життя, життя короткого, можливо, кількогадинного, але не безглузлого. Єдиною нашою метою тепер було — плюнути в вічі ворогу, крикнути людям слово правди, слово ненависті до загарбників і любові до своєї Вітчизни — єдиної в світі.

Ми розговорились. Говорили по черзі, не перебиваючи один одного, викладаючи все. Вивертав кожен свою душу перед іншими. Тепер ні в кого вже не було ніякої таємниці. Перед чорним проваллям сирої могили не страшно було сказати те, що лежало на самій глибині думки.

— От мене все паном старостою величали,— сповідався Федір Петрович.— Річ зрозуміла — староста ж, запроданець. А що в душі в того старости — ніхто не загляне. Та воно ж і краще, бо, якби було все зверху, ще більше б крові пролилося. А тепер ось немає вже потреби маскуватись. Яма всіх нас прийме такими, як є.

Виявилось, що в Федора Петровича син і зять комуністи, в Червоній Армії десь воюють, а сам він бригадиром був у колгоспі. Ну й, звісно, не кривдив людей, бо ж що є в світі дорожче за людину? Коли прийшли німці та почали старосту вишукувати — всі в один голос його крикнули. Щоб людину врятувати та щоб і він їх порятував від лихої години. А воно не на те вийшло. Прийшли до Федора Петровича партизани — почав він для них, а не для німців, усе робити.

— А партизани ж вам теж шомполів давали?

— Давали...— зітхнув Федір Петрович.— А що було робити? Все для них зроблю, бувало, а вже коли з села йдуть, прошу: дайте мені шомполів, ніби за непідкорення. Сміються, бувало, а таки пошмагають прилюдно. Били ж не по-справжньому...

Федір Петрович хмикає під вуса, клопочеться:

— А ось повісять ці паразити, люди ще й скажуть: так йому, мовляв, і треба, собаці.

Висповідався й Іван Пісня.

— А я в партизанах був. Ну, нелегко було. Ганяли нас, мов хорти вовка. І такі розігнали: одних побили, других розкидали по лісах та болотах. Ото йшов я в умовлене місце та й напоумило мене побувати вдома. От і побував... Думалось, хоч дітей врятую — не пощастило. В землю загнали моїх кришеняток, іроди, упирі кляті! Бачив я, що вже смерть їм прийшла, і все ж мовчав. Бо коли б зізнався — все одно б усіх розстріляли. І, головне, вимагали б виявити партизанську таємницю. А партизан — не має на це права. Потрапив у лабета — мусить умерти мовчки...

Сказав все те Іван і мов заново народився у моїй уяві. Так ось який він, справжній партизан! Міцніший від сталі, вірний обов'язку перед друзями по зброї до кінця.

Вже зовсім на світанку заговорив Сашко Коваль.

— А мені одного жаль — в партію мене не встигли прийняти. Подав заяву перед боем — розглянути не встигли. За одним жалкую — помру не комуністом.

— Комсомолець? — питаю.

— Комсомолець.

— Комуністи серед нас є?

І тут виявилось, що з нас дев'ятох — сім чоловік комуністи. Та й те сказати: вороги не помилились — взяли цвіт нашої камери. Тільки Сашко — комсомолець та Федір Петрович — безпартійний.

— Ну що ж, — кажу урочисто. — Товариша Ковалья ми перевірили в найважчих умовах нашого життя. В нас ні в кого немає жодного сумніву, що він достойний великого звання комуніста. Я пропоную прийняти його до Комуністичної партії.

Голосували мовчки. Прийняли Сашка в партію односторонньо. Мовчки потиснули йому руку. Навіть Федір Петрович. Привітав нашого наймолодшого товариша без жодної тіні іронізування.

— А я вже помру, хлопці, безпартійним більшовиком.

Тюремники здійснили свою погрозу — минали дні, проповзали важкою ходою ночі, а до нас ніхто не заходив, обминали нашу камеру ті, що носили баланду та картоплю. Не давали води. І це дошкуляло найбільше. Наші язики поробились білі, немов обліпив їх хто ватою. Розмовляючи, ми відвертались один від одного — так неприємно тхнуло з рота.

Десь після триденного голодування про їжу навіть не думалось — ніби й не існувало на світі ні борщів, ні хліба, ні різних інших смачних речей. Ми переговорили вже про все, байдуже ждали кінця.

В другій половині четвертого дня розчинилися в нашу камеру двері. Покликали Федора Петровича.

— Прощайте, друзі,— вклонився він, виходячи.

Мовчки ждали кожен своєї черги. Але, на наш подив, швидко пана старосту привели назад. Він повернувся бадьорий, з таємничою посмішкою під вусами.

— Сам начальник тюрми, братці, удостоїв увагою,— сказав, коли зачинилися двері.— Ну, хлопці, скажу вам — молодця наша камера. Не видали. Питає: «Збирались втікати з камери?» А я йому, не задумуючись: «Та що ви, пане начальник! Куди втікати?» А він мені своє: «Ти мені голови не мороч. Нам же все відомо». А я йому хрест на всі груди, кажу: «От їй-богу ж, пане начальник, я сам теж був у начальниках, по непорозумінню тільки сюди попав, скажу вам щиро — наклеп то на другу камеру. То, видно, якась шкура на нашій крові в рай хоче в'їхати».

Дивився він на мене, дивився та й сам до себе: «Не доберу, чи то таки брехня, чи зговорились ви брехати в одне». Та на тому й відпустив мене.

Увечері нам поставили в камеру бачок з водою і подали повний таз холодної картоплі.

— Вирішили паразити нагодувати перед смертю,— похмуро пожартував хтось.

Ми не вірили в те, що вийдемо живими з цієї камери. Отож, коли другого дня в коридорі знявся шум, загупали чийсь поквалітиві кроки, зашкребли ключі в замках, ми вже всі стояли на ногах, готові кожної хвилини прийняти смерть.

Відчули — почалася масова вивозка з тюрми.

— Швидше! Швидше! Давай, давай, сволочі!

Ці вигуки нам були добре знайомі.

Немов ножем по серцю — шаркнув ключ у наших дверях. Хвилина — і вони навстіж.

— Давай! Виходь, сволота!

По коридору підтюпцем ідуть в'язні. Хто вдягнений, а більшість в самих трусах та спідніх, худючі, ребрасті, зарослі куштратою щетиною, тільки б верейки їм або тюки на плечі — готові раби з африканських колоній. За хвилину ми теж улилися в той потік.

— Давай, давай, мерзотники!

В широко відчинені тюремні двері, немов вода з шийки

пляшки, виливаються брудно-рухливою масою в'язні. Поперед мене йде хтось високий, широкоплечий, через нього мені важко побачити, що там попереду. А ми вже підходимо до виходу. І раптом той, що попереду, вигукнув чи то здивовано, чи то насмішкуювато:

— Справжня Січ Запорозька, нехай йому лихо, нехай!

Щось знайоме почулося в тому голосі, а особливо у тій співучій північночернігівській примовці, що вбрала в себе тони і української, і білоруської, і російської вимови. Яюсь у нього особливо було сказане оте: нехай ему ліха, нехай.

Передо мною постало видовище тюремного двору, і я одразу ж забув про той голос. На подвір'ї все вирувало, копошилося, переминалося з ноги на ногу, світило худючими ребрами й тривожними очима, оглядалось, перегукувалось і шепотілось. На Запорозьку Січ це юрмисько людей скидалося дуже мало, але невільників, які дожидалися десь у Трапезунді чи Кафі торгу, дуже й дуже нагадувало. Хто в чому був у камері, так і був виведений на цей сумний ярмарок в'язнів. У кого на плечах була сорочка, хто був у штанях, хто в черевиках, а більшість — голі до пояса, босі, безцеремонно виставляли напоказ всю свою худизну, всі виразки на плечах та грудях, усе те, що з ними зробила жорстока тюрма.

Серед в'язнів, мов чорти по печку, шмигали поліцаї в чорному, не скуплячись, роздавали направо й наліво стусани, знай одне покрикували надривно:

— Шикуйся в ряди, сволота! Швидше, швидше, мерзотники!

Нас провели в один з кутків подвір'я, щоб поставити там у ряди. Я оглядавсь навколо себе — чи не побачу, бува, людей з восьмої або другої камери, або чи не зустрінеться хтось із знайомих.

— Та й зібралось ж тут нашого брата, нехай йому лихо, нехай.

Це знову той, що попереду. В мене забухало від радості серце. Ні, це ж, справді, мені не причулося. Дивлюся на широку спину, на коротко стрижену велику голову, на кінчики запорозьких вусів, що виглядають із-за жовтих вилиць, і сам собі не вірю. Так ось як над нами насміялася доля! Таки я тебе знайшов, діду Максиме!

Тамуючи подих, обзиваюсь і, сам не знаю для чого, басом:

— Це ви, «пане» Бобровник?

Широкоплечий мимоволі здригнувсь, але не оглянувся. Я прикусив язика. Подумав: «Або ж помилився, а може, «пан» Бобровник живе тут під чужим прізвисьцем?»

Тільки тоді, коли ми підійшли до призначеного для нас місця і стали в колону, широкоплечий, спинившись поруч мене, скосив у мій бік око. Так, це був Максим Бобровник.

— А хай йому лихо, нехай! То це — ти?

— Я,— кажу винувато.

— Як же ти тут опинився? — питає так, щоб не чули інші.

— До вас ішов.

— Гм...— хмикнув у вуса Максим.

Тут ми перервали свою розмову, бо в двір із тюремної контори вибіг начальник тюрми Носенко, чорний, як грак, горбоносий і сухогубий, схожий на грека — чистильника взуття, а за ним вийшло кілька німців — у високих зелених кашкетах з черепами й перехрещеними кістками на околиці.

— Смирно! — вискnuв по-собачому начальник тюрми. Він, казали, був із білогвардійських офіцерів, його нібито привезли в себе в обозі фашисти, от він тепер і грав таким півнем, хоч і горбатий він, а тягнувся в струнку.

Всі дивились зацікавлено й з острахом на прибулих. Знали — ця зустріч нічого доброго не віщувала.

Поруч мене стояли з одного боку Максим Бобровник, з другого Іван Пісня, за ним Сашко Коваль, ще далі — наш староста.

Пан староста і тут не втримався, щоб не пожартувати:

— Скидай, діду, штани — знов пани прийшли!

На якесь підвищення — стілець чи стіл — виліз молодий чорнявий німець з гауптманськими погонами. Чорними дявольськими очима окинув мовчазний, різномастий натовп, почав говорити:

— Велика Німеччина здобула повну перемогу над Сове-
тами. Тепер у всіх одне завдання — працювати. Через пра-
цю — свобода. Отож годі вилежуватись по тюрмах — час
братися за роботу. Всім буде робота. Треба працювати
багато. І, головне, чесно. Хто буде лінуватись — тому
капут.

Перекладач кидав ці слова в натовп якось сердито, немов лаявся з кимось.

Максим Бобровник скосив на мене насмішкувате око:

— А без «капут» навіть робота не йтиме.

Запропонували вийти з ряду всім в'язням-кавказцям. Я допитливо глянув на Сашка Ковалья.

«Я з вами», — заспокійливо відповів він самими очима.

З рядів почали пробиватися вперед, на вільний майданчик, засмагли, худючі люди з гострими чорними очима: сумніву не

було — кавказці. Сашко Коваль широко відкритими очима вдивлявся в тих, що виходили. І раптом з ним сталося щось незвичайне. Хлопець в одну мить зблід, очі загорілись радісно, і він закричав щось по-своєму, гортанно, ніби по-пташиному, і в одну мить кинувся вперед. Там хтось уже пробігався до нього, і через хвилину два земляки чи, може, родичі, стиснули один одного в обіймах, говорили щось схвильовано, забувши, де вони й чого сюди попали.

Навіть німці дивились на ту зустріч поблажливо, пересміюючись. Горбоносий Носенко заглядав по-собачому то тому, то другому з них у вічі, вдоволено шкірив свої гнилі зуби.

Коли кавказці — чоловік тридцять — стали окремо від усіх, гауптман сказав:

— Кавказці гут, кавказці добровільно здалися Німеччині, й зараз всі ці, — він показав рукою на гурт похмурих людей, — підуть першими на роботу.

В ту ж мить, мов за командою, поліцаї піднесли кавказцям заступи, граблі, ноші. Коротка команда, і, розтягуючись і не потрапляючи в ногу, вони пішли до воріт тюрми. Через хвилину, на подив усім, зникли за ворітьми. Мені все це видавалось якимось сном, бо повірити в дійсність усього того було важко. Але ж вони справді пішли: Сашко Коваль увесь час оглядався, шукав когось очима, видно, нас, але, не знайшовши, так і пішов.

— Підвезло ж людям, — озвався хтось із в'язнів.

— То ще бабуся надвоє ворожила, — відповів йому Федір Петрович. — Бачив же — заступи для чогось понесли?

А тим часом, запаливши позолочену сигарету, знову загукав на весь двір гауптман. Перекладач ледве встигав за ним вигукувати:

— А зараз усі інваліди й хворі, виходь наперед. Інвалідам і хворим німецьке командування надасть легшу роботу.

Здригнулись ряди в'язнів. Наказ дійшов не одразу. Виходили обережно, неохоче. Спочатку виплигало наперед кілька безногих на дерев'янках та милицях. За ними зашкутильгали криві та безрукі. І потім враз, мов греблю прорвало, дійшло до людей — даватимуть легшу роботу, виведуть зараз же, як ось тих кавказців, за тюремні ворота.

Максим Бобровник похитав головою:

— А хай йому лихо, нехай! І де воно на всіх цих калік набересть тієї роботи?

— Дивись, щоб не на підземні часом послали, — примружив неспокійні очі Федір Петрович.

Але в цей час неподалеку від нас пройшов дід Кияшко. І Федір Петрович, побачивши його, враз занепокоївся:

— А чорт його маму знає: може, й справді і собі вийти? Була не була — чи пан, чи пропав!

— Так воно так: не сову пнем, так совою об пень, а все одно сові капут,— посміхнувся Максим Бобровник, але сам, видно, не збирався до інвалідної команди — дуже вже він показний був.

А тим часом колона хворих та інвалідів росла, вже весь вільний майданчик був набитий, а повз нас усе пробивались люди. Йшли вже явно не інваліди й не хворі, навіть і ті, що від'їлися на передачах, теж були рушили шукати легкої роботи.

Гауптман щось прогеркотів, і перекладач крикнув:

— Усіх потім оглянуть лікарі. Хто не хворий — тому капут.

А поліцаї вже били когось там у плечі. Рух спинився, пішов у протилежну сторону: ті, хто щойно пробився в інваліди,— поспішали знову стати на своє місце. Рушив був з свого місця й Федір Петрович, але, зачувши попередження перекладача, сконфужений, повернувся назад.

— А хай тобі грець — хоч круть, хоч верть, а кругом тобі смерть!

Хворих та інвалідів більше не виявилось, і поліцаї, наспіх виладнавши тих, кому пощастило потрапити в кандидати на легку роботу, повели їх — тільки не за ворота, а назад у тюремні камери.

Тоді гауптман сплигнув із стільця та пішов перед вишикуваними рядами в'язнів. Перекладач попередив:

— А зараз пан офіцер відбере всіх тих, кому в першу чергу буде надана робота. На кого вкаже пан офіцер — виходити, на кого не вкаже — стояти на місці. Хто порушить цей наказ — тому капут.

— А хай тобі лихо,— буркнув собі під носа Максим Бобровник,— розносився з тим капутом, як з писаною торбою.

Гауптман ішов поволі, до самих кісток пропікав людей очима і ледь помітно тикав у груди то одному, то другому вказівним пальцем вдягнутої в чорну рукавичку руки. Вслід за ним ішов сам начальник тюрми, пильно стежив за тим, щоб ті, на кого вказано, виходили, а кому не велено, щоб залишались на місці.

Ми стояли в першому ряді. З острахом я ждав наближення фашиста. Адже це вперше за весь час війни я мав зустрінутись з ним віч-на-віч. Боявся, що не витримаю — плюну йому в обличчя або зубами вчеплюся в горло. Відчував, як

натягнулися мої м'язи на вилицях, як мене чомусь усього аж скорчило. Краще мені б не зустрічатись з ним, але зустрічі уникнути було неможливо. Ось він уже порівнявся з Федором Петровичем, не глянувши на нього, пройшов. Минув і Івана Пісню; порівнявся зі мною... Я бачу його чорні, блискучі, як у змії, очі, його виплекане лице, свіжопоголене сизе підборіддя, бачу одну лише мить, бо він уже проминув і Максима Бобровника, проминув його сусіду-велетня і враз ледь помітним рухом пальця вказав на миршавого чоловічка, що одразу ж затупцював на місці, потім виступив наперед, де шикувалися всі ті, кого вибирав гауптман.

Іван Пісня тепер стояв поряд зі мною. Він не міг встояти на місці.

— От паразит — не взяв нас. Мені б тільки на роботу, мені б за ворота.

— Не поспішай поперед батька в пекло, парубче,— порадив Федір Петрович.

Але Іванові Пісні не терпілося. Він пильно слідкував за процесією, яка потяглася за гауптманом. Видно, Пісня щось собі надумав. І справді, він зашепотів до мене по-змовницькому:

— Давай переступимо, чуєш?

Переступити з нашої колони в колону тих, кого відібрали, було неважко — всього якийсь крок-півтора, і можна було попасти в ряд тих, кому обіцялося в першу чергу дати роботу.

Я вагався. Потрапити на якісь роботи, хай навіть найважчі, було мрією кожного, хто сидів у чотирьох стінах глухої камери. Безумовно, рвалися ми не до роботи. Знали, що з роботи набагато легше втекти на волю, ніж з-під тюремного замка. Але я мало вірив у всю цю комедію. Тим більше, що фашисти чомусь проявляли дивну турботу за в'язнів — у першу чергу виявляли ласку до калік та хворих, чого дуже важко було від них сподіватися. Мою підозру ще більше посилив Максим Бобровник:

— Слабосилу команду вибирають собі пани, нехай йому лихо! Що то воно за робота така?

Оглянувши тих, хто лишився в ряді, я побачив, що гауптман ретельно вибирав усіх виснажених, а залишаються люди молоді й сильні.

А Іван Пісня, влучивши момент, коли всі поліцаї відійшли з гауптманом у другий кінець подвір'я, смикнув мене за рукав:

— Пішли!

Він непомітно переступив якомсь боком у ряд відібраних, в одну мить уже стояв обличчям до натовпу. Мов полум'я свічки, я був потягнувся за ним, але мене рішуче притримав за руку Максим Бобровник.

— А ти стій на місці. Знаєш прислів'я — не поспішай з козами на торг.

Я серцем відчував правоту діда Максима, але мені жаль було розставатися з Іваном. А він мені подавав відчайдушні знаки — давай, мовляв, давай, разом на роботу підемо. Але я лишився стояти поруч з Максимом. А через кілька хвилин усіх нас, хто лишився в ряді після гауптманової прочистки, відвели в порожній куток за тюрму. Відібраних повели до камери.

До вечора аукціон невільників було закінчено. Понад дві тисячі, а може, й більше в'язнів знову попали в камери, нас, невідібраних, лишилось на тюремному подвір'ї чоловік чотирьох, не більше.

Гауптман знову закурив, пройшовся перед нами, оглянув строкатий натовп оцінюючим поглядом, скупко посміхнувся і, певно, щоб утішити, сказав:

— Ви не турбуйтеся. Може, одержите роботу ще швидше, ніж усі ті... інші.

Він якомсь зневажливо, ліниво кивнув на тюрму, де, чекаючи обіцяної роботи, задихалися в камерах наші друзі.

Після цього нас так само повели до камер. Тільки цього разу вже не на перший, а на другий поверх, де нас ждало звільнене крило. Дід Максим жартував дорогою.

— А хай йому лихо, нехай! У підвалі сидів, на першому сидів, а це вже аж на другий затербичили. Пішли наші вгору. Куди вже після цього попадемо?

Тільки переступивши поріг камери, я збагнув, що опинився між зовсім новими людьми. Всього тільки трьох знайомих і побачив я з другої камери. Як стій та бач — розбігся наш гурт. Коваль та Пісня попали в робочі команди, Федір Петрович був серед нас, але попав до іншої камери. Зате, втрапивши друзів, я зустрів діда Максима Бобровника.

Тут він був зовсім не Бобровником. Влучивши зручну хвилину, він мені сказав ще там, у дворі:

— Ти ж запам'ятай — тут я Максим-то Максим, тільки Максим Зозуля, хай йому лихо, нехай! Знаєш, є така сумирна та нешкідлива птаха — зозуля, ота, що в чужі гнізда яйця підкидає.

В новій камері Максим Зозуля одразу ж розташувався, немов у себе вдома. Скинув з плечей стару сорочку, сів на

підлозі по-турецькому. Тепер він, вусатий, горбоносий, з орлиними очима, що насмішувато поблискували з-під поруділих густих брів, голий до пояса, дуже скидався на запорожця з картини Рєпіна.

Йому б тільки люльку в зуби, оселедця на лоба, ятаган у руки — і роздайсь, море, тремтіть, вороги!

Біля Максима розташувалися по сусідству немолодий уже велетень, якого він увесь час звав Іваном Васильовичем, та якийсь Корчагін. Тільки тепер, потрапивши в їх гурт, я як слід приглянувся до Максимових друзів. Іван Васильович — людина міцна, що знала собі ціну. Він на дві голови вищий від мене і, видно, вдвоє старший роками. Круглолиций, з міцно стиснутими губами й круглим масивним підборіддям, він був тут, у камері, уособленням сили, мудрості й спокою. Невеличкими, глибоко посадженими сірими очима спокійно й упевнено дивився він на світ, гордо тримав свою велику круглу голову, так, ніби він і зовсім не в тюрмі був, а сидів оце у вагоні та їхав туди, де його ждуть не діждуться, де він такий потрібний. Корчагін — зовсім не нагадував отого Корчагіна, якого уявляв кожний з нас, прочитавши відомий твір. Цей чоловічок у всьому цілком протилежний Іванові Васильовичу. Маленький, сухий, але жилий, до того ж такий жилий, ніби в нього, крім сухих м'язів, нічого й не було. Обличчя довге, ледь повісповане, зіплене з пучків м'язів та кісток, очі великі, сердиті, недовірливі, через увесь лоб широкий синій шрам, вуха маленькі, ніби приліплені до бугруватої лисої голови.

Максим дістав відкілясь манюсінські дерев'яні костяшки доміно.

— Зіграємо, чи що, хай йому лихо, нехай!

Іван Васильович велично кивнув головою, пробасив щось нерозбірливо, Корчагін, якимось смішно перебираючи ногами, переліз на інше місце, сів проти Максима. Розмішавши костяшки — такі манюсінські, що всі вони вміщалися в одній жмені, — Максим запитав у мене:

— Ти ж з якої?

— З тринадцятої.

— З тринадцятої? — переглянулись мої нові друзі. Від мене не сховалось те, що вони були здивовані.

— То це вас узяли з другої?

— З другої ж. А ви звідкіля знаєте?

Максим присвиснув. Голосно вигукнувши, — дубль шість, — сказав тихо:

— Земля чутками повниться. Передавали по параші, ніби втікати ви там збирались.

— Було таке.

Тепер я бачив, що моєю особою неабияк зацікавились і Іван Васильович, і Корчагін.

— Розповідай,— сказав Максим, забувши й кісточку поставити.

Я скося зиркнув на своїх партнерів.

— Кажі. Це — хлопці свої. Потім я тобі теж дещо розкажу.

Діда Максима я знав добре. Він працював у нашому районі від самої революції в лісових справах, був партизаном громадянської війни і старим комуністом. Коли б не замаскувався під оту нешкідливу пташу зозулю, не всидів би тут до цього часу. Але аж до початку війни ми з ним були знайомі здалека; я знав старого і, зустрічаючись, шанобливо вклонявся, бо я обожнював його; він теж знав мене, але здружились ми по-справжньому вже тоді, коли було нам доручено готувати таємні склади для майбутніх партизанів. Дід Максим виявився дуже простою і чулою людиною. Незважаючи на те, що він був від мене вдвічі з лишком старший, ми з ним по-справжньому потоваришували. Потім доля розкидала нас у різні кінці району. Наш партизанський загін, ще не встигнувши оформитись і організуватись, розсипався, довелося потім, у важких умовах терору й переслідування, збирати людей поодиноці. Розгромлені були й наші тайники. Дідові Бобровнику довелося йти з району.

В мене не могло бути від Максима таємниць. І я розповідав про те, як готували втечу, як провадили розвідку, як виробили план і як він у нас провалився. Слухають уважно, лише час від часу погукують, ніби в доміно грають,— бо то ж про людське око ми граємо,— переглядаються мовчки.

Вже тільки, коли я розповів усю нескладну історію нашої невдалої втечі, через якусь хвилину озвався Корчагін.

— А ви знаєте — розумно. Слово честі, розумно. І, головне, цілком реально.

Іван Васильович звільна повернув очі до дверей, довго туди дивився.

— Цілком реально. Ви праві, Корчагін.

Максим зашепотів мені мало не на вухо:

— А хай йому лихо, нехай! То це ж виходить: скільки в цій чортовій тюрмі камер, стільки й своїх планів.

І він мені розповів, що вони теж готувалися до втечі. І що в них було б вийшло неодмінно, коли б не ця дурна

перетурбація із робочими командами. Вони сиділи в якійсь підсобці, приліплені до тюремної стіни. Доловка там не цементована, а викладена кам'яними плитами. Отож вони й вирішили підкопатись по під тією стіною і вибратись отак на волю. Коли почали шукати місце, де краще копати, то натрапили на готову яму — хтось із тих, що до них сиділи в цій конурі, вже копався. І вони встигли вирити досить-таки глибоку шахту, пройти по під стіною, лишилось тільки викопатись на поверхню.

— Комусь пощастить,— задумливо примружив Іван Васильович очі.— Ті, що після нас туди попадуть, неодмінно втечуть.

І ми справді почули десь днів через двадцять про те, що німці виявили підкоп під стіною і розстріляли на тюремному дворі всіх тих, хто сидів у тій камері.

Другого дня почали вивозити тих, кого відібрали на роботу. Ми з свого другого поверху чули знайоме: «Давай, давай, сволочи!» Чули тупотіння багатьох босих ніг, бачили через підняте в камері внутрішнє вікно, мов у дзеркалі, як гнали кудись людей в самій білизні.

— От тобі й робота, хай йому лихо, нехай! — почував по-тилицю Максим.

— Може, то їх у лазню ведуть? — спробував був хтось розважити.

Але в камері сиділи люди досвідчені, вони добре знали, на яку то «роботу» везуть цих людей.

Сиділи всі принишклі, задумливі, готові кожної хвилини схопитись на ноги. Ніхто не думав, що черга не дійде й до нас. Але про нас поки що ніби забули — ані води, ані картоплі.

— Куди ж їх усе-таки вивозять? — допитувався хтось сам у себе.

І відповідь прилетіла із-за вікна.

— Гей, слухайте мене,— закричав хтось на подвір'ї.— Я — Іван Пісня. Нас ведуть на розстріл!..

Його голос то дзвенів голосно, то враз уривався, замовкав. Видно, Івана били чимось, змушували замовкнути.

— Я — Іван... Нас ведуть на розстріл. Я — Іван Пісня.

В мене сльози приступили до горла. Я впізнав Івана з голосу. От і прийшов його час. Даремно тоді сукав мотузка — тепер йому цю послугу зробить фашистська куля. Значить, треба й собі ждати того ж...

І ми ждали. Ждали байдуже, так, як ждуть завжди всі приречені.

Тільки ввечері затиш шум на подвір'ї. Але до нас ніхто не прийшов, не подав води, не дали й тих двох гнилих щоденних картоплин. Та, правда, ніхто й не думав у той час про їжу.

Другого дня зранку все повторилося спочатку. Знову те ж тупотіння босих ніг, знову те ж: «Давай, давай, сволочі!», знову, мов у калейдоскопі, пробігають на віконному склі піднятої рами білі тіні, немов мерці, покликані на міфічний страшний суд. У нас не стає сил ждати своєї черги. Швидше, швидше вже йдіть, кати! Не вимотуйте жил, не катуйте цим до божевілля страшним чеканням, стріляйте вже, мерзотники, хай швидше всьому буде кінець!..

У цей день вивозити закінчили трохи раніше, ніж напередодні. Але нам знову забули подати води, забули про те, що в'язні, хоч вони й ждуть смерті, але з'їли б хоч по картоплині.

— А хай йому лихо, нехай! — сказав похмуро Максим Зогуля. — Пофортунило ж нам — доведеться наступного дня ждати. Оце так придумав чортів син роботу.

Але наступний день почався в тюрмі, як звичайно: ранком занесли воду, подали картоплю, понесли, нарешті, з камери переповнені параші. «Велике переселення» закінчилось.

— Тиша скрізь, — доповіли, повернувшись, «парашутисти». — Тюрма мов оглухла. Тільки на нашому крилі не взяли нікого.

— Нічого, швидко знову виповнять, — сердито буркнув Максим, дістаючи з кишені своє саморобне доміно.

— Так. Доведеться ждати чергового розвантаження, — спокійно кинув Іван Васильович, розмішуючи кісточки.

Того ж дня, повільно, небагатослівно й обережно, поміж забитих «козлів», ми домовились учотирьох готуватись до втечі.

План був простий. Перш за все — вивчити людей, скласти надійну бойову групу. А там буде видно: може, впросимо відчинити дверцята, може, спробуємо розібрати грубку, а може, щось інше придумається. Головне — це підготувати людей.

І люди знайшлися. Того ж дня я переговорив із своїми друзями по другій камері. З них ніхто не обличив думки про втечу. В діда Максима теж, окрім двох військових, — мені він сказав по секрету, що Іван Васильович Філіппов і Корчагін — військові, — знайшлося ще двоє спільників. Отже, серед якихось сімдесяти пожилиців нашої камери вже на кінець дня створилась організація із дев'яти чоловік. Непомітно, під різними приводами, ми збились в один куток — так було зручніше відгородитися від сторонніх небажаних ушей.

В наступні дні ми уважно приглядалися до людей. І наша організація повільно, але надійно поповнювалась новими членами. Та згодом уся наша діяльність почала в'янути, а далі й зовсім занепадала. Справа в тому, що після «великого переселення» фашисти заборонили передачі. Цей дикунський наказ одразу наблизив усіх нас, ще живих, до самої могили. На тих двох ранкових картоплинах та півлітрі смердючої баланди, без хліба, без солі,— довго не протягнеш.

Голод надійно і владно захопив у свої хижі пазурі всю камеру. Люди весь час лежали, лежали мовчки, тільки інколи то один, то другий спинався на лікті і повз навколішки до бачка, щоб ковтнути теплої, як пійло, рудої води.

Наша четвірка — Максим, два військові та я — довго не піддавалась: усе грали в доміно. Але згодом і ми про нього забули. Кошавою рукою голод хилив голову кожному до підлоги. Вже навіть не вставали, коли в камеру заходив вартовий по тюрмі на вранішню та вечірню перевірки. Ще кілька днів тому підіймались, хоч одразу ж усі й падали додолу, а тепер не мали сили навіть стати на ноги.

В камері вільно розгулювала безнадія, чорна смерть лукаво шкірила свої хижі зуби. Надто важко стало після того, як одної ночі хтось із в'язнів збожеволів. Він повзав по камері, ганяючись за уявним смаженим курчам: от воно йому все стояло в очах — смажене, пахуче, рухливе курча. Він ловив його і не міг зловити. Під час ранкової перевірки бідолаха забрали з камери — його тягли два поліцаї, а він у той час хапав конвульсивно щось руками, кликав жалібно: «Ціп, ціп, ціп!..»

Страшна то річ — голодна смерть. До тринадцятої камери я по-справжньому ще не знав, що таке голод. У другій в нас було створено загальний котел, і Федір Петрович не кривдив нікого, тож хоч і ситі не були, але виглядали все ж людьми. Навіть чотириденний повний голод у тринадцятій ще не встиг зробити з нас кістяків, і, як жартував дід Максим, навіть гауптман, відбираючи «на роботу», вирішив, що нас ще рано відправляти в протитанкові рови в такому вигляді. Тільки тепер я відчув по-справжньому, що воно за кощова рука голоду. Ті дві картоплини, та баланда, та ще смердюча вода з бачка на одній волосинці підтримували горіння в організмі, не давали йому погаснути, але весь час тримали людину в такому стані, що вона, певно, не завагалась би з'їсти саму себе.

Страшне то почуття, коли ти падаєш від голодного запаморочення. Якось, коли ми грали в доміно, я захотів випити води. Звівся на ноги, ступив крок-другий і раптом відчув, як

підлога під ногами захиталася, в очах пішли зелені кола, а потім поплив жовтий туман і... я вже опинився на своєму місці. Коли впав, хто мене притяг на місце та поклав під голову торбину,— не пам'ятаю.

Отож нам було не до втечі. Від голодної смерті — однаково що від власної тіні — нікуди не втечеш...

Певно, ми всі так би й перебожеволіли в тій камері, коли б ранком одного разу нам не принесли грамів по сто хліба та не збільшили раціону картоплі аж до шести картоплин на кожного. З того ж дня почали приносити в камеру й передачі.

— Перелякались, видно, що вже й стріляти буде нікого,— жартував дід Максим.

Десь днів через три ми знову почали грати в доміно, а через тиждень уже вільно розгулювали по камері — жовті та зелені кола зникли перед очима. Всім тим ми завдячували двом старанним Максимовим небогам, що навіперемінно носили щодня дядькові хоч невибагливі, зате досить щедрі передачі.

На порядку денному знову постало питання про втечу. І я тепер виклав свій неймовірно зухвалий план, який виник у мене чи то внаслідок голодного маячіння, чи напівсонної уяви.

Щодня нас старанно й уважно перераховували в кожній камері, ніби боялись, що хтось перетвориться в муху та вилетить через тюремне віконце або стане мишею і чкурне у шпарку. Зрання нас рахували, змінюючись, коридорні. Ввечері підраховували вартові по тюрмі. Вартували по тюрмі два заступники чи помічники, біс їх зна, як їх назвати точніше, начальника тюрми. Про одного я вже казав — сухого, ненависного, що збирав завжди людей на розстріл. Другий помічник був добродушний, глевкий, як паляниця, чубатий дідуган Насінник, про якого ходили в тюрмі різні чутки. Казали, що цей Насінник — спадковий тюремник, що він і днює й ночує в тюрмі і що, коли нап'ється, то просить своїх підлеглих хоч на годину посадовити і його до камери. Коли ж напивається до чортиків, тоді на камеру не згоджується — садови його до карцера — та й тільки. Так-от казали, що й батько Насінників був наглядачем у тюрмі, і він сам з дитинства опанував цю професію. Він, як кіт до пічурки, звик до цих стін, до запаху тюремної параші, до в'язнівських стриженых голів.

Двічі на тиждень, у суботу і в неділю, Насінник приходив на службу п'яний, як хлющ. Коли в звичайні дні вітався з ув'язненими стримано, видно, за давньою звичкою, запитував,

чи немає в кого яких заяв чи претензій, то в ті рази, коли заходив напідпитку, все поривався виголошувати промови і не поспішав іти з камери. Тоді навіть наш коридорний і поліцай, що супроводив Насінника, ставали на порозі, зручно прихилившись до одвірків і, посміхаючись, поблажливо слухали «старого чудила».

— Здрастуйте, діти мої! — вітався плаксиво до в'язнів Насінник.— Чи живі-здорові ви тут, голуб'ята мої? Ех, щоб я не дждав був вас оце рахувати, а ви попадати під мій рахунок! Один, два, три... Ану, не вертись, синок, бо в очах двоїться. Раз, два, три, чотири. Тьху! Хіба це тепер тюрма, соколята мої? Чортзна-що, а не тюрма. Не встигнеш порахувати, вже гляди — ф'ю! — як вітром здуло. Не встигнеш звикнути до людей, а їх уже в пам'ятку записуй, на часточку на помин душі — тьху, п'ять, шість, десять... Ану, хлопці, порахуйте ви, — це до поліцаїв, — бо хитаються, бісові душі, з поля зору випадають.

Нас починає, посміхаючись, рахувати поліцай, а Насінник дістає з кишені заткнену кукурудзяним качаном пляшку і відклинає один ковток.

— Чортівня все, діти мої, весь світ і все навколишнє — одно розтяжимо понятіє... А ви, головне, сидіть тихо, смирно, не униваючи — коли-небудь же вона, оця канітель, та закінчиться?

Коли вже, нарешті, рахунок закінчено і Насінник переконувався, що цифра підрахунка і цифра, записана в нього на листочку, збіглися, він командував твердо:

— Гавриле, розкривай книгу.

Гаврило, — а він усіх поліцаїв чомусь звав тільки Гаврилами, — діставав олівця і якусь пошарпану книгу, в яку він ніколи й нічого не записував.

— Ану, голуб'ята, в кого які скарги чи, може, просьби? Давайте швиденько, бо вже нерано, а нам ще багато ходити.

Найчастіше ми переконували старого п'яницю, що все добре, скарг ніяких, а коли в камері був веселіший настрої, починали запитувати:

— Коли ж нас відціля випустять?

Насінник довго кудись дивився в одну точку, ніби ніяк не міг збагнути, про що його запитували, нарешті таки збагнувши, починав відповідати:

— Хто ж його знає, голуб'ята. Хіба ж це тюрма? Хіба тут ідеться про перевиховання людини? Тут ідеться, голуб'ята мої, про життя... Ех, чорт побери, всі ми з вами в тюрмі. І тут, і там... — Він невпевнено киває кудись, швидше вгору, ніж убік, товстопалою жовто-синьою, як в утопленика, рукою. — Ось

мені дали оцю от штуковину, — ляскає рукою по жовтій кобурі. — А вона мені потрібна, як свині наритники. Ви мене спитайте, чи вмію я з неї стріляти? Та я в руках її не тримав. Моя справа — замикати, відмикати, підраховувати, а не стріляти. Тьху! А ви, дурні, сидіть тихо — бо буде лихо. Гаврило, закривай книгу, скарг більше сьогодні не приймаємо. Відкладемо на завтра. Гутен таг, на добраніч, голуб'ята!

Насінникові після такої промови нелегко було потрапити в двері, і він часто прямував або в куток, мало не збиваючи товстими ногами парашу, або йшов просто на стіну. Тоді «Гаврило» заходив у камеру, ніжно брав свого начальника під руку і, посміхаючись, виводив до коридора.

Інколи Насінник поривався співати. Так, одного разу, побачивши в'язнів у напівпритомному стані, повалених голодом на тюремній підлозі, він спочатку затягнув був: «Алілуя, алілуя», а потім перейшов на героїчний мотив, затягнувши «Спите, орлы боевые».

Взагалі якщо в тюрмі й могла бути для в'язнів якась розвага, то це хіба те, що приносив з собою в камеру напівбожевільний від горілки Насінник.

Спостерігаючи всю ту процедуру підрахунку, запису в неіснуючу книгу скарг, п'яне варнякання Насінника, я якось подумав собі: а чи не єдиний це і не найнадійніший спосіб вийти на волю через оцього Насінника? Адже що простіше — дружно й несподівано кинутись на цю трійку, що завжди так безжурно, нікого не оберігаючись, заходить до камери. Роззброїти їх, не давши опам'ятатись, поліцаїв залишити в камері, а самим, переодягнувшись у їхній одяг, повести Насінника по всіх коридорах. Та його п'яного можна примусити зробити будь-що. Ця ідея дуже мені припала до смаку, але вона довго не трималася в порожній від виснаження й голоду голові.

Тепер, коли ми трохи оклигали, я виклав свій план дідові Максиму та Філіппову.

Вони обидва задумались, відповіді не одразу.

— А хай йому лихо, нехай! — нарешті пробурмотів своє звичне Максим і почав войовничо покручувати свої довгі козацькі вуса. — Оце ти задав нам загадку, так задав...

Філіппов уперто супив свої важкі золотисті брови над глибоко посадженими очима — важко було зрозуміти, як він сприймає мою думку. Нарешті, він зиркнув на мене якось особливо, чи то насмішкувато, чи то захоплено, покосився на сусідів по камері й сказав стримано:

— Сміливо. Розумно. І, мені здається, цілком реально. І, мабуть, єдино можливо.

Тепер ми нетерпляче ждали вечірніх перевірок. Якщо раніше на цю процедуру не звертали особливої уваги, то тепер жодна деталь, жоден рух тих, хто приходив до камери, не лишався непоміченим.

Десь через день чи два Філіппов сказав:

— Я гарантую успіх цієї операції. Треба: невелику, але дуже бойову й рішучу групу найміцніших і найжвавіших хлопців, напад повинен бути блискавичний і оглушливий, щоб уже через одну чи дві хвилини наші люди діяли в коридорі. За допомогою цього старого п'яниці буде неважко взяти всю тюрму в свої руки. Я — за здійснення цього плану.

— Я теж, — рішуче заявив Максим. — Та я, хай йому лих, нехай, сам отим двом «Гаврилам» в'язи скручу.

— Абсолютна згода, — озвався й Корчагін.

І ось ми — четверо — почали готувати цей зухвалий напад на тюремне начальство серед білого дня на очах цілої камери. Навчені гірким досвідом, вирішили багатьох у справу не втягувати, а всю камеру поставити в одну мить перед здійсненим фактом. Нам треба було підібрати з десятка рішучих, найдовірениших і найвитриваліших фізично людей.

Уже днів через п'ять ударна група була сформована. План розроблено в усіх деталях. Філіппов виявився неабияким організатором — усе передбачив, до найменшої дрібниці. Початись це мало дуже просто. День для нападу обрали той же: субота або неділя. Насінникові треба було подати якнайбільше питань та скарг, хтось повинен був знепритомніти — ми знали, що Насінник неодмінно тоді накаже «Гаврилові» подати непритомному води. І от у той час я мав осідлати самого Насінника, Максим — «Гаврила», а Філіппов — коридорного. Кожному з нас у ту ж мить кидалось на допомогу ще по двоє, решта — зачиняла двері, щоб шум та вовтузіння в камері не почули в коридорі. Озброївшись і переодягнувшись, ми, штовхаючи поперед себе Насінника, повинні були роззброїти всю поліцію і взяти тюрму в свої руки. До самого вечора пропускати всіх, хто заходив до тюрми, роззброювати і не випускати нікого за тюремні стіни. Вночі — вивести всіх в'язнів за ворота і різними дорогами, розсипавшись, виходити за місто в ліси. План був дуже простий і, як нам здавалось, абсолютно реальний.

Нарешті було призначено день виступу: наступна субота. В цей день, за нашим розрахунком, вартував старий Насінник. З відомим уже хвилюванням і тривогою почали ми ждати того дня.

І ось... Наступна п'ятниця. Світанки тепер починались за вікном дуже рано — вже десь о четвертій годині. Це вже було

літо. Без нас закінчилась зима, не бачили ми й весни, а сонце вже пекло по-літньому, інколи заглядаючи до нас у камеру, теж ніби на ранкову перевірку. Порахувавши в'язнів, воно швидко заходило за кам'яну стіну і вже не показувалось на очі до наступного дня.

Ми завжди прокидались разом із сонцем. Рано прокинулись і цього дня. Але для нас не існувало ні веселого сонця за вікном, ні горобиноного галасу, ні далекого шуму міста за мурами. В нас на думці одне — чи все передбачено, чи не забули, бува, чого врахувати? Адже завтра вирішується наша доля: або ми вийдемо, нарешті, на волю, або зірвемось, і тоді всіх нас перекосять ворожі кулі. Ми вирішили битись. Хай викриють наше повстання — ми забарикадуємося в тюрмі, відбиватимемось камінням, відстрілюватимемось із захопленої зброї, відгризатимемось зубами. Хоч і загинемо, але нехай знають там, за цими холодними мурами, що ми загинули, не скорившись, хай передадуть нашим, коли повернуться, що ми боролись, як бійці, і загинули в нерівній боротьбі, як радянські люди. І хоч, може, ніхто й ніколи не знатиме наших імен, зате всі знатимуть, що ми були до кінця вірними своїй Вітчизні і своєму народові.

Ці думки надавали рішучості, зміцнювали в своєму рішенні. Ми забули про всі можливі перешкоди, навіть про те, що фашисти можуть розстріляти нас ще сьогодні або завтра зранку.

Другого дня ми зрозуміли, що план наш залишається не здійсненним. У коридорі нагло затупотіли знайомі кроки, зашкрябали замки, заскрипіли двері і — ненависне: «Давай, давай швидше, сволочі!»

За одну мить усі вже були на ногах, якимось напівсвідомо притиснувши до боку свої порожні та напівпорожні торбини. Дійшло і до наших дверей. Вони розчинились широко, як го-лодна паща звіра, як ляда до могили.

— Виходь! З речами! Швидше, швидше, мерзота!

Ми сумовито переглядаємось із Максимом.

— А хай тобі лихо! Як нещастя, так і недоля. Я казав — відклад не йде на лад. Чи то ж не було минулої неділі...

Минулої неділі ми були ще не зовсім готові до втечі. Максим тоді справді був іншої думки. «Якби нам не довелось пожалкувати за цією неділею», — казав він. На його й вийшло.

Цього разу на подвір'ї в'язнів було трохи менше, ніж попереднього разу. Але все ж було мов на базарі — вишикували худючих, брудних, давно не вмиваних людей поліцаї, перелякано зиркали в усі боки людські очі, тхнуло потом і аміачними випарами.

Ми з Максимом тримались один одного — тут ми з ним були найближчими.

— Хоч у могилу разом ляжемо, хай йому лихо, нехай! — пробурчав Максим.

Нарешті в'язні були вишикувані в кілька нерівних рядів, з тюремної контори вийшов фашист. Усі аж роти розкрили від подиву. Що то за німець! Такого й за великі гроші, мабуть, нелегко побачити. Він був такий велетенський, що видався живою горою м'яса та жиру, загорнутого в зелену тісну обгортку. В ньому не менше двох метрів росту, в плечах — метрів півтора, а в животі — чи й у два вбереш. Важив він не менше, коли не більше, ста п'ятдесяти — ста вісімдесяти кілограмів. Супроти нього начальник тюрми Носенко видався засушеним чорним пуголовком або моською супроти слона.

Вязні весело переглянулись, забуваючи про те, що бачать перед собою власну смерть в образі ожирілого велетня.

На круглих, як дві м'які подушки, плечах фашиста сиділа велика кругла голова. Обличчя, кольору курячого жиру, жовто-рожеве, м'ясисте, трусилось, круглі щоки здавались двома приліпленими не до діла паляницями, ніс квадратний, запухлий, очі ледь помітні серед набряклих сизуватих мішків.

Ішов важко, переставляючи слонячі ноги. Ми з Максимом знову стояли в першому ряді і, коли з нами порівнявся цей велетень, аж віщулились. Нащо вже Максим був козарлюга, а й той, видно, відчув себе супроти німця дрібною комахою. Здавалось, коли б увесь жир, яким була обліплена ця напівлюдина-напівслон, рівномірно розділити між усіма худючими в'язнями, вони стали б схожими на людей, а німець тільки вільніше вітхнув би, позбувшись свого тягаря.

Фашист ішов ліниво, не виявляючи ніяких ознак того, що він щось відчуває або когось помічає. Коли він порівнявся з нами, ми почули, як цей велетень найбезсовіснішим способом, не звертаючи уваги на в'язнів, не соромлячись тих, що його супроводжували, голосно звільнився від шкідливих газів.

— А хай йому лихо, нехай, — зачудовано крутив головою дід Максим, після того як та процесія нас проминула. — Не пан, а справжня коксохімічна піч. Тхне, як з помийної ями!

Важкотілий німець проповз аж на край колони в'язнів. Тут він спинився, всім корпусом повернувся до натовпу, видно, силоміць змусив себе трохи ширше відкриті очні мішки, рудими очима оглянув людей. Відступив крок назад, щось гаркнув перекладачеві.

І відразу ж команда:

— Перший ряд направо!

Повернулисьь.

— Кроком руш! Не поспішайте. Йдїть тихо.

Не проходимо, а ледь просуваємося вперед, наближаючись до фашиста. Він по-діловому, як баришник, оглядає пильним оком кожного з нас, немов худобу. Час від часу важко рохкає. І тоді того, на кого рохнув німець, немов вівцю одлучають від стада, — становлять в окреме місце.

Коли ми з Максимом наблизились до зеленого баришника, в окремому кутку стояло вже десятка півтора ні живих ні мертвих людей. Річ зрозуміла — відбирали їх не на весілля.

Німець, коли до нього наблизився дід Максим, не повів і бровою, не розкрив рота, але рохнув.

— Вбік! Вбік, старий пес! — крикнули на Максима.

В мене аж на серці занило — не рохне. І підемо ми з старим у різні кінці. Хай би вже коли смерть, то разом.

І вже тоді, коли я майже проминув важку зелену тушу, почув глухий рохкіт.

— Вбік! Вбік, чи не чуєш, падлюка?

Я опинився знову поруч діда Максима.

— Ну ось, здається, й підійшли до фінішу, — сказав дід Максим.

За якусь годину вся тюрма пройшла тим похмурим, пенетруючим маршем перед очима ожирілого фашиста. До нашого гурту все підходили й підходили люди. Нас відтиснули в досить-таки просторий куток. І коли, нарешті, пройшов останній ряд, нас набилось уже повний куток.

Подвір'я спорожніло. Всіх тих, кого не відібрав товстун, знову погнали до камер. Нас він побажав побачити ще раз. Поліцаї швидко вишикували нас рідкими ланцюжками, і важкотілий товстун ще раз усіх оглянув. Тільки цього разу вже сам, важко переставляючи свої дубові ноги, пройшов між рядами. На подвір'ї стояла така тиша, що навіть у найдальшому кінці чути було важке німецьве сопіння та безсоромне порипування — його, видно, безперервно надимало, ніби в нього був не живіт, а дріжджовий завод.

Кількох чоловік з наказу німця вивели з рядів, негайно вивели в тюрму. Ми ще хвилини двадцять стояли надворі, аж поки, видно, нами товстун намилиувався досхочу. Тільки тоді він неквапливо зняв з голови велетенського кашкета, і перед нами виблиснула пітна, жовта, ніби виліплена з масла, кругла голова без жодної волосини. Великою носовою хусткою почав витирати піт на лисині.

З галасом і криком поліцаї повели нас до камер. Тільки ми вже не попали до своєї камери і навіть на свій коридор. Нас

загнали так само на другий поверх, але на протилежне крило. Тут на всіх камерах було написано: «Робоча».

— В діло, значить, пустять не сьогодні-завтра, хай їм лихо, нехай,— похмуро пожартував дід Максим.

Ми з ним знову опинилися в одній камері. Філіппов, якого теж виروهав до нашого гурту товстун, попав до сусідньої камери.

Розсілися по кутках і почали ждати кінця. В тому, що наступив кінець — по очах було видно,— ніхто не сумнівався.

Надійшов вечір. Усі трохи ніби ожили. Розуміли: те, що мало відбутися сьогодні, буде завтра. А поки що в нашому розпорядженні був вечір, була ціла ніч. Перезнайомилися один з одним, розпиталися, хто відкіля, хто кого зустрів у якій камері.

Ніч пролетіла, мов спалах блискавки: тільки-но, здається, задрімали, а вже й світанок. Ждали мовчки, кожен думав своє. Ніхто не хвилювався, ніхто не скаржився. За такий час, у такій тюрмі можна звикнути до всього.

Принесли воду. Подали картоплю. Тюрма жила звичайним, знайомим нам життям. І всі з надією ждали дванадцятої години: коли до цього часу не візьмуть, значить, нам давалось строку жити аж до понеділка. В суботу німці «трудились» лише до дванадцятої, в неділю теж відпочивали. Минула дванадцята година. За баландою вже чулись розмови, хтось навіть чогось був засміявся. Непомітно підійшов час вечірньої перевірки.

Насінник зайшов до камери з таким виглядом, ніби потрапив до нас на іменини або на якесь сімейне свято.

— З новосіллям, братці! Становись хутенько — підрахуємо. Ану ж бо: раз, два, три, чотири, ану, не вертись, голубчику, щоб я тебе за двох не порахував... Шість, сім... здається, збились. Ану ти, Гаврило,— в тебе очі молодші.

«Гаврило» почав нас старанно підраховувати, а Насінник, покректавши, дістав із-за пазухи пляшку, розкоркував, відхлиснув раз-другий:

— Скарги або прохання які є?

Озвався Максим:

— Пане начальник, а що ото воно значить — робоча камера?

Насінник сонними очима блимнув на Максима, хитнув п'яно головою.

— Як робоча? Де — робоча? Для чого — робоча?

— В нас он на дверях написано.

— Написано? Не бачив...

Переставляючи важкі ноги, Насінник вийшов з камери, заглянув на наші двері.

— Не бачу... Крейдю, чи що, написано? Ага, вловляю... робоча. Ну, так же... Це воно, соколята, і є. Тепер усі робочі — пани і робочі. Ото ви, значить, і є: не пани, а робочі. Ну, вітаю... Гаврило, цифра зійшлася? Гутен таг, на добраніч, арештантики!

Двері зачинилися, а ми з Максимом тільки зітхнули: яка була нагода. І для чого тільки розігнали нашу камеру! Це б уже заварилася каша, і, без сумніву,— справа пішла б добре. А тепер жди понеділка...

Не знаю вже чому, але в неділю навіть у тюрмі стає світліше. Чи не тому, що в цей час кожда примара смерті ховається кудись за двері, ждучи свого слушного часу?

— Ех, бувало, в неділю збирались ми гуртом десь у пивній,— починав мріяти ще до схід сонця хтось із мрійників.

Його підтримували.

— В поле вийти о таку пору: жита хвилюються, картоплі відцвітають — красаота!

— Або в гості піти до тещі...

— А я любив на базар... От благодать! Вивезеш що, продаси, а тоді купиш шкалика, оселедчика та сядеш на возі... ех, матінко моя рідна!

В мене перед очима моя матінка. Любила вона цей веселий день, неділю. Разом з сонечком встане, умиється росою. Вижене корівчину за город, сама пасе, мене, бувало, будити жаліє. А мені ж воно набридло, те пастухування! Тільки, бувало, ляжеш, тільки заснеш — уже будять: вставай, он хлопці вже корів вигнали. І встаєш. Очі не відкриваються, ноги не слухаються, рот до ушей — позіхаєш, ще не прокинувшись, а йдеш. І так, напівсонний, ідеш, аж поки не потрапиш за ворота. А там одразу ж знайоме: «Агей, щоб ти здохла!» Це хтось із хлопців. І корова чиясь стала, задерла вгору морду — мукає. Мукає протяжно, із стогоном, і ти від усього того одразу ж прокидаєшся, сон мов рукою знімає, і вже підтюпцем, і вже кричиш, як інші: «А куди ж то ти, щоб ти була маленькою лопнула!» А в неділю мати будить, уже коли сонце росою вмиється та вгору підіб'ється. Будить ласкаво. «Вставай, дитино, вже ген нерано. Йди ще ти трохи попаси, а я вареничків на сніданок зготую, бо ж сьогодні неділя».

Велике то було свято — неділя. В цей день дозволяється далеко раніше пригнати додому корову, в цей день мати застинала стола новою скатертиною, клала посеред столу хлібину із дрібком солі, сама ходила якась помолоділа, всім

задоволена. На стіл подавала урочисто, припрошувала до їжі лагідно, пестливо. Ех, повернути б мені оце зараз хоч одну ту неділю, щоб ще раз побачити свою матінку, щоб сісти так поважно, чемно до столу, а опісля вийти на вулицю та побігти разом з своїми товаришами на луг кудись або на озеро, в ліс чи в поле.

— Тобі ж це скільки років? — чомусь запитує Максим.

— Та вже... двадцять сьомий.

— Ого! Дід уже. А я аж удвічі від тебе молодший. Он як! Уже п'ятдесят п'ятий стукнув.

Максим задумливо підкручує вуса, видно, він і хоче, й лінується говорити:

— П'ятдесят п'ятий. Чого тільки не було на віку, чого не переживав тільки, хай йому лихо, нехай! А подумаєш — ніби й не жив.

Потроху старий розговорився. Видно, не стільки для мене говорив, як згадував уголос:

— На цукроварні попоробив. У нас півсела з половини літа йшло на заробітки. О, в'їлися вони мені в печінки, ті заробітки. Робиш, бувало, робиш — і буряки копаєш, і возиш з поля до самих морозів, а додому все одно, як і виходив, — без чобіт повернешся. От не повіриш, а я і вінчався в громадській кереї. При капличці в нас була спеціально ота одежина. На громадський кошт пошили сіру керею та й князювали в ній. У багатів, у тих — кожухи та бекеші, а наш брат громадську керею на плечі тербичив, хай йому лихо, нехай!

Вже уважніше слухають Максимову розповідь в'язні, присуваються в наш куток. Схоже на те, що не спогад старечий слухають, а щось важливе, таке, без чого не можна далі жити.

— Керея ота мені всю душу перевернула. Як одягнув я її тоді, як опекла вона мені плечі, то довго ходив, відчуваючи себе так, ніби на мені вся шкіра облізла та й ніяк не загоїться. Хіба ж то воно справедливо? Хіба ж вони крапці від нас, хоч оті й багаті?

Я одразу збагнув, до чого все це веде Максим.

— Аж тоді вже я заспокоївся, як революція всіх людей порівняла. Думав — нарешті правда прийшла на землю, а воно, хай йому лихо, нехай, бач, на що знову завернулося? Як це вчора Насінник сказав? Ми не пани, а люди робочі. Авжеж, робочі. Худоба робоча, а на худобу завжди хазяїн знайдеться.

Ці слова прозвучали як важкий докір і самому собі, і всім нам. Справді, як же це так, що ми — вільні радянські люди — сидимо ось тут безвільні й нетерпляче ждемо, поки оті м'ясисті пани накинуть нам на шию ярмо та запряжуть, як волів,

у плуга. Мені стало ніяково. Ні, ніколи я не буду рабом. Краще смерть, аніж рабство. Боротись, боротись до кінця. А Максим уже замовк. Він, мабуть, усе сказав, що думав сказати. Святковий настрій з усіх мов рукою зняло. Для нас не було навіть неділі. Для нас у світі не існувало навіть найменшої іскри справжньої людської радості.

...Весь понеділок ніхто не присідав ні на хвилину, всі були збентежені, мов труєні мухи, сновигали з кінця в кінець камери, Але по нас не прийшли. Не прийшли і у вівторок. І тільки в середу враз у коридорі нагло залунав гучний тупіт, забрязкали зброєю.

— Яку? — чуємо, питає коридорний.

— Двадцять другу.

Це, значить, до нас. Стоїмо бліді як смерть.

Відчиняються навстіж двері.

— Без речей! Виходь.

За нами прийшли якісь незнайомі. Але яка то різниця — хто потягне тебе до ями?

Похмуро товпимось до виходу. Я жадібно дивлюся через голови — на подвір'ї повинна стояти машина. Як відбуваються такі процедури — я добре знав ще з восьмої камери.

Але двір був порожній. Тільки біля контори тупцюваав гурт поліцаїв, виряджених у білі костюми. Це фашисти вигадали для них форму: коротенький піджачок і штани.

Серед двору нам наказали стати. І в ту ж мить наш гурт оточили поліцаї в білому. Широко відчинились ворота, і перед нами показала міська вулиця. Не поспішаючи, виходимо за ворота. Куди нас поведуть зараз оці куцоштанні? З подивом оглядаюсь навколо. Невже це, справді, вже літо? Та як же це воно насмілилось прийти сюди без нас, як воно запалило цю всю красу для чужоземців?

Тихо шуміли густим листям дерева, каркало в своїх чорних гніздах вороння, лінивий вітер крутив по дорозі пилюкою, люди ходили в легкому одязі, а хтось із нашого гурту топтав пил рудими розтоптаними валянцями. Були й такі, що вбралися в зимові шапки, одне слово, кожен одягнув те, що мав, тим більше, що не готувались на оцю незрозумілу прогулянку по місту.

Ми йшли сумною процесією посеред вулиці. Пообіч купами цегли лежали колишні будинки, заростали бур'яном та картоплинням колишні двори. Траплялися поодинокі перехожі — вони не звертали на нас уваги. Видно, люди звикли до всього. Дивно було дивитись на жінок. Серед них траплялися й досить пристойно вбрані, випещені. Ці йшли не оглядаючись і не

горблячись, якимись порожніми очима проводили вони по колоні приречених і ліниво відвертались. Ті ж, що жалібними поглядами супроводили нас, самі мало чим відрізнялися від нас зовнішньо, тільки й того, що позад них не йшов поліцай з гантіркою на бойовому взводі.

Ми йшли мовчки, ніхто ні в кого не питав, куди йдемо і чого йдемо. Всі дуже швидко стомились, ще більш уповільнили крок, а міським руїнам, здавалось, не буде кінця.

Нарешті нас вивели за місто, в поле. Я знав — на цих землях колись збирав урожай та вигодував худобу приміській радгосп. Видно було — тепер теж щось там зеленіло на полях. Нас посадили в канаву на перепочинок. Запилена, вже жовта трава видалася м'якою жаданою постіллю. Лежали мов побиті. «Ось тобі й втікай,— подумав я,— коли тут сили немає пішки йти, а не те що бігти».

Видно, те ж саме подумав і дід Максим, бо пробубонів:

— А хай йому лихо, нехай, невже це старість уже налягла на ноги? Іду, мов спутаний, мов по гирі пудовій на кожній нозі...

Швидко до нас підбіг якийсь невеличкий, схожий на таргана, лупатий, чорний чоловічок. Зняв кепочку перед поліцаями, відрекомендувався:

— Завгосп Гарель.

Критичним оком зиркнув на нас, чвиркнув крізь зуби:

— То оце та кадра? О, ці напрацюють! Це ж, видно, все комісари та більшовицькі начальники — хіба ж вони звикли працювати?

— Працюватимуть,— байдуже проїдив старший конвоїр.

— То от що, панове комісари,— звернувся до нас тарганкуватий Гарель.— Будемо оце ось поле виполювати. Знаєте, що таке буряки? Буряки — це така рослина, що ви її колись у борщі їли, дармоїди прокляті, а ми — дивились, як ви їсте. Отож тепер, поскільки ролі помінялися, ви будете дивитись, як ми їстимемо ті буряки, а ви їх нам полотимете. Зрозуміло, панове комісари?

Нас пустили на те поле, мов череду на пасовисько. Тарганкуватий Гарель помилився — перше ніж ті буряки перепали йому в борщ до столу, вони швидше попали на наші голодні зуби, що не гребували ніякою їжею. Почалася гарячкова прополка тієї бурякової плантації. Тільки не бур'ян виполювався, а старанно відшукувались буряки, що вже встигли подекуди дорости розміром до картоплини. Ми ледве змахували з такого бурячка пісок та землю, і він одразу ж зникав у бездонних, голодних шлунках ув'язнених.

Тільки трохи вгамувавши голод, почали виривати бур'ян, що рясно вкрив усе поле, і вже виполували бурячки тільки на вибір — де червоніші та більші.

Буряки. Звичайні, червоні, столові буряки. Оті самі, що їх жінки щодня ніжно очищають ножем, кришать дрібненько та вкидають у борщ. З них ще роблять і вінегрет. А взагалі — в нас недооцінюють ще цих бурячків. Знали б ви, які вони смачні сирими, тільки-но з землі, в пісочку, в поросі. Вони солодкі, вони ароматні, вони такі, що, здається, нічого в світі немає смачнішого за них. Ось спробуйте — і ви в цьому переконаєтесь. Одне тільки можу порадити. Для того, щоб вони видались вам точнісінько такими, як нам тоді на полі, — потерпіть отак хоч з місяць, хоч тижнів зо два посадьте на двох-трьох картоплинах та кількох склянках води в день. Інакше, мабуть, буряк вам видасться звичайним буряком, і ви не повірите моему захопленню цією невибагливою і такою звичайною рослиною.

Світ відкрився до нас зовсім новою стороною. Ми сп'яніли від духмяного подиху поля, від гіркокого запаху свиріпи. Ми не могли натішитися гарячим пестливим сонячним промінням, яке так давно цілувало наші білі, безкровні обличчя. Ми не могли наслухатися пташиного щебету й ніжного гудіння бджіл та джмелів, ми не могли намілуватися далекою голубою смужкою річки і знадливим покликом далеких лісів.

— Невже ото воно й далі так буде? — чи то запитував у мене, чи то розмовляв сам з собою дід Максим. — А вважай, комусь же треба земельку обробляти. Бачиш, які бур'яни погнало? А жерти ж хочуть. Чув, як варнякав отой жук? Його ж тепер зверху, хай йому лихо, нехай!

В дідових очах світилася надія. Я знав, про що думав старий. Як не стережи отут серед поля, а не встережеш. Дай тільки трохи нам сили набратися, та оглянутися, та організуватися.

— Жаль, — кажу, — що роз'єдали нашу камеру. Філіппова немає, Корчагіна.

— Роз'єдали, хай їм лихо, нехай. Треба починати все спочатку, — згодився Максим.

Десь після обіду до нас почали підходити жінки. Поодинці, по дві. Старенькі бабусі, передчасно зів'ялі молодичі. «А чи мого тут немає?» — одне запитують. «Немає». Куди тут знайти твого, коли всю Україну посадили в тюрми, погнали так, як ось нас, під гвинтівкою, вивезли в протитанкові рови та глибокі яруги. Сумовито похитавши головою, жінки відходять, не забувши все ж передати нам якщо не півдесятка огірків, то

буханець хліба, якщо не жменю сухарів, то якогось картопляника. Так у нас назбиралося трохи їжі, яку ми принесли вже десь після заходу сонця до своєї камери.

Голодних у нас того дня не було. В камері панував піднесений настрій, не вгавали розмови.

— От що воно значить робоча камера...

— Ге, серед людей не пропадеш.

— Головне, надія якась є в житті.

На що саме надіявся той, хто сказав ці слова,— сказати важко. Але, мабуть-таки, думав так само, як і я з дідом Максимом.

Саме з тим чоловіком я й вирішив познайомитись ближче. Заговорив з ним про надію. Тільки допитливо зиркнув, але не відповів. Я зрозумів: організувати незнайомих людей не так буде легко.

Другого дня всі прокинулись рано, як і годиться робочим людям, поснідали кожен тим, що в нього збереглося від учорашніх подавань — в кого бурячок, в кого огірок, а в кого й хліба скоринка,— і почали ждати, поки покличуть нас на роботу. Але про нас, видно, в цей день забули. Взяли сусідню камеру, а ми так цілий день і просиділи під замком. І в усіх одразу ж підупав настрій.

— Очі тільки відвели...

— А щоб веселіше йшов під обуха, коли покличуть.

— Та, видно, таки обуха не минути, хай йому лихо, нехай.

Не взяли на роботу й наступного дня. Нам тепер залишилося тільки одне — втішатися спогадами про те, як нам бабусі дарували картопляники, та смакувати в уяві червоні буряки.

— Треба починати все спочатку,— сказав якось дід Максим, і я його зрозумів цілком. Так, треба було починати все спочатку. Тим більше, що в нашому розпорядженні був такий чудовий, ще не здійснений план. Треба було тільки організувати камеру.

І ось ми з Максимом почали пильніше приглядатись до людей, заводити особисті контакти. Але швидко розчарувалися. І що воно за люди такі нам попались? Вони ніби не розуміли свого становища, ніби сподівались ще на щось.

— Тільки брали б на роботу,— зітхали всі в один голос.

І ми з Максимом ніяк не могли зрозуміти, чого вони ждали від тієї роботи?

В один із тих днів, коли ми, нудячись, блукали по камері, ждучи чогось непевного, непомітно відчинилися двері, і до нас впустили незнайому людину.

Якось несміливо, навіть з острахом, той чоловік переступив поріг, та так і лишився стояти на місці, ніби ждучи особливого запрошення. Був він ще молодий, білявий, круглолиций, білошкірий, ніби не обличчя в нього було, а презерле яблуко-папіровка. Одразу важко було здогадатись, чи то він весь був налитий водою, чи від природи мав такий колір. Синіми, подитячому добрими очима він довірливо дивився на людей. Вдягнений був у осіннє коричневого кольору пальтечко, з кишені якого виглядало його єдине багатство — старі, з овечої кожушини рукавиці. Дивно було дивитись, що людина в гаряче літо тримає в кишені рукавиці, але, як ми незабаром побачили, ті рукавиці заміняли незнайомцеві подушку. На ногах — розтопані черевики, чорні в дудочку, пожмакані штани.

Він стояв мовчки хвилину, другу, третю, немигаючими очима дивився на нас, мов побачив щось незвичайне.

— Сідай, чоловіче добрий, — озвався до нього Максим, — бо в ногах немає правди. Так-то, хай йому лихо, нехай.

Незнайомий ще якусь хвилину ніби роздумував, що йому робити: стояти далі чи сідати. В'язні мовчки переглядались.

Потім він несміливо відійшов від дверей, вибрав вільне місце, неквапливо зняв з плечей пальтечко, акуратно згорнув його, вийняв з кишені рукавиці, поклав усе те на підлогу. Винувато оглянувшись, присів навкарачки.

— З якої камери, друже? — запитав хтось.

— Га?

Незнайомий дивився на нього допитливо, ніби здивований тим, що почув людський голос.

— В якій камері сидів? Чи зовсім новенький?

На лобі в незнайомого ледь заграли легенькою хвилею зморшки. Він, видно, намагався щось збагнути, пригадати. Тепер добре було видно, що його обличчя було нездорове, брезкле, налите водянками, а сині, добрі очі пройняті якимсь туманом, через який то спалахують яскраві іскорки розуму, то враз гаснуть і тонуть безслідно.

— Я з одиночки, — нарешті тихо, якось винувато озвався він.

— Ого!

Ми знали, що в тюрмі існували одиночки для найнебезпечніших, на думку фашистів, в'язнів. Але, як виявилось, що нікому з усіх, хто сидів у нашій камері, не доводилось бачити живу людину, що вийшла б з одиночки. Отож інтерес до новенького враз виріс, його обліпили з усіх боків, розглядали безцеремонно, як якусь диковину. Та й те сказати — не так уже й багато в нашому житті було таких сенсацій.

— І довго ти сидів у самотності?

Знову хвилинка, а може, й дві напруженого роздумування.

— Чотири... чи, може, й п'ять місяців.

В'язні з подивом і виразом жаху в очах переглядаються. А він, подумавши, додає:

— Тоді ще була зима. Початок березня...

— Ого!

— А зараз який місяць? — поцікавився новенький.

За такий час, сидячи в самотності, не бачачи живих людей, можна було загубити лік дням.

— Зовуть тебе як?

Він знову на хвилину задумується.

— Василь. Василь Стьопін.

Максим допитливо глянув мені в вічі. Я знаю, що він подумав: «Невже можна забути власне ім'я? Щось тут не те».

Я знизую плечима. «Хто зна. Могли людині забити зовсім памороки. Це ж самотність».

— Звідкіля ж ти, Василю? — запитує Максим.

— Я?

І знову задумується чоловік так, ніби став оце перед щонайприскіпливішою комісією.

— З Брянська.

— Як же тебе занесло до нас, чоловіче?

— Я йшов додому.

— Ну, як воно в самотності?

Якийсь внутрішній спалах у синіх дитячих очах Василя освітлює йому в обличчя:

— Так, як взагалі в самотності.

Всі зрозуміли, що смішно запитувати про те, що й так ясно. І Василеві дали спокій.

А він сидів мовчки й далі роздивлявся якимсь особливим, чи то вкрай здивованим, чи то розчарованим поглядом кожного з своїх співкамерників, ніби розшукував серед нас когось рідного або знайомого. Він дивився на кожного так довго й так уперто, що вже аж ніяково ставало від такого погляду.

— Що ти так дивишся, Василю, хай йому лихо, нехай, що аж мороз по шкірі йде? — запитав у нього Максим.

— Я забув, які люди, — винувато опустив очі Василь, і ледь помітний рум'янець вперше за весь час промайнув на його водянистому обличчі.

Тепер він дивився на людей закоханим поглядом, якимось крадькома, ніби соромлячись не тільки нас, а й самого себе.

Я здивовано помітив, що вся камера почала цуратись Василя. Довго не міг я зрозуміти чому. І тільки підслухавши ше-

п'ят кількох чоловік, що сиділи по сусідству, зрозумів, що всі, так само, як і ми з дідом Максимом, побоюються — чи не шпигуна, бува, підсунули нам у камеру.

На роботу нас не брали. І ранком одного дня, коли в коридорі знялася якась підозріла метушня, відчинились двері до нашої камери, а старший тюремник крикнув:

— Шість чоловік, швидко! Давай, сволочі! — Ніхто, звісно, не повірив, що беруть на роботу. Отож поліцаям довелося прикладами вибити за двері ту шестірку.

Весь день у камері було похмуро й важко, хоч за вікном нестерпно палило сонце. Сиротливо лежали речі тих, кого взяли. І як же всі були вражені, коли ввечері в коридорі знову знялася метушня, стомлено зачалапали чийсь кроки, відчинилися двері до камери і зайшла вся наша, вже пом'янута камерою, шестірка. Всі вони були стомлені, червоні, як помідори, від палючого сонця, але щасливі, вдоволені. Разом з ними влетів у камеру духмяний запах лугових квітів і трав, запах волі і безмежного простору. Їх справді водили на косовицю, в луг.

Того ж вечора камера довго бубоніла, щасливчики щедро ділилися огірками та вареною кукурудзою з тими, хто просидів у камері. Принесли й звістку, ніби нас справді мали з тюрми переправити в найближчий час до концтабору.

— О, коли б у концтабір! — з радістю в голосі озвався хтось.

— Думаєш, хрін солодший від редьки?

— Ну, все ж таки...

На що надіялись люди, чого раділи від перспективи переходу до концтабору, — кожний звів тільки власній думці.

Знову потяглися дні. Знову нікого не брали ні на яку роботу. Потім вигнали якось усю камеру за ворота, цілий день пісок для чогось тягали з передмість тачанками. Натягали його цілу гору, а потім знову про нас забули.

Камера жила гарячковим, неспокійним життям. Людям хотілося вже одного — куди-небудь, хоч чортові в зуби, аби за ворота тюрми. До всього того долучалися ще й недобрі вісті з фронту. Ми бачили, що фашисти ходили бундючно, поліцаї були веселі. Навіть до нас у камеру доходило, що фашисти повели небачений наступ на Кавказ, дорвались до Волги, подеюкували, ніби вже оточили Москву і йдуть на Урал.

— А ми тут сидимо, хай йому лихо, нехай, — невдоволено бурчав Максим. — Брешуть, безумовно, але, видно-таки, нашим там нелегко. Ех, швидше б за ворота!.. — зітхав він.

Я знав, про що думав Максим Бобровник. Сам рвався на волю, до товаришів, до тієї зброї, яку переховав Максим і про

місце схованки якої я вже довідався. Хотілося одного — вирватись за ці ненависні мури.

Нарешті одного дня, тільки-но в камеру заглянуло сонце, як у коридорі загупали кроки, зашкрябали замки до камер. Вся наша камера стала на ноги. Люди вже не знали, що їй думати: на роботу чи в протитанкові рови?

Відчинилися двері.

— З речами! Всі до одного!

«Ось тобі й робота».

Йдемо похмурі, не вірячи в те, що смерть прийшла в такий чудовий літній ранок.

На подвір'ї — машин не було. Але хто зна — чи не стоять вони там, за ворітьми. Біля контори — великий гурт білоштанників. Нам уже казали, що ті, які в білих костюмах, на розстріл не беруть. Значить, таки на роботу.

А в тюрми все виводять і виводять людей. Ось з'явився і Іван Васильович.

— Філіппов! — кличе його дід Максим.

Філіппов неквапливо, але впевнено, міняючись місцями з передніми, пробирається до нас. Ми його зустрічаємо радо, немов найдорожчого родича.

— А хай йому лихо, нехай, — басить дід Максим, — ти ж, Іване Васильовичу, як це відірвався від нас?

— Перед самим носом зачинили вашу камеру, а мене в суїдню. Це що ж вони з нами робитимуть?

— А дідько його знає. Хіба ж відгадаєш, що в них на думці?

В цей час до нас протиснувся Василь Стьопін. Він довго й допитливо дивився на Філіппова, явно не наслідуючись заговорити. Нарешті, його помітив сам Філіппов. Він з подивом скинув на лоб свої великі густі брови, в сірих очах засвітився радісний вогник.

— Невже Стьопін?

— Точно так, товаришу ком...

Філіппов суворо насунив брови, і Стьопін, збагнувши, що переборщив, осікся:

— Я, Іване Васильовичу.

Вони дивились якусь мить один одному в очі, мов люди, яким було так багато чого сказати і які розуміли, що говорити не можна.

— Дуже радий, дуже радий, — нарешті урвав мовчання Філіппов. І він, безперечно, не кривив душею.

В очах у Стьопіна, синіх, уже прояснілих, проступали зрадливі сльози.

Тим часом уже усіх вишикували в одну колону по вісім у ряд. Наперед вийшов сам начальник тюрми Носенко, сухий і аж сірий, немов старий-старий ворон, прокашлявся і сказав напутнє слово:

— Так от що, значить. Ви йдете в концтабір. Німецька велика армія вже майже добилась перемоги, а тому настав час, коли кожен з нас повинен чесно й самовіддано трудитись. Ви йдете у новостворюване господарство, і мені велено передати вам, що працювати повинні не покладаючи рук, бо ледарів там не потерплять і будуть просто-напросто стріляти, як собак. Та не посмійте тільки, мерзотники, втікати, бо за кожного втікача стрілятимуть п'ятнадцять заложників. Ясно вам? От ідіть і працюйте, коли хочете жити.

Відчинились ворота. Колона, оточена з усіх боків поліцайнею в білих кудих піджачках, повільно рушила з двору. Носенко відступив набік, немов Наполеон, заклав за борт чорного френча руку, примруженими очима дивився на в'язнів. В його погляді світився жаль — видно, жалкував, що стільки матеріалу одразу позбувалась його ненаситна установа.

Кожен, переступивши тюремні ворота, зітхає полегшено: «Хай ти йому згриш», «А хай тобі лихо, нехай». Хтось навіть жартома трічі сплюнув набік. «Щоб тебе більше не бачити, проклята тюряго!»

Колона розтяглася по вулиці — чоловік чотиреста. Люди йдуть повільно, але бадьоро. Хоч «хрін від редьки й не солодший», але кожному попереду світить веселим вогником якась надія. «Концтабір — це не тюрма. Колючий дріт — це не цегляні мури». Я дивлюся на людей, ловлю їхні повеселілі погляди і розумію, про що думає кожний: «Ніякий концтабір мене не втримає. Хай помру — але однаково вирвуся на волю».

Ми йдемо вже знайомими вулицями, споглядаємо сумні руїни міста, здимаємо густу пилюку своїми важкими ногами. На нас, хто байдуже, а хто з сльозами на очах, дивляться перехожі. За нами, мов хвіст за кометою, тягнеться зграйка жінок в убогих кофтинах, в замизьканих хустках, з білими торбинами на плечах. То жінки або родичі тих, що топчуть пилюку на дорозі, або тих, кого тут немає, а їх давно й безнадійно розшукує рідня.

Колона в'язнів, немов похоронна процесія, повільно тягнеться через усе місто, виходить на околицю, добирається до приміського села і тільки тоді звертає на широку польову дорогу. Там, удалині, на піщаному горбі, відкритому всім вітрам, видніються якісь споруди. Здогадуємось, — ото він і є, той самий концтабір.

Обабіч дороги ростуть уже знайомі нам буряки та картопля. Трохи далі дозріває ячмінь, віддвігає гречка. До війни ці землі належали примиському радгоспу. Тут відгодовували свиней, птицю, молочну худобу для найперших потреб міста. Виявляється, і новоспечені господарі надумали одержувати належний зиск з того господарства. Тим більше, що дармових рук вистачало, тюрма була повнісінька працівників. І ось нас вели тепер до концтабору, який створено не для того, щоб зберегти нам життя, а щоб нашими руками вирощувати буряки й картоплю для панства.

Нестерпно палить сонце. Клубочиться густим стовпом курява з-під сотень ніг, залазить у ніс, у рот, люди чхають, пирхають, але йдуть, бо раді швидше дихати ось цим, густим від пилюки, польовим повітрям, аніж отим тюремним, настоящим на ядучих випарах параші.

Повз саму колону, знявши завісу рудої пилюки, промчала легкова відкрита автомашина. Ресори в ній осіли аж до самої землі — на задньому сидінні, зайнявши його все без лишку, розлігся вже знайомий нам двохсоткілограмовий фашист.

Ось уже постав перед очима мов на долоні весь той концтабір, наше нове місце повільного вмирання. Він височів на горі, немов якась фортеця, з чотирма баштами по кутках, тільки що не кам'яна, а густо виплетена з колючого дроту в кілька рядів. На тих баштах, що були подібні на звичайні протипожежні вишки, стояли поліцаї з гвинтівками. За плетивом колючого дроту вишикувався ряд низеньких бараків, наполовину вкопаних у землю, виднілися лише похилі дахи, криті чорним толем.

Перед нами гостинно розчинилися широкі, виплетені густо з колючого дроту ворота. На воротях, пихато надувшись, стояли два поліцаї. Біля воріт виблискувала свіжою дошкою будка, в якій можна було сховатись від дощу. Посеред табору, ближче до воріт, — невеликий, акуратно складений з сухого бруса будиночок з просторою верандою. На цій веранді уже стояв товстелесий німець, пильно вдивлявся нам назустріч. Цей будиночок був відокремлений колючим дротом від загального двору концтабору, де розміщалося підряд дев'ять довгих бараків. За тим дротом, вишикувавшись у ряд, немов почесна варта, стояло чоловік п'ятдесят, а може, й більше в'язнів. Коли ми підійшли до них близько, я одразу ж розпізнав знайомі вуса й лукаву посмішку пана старости. Виявляється, що Федір Петрович уже був тут. Далі я впізнав і Сашка Ковалю.

На веранді, перед якою нас поставили, було троє: вже відомий нам товстун, молодий, опецькуватий чорноокий хлопчина,

що не міг чомусь устояти на місці, і ще якийсь сухорлявий, похмурий тип із смішно почепленим парабелумом.

Зарохкав щось глухо товстун.

Дзвінким, деренчливим голосом закричав опецькуватий хлопчисько-перекладач. Він передав нам те, що казав німець:

— Тепер ви в концтаборі. На світі так повелося, що кожний робить своє. Одні воюють, а інші працюють. Німецькі війська вже успішно закінчують війну. Отож хай собі вони воюють — то їхня справа. А ваша справа — працювати.

Нам здавалось, що товстун і половини не казав того, що на крикував на нашу голову отой проноза-перекладач.

— У концтаборі — не те що в тюрмі. Тут вас добре годуватимуть. Тричі в день тих, хто на роботі в господарстві, і двічі — тих, хто в самому таборі. Годуватимуть доброякісним м'ясом і видаватимуть по сто п'ятдесят грамів хліба. Отож, щоб була робота.

Нарешті товстун відрекомендувався:

— Це говорить вам начальник табору майор Замраут.

Переклавши це, чорноокий шанобливо вклонився товстунові.

— Всіма справами табірною життя керуватиме пан Майстер.

Перекладач зробив поважливий уклін у бік миршавого чоловічка, що непомітно горбився в кутку веранди. Він був у напіввійськовій формі, і той парабелум висів на ньому до смішного незвично. «Певно, він і в руках його не вміє тримати», — подумав я чомусь.

Після промови Замраута відчинили ще одні ворота, вже в самий табір, і ми зустрілися з тими, які стояли за дротяною загорожею.

— Пане старосто! Федоре Петровичу! Ви ж як сюди потрапили раніше від нас?

Пан староста, зміцнілий, засмаглий і від того аж якийсь інший, незнаний, лукаво мружить очі, покручує сиві вуса:

— Як потрапив? А який же біс вам побудував оцю ось гостиницю, як не ми? Тут цілі хорони для вас звели, хай їм чорт.

До нас підійшов несміливо Василь Стьопін. Винувато спинився перед паном старостою:

— Здрастуйте, Федоре Петровичу.

Пан староста здивовано розширив очі, ударив Стьопіна по плечу:

— Васильок? То ти, чортова душа? Ти ж як сюди попав?

Василь вдоволено мружив свої сині очі, але, видно, не поспішав розповідати приятелеві, як він попав у ці хорони.

— Ви ж відкіля знаєте один одного? — здивувався я.

Федір Петрович застерезливо зиркнув на мене і, оглянувшись навколо, сказав тихо:

— А це ж один з моїх хлопців. Я його туди послав, а він, бач, де опинився.

Я з пошаною глянув на Стьопіна. Даремно, значить, ми з такою недовірою зустріли його в камері.

Ніби на ствердження слів товстуну Замраута, нам одразу ж подали обід. Розсілися серед табору, на свіжому повітрі, на гарячому пісочку навколо жерстяних тазиків з паруючою несолоною капустою. Десь аж на самому дні знайшли «фляш», тобто щедро обіцяне м'ясо. Це був шматок коров'ячого шлунка, схожий на сирицювату підшову.

Хотіли були розділити по шматочку на кожного, але те м'ясо не давалось ділити його. Тоді вирішили віддавати те м'ясо кожному по черзі. Отож одразу комусь із щасливчиків випало по жеребкуванню те перше м'ясо. Він кинув його до рота, жував-жував, та так і проковтнув нерозжоване.

Після обіду розвели по бараках. Кожний барак було розраховано на сто чоловік. Отже, поки що ми освоїли тільки п'ять приміщень — решта мовчазно ждала поповнення.

З того дня почалися наші концтабірні будні.

Жили ми в темному, по самий дах закопаному в землю, бараці з єдиним, маленьким, густо переплетеним ґратами віконцем на задній стіні. По обидва боки неширокого проходу були відгороджені дошками два засторонки, застелені тонким настилем прілої чорної соломи. Та солома й була нашим невибагливим ложем.

У концтаборі вже з першого дня склався свій режим і свій розпорядок. Вмиватись нас водили до великого дерев'яного корита, з якого треба було черпати воду руками. Взагалі все було тут дуже звичайне і вбоге, ніби ми повернулися до якогось напівдикунського способу життя. Світла ми не знали: ввечері, після того як нас замикали в бараках, ми світили власними очима.

Але в концтаборі були й свої примітні речі. Правда, була це єдина річ, але в своєму роді. Майже посеред табору стояла дощана будова, зроблена з особливим смаком і любов'ю. Кажали, що коли її споруджували, сам Замраут не відступав від майстрів ні на крок, бо вбиральню будували не тільки під його особистим наглядом, а й за його творчим планом. Це була не звичайна, відома всім вбиральня, а вбиральня німецького типу. Поруч неї, тільки відгороджена колючим дротом, стояла пофарбована в блакитне, розкішна вбиральня, на якій завжди

висів акуратний нікельований замочок. То вбиральня самого Замраута.

Так-от, загальна вбиральня для в'язнів була побудована з ласки майора Замраута і за типом його власної вбиральні. Заходячи сюди, треба було неодмінно скидати взуття і сідати на сідало, немовби в м'яке крісло. І, боронь боже, хай би хто надумав не здійснити цього закону. В убиральні невідступно стояв з палицею один із найгевалкуватіших поліцаїв і нещадно бив по плечах того, хто посмів би порушити наказ начальника табору.

Після того, як кільком найнепримиреннішим до новітньої вбиральні перепало кия, охочих до порушення правил не було. Але не більше як через два тижні всі в концтаборі люто шкребли ноги і ребра — поширилась така короста, що люди аж плакали від люті й безсилля.

А в усьому іншому було все звичайно.

Штат табірною начальства не був роздутий.

Окрім відомого вже нам товстуну Замраута — начальника табору, був ще Майстер — біс його знає: ми так і не знали, чи то його прізвище, чи посада, — та проноза-перекладач Альфред. Решта — поліцаї, яких міняли двічі на місяць: видно, боялися, щоб ті не змовилися з ув'язненими.

Замраут у нас був рідким гостем. Він приїздив раз у день, сідав на веранді, скидав круглого великого кашкета і годин дві обідав. Одразу ж після обіду, мов сита гусінь, повільно не йшов, а ліз до свого блакитного будиночка, відмикав нікельований замочок і відсиджувався тут не менше, аніж за обідом. Після того сідав у машину і їхав до міста.

Перекладач Альфред був справжній чорт. Хто він, що він — ми не знали. Чи його в Німеччині де вишкребли, а чи, мабуть-таки, на наших хлібах вигодувався, але був такий проноза, яких світ не бачив. Його зелений куций френчик без погонів та чорна пілотка так і метлялись то біля німців, то серед поліцаїв, то між в'язнями. І головне, що з усіма він знаходив спільну мову.

Коли приїздив Замраут, Альфред вигинався перед ним вужакою. Тільки-но Замраут гаркне, Альфред уже знав, чого тому хочеться. В машину сідає Замраут — Альфред з такими вихилясами розстилає килимок на сидінні, що так і здається — ось-ось і сам ляже під начальницький широкий зад.

Дружив він і з поліцаями. Все торгувався з ними: то за сигарети, то за носові хусточки, то за кремінці для запальничок — все було в Альфреда, аби тільки в тебе були марки.

Альфред і з в'язнями був запанібрата. Він завжди був готовий повідомити рідних про ваше місцеперебування — за марки, безумовно. Якщо зараз марок не було — бо й де ж їм тут узятись! — він згоджувався ждати, поки їх принесуть з дому дружина чи родичі. І не дивно, що за Альфредом, тільки-но він виходив за табір, створювався цілий хвіст. За ним так і ходили молодіці та дівчата. Він одне тільки й знав, що носив щось у кишенях до своєї конури в начальницькому будиночку. Але в боргу Альфред ніколи не залишався. Одержавши хабара, він викликав із гурту в'язня, від рідні якого одержав платню, і вів його за ворота на побачення. Одне слово, з усього було видно, що Альфред за марки і батька рідного продасть.

От кого остерігався і, видно, побоювався і сам Альфред, то це — Майстра. А що таке отой Майстер — ми довідалися дуже швидко.

Другого дня, десь о п'ятій годині ранку, нас підняли на ноги. Нашвидку вмились, потім одразу ж до вбиральні — як хочеш, хоч зараз користуйся нагодою, хоч подумай, але вдруге тебе сюди вже не пустять. І одразу ж після тих процедур — за роботу.

Робота в таборі нескладна. На двох чоловік — дерев'яні ноші. Декому — заступи в руки. Ті, що з заступами, накидають на ноші землю, ті, що з ношами, проходять повз копачів. Отак, поки пройдеш, навалять тобі з верхом, аж руки до землі вириває. Оту землю треба для чогось перенести з одного кінця табору в протилежний. Швидко ми побачили, що то була марна робота, бо через день-два ту ж саму землю переносили назад, на те місце, де взяли її раніше.

Годині о дев'ятій прийшов уже знайомий нам тарганкуватий завгосп Гарель і взяв дві бригади по двадцять чоловік. Заздрісними очима провели ми за ворота щасливців і знову взялися за ноші.

Десь перед обідом на подвір'я вийшов Майстер. Дуже він смішний був і незграбний, цей Майстер. Він, як ми довідалися пізніше від Альфреда, не з Німеччини сюди приїхав, а виріс у нас, на Поволжі, серед нащадків німецьких колоністів. Ходив у цивільному, зовсім не по-війському горбився і весь час кривився — біс його знає, чи звичку таку мав, чи в нього щось безперервно боліло. В нього й справді був вигляд тяжкохворого, якого вже доїдала якась невилгойна хвороба.

Замішавшись між в'язнів, він довго ходив, мовчазно приглядаючись до того, як тупцювали по колу, мов коні на тупчаку, пари з важкими ношами. Йому явно заважала важка кобура, що теліпалась мало не біля колін. Поглядали на нього зневаж-

ливо, з внутрішньою посмішкою — що йому, мовляв, робити тут, цьому Майстрові?

Але ми тяжко помилились. Роботу для себе Майстер знаходив щодня і знаходив навіть тоді, коли, здавалось би, її годі було відшукати.

Походивши так з півгодини, Майстер раптом чогось спинився. Його вузькі очі, облямовані сизими кружками, спалахнули безпричинним гнівом, він увесь аж затрусився від люті.

— Ти як працюєш, каналія, донерветер!.. — підскочив він до одного з в'язнів.

Той від несподіванки затрусився, спинився перед Майстром.

— Ти чого спинився, ледацюго, донерветер, каналія, що я тобі, виставка, чи що?

В'язень затупцював неслухняними ногами.

— Бігом, каналія, донерветер!

В'язень, з чола якого рясно покотився холодний піт, задріботів був ногами, але ж куди йому бігти та ще й з таким тягарем.

І тут сталось несподіване. Одним спритним рухом Майстер підхопив свою кобуру і за мить уже змахнув холодним парабелумом.

— Стій! — вискнув він.

Переляканий в'язень випустив з рук носі, випростався перед Майстром. Не цілячись, той вистрілив людині просто в голову, а потім, уже в лежачого, ще двічі розрядив пістоля.

І враз заспокоївся. Вдоволено чмихнувши, подув для чогось на дуло парабелума, поклав його до кобури і повільною ходою пішов обідати.

Десь опівдні до табору повернулася одна група з роботи. Ми спочатку не зрозуміли, в чому річ. Запитливо тільки поглядали на них, знічених, принишклих, що топталась жалюгідною купкою перед начальницьким будиночком. Бачили, як на веранду вийшов Майстер. Він тепер, коли поруч не було Замраута, видавався і більшим, і грізнішим. Чули, як щось крикнув. І вже полетів наказ: вишикувати всіх перед будиночком.

«Що таке? В чому річ?» — очима запитуюмо один одного. І тільки тоді, коли стали поруч з тими, що повернулись з роботи, довідалися: хтось, виявляється, втік з тієї роботи.

Серце виповнюється радістю — ось воно, значить, що таке концтабір. Один день живемо в ньому, а вже комусь пощастило.

Але чому це Майстер відбирає людей з колони? Відбирає мовчки, уважно оглядаючи кожного. Відбирає найвиснаженіших, старших віком. Відібрав рівно п'ятнадцять... Вони стояли

проти нас: ні живі ні мертві, очима запитуючи: для чого це нас? Але хіба хто знав?

Так вони й лишались стояти біля будничка. Нас знову бігом — на роботу. Згодом побачили — оточили поліцаї тих п'ятнадцятьох тісним колом, дали в руки кілька заступів, повели за дротяну загорожу. Обігнувши табір, порівнялись з тим місцем, де ми носили пісок, і спинились. Наказали копати.

Копали довго. Вже тільки тоді, коли тих, хто копав, не стало видно з ями, а серед поля виріс високий горб піску, наказали всім тим, хто не копав, стати над ямою. До ями підійшов Майстер. Заглянув для чогось туди, потім простяг руку з пістолетом. Тріснув сухий постріл, другий, третій. То вбили копачів. Потім Майстер зайшов ззаду в'язнів, які стояли над ямою, підтримувані за руки поліцаями, і почав стріляти кожного в потилицю.

— Прощайте, друзі! — долетіло до нас розпачливе.

В усіх нас вивалились з рук ноші. Згадали — то здійснювалось попередження Носенка: за всякого, хто посміє втекти, буде розстріляно п'ятнадцять заложників.

Майстер виявився дуже діяльним і невтомним. Не було того дня, щоб він не розрядив у чиюсь голову свого пістоля. Кажали, ніби робив він це для апетиту: їсти не міг, коли не понюхає свіжої крові.

І що це справді так, ми довідались наступної неділі.

В неділю і в нас, табірників, як і в усіх порядних людей, був відпочинок. Замраут у цей день до табору не приїздив. Його машиною прибула в гості до Майстра дружина, худорлява, ширококоста німкеня, з цілим виводком дітей. Їх було так багато, і були вони такі непосидючі й метушливі, що й перерахувати їх було неможливо. Всі сухорляві, цибаті, в коротеньких штанцях, вони, мов зграя хортів, навперейми бігали по табору, мов собаки, приносячись до всіх кутків.

Сам Майстер ходив у присутності своєї, на голову від нього вищої, половини споважнілий, якийсь винуватий. В усякому разі, ми того дня не ждали, що смерть насмілиться вилетіти з кінця його парабелума.

Та помилились.

На тій самій веранді, де завжди любив посидіти за обідом, ніби навмисне дратуючи голодну уяву табірників, Замраут, розсілась біля столу сім'я Майстра. Нам було видно, як довготелеса Майстриха виставляла на стіл із плетених кошиків страви — в каструлях, у тарілках, в паперових кульочках, — як гарикала на дітей, що, мов оси, накидалися на все те, заглядаючи на стіл, як голодна собачня. Нарешті вся сім'я Майстрів

оточила густою зграєю той стіл, видно, збираючись узятись за ложки.

В цей час сердита Майстриха запримітила, як комусь із нашої завошивленої братії заблаглося, на власне безголов'я, недалеко від колючої загорожі влаштувати вошобойку. Не відчуваючи біди, горепаха уважно виловлював дошкульних паразитів у своєму вбогому одягу, виставивши проти сонця свої сині ребра. З гнівом вказала на нього пальцем Майстриха.

Майстер похмурим поглядом зиркнув у той бік, куди показала дружина, і неквапливо зійшов з веранди. Заклавши руки в кишені штанів, що було дуже недоброю ознакою, він попростував до того бідолахи. Хтось від бараків крикнув був застережно, в'язень підняв голову, тривожно оглянувся, і, нарешті збагнувши небезпеку, підібрав своє манаття, та кинувся навтікача. Але від Майстра втекти було неможливо. З ним завжди ходив велетенський собака, видно, інтелектуально аж ніскілечки не відсталіший від свого господаря. Тільки-но Майстер гукнув до втікача, щоб той спинився, як собака вже перепинив шлях бідоласі.

Випустивши з рук свій напівзотлілий одяг, зігнутий в'язень широко відкритими очима вставився на Майстра. Той підходив неквапливо, ніби він просто собі прогулювався, став перед приреченим, широко розставивши ноги. Похитуючись ззаду наперед, він прискаленим оком якийсь час свердлов свою жертву.

— Мерзотнику! Ти не міг собі знайти місця, де бити свої воші? — прошипів нарешті. — Ти, негідник, насмілюєшся паскудити в присутності дами? Хам! Сволота! Мавпа!

Майстер тими короткими, як постріли, неприємними вигуками все більше й більше розпалював себе. Навіть здаля було видно, як наливаються кров'ю і лізуть на лоб його невиразні очі, як трусяться сині мішки під очима. Нарешті тим невловимим рухом, на який був здатний тільки він, Майстер підхопив кобуру, парабелум блискавично опинився в правиці, непомітний викид руки вперед і — бах, бах! Синьоребрій силует людини важко осідає, простягається на землі. Пес в ту ж хвилину кладе на груди забитого свої важкі бурі лапи. Майстер повертається кругом. Від веранди галасливою зграєю хортів кинулись на те видовище Майстрові нащадки. Пес загарчав, голосно гавкнув — це значило, що забитий ще хрипить, не хоче розставатись із життям. Майстер повертається назад — стріляє ще двічі, і тільки тоді пес заспокоюється, відходить від трупа.

В цей час до забитого підбігають кущоштанні Майстрові нащадки. Вони, мов мухи, обліплюють забитого, копошаться,

щось один одному показують, лепечуть. Видно, рахують — чи всі кулі їхній татко всадив у голову своїй жертві, чи, може, яка й схибила. Майстер уже біля самого будиночка зупиняється, щось гавкає дітям. Ті неохоче покидають труп, спочатку ліниво, а потім собачим галопом біжать до накритого столу.

Сім'я Майстрів приступає до трапези.

Обід закінчується дуже швидко. Ще пес не встиг поглинути недоїдків, а Майстри вже збираються кудись, кричать, галасують, чубляться. Нарешті всі йдуть за ворота концтабору, несучи урочисто на фанерній дошці велику мішень. Вони прямують до березового гаю, що вабить своєю білістю позаду табору, метрів за триста, а може, й менше.

Через якихось півгодини у тому гайочку спалахують постріли — то Майстер навчає своє кодро власної професії.

В таборі тим часом життя йде звичним колом. Викопали серед двору яму та поховали забитого. Все це робилося під суворим наглядом поліція, бо забитих треба ховати тільки там, де їх наздогнала куля, і могилу одразу ж рівняти з землею, утрамбувати, одне слово, зробити так, щоб і сліду на землі не лишилося від того, хто її щойно полив кров'ю.

Ще й могили не втрамбували як слід, коли вдарили на кухні в жерстянку — покликали на обід. Тільки то був не поминальний обід, а звичайний, щоденний. Замраут дотримав слова — тепер ми кожного дня харчувалися м'ясом. А щоб хто, бува, не сумнівався в тому, те м'ясо час від часу на очах у всіх урочисто завозили до кухні і вивалювали під голим небом — хай коптиться. Возили десь раз на тиждень по дохлій худючій коняці, на трупі якої, коли що й залишалося придатним до вжитку, то хіба що тільки кістки та жили. В усякому разі, це було таке м'ясо, що навіть мусульмани, які цінують конину над усе, в таборі їли баланду, зварену на тому м'ясі, відвертаючи носи набік. Але їли. Доводилось. Голодна людина не те що дохлого коня — собаку з'їсть. Ми ж були завжди голодні.

Наш обід закінчився куди швидше, ніж обід Майстрів, ще й з тою різницею, що після нас не те що собаці, а миші не було б чим поживитися. В'язні розповзлися хто куди. Дехто, переконавшись, що Майстри ще не повертаються, взявся за сангієну, хто засів біля саморобних карт, а хто, хоч як це дивно, підставив свої ребра сонцю — хай, мовляв, засмажуються.

Ми збираємося у найдальший і найглухіший куток. Нас багато: Філіппов, дід Максим, Корчагін, Сашко Коваль, машиніст Молибога і я. За нами йде Василь Стьопін і ще з десяток хлопців — тих, що разом з нами готувалися в тюрмі до втечі.

Один тільки пан староста мусить триматись осторонь нашого гурту. Йому й тут, у таборі, поталанило — призначили його на «капо», тобто на старшого над бараком.

Це капо було новиною в таборі. В тюрмі — там староста камери, а тут — по-німецькому — капо. Капо призначалися із найжорстокіших в'язнів, а може, саме те звання робило їх жорстокими. Тільки оці капо мали право бити коли завгодно дубовою палицею своїх підлеглих, приганяючи їх до роботи. Видно, важчої кари не можна було придумати Федорові Петровичу, як ця.

— Я за своє життя дитини не вдарив, а тут наказують бити дорослих людей! — жалівся мені Федір Петрович.

Але посада є посада. Мусив носити того кия, мусив махати ним над худючими спинами людей, хоч і не було такого випадку, щоб він ударив когось дошкульно.

З в'язнями капо повинен був тримати себе зверхньо, без будь-якого панібратства.

— Угадали, іродові душі, — знайшли для мене кару, — зітхав старий, помахуючи своєю палицею.

Нас шестеро — сідаємо за карти, решта по два-три чоловіки влаштовуються поодаль, як заслона. Їхнє завдання — не допустити на нашу нараду сторонніх.

Сашко Коваль довго для чогось тасує карти. Філіппов відкриває нашу нараду. Незвично в такій обстановці звучать його тихі, ледь чутні слова.

— Товариші, — звертається до нас Філіппов, і ми переглядаємось щасливо, помічаємо один у одного сльозу в оці.

— Товариші! — повторює Філіппов. — Ми в концтаборі. Ми — радянські люди. По-різному ми сюди попали, але всі — в ласки окупантів. Чи ж нам скорятись своїй долі? Ні, ми не повинні скорятись, схилитись перед ворогом. Вони нас не залякають ані поодинокими вбивствами, ані масовими.

Дід Максим похмуро опускає голову, зиркає в бік Сашка Ковалю.

— А ти, хай йому лихо, нехай, розкидай карти. Слухай і розкидай.

Молодий кабардинець, що був заслухався Філіппова, спалахує на хвилину, винувато схиляє голову, починає розкидати карти.

— У нас є надійна група людей, готових до втечі. Це — комуністи, найпередовіше ядро нашого табору. Безумовно, що серед нас таких є ще сотні. Хіба ви не бачите, що в очах кожного світиться думка про втечу?

— То правда, — згоджується Максим.

— Отож наше завдання, товариші,— втеча.

Ми тримаємо в руках карти, але забуваємо про гру. Враження таке, коли дивитись збоку, що всі глибоко задумались над ходом, бо, видно, кожному хочеться будь-що виграти. Нарешті дід Максим похопився:

— Виходжу шісткою.

— Згода? — запитує Філіппов.

— Згода,— в один голос.

— Б'ю тузом.

— Пропоную: створити підпільну організацію в таборі.

— Згода!

— Дев'ять!

— Треба обрати центр керівництва, товариші.

— Згода.

До підпільного комітету обирають Філіппова, діда Максима та мене.

Ми граємо в карти так, як, видно, ще ніхто ніколи з гравців не грав. Не дивлячись на фігури, ми їх викидаємо поперед себе, приймаємо, складаємо в колоду, роздаємо знову, але жодним словом більше ніхто про них не згадує. В нас іде гаряче, одноставне обговорення плану нашої діяльності.

— Треба завербувати нових, надійних людей,— каже Корчагін.

— Але робити це треба дуже обережно,— застерігає дід Максим.— Бо трапиться один слабкодухий — і пропало все діло.

— Більше б нам таких, як Василь Стьопін,— каже задумливо Філіппов.— Командиром батальйону в нашому полку був. Так ніби непомітний та скромний, а орел. На нього треба буде орієнтуватись, коли щось станеться з кимось із нас.

На хвилину примовкли — згадали, що смерть стоїть за плечима в кожного, і, перш ніж ми втечемо, вона ще не одного з нас покладе в землю.

Уважно приглядаюся до своїх друзів. Які вони всі різні, але їх об'єднує одна велика і важлива думка.

Ось Філіппов. Він сидить гордо, прямо, великий, кощавий. Він на цілу голову вищий від кожного з нас, і коли б на нього нагнати Замраутове тіло, напевне, комендант виглядав би супроти нього хлопчиськом. А зараз він, мов непокрита хата,— весь грає кістками, вилицями, випнутими вперед важкими надбрівними дугами, круглим лисуватим черепом. Колір його обличчя сірий, землистий, нездоровий. Просто важко повірити в те, що людина в такому стані може рухатись, ходити, робити щось, а головне, бути сповнена енергії і рішучості.

— Батьківщина нам не простить, коли ми всю війну просидимо склавши руки,— каже похмуро він.

— Якраз тут дадуть скласти руки, хай йому лихо, нехай! — сердито пирха дід Максим.

Максим Бобровник роками, видно, не набагато старший за Філіппова, але він ще тугий, міцний, як старий дуб, отой, що весь зжилавів, покритися міцною, як терпуг, корою, цупко вчепився за землю. Він смаглявий, незважаючи на голод, мускулястий, схожий, надто коли він голий до пояса, на того запорожця, що плюнув на всі злигодні та вдарив лихом об землю. Нащадок колишнього козацького роду, він приніс і до нашого концтабору отой надзвичайний спокій, віру в прийдешнє, зневагу до смерті, солоний жарт на устах і якусь особливу, вишумовану під сонцем любов до товариства.

Поруч з Максимом кібчиком вигнув свою тонку худорляву спину Сашко Коваль. Його тонке сухе обличчя кавказця нервово грає всіма м'язами, а очі поблискують то сонячно, то хижо, то в них закипає ненависть, то якесь особливє, теж виспїле на сонці, ласкаве тепло. Він засмаглий, як циган, горбоний, з ріденькою, невеликою, гострою борідкою. Вуса чомусь зовсім не ростуть у Сашка. Кабардинець на льоту ловить кожне слово — він згоден в усім, він готовий на все.

— Ми сидіти склавши руки не будемо,— рішуче каже він.

Тільки Корчагін, похмурий, гостролиций, сидить мовчазний, час від часу поблискує гострим відданим оком на Філіппова. Він завжди небагатослівний, але нам відомо: послати Корчагіна в огонь — піде в огонь, послати в воду — не задумуючись, полізе й туди. .

Машиніста Молибогу ми пізнали вже в таборі через Федора Петровича. Це саме він розповів мені тихцем, що Молибога — комуніст, ще до війни був нагороджений «Знаком Пошани» як кращий машиніст депо, що німці дуже хотіли його посадити на паровоз, а він рішуче відмовився. І на паровоз не сів, і ордена не віддав. От вони його й тримають — видно, таки думають колись зламати, посадити на паровоз.

Вже при першому знайомстві з машиністом я пройнявся до нього повагою й довір'ям. Це був красивий молодий чоловік, якого навіть голод та щоденне чекання смерті не позначили своєю печаттю. Він якось особливо світив до кожного своїми великими очима, примушував кожного задивитися на себе, бо володів і отим класичним римським носом, який досить-таки часто примудряються запозичити собі українці, і чорними, як шнурочки, вже чисто українськими бровами, і тією тонкою

смаглявістю, яка скрашує навіть худючі вилиці і робить людину особливо мужньою і красивою.

Познайомившись зі мною, він посміхнувся хорошою, одвертою усмішкою, одразу ж став цілком серйозний і сказав твердо:

— Казав мені Федір Петрович. Можете мною розпоряджатись цілком: готовий на все. Навіть на смерть.

Філіппов після розмови з Молибогою лишився дуже вдоволений і одразу ж порадив увести його до складу організаційного підпільного комітету.

Тепер Молибога сидів вільно, переводив очі з одного на другого, ніби вивчав кожного з нас, і стільки було в тому погляді тепла й любові, що, помітивши їх, просто не можна було не відплатити йому тією ж повагою і любов'ю.

Від бараків почулася пісня. Так, так, любий читачу, це вам не причулося. Частенько, бувало, збившись до купи, в'язні тихо підтримували когось із тюремних заспівувачів і співали з якоюсь особливою душевністю і тугою, з таким глибоким почуттям, з яким, мабуть, уміють співати тільки приречені, тільки ті, яких спогад та ще хіба пісня тісно зв'язують з минулим.

Біля бараків зібрався гурт людей, створив коло, і вже до нас долітає якомсь особливо виспіване, не голосами, а серцями змученими, давнє, безсмертне:

Ревуть, стогнуть гори-хвилі
В синесенькім морі.
Плачуть, тужать козаченькі
В турецькій неволі.

Філіппов повільно повернув у бік співаків свою велику важку голову, заслухався, а на його зморшкуватому чолі все збиралися й збиралися глибокі зморшки.

— Плачуть, тужать...— промовив він ніби до власних думок.— Скільки вони виплакали й перетужили!

І враз гостро, якомсь молодод, рішуче блиснув оком:

— Думаєте, не кожен з отих співців мріє про те ж, що й ми?

Я дивлюся на співаків. До них усе більше й більше підходить людей, коло шириться, зростає, все нові й нові голоси вплітаються в пісню, і вона звучить уже не тільки скаргою, а й закликком, вона лине над усім табором, її чує і перекладач Альфред, і поліцаї, але мовчать, можливо, заслухались, а можливо, й не насмілюються заборонити.

— Де ж ви, хлопці-запорожці,
Сини слави й волі?
Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкої неволі?..

З особливою силою, надією і навіть докором звучать ті слова, і кожному з нас зрозуміло — не про тих турецьких невільників співають невільники сьогоднішні, то вони виливають слъзками-словами свою тугу, то вони ждуть визволення, вірять у нього, тільки бояться, що не доживуть до тієї щасливої хвилини.

— Визволення може прийти занадто пізно, — зітхнувши, озивається Молибога, і з ним усі мовчки згоджуються.

Пісня затихає. Але вона ще звучить у душі, вона викликала особливий настрій, той настрій, коли людині хочеться плакати й співати, любити й ненавидіти, не задумуючись, кинути на колючий дріт і вчепитись зубами в горлянку ворога.

В моїй голові, як блискавка, мигнула думка: «Як ми будемо втікати?»

Філіппов нахмурич чоло. Всі дивляться на нього.

— Це питання треба серйозно обміркувати. Треба зважити все, придивитись. Мабуть, найкраще буде — створити міцну групу в бараці, зробити таємний підкоп і вночі вийти з барака, потім розрізати дріт.

— А мені здається, — кажу рішуче, — треба організувати повстання. Скільки їх, тих німців та поліцаїв? Жменька супроти нас.

Корчагін гостро якомсь, ніби аж вороже, блискає на мене суворим оком:

— Але в них автомати, кулемети, гвинтівки. А в нас — оці ось руки...

Він простягає всередину кола свої сухі, жилаві, з кривавими чорними пухирями на долонях, скарлючені руки. Безумовно, вони слабка зброя проти кулеметів.

Я запитливо зиркаю на Максима.

— А що, коли зв'язатись з нашими хлопцями? Коли через них одержати хоч би пару пістолетів?

Максим, не розуміючи, кліпає очима. Потім його погляд враз прояснюється, він войовниче хапається за вуса.

— А правда, хай йому лихо, нехай! Іване Васильовичу, ось ти послухай. У нас на волі є свої хлопці, є закопана зброя. Коли влаштувати гуртом комусь втечу та зв'язатись з ними, — ми можемо одержати зброю прямо сюди, в табір...

Філіппов увесь спалахнув:

— Це було б просто чудово. І взагалі я згоден — треба готувати повстання в таборі.

Ми зовсім забули про карти. Слово за словом, деталь за деталлю вимальовується наш план. Втікати! Але втікати не поодинокі, бо це буде дуже дорого коштувати, втікати всім

табором, втікати так, щоб цей табір після нашої втечі взагалі перестав існувати.

— Я готовий хоч і зараз здійснити наказ комітету, — рішуче підіймає голову Сашко Коваль.

Але Філіппов іншої думки. Він вважає, що втечу треба організувати мені. Адже тепер я знаю, де зброя, і мені відомі ті люди, що візьмуть зброю до рук.

Та справа впирається ось у що: коли то ще мені випаде нагода втекти, а Сашко переконує, що він втече сьогодні ж.

— Ми, коли будували табір, дещо передбачили. Сам я вже давно б утік.

Ми знаємо, що це так. Сашко Коваль мав певну нагоду вийти з цього табору. Їх, кавказців, тоді взяли не випадково. Саме фашисти розвивали наступ на півночі Кавказу, отже, треба було заздалегідь готувати кадри катів власного народу. Всім їм запропонували вступити в поліцію і їхати кожному додому наводити «нові порядки». Охочих знайшлося троє чи четверо — решта відмовилась. Серед тих, що відмовились, був і Сашко Коваль.

І комітет ухвалює — дозволити Ковалеві втекти.

Сашко щасливо поблискує очима, довідується в Максима та мене про паролі, про людей, до яких слід звертатись, вислуховує всі настанови та поради і одразу починає прощатись.

— Сьогодні найкраще втекти. Неділя. І Майстер зник з табору.

Міцно тиснемо руки товаришеві, дивимось, як він, ніби прогулюючись, віддаляється в бік табірної кухні, туди, де квітує будяччя та лежать звалені на купі сухі колоди.

— Верховинець! — каже, посміхаючись, Філіппов. — Вони по-пластунському лаять, як кішки. Повинен вийти.

І ми вже не можемо ані розмовляти, ані грати в карти, ані спокійно сидіти. Ми ходимо туди й сюди, допитливо заглядаємо один одному в вічі, а Сашка ніде не видно, наче він крізь землю провалився.

Біля бараків не замовкала пісня. В'язні ніби умовилися переспівати всіх пісень, які спадали на думку. Та пригадувались усе невеселі, сумні, повні туги й горя:

Та стоїть явір над водою,
В воду похилився...

Заспівував хтось тонко, дзвінко, розчулено. А в ту ж мить підхоплювали десятки голосів, хриплих, чистих, глухих і дзвінких:

Та на козака негодонька,
Козак зажурився...

Сонце котилось до заходу. Видно, й воно, надивившись на горе й розпуку цих знедолених людей, вирішило схвати свої очі, щоб не бачити змарнілих облич, худих плечей,— зайшло за білосніжну хмарину на заході. Темна тінь закрила своїм крилом увесь табір, прохолодний вітрець закурів піском на повітрі.

Наші очі горіли вогнем, ми не могли вгамувати свого нервового збудження. Тільки нас п'ятеро, бо навіть спільники наші не знали, куди пішов Сашко Коваль, не відривали очей від тої сторони, де зник наш вірний побратим. Ми кидали тривожні погляди на вартових поліцаїв, що тупцювали, нудьгуючи, на своїх вишках, але вони, видно, нічим не тривожились, нічого не помічали.

Де був наш кабардинець? Може, він гірською кішкою ще плазує в бур'яні до колючої загорожі, а може, рвав уже колючий дріт, а можливо, вже й плазував тихо та скрадливо десь за огорожею. Жалкували, що наш табір стояв на піщаному горбі, відкритому всім вітрам, які видули на ньому навіть бур'яни, і для того, щоб потрапити в картоплю, треба було плазувати з півкілометра. До березняка було набагато ближче, але туди понесла чортяка Майстрову сімечку.

Час ішов повільно, вимотував останні нерви. Навколо було спокійно. І ми все з більшою надією починали поглядати один на одного. Певно, Сашко через одну, тільки йому відому, лавівку, яку він передбачливо зробив ще тоді, коли будував власними руками для себе тюрму, вже опинився за колючою загорожею. А там, навіть у чистому полі, нащадок тих, хто вмів підкрастися непомітно не тільки до ворога, а й до найобережнішого звіра, вже якось проповзе до картоплі. Головне, аби доповз до густої картоплі, то до вечора він уже буде далеко. День-два, а там знайде потрібне село, розшукає наших хлопців, і не мине й тижня, як з'являться «племінниці» діда Максима й принесуть нам усе потрібне.

Не помітили ми, коли в березняку затихла стрільба і з гушавини з'явилася череда Майстренят. Вони, видно, були невтомні, бо одразу ж пустились бігцем по полю, навперейми з велетенською вівчаркою, причому бігли так, що навіть переганяли оту вівчарку. Поле виповнилось галасом, улюлюканням, собачим гавкотом.

Ми переглянулись тривожно. Зграя короткоштанних Майстрів мчала саме туди, де мав пройти Сашко Коваль. А що, коли він тільки-но вибрався за огорожу?

І не встигли ми опам'ятатись, як побачили, що сталося те, чого ми так боялись. У пса раптом на товстій шії стала сторч

сіра шерсть, він загрозовито загарчав і кинувся вбік. Спинились збентежені Майстрові нащадки.

Десь поїхав на чужину,
Та там і загинув...—

сумовито затягував чийсь дзвінкий голосок біля барака. А там котрийсь із малих Майстрів уже підняв тривогу, загукав до батька, замахав руками, видно було, як пес упав передніми важкими лапами на щось нерухоме, гарчав люто, гавкав тривожно.

Свою рідну Україну
Навіки покинув,—

підхопив був дружно весь невідільницький хор, та в одну мить і обірвав ту пісню.

До збуджених дітей, що оточили когось, підбіг Майстер. Аж сюди було чути — крикнув на пса, і той покійно прийняв свої лапи, відійшов убік. І тоді на ноги ввелася людина. Всі ахнули в таборі. То був Сашко Коваль.

Як він пробрався попід колючим дротом, як він проплазував через висипану піском поза табором стежку — уявити собі неможливо. Він уже був майже на половині дороги від табірної загорожі до картоплі. Ще на якихось двадцять-тридцять хвилин пізніше б з'явилися Майстри — і він би був на волі.

А тепер... Ми чули, як кричав Майстер. Хіба невідомо, що він міг кричати? Розпалював себе, доводив до несамовитості, а Сашко Коваль стояв прямо, обличчям до табору, і нам вдавалося, що ми бачили його великі очі й винувату посмішку на тремтячих устах: винен, мовляв, друзі, не вийшло в мене діло...

Три глухі постріли злилися в один, і Сашко впав на землю. Майстер подув на дуло парабелума, повільно пішов до дружини. Пес і малі Майстренята ще довго крутилися навколо забитого.

Ми, не змовляючись, зняли кашкети, сумовито схилили голови.

Тепер була моя черга. І я навіть не подумав про те, що й моя спроба може закінчитися тим же, чим закінчилась спроба кабардинця. Я, не вагаючись, вирішив утікати. Про це я сказав Філіппову. Він відповів не одразу. Довгенько думав, нервово граючи сухими жовнами:

— Скажемо коли. Більше так нерозумно діяти не будемо.

І я почав ждати наказу.

Незабаром зайшов вечір, і нас загнали в бараки. Цього вечора не чути було розмов, але й заснути ніхто не міг. У нашій

хаті лежав мрець: дорогий, рідний. Сашка Ковалья знали й любили майже всі в таборі.

Ранком знову закипіла робота. Майстер, видно, всю ніч думав, що б його нового вигадати, і справді вигадав новину. В одному місці, від зеленого березняка, для чогось зняли ключий дріт. Виявляється, що Майстер помігив тут ями та вибоїни, які, на його думку, могли б бути дуже зручні для втечі, і вирішив їх засипати.

Почалася жвава робота. В таборі навантажували на ноші пісок і несли його через дірку в загорожі і засипали нерівне поле за табором. Не давали спочити ні на хвилину до самого обіду. Причому серед в'язнів увесь час крутився сам Майстер, і люди, розуміючи, чого він тут, працювали до сьомого поту.

Обідали ми всім комітетом — з одного бачка. Їли, не заглядаючи в посудину. У нас була важлива нарада.

— Настав час утікати,— тихо сказав Філіппов.— Ти готовий?

Я, не задумуючись, кивнув головою. Я вже й сам собі прикидав у думці — кинутись вперед, прямо до отого березнячка, петляти, падати і схоплюватись, повзти — гляди, що й не влучать ні з вишки, ні поліцаї, яких поставили в полі.

— Як думаєш втікати?

Я коротко висловив товаришам свою думку.

— Не годиться,— рішуче заперечив Філіппов.— Ми не повинні ризикувати.

Перед очима став мов живий Сашко Коваль. Усі зітхнули.

— В мене є один план,— оглянувшись навколо, притишив голос Іван Васильович.— Мені здається, він найбільш підходящий.

Навколо нас сиділи біля бляшаних тазків в'язні. Хто ще сьорбав смердючу баланду, хто вишкрібав металевими ложками посуд, а більшість уже закінчила вбогу трапезу, оглядалась навколо голодними очима, виглядаючи, чи не в'ється де-небудь в гурті пахучий димок та чи не дадуть, бува, хоч разок затягнутись після скупого обіду. Точились небагатослівні розмови — вже все було говорене і переговорене, а події табірні були одноманітні, життя йшло тупо і занадто повільно. Ще голодні очі заглядають на дно тазів, а тут, гляди, з хвилини на хвилину крикнуть — вставай, бери заступи, бери важкі ноші.

Щоб не звертати на себе уваги, ми ділові розмови прикривали кожного разу чи то грою в карти, коли це була неділя, а в час короткого обіду — різними теревеннями. Майстром на них у нас був Молибога. Він починав переговорюватись

голосно з старим Максимом, прикриваючи ту тиху розмову, яка була потрібна в нашій справі. Отож і зараз Молибога запитував у Максима:

— Ну, як воно, діду, брикатися не будете після такого фляйшу?

— А хай йому лихо, нехай, тому твоєму фляйшу! Він у зубах весь застряв, а в живіт не попав.

— Та це ж добре! До самого ранку їсти не хотітиметься.

— Ще через нього ніч не спатимеш — дутиме, як ковальський міх.

Я бачив — вони й точили теревені, і не пропускали того, що казав Іван Васильович:

— Ми повинні здійснити свій план, отож ризикувати не будемо. Треба, хлопці, всім нашим стати на ноші, особливо перед вечором, і піти один за одним.

Я уважно прислухався, ще не розуміючи, до чого веде Філіппов:

— Перед тим, як мають пробити в рейку, треба підготувати канавку, в яку ляжеш ти і твій напарник, бо ж одному повернутися неможливо, одразу помітять; прикріємо вас ношами і засиплемо землею. Під ношами буде порожнеча — дихатимете спокійно, економлячи, то й вистачить...

У моїй уяві в одну мить постав увесь той план. Я аж затремтів увесь від хвилювання і радості. Ні, їй-богу ж, генеральська голова в цього Філіппова. Кращого нічого й вигадати не можна. Роботу ми закінчуємо щодня на смерканні. Від часу, коли засиплють нас землею, і до вечірньої перевірки мине не менше півгодини, а за цей час можна буде вільно вилізти з піску і попластунському відповзти в поле, потрапити до березняка. Звісно, нелегко буде пролежати кілька хвилин заваленому землею, але це, в усякому разі, краще від того, коли тебе присиплють піском назавжди. Про те, що цей план міг закінчитись провалом, що нас могли виявити, і тоді вже не минути Майстрових рук,— я не думав.

— Добре. Краще не вигадась, хай йому лихо, нехай! — голосно сказав Максим, і його слова на цей раз приходились і до Молибожиних, і до слів Івана Васильовича.

— Я — за,— як завжди похмуро, сказав Корчагін.

— Теж — за,— озвався Стьюпін, який тепер, після смерті Сашка Ковалю, став шостим у нашому гурті.

План схвалено одногласно. Тепер вирішували питання — хто ж зі мною піде другим?

— Максим хай іде,— сказав Молибога.

— Я — проти,— якимось сердито прошепотів Корчагін.

— Чому? — похмуро звів на нього очі Філіппов.

— Ну — чому... — зам'явся Корчагін, але я добре зрозумів причину такого недовір'я. Корчагін, сам військовополонений, з недовір'ям чомусь ставився до таборян з місцевої людності. «Вирветься за ґрати і до жінки під бік», — сказав він якось.

Філіппов теж зрозумів товариша.

— Дурниці тобі в голові! Тут усі комуністи, і довір'я в нас кожному однакове.

— Хай іде он Василь, — кинув Максим на Стьопіна.

— Василь ще зовсім слабкий, — сказав Філіппов.

У цей час загула рейка — обід закінчився. Всі звелися на ноги.

— Піде Молибога, — твердо сказав Філіппов.

— Згода.

— Згода.

— А ти як?

— Згода, — кивнув ледве помітно головою схвильований Молибога.

Змішавшись з таборянами, ми почали одразу ж відшукувати своїх спільників. Їх у нас було вже чоловік тридцять. Це значить — п'ятнадцять пар. Коли на нас двох вони сипонуть землею зі своїх нош — закриють з руками, ногами й головою, аби витримав, аби хватило сил не втратити свідомість.

Той день видався похмурий, усе збирався йти дощ, та ніби вагався, висів над головою, але жодна краплина не впала на сухий, білий, як вапно, пісок. Дихалось легко, особливо коли взяти до уваги, що передо мною відкривалась путь до волі.

Ми розбираємо незграбні важкі ноші, подаємо умовні знаки своїм однодумцям: мовляв, є справа. А тим часом двоє поліцаїв ведуть до загорожі двох наших співбратів, відчиняють вихід у поле. Вгрузли по самі держална в пісок заступи, ноші все відчутніше почали відтягати до землі руки. Поки ми пройшли повз шеренгу копачів, на ношах стало вже стільки піску, що його ледь понести двом здоровим, звичним до своєї роботи вантажникам. Нести ж мусили виснажені, вічно голодні, стомлені роботою і чеканням смерті люди.

Щеренга розтягується, простує за загорожу, туди, де в низинці вже біліє купа піску. Ось перша пара дійшла до краю, висипала той пісок і раптом... Я, а так само, видно, й інші не одразу збагнули, що сталось. Один з тих, що першими йшли в шерензі, кинувся щось ловити в полі. Мені здалося, що перед ним поплигав чи то заець, чи то, може, куріпка. В'язень біг якось згинці, кидався то в один бік, то в другий, то кланявся комусь, то розгинався, і тільки тоді, коли поруч хтось дико

закричав, коли бабахнув постріл, я зрозумів — хтось випередив мене. Тепер утікач уже не ловив уявного зайця. Він біг за всіма законами військових перебіжок: то падав і швидко повз по-пластунському, то зривався на ноги і кидався в сторони, біг кривульками, знову падав, знову повз, а кулі здіймали навколо нього куряву, співали то справа, то зліва, то попереду, то позаду. А він, здавалося, грався з тими кулями, нібито сам навмисне здіймав поряд з собою пилюку і рвався вперед і вперед. Кілька поліцаїв кинулись були навздогін, стріляючи на бігу, строчили з автомата десь із вишки, нарешті, озвався кулетмет, але втікач востаннє впав на землю і вмить зник за горбином землі. Тепер він був невразливим, а перед ним гостинно шумів листям березнячок.

Утік! Серце калаталось збуджено — хотілось враз зірватись на ноги й собі кинутися вперед. Адже ж хтось із нас утік, утік на волю, десь він уже біжить ліском, швидко виривається в безмежне поле. А там жита, а там картоплі, бур'яни, спробуй знайти вітра в полі.

Нас відтиснули за загорожу, заплутали вихід. Лаючись, прибіг Майстер. Він проспав цю подію і тепер був лютий, як чорт. Згадав про свого собаку. Вивів його в поле, але той тільки гавкав на когось, крутився навколо Майстра, плигав йому на груди, але за втікачем не пішов.

— Розумний пес, — хай йому лихо, нехай, — посміхнувся дід Максим.

Філіппов увесь посірів, насупив на самі очі густі, кошлаті брови, мовчав.

— Зірвалось, чорт би його взяв! — кризь зуби сказав Корчагін.

Майстер з поліцаями пішли в березняк. Довгенько їх не було, — може, годину, може, й дві. Ми тупцювали на подвір'ї.

Нарешті повернувся посинілий від люті Майстер, щось буркнув кризь зуби начальникові охорони.

— Шикуйсь! — крикнув не своїм голосом той до нас.

Нас поспішно загнали в бараки, зачинили двері. В усьому таборі запанувала запаморочлива тиша.

Іван Васильович Філіппов сидів стомлений, посірілий. Дивився кудись у куток, думав щось своє. Я аж злякався, чи не захворів чоловік? І від тієї думки стало недобре, бо звук я до Філіппова, вірив у нього. Такі люди, як він та Максим, склавши руки не сидітимуть. І думатимуть не тільки про себе. Вірилось, що Філіппов усе знає, все може. Мене чарував у ньому той незвичайний спокій, та гордовита самоповага, якої він не позбувся навіть в умовах нелюдського знущання і приниження

на кожному кроці. Таких людей я знав у своєму житті, я завжди вірив у них, знав, що вони здатні подолати найбільші труднощі і саме вони зуміють завжди дати раду в найскрутнішому становищі. Я вірив у нашу удачу, в те, що нам пощастить здійснити наш сміливий, але цілком реальний план. З такими людьми, як Іван Васильович, можна було все зробити.

Я підповз до нього ближче.

— Іване Васильовичу!

Він ніби прокинувся від своїх думок, звів на мене погляд, але я відчув, що не одразу мене побачив.

— Що ти кажеш?

— Вам недобре? Чи не захворіли?

В його сірих, глибоко посаджених очах спалахнув живий, знайомий вогник, видно, його схвилювала моя турбота.

— Тут хворіти закаzano,— проказав якомсь стомлено.— Бо вилікують дуже швидко.

В концтаборі, так само, як і в тюрмі, був лазарет, тільки звався він ізолятором, а посаду «дохтура» по сумісництву сполучав Майстер, який не давав хворим залежуватись і охоче переправляв їх у березовий гайок. За ці кілька днів нашого перебування в таборі вже кільком хворим була подана «швидка допомога» Майстра. Отож жарт Івана Васильовича прозвучав дуже сумно.

— Я думаю,— сказав через якийсь час Філіппов тихо,— як воно по-дурному виходить, коли люди думають тільки про свою шкуру...

— Еге ж, еге,— озвався хтось із табірних.— Він накивав п'ятами та й мандрує собі десь, а ти сиди, жди тепер кивка.

Філіппов не відповів на те зауваження. Я розумів — не про відповідальність за втікача він думав. Розуміється, зараз нас виведуть з бараків, вишикують, Майстер відбере тих, хто йому найбільш упаде в око,— і кара за втечу буде здійснена. П'ятнадцять піде в землю — один вирвався на волю. Але що зробить той, що пішов на волю? Чи подумав він про тих, що залишаються? А треба було б думати.

— А все-таки придумав він розумно,— сказав він тихше, вже тільки для мене.

— Але ж його могли і вбити.

Філіппов якусь мить помовчав.

— То правда. Ризикував він страшенно. Мабуть, нам такий спосіб усе ж не підійде. Ех, зірвав він нам справу...

І Філіппов зітхнув важко, так, як людина, яка щойно втратила щось найдорожче і хто зна чи швидко його знайде.

Знову надовго запанувала в бараці мовчанка.

За дверима якийсь рух, голоси, шум. Видно було — почалося. Відчинилися широкі двері, і ми побачили біля них здровенного поліція з важким березовим кием. Цей кий був новою річчю в нашому побуті, але для чого він тут з'явився — здогадатись було неважко.

— Виходь! — кричать з-за дверей.

Неохоче рушаємо на світло. Хтось уже переступив поріг. Важкий удар березового кия по голові звалив його на землю.

Поліцай намагався вцілити кием кожного. Але ми збагнули, в чому справа, почали вискакувати швидко, один за одним, як вівці, і багатьом пощастило уникнути страшного удару. Більшість із тих, кого не минув той кий, валились на землю, і їх поліцаї дбайливо відтягали набік.

Попало кия і дідові Максиму, але він навіть не скривився. Тільки пожартував:

— Ото, хай йому лихо, нехай, і батько-покійник так не хрестив мене, як оці пани охрестили.

Останнім ішов Іван Васильович. Він ішов повільно, суворо нахиливши брови, а очі йому палали якимсь особливим вогнем. Ставши на дверях, спинився, глянув на поліцаю.

— Прийми свого кия,— сказав тихо.

І хто зна: чи тому, що вже підбитих киями було більше, ніж треба, чи то так наказово прозвучали ті слова, чи, може, в погляді Філіппова було щось особливе, але тільки коли він гордо ступив уперед, поліцай затримав якусь мить кия над його головою і розірвав ним повітря за широкою, кістлявою спиною в'язня.

Нас вишикували посеред табору. Покалічених киями відтиснули до колючої загорожі. З ревом і торохтінням, чадячи перегаром мастила, вкотилась вантажна машина. Поліцаї поспішно відкинули задній борт. Прикладами гвинтівок почали заганяти смертників у кузов.

І знову, вже відомою дорогою, поїхали наші друзі в березняк, туди, де вже жовтіла купа піску над свіжою ямою. Поїхали на смерть. Знявши кашкети, низько опустивши голови, ми вислухали смертельну мову Майстрового парабелума.

Тим часом сонце, показавшись над обрієм, запалило страшну червону рану і повільно закотилося за чорну зловісну стіну. Нас знову замкнули в бараках.

Не спалось. Лежав горілиць, дивився в темряву. Здавалось, ніби оце поклали мене живого в домовину, все розумію і відчуваю, тільки темнь довкола безпросвітна. Але не один я в цій домовині — в бараці сопуть люди, чухаються, зітхають спро-

соння, плямкають голодними ротами. Важко дихає поруч Іван Васильович Філіппов.

Я змушую себе заснути — адже завтра знову цілий день тягати важкі ноші, а може, випадє й якась нагода — мені ж треба було за всяку ціну виконати доручення підпільного комітету. Але саме те, що я був схвильований невдачами, й гнало від мене сон. Справді-бо, ніби якесь закляття на мене покладено. Тільки надумаємо, тільки приготуємось до втечі, як неодмінно що-небудь стане на путі. Оцей план із закопуванням в пісок був щонайрозумніший. Так от тобі — вирвався хтось неорганізований!

І несподіваний здогад освітив мені голову. А може, й він утік, виконуючи доручення? Хіба на весь табір, де повільно вмирало кілька сотень людей, повинна була існувати тільки одна наша таємна організація? І мені почало прояснюватися: тож недаремно ув'язнені весь час групуються, про щось перешіптуються, обмінюються багатозначними поглядами. Я був переконаний, що весь оцей табір — це підземний вулкан, що таїть у собі вибух, але хай тільки настане час, і він вибухне. Вибухне — і вже ніщо його не спинить і не заглушить — ані кулемети, ані автомати, ані колючий дріт. Нас багато, а тих, хто посадив нас сюди і морить голодною смертю, розстрілює методично і нещадно, — всього жменька. Ех, коли б пощастило організувати всіх тих, хто думає ось так же, в один міцний колектив, коли б ударити одноразово, раптом!

Ці думки розпирають мені голову. Якщо я їх комусь не викажу, — однаково не засну. А так треба заснути. Але й Іван Васильович спить, і дід Максим. Не хочеться їх турбувати. А ніч іде. Десь там, за бараком, перегукуються поліцаї — не сплять, мерзотники, пильнують. Загарчав на когось Майстрів пес. Десь далеко в житах ледь чутно б'є перепел — йому нічого, він на волі. Ох, заснути б, забути б про все... Прокинутись би вранці і щоб усе оце виявилось звичайним кошмарним сном. Щоб ніякої війни, ніякого концтабору, ніяких майстрів...

Темінь... Важке сопіння... Стогін...

Це стогне Іван Васильович. Дихає тяжко, ніби ніяк не продихне, ніби щось йому застряло в грудях, стогне глухо, надривно. Видно, щось йому сниться — страшне, кошмарне, але відігнати його людині несила.

Я обережно кладу руку на голову товаришеві. Намацую його чоло. Воно округле, бугрувате, пітне, аж липке й гаряче.

* Тільки тепер я збагнув, що мені жарко в цій землянці саме тому, що від Філіппова пашисть вогнем.

Відчувши дотик до голови, Іван Васильович болісно схлипує і, видно, прокидається.

— Що з вами, товаришу Філіппов?

— Га? Хто це? Де я?

Іван Васильович рвучко сідає, я це відчуваю, хоч і не бачу його в темряві.

— Це я, Іване Васильовичу.

Якусь мить він мовчить, видно, пригадує, де він. І тільки тоді спльовує досадливо.

— Ху ти, чорт, наверхлося таке...

І він починає розповідати тихо, якимсь особливим, розбитим, але ніжним голосом, розповідати так, як розповідають тільки про найзаповітніше, найрідніше.

— На полювання вийшов... У нас там, у Жигулях,— чудово. Волга, тут тобі луки, а тут — гори. Я сам — самарський, з-під Куйбишева — не доводилось бувати, синку?

На жаль, я не бував на своєму віку в тих чудових місцях.

— Незвичайна там у нас краса. І так ясно наснилося — ніби оце щойно на батьківщині побував. Іду так собі з рушницею, пильною. А вони — то качечка, то бекасик — усе зриваються й зриваються з-під самих ніг. А я й не думаю стріляти — милуюсь усім тим. Засумував за рідними місцями дуже. Снилось, ніби щойно з Іспанії повернувся.

— Хіба ви в Іспанії були, Іване Васильовичу?

Він завагався на якусь мить, відповів, притишивши голос:

— На віку — як на довгій ниві. Добровольців було там чимало. Не витримали, на жаль, ось тепер, синку, за те й караємось. Не прийшов би Франко, не розперезався б і цей...

Філіппов зітхнув, помовчав, повернувся до свого сну.

— Наснились мені Жигулі... Чи доведеться ще коли побачити? Ех, люблю ж я їх, хлопче! — Іван Васильович впіймав у темряві мою руку.— Так люблю, що, здається, й зараз померти б згодився, коли б хоч одним оком на них глянути. А Волга — наша матінка!..

Він увесь тремтів, руки його були гарячі, з рота несло кислим, нездоровим духом.

— У вас температура, Іване Васильовичу...

— Яка може бути температура тут? — з нотками кепкування в голосі відповів він.— Тут усі здорові. Інакше — ізолятор. А ти не заважай мені — слухай.

Я замовк.

— У світі, мабуть, нічого немає кращого, як Волга біля Жигулів: високі береги, ліси, яруги,— сувора і велична краса.

Попомажав я косою колись на луках волзьких замолоду, поганяв барж від Самари до Царицина. В Царицині й у армію взяли, там, так би мовити, я родився і хрестився. Так-то. Були, хлопче, діла. Не здали тоді Царицина — не здадуть і тепер. Ні, не здадуть!.. Отож і сниться мені, що ходжу з рушничкою на луках біля Волги, а сам думаю про війну. А качки зриваються з-під самих ніг і зриваються... А тут раптом — де не взявся — як кинеться на мене з кущів тигр. Велетенський, смугастий і, головне, сміється, паразит. Вишкірив зуби, заливається від сміху і летить, як скажений. Я скинув рушницю, взяв на мушку, тисну на гачок, а пострілу немає. А він, собака, налетів на мене, збив з ніг, притис до землі лапами, схопив за горлянку і душить. Болю не чую, а тільки душить лапами груди — і край! Я його руками відпихаю, хочу вивернутись, а він як мішок з землею. Розплющую очі, придивляюсь, а то не тигр, а «пасічник», хай йому чорт.

«Пасічником» ми звали поміж себе Замраута. Чому — «пасічником»? Бо його блакитна споруда, в якій він так любив посидіти, здаля дуже скидалась на вулик.

— Ледве прокинувся. Задушив би, мерзотник, коли б ще трохи...

В голосі Філіппова добродушний сміх. Чути, він тре рукою своє чоло, позіхає.

Тепер ми не спимо вже вдвох.

Зненацька прокинувся дід Максим. Він спав ліворуч від мене. Голосно позіхнув, люто зачухмарився:

— Ото, хай йому лихо, нехай, спиш-спиш і ніяк не виспишся. Світає вже, чи що?

Літня ніч коротка. Ранок справді вже непомітно заглянув у невеличку шибку, перехрещену чорним пруттям. Але в бараці було ще зовсім темно.

Я тихо озвався до Максима:

— А ти не спиш. Спи, бо швидко поженуть товкти воду в ступі.

Від мене сон мов хто навмисне прогнав лозиною. Почав я тихцем розповідати свої думки. Слухали уважно, тільки дід Максим сопів та чухався.

— Я не сумніваюсь у тому, — тихо сказав Філіппов. — У кожних грудях живе людська душа, а вона, безумовно, прагне до волі. Але спробуй тільки заговорити відверто. Так і дивись — може знайтися мерзотник, який, не задумуючись, продасть тебе за шмат хліба. Отож кажи про це та й оглядайся. Вивчати, вивчати треба людей.

— Хай буде менше, аби вірніші. Коли вони почнуть, то всі, хто думає однаково, одразу ж підтримають. Усім осточортіло де, хай йому лихо, нехай.

В бараці постітлішало. Вже можна було роздивитись міцну запорозьку постать роздягненого до пояса діда Максима. Вразив мене вигляд Філіппова — то він світив запаленими очима, а це вже під крутими бровами зяяло темне провалля. Оглянувшись по бараку, я здивовано побачив, що люди не лежали, а сиділи. Вони, видно, прислухалися до нашого перешіптування і давно вже не спали.

Ми замовкли.

І раптом озвався один із наших сусідів, мовчазний чоловік з військовополонених:

— Кажуть, ніби нашому братові й додому дорога закана...

Видно, це питання його дуже хвилювало, бо сказав його в боєм і якоюсь затамованою образою.

— Хто тобі це казав? — глумливо перепитав Іван Васильович. — Чи не від Майстра почув, бува?

— Від якого там Майстра? — розсердився мовчун. — Проміж себе люди говорять. Ніби наказ такий є — хто в полон попав — того карати. Все одно що ворогом народу об'явлено.

— Брехня! — спалахнув Філіппов. — Підла брехня! Та хто вона нам, наша Вітчизна, братці? — почав він враз неголосно, але так виразно, ніби з серця вириваючи оті слова. — Хто вона нам, Вітчизна, питаю? Та ж сама мати. А хіба мати карає коли дітей своїх, якщо вони в біді опинились? Та ніколи! Вона журиться за ними і плаче, бо вона мати. В кожного з нас була або є матінка. Вона — єдина в світі. Отака ж єдина на цілий світ наша Вітчизна. І хай буде соромно тому, хто про неї так подумав.

— Та я ж не своє, — розгублено забурмотів мовчун. — Хіба ж я не розумію, чи що? Але справді так воно виходить, ніби ми того... ніби відступники які...

— Відступники!.. — Філіппов аж чмихнув у запалі. — Відступники — то он оті, в чорних шинелях — ото відступники! Вони нас тримають тут, за колючим дротом. З них — прийде час! — Вітчизна жадає відповіді. А хіба ті — відступники, кого тут стріляють і мордують голодом?

На якусь мить Філіппов замовк, наче радився сам з собою — казати далі чи ні?

— Отож, товариші, ми не повинні бути бездушним матеріалом для вправ різних Майстрів. Нас не похвалить Вітчизна, ми самі собі не простимо, коли з бійців перетворимось на по-

кірну безмовну худобу. Вітчизна-мати не цього від нас жде, друзі...

Іван Васильович замовк. Мовчали всі. В бараці вже було сіро, вже темрява розсіялась навіть у кутках. Я бачив — люди думали.

О п'ятій ранку відчиняються двері. Маніжитись нам не давали. На обрії веселе сонце, в небі жодної хмаринки, але навколо якомсь непривітно, похмуро. То, мабуть, від того, що поліцаї сьогодні встали на ліву ногу. Вони сердиті, насуплені, кричать, як собаки, все намагаються стусоннути когось прикладом гвинтівки, лаються брутально. Видно, їм таки вчора перепало за те, що маху дали, де ж пак, з-під самого носа втік в'язень!

Йдемо до корита. Хлюпаємося в прохолодній воді — вона відразу освіжає, бадьорить. Особливо довго плюскається Іван Васильович. У нього на сухих вилицях грають нездорові рум'янци, з глибоких очних западин хворобливо блищать почервонілі очі. Він-таки дуже хворий, наш Філіппов, але що вдієш? Ми його навіть не запитуємо про самопочуття. Захворіти в таборі — значило загинути.

Через кілька хвилин ми вже, як кажуть, переливаємо з пустого в порожне: носимо пісок з одного кінця табору до другого тільки для того, щоб через день чи два переносити його на попереднє місце.

На роботу в поле взяли небагатьох. Після того, як вони вишли з табору, Іван Васильович сказав мені:

— Старайся попасти на роботу. Це поки що єдиний засіб виконати наш задум.

Але легко сказати — попасти на роботу. Для цього треба особливого якогось щасливого випадку, бо з табору щодня брали на роботу чоловік тридцять-сорок. До того ж уже склались постійні бригади, куди сторонніх не брали. Вся надія була на те, що ось почнуться в полі гарячі роботи — тоді вже візьмуться напевно.

Десь перед сніданком на подвір'ї з'явився з своїм псом Майстер. Собака біг весело, конвульсивно хлипав своїм довгим червоним язиком — йому вже було жарко, — поблискував веселими очима. Майстер же був злющий, дивився спідлоба, міцно стискував тонкі синюваті губи. На його худих, жовтих вилицях нервово смикались жовна. Виряджений у чорний легкий френч та сірі вузькі штанчата, він був чимось подібний до хижого кібця, що підкрадається до табуна горобців. Але з тою тільки різницею, що горобці могли кинутися врозтіч, схватись, а ми змушені були снувати по подвір'ю табору перед

Майстровим носом, знаючи, що це прийшла чиясь неблаганна смерть.

Не підіймаючи очей, Майстер пройшовся серед мурашиної метушні враз, вдруге. Потім раптом спинився, обвів усіх ненависним лютим поглядом.

— Тварюки! — крикнув він несамовито, аж собака глянув на нього здивовано, гавкнув, немов передражнив господаря. — Вам утікати! Ледарі прокляті! Велика німецька армія взяла ваш Сталінград, кінець вашій Совдепії, а ви — втікати? Працювати не хочете? Ми вас, мерзотники, навчимо працювати! Ми вас змусимо, будете, як кроти, день і ніч копатися в землі. Ану, чого спинились? Живо! Швидко! Бігом! Бігом, мерзотники!

Чимдуж запрацювали палиці капо, приклади поліцаїв. Знесилені від голоду, виснажені роботою, люди затупцювали майже на місці. Але то все ж був біг. Важкий, принизливий, жалюгідний, але біг. Біг шапи, коростявої, старої, замордованої, голодної, по важкому колу тупчака. Люди не стільки бігли, скільки вдавали, що біжать. І тільки єдина людина не прискорювала кроку. Це був Філіппов. Він, здавалось, не почув того дикого наказу. Його напарник, худючий чоловік, немов витанцюював якийсь голодний танець, а Іван Васильович ішов за ним спокійно, лиш трохи швидшим, ніж звичайно, кроком.

У мене волосся піднялось на голові. Саме до нього, до нашого Філіппова, скрадаючись на носках своїх парусинових черевиків, почав підкрадатися Майстер. Я знав — сутичка між ними не доведе до добра. Напарник Філіппова, відчувши наближення Майстра, рвонувся з усіх сил уперед, вирвав із рук Івана Васильовича ноші. Вони впали на землю, зашерхотів, розсипаючись, жовтий пісок. Ніби не помічаючи наближення німця, Філіппов неквапливо нахилився, щоб підняти ноші.

Обидва, кат і в'язень, дивились один на одного, ніби дивувались, що нарешті здибалися. Філіппов — високий, кощавий, у третій-перетертій злинялій військовій сорочці, без пояса, в сивих швейотових штанах, з яких лізла овна, в розтоптаних великих чоботях. Іван Васильович дивився на німця звисока, як на кузьку, і той справді, хоч і був вдягнений вишукано, навіть з претензією, виглядав супроти велетня в'язня нікчемою, казковим гномом.

Майстрові незручно було дивитись на Філіппова, задираючи голову до неба, і це його ще більше казило. Він аж не міг встояти на місці — похитувався то взад, то вперед.

— То ти так працюєш на великий рейх, мерзотнику? — гаркнув так, що аж у вухах залящало, Майстер.— Ти чув мою команду?

Філіппов спокійно відвів убік погляд, зсунув над очима важкі брови. Він зневажав Майстра.

Той ще більше позеленів, гадючими очима вп'явся у Філіппова:

— Бігом! Я — наказую! Бігом, мерзотнику!

Філіппов скося зиркнув на біснுவатого німця, щось сказав крізь зуби. Видно, те слово, мов батогом, хльоснуло Майстра, бо він здригнувся і, мов несамовитий, потягся рукою до кобури.

Сталося все те блискавично. Одночасно тріснув постріл і важкий удар Філіппового кулака прийшовся в вухо і плече Майстрові. Вони разом повалились на землю — спочатку Майстер, а вже вслід за ним обважнілий Філіппов. Мертвий, він усією вагою свого великого, кощавого тіла навалився на миршавого німецького ката, конвульсивно затисненою рукою тримав його, мов обценьками, за піджак. Підбігли поліцаї, стягли тіло Філіппова на землю, ледве вирвали з його залізної жмені Майстра, на смерть переляканого і знепритомнілого від удару, взяли свого шефа під руки, повели в будиночок.

Не змовляючись, усі ми — дід Максим, Корчагін, Василь Стюпін — підійшли до Івана Васильовича. Він лежав горілиць, великий, витягнений, дивився з-під густих брів невидючими очима у високе бездонне небо. Майстер був таки справді майстром стріляти людей: першою ж кулею він наскрізь пробив серце Філіппову. Осиротіло стоїмо ми над забитим другом, низько схиляємо голови. Та не тільки другом він був для нас, він був і нашим визнаним керівником.

У Василя Стюпіна на очах сльози.

— Товаришу командир, товаришу командир, як же це так? — шепоче він скривленими губами.

Він заглядає кожному з нас по черзі в вічі, ніби допитується: чи справді Філіппова вбито, чи це тільки нам сниться?

— Отаку людину...— бурмоче дід Максим. Він навіть забув на цей раз свою улюблену приповідку.

— Один кінець. Усім один кінець,— як завжди, сердито кидає Корчагін.— Усім, як курчатам, голови поскручують...

Починаємо копати могилу. Копаємо осторонь, ближче до огорожі, там, де менше топчуться людські ноги. Поліцаї на цей раз ніби не бачать такого порушення — вони самі, видно, спантеличені вбивством людини, яку не тільки в'язні

поважали, а навіть і поліцаї побоювались. Копаємо довго — бо яма завдовжки понад два метри, завширшки в метр.

Копаю, а в голові думки рояться, снують то сумні, то патетичні, то гнівні, то жалібні. Яку могилу копаємо, якого велетня в неї кладемо! Мати Вітчизно, глянь, подивися, як помирають твої сини! Росіє! Велика Росіє! Хто тобі розповість про те, як твій славний син помирав у неволі, як він помер, але не здався, не принизився, не схилив голови перед ворогом.

А Василь Стьопін розповідає стиха:

— Замполітом був Іван Васильович у нашій дивізії. Батьком був нам усім, душею дивізії.

Корчагін сердито кидає наверх землю, та здається, що сердитіше карбує слова.

— Пігмеї повалили богатиря. Ні, я не можу, я цього Майстра однаково пристукну. Братом мені, братом і другом був Іван...

Нарешті могила була готова. Обережно підіймаємо із землі вже закладлого товариша. Його очі вже зовсім стали скляні, але він усе ще дивиться чи то допитливо, чи то здивовано в небо і суворо, як і в житті, хмурить густі вицвілі брови. Він такий важкий, що ми вп'ятох не можемо його понести. До нас підбігають ще люди, навіть сам капо — Федір Петрович, порушивши правила, підсобляє покласти забитого в могилу.

Опускаємо на дно ями обережно, ніби боїмося завдати болю його великому натруженому тілу. З глибокої ями Іван Васильович вдивляється в небо, і там, у глибині, очі його здаються живими, поблискують докірливо і грізно. Як жаль, що моя торбина в бараці, — ось де знадобилась би моя матрина хустка — мов китайкою накрив би очі незабутньому другові. Хтось дістав якусь хустину чи шматок рушника. Закрили Філіппову очі. Дід Максим першим кинув загиблому на груди жменю землі. Вона м'яко вдарилась, розкотилась на закривавленій вилинялій сорочці.

— Ех, Іване, Іване! — витер сльозу старий. — Пробіг би ти вже перед ним, хай йому...

— Куди там йому бігати, коли він ледве ходив! — сердито, як завжди, відповів дідові Корчагін.

Могилу Філіппова не зрівняли з землею. Над нею лишився маленький, ледве помітний горбик, але його бачили всі. І нічия нога не ступала на те місце, навіть поліцаї не посміли зрівняти його могили.

З того дня якось непомітно згуртувався весь наш барак. Дедалі більше зав'язувались дружні, довірливі розмови, хоч

жодного слова не було сказано про втечу, але всі розуміли, що вона готується. Старшим у нашому бараці — капо — був Федір Петрович. Він у розмови не встрявав, але й того, що говорилось, ніби не чув. Тільки якось попередив мене:

— Скажи хлопцям — хай більше діють, а не теревені точать. Та й про мене не забувай — до всього готовий.

Тепер старшим у підпільній організації був дід Максим. Він наше довір'я сприйняв, як належне, став ще зосередженіший і скупіший на слова.

Табірне життя йшло, як завжди. На події воно було небагате. А події в нас одні — вбивства. Поодинці і гуртом. Днів шість-сім — не стріляли нікого. Майстер вичухувався після Філіппового удару. Потім знову з'явився на подвір'ї. Ще лютіший, але обережніший.

Одного дня на дорозі, що вела в Яців, знялась хмарою курява. З неї спочатку викотилась знайома машина Замраута, а потім виповзла ліниво колона новеньких. Воно таки час було поповнити табір — забитих було чимало, бараки спорожніли. Отож і прибуло те поповнення — понад двісті живих мерців.

Ми бачили, як їх вишикували перед будиночком. На веранду виповз, як зелена жирна гусінь, Замраут, позад нього стояли Майстер з перекладачем Альфредом. Замраут крізь зуби, мов гниле дерево, проскрипів свою промову. Альфред прокричав про взяття правого берега Сталінграда, про те, що для нас — росіян, українців і інших поневолених — тепер існує одна мета в житті: якнайстаранніше працювати на своїх господарів і благодійників. А за це достойна винагорода: двічі на тиждень суп по-німецькому з фляйшем...

— А хай йому лихо, нехай, — пробурмотів дід Максим, — вже й фляйшу того — одна кінська голова, а похвальби...

Після напучення Замраута широко відчинились ворота, виплетені з колючого дроту, і новаки влилися до гурту. Ми уважно приглядалися до поповнення, чи немає часом знайомих, земляків? Уже дехто кликав радісно знайомих, ніби це вони на весіллі зустрілись, хтось комусь уже тиснув руки, а я не бачив ще жодного знайомого обличчя. І раптом... Я аж очима закліпав від подиву та гніву. Позад усіх, не поспішаючи, йшов кирпатий Петро. Сумніву не було ніякого — то був він.

— От мерзотник! — вилаявся я.

— Кого ти побачив? — питає Молибога.

— А он отой кирпатий, що позаду. Поліцай. Провокатор. Виказав нас тюремникам і зірвав утечу.

— Падлюка...

Молибога був насупився, та враз з ним сталося щось дивовижне. Він весь засіяв, крикнув:

— Тарарака! Агей, Миколо!

Високий, худючий чоловік, що байдуже чалапав поруч кирпатого Петра, враз підняв похмуре лице, оглянувся здивовано.

— Молибога! От чорт!

Вони зустрілись радісно, так радісно, ніби це зовсім був і не табір, а таке місце, де тільки й годилось бути й цьому Тарараці, й Молибозі. Але раділи вони, звісно, не цьому, тисячу разів розпроклятому концтаборові, а тому, що ще живі й здорові, що так несподівано побачились. А друзями вони були ще до війни.

— Ну, як справи? — допитувався Молибога. — Передачу носить жінка?

— Та приходить, подає звістку, жива поки що. А передачі — сам знаєш які. — Він зітхнув, махнув рукою. — Там хоч би як-небудь прогодувати мою бригаду.

Пізніше я довідався, що цей Тарарака — людина дуже порядна й спокійна — попав до концтабору тільки за те, що був якимсь профспілковим начальником. Він багатий батько. У нього росло, одне від одного менше, чи то одинадцятро, чи то дванадцятро дітей. Зрозуміла річ, що не до передач його дружині.

— А мені оце вчора принесла моя Федора ячників, — похвалився Молибога.

Мені було незручно дослухатись до розмови друзів, я відійшов набік.

Ранком, коли всі вийшли з бараків і вишикувались на ранкову перевірку, з барака, де жили нові, когось вивели під руки і потягли до ізолятора. Хворий корчився, важко стогнав. Коли проводили його повз нас, він, закочуючи від болю очі, підняв голову. Я його пізнав одразу — то був провокатор-поліцай. Молибога зиркнув на мене, посміхнувся. Але я не зрозумів, що значила та посмішка.

Біля корита для умивання ми зустріли Тарараку.

— Ну, як спалось? — питає Молибога.

— Погано. Не дав той чорт заснути, всю ніч, як різаний, ревів.

— Почастував?

— Півтори паляниці з'їв, собака. Ну, воно ж його і взяло потім.

Виявилось, що то Молибога винайшов спосіб, як позбутися

небезпечного провокатора. Він передав увесь свій хліб Тара-раці і попросив його нагодувати Петра «від пуза». Поліцай попався на той гачок, а ранком і в ізолятор.

Перед обідом до ізолятора, мов лисиця на пташник, непомітно підкрався Майстер. Ми помітили його тільки тоді, коли він вивів хворого на подвір'я. Щось кричав тому люто, а поліцай, певне відчувши небезпеку, повзав перед ним навколішках, усе ловив руку, щоб поцілувати, скиглив і не хотів іти до безрезняка. Нарешті це набридло Майстрові, і він поспішно розрядив у нього весь парабелум. Подув на кінець дула і звільна пішов обідати. Провокатора поспішно зарили на тому ж місці, де він упав, зрівняли могилу з землею і швидко забули про те, що така людина переступала поріг концтабору.

Нарешті й нам посміхнулося щастя. Одного ранку завгосп Гарель, відіславши кілька бригад на роботу, підійшов ближче до колони й запитав:

— Покрівельники серед вас є?

Максим, якимось особливо зиркнувши на мене, відповів:

— Є.

— Хто вміє крити — виходь!

Максим шарпнув мене за руку, і ми вийшли з колони. Вийшло ще чоловік з десять.

— Всі вмієте крити? — підвищив голос Гарель. — Майте на увазі, якщо хто обдурить, — матиме справу з паном Майстром.

— А чим крити? — несміливо запитав хтось зліва. — Залізом?

— Чого забажав? Де воно тобі, те залізо? А соломою не хочеш?

— Я вмію тільки залізом, — сказав той, що запитував, і поспішно шмигнув назад у колону.

Я не вмів крити ні соломою, ні залізом, але вперто стояв на місці. Поруч сопів дід Максим, і я почував себе біля нього, мов за кам'яною стіною.

І ось — щастя! Ми вийшли за колючу огорожу, повільно плентаємось піщаною польовою дорогою і, хоч попереду й позаду йдуть білоштанні сопляки з гвинтівками, відчуваємо себе куди вільніше, ніж за ненависним дротом. Я починаю згадувати, що бачив колись у дитинстві, як у нас покрівельники крили соломою хату. Вони брали кулі золотої соломи, робили якісь парки, міцно ув'язували їх перевеслами. Я чув їхні розмови про те, що нема нічого кращого, як крити кульовою соломою. А от крити м'ялицею — тобто соломою з-під молотарки — ото вже біда. Щоб виказати свої неабиякі знання

в покрівельній справі, звертаюся до Гареля, який, мов жук-гнойовик, перебирає клишоногими ногами поруч поліція.

— Пане завгосп! Крити кульовою будемо?

Почувши ділове питання, Гарель спинився.

— Ге, чого захотів? Кульової йому! Один — про залізо, а другий — про кулі.

— То, може, хоч м'ялиця добра?

Гарель звів на мене колючі оченята, якусь мить, видно, зважував, як повести дальшу розмову.

— М'ялиця? А ти, парубче, видати, й справді знаєшся на цій справі. Ану, ходи ближче.

Я, переможно зиркнувши на діда Максима, що ховає лукаву посмішку у вусах, виходжу з рядів і йду поруч Гареля.

— Так м'ялицею, кажеш... А ти ж чим крив? — недовірливо оглядає мене з ніг до голови.

— Та всім доводилось. Крили кульовою, крили м'ялицею. В мене покійний батько на всю округу був покрівельник, ну, а я вже біля нього. Так що всім крили.

— І як же ти ото, звичайний покрівельник, за дріт попав?

Я безтурботно засміявся.

— На віку, як на довгій ниві, пане завгосп. Попасти туди не важко. Ніколи й не думалось, що попаду, а ось попав. Не захотів з старостиною сестрою одружитись — ось і справляю за колючим дротом весілля.

Поліцаї гикають, зацікавлюються моєю розповіддю. І я їм розповідаю. Удаю себе за такого собі простачка, якому мало не підсунули сорокалітню красуню, але який мав усе ж таки досить глузду для того, щоб своєчасно позбутись нареченої, хоч і мало для того, щоб уникнути тюрми та концтабору.

Поліцаї регочуть. Хихикає беззвучно Гарель.

— А ти б розповів слідчим чи кому там...

— Розповідав. Уже й згоду давав одружитись — не кують і не мелють.

— Ха-ха-ха! — аж заходяться з сміху поліцаї. — А ти їй листа напиши, хай приїде, визволить. Тоді довіку під її п'ятою житимеш.

— Та ні, — кажу, — коли вже жити під п'ятою, то краще тут. Колись же воно та випустять, вік за дротом не тримають.

На те і Гарель, і поліцаї тільки хмикнули, не відповівши нічого.

Тим часом ми підійшли до старого саду. З голодною увагою роздивлялися яблука, що рідко червоніли між листям. Ось проминули вже й сад і опинились у полі. Праворуч видно село

і якісь цегляні споруди — мабуть, контора та господарчі будівлі колишнього радгоспу. Нас повели полем до довгої, напіврозкритої будови — корівника чи свинарника. Я зрозумів — саме ту будову, що виднілася серед чистого поля, нам і доведеться перекривати. Защеміло біля серця — звідтіля втекти не так просто.

Поле жило своїм споконвічним життям. Дурманливо пахла оддвітаюча картопля. Низько хилили до землі колосся достигли хліба. Крізь недалеко діброву весело сміялось сонце, блищала на гострих лезах травинок срібна роса. Низько снував над полем хижий шуліка. Над селом вилися манливо сині димки, і аж сюди доносився запах смачного борщу.

Нарешті, пройшовши кілометрів п'ять, а може, й шість від табору, ми підійшли до місця роботи. Спинилися перед довгою, занедбаною будовою, що світила ребрами почорнілих лат, на яких де-не-де шматками чорного дрантя лежала стара стріха. Колись це був корівник. Віддалік від корівника стояло кілька давно не мазаних хат.

Нас завели всередину корівника. Тут було два виходи в протилежних кінцях. У саме приміщення вже хтось навіз цілу гору соломи.

— Оце ж і є твоя м'ялиця, — ехидно хмикнув Гарель, показуючи на ту солому. — Матеріалець — перший сорт. Слава богу, що миші в полі не доїли.

З виглядом знавця я взяв до рук жменю соломи, потріпав нею об коліно і, сам не знаю для чого, понюхав.

— Правда, що матеріал, — кручу докірливо головою. — І ви гадаєте, що така солома довго протримається?

— Та скільки не протримається, а треба крити. Отож не будемо даремно теревенити — приступайте до роботи. Ти, як знавець справи, будеш майстром, старшим, значить, — з тебе й спрос.

Сказавши те, Гарель лишив мене з роззявленим від подиву ротом і пішов з приміщення. Дід Максим лукаво посміхався у вуса. Я був ні в сих ні в тих: оце так улип з своєю майстерністю. Тепер ще й майстром назвали. І видлубав же чорт навзисько, аж мороз поза шкірою пішов!

Поліцаї розділились на дві групи: два з одного боку на виході, два з другого. Ми були мов у клітці — всередині корівника хоч танцюй, а за стіну не вийдеш. Я одразу помітив — пильнують, щоб хто не виліз через стіну. Отут і втікай — не за ґратами, а спробуй вислизнути непомітно?

А дід Максим уже добровільно зголосився бути мені за помічника.

— А хай йому лихо, нехай, з такою роботою! Ну, признавайтесь чесно, хто з вас ще, окрім майстра,— лукаво блиснув у мій бік,— уміє крити?

Виявилось, що ніхто з усієї бригади покрівельної справи й не нюхав.

— То як же ви зголошувались, шалапути?

Сидять, знизують плечима. А один — чи то грузин, чи то казах, який подібно до покійника Сашка Ковалю уперто звав себе Іваном, навіть обурився:

— А що я, не можу бути підсобним при справжньому покрівельнику?

— Що можеш, то можеш, але що б ви робили, підсобники, коли б ми з майстром не знали цієї премудрості, хай йому лихо, нехай?

В мене трохи відлягло від серця — виявляється, Максим знав покрівельну справу.

— Ого, хай йому лихо, нехай,— казав він, скидаючи свою задубілу від поту та бруду сатинову сорочку.— Я теж так само, як і наш старший,— кивнув він у мій бік,— не одно село обійшов із своїм батьком, роботи шукаючи. Не одну хату відкрили.

Хоч я був призначений тут за старшого і, як знавець справи, мав розпоряджатися своїми підлеглими, але я не насмілювався жодного розпорядження дати без діда Максима. Щоб не принизити себе в очах товаришів, з одного боку, а з другого, щоб не закопювати губу в зв'язку з таким несподіваним підвищенням, я, як і годилося чулому та діловому начальнику, звернувся до діда Максима:

— То з чого ж ми почнемо, Максиме Йосиповичу?

— Та тут роботи до самої покрови. Треба з парків починати та стару солому з стріхи скидати. Тобі ж видніше, хай йому лихо, нехай.

І вже тихцем до мене:

— Я займусь парками, а ти лізь на дах, оглянься навколо... Мені було все ясно.

— Максиме Йосиповичу! — вже наказую: — В'яжіть парки, а я огляну дах, може, в яких місцях і не треба буде перекривати.

Дід Максим починає навчати «покрівельників» тонкощів нової професії, а я, попередивши поліцаїв, що буду оглядати покрівлю, видряпаюся на самий гребінь корівника. Удаю, що уважно приглядаюся до гнилої, що подекуди вже взялась зеленим мохом, соломи, а сам непомітно позираю в сторони. Ось вона, воля! Куди не кинь оком — поля, ліски та переліс-

ки, аж ген там, де небо сходиться з землею, синіє справжній великий ліс. І ніде тобі ані колючої загорожі, ані душі живої. Хоч по всій цій землі й топтався чобіт загарбника, та мені вона була вільною, рідною землею. Випусти тільки мене в те поле — і вже більше, як вітра, не впіймаєш! Навколо корівника лежала гола земля. Тут, мабуть, були колись широкі загони та кошари, де теплими зимовими днями стояла худоба, а в літню важку спеку прохолоджувалась. І на цьому місці, хоч воно й прогноєне було по коліна, навіть будяки не хотіли рости. А як би добре було, коли б уся ця зона зеленіла, цвіла буйним будяччям! Нам на цей раз і будяки знадобилися б. Чорна, немов випалена, зона навколо корівника лякала, і я дивився далі, туди, куди так рвалось моє серце. Я знав, вірив у те, що тепер уже втечу. Ще не знав, як це станеться, ще жодного плану в моїй голові не було, але вірив усім серцем у те, що я знайду спосіб, як пробратися до того далекого лісу.

Гарель пішов полем назад. Туди, де ген-ген виднілися цегляні будинки. Мабуть, там була його контора. Поліцаї сиділи віддалік корівника на колодках, причому, мерзотники, вибрали таку позицію, що й миша від корівника не пробіжить nepo-mitno.

Оглянувшись навколо, я одразу ж визначив напрямок, куди повинен буду тримати курс під час втечі. Ця путь лежала прямо на схід, на невеликий березовий гайок, за яким половіло жито чи пшениця, а там, ще далі, були ліски й переліски, що вели до великого лісу на обрії. Якщо тікати, то ніяк не поминути одинокої хатини, з димаря якої весело клубочився пахучий димок. З хати раз у раз вибігали й забігали дві жінки чи дівчини...

Все це одразу схопило моє натреноване око. Вже встиг і стріху нашу оглянути з усіх боків, а злазити на землю не хотілось. Мене вабила, кликала та чарівна, синювата в легенькому тумані смужка лісу.

До роботи нас ніхто не підганяв. Гарель за весь день не показувався, а поліцаям не було ніякого діла до нашої справи. Вони пильнували, щоб ніхто з нас не дременув з корівника, а там, чи робили ми що, чи так собі байдики били,— вони не цікавились. І ми поступово оговтались, призвичаїлись до нових обставин. Тим більше, що, як виявилось, тут було дещо для нас досить-таки сприятливе.

По-перше, нас тут годували. В отій самій хатині, в яку вбігали та вибігали жінки, варили їжу для небагатьох вільнонайманих робітників. Для нас варили окремо. За обідом дві кухарки, молодіці чи дівчата, щедро нагодували нас несолоним

густим супом із перловки. Ми так понаїдалися, що дехто навіть покректував від дошкульних кольок. По-друге, десь після обіду до нашого корівника, немов на прощу, унадились жінки. І як тільки вони, оті многострадалні матері наші, дружини та сестри, й довідувались про те, що когось повели на якусь роботу! І одразу ж приходять, питаються: «А чи мого тут немає?», «То, може, хоч чули про такого-то?» Розпитає, заплаче, пожуриться, випорожнить свою вбогу торбинку, полпентається назад. А нашим голодним шлункам робота.

— Коли з місяць попрацюємо тут, хай йому лихо, нехай, то зовсім ожиріємо,— жартував дід Максим.— Годують, як на курорті.

Справді, того вечора ми повернулись до табору багачами і нас тут зустріли голодні й виснажені наші друзі, як найдорожчих, найрідніших. Так тільки дитина виглядає з ярмарку батька, що привезе давно обіцяного гостинця.

Другого дня дід Максим піднявся з самого ранку на горище корівника. Гострим оком окинув околицю, чмихнув вдоволено.

— Ото, хай йому лихо, нехай, який цей світ широкий. А людині подітись ніде.

Знизу нам подали перші парки — акуратно зв'язані, підрізані з одного боку снопики. Я уважно придивлявся, як Максим чаклував біля них, тісно ув'язуючи перевеслом між собою та до лат.

— Хай йому лихо, нехай,— хіба це солома? — бурчав незлостиво.— Це таке — на одну зиму, не більше.

— А нам яке діло? Хай хоч і на місяць криють,— посміююсь.

Дід Максим гостро зиркнув у мій бік.

— Не для них, нехай їм лихо,— для себе криємо. То незручно ж, щоб зразу й перекривати. Ну, гляди, майстре, як воно? Виходить?

Це вже голосно, щоб усі, навіть поліцаї, чули. Хитрючий дід знає, що я в покрівельній справі нічогосінько не розумію, а, бач, підтримує авторитет, виставляє мене перед людьми як неперевершеного майстра.

— Нічого,— кажу в ніхою в голосі.— Трішки, може, нижче парки пустити?

— Щоб зовсім через тиждень посунулись? — тихо, тільки для мене.

А я на відповідь:

— Отак і добре! В'яжіть, діду Максиме.

— Та в'яжу ж, хай йому лихо, нехай.

Отак ми й почали крити отой корівник.

Уже коли зовсім тут освоїлись, я сказав Максимові:

— Ну, мені час уже думати.

Дід гостро зиркнув у мій бік.

— Не поспішай з козами на торг.

— А коли завтра чи післязавтра не пустять з табору?

— Кажеш дурне. Та ми тепер люди майстрові. Отож не поспішай — підхарчуйся трохи. Куди ж тобі такому — глянь на себе: сама шкіра та кістки. А тут харч хоч не ситий, зате — доволі. Іж побільше, розбивай живота, наганяй сало. Вже коли бігти, то треба так, щоб і жеребцем не наздогнати. А тим часом приглянемось, що та як. З поліцаями треба ладут завести, ризикувати не будемо. Одне слово, жди. Я скажу — коли.

З того часу у нас більше розмов про втечу не було, ніби ми й зовсім прижилися на цій роботі.

Дід Максим казав правду — я почав помітно від'їдатися на перловому супі. Взагалі все робилося по-дідовому — він наче в воду дивився, передбачаючи хід дальших подій.

Незабаром замість чотирьох поліцаїв нас почало водити на роботу тільки два. Один похмурий якийсь, ніби сонний, але дуже паскудний, неприступний, а другий, Рурка, — не знаю вже, чи то прізвище таке в нього, чи, може, ім'я перероблене на німецький копил, — балакучий, самовпевнений. Він усю дорогу балакав, з дідом Максимом був запанібрата, звертався до нього тільки на «ти», матюкав незлостиво, і це, видно, давало йому неабияку втіху: якже — отакий сопляк, а на старого матюки гне! Дід Максим не сердився, почмихував тільки сміхотливо та лукаво мружив очі. А одного разу навіть запитав:

— Слухай, Рурко, а скажи, тобі ж скільки років?

— Дев'ятнадцять, прошу пана.

— О! А я думав, ти просто собі шпінгалет, хай йому лихо, нехай. А ти вже, мабуть, і до дівчат заглядаєш?

— Що за питання, таку та перетаку твою матір!

І тут Рурка почав вихвалитись цинічно й безсоромно своїми успіхами не тільки серед дідат, а й навіть серед багатьох молодців. Виходило, що від Рурки не було більшого джигуна в усій німецько-українській поліції.

— Не брешти ти, жлоб з дерев'яною мордю, — буркнув Рурчин напарник.

Рурку ніби хто ошпарив.

— Я брешу? А Нонна з тюремної лікарні? Скажеш, брешу?

— Ну, Нонна! То перемога невелика.

Почувши знайоме ім'я, я сам собі теж погодився: завоювати серце панни Нонни, мабуть, клопіт невеликий.

Другого разу дід Максим запитав Рурку:

— Як же ти, хлопче, в цю поліцію потрапив, хай йому лихо, нехай?

— Отак і потрапив,— запишався Рурка.— Мене прийняли — без нікоторих. Потому — в моїй рідні ані партизанів, ані комісарів, ані комуністів. Тільки я та мати.

— І мати ото тебе відпустила?

— А що вона? Вона й тепер слинить, ну й хай слинить. Подумаєш — жіночі сльози! Вони як вода. А що ж би вона хотіла? Щоб я так, як оце ви, ішачив? Я не звик до чорної роботи. Я — дев'ять класів закінчив. Чорна робота — не про мене. Я так і сказав матері: ти породила мене, маман, не для серпа і молота. Я натура тонка, стильна, одне слово. Ти розумієш, старий... що таке стиль? Це, брат, вино, жінки і шик. У німців це поставлено на широку ногу, і ця програма мене цілком улаштовує.

— Ну, таке щастя, хай йому лихо, нехай, випадає не кожному,— погодився дід Максим, погасивши лукаві іскорки в очах.— А ти, Рурка, бачу, далеко підеш. Німці таких шанують.

— Що за питання! Ми з шефом на коротку ногу. Рурка в нього як Фігаро. Фігаро тут, Фігаро там. Рурка — шнапс! Єсть шнапс. Рурка — Нонну! Єсть Нонна. Ех, жаль тільки, що роки в мене молоді. Коли б мені хоч з тридцять...

Дід Максим прикрив долонею посмішку.

— А хай йому лихо, нехай. Чого захотів? Тридцять років. Це, брат Рурка, ще треба примудритись та до них дожити. Життя прожити, хай йому лихо, нехай,— не ниву перейти.

З кожним днем дід Максим усе більше й більше приятелював з Руркою. Дід нагорі перевесла крутить, а поліцаї внизу рушницею бавиться, і раз у раз обмінюються жартами та розповідями.

Познайомились ми за цей час і з нашими кухарками. Їх було дві — Соломія та Явдошка. І так само, як різні були вдачею поліцаї,— різні були й кухарки. Соломія — мов надутий ковальський міх,— слова від неї за весь час не чули, сопіла собі тільки, дивилась у землю — та й край. Зате Явдошка була мов дзвіночок. Вона вже була пристаркувата, на негарному, вилицюватому, монгольського типу, обличчі вже сіклись і ткалися перші глибокі зморшки, але очі горіли ще молодо, по-діво-чому, а сама була моторна й жвава, мов дівчина. Саме вона щедро підсипала в наші череп'яні вищерблені миски перловий суп, схожий на ту запару, яку дають вгодованим свиням, і знай припрошувала:

— Іжте, голуб'ята, іжте! Знаю, яке воно ото вам життя за тим дротом. Розповідають люди, розповідають!..

І вітхала. Видно, крім веселої вдачі, Явдошка ще й володіла чулою та доброю душею.

З якогось часу Явдошка протоптала стежку від кухні до корівника. Тут вона брала стару солому для печі й розважала душу в розмовах. Мабуть, прагнучи ствердити свої слова ділом, Рурка спробував був загравати до неї і навіть похвалився дідові Максиму, що знає, мовляв, чого вона бігає до корівника. Вона, мовляв, накинула оком на нього, Рурку. Та коли він, підбадьорений Максимом, спробував був обняти Явдошку, вона однією рукою схопила його за шию, а другою вирвала з рук гвинтівку та як покотила поліцайчика на солому, та так натерла вуха, що той до самого вечора ходив червоний, як рак.

— Молоко на губах не обсохло, цицька з рота ось-ось тільки вислизнула, а воно, жовтороте, туди ж, до молодиць. Ось я тобі покажу — що таке молодиці!

Явдошка войовниче поблискувала насмішкуватими добрими очима, а Рурка зняквовіло обтрушувався, розправляв свій зім'ятий білий костюм і дурнувато гмикав:

— Ну й баба! Змій, а не баба.

Якось дід Максим сказав Явдошці:

— Даремно ти бігаєш сюди, молодице. Все одно мої парубки так охляли, що діла не буде.

Явдошка пустотливо повела бровами, заграла усміхненими очима.

— А може, мені твої, діду, хлопці й ні до чого. Може, мені до вподоби більш самостійні кавалери.

— Ото, хай йому лихо, нехай, кажеш якимись загадками,— збентежився дід Максим і аж почервонів. Він зрозумів, у чий город кидала каміння Явдошка.

А вона й справді закохалася в діда. Хто зна, що то за тяжіння в неї до нього було — плотське чи духовне, а тільки почала вона старого крадькома підгодовувати — то шматок хліба непомітно суне до рук, то піріжка з квасолею, то кисет з тютюном, то пляшку молока.

— Ге, діду Максиме, оженимо ми вас, голубе, що не кажіть, а оженимо! — жартували під час відпочинку покрівельники.

Максим тільки почмихував носом, інколи відмагався жартом:

— Гляди, щоб пан Майстер, хай йому лихо, нехай, не обвінчав своїм парабелумом.

Але йому, видно, Явдошина увага була приємна. В усякому разі, він не уникав молодички, щебетав до неї весело, аж помолодів старий і з кожним днем починав виглядати таким собі спокусливим чортом. Мені ж він сказав якось тихцем:

— Приглядайся до наших кухарок. Мені здається, що саме через них лежить дорога туди...

Дід Максим красномовним рухом показав на звабну синю смужку далекого лісу.

Тим часом, поки ми працювали на покрівельних роботах, сталися величезні зміни і в самому таборі. Важкотілий Замраут виявився не тільки любителем-«пасічником», а й неперевершеним полководцем, рішучішим за самого Паулюса і заповзятішим за Круппа підприємцем...

З першого дня перебування в таборі ми ніяк не могли збагнути, для чого призначено оті низенькі будівлі в кутку за будиночком, в які ніколи ніхто не заходив. А вони, виявляється, були дуже потрібні і, можна сказати, вирішували майбутнє всього концтабору.

Одного дня в супроводі самого Замраута до табору прибули важко навантажені машини, і в ті будиночки кілька годин носили якісь ящики та ящички. Замраут не відступав від машини ні на крок, пильнуючи за розвантаженням.

Другого ранку, на наш подив, перед колоною з'явився заспаний Замраут. Поруч нього по-собачому трухикав Альфред.

— Сталінград — капут! — повторив свою улюблену фразу Замраут.

Він знову звелів нам одне — в поті чола працювати на благо переможниці великої Німеччини.

Ми не знали, куди поверне шеф концтабору. А він, помовчавши, звелів вийти з колони всім ковалям.

Ковалів знайшлося, як порівняти з людністю табору, не такто вже й багато. Серед них я побачив і Васю Стьопіна. Він стривожено ловив мій погляд.

Потім Замраут звелів вийти всім столярам. Їх знайшлося куди більше, ніж ковалів.

Саме в той час, коли наказано вийти жерстяникам, — до колони підповз жуком Гарель. Услід за жерстяниками покликали нас, покрівельників, і ми швидко пішли з табору, так і не знаючи, для чого то Замраут набирав оті бригади.

Вже ввечері Вася Стьопін, пожадливо доїдаючи холодний ячний суп з мого котелка, розповів:

— Ну, хлопці, тут такі діла. Організували в таборі кузню, майстерню по жерсті й столярну. Кували ми сьогодні цілий день.

Він тут же познайомив зі своїм напарником — високим, довгошим, худючим, але дуже симпатичним хлопцем.

— Степан Малець, — відрекомендувався коваль.

— Хлопець на всі сто! — додав Василь, і це значило, що він його завербував у нашу організацію.

Замраут не спускав з ока своїх майстерень. Перш за все він скоротив Майстрові «зону полювання», категорично заборонивши йому заходити до майстерень. Він, видно, боявся, щоб невгамовний Майстер не перестріляв йому спеціалістів. Зате сам він годинами просиджував то у «вулику», то біля кузні чи в столярній майстерні. Альфред побожно носив за ним широке розкладне парусинове крісло, в якому легко могла б спати звичайна людина. На ньому зручно вмощувався Замраут та довго спостерігав, як Степан Малець блискавично перекидає на ковадлі сліпучо-білі шматки заліза, з яких поступово виковуються якщо не рогаці, то кочерги, заступи й вила, сапки та інше сільськогосподарське начиння.

Надивившись досхочу на роботу ковалів, Замраут кидав своє улюблене:

— Сталінград — капут! Арбайтен, арбайтен, шнель!

І великодушно дарував ковалям пачку смердючих сигарет.

Вироби табірних майстерень: рогаці, вила, сокири, відра, тази, котелки, ручки до вікон не залежувались на складі, їх акуратно кудись вивозили. Бували випадки, що покупці приходили до воріт табору, і тоді сам Замраут подовгу торгувався з ними за кожний заступ, за кожне відро.

Вечорами Вася Стьопін передавав нам усі табірні новини.

— Довго щось вони беруть Сталінград, — озвався насмішкувато Степан Малець.

— Сталінград вони ніколи не візьмуть, — войовничо поблискував голубими очима Василь Стьопін і відразу ж ставав несхожим сам на себе. Аж не вірилось, що він, такий худенький, слабосилий і непомітний серед строкатої маси в'язнів, міг бути таким упевненим. А він, виявляючи свої глибокі знання у військовій стратегії й тактиці, довго доводив, чому нам не можна віддати Сталінграда й чому німцям не взяти його.

— Та хай вони хоч і візьмуть Сталінград, — втручався в стратегічні справи й дід Максим, — хай хоч і Москву візьмуть, але все одно, хай їм лихо, нехай, їхнє зверху не буде.

Діда підтримував і Молибога.

— Хто багато їсть, той неодмінно рано чи пізно подавиться.

Вася Стьопін уперто крутив головою і слухати не хотів дідової стратегії.

— Сталінграда наші ніколи не віддадуть. Ось побачите. Поперше, зважте на такі обставини...

І починалася суперечка.

Тим часом ковалі викували не тільки сапи та кочерги. Час від часу, коли в кузні не було когось непевного, з-під Степанового молота з'являлось щось гостре, схоже на військовий багнет, і оте гостре поспішно закопували в землю, щоб ввечері, непомітно сховавши в рукаві або за пазухою, перенести в барак.

— Ми готуємо багнети і металеві ломики,— повідомив у неділю на «засіданні» підпільного комітету Василь Стьопін.— Я гадаю, що нам треба в найближчий час озброїти всіх членів нашої організації.

Дід Максим задоволено мружив очі.

— Молодці, хлопці! Спробуйте ножиці такі викувати, щоб колючий дріт різали.

— Зробимо,— впевнено сказав Василь.— Просто не подумали про це.

Того ж вечора Максим шепнув мені:

— Ну, ось що, хлопче, настав час. Через два-три дні мусимо тебе, хай йому лихо, нехай, випхнути з цього пекла. Зрозумів?

У мене радісно тьохнуло серце.

Всі ці дні я хоч і не починав з Максимом розмови про втечу, та жив тільки нею. Прикидав і так і так, а яким саме способом тікати — не знав. І ось тепер, коли Стьопін повідомив про те, що вони кують лопати та багнети, я запропонував свій план.

— Максиме Йосиповичу! А що, коли прихопити з собою пару отих гостряків та й приколотися наших охоронців, га? Тоді всією бригадою вільно підемо в ліс.

Максим Бобровник заклопотано пошкріб за вухом.

— Оце зморозив, хай йому лихо, нехай. Та ти що? Думав, коли казав?

Мене образив тон старого. Рурку якогось жаліє, чи що?

— Чи ж ти один тут відсиджуєшся в цьому триклятому таборі? Глянь, он скільки хлопців ходить, та яких хлопців?

Тільки тепер я збагнув, куди верне дід Максим, і почервонів від сорому.

— То що ж, по-твоєму, нас дванадцяттеро піде собі на волю, а тут за нас половину табору перестріляють. Добра мені, нема чого казати, стратегія! Не годиться це діло! Так і запиши собі, хлопче. Людей усіх треба звідси вивести, а від табору мокре місце лишити — оце діло...

Другого дня ми з Максимом повагом прикріплювали напівсточену мишами солому до трухлявих лат і крадькома оглядались навколо. Все було знайоме, звичне. Тільки жита вже зовсім достигли — день-два, і почнуть збирати. Як завжди, від старого в'язу, на якому пташата ждали нетерпляче в гнізді їжі, до болота невтомно літали лелеки. В них було багато роботи — їм двом треба було нагодувати аж семеро лелечат, — тоді вони вабували навіть виписувати в небі свої традиційні кола.

Прибігла по солому Явдошка. Весела, невгамовна, немов їй сімнадцять років. Скинула вгору сміхотливі добрі очі.

— А чи дасте, люди добрі, соломи на підпал?

До людей добрих звертається, а бачить капосна молодичка одного діда Максима.

— Ото, хай йому лихо, нехай, не настачиш вам тієї соломи, — бадьоро відгукується Бобровник. — Чи ви нею там торгуєте, чи, може, матраци набиваєте?

— А вам уже й жаль, Максиме Йосиповичу?

Дід поволі розправляє свої пишні вуса, безнадійно киває рукою:

— Та бери вже, Явдошко, скільки тобі треба, аби юшка була тепла.

— Буде як вогонь.

Сміхотливо блиснувши очима, вона закидає в'язку старої соломи на плечі, йде до корівника. В дверях вільною рукою дає стусана Рурці, що простягнув був до неї жартівливо руку. Я, не одриваючи очей, стежу за жінкою. Вона біжить бадьоро, дрібно переступаючи червоними, мов виточеними, босими ногами, тільки хустка її біленька майорить на вітрі.

Явдошка кинула біля порога хати в'язку, зникла в низьких розчинених навстіж дверях. І саме в цей час у моїй голові блиснула думка. Я аж випустив перевесло з рук. Так ось він, мій план втечі! Сто разів мав рацію дід Максим, коли велів придивлятися до наших кухарок. Таж саме вони мені підказали путь на волю!

Пошепки, заклинаючись від хвилювання, сторожко оглядаючись, щоб хто, бува, нас не підслухав, викладаю свій план Максимові. Він ніби не чує мого шепоту, сидить зосереджений, насуплений, неквапливо, як і годиться справжньому майстрові, крутить перевесло. Я аж починаю сумніватись, чи схвалює дід мою думку, а чи, може, він ніяк не збагне того, що я йому кажу?

Та Максим Йосипович усе збагнув. Він, не дослухавши, виркнув на мене лукавими очима й сказав:

— Оце вже на інше виходить! Оце воно! За це хвалю!

Робота валилася з рук. Якось механічно ми крутили оті перевесла, не бачили, що знизу хлопці тичуть нам снопики солами: ми були зайняті своїми думками.

— Одне слово — завтра! — шепнув урочисто дід Максим.

У мене радісно й болем занило серце. Хотілось сказати — ходімо, старий, разом, а то хто зна, чи побачимось? Адже за мене одного фашисти скарають на смерть п'ятнадцятьох — а що, коли й тебе не мине та кара? Але промовчав — боявся, що старий знову висміє й осудить.

За обідом дід Максим був особливо уважний до Явдошки. Він жартував з нею, обіцяв узяти за дочку після того, як виступить оцю «дійствительну» службу.

Явдошці ці жарти дуже подобались, вона заливалася сміхом:

— Ой, боюся я такого батька! Батько? На скільки ж ви, Максиме Йосиповичу, старші за мене?

— Та там уже видно буде, хай йому лихо, нехай. Аби ти, Явдохо, старого не скривдила, а він, як отой кінь, борозни не зіспе.

Явдошка аж лящить від сміху та знай одне — підливає супу в наші щербаті миски ще й припрошує:

— Іжте, робітнички, їжте, не сумнівайтесь!

Нас можна було й не припрошувати — їли, аж за вухами лящало.

— Та нам що, хай йому лихо, нехай,— хоч дурного, аби много.

Після обіду Максим відкликав набік Явдошку, заговорив з нею про щось тихцем. Молодичка відразу ж посерйознішала, не зводила з старого закоханих очей, розуміюче похитувала головою. Він їй щось тихо бубонів, винувато зиркав у вічі, то посмикував вуса, то чухав за вухом, а вона вся розцвітала від щастя. Нарешті вони, видно, твердо домовились про свою справу, розійшлися задоволені. Явдошка одразу ж побігла на кухню, а ми взяли діда на висміхи:

— От тобі й дід! Кахи-кахи, а від молодиць відбою немає.

— А то ж як ви? Молоддю ще називається! Беріть приклад із старої гвардії, хай йому лихо, нехай.

Нарешті настав мій вирішальний день. Він був ясний та сонячний, тихий та погожий. Такі дні випадають тільки влітку, в той час, коли достиглий колос важко хилиться донизу, коли деркачі невтомно мантачать у видолінках коси, а перепели кличуть до роботи: ходім косить!

На серці ж тривога, неспокій. Ранком у таборі все кипить, і Гарель відбирає косарів, галасують поліцаї, перегукуються

ковалі з столярами, йдучи в свої майстерні. Похмуро снує по двору Майстер; йому, видно, не подобається, що з двору забирають так багато людей — невеликий лишається вибір для його полювання.

Я ловлю очима погляди своїх спільників. Ось прошмигнув Василь Стьопін. Посміхнувся, виразно показав пальцем на котелок — принеси, мовляв, перлової каші. Я йому привітно махаю рукою: будь здоров, мовляв. Прощаюсь поглядом із Молибогою, Федором Петровичем, Степаном Мальцем. Вони так і не знають, що сьогодні вирішується і моя, і їхня доля. Максим суворо наказав нікому, навіть членам комітету, не говорити про наступну втечу.

— Не кажи гоп, хай йому лихо, нехай, поки не переплигнеш.

Знайомою дорогою йдемо на роботу. Курить під ногами припала за ніч рососою дорога, дурманить своїм запахом картоплиння. Ось уже й старий сад минаємо, за ним поле. Мимоволі оглядаюсь назад — як-не-як, хоч і ненависний, але позаду лишається мій дім, хай йому лихо, нехай.

Табір — мов на долоні. Через гору побігли стовпи та стовпчики, засновані густо колючим дротом. Здається, йому кінця й краю немає, тому плетиву, здається, що весь обрій, весь світ похрещено, і заплутано, та захаращено похмурими вишками, на яких незграбно стовбичать озброєні невсипні вартові. Прощай, моя похмура оселе, будь ти проклята на віки віків, щоб і пам'ять про тебе загинула серед людей. Більше я до тебе не повернуся. Дві в мене нині путі: або на волю, або...

Поле за селом нас зустрічає радісними голосами пташок, знайомий нам корівник посміхається назустріч свіжопокритим боком. З нас-таки вийшли непогані покрівельники — недаремно сказано, що й зайця можна навчити запалювати сірники.

До роботи приступаємо не одразу, а, як і годиться добрим майстрам, покуривши та поговоривши про се, про те. В тій розмові брали участь і поліцаї, а надто охоче приставав до неї Рурка.

— Засидівся я тут з вами, чортами, — незлостиво скаржився він. — Ані до дівчат піти, ані доброї чарки перехилити. Підле отаке життя. Хоч би вже швидше той Сталінград брали.

— Як, хіба його ще й досі не взяли? — дивується вдоволено дід Максим.

— Та беруть-беруть, і все на місці. Чортзна-що таке! Куди тільки той Паулюс дивиться?

— Ото, хай йому лихо, нехай! — обурюється дід Максим.— А я теж ніяк не дждуся, коли вже візьмуть той Сталінград. Може, додому тоді на radoшах пустять!

— Так і жди, пустять! — утішає похмуро, але з якимось внутрішнім вдоволенням Рурка.— А відбудовувати оце все хто буде?

Неохоче підіймаємось з м'якої соломи, рушаємо в глиб корівника. Сьогодні ми посилаємо нагору інших — адже в нас уже всі стали справжніми знавцями покрівельної справи.

«Коли ж?» — запитую очима діда. Мені вже не терпиться плигнути у вир головою — так чи так, а вже набридло хвилюватись, тремтіти, як у пропасниці.

— Рано. Ополудні рушиш.

Я одразу ж відзначаю, що Максим цілком має рацію. Підеш рано — можуть собак привести, по сліду пустити, до ночі, як перепела, десь у житі накриють. Треба йти надвечір. Поки схаменуться — ніч-матінка все крилом своїм покриє.

Намагаюсь бути спокійним, зосередитись на роботі, а в голові — то сумнів, то надія. То вже бачу себе на волі, під теплим сонцем, серед веселої природи, то відчуваю в своїй потилиці гарячу важку кулю. Так — одне з двох: або куля, або воля.

Час повз, мов муха в патоці. Сонце піднялося вгору та як повисло над головою, як припекло в потилицю, то, здавалося, вже й не думало сідати за обрій. Мене всього палило. Я випив сам не менше відра води, але погасити того вогню всередині ніяк не міг.

Нарешті обід. Явдошка знову припрошувала нас до супу, весело й таємниче світила до діда Максима очима. Видно, в них була своя велика таємниця. І справді, в той час, коли ми вже зібралися вставати з землі, що була нашим постійним столом, Явдошка шмигнула на кухню, а коли рушили, то наздогнала Максима і ткнула соромливо йому до рук щось загорнене в ганчірку. Максим вдоволено крекнув, поспішно поклав той подарунок у глибоку кишеню.

Знову курили, знову кепкував дід Максим над Руркою.

— Гех, і службу ж ти собі, Рурко, вибрав! Ішов би вже в писарі чи в які начальники, а то що це за служба? Стережеш нас отут, мов собака овечок, та тільки й того діла, хай йому лихо, нехай. І є ти не більше не менше, як гицель у своєму роді. А інші з дівчатами гуляють та шнапси всякі жлуктять.

— Нічого, нічого,— кліпав зухвало рудими віями Рурка.— Ось-ось, через день чи два, кінчається наша зміна, підемо на

відпочинок, ех і загуляю, мамо моя! Надолужимо тоді прогаєне.

— А хочеться випити, Рурко, га? — лукаво шкірить зуби дід Максим.

— Ох і не кажи, старий!.. Відро б випив! Цілий колодязь.

— Ой, брешеш. Це ж молоко, хай йому лихо, нехай, не обсохло, а тобі вже цілий колодязь.

— Не знаєш ти мене, старина.

— Та побачу ж, побачу, — таємниче посміхається дід.

Сонцю тільки важко на гору викотитись та з гори рушити. А вже коли перевалило, тоді покотиться до обрію й покотиться. Отож, хоч як я хвилювався й палахкотів нетерплячкою, хоч як дорікав у думці дневі, що застиг у таку спеку на одному місці, — мій час настав.

Дід Максим багатозначно кркнув, зиркнув у мій бік, підняв голову на сонце, тихо сказав:

— Ну, здається, пора, хлопче.

— Пора, Максиме Йосиповичу, — відповідаю задубілим язиком.

Але Максим Бобровник не кинувся одразу випроваджувати мене в дорогу. Він присів на соломі, вказав мені знаком на місце поруч.

— Тож, значить, так. Зараз я тобі ворота відчиню — підеш як на прогулянку. Старайся як можна далі відійти, але йди обережно, щоб де знову в зашморг не вскочив. Прийдеш на місце, візьми хлопців, дістаньте зброю і негайно через зв'язкових нам пару пістолетів переправ, там вони в мене окремо в мішок загорнені. Та набоїв не забудь десятків три до них. Зрозумів?

— Усе ясно, Максиме Йосиповичу.

— Передаватимеш деталями — самі зберемо, не маленькі. Та обережно хай приносять, не суньтєся в воду, не спитавши броду.

— Добре, Максиме Йосиповичу.

— Ну от, здається, і все.

Якусь хвилину дід Максим посопів, подумав, потім впіймав мою руку, стиснув так, що я мало не скрикнув від болю.

— Ну, будь здоров! Щастя тобі.

— Спасибі, Максиме Йосиповичу.

Він зиркнув на мене розчулено, зволженими очима і враз спалахнув від гніву.

— А це що, хай йому лихо, нехай! — Він боляче смикнув мене за ріденькі вуса, що я запустив, наслідуючи не кого іншого, як його самого. — Як же ти з ними підеш?

Тільки тепер я збагнув, що, справді, при моєму плані втечі оці вуса були потрібні так, як п'яте колесо до воза. Я почервонів, розгубився. Виходить, надарма готувався, марно хвилювався. Втечу треба відкладати!

Але Максим, покартавши мене за промах, наказав:

— Запнеш їх, вусач! І збирайся. Негайно. Солому зв'язав?

— Зв'язав.

— Ну, то щастя тобі!

Я затримую його руку в своїй. Серце гупає, а очі сверблять від непрошеної вологи.

— Максиме Йосиповичу! Пішли разом... Боюсь я за вас...

Бобровник суворо нахмурих брови.

— Не скигли. Тобі таку справу доручається, а ти — хай йому лихо, нехай, злякався, чи що? За нас не турбуйся — викрутимось...

— Але ж...

— Ніяких «але».

Ми підійшли до воріт. Рурка сидів на колоді задумливий, видно, сумував за розвагами. Я шмигнув у куток за купу соломи, дід Максим узяв до рук свого кошика. Там у нього була пляшка горілки — подарунок Явдошин, хліб та сало! Вже й така розкіш появилась у нашій бригаді.

— Сумуєш, Рурко, — озвався Максим. — Не сумуй, хай йому лихо, нехай. Давай краще вип'ємо по чарці та згадаємо, як хто коли женився.

— Пішов ти, старий... туди та розтуди, — образився Рурка, гадаючи, що дід глузує.

Максим красномовно стелепнув пляшкою — аж я почув, як хлопнула у ній горілка.

— Справді? Чи, може, вода?

— Який же дурень воду п'є, хай йому лихо, нехай. Ти гадаєш, Рурко, якщо ми поневолені, то вже й не люди? А ми теж і любимо випити, і маємо що випити. Давай, хлопче, покажи свою хоробрість, бо на словах ти відрами п'єш, а ось побачимо на ділі, хай йому лихо, нехай.

Видно, поліцай якусь хвилину вагався.

— А може, ввечері?

— Хе, ввечері? Щоб начальство помітило? Тут треба пити так, щоб до вечора й запах, хай йому лихо, нехай, вивітрився.

— Хлопці працюють? — питає поліцай.

— А що ж їм робити? Криють, аж пил стовпом.

Рурка, видно, таки заглянув до корівника.

— Ходімо ось сюди під вербичку, в холодочок.

Вербичка — за корівником. Коли сісти в холодочку, дверей не видно. Я нашорошив вуха — прислухаюсь: піде чи ні?

— Ось так. Тримай посудину, — чую голос Максима. То він навмисно так голосно каже — сигнал мені подає: виходь, мовляв.

В одну мить тремтячими руками дістаю з торбини материну стару спідницю. От вона й діждалась свого. Ніби знав я, що вона, оця замиськана, вся в дірках спідничина так послужить мені в слушну хвилину. Не гаючись, перекидаю її через голову — так, колись бачив, одягала мати, — зв'язую кінці пояса на животі. Розправляю злежану одежину й сам собі посміхаюсь: так, мабуть, виряджався в жіночу одягу Ходжа Насреддін, приклад якого став оце мені в пригоді.

Поспішно запинаюсь материною святковою хусткою, запинаюся особливо, ніби в мене болять зуби, по самого носа, бо ж треба сховати свої ріденькі котячі вуса.

Чути, як за стіною корівника дід Максим кепкує з Рурки:

— Ху, аж страшно, як ото кривишся. А ще казав, хай йому лихо, нехай, що п'єш, як воду. Ну, давай другу, не соромся, вона слабенька.

— Добра тобі слабенька! В голову мов молотом б'є, — хизується самовпевнений Рурка.

Я закидаю на плечі задалегідь приготовану в'язку соломи і, тамуючи биття серця, переступаю поріг корівника. Розумію — переступаю поріг тюрми, поріг концтабору. Хочеться одразу ж чкурнути на всю ногу, але я йду спокійно, так, як ходить Явдошка, втягую голову в плечі — все мені здається, що зараз крикне на сполох Рурка, бахне мені в потилицю.

Але мене ніхто не завертає назад, ніхто не стріляє мені в спину. «Прощай, діду Максиме, прощайте, хлопці!» Серце стискується болем: «Чи побачимось? Чи пощастить вам врятуватися від наглої смерті?» Ось уже кухня, знайоме, вичовгане нашими коліними місце, де щодня обідаємо. На моє щастя, біля кухні нікого немає, чути тільки — гомонять тихо кухарки десь біля плити. Обережно кладу до в'язок соломи й свою ношу, скрадливо пірнаю за хату. Запримітив тільки — на корівнику працюють мої друзі, до всього байдужі, розімлілі на сонці, сидить на колоді вайлуватий мовчун-поліцай, а діда Максима й Рурки не видно — допивають Явдошину горілку.

Вибираючи напрямок так, щоб кухня весь час закривала корівник, рушаю в поле. Бреду бур'янами — тут, видно, весною щось сіяли, але воно чи не зійшло, чи загинуло в бур'яні, переходжу картоплю, спотикаюсь у низькорослому вівісі і, нарешті, шурхаю в жито.

Десь зовсім поблизу підпадьомкає перепел, серед достиглих, уже важких колосочків засиніли волошки. З-під руки зиркаю назад — і кухня, і корівник уже далеченько, ніби загрузли в землю. Вдихаю на повні груди повітря і тільки тепер відчуваю: воля! Люди добрі, воля! Все лишилось позаду: приниження, голод, знущання, нестерпне очікування смерті!

Оглядаюся навколо. Пообіч тихо шепоче колосом жито, вже вовсім близько зеленіє березняк, і аж млосно стає на душі: тут усе таке знайоме, рідне, дороге. Здається, я все своє життя ходив оцим ось полем, уже не раз наближався до цього ліска. Справді, де ж я їх бачив? І тільки тепер пригадую — вони ж мені снились не раз у тюрмі: і оце жито, і оцеї привабливий гайок, і оце небо, синє, бездонне, і сонце, що вже зовсім схилилось до обрію. Тільки стежки тієї немає, що в снах виводила мене в життя і на волю. Я її зараз уперто, з силою, сам прокладаю у високому достиглому житі.

Опускаюся у видолинок. Тепер уже не видно ні кухні, ні корівника, ні лісу. Тільки жито-жито, небо і сонце. Тільки гострить косу десь поруч дєрkach та дзвінко б'є перепел. Лелека, розпоставши крила, поспішає до своїх лелечат. Він — туди, а я — звідти. «Передай моє спасибі і привіт дідові, лелеко!»

Ось і березняк. Перше ніж вступити в нього, я скрадливо висуваюся з жита, проглядаю його наскрізь. Лісок молодий, невеличкий задумливо шепочеться над неглибокою яругою. Ніжні стовбури берізок до болю ріжуть своєю білістю око. По-спішно перескакую лісок, яругу й знову опиняюся в житі. Тепер я стежу за власними кроками, щоб не лишити на землі сліду, щоб не потолочити жита.

Бреду полями. Все далі й далі від ліска. На мить були показалися манюсінські хатки, довгий корівник, на якому золотилась пляма свіжопокритої стріхи. Навіть відцїля я вгледів ледь помітні, як мачинки, чорні крапки: то мої друзі, й гадки не маючи про мою втечу, криють далі стріху. І тільки тепер я відчув, що зовсім знесилів, що ледве переставляю ноги. Сторожко оглянувшись, упав на землю. Зняв з голови дорогоцінну хустку, припав до неї вустами, захлинувся від непрошених сліз.

«Матінко моя, рідна моя, єдина моя! Значить, не судилося мені загинути, не побачивши тебе, не пригорнувши до свого серця...»

Не знав я тоді того, що саме в цей час, кушпелячи дорожню пилюку хворими ногами, крок за кроком, наближалась до міста моя мати, заклопотана єдиною материнською мрією відшука-ти, побачити сина. Не знав я того...

Не одну добу брів я в рідні краї, туди, де мене ждали підпільники й зброя, що її сховав Максим Бобровник. Брів одним, пильно вдивляючись і вслухаючись, боячись наштотхнутись на ворога. Брів вечорами та вночі, а на день заповзав у хаші, залягав, як ведмідь у барлозі. Не подумайте, що я був боягуз. Після того, що я пережив і побачив під час ув'язнення, я вже не боявся й самого чорта. Не смерті я боявся — вона мені була не страшна, боявся тільки передчасно загинути, не зробивши того, що повинен був зробити. Я ніс сам себе, як гранату, туго начинену прагненням помсти й ненависті до ворога. Ця граната готова була вибухнути в першу-ліпшу хвилину, але вибухнути вона повинна була тільки тоді, коли зможе завдати ворогам найдошкульнішого удару. Мое життя тепер не належало мені — воно належало Вітчизні в особі діда Максима і всіх тих, хто залишився за отим ненависним і страшним колючим дротом і хто жде моєї допомоги. Тож я не мав права легковажити власним життям. Я повинен був його оберегати задля життя своїх друзів.

Тюрма й концтабір мене багато дечому навчили. Сам відчував, що я не той, яким був у перші місяці війни. Тоді я мало зустрічався з народом, не знав як слід, чим живуть люди. Тепер, побувавши в самій гушті народу, який страждав, гинув, але не піддавався, я прагнув тільки одного — боротись. Я знав, як тепер повинен діяти. Жодному сумніву, ніякому почуттю вагання в моїй душі не було тепер місця. Сталінград німці взяли? Ну, що ж — хай буде так, коли не брешуть! Вася Стьопін запевняє, що їм не бачити Сталінграда, як власних вух. Тим краще. Але однаково — що б не сталося з Вітчизною, хоч би як було їй важко — я ні на мить не заважаюсь. Я йду на боротьбу з ворогом, на допомогу Вітчизні. Правдиво сказав покійник Іван Васильович Філіппов: «Вітчизна, як і мати, в кожного з нас єдина».

Десь днів через чотири я опинився в знайомих місцях.

Без відпочинку й вагання ходив я від села до села — збирав своїх друзів. Небагато вже їх лишилось — кого взяли, й слід по ньому вже заріс, хто сам пішов невідь куди, хто в лісі десь переховувався, а були й такі, що виявились на місці. Ось саме з них і склалось ядро нашого партизанського загону. Прийшли ми в знайомий уже ліс, відшукали найбільшого дупластого дуба, відміряли двісті кроків від нього суворо на північ, відшукали берізку з ледь помітною позначкою на корі, відрахували від неї п'ятдесят кроків на схід, наштотхнулись на густий оріховий кущ і почали копати з сонячної сторони. Копати було неважко, видно, тут уже хтось перерив землю. Десь на метрівій

глибині заступ стукнувся в почорнілу дошку. Нарешті кулемети, гвинтівки, заповітні пістолі ТТ, щедро змащені жовтим солідолом, ручні гранати побачили світ. Ми любовно брали їх у руки, витирали масло, клацали затворами і обмінювались радісними усмішками. Наш загін став бойовою силою.

Минали дні за днями, вже хліба зібрали на полях, уже турмани ранками почали клубочитись по-осінньому. Нарешті жінки-підпільниці неходженими дорогами, ховаючись від недобрих очей, попростували до Яцівського концтабору. Ми нетерпляче ждали їхнього повороту.

Десь за тиждень вони повернулись. По очах побачив — усе добре. І справді — два пістолети з набоями були тепер уже в надійних руках, їх удаło передали до концтабору.

— Привіт вам від Максима Бобровника, — передали.

— Ви його бачили?

— Як оце вас.

— Що ж він робить?

— Корівник докриває.

Партизанки розповіли все, що почули від діда Максима. Виляється, була тоді метушня після моєї втечі. Думали, що й серед живих не залишаться. Та Гарель, дякувати йому, вивручив. Рурка так нажлуктився Явдошиного самогону, що й заснув біля дверей. Максим, немовби нічого не сталося, поліз на стріху. Підвечір забіг Гарель — роботу перевірити. Лишився дуже вдоволений, спитав, чому це не видно головного майстра, тобто моєї особи. Ось тут йому Максим і нажалівся на мене, що я і сякий і такий, що зовсім відбився від роботи та тільки пиячу з поліцаєм Руркою.

— Ото, хай їм лихо, нехай, видно, сплять п'яні біля воріт, — сказав він під кінець.

Тим часом підійшов уже поліцай-мовчун, зібрались до гурту всі покрівельники, треба було до табору йти, тоді й побачили п'яного Рурку. Кинулись шукати мене, та тільки й бачили! Тоді Максим і напросив Гареля, щоб той заступився за них, бо то ж не інакше, як Рурка відпустив мене за горілкою, а їм, мовляв, тепер відповідати.

— Хто втік, хай йому лихо, нехай, а кому кулю в черепок можуть забити.

Рурку кинули біля воріт корівника. Поліцай з Гарелем повели покрівельників до табору. Тут, на щастя, був сам Замраут, бо саме кудись вивантажували продукцію майстерень, і Гарель йому доповів про Рурчин злочин. Він, справді, заступився за покрівельників, бо знав, що, коли позбудеться їх, корівник залишиться недокритим.

П'яного Рурку привезли машиною на подвір'я. З наказу Замраута його швидко витверезили, всипавши кілька десятків шомполів по голому заду. Хміль мов рукою зняло з чванька, але він втратив глузд, кричав щось невиразне, кликав маму й матюкався. Його відразу ж кудись вивезли, мабуть, у тюрму, а до в'язнів не доторкнулись. За мою втечу поплатився довірливий поліцай. Другого дня Максимову бригаду вивели на покрівельні роботи, тільки тепер їх знову супроводжувало вже чотири поліцаї.

Уявляючи собі всі ці події, я весело сміявся, радів з тої оповіді неймовірно. Та партизанка, порадувавши мене, одразу ж і навернула обухом по голові.

— Матір вашу теж посадовили до тюрми.

— Що?

— Дід Максим розповідав. Другого дня, після вашої втечі, прийшла вона до табору, запитала про вас. Її одразу ж впустили на подвір'я, доповіли Замрауту. Той наказав обшукати стареньку.

Забрали в неї хлібину та ще там, що вона несла, посадовили в машину і повезли до тюрми. А більше їм нічого невідомо.

Мов навіжений, довго ходив я по лісу. Якийсь важкий клубок підкотився до горла, душив, а очі були сухі. Нещастя за нещастям! Сам вирвався з лап смерті — матір втратив! Розумів — їй відтіля не вийти. Та до якого ж часу по нашій землі повзатиме ця смерть, це людське горе в зелених мундирах, до якого часу литиметься людська кров і не висихатимуть на очах криваві сльози?

Я знав, для чого вони взяли матір. Це не просто помста втікачеві. Вони, безсердечні, самі побачили наше добре, чуле серце, вони навіть доброту нашу вирішили використати. Адже призывали ж вони на смерть Івана Пісню, який сам добровільно віддав їм себе в руки, аби порятувати дітей та дружину. Вони ждуть, що і я принесу свою голову, щоб покласти її разом з матиною.

Мені зовсім не страшно було піти на смерть. Але чи мав я право тепер, коли на мій заклик стало до зброї стільки людей, коли щойно народився партизанський загін, — чи мав я право тепер віддати свою голову тільки для того, щоб померти на втіху ворогові разом з матір'ю? Ні, я не мав права цього робити. В мене було одне право: померти, б'ючи ворога, право мститися фашистам на кожному кроці й усіма засобами.

«Я прийду, матусю, я прийду! Я зустрінуся з твоїми кривдниками, і навічно запам'ятають вони нашу зустріч. Я прийду

до них, але прийду, як гнів, як помста, як смерть на їхню голову!... Прости мені, матінко, що мусиш через мене прийняти мученицьку смерть...»

У грудях не серце, а гаряча рана, але я не маю права виявляти свого болю перед товаришами. Вони знають, як мені важко, вони непомітно, але уважно слідкують за моєю поведінкою: чи не скисну? Чи не відмовлюсь від великого, святого діла?

Ні, друзі! Боротьба — це боротьба. Вона вимагає жертв.

Наші партизанки знову пішли в дорогу. Тепер вони повинні були умовитись про час, коли ми маємо прийти на допомогу ув'язненим. Ми готові були зробити це кожної хвилини.

Нетерпляче ждали ми повернення розвідниць. І, на наш подив, вони повернулись несподівано, набагато раніше, ніж ми їх чекали. І прийшли не самі. Ми побачили з ними вже зовсім не схожого на в'язня діда Максима Бобровника та кількох наших, табірних.

Люди добрі! Що то була за зустріч! Скільки було в усіх радості! В мене мало серце не вискочило з грудей.

— Максиме Йосиповичу! Та невже ж це ви?

— А то ж який дідько, хай йому лихо, нехай! Вибрались, нарешті.

Він одразу помолодшав, якимось аж прояснився, і тільки тепер я побачив, що він не такий уже старий, яким його зробила тюрма та концтабір.

— Чому ж не ждали нашої допомоги? — запитав я.

— Ге, хай йому лихо, нехай, на бога надійся, я сам не пасуй.

І партизани, і новоприбулі зручно розсілися під велетенським дубом, уважно слухали розповідь діда Максима.

— Отож докрили ми той корівник і лишилися у таборі, хоч, правда, отой паршивий фольксдойче Гарель обіцяв через день-два взяти крити свинарник, ждав тільки, поки солому підвезуть. Одне слово, я так зрозумів, що в німців на дідову Максимову шию роботи вистачило б, хай їм лихо, нехай.

Ну, ото тягаємо ми пісок. Хлопці по майстернях: кують, столарюють, відра клепають — слава богу, було з чого клепати, Замраут усю горілу жерсть з міста вивіз. І Майстер, як завжди, на полювання виходив. Пам'ятаеш, учитель був? Платоном звали, прізвище забув. Добрячий такий чоловік. Ага, Опанасенко — пригадуєш? Сердечна була людина, розумна, чесна... немає його вже. Прискіпався до нього за щось Майстер, і... закопали там, серед двору.

Коли це якимось перед заходом сонця, бачимо, біжить один поліцай. На нього, мабуть, ніхто б і уваги не звернув, а я вже

до всього приглядаюся, приножуюся. Як-не-як — зброя в нас, та й хлопці багнетів та ломиків навтикали скрізь: і в бараках, і в майстернях, і так просто у дворі позаривали. Бачу, влетів той поліцаї на подвір'я, щось розповідає, руками розмахує. Ну, думаю, щось уже сталось, хай йому лихо, нехай. А там ближче почули — пішло передаватись: двадцять п'ять чоловік наших же таки, табірних, убили поліцаю, цього, що прибіг, теж мало не вколошкали та й накивали п'ятами. Еге, думаю, пахне сма-леним, діду Максиме! Це ж за двадцять п'ять — триста сімде-сят п'ять, та за поліцаю накинуть якийсь десяток-півтора — гляди: дві третини табору розстріляють.

Дід розповідає азартно, розмахуючи руками, а всі слухають, боячись дихнути.

— А що стрілятимуть, це стало ясно одразу, бо Майстер закрутився, як на шарнірах. Отут я й подав команду. «Хлопці,— кажу,— приготуйсь!» Ну, тут наші й кинулись добувати свою зброю, хто де ховав. Я гукнув Стьопіна. Він одразу ж з'явився з своєї кузні. Подав я йому умовний знак — у нас уже все було умовлено — і тут, побачив би ти, брат, що скої-лось! От чесне слово тобі даю — не думав я, що всі так дружно кинуться. Першим Федір Петрович, «пан» староста, капо наш, як крикне: «Хлопці, бий поліцію! Як капо вам нака-зую — бий варварів!»

Що тут тільки зчинилося! Хтось в одну мить підпер двері барака, де відпочивали поліцаї. Молибога — в нього пістолет один був — застрелив начальника поліції, хтось одразу ж під-палив барак з поліцією і — пішла робота! Майстер швидко розрядив свій парабелум, убив чоловік п'ять, ну та тут і йому кінець прийшов. Стьопін його по макітрі ломиком так торох-нув, що той беркицьнувся, а потім уже інші його порішили. Та так порішили, що нічогісінько від нього не лишилось — ні голови, ні обличчя — на форшмак збили. Хвилини за п'ять усю поліцію перебили, і тільки тоді оті, що на воротях та на вишках стояли, відкрили, хай їм лихо, нехай, пальбу по нашому брату. Мішеней скільки хочеш, вибирай до вподоби — мов мурашник закопошився у дворі. Хтось уже дріт прорізав, хто просто, чи то з радості, чи, може, з переляку, на загорожу кинувся. Ну, поліцаї й почали з вишок нашого брата класти. Правда, Стьопін схопив гвинтівку убитого поліцаю — зняв одного біля воріт. А другий — навтікача до міста, побіг доповідати. Та недовго вони стріляли й з вишок — збагнули хлопці, в чому справа, а гвинтівок у нас було чимало, швидко зняли їх звідтіля, мов мішки з землею додолу звалились. Хвилини десять чи два-дцять вся ота музика була, і раптом — тиша. Тільки бараки

тріщать — горять, як свічки, обсмолені ж, дерев'яні. Замрау-
тів вулик і той запалили спересердя.

Тільки тоді зустрілися ми з Стьопіним, закурили. В таборі
вже ні душі, тільки поліцаї та наші вбиті лежать. Були серед
наших і поранені — забрали їх хлопці. Глянули на поле — ото
видовище, немов мурашня, розсипались по полю, ледь маячать
у вечірній сутіні. «Ну,— кажу,— Василю, добре попрацюва-
ли?» — «Добре,— каже,— діду Максиме» — «Ну, то пішли»,—
говорю. «Пішли,— каже,— діду Максиме». Вже виходили за
загорожу, коли почули чийсь стогін. Підходимо — і хто ж ти
думаєш: «пан» староста! Догнала-таки його куля, розпорола
дідові груди. Взяли ми його, несемо. А він, дарма що низень-
кий, а важкий, як лантух з пшеницею. «Киньте мене,— каже,—
все одно буду помирати, самі рятуйтеся». Не кинули, зрзу-
міла річ, винесли в поле. А табір на півсвіту палає, аж весело,
хай йому лихо, нехай, подивитись. «Ну, слава богу,— каже по-
ранений наш,— хоч і помираю, а не жалко. Стільки народу
з неволі вирвалось».

Дід Максим поклав мені важку руку на плече, закінчив:

— Так що тільки тепле місце лишилося від нашого табору,
хай йому лихо, нехай. Он як воно, брат, буває!

— А що ж з Федором Петровичем?

— Занесли в одне село, залишили. Коли не помре, то ви-
живе старий. Та тільки, мабуть, помре — занадто вже йому
груди розвернуло.

— А Стьопін де?

— Ну, то вояка! Розпрощались ми з ним. Через лінію фрон-
ту пішов. «Я їм,— каже,— цим фашистам, ще покажу, де раки
зимують». А й що ти думаєш — той покаже! Дарма, що ото
такий тихенький, непомітний, а орел. Майстра он як уколош-
кав! Вітання тобі передавав. Так що отакі, брат, у нас діла.
Ну, а ви ж тут як? Теж, бачу, не сидите склавши руки?

Я ждав, що він нарешті скаже мені щось про матір. Але дід
Максим уперто ховав очі, казав про інше, явно уникав цієї
розмови. Я не мав сили запитати про те, що найбільше мене
гнітило. Боявся — нічого не почую втішного. І все ж час від
часу запитував:

— А Замраут як?

— Зацілів, хай йому лихо, нехай. В таборі саме його не було,
а то наробили б з нього м'яса — цілу гору. Ну, за нього Альф-
ред поплатився. Коли почався гармидер у таборі, він — чи
спав, чи дідько його знає, — а тільки вискочив з будиночка,
пістолетиком помахує, аж плаче, усовіщає нашого брата: «Та
що ж це ви наробили? Та що ж тепер вам від коменданта

буде? Та вас же всіх повішають, мерзотників». Ну, мене таке на нього зло схопило, прицілився та й заткнув йому пельку.

Нарешті Максим зводиться на ноги, бере мене під руку. Відходимо набік. Я жду його слів — він не зважається казати.

— Що ж,— кажу,— Максиме Йосиповичу,— приймайте команду. Загін сформовано.

Він якось перелякано глянув мені в вічі, поворушив вусами.

— А ця вже справа не вийде. З молодих на старі плечі звалюєш? Командуй, брат, сам, та тільки так, щоб дим стовпом і земля навколо горіла. А мені — по старій звичці — партійну роботу давайте, хлопці, топтатимусь біля вас по-старечому. Бачу, комуністів у загоні чимало, зі мною прийшли хлопці та ще й позаду йдуть наші, табірні. Сила, брат, хай йому лихо, нехай! Тепер ми їм покажемо, як концтабори на нашій землі городити.

— Покажемо, Максиме Йосиповичу!

— А з матір'ю твоєю... біда. Скажи ж ти, на лихо,— і треба ж було їй саме в той час нагодитись? Ну, що ж — війна, брат. Головне — не забувай своєї старенької, сторицею за неї відплатити ворогам.

— Не чули — жива вона?

Дід Максим скривджено скинув на мене очі.

— Не чули, не чули... Відкіля ж я міг би чути? Сам не маленький — повинен розуміти, що в такі зуби людина попала, з яких немає вороття. Отож не запитуй мене про це більше, не край серця...

Більше ми з Максимом ніколи не повертались до цієї розмови. Взагалі більше ніколи вголос я не згадував про своє найболючіше, найтяжче. Слів таких не знаходилось у людській мові, щоб висловити те, що діялось на серці. Думками ж я був увесь час з нею. В снах своїх неспокійних майже кожної ночі просиджував разом з нею в похмурих, добре знайомих мені тюремних камерах.

Ось як воно все сталося.

Нічого не могла зрозуміти моя матінка в тому, що діялось навколо. Підійшла до того табору ледве жива, стомлена, розбита, сили вже не мала переставляти важкі розпухлі ноги. Товсті жили на литках посиніли, налилися кров'ю, пекли нестерпно, аж ворушилися на ногах. Вже й стояти не могла біля тих плетених і переплєтених колючим дротом воріт — присіла на гарячий пісок. Бачила, як копошаться за тим плетивом людські постаті, впізнавала серед них сина. Її зустріли тут, як їй здалося, навіть привітно: мовили радісно — зараз-зараз

і незабаром провели через ті страшні ворота. Думала, що зараз сина покличуть, дадуть хоч глянути на нього перед смертю, бо відчувала, що недовго вже лишилося їй ряст топтати, а вони замість того силоміць, грубо вкинули до машини, нічого не кажучи, повезли назад до міста.

Не одразу збagnaла старенька, куди й для чого її привезли, — тільки дуже неприємним і сірим їй здався той будинок, а коли побачила на вікнах густе плетиво ґрат, здалося — ніби душу їй в одну мить заґратували, ніби проткнули тим іржавим холодним залізом серце.

В камері було повно жінок. Молодих, старих, середнього віку. Мати аж жахнулася, побачивши їх. Ні, це були не ті жінки, яких вона звикла бачити все своє життя — клопітливих трудівниць, добросердечних господинь, люблячих матерів і сестер. Це були ув'язнені. Голодним блиском глибоко запалих очей зустріли вони новеньку — їх одне цікавило, що там на волі? За що взяли?

Мати довго стояла біля дверей, не вірячи в те, що попала до тюрми. Їй здавалось, що просто завезли її в таке місце, де жінки ждуть побачення з рідними, бо за віщо ж її мали садовити у в'язницю? Нарешті, вибрала вільне місце, з трудом присіла на тверду, холодну підлогу.

За віщо її взяли? Хіба ж вона знає? До сина прийшла, хлібину принесла, рибку сушену випросила в людей, цибульки в півдесятка, хотіла його побачити, а виходить, що й цього вже не можна. Йшла до сина, а попала в тюрму.

— А як же ви думали, бабусю, — озвалась якась молода змарніла жінка. — Гітлер усім рівні права дав. І жінкам, і чоловікам. Один шлях проклав — у яму.

— Проклав, бодай йому добра не було! — згодилась мати.

З острахом оглянулась навколо — божечку мій, це ж і він в цих стінах мучився такий час, а може, й зараз тут? Їй не вірилося, що в цих глухих стінах можна пробути так довго, здавалось, що потрапила сюди на годину-другу, що зараз покличуть, випустять на волю, туди, де сонце, свіже повітря, бо чи ж може людина прожити довго в цьому смороді, в оцій могилі?

— А ви ж давно вже тут? — запитала чемно в сусідки.

— О, я вже насиділась. Уже п'ятий каланую...

— П'ятий день?! — жахнулася мати.

Сусідка похмуро посміхнулась.

— П'ятий місяць, матінко, — сказала урочисто.

Мати мовчазно обвела очима всіх присутніх — жартують, видно, з неї. Але по очах бачила — то не жарти.

Не встигла оговтатись — її покликали. Через силу звелась на ноги. Пошкандибала до дверей.

Вперше вона бачила так близько фашистів. Люди як люди, навіть зовні пристойні, щедри, одеколоном від них тхне, а отакі звірі. Дивляться на неї, як на якесь диво, гергочуть щось між собою. Відчуває стара — зневажливо говорять про неї, вороже, але не дивується — чого ж іншого мала від них сподіватись?

— Де твій син? — раптом запитує один з них, молоденький, що, мов пес, перед старшим крутиться.

— Як ви сказали? — закліпала від несподіванки очима мати. Всього вона від них ждала, але не цього питання.

— Син твій де?

— Тут він, тут. Три дні йшла, думала, що й не дійду вже. Побачити хотілось. Відчуваю — помру швидко, то благословення передати, востаннє словом перемовитись. Покажіть мені його.

Загерготали між собою, довго все чогось перегиркувались. Нарешті, той, молодий, знову озвався до неї по-людському.

— О, ти хитруєш, стара лисице. Ти «не знаєш»! Твій син — злочинець. Він утік! Він у лісі. Він проти нового порядку пішов.

— Утік? — перепитала, отетеріла мати.

— О, ти не знаєш, стара лисице!

— Слава богу, слава богу, — сама до себе шепотіла мати.

— Коли він не повернеться сам, пан офіцер зробить тобі, бабо, капут. Ферштейн?

Перекладач красномовно вказав розчепіреними пальцями на своє горло. Але мати не злякалась того руху. Вона була схвильована одним — син утік, син на волі!..

До камери вона повернулась осяяна, щаслива. З-під чорної хустинки вибивались, мов голубині крила, білі, гладко причесані коси, уста урочисто затиснені, а очі — повні радісного хвилювання.

— Ну, що там вам сказали, бабусю?

— Син мій утік, люди добрі, — урочисто заявила мати. — На волю утік.

На хвилину всі в камері притихли.

— Ну, бабусю, погані ж твої справи. Не вийдеш відділя живою.

— А ти збираєшся вийти?

Всі тільки зітхнули. Мати ж сказала розважливо:

— Всіх не переб'ють. Хтось же та і в живих лишитьсь.

Тепер мати вже не думала про волю. Вона зрозуміла, що живцем попала в могилу, що смерть вже чатує на неї.

На подив самій собі, вона швидко освоїлася в камері. Оклигала трохи з дороги, стала, як завжди, метушлива, непосидюча. Камеру нікому не дозволяла замітати — сама замете та ще й не раз, а разів з п'ять на день. Про одне тільки клопоталася:

— І що там з моєю хатою? І нетоплена, і неметена. Гаспидський Панько і вікна з рамами повитягає, то така ненаситна тварюка.

Її полюбили в камері. Відчули добру материну душу. Бо ж і справді — подадуть на сніданок ті дві картоплини — одну з'їсть, а другу комусь молодшому віддасть.

— На, дочко, з'їж, бо мені вона шкодить.

І всі знали — ніякої шкоди не було б старенькій від тієї картоплини, а просто хотіла вона підтримати охлялу людину.

Любила вона кожного ранку сни вислуховувати. Хоч і сама всю ніч снала, та про свої мовчала, а чужі — відгадувала. І все в неї так ловко виходило — кожному дорога додому лягала, кожного в майбутньому ждало щастя і радість. Жінки слухали уважно, зітхали, але не заперечували. Кому ж не хотілося волі, хто не прагнув до щастя?

Часто в камеру вкидали новеньких. Вони так само, як і вона, довго не могли тут огвотатися. Мати розважала кожну, співчувала, розпитувала.

— Тебе ж за віщо, голубонько?

— За партизанів, бабусю.

— За партизанів? А чи ти ж їх бачила?

— Та заходили якісь люди, дороги питали, водиці напися, а якась личина й донесла. Ну, ось і маєш...

Мати аж у рот заглядає новенькій, допитується:

— Ну, а такого молоденького серед них не було, чорнявенького такого? Дибченком звивають — не чула такого?

— Ой бабусенько, є там і чорняві, і біляві, й русяві. А мені від того не легше.

І чим більше говорили новенькі про партизанів, чим більше виявлялося серед них чорнявих і молоденьких, тим більше розцвітала в радості мати. Що ж з того, що ніхто не чував про якогось там Дибченка? То мало що важило. Не чули, то ще почувють, але мати певна — то її син об'явив війну фашистам, і вороги ще зазнають лиха.

Якось впустили до камери кількох жінок одразу.

Вони були перелякані, трусилися так, що зуб на зуб не попадав, довго не могли промовити й слова.

— Концтабір розбили, спалили геть, усі полонені розбіглись. А наше село спалили. Був Яців — і немає, самі головеш-

ки лишились. Людей перестріляли. Нас на дорозі захопили — в місто йшли, хотіли розстріляти спочатку, а потім сюди ось вкинули, страх господній, що діється на світі білому!..

Мати перепитала, чи це не той, бува, табір, в якому сидів її син. Виявилось, що той самий. Вона була вдоволена.

— Ну, слава богу! Бачила я, як вони, бідненькі, отам мучились. Не люди, а подоба тільки людська, живі кістки. І то сказати — неволя не красить людини.

— Та їм то що — втекли, та й по всьому, а село спалили... людей побили.

— А думаєш, людино добра, без цього не спалили б? Чи, може, мало люду винищили? Га, це такі, голубонько, прийшли, що нікого не помилують. Із землею все зрівняють — тільки дай їм волю.

— Бо ж і є їхня воля. Тут уже — мовчи та диш...

— Ой, не буде так, не буде. Лютує ворог, а ми що ж. І ми лютуватимемо. З хати своєї його виганятимемо. І бреше — виженемо.

— Може, ще коли б свої йому не допомагали...

— А скільки їх, тих своїх там собачників? У нас он у селі — один Панько. Та й паньків отих треба — разом з цими гицелями, щоб чистіше на світі було...

Мати говорила, що думала. Вона не боялась за те ані кари, ані суду.

Якось її знову покликали на допит. Була на ньому недовго, повернулась якась урочиста.

— Ну що, матінко? — зустріли її питаннями.

— Та що ж... Непереливки, видно, їм. Штаньми трусять. Просили, щоб я їм сина сюди покликкала. Кажуть: «Зроби так, бабо, щоб він нам об'явився, тоді ми й тебе випустимо, і його помилуємо». Еге, думаю, знайшли дурну. Якраз від вас діждешся ласки.

— Та що ж ви їм на те?

— Кажу: «Жарко вам, катюги, буде, коли мій син сюди прийде. І сліду від вас не залишиться, коли наші сини повернуться».

— То що вони?

— Аж очі вирячили — перелякалися. Один гумовою палицею по спині вдарив, а другий тільки векнув, як бугай на пасовиську.

Вона була сухенька, біла, ледь жива, але горда, незламна. Звільна пройшла вона по камері, супроводжувана захопленими поглядами подруг, і сіла на своє звичне місце.

— Буде їм розплата, катюгам, ой буде! По очах їхніх бачу — бояться вони, ой як бояться. Народу бояться. Знають, що скривдили вони нас, в саму душу наплювали, і то ж, видно, не такі вже вони дурні, щоб не зрозуміти, що за такий злочин — карі не минуть. Буде їм кара, велика буде кара, сестрички мої любі...

Слухали мовчки, бо мати висловлювала вголос їхні думки.

А після обіду широко відчинилися двері, помічник Носенка пропік своїми божевільно-блискучими очима ув'язнених, покликав матір:

— З речами!

Вона неквапливо звелася на ноги. В жіночих камерах, як і в чоловічих, добре знали, для чого брав оцей напівбожевільний. Знала про це й мати.

— З речами! — гаркнув тюремник, побачивши, що мати йде з порожніми руками.

Вона ніби й не почула того окрику, вийшла на середину камери. Спинилась на хвилину та низько вклонилась на всі сторони.

— Прощайте, люди добрі, не поминайте лихом.

— Ідіть, щасливі, матінко!

— Давай, давай, розкланялась! — приспішав тюремник.

— Коли сина хто зустрине — материнське моє благословення йому передайте.

— Чого захотіла! — визвірився тюремник. — Вже обома ногами в ямі, а про життя думає. Давай, стара відьмо, давай швидше.

— Брешеш, кате, всіх не зіпнеш у яму, подавитесь і самі ями не проминете, нелюди.

Тюремник люто шттовхнув її в сухі плечі. Коридорний поспішно зачинив важкі двері...

І хоч через довгий час, а те схвильоване, сердечне материнське благословення, оця розповідь про її останні дні життя дійшли до мене з глухої тюремної камери. Мати не помилилась — убити всіх не пощастило навіть фашистам...

...Безнадійно блукаю — вже в який раз! — полем, шукаю материнської могили. Вже давно зрівнялися глибокі протитанкові рови, заросли хмизняком та молодію порослю урвища. На полях вистигають повноколосі жита, переливаються мідними струнами арф високі пшениці. Аж не віриться, що цією землею ще так недавно пройшла страшна руйнівна сила, що в кожному видолінку і на кожному пагорбі заховано від людського ока скромні людські могили.

І ніхто не може мені показати того місця, де спочиває в братській могилі моя матуся.

Звертаюсь до дуба:

«Дубе, старий та мудрий, ти віки стоїш тут серед поля, немов на чатах. Може, ти бачив страдницьку смерть моєї матері, може, ти запам'ятав, де її могила?»

Дуб скрипить по-старечому: «Бачив, сину, о, чого тільки не бачив я на своєму віку. Та забувся тільки, про все забувся. Пам'ять мені геть вибили снарядом. Доживаю ось свої дні — глухий, нікчемний. Померти б уже час, так, кажи ти, немає смерті, мов заказано».

До берізки звертаюсь:

«Берізко люба! Ти молоденька, пам'ять у тебе дитяча, чіпка. Може, ти бачила, може, пам'ятаєш, як ревли ось тут, серед поля, великі чорні машини, як виводили з них мучеників, як ставили очима до урвища, стріляли в потилицю. Може, ти й матінку мою запам'ятала, скажеш, де її могила?»

Задумується на хвилину берізка. Потім лепече своїм ніжним листям винувато, вибачливо:

«Маленька тоді я була дуже. Ледь від землі тільки піднялась. Але не раз бачила, як вривалися на поле важкоколесі чорні машини, як виводили з них людей блідих як смерть, чула, як хижо строчили кулемети й автомати, як дзвінко летіли в траву порожні гільзи. Одного разу машина прийшла аж сюди до урвища. Я думала, що тепер уже побачу, що чинили ті, чужоголосі люди, але важке колесо наїхало на мене, повалило безжально, втиснуло в землю. Я знепритомніла від болю. І тільки встигла подумати: це і моя вже смерть прийшла. Мов крізь сон, чула якісь крики, постріли, передсмертне хрипіння. Потім вони поїхали. Я прокинулась, почала потрошку випростовуватись і не могла. Багато років я хворіла та ниділа, аж поки час залікував важкі недуги. Але й тепер я, — може, помітив, — скривлена трохи, хилюся на яр, боюсь, що впаду колись на дно під час бурі. Отже, не питай, чоловіче добрий, нічого я не пам'ятаю, нічого тобі не скажу».

Звертаюсь до вітровія теплого:

«По світах блукаєш-літаєш, може, ти бачив, може, ти скажеш, де могила моєї матері?»

Прошумів буйно вітер:

«Ні, я не той тепер вітер, я тоді не гуляв тут, не віяв. Я — вітер теплий, погожий. Питай у вітру західного, він і тепер лютує, він усе те страхіття бачив».

Іду, сумний, полем. Шумлять хліба. Співають пташки. Повіває вітрець. Шумить на вітрі берізка. Світить сонце. Сонце...

Воно знає... Воно бачило... Але чи скаже? Хіба мало воно бачило на своєму віку? Воно й зараз однаково світить і мені, і тим, що вбили мою матір, мою єдину, і не лишили навіть її могили. Воно знає, де вони...

Але це знаю і я. Вони від мене не ховаються. Я бачу їх. Я слідкую за ними. Я їм ніколи не забуду і не прощу свого негаснучого болю. Це вони вбили мою матір. Я пам'ятатиму про це, поки й житиму. І дітям заповім про це. І онукам.

Матінко моя, єдина моя! Спи спокійно! І нехай ця моя розповідь, що з глибини самого серця вилася, буде скромним пам'ятником на твоїй невідомій братській могилі.

1957—1958

Ворзель

ХВИЛІ

Роман

Твердо доказано, що час — категорія відносна, що його закони всесильні лише для нашої планети.

На землі все — життя людське, зарплата, сон і робота — нормується і визначається роками, місяцями, днем і ніччю. Важко сказати, як міряють розумні істоти, — коли вони там є, — час, як визначають свій вік, як, нарешті, нормують зарплату на тій планеті, що звершує свій шлях навкруг світила за сотні наших років, а навколо власної осі обертається один раз за сотні наших днів. Ото день, ото ніч, ото рік! Спробуй на такий запланувати виробничі процеси, визначити програму. А напевне ж, і там живуть люди, видно, й там пристосувались.

Для нас, землян, хоч земний час категорія і таємнича, але ясна. Летить він неквапливо, але невблаганно швидко, в суворому порядку минають один за другим роки, і незрима кібернетична машина акуратно вписує їх у біографічний табель кожному. Не зглянешся, коли на особистому рахунку збереться їх більше, аніж хотілося б того людині. Не встигнеш озирнутись — п'ятдесят, оком не зморгнеш — вже до шести десятків добирається. Ще до тридцяти та й навіть до сорока якось не помічаєш їхнього лету, але опісля того летять вони зі швидкістю стрілки годинника, яка прудко відраховує короткі миті. І тоді, коли ти дожив до половини невідомо ким визначеного людського віку, то можеш вважати, що, по суті, в другій його половині для тебе зосталося не багато та й не дуже веселого часу. І відведено його тобі для підрахунку втрат, для безколических роздумів і усвідомлення того, що хвиля твоя прокотилась по безмежному життєвому простору і вже сягає берега, проминути який не щастило нікому.

Першою до того берега пристала моя половина...

Мотор працює ритмічно. Кузов набридло скрипить, і треться металева обшивка. Правду казали нам добрі люди, коли застерігали — не беріть автомашини напрокат. Не було часу на роздуми, я був у такому стані, коли не дослухаються чужих порад. Треба було їхати, поки рішення, що виникло несподівано, не похитнулось, поки горе було настільки відчутним і гострим, що його пригасити можна було хіба що дорожніми турботами.

Машина явно не хотіла коритись водієві. І навіть не одному. Ми їхали вп'ятеро, і троє між нас були водіями. Правда, шоферські права мали лише двоє, але до руля тягнувся навіть четвертий член нашого екіпажу.

Я сидів на передньому сидінні. Інакше не могло й бути. Бо я найстарший віком і доводжуся останнім чотирьом батьком. Сини й не збиралися претендувати на почесне місце.

За руль сідали по черзі. Водій брав до рук кермо урочисто, навіть побожно, тримав його обіруч, міцно, дивився вперед, намагався щонайбездоганніше виконувати всі вимоги ОРУДу. І все ж десь уже на двадцятому чи двадцять п'ятому кілометрі хитромудро замаскований у лісосмузі дорожній «пастух» із смугастою палицею з досить-таки значної відстані визначив та зафіксував перевищення швидкості. І перша пробоїна пронизала контрольний талон водія, мов ніж серце. Ми активно, причому досить переконливо, доводили, що на нашому транспорті, навіть бажаючи того, швидкість не перевищити, але все це було марно. Державтоінспектор був неблаганний, як всевишній на небі. Він не хотів і слухати наших молитов. Лиш згодом ми збагнули, що він справді не бог і дірки в талоні все одно не залатає, зітхнули і рушили на зафрахтованому транспорті вперед.

Пообіч колосились хліба, та до жнив ще було далеченько. Саме починався червень, місяць червлений, тож в пшеницях соромливо поморгували синіми оченятами волошки, на обніжках, на обочині дороги квітував і петрів батіг, і молочай бадьорився, нехворощ злякано ховалась одна за одну, і нахабно бундучився то там, то тут чортополох.

Дорога пашіла теплом і сонцем, відгонила їдучим асфальтом, на неї ще не сягала тінь дерев, бо прокладена була недавно, і дубки, клени та акації ще не вкорінились, як то кажуть, ще не танцювали, а обіруч чіплялися за землю, мов боялись відірватись, випаруватись та з вітром шугонуть до неба. За молодою посадкою розігнались в усі боки та й пошлялись до небосхилу неозорі лани. То збігали на пагорби, то котились у видолинки, наштотхувались на далекі села і висілки, оторочувались лісками й перелісками.

Я мовчки милуюсь просторами, бо рідко їх бачу. Встиг уже навіть одвикнути від них. В чотирьох стінах мені уже здавалось просторіше, ніж у безмежному й неозорому світі. Зараз мені тут тісно, тягне додому. Здається, що коли повернутись туди, між чотири стіни, то буде так, як протягом багатьох років, як було ще кілька днів тому.

Нас п'ятеро, ми, звичайно, не мовчуни, але на цей раз мовчанка є нашим супутником. Навіть дірка в талоні, хоч і всіх обурила, швидко забулася. Мотор капризно пирхав, колеса крутилися, а екіпаж мовчки думав. Нас п'ятеро, і всі до одного відчуваємо за собою важку вину. Ту вину, за яку не судять, навіть не осуджують сторонні, бо ніхто про неї й не здогадається. Відчуття провини каменем лежить на душі людини, вона мучиться, тяжко переживає. Людині було б легше, коли б її вилаяли чи навіть побили,— тоді б швидше переболіло й забулось.

Ніхто про свою вину не міг сказати уголос. Кожний, мов спійману гадюку, душив її власними руками, розуміючи, що стороння допомога не зарадить горю. Водій, мій наймолодший, зосереджено пильнував дороги, але інколи, піддавшись задумі, перевищував, сам того не помічаючи, швидкість. Я не відразу на те зважив, бо й сам витав думками дуже далеко. Над другим і останнім талоном, який був у розпорядженні нашого екіпажу, висіла реальна загроза.

У мене четверо синів. Найстарший — Олег. Народився він перед війною, в той час, коли увага мислячої частини населення нашої країни була прикута до минулого Вітчизни в зв'язку з виходом у світ популярного підручника історії. Поширилась тоді чи то мода, чи навіть необхідність всіх новонароджених називати іменами історичних осіб. Пощастило древньокіївським князям. Другий мій син, що народився вже перед самою війною, носить ім'я Ярослава.

Олегу і Ярославу випала далеко не князівська доля. Росли вони і ставали на ноги не на ситих хлібах, а в нужді та горі. В перший день війни, ледь встигнувши попрощатись з дружиною та підкинути по черзі під стелю синів, сказати їм щось оптимістично-батьоре, я пішов на війну. Дружина з синами мала евакуюватися, але, як це трапилось не з нею одною, зосталася на окупованій землі. Довгий час не евакуювали, все казали, що ворог далеко, що він взагалі наших країв не допне, руки, мовляв, короткі, а коли доп'яв, то виявилось, що для багатьох жінок з дітьми не вистачило ні автомашин, ні підвід, ні теплушок.

Після довгих поневірянь дістались вони до села, де жили батьки дружини. Бабуся вже встигла померти, а дід був ще живий. Він і вичукикував скупко онуків аж до часу, поки фашистів витурили з України. Тут я їх і розшукав, коли наші підходили вже до «лігва фашистського звіра».

В пам'ять про те недовгочасне гостювання, про ту казкову зустріч, що промайнула, як одна хвилина, народився у нас тре-

тій син. Дружина назвала його на дідову честь Максимом. Заслужив такої шани мій суворий тесть. Скоро й помер. Час розрівняв піщаний горб на могилі, а внук, юний спортсмен, з суворою, як у діда, складкою між гострих брів, сидить ось на задньому сидінні між старших братів і думає свою важку думу.

Найменшого назвали ми з дружиною м'яко, лірично, по-дівочому — Валентином. Він, Валько наш, і схожий на дівчину: м'які риси обличчя, соромливі великі очі, довге, по-дівочому підстрижене волосся. Лише характер в нього хлоп'ячий, їжакуватий, гострий, навіть жорстокий. То, певне, тому, що народитися за задумом батьків (по хворобливому бажанню матері), він мусив дівчинкою, а вийшов хлопцем. Бувають у сім'ях такі драми...

Олегові під тридцять. Він поки що єдиний з чотирьох став на самостійний шлях. Нічого дивного — в його віці люди мусять бути самостійними. Але, на жаль, це так лише, про людське око.

Він — інженер-будівельник. Не один будинок у нашому місті звівся вгору за його участю. Але він невдоволений своєю професією. Будівельники, на його думку, загрибають жар чужими руками. Архітектори проектують, економісти планують, господарники постачають матеріал, а що випадає на долю будівельника? Скласти все те до купи, до того ж чужими руками, бо інженер цегли не вергає, краном не крутить, не штукатурить і не фарбує вікон. Мало, як здається Олегові, випадає в будівельному ділі на долю інженера. В усякому разі — морального задоволення, того, яке переживає творець, він не одержує. Будинок будується великим колективом. Спробуй сказати, що він зведений твоїми руками.

Не знаю, чи всі інженери-будівельники переживають щось подібне. Напевне, ні, бо інакше не виросло б у нашому місті, та й у всіх містах і селах Союзу стільки новобудов. Мабуть, в Олеговому характері затаїлася якась хромосома від характеру вольового себелюбця, київського князя Олега. Твердять, що такі передачі навіть на космічно немислиму відстань можливі. Не вірю в існування чогось подібного, але бачу одне — не має трудового щастя мій син.

На жаль, це ще не все. Не має мій найстарший і особистого щастя. Ось уже четвертий рік як одружений, а живуть з дружиною, мов кіт із собакою. Важко сказати — хто з них винен. Наші свати — батьки Олегової дружини Інги — переконують, навіть погрозово доводять, лякають, що й через суд доведуть,

ніби всьому виною наш Олег. Я ж, довіряючи власному життєвому досвіду, бачу, що винна в усьому невістка.

Олег — хлопець простий, добрий, можливо, навіть дещо й простакуватий. Війна застала його вже чотирилітнім. Йому добре запам'яталися дикі завивання бомб, брязкіт танкових гусениць, крики мордованих і сльози осиротілих, він добре знає, що таке голод; голод сковував у довгі зими його худюче тільце: рано привчався до тяжкої сільської роботи, навчився бути вдоволеним навіть незначним. І навчився бути стриманим, скупим на емоції, виглядав ніби передчасно постарілим. Інга — молодша від нього, війни не пам'ятала та й жила десь дуже далеко від фронту, матеріальних незгод не зазнала, мала все, що тільки бажалося її душі. Навіть Олегом заволоділа, як нам з дружиною здавалося, лише тому, що припав до вподоби мовчазний, багатообіцяючий студент — улюбленець її батька-професора. В їхній сім'ї було так заведено, що донька-одиначка отримувала у своє розпорядження все, чого їй заманеться.

Засліплений почуттям, Олег не помітив, як його заманили в сильце. Одружився, як йому думалось, по любові. І невдовзі збагнув, що зробив найбільшу в житті помилку. Він, як людина стала у своїх почуттях, зрозумівши те, важко переживав. Професорівна-білоручка виявилась абсолютно не пристосованою до подружнього життя, нездатною до будь-якого домашнього діла. Олег мусив сам усім піклуватися. Він і на базар ходив, і їжу готував, слугував, мов той раб, юній дружині. Та й те її не влаштувало. Хіба ж могла професорівна погодитись з тим, щоб її чоловік, майбутній інженер, — вони одружились, коли Олег був на останньому курсі, — виконував жіночу роботу? Їй забаглося мати вірну і слухняну хатню робітницю. Але в наш час інженерові легше відкрити зверхотий елемент у таблиці Менделєєва, аніж запопасти хатню рабиню. З того й почалися їхні чвари. Вони все поглиблювались і поглиблювались, молодий інженер ставав все похмурішим і похмурішим. Він не любив розповідати про те, що в нього на душі, навіть матері не зв'язався у власному горі.

Мати тягла руку за невісткою. Видно, тому, що Олег нічого не казав у своє виправдання. Жінки швидше розуміють одна одну. Те, що Інга більше сиділа в батьків, ніж у чоловіка, що вона не наверталась у свій дім більше як на два-три дні і втікала опісля чергового скандалу, виправдовувалося матір'ю. Вона вважала, що причиною сімейних незлагод є Олегова замкнутість, сухість і неувага до молодої дружини.

В той день мати мала з сином неприємну розмову. Олег не стримався, сказав матері щось різке, кинув телефонну трубку...

Тепер він сидів, низько схиливши голову, думав. На чолі зібралася в густу сітку передчасні зморшки. Він журився. Бо почував себе непоправно винним...

Втупився у вікно автомашини Ярослав. Ярослав Мудрий... Таким, в уському разі, хотілося бачити батькам сина у майбутньому ще в той час, коли він дригав ноженятами в колісці. На жаль, бажання не завжди стають дійсністю. Мудрості наш Ярослав ще не набрався, важко сказати, чи він її коли-небудь і набереється в тій кількості, яку батьки вважають максимальною для свого нащадка. Я, правда, дивлюся на хлопця більш оптимістично, ніж мати... Важка гіпертонія, що з'явилась у неї несподівано, в значній мірі була викликана поведінкою Ярослава.

Всі наші сини чимось схожі один на одного, хоч і не збагнеш чим. Коли ж прискіпливо придивлятися, то ніби й нічого між ними спільного нема. Щось від батька, щось від матері, а більшість — хто зна від кого з двох древніх родів, які виколисали нас з дружиною. Ярослав якось найдалше стоїть і від того й від другого роду, в ньому майже не проглядаються ні батьківські, ні материнські риси. А коли й проглядаються, то невловимо або лише в час радості чи гніву, в розчуленні чи в прояві горя. Мов блискавичний спалах тоді пробігає тінь подоби до своїх предків. А поведінкою своєю, своєю діяльністю, уподобаннями й прагненнями він аж ніяк не доповнює нашого урівноваженого, спокійного й цілеспрямованого роду.

Середню школу закінчив с'як-так. Здібний хлопчина — в тому були переконані не лише батьки, а й вчителі, але оцінок високих не досягнув. Якщо в одному навчальному році його цікавила математика, то в іншому хлопець снів хімією, а згодом — література та історія були його захопленням. Він знав усе й, по суті, нічого. В останніх класах захопився спортом. Потаємно грав майже в усіх клубах, і нападав, і захищав ворота, не раз приносив синці, але правди про те, де здобув їх, добитись у нього було неможливо.

Збирався йти гравцем у якусь дублюючу команду невідомого класу з чужого міста, але раптом подав документи до автошляхового інституту. Саме в цей час автомашини та мотори стали його захопленням. Іспити склав успішно, провчився два роки, одержав права на водіння автотранспорту, щоденно псував нерви матері, виказуючи, що вона неуважний предок, бо не натисне на батька, аби купив хоч поганеньку автомашину. Мати, здається, обіцяла натиснути, але Ярослав швидко про те забув, кинув інститут та пішов до військкомату. «То не

людина, що не відбула військової служби», — пояснив він. І відбув. Добросовісно, повний строк. Як він там служив — не хвалився, але не приніс якихось особливих відзнак, не чути було й про щось недобре.

Опісля армії шукав свого місця в житті. Мудрості особливої в тих пошуках не було. Туди, де йому хотілось би працювати, його не брали, там, де працював, подовгу не затримувався. Його тягнуло до чогось особливого, а до чого — сам того не знав. Я запідозрив — чи не в космос рветься хлопець? Хто вже зна, що його туди тягне — жадоба подвигу й слави? Чи, може, просто хочеться людині віддати данину часові? А можливо, цей потяг — наслідок неспокійного й несерйозного характеру?

В той день Ярослав довго не хотів вставати. Мати будила його, як завжди, адже мав іти на роботу, а він мурмотів щось, перевертався з боку на бік і, вкрившись, куняв у постелі. Нарешті зі злом схопився з ліжка, вдягнувся поспішно та спростоня й побіг до порога.

— Піду з цього божевільного дому. Спокою не дадуть...

— Але ж робота?..

— Плював я на твою роботу!

І побіг, розлютований, з дому...

Тепер нив серцем, плакав душею.

Максим дуже схожий на свого діда по материнській лінії. Особливо в той час, коли він у задумі, коли хмурить чоло. Дід Максим все своє життя проходив задумливий і насуплений. Бо саме життя його зробило таким.

Наш Максим супився рідко, а задуму на його обличчя нагаляли хіба що зимові та весняні іспити. Він навчався у медичному інституті, любив свою майбутню професію, але все одно, як і всякий студент, готувався до заліків та іспитів лише в той час, коли до них зоставались лічені дні. Хоч-не-хоч, а доводилось досадливо супити брови та глибоко задумуватись.

Цієї весни він закінчив три курси, перейшов на четвертий. В усій його поведінці, способі життя вже починав прокидатись майбутній лікар-професіонал. Щоправда, ці ознаки були ще дуже відносними, проглядалися лише в зародку, як у тижневих качат крильця.

Він був повоєнною дитиною. Виростав на скупих пайках, молока не бачив і у вічі, цукор замінявся теж частіше картоплею, жири — іржавим оселедцем. Тому довгий час ходив непомірно витягнутим вгору, густо світив ребрами та голодними очима і років до п'ятнадцяти був ненажерливий, як качка.

Характером Максим видався нестерпний. Правда, до появи найменшого, Валентина, був лагідною і прив'язливою дитиною. Відлюдкуватим, нервовим він став опісля знайомства з найменшим братом. На старших не звертав уваги, вони гралися з ним, мов з кошеням, — це йому подобалось, старші йому не заважали. Але найменший став поперек шляху, викликав у Максима неймовірно почуття ревності. З мовчазною упертістю відпихав маля в сторону, плював на нього і щоденно радив віднести туди, звідкіля його принесли. Згодом Максим був змушений примиритися з тим, що його місце на руках у мами зайняв Валентин. Він прилип до мене. Об'явив себе татусевим сином, на маля поглядав з докором і безмежною тугою. Саме з того часу й почав супитись, саме тоді і з'явилася у виразі його обличчя подібність до тезка-діда...

З часом, коли і Валько став на ноги, і материні руки вже могли трохи відпочити, все те забулось і стерлося з пам'яті, але вираз зажури та похмурості, мовби на фотокартці, так і лишився на Максимовому обличчі. Та ще, як мені здавалося, десь глибоко в синовій душі жила, можливо, й самому йому невідома, образа на маму. Він один з усіх дітей найбільш холодно й байдуже до неї ставився. Вже навіть ставши дорослим, студентом, звертався до матері якось зверхньо і лише в тих випадках, коли йому потрібна була чиста сорочка або взуття вимагало ремонту чи заміни. Оскільки взуття на ньому, хоч ніби і вів сидячий спосіб життя, горіло, то між матір'ю і сином не раз виникали досить неприємні розмови.

Саме такий, взуттєвий, інцидент виник і того ранку. Ще не вляглася в материнському серці гіркота од Ярославового вибрику, як підхопився Максим.

— Що мені сьогодні вдягати на ноги?

— А чи я знаю? — відповіла, ще не охоловши від однієї неприємності, мати.

— Завжди так, завжди гладиш асфальт голими підощвами.

— Чому ж не сказав учора?..

— Самій не видно?.. Одне тільки знаєш...

Зав'язалась одна з тих ранкових дріб'язкових суперечок, без яких, хоч і можна легко обійтись в житті, але рідко яка сім'я вхитряється їх уникнути.

Закінчилося тим, що ображений Максим, не поспідавши, подався з дому, а до материних переживань додалося ще одне.

Валентин, оцей школяр з дівочими манерами і великими, теж по-дівочому задумливими очима, вклав до всього попереднього і свою частку. То лише з вигляду був таким лагідним та тихим, а насправді, в ньому жив якийсь невловимий біс про-

тиріччя і дуже часто давав про себе знати. В дитинстві Валько був подібний до всіх «вишкребків», ріс мазунцем, вертівся біля мами, все шукав у неї захисту, прислухався до кожного слова, був послужливим і слухняним. І вже тільки десь у дванадцяти-тринадцятирічному віці різко переінакшився. Немов гедзь його вкусив, немов обмінив хто дитину. Став чужатися всіх, не раз бувало таке, що і вдома не ночував, усю сім'ю ставив на ноги, більше того — всю міліцію міста. Обдзвонювали всі лікарні, в страхом запитували навіть міський морг. А він тим часом міцно спав собі десь у бур'янах біля гаражів або на горищі. Додому його, видно, приганяв тільки голод.

Вже не скоро виявилась причина цього одичавіння і несподіваної зміни в характері. В ті часи у пресі почали частенько з'являтися сенсаційні повідомлення про те, що загублені під час війни діти знаходили своїх рідних. Якісь недобрі друзі втлумачили нашому Валькові версію про те, що він у нас не рідний, що ми його знайшли десь у бур'янах чи в капусті. Довірливе хлоп'я, закохане у маму, в своїх братів, лагідне й спокійне, в один день перетворилося на дике звіря. Ми зазнали такого клопоту, що скоро забули вигадану нами думку про те, що доля, змилостивившись над нашою сім'єю, послала нам дівчину в образі слухняного Валентина.

Вже не скоро Валентин переконався, що його в свій час ошукали, соромився самої згадки, але все одно гострі дитячі переживання поклали на його характер негативну рису. В рідну сім'ю він повертався повільно, якимось невпевнено і, по суті, так до неї по-справжньому й не повернувся.

Цього року він закінчував середню школу. Вчився добре, але ніяк не міг збагнути, який предмет йому найбільш до вподоби. Хотілося хлопцеві бути і поліглотом, і літературознавцем, астрономом і біологом. І все ж, здається, найбільше хилилось до того, що пробуватиме сили в електронній фізиці, хоч і кібернетика теж будоражила його уяву, кликала до себе.

Працював він невтомно, у його бібліотеці зібралось чимало книг, непомітно перекочовували туди й томи енциклопедії та передплатні видання з мого кабінету. Часто робилися наскоки на медичні Максимові підручники, на пригодницько-фантастичні видання, що були власністю Ярослава. Валентин був забудькуватим, взятих речей на своє місце ніколи не ставив, внаслідок чого частенько спалахували бурхливі дискусії між братами, які закінчувались втручанням матері. Інцидент вичерпувався лише тоді, коли мати поливала його гіркою сльозою.

В той день Валько мав складати передостанній екзамен. В школяра, як і в студента, завжди не вистачає кількох днів

на підготовку до іспиту. Всеньку ніч світилося у Валентиновій кімнатці, мати спала погано, їй жаль було сина, але вона не наважувалась перервати його роботу. Лише на світанку хлопцеві заснув, одягнений, не пославшись, з книжкою в руках. Він не чув материнної телефонної розмови з Олегом, ні сварки з Ярославом, ні Максимового вибрику. Розхвильована мати забула його розбудити вчасно а чи, може, пожаліла найменшого. Коли ж розтуркала, то цей, найменший, закотив їй таку істерику, якої вона не ждала. Розкричався, розприндився, докорав матері за неухагу, дорікнув, що сил не шкодує, на медаль тягне, а йому всі, навіть рідна матінка, ніжку підставляють.

І цей побіг, не снідавши...

Чи був цей день винятком? Пригадую і переконаюся — це було побутом. Щоденно, і ранком, і вдень, і ввечері, були в нас свої дрібні, більші й зовсім дрібні чвари. Коли б на все те звертав увагу, коли б брав глибоко до серця — в один рік можна було зноситися і «віддати кінці».

Мати, так мені здається, не дуже тим журилася, що діти побігли з дому, мов гедзями надрочені. Знала: у кожного в кишені бряжчить якась копійка, от і побігли. Коли б не було за душею грошей — що-що, а від сніданку б не відмовились.

Снідали ми вдвох. Дружина нарікала на хлоп'ят, переконувала не стільки мене, скільки саму себе в тому, що сьогоднішні діти не ті, якими були ми в свій час. Бо нам жилося важко, ми трудилися змалечку, хліб насущний здобували, бідували, самотужки пробивалися в життя. А теперішнім дітям що? Все є в них, все для них, про труд поняття не мають, в школах до повноліття висиджуються, ось і наслідки...

Я з тим згоджувався, хоч і не засуджував такого стану речей. Розумів, що не засуджувала цього й Поліна, вона лише констатувала факти, говорила про це не стільки з докором, скільки з прихованою в душі гордістю за те, що нашим дітям не довелося пережити отого всього, що пережили ми. Одним словом, йдучи на роботу, я залишив її в такому стані, в якому зоставалась щоденно, — переповненою своїми домашніми інтересами та турботами.

— Одружити б котрого, — сказала зітхнувши, — невістку б узяти... Хоч теперішні невістки — зайвий клопіт. Її теж, як птаку, годувати треба.

Я нічого на те не відповів — був згодний. Маємо вже одну — Інгу...

Та ще поскаржилась, що в голові чогось шумить та трішки макітриться.

— Мабуть, знову нижній тиск підскачів.

— Сходи до лікаря...

— Та треба й піти... Все ніколи...

Коли повернувся з роботи — Ярослав з Валентином, сердиті, як тигрєнята, сиділи на вікні у парадному. По виразу облич можна було здогадатися, що сидять вже давненько і вже визріли до того, щоб продемонструвати мелодраматичну сцену матері, яка, необачно кинувши хату, подалася кудись, забувши про те, що сини мають повернутися додому.

— Завжди товчешся біля цих дверей...

— Хіба тут зважають на те, що в тебе екзамени...

Я намагався заспокоїти синів лагідністю.

— Мати, мабуть, пішла до лікаря...

— Ніби важко додому викликати...

Нашим дітям краще за нас відомо, що в нашому суспільстві можна робити, а чого ні. Справді, чи обов'язково самому пхатися до лікарні, коли досить зняти телефонну трубку, набрати потрібний номер, і через годину, хай навіть через дві чи три, сама лікарня прибуде до тебе в хату.

В моїй кишені були ключі від квартири, отже, нервувати вже було зайво, досить було зійти на наш поверх, відімкнути двері та й забули про всі неприємності.

Цокнув замок, двері подалися, але не відчинились. Спочатку я не збагнув, у чому річ, і, лише поторгавши їх, зрозумів, що зсередини вони взяті на ланцюжок. Стріпнулось тривожно серце, в голову шугонула кров, зомліли ноги. Виходить, Поліна була вдома...

Я задзвонив безперервно дзвінком, загував кулаком у двері...

— Ми вже й дзвонили, й гупали, — ображено заявили сини.

Вони ні про що не здогадувались. Молодість...

На нашій площадці почали збиратися люди. Прийшов слюсар з домоуправління, особа, без якої не обійтися, яка поладить будь-який замок, виключить і ввімкне світло, поправить водопровід і каналізацію і потім скромно стоятиме біля дверей, терпляче ждучи на заслужену чвертку.

Ланцюжок за якусь хвилину немов перегорів. Навстіж розчинилися двері. Чужими ногами вступив я у квартиру, перейшов одну кімнату, другу. Побачив Поліну. І прилип до підлоги... За моїми плечима зупинилися сини. Вони не відразу збагнули, що zostалися сиротами.

Машина долає кілометри. З пагорбів котиться охоче, під гору йде важко, з стогоном, скреготом, навіть неспеціалістові ясно — щось негаразд з нашим транспортом. Водії мовчать. Чи

то не відчувають механічного пульсу, чи, може, їхня увага і думки зайняті іншим. Крадькома оглядаю по черзі кожного. Коли глянути збоку, всіх їх можна прийняти за дорослих, цілком самостійних людей. Насправді ж — вони діти. Як гороб'ята. Придивіться уважно до горобиного табуна. Всі птахи сірі, рухливі, розбишакуваті, мов одне. І треба добре додивлятися, щоб упізнати серед них тих, які щойно оперилися і ще не встигли зажити власним розумним життям. Не під ноги собі дивляться молоді, а старшим у рот, живуть розумом старших. Найчастіше гинуть у котячих пазурах та кібцевих кігтях ті, що відірвались від батьків, знехтували батьківським досвідом.

Пообіч біжать степи. Жита красуються, наливаються пшениці. Видолинки і пагорби мов граються, мов ховаються один від одного. Люди трудяться на полях, трудяться у небі, на дорогах. Всюди бує життя. Невтомне, невгамовне, до всього цікаве і до всього байдуже. Так, так, байдуже. У нас таке горе, серця скипіли кров'ю, а всім цим ліскам і переліскам, горбам і пагорбам, долинам і видолинкам, всім людям: тим, що на полях, на дорогах, у небі,— всім і всьому байдуже, вони навіть не підозрюють того, що в оцій деренчливій машині їдуть сироти, сини, які втратили найдорожче в своєму житті і тільки в ці дні збагнули, що вони втратили. А широкий світ, всі люди навіть не помітили тієї безповоротної втрати.

Мої сини сутуляться, хилять голови. Відчуття власної провини подвоєю тягар, що впав на їхні плечі, додавав їхні серця. Але то даремно. Вони й не запідозрюють, що їхньої вини в смерті матері немає аж ніякісінької. Всі ті клопоти, яких вони їй завдавали і через які тепер мучились, вважаючи по своїй недосвідченості, що саме вони звели матір у могилу, були для неї клопотами життя, щоденним побутом, вона ще раніше зачала б і померла, коли б усього того не було. Клопотатись про своїх дітей, жити їхніми турботами, їхніми переживаннями — це нормальний стан для всіх батьків.

Найбільша вина, я те добре знаю, лягає на мене важче за будь-який камінь. Я винен у тому, що не вберіг її, не помітив тієї хвилі, коли треба було прийти на допомогу, відігнати підступну смерть. Адже ніхто так її не знав, як я, ніхто не розумів так її душі, не вмів так читати її думок, бачити її жертвну щедрість і повну неухвагу до власної особи. Вона не думала про себе, бо все життя дбала про інших. Про неї ж мусив подбати я. Але я цього не зробив. Скаржилась, що в голові шумить, здогадувалась, що тиск підвищився,— у неї він і так був занадто високий, гіпертонічна хвороба прогресувала,— а я

обмежився тим, що порадив навідатись до лікаря. Не подумав, що, може, її життєві сили дійшли тієї грані, за якою вже катастрофа. Нам завжди здається, що наші ближні є людьми необмежених сил і можливостей і те, що логічно може трапитись з кожним, трапиться не скоро, дуже і дуже не скоро... Тому біда застає нас завжди зненацька. До важкого горя втрати додається ще й тягар відчуття власної вини, додається те, що зветься серед людей мукою сумління...

Це була остання ніч із тисяч ночей, які нам з Поліною подарувала доля. Ми лише вдвох zostалися з нею в напівтемній світлиці. У тій самій, якою вона так ревно піклувалася: щоб і чисто було, і не накурено, щоб не соромно було господині, коли зайдуть гості. Вона любила гостей. Саме для них була виділена ця найбільша кімната. Тепер тут гостею була вона сама.

Її ложем став найбільший стіл. Той самий, який вона так любила прикрашати святковими стравами, на якому для дорогих гостей у неї народжувалося все. І як же вона раділа, коли гості не цуралися того, що було поставлено, і як печалилась, коли вони до чогось не доторкались.

Ми проговорили з нею всеньку ніч. Наші хлоп'ята розлізлися по закутках, чи то дрімали, чи плакали крадькома, не заважали нашій останній розмові.

Ми всеньку ніч згадували. Минуле, пережите. І радісне, і важке, смішне і моторошне. Нічого ми не забували, нічого не забули. Кажуть, що в похилому віці людина починає дивитись не вперед, а назад. Не знаю, як хто, а ми з Поліною до сьогодні дивились лише вперед, лише у майбутнє.

— Чи пам'ятаєш нашу першу... найпершу зустріч, Полінко?

Вона мовчить. Мені привиділось, що в неї ледь помітно сіпнулись безкровні вуста, здригнулись вії, спокійне і незвично помолоділе лице зашарілося. Вона згадала ту нашу першу, найпершу зустріч.

То було давно. Був я трохи старшим за нашого Валентина. Молодшим від Максима, якому зараз... Не пригадуєш, Полінко, скільки це нашому Максимові?.. Не пригадує...

В райком комсомолу я тоді зайшов... Заходив туди, як до дому, бо секретарював у комсомольській організації, отже, був тут своєю людиною. Переступив поріг, підняв очі, зустрівся з нею поглядом і прикипів до підлоги. Вона була тоді дівчам. Задерикуватим, не від природи, а через потребу самоохорони, допитливим і насмішуватим. Сиділа за столиком, двома пальцями виклащувала директиву на цигарковому папері.

— Нові кадри? — запитав зухвало, з однією метою — не вилити власної розгубленості.

Не пам'ятаю, що вона мені відповіла. Чи, може, нічого не сказала? Може, тільки глянула насмішкувато і зверхньо.

— Полінко, чи пам'ятаєш ті слова?..

Не пам'ятає, мовчить... Так ніколи тепер і не знатиму тих слів. Я — не пригадаю, вона — не скаже...

Прийшла вона до нашого району здалеку. Сусідні області в той час здавалися нам незбагненою далиною. Прислали її сюди на високу посаду — друкаркою-кур'єром у нашому райкомі...

Згодом я теж був обраний у склад бюро райкому, став завідувачем відділу. О, то було не мале диво — Ілько Дубогаїв отак висунувся! Закерував всеньким районом. Директиви писав щоденно. Полінка їх на цигарковому папері двома замурзаними об копірку пальчиками відстукувала. Уважно, з ретельністю підписував довгим розчерком кожну, виправляв пропущені або неправильно відстукані букви, власними ногами носив у райвик і там розкладав по ящиках. На кожному з тих ящиків вписана була назва села. Раз у три дні прибував гонець, випотрошував у мішок директиви, зібрані з усіх установ та районних організацій, і віз до себе в «глибинку». Там і мої директиви знаходили комсомольських секретарів. Секретарі їх бігцем читали і знічев'я закручували в цигарки або підшивали до справи. Перевірка свідчила, що виконувались мої вказівки дуже і дуже рідко. Майже ніколи. Це давало мені матеріал і повне право для гострих виступів і критики на пленумах райкому та засіданнях бюро. Поліні мої виступи дуже подобались. Вона друкувала мої директиви охоче, надаючи їм перевагу перед тим, що писалось рукою самого секретаря. Це пояснювалось тим, що в мене дуже розбірливий почерк і ясні думки.

Чи дружили ми з нею? Дружили по-комсомольському, так, як у хорошій сім'ї дружать між собою брат і сестра. Життя з кожним днем ставало помітно важчим, з магазинів зникали такі необхідні для життя речі, як хліб, цукор; наша скупа зарплата з кожним днем ставала мізернішою, бо катастрофічно знецінювався карбованець. Треба було пильнувати, щоб вистачило від получки до получки. В мене гроші текли повз пальці, мов вода з решета. І Поліна взяла наді мною шефство, видавала мені зарплату не відразу, — це теж входило в її обов'язок, — а рівними частками щоденно. Ми бігли з нею в якусь харчівню і пили молоко з медяником, мед у якому заміняв звичайний маляс.

До кулінарних тонкощів ми тоді не вдавались, нам та їжа смакувала, і були щасливі, що дешево й смачно поснідали, а ще більше від того, що в нас була таємниця, яка нас єднала, зближувала, і ми розуміли одне одного з погляду, розмовляючи самими очима.

— Чи пам'ятаєш те, Поліно?..— Мовчить, ледь помітно кривить кутики вуст.

Потім була важка трагедія в моєму житті. Смерть батька. Трапилось непередбачене — важке горе потягло за собою іншу біду. Я був зганьблений у очах моїх товаришів і мусив залишити район, піти у білий світ.

І я пішов у білий світ. Виїхав у далекий, незбагненно на той час далекий для мене край. І не навертався в рідне село жодного разу, коли не рахувати одного випадку за часів війни.

Всі мене забули. Зарахували у списки непоправних грішників. Викреслили з свого життя. Так, у всякому разі, мені думалось. І всі мої недавні друзі, все життя для мене лишилось спогадом, радісним і болючим.

Не забула, не кинула мене одна ти, моя Поліно. Розшукала мене в чужому краю, очима сказала, що віриш мені, що я для тебе той самий, що й був. І я тоді вперше збагнув, що ти для мене не просто дівчина від машинки, не просто вірний товариш, а все моє життя, моя доля, мій супутник.

Вона все хотіла повезти мене до рідного краю. Хотіла вилікувати мене від серцевої травми. Хотіла, щоб ми разом побували там, над красунею Десною, в селі, де пролетіло моє дитинство, де zostалися на білому пісочку не розвіяні вітром мої дитячі сліди. Кожного року ми збиралися в ту мандрівку, і кожного разу знаходилося коли не десяток, то хоч одна непереборна причина, що зводила нанівець всі наші задуми.

— Поліно, люба! Як же це... Так і не побували... Села мого не побачила... Ти ж так хотіла...

Мовчить. Посміхається. Винувато й таємниче. Бо й справді ж, — підвела, неждано, несподівано.

Сини пережили горе стоїчно. Жодної сльозинки на очах. Я побачив — дорослі, справжні мужчини. Адже мужчини повинні найважче горе переживати саме так. Тільки слабосилі, слабодухі шукають розради в сльозах. Сильні тілом, могутні духом мусять найбільше горе переносити без жодної сльозинки.

Горе їх здружило, згуртувало. Навіть Олег не йшов додому. Був увесь час з усіма. Можливо, тому, що на його долю випало подвійне горе, лягла ще одна рана на серце. Він, прибитий несподіванкою, забув про розлад у своїй сім'ї, подзвонив

до Інги, сказав про лихо, що нас спіткало. Вона відповіла смішком, побажала того ж усьому нашому роду, а своєму чоловіченькові найпершому.

Це був важкий удар. Але Олег вистояв, вижив. Тільки дивитись на нього було страшно. Скидалось на те, що, коли б йому запропонували піти вслід за матір'ю, не задумуючись, пішов би.

Залишившись уп'яťох в спорожнілій хаті, ми довго мовчали. Жодне слово, жодна фраза нікому не йшла на думку, тільки очі горіли в кожного та груди здіймались ковальськими міхами.

Не скоро зав'язалась розмова. Говорилось про щось дріб'язкове, далеке від того, що лежало на серці. Несподівано Ярослав запропонував:

— Послухай, батьку, а коли нам ось так гуртом, всім разом, під твоїм могутнім керівництвом звершити фантастичну мандрівку у твою молодість?

Я відразу не зрозумів хитромудрої синові фрази.

— Сісти в машину, чи на літак, чи в поїзд та й рвонутися на твоє Десну, в те село, де самотньо спить наш дідусь і де пролетіло твоє дитинство?

Важкий клубок підступив до горла. Виходить, хлоп'ята підслухали нашу останню розмову з матір'ю. І вона дійшла їм до серця...

Допитливо дивлюся на Олега. Потім на Максима. Найменший наш, наше дівчатко, теж схвально хитнув головою, ствердив:

— Дуже цікаво там побувати.

В той вечір ми прийняли рішення. Саме так — нам треба побувати у моїй молодості. Треба зробити те, чого не встигла здійснити наша мати. Ми, дорослі, сильні і тілом, і духом люди, мусимо знайти достойну розраду в ці важкі дні нашого горя.

Спали тривожно, неглибоким, хворобливим сном. Першим прокинувся Валентин. Спросоння почав доводити:

— Тату, ми мусимо піти туди... зараз же! Відкрити могилу... Я читав, як у давнину десь у Франції відкрили домовину, і жінка ожила... Ходімо відкріймо, вона не... вона не могла... то неправда.

Він враз замовк. Я побачив — закусив до крові зубами тремтячу руку. І тільки тепер збагнув — мій Валько ще дитина. Ой, яка дитина. І ті старші, хоч і бадьоряться, а діти, ще діти...

Сльози зливою хлюпнули з очей, і я вже не мав сили їх стри-

мати. Вони пролилися швидко, як літня злива в тропіках. Я переконався — сльози пом'якшують серце і тамують, послаблюють важкий біль.

Вони нерозлучні. Йдуть поряд, як день і ніч. Як два полюси — далекі і близькі. Веселе, живе життя і його чорна тінь — смерть. Всі люблять життя, славлять його, б'ються за нього. Всі ненавидять, проклинають, б'ються супроти неї — смерті. І все ж вона приходиться, приходиться завжди і притому невчасно. Щоб замінити день на вічну темряву.

Всі ми про це знаємо. Всі тремтимо — хто більше, хто менше — перед нею. Не хочемо думати про неї, особливо тоді, коли вона про себе не нагадує, коли чигає десь тихцем, замаскувавшись. Задумуємось по-справжньому лише тоді, коли зустрічаємось з нею близько, віч-на-віч, коли вона забирає нагло близьких і найдорожчих.

Чи боїмось її? Мені здається — ні. Ніхто її не боїться, бо приходиться вона несподівано. І непомітно. Так, в усякому разі, розповідають ті, хто побував у її пазурах. А за людське довге життя ті пазури протягуються до кожного близько й не раз.

Вона страшна тим, що людині не хочеться втратити того, що не має ціни. Життя — найдорожчий скарб, який випадає ніби по лотерейному квитку. Скарб цей треба вміти берегти. І тоді тобі відкриються такі таємниці, така краса буття, якої, напевне, таки немає ніде, окрім нашої манюсінької голубої планетки. Життя — річ неповторна. Вчепився за нього — тримайсь. Відірвався, бовтнувся в незміриму прірву небуття — і по всьому. Видно, саме ця боязкість втратити дорогоцінну можливість бути, відчувати, бачити, жити і викликає у всього живого панічний жах перед ненависною необхідністю. Адже ж ніхто з нас не жахається того, що він не був, не жив, не відчував до часу свого народження, хоч життя й до цього буяло так само щедро, було таким же привабливим і рухливим, дávalо тим поколінням, що пройшли до нас, можливість творити, боротись, радіти й страждати заодно.

Ми ненавидимо смерть. Але спокійно ходимо побіля неї, так, як монтажник, ледь пристрахувавшись ременякою, ходить по рейці над порожнявою будови, як акробат, що, вчепившись самими зубами за дротину, гойдається під куполом циркової арени, як доглядач левів, що заходить щоденно в клітку до хижаків, не запідозрюючи того, якій небезпеці піддає себе в такі хвилини.

Ми безсилі перед нею. Але ми зустрічаємо її з гордо піднесеною головою. Як зустрічаємо після дня моторошну ніч. Ми

думаємо не про ніч, а про день, довгий, сонячний і прекрасний, який необхідно заповнити такими справами, таким змістом, щоб хоч і жаль було його покидати, але й не соромно було з ним прощатися.

До неї ми звикаємо з самого дитинства. Я ніколи не забуду тих важких часів, які випали на долю мого народу тоді, коли я ще грався в ляльки. Не було в мене ніяких іграшок. Не до них було. Тільки-но замовкала громадянська війна. Відгуки її ще котились десь по лісах та перелісках, нагло зривались пострілом з обріза, грабунком серед білого дня, нагадували про себе смертю кращих людей, тих, що пройшли всі вогні і води і ледь взялися за мирну працю. Найгіршим було те, що страшні пошесті, мов напасть, невпинно йшли одна за одною, покотом валили малих і старих, повзли по хатах, від села до села, невтомно трудилися, щоб зростити ліс сухих кострубятих хрестів на сумовитих кладовищах.

На все життя запам'яталася смерть мами. Самої мами я вже не можу пригадати: не зафіксувала дитяча пам'ять її образу. Але все одно вона мені часто снилась у дитинстві, з'являлася в дитячих снах у образі дівчини, від голови до п'ят завітчаної у вінки. То, може, тому, що в її домовину ніхто не поклав жодної, навіть паперової, квітки... Та ще пам'яталось все життя — мама була дуже ласкава, від неї завжди пахло теплом і пахло так ніжно і солодко, як потім уже не пахло ніколи. І ще мені все життя здавалося, що моя мама була дуже красива. Таких жінок вже потім я не зустрічав.

Маму напровесні звалив тиф. Довгими ночами і похмурими днями вона марила в безпам'ятстві, кликала все батька, поривалася змити мені голівку. Просила водиці, хапала розкритим ротом повітря. Всі казали, що мама пересилить хворобу, бо ж молода, здорова, а вона померла.

З нашого напільного вікна видно було кладовище. Воно перехрещувало небесну синяву над піщаним горбом край села. Мамин хрест білів збоку від інших. Я днями не зводив з нього очей. Годинами сидів на підвіконні і намагався собі уявити, що там поробляє моя матінка у тісній домовині, що вона думає, чи бачить те, що бачу я, і чи не скучно їй лежати в самотині.

Коли розтанули сніги і просохли стежки, коли земля по-весняному запарувала, я знайшов собі роботу. З раннього ранку до пізнього вечора одне знав — вивозив на кладовище наших сусідів та односельців. Навіть про їжу забував через ту роботу. З соняшникового бадилля вистругував домовини. З сухого паліччя майстрував хрести. Тупим ножиком копав ями. Голосно оплакуючи, опускав покійника в соняшниковій домовині

у ямку, засипав землею, ставив хреста, виплескував обіруч могилу і починав усе спочатку.

За кілька тижнів, поки продовжувалась ця сумна гра, я переховав половину села. І поглядав на своїх рідних, на сусідів з деяким острахом, як на мешканців потойбічного світу. Я навіть дивувався сам собі, як це вони можуть копатися на городах, їхати в поле, орати, коли їхні могили вже заростають зеленим споришем? І мені здавалося, що так само, як і всі інші, десь живе собі і клопочеться справами моя мати. І я чекав жаданої зустрічі з нею. Але не дждався. Поступово розплився в мої дитячій пам'яті її образ, залишилось одне — гірке відчуття сирітства.

Дорога тягнулася з пагорба на пагорб. Чи то ріка дихнула назустріч прохолодою, чи, може, близьке надвечір'я. Переліски погустішали, відчувалося, що машина котилась зі схилу. Скоро попереду захитався ліс, зелений, густий, в гушавині засріблилась вода, за зрізаним дорожнім укосом згорнувся їжаком залізобетонний міст. Величенька річка привітала нас тихою гладдю, низько схиленими кущами, задумливими вербами. А збоку, понад річкую, дримала густа діброва, над молодняком гордо розгортали свої крила дуби та присадкуваті липи.

— Може, тут заночуємо? — запитав я у хлоп'ят.

Вони вперше за час подорожі ожили, проявили зацікавленість. Справді, коли вже вечір має неодмінно наступити, а за ним і ніч, яку треба десь перебути, то по всьому видно, що кращого місця не знайти.

Ми обережно з'їжджаємо з шосе бічною доріжкою через заглиблення в кюветі і прямуємо до діброви. Сюди, видно, не ми одні «приходили на прощу», бо під шинами шипів перетертий у пилюку пісок, доріжка відразу ж розрукавилась в усі боки. Під кроною кожного старого дерева ніби стояла шатром циганська громада, попіл білів на погаслих вогнищах, вітерець грався шматтям газет, мухи роями пообсідали консервні банки, а траву було вибито до коріння. Довелося заглибитись у діброву, аж поки нарешті знайшлася незаймана місцина у високій, поцяткованій квітами траві біля могутнього старого дуба.

За якоїсь півгодини ми стали тут табором. Хлопці кинулись у річку, бовтались, насолоджувались прохолодою опісля гарячого літнього дня. Я, оскільки вже в такому віці, коли корисніше дивитись на воду з берега, бо мусиш остерігатися бісових радикалітів, до води не підходив. Тепер-бо я для хлоп'ят і мати, й батько. До цього не знав, де воно що бралось, як готувалося, чії руки те робили, чий труд був покладений

на те, щоб у домі завжди, в усяку пору дня і ночі, для кожного знаходилась і їжа, і чистенька сорочка, і ковдра, і простирадло. Робилось все те невтомними руками ніби між іншим, ніби й не робилось, а було давно зроблене, бо жіночі руки відпочивають лише тоді, коли їх складають востаннє на захоплених грудях...

Заходивсь готувати подорожню вечерю. Коли подумати збоку — справа не важка. Але спробуй на ділі! Заморочливо і складно.

Надумав варити козацьку юшку — дешево й сердито. Тим більше, що в нас була тараня, хлоп'ята полюбляли її, солонцювали і вранці, і в обід, а потім скаржились, що не можуть вгамувати спрагу. Найкраще з таранею варити суп — смачно, корисно, і вода не дуже п'ється.

Поки хлоп'ята купалися, в мене зашумував казан з очищеною таранею. Ждала своєї черги порізана картопля — добре вкипить риба, закидай картоплю, пройде хвилин десять-двадцять, і їжа, достойна уваги самих богів, буде готова. Правда, сини оцінили мій кулінарний подвиг скептично, котрийсь навіть пробурчав, що намарно лягнула тараня, якої в нас було й так обмаль. Та коли суп, зварившись, розпахтівся на всю околицю, зазолотився принадно скалками та закрасувався в глибокій мисці, мої хлоп'ята заспівали інакшою. Оце суп так суп, оце розкіш так розкіш! Вже до того розхвалювали, що я, як кухар, мав повну підставу зазнатись. І тут же одностайно вирішили, що наші запаси тарані підуть лише на отаку смакоту.

— І мамка такої не варить! — вихопивсь у захопленні Валентин.

І в ту ж мить суп втратив будь-який смак. Першим поклав ложку Олег. Ярослав хижо блимнув на Валентина оком, потупився й Максим. Кожному стало не по собі від того, що так швидко забули про матір, почали навіть критикувати, як живу.

— Їжте, хлопці,— кажу. А самому теж шмат застряв у горлі.

— Наїлись...

І розбрелися в різні боки. Мовчки, немов полаявшись.

Я кружляв біля машини. Намагався розвіяти важкі думи. Прислухався до вечорового безмежжя.

Сонце хилилося до багряного обрію. Заплуталось у верхів'ї дерев. Червоне, як шмат металу, готового лягти на ковадло, лиш ждало вправного молота. Над тихою гладдю річки курився цигарковий дим. Качки десь у плавнях — чи то свій-

ські, чи дикі — розкахкались грайливо. Ранній соловей пробував голос у непролазних кущах верболозу. Очеретянка хитала мітелки очерету, десь далеко-далеко ревла, йдучи з паші, худоба, лівиво озивалися собаки, — мабуть, десь тут, відразу за дібровою, причаїлось людське поселення.

Неквапливо ходив дібровою, прислухався до її голосу, придивлявся до кожного дерева. Діброва, а от не така, як у нас над Десною. І річка широка, ненабагато й вужча за річку моєї юності, а не така. А може, й Десна за цю не більша, лише то так тепер здається, адже все, що нас оточувало в дитинстві та юності, завжди видається значно грандіознішим, аніж насправді.

І дуби стоять такі ж, як стояли за рідним селом, біля озера. Тільки там купчилися густо, один біля одного; зайдеш, бувало, у гарячий літній день до нашого дубового гаю і відразу ж про спеку забудеш. Дерева кронами вгорі сплелися, жодний промінець до землі не проб'ється, трава між стовбурів могутніх пнеться вгору, тендітна, м'яка, як волосся на голові у дитини, а прохолода стоїть така, немов у раю, коли б він насправді існував.

Схоже, що в свій час і тут ріс густий і могутній дубовий гай. То там, то тут з трави виглядали почорнілі пні, неначе мовчазні надгроб'я в пам'ять дубів-велетнів, які лягли тут своєю чи наглою смертю. Швидше наглою — дуби своєю не вмирають ніколи. Коли дуба обмине гостра пила, не вціліть у нього грім палючий, — він не вмирає.

Спиняюсь поодаль старезного дерева. Аж дивно, що доля зберегла цього дуба до нашого часу. В щасливій сорочці, чи то пак корі, він народився. Вже дуплавий, а стоїть, могутнім корінням в землю вп'явся, немов за минуле своє цупко тримається, молодими зеленими пагонами тягнеться вгору, пнеться до неба, жадібно простягає руки в майбутнє. І я подумав, що дерева чимось схожі на людей. Хіба ось я, людина, що всупереч всім бурям і незгодам вистояла й вижила, не схожий своєю долею, природою свого буття на цього велета? Своїм корінням я так само загруз у рідну землю, ту землю, яка взяла моїх батьків і дідів, мов корінням могутнім, зв'язала мене з собою. Я теж став порожнім, дуплавим, бо смерть Поліни взяла моє серце, моєї снаги половину, з людини зробила мене півлюдиною. Але наді мною так само дзвінко, переповнюючись життям, зелене молоде пагіння, воно повне сил, енергії, рішуче і впевнено простягає руки в майбутнє, до сонця, до безсмертя. Я той дуб, що стовбуром своїм, вже відживаючим, зв'язує дві сили, дві нерозривні епохи. Я сьогодні та ланка, що тримає-

ться на тому могутньому корінні, яке сягає у глибину мого роду, а значить, і народу мого, і разом з тим на мені самому тримається те молоде пагіння, мої сини, що вже стали, майже вийшли на власну дорогу, вже зачепилися власним корінням за рідний ґрунт і всіма помислами, всім буянням молодих сил, всім ходом об'єктивного буття націлені у майбутнє, те майбутнє, якому немає меж і не буде кінця.

З повагою, з співчуттям, з болем у серці оглядаю того дуба. І бачу власну долю. І до неї теж проймаюся законною гордістю і внутрішнім болем. Закінчуються ті оглядини і роздуми тим, що я важко зітхаю, внутрішньо сміюся над собою за прояв легкодухості і нахил до пустопорожнього філософствування.

На щастя, подібні роздуми заглянули у мою голову оце вперше. Але, видно, тепер вони вже не покинуть мене ніколи.

Ще подумалось: життя людське схоже на криницю. Чим довше живе людина, тим глибша криниця. Трапляються мілководні, забагнені криниці. Але є й такі, глибина в яких незмірна, а вода чиста, джерельна, без ніякої каламуті та жабуриння.

В глибокі чисті криниці люблять дивитись до всього допитливі діти. Годинами можуть висіти вони на цямрині і дивитися в недосяжну глибину. Вони бачать там невідомий і прекрасний світ. Небо бездонне і високе віддзеркалюється в криниці. Але воно не сприймається як віддзеркалення. Здається — дивись через велетенську підзорну трубу в інший, казковий і незбагненний світ. І зорі вглибині сяють. Найсправжнісінькі небесні зорі виблискують на чистому піщаному дні. І той пісочок здається, коли добре придивитися, підземним Чумацьким Шляхом, далекою і невивченою галактикою. І власні личенята, кирпичаті й замурані, якісь чужі, не схожі на тих, що у жителів Землі, бачать діти в тій глибині криничній. Вони злодійкувато кидають вниз дрібні камінці, намагаючись розбити чарівне дзеркало. Дзеркало й справді розсипається, тільки ненадовго. Перелякано розгойдається, затремтить, заграє смугами, захитає зорі, спотворить дитячі обличчя, — страшна катастрофа спіткає той глибинний казковий край. Та мене якась хвилина чи, може, трохи більше, і знову в душу колодязя вступає непорушний спокій, знову в його бездонні синіє високе небо і зоріють небесні світила, і знову зацікавлено вирячені оченята прикрашають здивовані й неприродно округлені дитячі писочки.

Чи не так само люблять молодші, юні і ще не відстояні людські натури якнайпильніше заглянути в душу людей старших, збагачених життєвим досвідом і здобутою мудрістю? Чи не

впізнають вони в діях і думках людей, чистих серцем і мудрих у своїх помислах, невтомних у праці і багатих своїми діяннями, власного майбутнього, чи не є воно тією найпрекраснішою школою, вищою і впливовішою за всі спеціалізовані школи світу, школою, що зветься одним яскравим словом — «життя», або трохи конкретніше — «життєва наука». Чи не тому люди, особливо молоді, так пильно заглиблюються в бездонні криниці книг, у спогади й розповіді людей, які прожили довге і прекрасне життя.

Часто сперечаються — що то є нашою сучасністю. Важко визначити це поняття. Видать, сучасність у кожної людини своя. Одна сучасність для двадцятилітнього юнака і зовсім інша для того, хто звершував Жовтневе повстання. Мабуть, буде найсправедливіше, коли до поняття сучасності відносити той відрізок часу, який охоплюється живим зором живих людей. Жовтнева революція є сучасністю для всіх тих, хто живе сьогодні, бо її дух, її безсмертна справа ще не стерлася з пам'яті найстаршого покоління, всі її події б'ють живим струменем у людській пам'яті, як чиста джерельна вода в глибокій криниці, і кожний, навіть наймолодший представник наймолодшого покоління, може заглянути у той світ, черпнути тієї цілющої води, відчути себе повноправним сином чи дочкою революції. Революція — це глибоке і могутнє коріння дуба. Воно годує своїми соками молоді парості, ті, що зеленіють буйно сьогодні, що прагнуть до неба і ввійдуть у майбутнє завтра.

В цей вечір мені здалося, що я є тією бездонною і безсмертною криницею, в яку замислено й серйозно дивилися мої осиротілі сини.

Попова левада тільки називалася поповою. В час громадянської війни ревком з мудрістю, достойною великої похвали, визначив, що леваді наймення не зашкодить, коли вона перейде у володіння найбільшніх парафіян. Навіть піп уголос не заперечував проти тієї акції. Але, видно, до глибини душі обравився на безбожжя своєї пастви і потай втік з парафії.

Попову леваду ділили й переділяли довго, бо кожному хотілося мати хоч шмат тієї, схожої на масло, найродючішої землі. Хоч трішки, хоч на грядку, але вимагав кожний, бо хотілося людям і огірочків, і капусти, часничку і цибулі, гарбузів і баклажанів, а все це росло тут, як голови. Поділити без попа було важко, траплялось так, що після чергового переділу масляниста земелька потрапляла не в ті, що треба, руки, і тоді втручався повіт, а пізніше район, і знову тільки й розмов було по селу, що про землеустрій.

В тридцятому році суперечкам та ворогуванню між одноосібними володарями було покладено край. Організувалась у Нестерівці перша ініціативна група майбутнього созу. Група була нечисельна, різношерста, на загальну думку більшості односельців, не варта ніякої уваги, абсолютно безперспективна, так собі, якась кара божа на людей, можливо, за ту ж Попову леваду. Краще б уже було її не ділити, не гнівити слугу божого. А то, бач,— не встигли огірочків наїстися, капустою поласувати, цибуля очей не виїла, гарбузів неросло на всіх парубків-невдах, а тут тобі, мов сніг на голову, наказ — відрізати Попову леваду та передати ініціативній групі! Було б кому. Ті ініціатори нагосподарюють, покажуть приклад, прокладуть шлях у майбутнє...

Ініціатором самої ініціативної групи став голова сільради, партизан громадянської війни, єдиний на все село комуніст Іван Заволока. Комуністом його вважали не тому, що і справді належав до партії, а тому, що носив галіфе, облямоване у жовту юхту на колінах та на тому місці, яким сідають. Дядько Іван був молодцем-кавалеристом. Кавалеристи навмисне обшивали ремнем штани, а несвідомі елементи прийняли ту обшивку за ознаку політичних переконань і устремлінь володаря штанів.

Заволокою Івана називали в селі всі, але ті, кому він став кісткою поперек горла, вкладали в його прізвище всю свою зневагу до чужосельця, що наволікся до села, як кара божа.

Лише згодом я збагнув усю велич і красу душі кавалериста-партизана. В юності любив його за веселий норов, за безстрашність і за те, що дивився дядько Іван не назад, а вперед. Всім тим добрим, що закралося в мою голову і серце, я зобов'язаний дядькові Івану. Він розбудив мою сонну думку, він посяв у моїй хлопчачій голові прагнення до чогось великого і прекрасного, до добра, яке людина повинна завжди робити людям. Спочатку я заглядав у його життя, в його розповіді, немов у глибокий таємничий колодязь, повний чудесних зір і неосяжного неба, прекрасних відлунь і ніжної прохолоди. А потім він привчив мене до книг. Вже не знаю, де він їх брав, бо в хаті Заволок не видно було ніякої бібліотеки, а тільки кожного разу, коли я повертав дядькові прочитану, то взамін у моїх руках опинялася нова, ще цікавіша. Непомітно я став незапам'ятованим помічником дядька Івана по молодіжних справах, а там і першим комсомольцем у нашому селі. Згодом до комсомолу вступило ще з трое хлопців, і у нас заснувався косомольський осередок. Секретарювати в ньому веліли мені.

То було моє щастя, що в селі прижився дядько Іван. За-

явився до нашого села він випадково. Один наш селянин — я його так і не пам'ятаю — теж був у партизанському загоні. Там він здружився з Іваном Заволокою тією міцною бойовою дружбою, перед якою пасує навіть смерть. В одному з боїв Іванів друг упав з коня. Рубав потім ворогів Іван за двох. А коли прийшли мирні дні, то привіз у наше село останнє слово дружині від чоловіка, прострелену будьонівку та потерті піхви від шаблюки.

Побачив Іван Заволока, як бідує в селі молода вдова з трьома малюками, помітив, що вивалюється стіна у старій хаті, здогадався, що буря вподобала кособокий удовин хлів та все роздирає з причілка, похмуро оглянув похилені лозові тини, роздивився, що очі удовині, юні й чудові, горем потьмарені, — отоді й виявився Іван Заволока не лише рубакою вправним і хвацьким кіннотником, а й майстром на всі руки. Скинув своє галіфе, вдягнув полотняні штани свого друга, узяв замість шаблі до рук сокиру, та й не встигли наші односельці чогось до пуття збагнути, як вирівнялись біля удовиної хати високі лозяні тини, хата перестала горбитись, причілок, мов по щучому велінню, вкрився, а малюки удовині на подвір'ї заливалися пустотливим сміхом, очі удовині стали задумливо-ясними і щасливими.

Безрідний партизан-кавалерист знайшов собі у хаті загиблого друга і рід, і сім'ю. І не зважав на тих, хто мало не в очі взивав красеня партизана дурнем — де ж таки, вільний козак влип в отаку халепу, трое дітей чужих посадовив собі на горб!

Не прислухався і до похвал та лестощів з боку добродійників. Він знав своє діло — головував у селі, ростив дітей, жалів дружину, називав її і в очі, й за очі нечуваним у нас пестливим найменням — Супруга.

Від Івана Заволоки йшло і вкорінялося в селі все нове, отож не дивно, що, коли в країні почалися розмови про колективне господарювання, саме він згуртував першу ініціативну групу, в якій і став за верховода. Небагато людей записалося в ту групу — голова комнезаму, бідак з бідаків Мирон Сироватка, сільські комсомольці, брати-близнята, «святі апостоли» Петро й Павло, громадський пастух дід Хома Клепало, комсомолец — наймит куркульський Влас-свинопас, ну і я, та ще сільський активіст дядько Перемет з своєю пишнотілою дружиною Ардалією Михайлівною.

Від самого різдва до великодня не було такого вечора, щоб у сільраді не збиралася в повному складі ініціативна група. Нерозв'язаних і нерозв'язних питань було стільки, що їх виста-

чило б ще не на одну зиму. На кожне засідання, окрім ініціаторів, з'являлося чимало цікавих. Розмова про спільну обробку всімлі зачепила за серце кожного. Щодня чи вечора ми розглядали по кілька заяв про прийом до ініціативної групи. Другим питанням завжди стояло в порядку денному про виключення з неї. Були в селі такі колоритні фігури, що за кілька місяців встигли по десять разів подати заяви про вступ і рівно стільки ж про вихід з ініціаторів. На мій подив та на невдоволення декого з членів ініціативної групи, особливо Перемета, Іван Заволока терпляче доводив кожному заявникові доцільність або недоцільність його заяви. Але нікого в ініціативній групі силою не тримав, так само як рідко кому й відмовлялося у прийомі. В усякому разі, коли б не було такої плінності заяв про вихід з групи, то, мабуть, не менше половини селян стали б у ту першу весну колективістами.

На час, коли визначився день початку польових робіт, членами нараховувалось не менше сорока осіб. У перший день оранки на Поповій леваді нас вийшло всього шестеро. За чепіги взялися: дядько Іван, два «апостоли», дід Хома та я з Властом-свинопасом.

Вже далеко пізніше я зрозумів, яке то нерозумне, більш того — шкідливе, навіть провокаційне, рішення прийняли в той час ми своєю ініціативною групою.

— Почнемо оранку, — запропонував Перемет, — на великдень. Одним пострілом двох зайців заб'ємо — удар по релігійному дурману і хай живе колективізація.

Іван Заволока довго думав, хмурих лоба, зважував, видно, його теж захопив той революційний, антирелігійний запал. Але він звернувся до колективу... За пропозицію голосували Влас та «святі апостоли», не кажучи вже про мене, навіть дід Хома і той згадав про те, коли служив у свій час у попа, то добре відчув, що таке попівська святість. Тоді Іван Заволока звернувся до голови комнезаму Мирона Сироватки.

— Воно ж, щитать, можна й так, й інак. Аби, значить, збруя була в порядку та лемеші не іржаві, а щодо тягла, то тягло потягне...

Мирон завжди говорив так, що нелегко було збагнути — «за» він говорить чи «проти».

— А на роботу вийдеш?

— Щитать, все буде залежать від хвороби. Коли відпустить, то, може, й загляну, а тільки дома в такий час не всидиш.

Хтось, правда, був подав голос про те, що не варт дратувати шершнів, що у таке свято можна накликати й гнів...

— Нікотрих богів немає, — пробасив Перемет, — і нічого тут

роздувати релігійну кадильницю. Краще он читайте статут, то тоді знатимете, почому кварта затірки...

Про який «статут» ішлося, ніхто не знав, хоч Перемет посилався на нього завжди й авторитетно. Перспектива знайомства з ціною затірки нікого чомусь не захоплювала, і Переметові опоненти набирали в рот води.

Дядько Іван, видно, не зовсім поділяв «статутні» положення, але не знав, як заперечити.

— А може, ще рано починати оранку? — ніби сам з собою радився голова.

В більшості ініціаторів прояснилися очі. Але Перемет оширився, став у позу.

— Хто б уже говорив, але не ти, Йване. Який же з тебе комуніст і борець за соціалістичний ґрунт, коли ти попівських підбрехачів злякався.

Так було ухвалено постанову про масових вихід у поле на самісінький великдень на страх ворогам революції і на радість робітничому класові та біднішому селянству.

Другим пунктом порядку денного в той же вечір довелось розглянути понад три десятки заяв про вихід з ініціативної групи.

— Ось стало видно, хто чого варт,— зловтішно констатував ту подію дядько Перемет.

Першими на созівське подвір'я заявили «апостоли» Петро й Павло. Ох, це були хлоп'ята, про таких кажуть — відірви та викинь. Хоч їх усі звали «святими апостолами», але святого за душею в них не було нічогосінько. Чи капость кому яку зробити, чи сад обнести, чи дівчині ворота дьогтем вишмальцювати, а чи воза чийогось на хату витягнути — в один менте зроблять «святі апостоли». Прозвали їх так тому, що були близнюками, народилися якраз на Павла й Петра, в честь яких їх записали в церковні книги.

«Апостоли» були до того схожі один на одного, що навіть рідна матінка їх не могла розпізнати. В дитинстві одному з них вдягали на шию, мов овечаті, манюсінський дзвіночок, і тільки по ньому визнавали і свої і сторонні, що видзвонює «святий апостол» Петро. Коли підросли, то не допомагав уже й дзвіночок. Мінятися почали тим двінком капосні діти. Мати кличе Петра, а він мовчить, мов води набрав у рота. Тоді вона візьме не-послуха за вухо. А він лається. «Який я Петро,— каже,— коли я найсправжнісінський Павлусь». — «А дзвінок!» — «Випросив погратися». Так було не лише вдома. Впіймає котрась з тіток «апостола»: «Це ти, шибенику, нашому собаці хвоста відрубав?» — «Ні,— каже,— не я, то наш Петро».

Коли підросли та до дівчат унадились, то й зовсім почало творитися щось неймовірне. Хоч і бідні були «апостоли», хоч і вдовині, а гарні вигналися, ставні, русочубі, в міру ластовинкуваті, сіроокі, до дівчат ласкаві. От дівчатка й довірялися їм, липли до «святих», а вони не одну потім перед громадою на глум виставили. Прилипне дівка до Петра, а Петро відхрещується, Павлом себе називає. До Павла приступить, а він вже Петро, піди між ними розберися.

Вже коли до комсомолу вступили «святі апостоли», то трохи втихомирилися, а то справжня біда була. І мені немала була з ними морока — чи приймати до комсомолу, чи гнати віником від порога. Дядько Іван порадив: приймати. І не помилився.

Вслід за «апостолами» причвалав дід Хома. Він відразу ж почав нарікати на Мирона Сироватку, який ще зарані поплився у сусіднє село на якісь торги. А що то за торги, вже відомо. Своjak там живе Миронів, то на ковбаси та чарку до одноосібника поплив комнезамівський голова.

Ще одну новину приніс Влас-свинопас. Переказав Перемет, щоб не ждали, бо його сименталка, незважаючи на святий великдень, зірвалася, мусить у радгосп вестися, бо поблизу немає Переметовій породистій достойної пари.

— Гай же бреше, гай бреше, хитрун паршивий! — крутив, обурюючись, головою дід Хома.

І всяк, кому б про те не сказали, згодився б, що Перемет хитрує і бреше. На його подвір'ї справді вже років шість вигулювалась красуня корова симентальської породи, жирнюча, лисчуча, але вона й не думала водити телят. Народилась переконаною ялівкою. З Перемета все село сміялося: для чого держиш цього бугая? Перемет відповідав з погордою: то що з того, що не телиться? Зате реве, як пароплав.

Дід Хома опинився в ініціативній групі тільки тому, що в неї вступив комсомолец Влас. Вони були пастухами, пасли то громадську, то куркульську худобу, обидва були безрідними, жили в одній хаті. Хому за те, що любив, закликаючи до гурту худобу, калатати в клепало, прозвали в селі Хомою Клепалом. Під цим іменем він мені й запам'ятався. Так само не зберегла моя пам'ять протягом довгих років і Власового прізвища. В дитинстві сирота пас чихіох свиней, от і прозвали Власом-свинопасом. Він до того звик, що відгукувався на те прізвисько охоче, знав — від долі не втечеш.

Коли на дорозі появилася дядько Іван, дід Хома ще голосніше почав викривати з головою та проклинати Перемета. Мабуть, Хомі не дуже хотілося братись за чепіги в той час, коли біля церкви висвячувалися паски та поросята, червоні

ячка та мандрики, вибаглива їжа, яка перепадала старому лише у великодні та різдвяні свята.

Цьогорічні паски та ковбаски, щитай, як каже Мирон, для діда Хоми були заказані. Іванова Супруга пасок не пекла, а надіятись на те, що хтось із сусідів почаствує безбожника Хому свяченим опісля того, як він цілу днину прокрутиться з плугом на Поповій леваді, було марно. Сердитий Хома на всі заставки костив підступного Перемета, який висунув богопротивну ідею, а сам сховався за любовну інтригу зятої ялівки симентальської породи. Видно, дід покладав надію на те, що Іван Заволока відмінить ухвалу ініціативної групи. Але не такий був Іван Заволока.

— Рішення є рішення, відступати не будемо, созівці — по конях!

— А коли в мене кобила? — віджартувався похмуро дід Хома.

На світанку, саме в той час, коли небо на сході зарожевіло, а з церкви вивалив причет з хоругвами та іконами, наша ініціативна група без божого благословення занурила плуги в Попову леваду. Кошлаті созівські коненята, трохи підгодовані до весни виданим у безповоротну позику державним вівсом, весело пирхали, перериваючись, тягли плуга, а дід Хома, не в свято будь сказано, заспокоював їх, усовіщав, мов піп свою паству, попереджав, що зайве старання ні до чого доброго не доведе, що тягти плуга теж треба з толком, бо й надірватися недовго, а тоді, щитать, як примовляє комнезам Мирон, не то що чортового батька наореш, а чи й перелітуєш.

Дядько Іван заради першої борозни, якою відкривалась нова ера в житті не лише нашого села, а й усього людства, вийшов у святешне кавалерійське галіфе з ремінними леями. Від нього приємно тхнуло тютюном і відгонило вологою цвіллю. Не дивлячись на те, що Супруга кожної весни і літа ретельно пересушувала, а володар проношував акуратно двічі на рік — на 1 Травня та на Жовтневі, всеїдна міль умудрялась щорічно робити на казенному сукні свої шкідницькі позначки.

Мені випала велика честь — повести за вуздечку першу упряжку, оскільки я був єдиний з ініціаторів, хто розумівся на геометрії. З науковим розрахунком і точністю треба було на Поповій леваді прокласти першу борозну, розмітити, де ляжуть перші колгоспівські розори. Я урочисто вів коней, а за плугом гнувся дядько Іван. Хоч до схід сонця ще було далеко і з придеснянських луків дув по-зимовому холодний вітер, він був простоволосий і без верхньої сорочки, світив на всю леваду спідньою сорочкою, перехрещеною потертими шлейками від

галіфе. І босий. Орати треба босому, бо інакше, щитать, як довів би й Мирон, то не оранка, коли спотикаєшся в чоботях чи постолах, а чортзна-що. Мабуть, кумедним видався б дядько Іван в такій формі, коли б не був підкреслено серйозний і урочистий у цей відповідальний момент.

Так на все життя й зосталась у моїй пам'яті незабутня картина. Бризнуло на сході сліпучо-святкове проміння, селяни навперегін побігли із свяченим до домівок, щоб розговоріть до появи сонця, а Попова левада залиснілася першою масною ріллею, пахучою й солодкою. За першим плугом урочисто виступав цибатий, смішний у своєму бойовому галіфе, чорновусий красень Заволока, за ним мало не бігцем гнали коненят «апостоли» — біс їх тільки зна, хто з них за плугом, чи Петро, чи Павло, а хто за погонича,— позаду копирсалися дід Хома із Власом. Влас цупко тримався синіми руками за чепіги дерев'яного плуга, а дід Хома урочисто вів за недоуздок коней, плутовався у полах широкої свити, голосно оповідав про те, як він ще в дев'яност п'ятому розпрощався з релігійним дурманом. А тим часом з явним жалем у глибині сльозавих очей поглядав на тих, хто, забувши про все, поспішав на розговіння.

На ріллю впали зголоднілі за зиму граки. Прискіпливо ревізували кожную скибку. Із-за тину стирчали людські голови, чулось глухе нарікання, чиїсь сухі руки тикали щедро в наш бік дулі. Баби плювались, жінки галасували, чоловіки мовчки, покурюючи, скоса позирали на ініціаторів. Чому не позирати, коли набили свої кендюхи свяченими пасками й поросятами та вихилили не по одній склянці самогону...

Дід Хома розказує це так, ніби сидів разом з ними за столом та рахував випиті склянки, краєв паски та уминав великодні писанки. А в самого живіт притягло до хребта, широкопола свитина, мов на жердині, теліпалася.

— Іване! Голово наш прекрасний! А чи ти, бува, не чуєш, як у діда Хоми в животі кишки грають? Не відаю, що я в тебе зароблю в такий святий день, а тільки чи не подумати б тобі коли не про нас, бузуверів, то хоч про скотину? Нам не біда — за чепіги тримаємось, а худоба он вже хитається, од вітру хилиться. Жива душа теж, не бійсь, їсти хоче...

Хомина промова легіла на вітер. Лише окремі слова долітали до Івана Заволоки. Він уже й сам ледь тягнув своє святкове галіфе, але чепіг не випускав. На злість отим, що лупали лихим оком із-за тину, що плювалися та лаялись на чім світ стоїть, у хреста і в бога, незважаючи на найбільше релігійне свято.

— Іване! Агов, Іване! — знесиленим котеням пищав дід

Хома.— А гляди-но, скільки вороння на тину всілося! Та каркає як, та кричить. Чи не пошабашити б на сьогодні, бо підвів нас дурний Перемет під дурного хату. Сам свячену свинину жере, а ми на себе гнів усіх чорних сил прийняли мусимо...

Саме це чи, може, інше казав дід Хома, але чепіг з рук не випускав. Видно, не наорався дід за своє життя, радий був, що дорвався до милої роботи.

Тим часом «чорні сили» виплювали всю свою злобу, витралили весь запас дуль та прокльонів і потягнулися на цвинтар, до церкви, бо молодь там затіяла гру навбитки червоними ячкми. Тільки тоді Іван Заволока велів випрягти коней, погодувати худобу та й самим підкріпитися.

— А чим його в біса підкріплятися, коли за оранкою не було часу ні пасок посвятити, ні поросяті хрону в рот захвати...

— Несвячене їжте, діду...

— Закон не дозволя. Та й баби в мене нема, а Власко ще не одружився, нікому у нас пасок випікати.

— Тоді підемо до моєї хати. Супруга щось вимудрує, хоч чим-небудь голод обдуримо.

— Ну, хіба що так.

«Святі апостоли» теж не спішили до хати.

— А ви ж, парубки, чого сидите?

— Та й наша родителька збігла з дому. Заявила, що світ за очі йде, аби нас не бачити.

Один я неохоче поплентався до рідного порога.

Не хотілося будь з ким зустрічатися. Йшов городами та завулками. Де менше людей. Але сьогодні, у великодню неділю, люди, здається, виповзли не лише з хат, а й з землі. Вони були всюди. На городах гралася дітвора. Іншим часом, захопившись веселою грою, дітлахи не звертали уваги на перехожих. Сьогодні вони дивились на мене, немов на якесь диво. Навіть забули про мокру, забруднену в чорнозем опуку,— хто з подивом, хто співчутливо, а хто й вороже усталились у мій бік. Схопивши, до рук твердого м'ячика, звального з лінки, я запропонував:

— Пограємо?

Вони не виявили бажання грати зі мною. Відступили подалі.

— Віддай опуку,— заскиглив власник м'яча.

— Пограємо?

— Не будемо грати...

Заволодівши м'ячем, сторожко озираючись, ніби побоюючись, що піді мною зараз розверзеться земля і пекельний вогонь схопить мою особу в свої обійми, діти розсипались в усі сторони.

У вузькому переулку зібрався гурт дівчат. Вдягнені по-святковому, в різнокольорових стрічках, мов споряджені до шлюбу, вони про щось жваво щебетали. Млосно стріпонулось моє серце. Вже був у тому віці, коли дівочий сміх та пісня прогають найміцніший сон, а шелестіння стрічок, барвисті вишивки на дівочих рукавах бунтували кров, гнали її від серця в голову. Вже навчився з дівчатами жартувати, вони ніколи не ухиялись від розмови зі мною, хоч і не кожна вважала пристойним водити знайомство з комсомольським заводієм.

— А, дівчатка-курпчатка! — привітав я їх радісно.

Затихли, мов спіймані на гарячому. Перелякано зиркали назустріч. І враз, мов табунець ластівок, зірвались з гарячих колодок та пурхнули у ближчий двір.

— Дівчатка, куди ж ви, заждіть. Чи не впізнали?

Впізнали добре, саме тому й поховалися.

Ледь повернув на ширшу вуличку, наштовхнувся на гурт жінок та бабусь. Ця зустріч була мені зовсім ні до чого. І йти повз них не хотілося, і повертати назад було незручно. Розсядуться ще тут, старі мантачки, плещуть несвідомими язиками, а ти вгадай тепер, як до них привітатися? Пройти мовчки — навіки втратиш будь-яку повагу, сказати «добридень» — до глибини душі образиш їхні релігійні почуття. Але й «Христос воскрес» від мене, комсомольця, не почують! Вітаю їх дипломатично:

— З недількою будьте здорові!

Мов заткало їм, очі в землю, ніби й не чують і не бачать прохожого. Вже згодом котрась ехидненько проспівала:

— Воістину воскрес!

Воскрес так воскрес, хай собі опісля воскресіння живе й пається. Ображений, сам не знаю чим і чому, прямую середньою вулиці, а позаду працює млин: «Отакі воно тепер дітки». — «Е-е-е... Радість, то ж батькам яка радість». — «Які батьки, такі й дітки...» — «Ой не кажіть же... коли б рідна матінка...» — «Печать диявола, все від нього, жіночки, все від нього...» На язика б вам цю печать, несвідомі сороки...

Батьки мої справді ні при чому. Вони мене на оранку не посилали. Навіть не було їхньої згоди і на мій вступ до ініціативної групи. Сказав, що піду, — й пішов. Мачуха довго ляялась та кляла, а батько — нічого, він у мене, по суті, людина свідома, тільки що тяжко хворий. Імперіалістичну та громадянську видихає...

Відразу не збагнув, чим пахло у нашій хаті. Чи ждали мене тут, чи ні. На столі стояла святкова їжа: червоні яечка, паска, пахло чимось смачним. І до всього того не торкалась нічия

рука. Панувала мертва тиша. Блідий як смерть на звичному місці лежав батько. В нього черговий приступ. Йому зараз світ білий не дорогий. Мачуха на печі сховала голову в подушку. Чи спить, чи прикидається.

— Чому не снідали?

У відповідь — мовчанка. Згодом — батьків глухий стогін. З печі — роблено-скрадливе схлипування.

— Ну годі вже! Давайте снідати.

Красномовна мовчанка підказує — снідай сам, катюго, жери, коли тобі полізе щось у пельку. Важка образа стискає груди, кров шугає в голову. Хай не думають, що цим мене доконають, примусять відступитися. Не буду їсти цієї проклятої їжі, хай вона так і зогніє на столі, я до неї й не доторкнуся. Грюкнувши дверима, вибігаю з хати. Жду, що, може, покличуть, скажуть ласкаве слово, — жодного руху, жодного звуку. Рідна хата була мертвою.

А голод стискає горло, пече під грудьми. Не хочу я ні ковбас, ні пасок, ні яєць, ні поросяти з хрином. Мені б крайчик хліба та солі дрібок, а води кухоль зачерпну у будь-якій криниці.

На шляху трапилась хата моїх родичів, досить близьких. У них я в пошані. Треба заглянути до тітки Горпини в гості, то, може, й пощастить підкріпитися. А підкріпитися необхідно, бо до вечора ще далеко, оранка тільки почалася.

Проходячи двором, помічаю, як майнула тінь у вікні, чую — двері тихо брязнули клямкою. Ось що таке добрі люди, ось що значила справжня доброзичливість. Побачили, що йду, — назустріч вибігають. Чую, як скрадливо прошарготів засув на сінешніх дверях. Жду — ось вони широко розчахнуться, і мене тут, як справжнього героя, зустрінуть з обіймами. Та, на мій подив, а потім сором, двері не розчинилися, більше того — вони виявились замкненими. Поторгав і раз, і вдруге, не повірив сам собі, сіпнув і втретє і, тільки на цей раз збагнувши все, червоний як рак вибіг на вулицю.

Супруга частувала, чим могла, ініціаторів. Ні паски, ні яєць, ні смажених поросят не було в хаті Заволок. Мабуть, коли б Супрузи і забаглося зробити так, як у людей, то нічого б з того не вийшло. Голова жив на менш ніж скромну зарплатню, на городі в Супруги урожаї не були рясними. Тож у Івановій хаті ініціаторів не ждали ні ковбаси, ні вареники, ані пампушки з галушками. До того ж званий обід у голови був для Супруги несподіванкою, і вона нічого іншого не могла придумати, як частувати гостей вареною картоплею в лушпинні з квашеними огірками.

Вступивши до хати голови, я не відразу побачив своїх побратимів-созівців. Над столом висіла густа пара, бо картоплю в двовідерного чавуна вивернули у дерев'яні ночви. Як і годиться при колективному способі життя — брав усяк по потребі, щобираючи ту бульбу та огірки, які на кого дивилися.

Мене помітили не відразу. Супруга, до якої я привітався для годиться, запросила:

— Сідай, Ільку, до нашої бульби.

Котрийсь з «апостолів» перетнув мені шлях до ночовок:

— Після паски та ковбаски картопелька йому не полізе.

Я ніколи не простив би цієї безглуздої фрази жартівникові, коли б угадав, хто ляпнув,— Петро чи Павло.

Дід Хома недаремно прожив стільки років на світі, він виявився значно мудрішим за «апостола».

— Картопля не завадить і після паски.

Іван Заволока, мабуть, здогадався, чим мене частували вдома.

— Йди, Ільку, до гурту, гуртом і картопля їсться.

— Гуртом і батька легше бити,— знову мудрує котрийсь з «апостолів».

Вирішивши за краще не здаватись на просьбу, я взявся за діло. Схопив найбільшу бульбу, почукивав у руках, мов дитину. Голодна слинка залила мені геть усю горлянку.

— Та огірки вибирай, цього року у Супруги вдалися огірки, смачні, мов мочені яблука. Супруга! Там ще діжка не спорожніла?

— Цього добра вистачає...

Заволокова Супруга під стать чоловікові. Спокійна, зосереджена, вона ніколи ні на що не скаржилась, всього в неї вистачало, все в неї було добре, усі кози в золоті. Учасі в трапезі вона не брала, тільки припрошувала інших, стояла серед хати, схрестивши засмаглі руки під високими по-дівочому грудьми, ставна, веселоока, замішана на доброті, готова стати в пригоді кожному. Відданими очима дивиться на свого Івана, немов тільки й жде його загаду, потім напівдитячою радістю радіє тому, що може зробити йому якусь послугу.

— Нема краще, як картопелька в мундирах,— філософствує дід Хома.— Воно, щитать, що до чого. Візьми та зніми з неї кожу, звари без мундира — і вже не той смак. Або ще коли до неї квашених грибочків з цибулькою та олією... З кисляком — за вуха не відтягнеш...

— Супруга! — кличе дружину Іван.— А чи немає у тебе кислячку?

Супруга здригнулась, так і стрепенулась від щастя, довгі її затремтіли якось зворушливо.

— Кислячку? Та чому ж нема? Такого добра вистачає... Я й не подумала. Зараз, зараз, Іванку...

На столі, поруч з паруючою картоплею, вмощуються два череп'яні полумиски. Ми озброюємося дерев'яними ложками кустарної стружки.

— Сьорбайте кислячок, він свіженький, тільки вчора націдила. Вибачайте, вже за що інше...

Не варто вибачатись, все чудово, все прекрасно, головне, що й картоплі, і огірків квашених, і кисляку вдосталь, вистачило на всю нашу ініціативну групу, на всю сільськогосподарчу артіль в зародку. «Апостоли» сьорбають, аж за вухами лящить, їдять кислячок і причмокують, як поросята. Влас, хоч і ближчий за них до поросят, але їсть тихенько, акуратно, як мишка, винувато оглядаючись на сусідів, ніяковіє, що допався до дармової їжі. Дід Хома смішно шелепає беззубим ротом, кушувата сива борідка й вуса, здається, ось-ось втягнуться до рота і він їх проковтне й не облизнеться.

Іван Заволока ліниво орудує ложкою і про речі, не відомі не те що нам, комсомольцям, а навіть старому Хомі, розповідає:

— От кисляк, до прикладу, ніби ніщо, кисле молоко, та й годі, а яка в ньому сила. Правда, кисляк з коров'ячого молока — продукт пісний. А от кобиляче... Кисляк з кобилячого молока кумисом зветься і цілющий такий, що далі нікуди, всякі хвороби лікує, а головне — старість проганяє, діда на парубка повертає...

— Щитать, як каже наш Мирон, коли не брехня, то й мені не завадило б того кислячку посьорбати... — крутить головою дід Хома і хитро озирається — сміятимемось чи ні?

— О, дід Хома знову захотів парубкувати, — здогадався котрийсь з «апостолів».

— А чому ні? — згоджується дід. — Думаєте, тільки вам, комсомольцям, до дівочої пазухи кортить? Дідові теж пазуха сниться...

— Старе, як мале, — посміхається самими очима Супруга, обдаровує Заволоку любовним поглядом, змахує рукою, мов комара відганяє, і запитує: — Чи не підкинути ще картоплі?

Я забувся про всі злигодні. Про домовку та замок, який злодійкувато клацнув на сінешніх дверях у тітки Горпини, про дівчат, що порозбігалися від мене, про пащекуватих бабусь на колодах.

То все — не мій світ, не моє майбутнє. Моя будучина — оцей невеличкий колектив, який поки що весь вмістився біля старих дерев'яних ночов з паруючою картоплею в мундирах.

Дуже смачною, незрівняною ні з чим була та перша наша колективно спожита картопля в лущинні та квашені огірки. В майбутньому все життя мені хотілося ще раз відчутти той смак, я ждав, може, ще раз повториться те, що, як виявилось, вдається відчутти і пережити лише один-єдиний раз.

Весело палахкотить вогнище над рікою. Задумливі сидять навкруг багаття хлоп'ята. Їхні думки далеко-далеко. Вони здивилися, немов у колодязь, у мою неповторну юність. Над головою розгортається низьке, чисте і таке ясне небо, яким воно може бути лише в червні. Зорі розсипались привільно, кожна на своєму місці, в кожній власній володіння. Їх дуже-дуже багато над головою, на небосхилі, але жодній з них ніхто не заважає, їм не тісно. Як і людям. Скільки їх на землі, а місця вистачає всім. Лише треба мати зоряну мудрість, вміти користуватися необхідним, не прагнути перетворитися в туманність, ту, що й сама нічого не має, й іншим не дає...

Вечори в ту пору, коли закінчується весна і в свої права вступає літо, надходять повільно пізно, розтягуються до самої півночі. Плинуть неквапом, урочисто, у дзвоні коників, в кумканні жаб, в солов'їних концертах, оздоблені блискітками зір, напахчені такими ароматами, що дихати людині стає неймовірно легко, забуваються всі старечі немочі, життєві тривоги, не йде на очі сон.

Хлоп'ята мої споглядають неспокійні дорожні сновидіння.

Трое розляглися в машині, відкинули передне сидіння, поспалия зручно. Олег примостився біля погаслого вогнища на надувному матраці, загорнувся в ковдру з головою. Спав так і в дитинстві — замотавши голову. Казала Поліна — німців налякався, боявся розкриватись. Вже дорослий, одружений, а звичка зосталась.

Я розкинув собі похідну розкладачку. Вона біліє чистим простирадлом, вабить смугастою ковдрою. Але мене не тягне. Сиджу на низенькому дубовому пні, грію очі в дотліваючих жаринах. Я поринув у спогади, у свою юність. Мене оточили ті, кого не зустрічав ось уже понад тридцять років, ті, кого вже давно немає серед живих. Я заглядаю їм у очі, прислухаюся до їхніх голосів, намагаючись вгадати, хто що думає, що скаже. Немає вже давно діда Хоми, а він сидить зі мною поруч, припалює від жарини цигарку і мудрує... Мудрує про людське безсмертя, про те, що коли б йому скинути з плечей хоч десять років, то він би вже не був таким дурнем, як раніше, знав би, як жити.

Не знаю, чи живі-здорові «апостоли», невідома мені доля Власа, але вони теж сидять поруч. І, безумовно, з ними Іван Заволока — воїн-партизан війни громадянської і Вітчизняної. Ні Івана, ні Супруги—я це знаю напевно—немає в живих, кров'ю своєю полили вони рідну землю, життям її своїм захищаючи...

Мені не хочеться, зовсім не хочеться спати. Безсоння опанувало всю мою істоту. Страшна річ — безсоння. Але не завжди. В таку ніч, у час, коли тебе заповонюють спогади під ясними зорями, під спів найталановитіших солов'їв усіх дібров, безсоння — то найбільше щастя.

Уявляю себе на посту. Я — солдат. Міцним сном після походів і боїв спить мое військо. Я пильно стережу його сон. Сьогодні я не просто на варті. Я оберігаю найбільші свої скарги — своїх синів, своє майбутнє, свою надію, свою радість і свої гордощі. Я сторожую їхній сон, їхнє здоров'я, їхній спокій. Грудьми, життям би заступив їх від усіляких життєвих незгод, з самого неба прихилив би до них щастя і після скону стояв би біля їхніх узголов'їв, відганяв би всіляку біду, радів би їхніми радіощами, пишався б їхніми добрими ділами.

І ще є одна причина мого безсоння. Сама ніч. Тривожна і тиха, непроглядна і ясна, повна чарівних невловних звуків, багатюща на кольори і пахощі, повна чар і зоряного блиску у небесній високості та в глибинах сонної ріки. Давно вже я зустрічався віч-на-віч з такою ніччю. Колись ці зустрічі були зовсім іншими. У юності не помічаємо ми тієї краси, яка нас оточує. Але це й зрозуміло. Та краса нас оточувала вчора, була сьогодні, зустрічала нас завтра, післязавтра, і здавалося, що так буде ще тисячу ночей, тисячі й тисячі літ... В юності ми віримо в безсмертя. І безжально топчемо ногами те, за чим жалкуємо в старості. У похилому віці, дивлячись на все те, що її оточує, особливо на речі, які рідко впадають у око, людина не може бути впевненою, що побачить їх знову. Хто зна, чи доведеться мені ще будь-коли ось так вартувати саме над цією річкою, в цій розкішній діброві, під цими ясними зорями сон своїх синів, чи ще коли-небудь повториться те, що буває неповторним...

Літня ніч коротка, жива, мабуть, найживіша і наймінливіша з усього живого на землі. Ще не одцвіли маковими пелюстками високі перисті хмари на заході, ще не наспівалися солов'ї вечорові, ще комарі не відтанцювали своєї кривавої оргії, а вже запалало небо на сході, налилося таким ніжним і смачним соком, що аж захотілося його напитись. Солов'ї ранкові засурмили в такі золоті сурми, що річкова гладь враз прокинулась, причепурилась, задзеркалилась, невловимим рухом змахнула

з свого лица всі зорі-веснянки, дихнула легким туманцем. Бадьоро зашелестіла діброва, дуби зітхнули, а горлиця затурчала рідно, до болю знайомо, як у дитинстві, як у самому найдавнішому дитинстві, коли ти її почув уперше, коли і здивувався, і порадив, що почув, і поніс її немудрий спів з собою через усе життя. І чи вже до сну тобі, коли твоя голова повна дитинством, а серце тріпоче незрозумілим болючим жалем. І очі зволожились чи то від болю за втраченим, чи від щастя, викликаного знайденим і тепер побаченим поповому, не очима, а самим серцем.

Як і домовились вчора, хлоп'ят я розбудив на зорі. Як запально підтримували ідею про ранній виїзд,— краще вдень десь відпочинемо в холодку,— так не хотіли вставати на світанку. Особливо довго розбуркували наймолодшого. Його вже й тягли, й садовили, а він промимрить собі щось під носа, вткнеться головою у подушку та й знову завдає хрופака.

Хлопці побігли умиватися до річки, а я знічев'я снував берегом. Діброва вщерть виповнилась пташиним щебетом, річка золотилась, в неї видивлялося ранкове небо, трави вмивались росю, було все так, як і тридцять, і п'ятдесят років тому. А я був уже зовсім інший... Мабуть, і моє рідне село, дубовий гай над Десною теж не змінилися. А можливо, що я не знайду там нічогосінько знайомого. Нічого в мене там не лишилось, у рідному селі, на згадку, окрім батьківських могил. Чи розшукаю їх, чи, може, й могили зрівнялись із землею, zostались лише у моїй пам'яті.

Я хвилююсь. Перед давно очікуваною зустріччю з рідним краєм. Гадаю, що і письменники, і прості собі люди мають рацію, коли доказують, що кожну людину, особливо на старість, немов магнітом тягне до того місця, де вона народилась. Можу ствердити, що це так. Раніше тягло не дуже владно, бо так і не вибралося кількох днів чи тижня, щоб побувати у рідній стороні. Зараз я відчував, що мушу там побувати, що коли не побуду, то в світі трапиться щось непоправне, станеться катастрофа, одним словом, щось таке, що закінчиться загибеллю всіх галактик і космічних туманностей разом узятих. Чому це? Можливо, мій організм підсвідомо вже чує кінець, бо кажуть, ніби саме в такому стані людиною опановує якась незбагненна тривога і непереборне бажання повернутися до тих місць, де вперше прополоскав легені повітрям і сповістив світові про власну появу деренчливим криком.

Відганяю од себе ці незрозумілі думки. Справді, вони ні до чого. Коли доведеться померти, то помру без роздумів, без квіління, без нарікань. Так, як належить солдатам. Але

помирати поки що я не маю часу, роботи ще непочатий край, зоставив завод на заступників та помічників, чого доброго, докеруються до ручки, повернешся — не знатимеш, за що вхопитись. Не до смерті буде...

Ранній час, прохолодъ річки, чисте повітря, рух — все це мене бадьорило, ніби й не зосталось позаду безсонної, переповненої дум та спогадів ночі. Якесь таємнича сила знову взяла до своїх рук моє тіло, заволоділа моїми бажаннями. Негайно, негайно кликати хлопців, складатися, заводити машину — і вперед. Сьогодні ми повинні подолати коли не всю, то більшу частину дороги, коли не сьогодні, то завтра мусимо прибути в моє село.

Лоскотний дроз пробіг по тілу, коли побачив в уяві своїх синів-орлів на вулицях рідної Нестерівки. Чи впізнаю там кого, чи впізнають мене, чи признають нас земляками?

Хлоп'ята возились біля машини.

— Лопух, а не водій! — дорікав Ярослав Валентинові. — Не заведе машини...

— Сам заводь, коли такий розумний! — сердився Валентин. — Думаєш, коли в армії покрутив бублика, то вже й професор...

— Та замовкніть ви! — утихомирював братів Максим. — Спробуйте ручкою.

Олег в суперечку не встрявав, хазяйновито записав у багажник речі.

Помітивши батька, хлоп'ята облишили сварку, навперербій скаржились на акумулятор, що не подавав іскри.

Максим витягнув з багажника довгу криву ручку, хизуючись спортсменськими м'язами, крутнув так, що автомашинна затремтіла, мов у пропасниці. З переляку вона завелася, мотор задзижчав, в одну мить діброва виповнилась неприємним бензиновим перегаром.

— Ось вам і акумулятор! — торжествував Максим. — Як годинник, працює машина. Діло майстрів боїться.

Задоволені з того, що так легко спекались дорожньої неполадки, якнайзручніше розташувались у лімузині і з першим сонячним променем, подякувавши зеленій діброві і тихому берегу річки за гостинність, вирулили на трасу та взяли курс на Нестерівку.

Ярослав недаремно три роки прослужив у солдатах. Жаль, що Поліна так і не побачила, як син водить машину. Вона до кінця свого життя була переконана, що три роки були ним витрачені нінащо. Пів-інституту можна було за цей час закінчити.

Машина бігла слухняно, мотор працював чітко. Але Яро-слава, видно, щось турбувало, час від часу він позирав на циферблати та стрілки, що тривожно подригували. Невдоволено сунувся. Валентин, користуючись тим, що за кермом старший брат, поклав голову в куток заднього сидіння і дрімав по-заячому. Через дзеркальце я бачив Максима. Він явно нервував, його, видно, не влаштувало те, що найменший спить у такий чудовий ранковий час. Між ним та Валентином, як надійна прокладка, сидів Олег, і це гарантувало Валентині можливість покусати.

Сонце швидко йшло вгору, небо було безхмарне, золотились навокіл незорі лани, жита і пшениці дочасно розмалював ранок у той колір, який віщує початок жнив. В піжмурки гралися горби і пагорби, дальні села то відкривали своє лице, то соромливо загорталися в непроглядну зелень. Жудоба місила по дорогах чорнозем, табунець білокрилих голубів шугав у високості, старанно виконуючи ранкову програму з вищого пілотажу.

Було тихо в машині. Чи то ніхто не хотів говорити, чи не насмілювався порушувать мовчанку. Несподівано я повернувся думками до міста, до рідного дому і до невеликого піщаного горбика, старанно заставленого вінками. Багато там вінків, здивувалась би Поліна, коли б довідалась, скільки квітів її нанесли сюди. За життя вона не тримала в руках і соєї долі...

З мовчазної згоди всі ми маємо право лише думати про неї...

Від того, що мовчимо, не згадуємо вголос, нікому не стає легше.

Пообіч дороги вишикувались у ряд, сплелися зеленими руками, танцюють свій одноманітний танок пірамідальні тополі. Вони молоді й стрункі, переповнені сили й літньої краси. Такою була Поліна. В той час, коли знайшла мене у далекому місті. Коли сказала, що буде там, де буду я, бо не може зоставити мене одного, безрідного, беззахисного. За те, що признала беззахисним, — розсердився, за те, що не хотіла кинути на волю долі, — полюбив на все життя. Тополею її звав. Поліна, Поля, Тополя... Це їй подобалось, вона була така щаслива...

Тополева алея протанцювала за вікнами, зосталась за пагорбом. Замиготіли кущі низькорослих акацій. Не дивлячись на свій карликовий зріст, вони цвіли так ясно, так біло і так щедро дарували полям свій аромат, що в машині стало задушливо від дорожніх пахощів.

Прокинувся Валентин, озирнувся нерозуміюче, поскаржився:

— Вже перекинули флакона...

Ніхто не посміхнувся, Максим насупив брови.

— Спи вже, лопух, одеколон наснився...

Валентин зручніше примостився у куточку, а Олег невдоволено зиркнув на Максима.

— До речі, ти чув про слова-бумеранги? Кинеш на когось, а воно до тебе назад повертається...

— Ребус?..

— Ребус здогадливій людині неважко розгадати...

Чи то в хлопців зникло бажання сперечатись, чи, може, їх зацікавив стовп пилюки попереду, що густою хмарою тягнувся в небо. Що там? Отара овець кушпелить по дорозі пилюку чи колона автомашин звернула з асфальту?

Пилюка напинає драні вітрила над об'їздом. Дорожні майстри заповзялись ремонтувати дорогу, перекрили трасу, ще й коло червоне вималювали на диктовій дощці. Весь рух був спрямований через глибокий кювет на обочину, колеса автомашин перем'яли дорожню пилюку в пудру, роздмухали її з такою силою, що вона сягнула неба, та, загордившись, уже й не збиралась повертати на грішну землю.

Саме цей об'їзд, як і всі об'їзди на шляхах, зіпсував нам так романтично розпочатий день. Ярослав, видивившись у пилюці найрівніше місце, шугонув туди з усіх коліс, машину затрясло, вона сердито захурчала, залопотіла і безнадійно загрузла в піску. І вже як не маневрував учорашній військовий шофер — і газу піддавав, і швидкості міняв, і навіть грудьми натискував на кермо, підсвідомо намагаючись підсобити, — нічого не міг зробити.

— Вже! Запоров! Так і знав! — підхопився, немов ошпарений, Валентин. — І хвилини не дадуть відпочити...

— Замовкни ти, сопливе!

— Давай кермо!

— Бери! Тримай обіруч! Механік...

Машина не послухалася і Валентина. Було схоже, що вона втратила силу, що її паралізувало. Мотор ревів, серце в машині працювало, а ноги і руки — тобто колеса — відібрало, ніби їх хто спугав.

Повз нас ідуть машини, Вертляві «Москвичі» і поважні «Волги», ГАЗи і МАЗи, ЛАЗи і ПАЗи, стільки їх, що самих марок не перерахувати, велетенських і дрібних, з вантажем і порожніх, швидких і лінивих. І всі, як одна, охоче бунтують пилюку, загортають нею позичену нами напрокат паралізовану каструлю. Ми покидаємо кузов, водій задраюється герметично, починаємо гуртом, дружно виштовхувати машину на обочину, туди, де прилягла до самої землі закіптюжена пилюкою нехворощ. Відразу нам забракло повітря. Тягати по піску машини ми таки зовсім не пристосовані. І дихати повітрям навпіл

з кіптюгою теж. Але що ж нам діяти? Про себе та вголос якими завгодно словами дякуємо тій організації, яка великодушно нам прислужилася, відпустивши у тимчасове користування оцю розхлябану коробку.

— Так діло не піде, — авторитетно заявив Олег. Я дивлюсь на нього з надією — схоже на те, що в хлопцеві прокинувся інженер-будівельник. — Треба щось придумати, — ще рішучіше заявляє інженер.

Ми, закіптюжені з голови до ніг, чухаючи потилиці, обходимо всюдихід і мовчки думаємо.

Безвихідного становища, як відомо, не існує.

Жвавий водій подорожнього самоскида за півлітра добуксував нас до населеного пункту. Ми майже нічого не втратили, бо селище було розташоване по нашій дорозі. Зовсім безкоштовно балакучий водій порадив нам, куди і до кого звертатись з своєю бідою.

— Коли сподобається Колимазі, ваша машина працюватиме, як годинник, — сказав він на прощання.

І ось я потрапляю у прийомну до товариша Колимаги. Колимага в цій установі, яка покликана вершити долю всієї техніки цілого району, є директором. Це прізвище враз зазвучало для нас дуже мелодійно. В свій час, коли я вчився ще в початковій школі, мій учитель, як то мені здавалось, носив орлине прізвище, хоч в усіх документах писався Півнем.

Про те, що товариш Колимага, до якого ми мали щастя добратися, особа впливова в районі, свідчила безконечна черга бажаючих потрапити до нього на прийом. Були тут люди різного віку і різних характерів, різної статі і професії. Секретарки Колимазі скупі плановики, видно, не запланували, пошкодували штатної одиниці, і відвідувачі на власний розсуд вершили порядок у тісній, як діжка, прийомній. Стояв такий дим, що це про нього, видно, сказані оті крилаті слова: дим коромислом. Палили цигарки, вітчизняні й завезені, тютюн, один старомодний дід смоктав навіть череп'яну носогрійку. Ніхто на те не скаржився, у диму плавали обличчя чоловіків і жінок.

Я спочатку був розгубився, потрапивши у натовп, бо не подумав, що все це добірне товариство зібралось тут лише задля того, що кожному забаглося поговорити інтимно, наодинці з товаришем Колимагою. Вже пізніше збагнув, що повівся не відповідно до обставин. Не треба було запитувати — чи це контора РТС, чи тут кабінет директора та чи приймає товариш Колимага відвідувачів. Все пояснили охоче, посвідчили доброзичливо, що це якраз і є двері того високого начальства, від

якого залежала подальша доля нашої експедиції. Відразу ж об'явився і той, хто стояв у хвості цієї безладної черги. Ніхто не заперечував проти того, що я доточу цей хвіст. Мені подумалось, що всі вони лише зрадіють, коли товаришеві Колимазі зробить візит представник самої області.

— Дозвольте, товариші...

— А куди ж це ви так поспішаєте?

— До товариша Колимаги.

— Ми теж до товариша Колимаги.

— Я поспішаю...

— Всі поспішаємо. Третю добу ждемо...

— Я з області...

— Всі ми з області...

А один неголений і нестрижений молодик, видно, з тих, що нещодавно відбув визначений час у місці, спеціально для того призначеному, пропитим басом застеріг:

— Займи своє місце і жди черги, доки параші на голову не перевернули.

— Але ж, товариші...

— Що... товариші?! Що... товариші! Всі ми товариші,— заговорив ідуче, неприязно поблискуючи скельцями окулярів, засушений і засмоканий чоловічок в парусиновому костюмчику з тертим-перетертим портфелем у руді,— і всі ми заслужені, всі інваліди. Може, орденську книжку покажеш? В мене теж у наявності усі медалі. І книжка інвалідська в належній формі. А стою, жду. Треба ж нарешті хоч яку-небудь скромність мати, а то позажиралися, високої думки всі про себе, всяк думає, що він цяця, а інші...

Під загальне схвалення засмоктаного промовця повільно розхитуючи димову завісу, а я, знищений, присоромлений тим, що втратив будь-яку скромність, стояв і думав — що ж діяти, як бути? Вперед, до рідного села тримати курс чи, може, краще повернутись до міста, заглибитись у роботу і в першу чергу поцікавитись, чи не стоїть у моєї прийомній подібна до цієї черга?

— Аякже, бачте, той з області, той з центру, той заслужений, а той переслужений, а ти жди та мовчи... Тепер, брат, не ті часи, тепер не проїдеш...

В цей час розчинилися двері кабінету, черга здригнулась, ожила, хитнулась до дверей, затиснула їх так, що вже не міг вийти той відвідувач, який удостоївся щастя бесідувати з таємничим володарем кабінету.

— Розійдись! — вирвався грізний голос із-за дверей.— Розійдись, кажу, прийому ніякого до завтра не буде.

Той голос явно міг належати тільки товаришеві Колімазі.
— Як до завтра?

— Дуже просто і натурально. Йду на бюро.

Товариш Колимага в усій своїй красі і величчї став на дверях. Він справді поспішав. І ніхто не перегородив йому дороги. Тільки зітхнула гiрко вся черга, тільки зашкреблися прокурені пучки в багатьох чубах, тільки згадала котрась старушенція ветхого бога, але тут уже не те що бог, а й сам чортяка нічого не міг удіяти. Товариш Колимага йшов на бюро. Чи була в тому ходінні якась потреба, ніхто не ставив під найменший сумнів. Товариш Колимага настільки визначна і впливова в районі особа, що було б просто дивним і навіть несправедливим, коли б він щоденно, в самий розпал робочого дня, в час, коли всі смертні мусили працювати, не сидів на бюро і не вирішував тих загальнодержавних справ, від яких залежить найважливіша проблема сучасності: вертітиметься Земля навколо Сонця чи не захоче?

Не дивлячись на літню погоду, на спеку, товариш Колимага виряджений у рипучі хромові чоботи, над якими теліпалися два ворочки зеленого зім'ятого галіфе, просторий піджак районового покрею надійно облягав широкі, навіть можна сказати, могутні плечі і ще могутніший живіт. З-під розхристаної, давно полосканої та битої прачем сорочки пушилось густе волосся, можна здогадатись, що товариш Колимага у голому вигляді був цілком спроможний підтвердити, що всі ми, на своє лихо, таки починаємо свій родовід від шерстявої кривляки-мавпи.

Зате обличчям товариш Колимага успішно демонстрував ту істину, що людський рід набагато обскакав мавпячий. Чисто виголене підборіддя, чорні цятки вусів, брови стрілами, погляд глибоко зосереджений, спрямований углибину. Товариш Колимага явно споглядав навколишній світ через власне я, всіх, хто його оточував, хто жадав його уваги, розглядав як набридливе і дуже несприятливе для власної діяльності середовище.

— Коли ж вас чекати? — озвався кокетливо жіночий голос.

— Я не бог, здатний помирати і воскресати. І не варто мене ждати. В мене вдома своя жінка є...

У відповідь на догідливий сміх товариш Колимага скупо кривить губу, видно, таки розуміється на гуморі і любить власні жарти.

— А взагалі, раджу не скупчуватись біля кабінету, раджу зайнятись роботою, а не швендяти без діла...

— Коли ж треба...

— До заступника йдіть... Я вам не Саваоф.

Прорікаючи ці мудрі слова, товариш Колимага ненароком підняв від землі очі, видно, хотів побачити, яке враження на слухачів зробить його мудра сентенція. Несподівано ми зустрілися очима. Товариш Колимага зупинився. І не міг відірвати від мого погляду своїх очей — ніби я його загіпнотизував. Як це раніше я не помічав за собою цієї могутньої сили!

— Ба, ба, ба! — згадав раптом свою бабусю Колимага. — Ви, бува, не директор заводу? Не товариш Дубогай?

Гратися в інкогніто у моєму становищі було б нерозумним і невідгідним, оскільки я заявився сюди в ролі прохача.

— Чи ти ба! А я впізнав одразу... Така зустріч! Прошу до кабінету...

Товариш Колимага крутнувся на місці. Зупинився вже на дверях і, видно, щоб показати свою силу у власних володіннях, металевим голосом наказав:

— А ви розійдіться! Сказано — прийом завтра буде.

Долю людську часто вирішує випадок. Так буває у великому і дрібному. Хоч, правда, чи варто дрібне називати дрібним, коли воно стосується тебе особисто? Ніби й дрібне діло — заманулося тобі подорожувати, а ти не послухався поради знайомих людей і вирушив у дорогу не службовою машиною, а вициганив собі колеса на автобазі. Ти, безумовно, аж ніяк не обізнаний з тим, що на тій базі сидять люди досвідчені і вони тобі, простакові, обов'язково втелюють «на тобі, небоже, що мені негоже». Дадуть автомобіль із видиханим акумулятором та зіпсованим фередо — їдь, голубе. Хоч не захочеш, все одно в дорозі заміниш, купиш за свої ріднесенькі необхідні деталі. Коли повернешся з подорожі, ти їх назад уже не візьмеш. І квитанції та актів твоїх до уваги ніхто не візьме, бо, мовляв, знаємо ми вас, жуликів, ви на руку не чисті, вам не важко роздобути квитанції, а акта підпише хто завгодно, за добру чарку підпише.

Всього цього я не знав, та, мабуть, і не знав би довіку, коли б доля не звела мене з товаришем Колимагою. Він дотошний знавець таких справ, його, коли б мав потребу наймати автомашину, не підвели б. Товариш Колимага, оповідаючи все це, то співчував, то кепкував з мене, недотепи, але, спасибі, вирічив. Знайшлося у нього і фередо справне, знайшовся й акумулятор, хоч і з тих, що їх списали на утиль, але ще повний електричної сили і запалу.

Що й казати — нам пофортунило. Коли б не Колимага сидів тут у районі директором над усією технікою, кукурікали б ми

в своєю автопрокатною технічно неповноцінною «Волгою». Скажете — при чому тут Колимага? А при тому, що минулої зими товариш Колимага мав щастя брати участь в одній з тих обласних нарад, на яких я мушу висиджувати як неодмінний і обов'язковий засідач. Виявляється, що я виступав на тому зборищі, а товариш Колимага уважно вислухав мою промову. І запам'ятав — не промову, звичайно, а мою особу. Потім товариш Колимага побував з екскурсією на заводі, де я маю честь директорувати, він добре роздивився, чим ми живемо, був захоплений нашою технікою та порядком на підприємстві і навіть — це він признався мені чесно — був подумав, що керує тим заводом не такий дядечко, як я.

І ось, по волі щасливого — для мене, звичайно! — випадку, виявилось, що товариш Дубогай ніякий не чудодій, а смертний, як і всі інші, та й до того ж — їздить не на урядовій «Чайці», а на автопрокатівській таратайці і змушений, сівши в калюжу, стояти, мнучи в руках шапку, перед не ким іншим, як товаришем Колимагою, людиною маленькою, але, якщо зважити...

Трагікомічним у цьому було те, що хоч я й бачив товариша Колимагу наскрізь, хоч його поведінка стала мені зрозумілою і від того було кисло в роті, як від одного погляду на лимон, проте мусив, на знак уваги до говірого районного повелителя техніки, статечно похитувати головою і не заперечувати, що радий зустрічі з безкорисливим шанувальником свого господарчочерівного таланту. А що робити, коли в тебе згоріло фередо і на ладан дише акумулятор? Тут мусиш, скріпивши серце, помовчувати, більш того — мусиш не те що запросити, а швидше прийняти запрошення товариша Колимаги при нагоді ще раз відвідати завод, але вже не в ролі екскурсанта, а так би мовити... чортзна й кого. Хоч, правда, товариш Колимага точно визначив мету подальшого контакту, натякнувши недвозначно на те, що при вмілому керівництві та тверезому підході до вирішення економіки ми, як керівники двох таких значних підприємств, можемо бути взаємовигідно корисні один другому. Я не міг з тим не погодитись, бо вже бачив для себе економічну вигоду у придбанні хоч і приношених, але таких необхідних для нашого лімузина запчастин. Правда, в цій операції я повівся твердо і домігся згоди товариша Колимаги на оплату вартості придбаного брухту, який уперто нав'язувався мені в борг.

— Що за розрахунки можуть бути між своїми людьми, — переконував він. — Не на різних планетах живемо, при сучасній техніці щоденно можна бачитись. А наші — чули, як сягнули в космонашку? Якшо й далі так діло йтиме, то скоро не на

Десну у відпустку тарабанитимемось, а на яку-небудь Мандромеду...

На диво послужливою та уважною людиною виявився товариш Колимага. Він забувся не лише про засідання бюро, а навіть про обідню перерву, про дітей і жінку, не відходив від настійної злополучної «Волги», аж поки не оновилися фереди та акумулятор, аж поки наша машина знову не захвиляла хвостом. Він радів цьому так, ніби не металеву коробку примусили пирхати мотором, а оживили людину, що вже прострочила всілякі й клінічні, і природні смерті. На radoщах він завів нас у затишний міський куточок, де над тихим озером, в тіні лип та сумовитих верб, ховаючись від зайвих очей, загубився фешенебельний буфет-ресторан з поетичною назвою «Мрія». Товариш Колимага по дорозі повідомив, що в цій харчосмаковій установі таїлося щонайменше двоє див: розпрекрасуня буфетниця і фарширована риба такого гатунку, що в обласному центрі й не нюхали. Колимагина обіцянка справдилась наполовину — буфетниця Єва всіма статтями своєї жіночої краси нічим не поступалася перед нашою спільною прародителькою, але рибою, навіть смаженою, не те що фаршированою, й не пахло. Товариш Колимага не розгубився, настійно вимагав, щоб Єва розкрила хоч коробку шпротів, але красуня буфетниця не менш настійно відрадила — шпроти стояли на полицях буфету ще до того, як вона прийняла «Мрію». А на цій посаді Єва вже досить відчутно поповнила робочий стаж.

Ми збиралися замовити місцеве фірмене блюдо — смаженю з поросятини. Товариш Колимага і слухати про те не захотів. Як-не-як, а цей буфет-ресторан не часто приймав таких знаменитих гостей — клянусь совістю, я вперше довідався про те, що Дубогаї знамениті. І товариш Колимага не простив би собі, коли б таких людям було подано якусь там паршиву смаженю. На власну відповідальність він наказував Єві:

— Шість відбивних, любко, та не скупись на продукцію, роби з постіл кожну, та хай кухарі не полінуються, розіб'ють на совість, а ти проконтролюй, щоб менше сала, а більше м'ясної прорості, ти, любко, мій смак знаєш...

— Платити вони будуть?

— Єво! Ти не впізнала товариша Колимагу? Ти не знаєш, на якій посаді Колимага? Ти мене, Євко, соромиш перед дорогими гостями...

— В кредит більше не можна...

— Ти слухай сюди, Єво. Так що я казав? Ага, значить, так, щоб відбивні, як постолі, і не менше, та щоб з проростю і по...

биті на совість. А на гарнір — картоплю. Оту, знаєш, що мені до смаку, що соломкою звється і хрумтить на зубах, як ріпа. Не забудь сказати кухареві, хай не скупиться, хай картоплі не жаліє, бо я його, скупердя, знаю, та хай накладе горою, бо ти ж мій апетит знаєш...

Колимага замовляв так смачно, що в усіх нас, особливо коли взяти до уваги, що вже настав час для полуднування, потекла слина, і ми яскраво собі уявляли ті блюда, які, мов з ска-тертини-самобранки, мали появитись у нас на столі.

— Та огірочків накидай маринованих, ніжинських, краще відкрий трилітрову баночку, під коньяк вони йдуть.

— Скільки коньяку? — загорілись жвавим інтересом очі в могутньої Єви.

— Скільки? Раз, два, три, чотири,— для чогось перераху-вував Колимага моїх синів, забувши про себе й про їхнього батька.

— Ми алкоголю не вживаємо,— сухо заявив Ярослав.

— Всі не вживають,— згодився Колимага.— Для проби, Євко, дві пляшечки...

— Коньяку немає. Є коньячний напій.

— А горілка з перцем?

— Зубрівка.

Колимага після довгої наради з самим собою зупинився остаточно на коньячному напої, докинувши наверх півдюжини пива — пляшку на брата.

Поки кухарі звичайній свинині надавали форми і розміру такої музейної речі, як постіл, а Єва носила до столу неквапно і в суворому порядку келихи, потім ножі й виделки, за ними хліб, за хлібом огірки й редиску, відкупорювали пляш-ки з мінеральною водою та пивом, акуратно наслідуючи при-клад столичних ресторанів,— товариш Колимага прочитав нам довгу лекцію про своє рідне місто. Ми довідалися про те, що буфет-ресторан «Мрія», про який у районі навіть не мріяли, мов фантастичне диво, звалився їм з неба. Це трапилось тоді, коли красуня Єва, жінка виняткових талантів і добропоряд-ності, випадково опинившись в цих місцях, стала запеклою пат-ріоткою району, не піддалася на будь-які принади, що ними зваблювали її в області і ще кудись вище, а осіла тут, щоб цілком віддатися почесній справі розвитку харчової промисло-вості у провінції. Вона залучила на роботу до цього екзотич-ного чудо-буфету під розкішними дубами і плакучими вербами люксового шеф-повара чи то з київського, а може, й з мос-ковського ресторану першого класу, і тепер місцеві гурмани просто раюють і вже не знають, як дякувати Єві, як увічнити

її подвиг, чи зараз вивісити меморіальну дошку, чи встановити бюст-погруддя на могилі після смерті...

На столі тим часом виросла древньоєгипетська піраміда. Картопля і справді була приготована ідеально, по-столичному. Підсмажена на олії, гаряча, і було її стільки, що не шістьох осіб можна нагодувати, а найменше стрілецьку роту після десятигодинного маршу.. Не встигли мої хлоп'ята захрумтіти соломкою, а тут і відбивні, дивовижно схожі на селянські, до-революційні, добре виношені, розтопані, плетені на слонову ногу постолі, зашипіли перед кожним. На довершення прибуло дві пляшки коньячного напою, яким було виявлено особливу пошану — подано у тій посудині, в якій морозять шампанське.

— На льодку,— радів Колимага.— Єво, ти золотко!

Виголодавшись за довгий день, ми взялися до їжі організовано. Але... забулися, що життя побудоване на самих протиріччях. Не зустрівся б нам товариш Колимага — пообідали б спокійно, хоч і не подали б нам такого обіду.

Колимага келишків не визнавав, лише гранчасті склянки, коньячний напій лив у них, як воду, цюкався так, що посуда тріщала і дзенькала, залишаючись при цьому цілою. І вимагав, щоб пили усі й пили, так само, як пив він. Навіть водіям не робив будь-яких скидок. Не визнавав товариш Колимага і будь-яких хвороб. Навпаки, він, як людина інтелектуальна і досвідчена, був твердо переконаний, що всілякі хвороби лікуються лише коньяком та ще горілкою з перцем. Всі ці положення він вичитав немов з автореферата, і я побачив, що в глибинному районі намарно гине талант, якому давно б уже обіймати посаду міністра охорони здоров'я, коли не в Союзі, то хоч у республіці. Тоді обов'язково таке поняття, як безсмертя, стало б у людей буденною справою.

Урочистий тост, виголошений Колимагою з грузинським темпераментом, українським гумором і науковим розумінням ролі небагатослів'я в тостярському мистецтві, був сигналом до початку розправи над харчопродукцією. З бойовим кличем «будь-мо!» Колимага перекинув гранчака. Виявляючи почуття ввічливості та з боязні образити організатора обіду, ми скрадиво пригубили гранчасті кадоби з рудою настійкою. І тут стряслося щось нечуване. Мені спочатку було здалося, що товариш Колимага просто жартує, показує своє мистецтво артистичного перетворення. Але невдовзі довелося переконатись, що то був цілком серйозний гнів, і я почав побоюватись, щоб цей зразково поданий обід не виліз нам боком.

Колимага напустився на моїх синів.

— Ви, молоді балбеси, думаєте, що ви — це все! Вам здається, що ми дурні, а ви розумні? Гадаєте, що вузькі штани та бугі-вугі — вершина техніки? Нас, старших, і за вухом не ведете. Ми, бач,— старомодні. А ви — сучасні. А ми як жили? Всі голодухи перетягли, всі війни, всі культи і всі злигодні, босі ходили... Я не соромлюсь всім про те сказати! Ходили босі, в полотняних штанях, ріпу їли... А ви? Копилите носа на відбивну, таку, як постіл? Коньяк вам поставили не такий? Соціалізм вам приївся? Комунізм подавай, щоб нічого не робити, а все було, та ще закордонне! Щоб батьки з ложечки годували, а ви все вередували — не те подаєш, не хочу солоного, подай кислого...

Хлопці слухають, пересміюються, їм кислого не треба, відбивна, як постіл, цілком їх задовольняє.

— Сволочна тепер пішла молодь,— співчутливо зітхає Максим.

Колимага радіє.

— О, о! Правду сказав, молодець. З тебе ще, бачу, толк вийде, а з моїх лобурів — уже ні чорта.

Виявилось, що у Колимаги було двоє синів-лобуряк такого, як оце мої хлопці, віку. Видно, вони йому залили за шкіру сала.

— Ну, давайте, братця, вип'ємо,— пропонує нарешті примирливо.

Максим картинно цокається з Колимагою, пригублює. Колимага перехилиє до дна, не залишаючи на совісті й краплини. Потім зосереджено жує ніжинський огірок і більше не присікується — йому, видно, байдуже стало до того, чи хлять напій гості, чи бойкотують продукцію спирто-горілчаних трестів.

— Менший — ще сяк-так. В останній клас перейшов. А старший — тварюка. Спочатку під дурну музику підтрушувався, все його корчило, як паралітика. Навчання кинув, працювати не захотів. Джоном себе, паршивець, назвав, знюхався з такими, як і сам, розгільдяями, у хуліганство вкинувся. На перший раз постригли... І вдруге — постригли. По моїй просьбі, ясно,— без просьби голову б зняли. А потім не помирився зі своїми — змолотили так, що й ребра поламали, й ключиці поперетрощували, а носа зрівняли з ротом... Ось тобі й Джон!

— Виховувати нашого брата треба, більше лекцій, повчань різних,— підкидає Максим.

— Було! Все було! Послухай, друже! Ти ж розумний хлопець! Правильно мислиш. Думаєш, я йому не втолкував? І словами, й кулаками, й ременякою. Подлець ти, кажу, тварюка ти безсовісна! Працюй, кажу, бо пропадеш, як риба

на сонці. А він що? Досить, каже, що ти з матір'ю працюєш. Прогодуєте й мене, хирлявого. А на випивку, каже, роздобуду...

Третя склянка надійно прихилила Колимагину голову до столу. Ми спокійно дообідали, розрахувалися з Євою. Вона була дуже рада, що ми платимо за все. Особливо за напій. Бо товариш Колимага, виявляється, любитель тільки замовляти, а платити забувається. А так, в чомусь іншому,— товариш Колимага золото, а не людина.

Юність моя неповторна, дитинство моє незабутнє! Якими шляхами-дорогами до вас доїхати, якими стежинами пробратися? Заросли шляхи моєї юності тернами колючими, потонули в лісах високих, розтанули хмариною в небі...

Зупинилась край дороги наша машина, я стою на роздоріжжі, розгублений, до сліз схвильований, і не вірю, що цей широкий грейдер, обсаджений березами та липами, обснований густою сіткою дротів, веде у мою Нестерівку. Не було цього шляху тоді, коли я бігав тут босоніж, коли їздив до райцентру з батьком на гучні та гамірні ярмарки й базари. Тоді тут було зовсім інакше. Не широкий, забетонований машинами шлях вів у наші нетрі, а вузьенькі колії коліс глибоко прорізували жовтий пісок, пообіч колій у придорожньому спориші зміїлись вузьенькі стежки. Дорога крутилася, ніби оглядаючись на кожний куш ліщини, на кожне дерево, обминала кожне болітце, передбачливо обходила кожний пагорб, шмигала в тінь крилатих дубів, плигала через товстелезні сухожилля дерев, занурювалась у белькотливі потічки, кожний з яких мав гучну та красиву назву, ніби він був не джерельною жилкою, а могутньою рікою. Куди вони поділися, ті стежки-доріжки, сьогодні?

З найдавнішого дитинства запам'яталась висока козацька могила. Правда, козацькою в народі її не звали, це вже учені дізналися пізніше, що вона була козацьким сторожовим постом. В якихось древніх паперах було сказано, що ніби насипали її ще в часи татарського лихоліття. Звідсіль подавалися сигнали про страшну небезпеку. Людська пам'ять не зберегла протягом тисячоліть правдивої історії. Люди вигадали смішну й повчальну легенду, зв'язану з цим пагорбом. Вже не пам'ятаю, від кого її почув,— від діда чи батька.

Нібито в незапам'ятні часи зібралися на цьому місці жінки з усього світу. На своєрідний конгрес протесту. Проти самого бога підняли голос. Бо всевишній ошукав їх, поставив у становище, найгірше серед усього живого. Прип'яв жінку до кам'яної стіни коротким ланцюгом: ні відірватися від неї, ні лан-

цюга перегризти. Чи корова там, чи коза тільки-но маля народила, а воно відразу ж стало на ноги та й заходилося хвицяти, от руки матері й розв'язало. А в жінки яка доля? Гіршої не вигадати. Народиться воно тобі в муках, в муках і ростити його мусиш. І купай, і сповивай, і гойдай, і забавляй, ані до роботи, ані на гулянку, ані сну, ні спочинку — збожеволіти мало. Та ще одне-двоє, то й нічого, а коли обсіє маком бідну жінку малеча — тоді вже й пекло здалось би їй раєм. Не життя, а мука одвічна випала жіноцтву по волі божій. І жінки збунтувалися. Тяглися руками до неба, вимагали у бога відповіді.

Бог мовчав. Не волів чи, може, боявся показати свій ясний лик з небесних вершин. Розлютовані жінки, доведені до краю, таки добралися до божих апартаментів. Не роздумуючи довго, почали вилазити одна другій на плечі: внизу поставили молодицю, наймогутнішу, таку, що усю землю на плечах своїх би вдержала. Жінки вибиралися одна на одну, сплелися шворкою, і дістала та жива шворка до самого неба. Найщуплявіша серед усіх, зате найбойовитіша та найязикатіша молодичка схопилася рученятами за край неба, а голову просунула до божого житла.

— Так ось де він відлежується, так ось він де, мов кіт ледачий, куняє,— накинулась на ясноликого.

Господь бог від несподіванки сконфузився, протер очі та випуватим голосом запитав, чого від нього вимагають.

— А чого вимагаємо, боженьку, щоб було і в нас, жінок, по-божому та по-доброму, як в усього живого на світі білому.

— Не второпав...

— То зараз второпаш, боженьку. Воліємо, щоб дітки наші, як і телята й поросята, як каченята й курчата, ледве на світ білий вилупившись, щоб відразу й бігали.

Бог зосереджено чував бороду. Позіхнув смачно, скосив на молодицю сміхотливе око.

— Хай буде по-вашому. Тільки з однією умовою. Діти ваші бігатимуть від самого дня народження, як лошатка чи телятка, але й ви, все жіноцтво, з чоловіками будете бачитись лише один раз у рік. І не більше...

— Що, що він каже? — допитувались знизу.

Бойова молодичка передала божі слова, і вони, як телефонограма, полетіли донизу. Нарешті долетіли до вух наймогутнішої молодиці, на якій уся жіноча піраміда трималася. Як почувла вона божі слова, як брикнула, як крутнулась усім корпусом.

— Не бути по-божому! — тільки й встигла крикнути. Тут і вся піраміда розвалилась. Як горох, посипались на землю з

самого неба жінки, всі до одної повбивалися. Тут їх і поховали, велику гору насипали...

Мудрі жили на світі люди, вигадники неймовірні. Грамотії описали стовпотворіння під час будівництва напівміфічної, напісторичної Вавилонської башти. Неписьменна громада виплекала власну легенду про щось схоже до того. Дивні жили на світі люди — вони і боялися ними ж вигаданого бога, і разом з тим тонко і мудро його висміювали.

Мої хлоп'ята не запідозрюють, що в моїй голові відгомонам дитячих літ зродилася ця давня казка. Вони подумали, що я не впізнаю шляху-дороги у власну молодість. Може, розповісти їм оту легенду? Ні, в наші часи батькам незручно навіть дорослим дітям розповідати такі речі. Кожній легенді теж свій час...

На тому місці, де, як свідчить легенда, бунтували колись розгнівані божою несправедливістю жінки, розсіває тепер смолянистий запах сосновий бір. Посаджений людськими руками, розріджений і підчищений. Серед лісу — високий зелений кущ. То кущ на могилі тих легендарних жінок, що кинули виклик самому небові.

— То що? Заблукав, батьку? — ясними очима зирить на мене Максим.

— Поїхали, — наказую коротко.

Заросли терном, покрилися лісами й перелісками давні дороги у мою юність-дитинство. Нові, небачені шляхи пролягли на землі. Тільки я не забув стежки до рідного села. Після багатьох-багатьох літ розлуки, мов блудний син, я повертаю до рідного дому.

Ось вона, моя колиска і моє гніздо. Не знаємо, чи птахів тягне до старих гнізд, чи ні, а людину тягне. І сльозу скупу й гарячу витискує з очей той урочистий момент, коли ти опісля довгих літ знову вдихнеш дороге й рідне повітря батьківської землі. Близьким і незмінним тут зосталось лише небо та повітря.

На околиці, поблизу куписька срібнолистих верб, похилився стовп, похитується на рудому гвіздку: «Нестерівка». Моє рідне село. Моє дитинство. Моя юність. Моя радість і мій біль. Моє щастя і моє горе.

Жодного знайомого деревця, жодної стежини з тих стежок, що звалились «дурними дорогами». Носило тебе по них босоніж за потребою і без потреби. Село знизу, пригорнулось до зеленої заплави Десни, примружилось серед верб та осококів, поблискує черепицею, шифером, їдучою зеленню мохів на старих

солом'яних дахах. По-новому спланувалися вулиці, по-своєму розташувалися хати. Нові люди виростили, і невідомо, яке покоління солов'їв будить щоранку і заколисує кожного вечора нестерівські садки й діброви.

Тільки кладовище на тому ж місці, що й було. Його забули огородити, й воно само себе обнесло колючими заростями акації та непролазним терном. Всюди снують стежки, прокладені сільською худобою, якій байдуже до пам'яті померлих нестерівців. Її принадує сюди солодке листя квітів на могилах та соковита густа трава, виплекана могильною тишею.

Я блукаю кладовищем. Сини йдуть тінню на відстані, достатній для того, щоб не порушити мінорного настрою батька, який намарне розшукує дідову могилу. В моє серце стукають спогади і сум. Я шукаю того почорнілого хреста, під яким спочиває моя мати. Неподалеку мала бути батькова могила.

Дивна річ життя. Чи довго я живу на світі? Паспорт стверджує, що вже давненько. Мені здається — лише вчора, позавчора, хай тиждень тому покинув рідне село і ось знову повернувся додому. Кладовище говорило про інше. Замість кількох десятків хрестів, які запам'яталися мені в юності, тепер тут їх хилилося безліч впереміж з гострими пірамідальними пам'ятниками, з іржавими п'ятикутними зорями зверху. Старовина й тут обнімалася з сучасністю.

Могили моїх батьків зникли. Не було всіх найдавніших хрестів з моченика-дуба, тесаних на віки. Нічого, ніякого сліду на землі не зосталось від моїх предків. Ані фото, ані живописних образів, лише поблякла від часу уява у моїй голові. До болю напружую свою пам'ять. Як виглядав батько? І хилю низько голову — ніяк не можу уявити собі його обличчя, рухів, виразу очей, не пригадую тембру голосу. Я його бачу і чую, але ніяк не можу вловити так, як ловиться образ людський вічком фотоапарата. Мій батько виявився на подив живим і непосидючим; то бачу його веселим, то сумним, то молодим, то посивілим, то здоровим, то скривленим од болю, то живим, то таким, як бачив востаннє...

Люди зникають, зостаються їхні діла. Опісля мого батька залишилась тільки земля, яку він орав, яку засівав зерном і невтомно збирав на ній урожаї; зостались луки, які він не косив, а виголював гострою косою спритніше за будь-якого перукаря; синіла Десна, в якій він поїв своїх коненят і сам купався у спеку; росли дерева, які він посадив, шатрилося небо, яке веселило його своїми зорями. Та ще зостався на білому світі я. Один-єдиний нащадок. Та оцих четверо хлоп'ят, які привласнили дідове прізвище. Мій батько жив поки що

лише у моєму серці. Він був тією ланкою, що тісно зв'язує мене з історією мого народу, з усім тим, що пережив рід Дубогаїв на протязі віків. Мої діди і прадіди, прапрадіди і вже хтозна-як і назвати тих, що породили моїх прапрадідів, цілою громадою прокладали мені шлях з минулого, аж із тих часів, коли людина стала людиною.

— Ну що? — нетерпеливилось Максимові.

Я глянув на синів. Хотілося знати — чи збагнули вони хоч трішечки мій настрій, чи відчують, чим повниться моє серце, чи зрозумілі їм мої думки? Мабуть, ні. Вони ще занадто юні. Вони належать до наймолодшого покоління Дубогаїв. Минуле їм уявляється туманно, воно для них далеке і взагалі неправдоподібне. Вони живуть у сьогодишньому і майбутньому.

— А який був наш дідусь? — по-дитячому запитує Валентин.

На це важко відповісти. Хоч у моїй пам'яті на якусь мить спливає і його образ, і все моє життя,— я бачу його мов освітлене сонцем. Але це триває одну хвилину.

— А наш дід знаменитий? — запитує Ярослав.

— Його першого в селі ховали з «Інтернаціоналом»,— кажу я.

Хлоп'ята дивляться на мене і з подивом, і з співчуттям. Дивними стають їхні батьки на ст рість...

На імперіалістичну війну наших батьків випроводжали під звуки духового оркестру та завивне голосіння жінок. Йшли наші батьки на війну організовано, кинувши все напризволяще. Зате повертали поодинці, а більшість і зовсім не повернулась.

Мій покійник батько Захар Каленикович Дубогай пішов на війну, коли мені ледь сповнилось три роки. А коли повернувся — вже був я чималим парубійком. З багатьох оповідань запам'яталося, що служилось йому нелегко, за всю війну він не бачив не те що рідних, а навіть не зустрічав односельців. Тільки усього, що перебував у одній частині з сусідом Переметом. Але то було гірше найважчої хвороби.

На фронт пішли вони обидва з голими руками, молодими, здоровими хлопцями. Батько був трохи старший, то вже одружився, а Перемет парубкував. З фронту батько приніс самі червоні нашивки на рукаві та синюваті болючі шрами від погано загоєних ран. Перемет прикотив до села в офіцерському мундирі, хоч і без погонів, з трьома срібними медалями та пишнотілою молодницею Ардалією Михайлівною. Офіцерський мотлох випав йому як посаг за молодницею від її чоловіка-втікача. В ньому довгі роки хизувався Перемет. Хизувався так само

породистістю молодиці, хвалявся, що була донькою найсправжнісінького жандаря і називалась заморським іменням. За все життя Перемет не зловчився його правильно вимовляти, звав жінку Одарією. Зате не забував величати по батькові.

У революцію батько мій був у червоних. Не минув того й Перемет. З фронтів громадянської війни вони повернулись до села теж по-різному: батько пришкутильгав на милицях з простреленим боком, а Перемет прикотив дзвінкою таврійською тачанкою, запряженою парою широкозадих меринів.

Коли казати правду, то з усього здобутого міцно прижилася на Переметовому подвір'ї лише Ардалія. Коней породистих вкрадено темної ночі. Перемет всю округу перетрусив, та так і не знайшов. Ворожка, видно, сказала правду, що пішли Переметові таврійські битюги на ковбасу та шинку. Срібні медалі у важкі роки Перемет проміняв в Інторзі на пшеничне борошно, бо випестуваня на багатих жандармських хлібах молодиця не вмiла жити без здобних пампушок.

Батько мій, навпаки, не розставався з своїми трофеями до самісінької смерті. Рани хоч і загоїлись, але мучили щоденно, пробитий бік довів до якоїсь, не відомої навіть лікарям у нашому районі, хвороби печінки. Видихав ті війни Захар Дубогай до самої смерті, та так і не видихав.

В селі мало хто зважав на батькову хворобу, співчуваючих у нього було мало. Бо Перемет, при всякій нагоді, вводив людям у вуха, що, мовляв, хитрун великий Дубогай, податків платити не хоче та до роботи зледачів селянської.

Якось я почув, як Перемет говорив таке про мого батька біля сільради. Йому, на мій подив, ніхто не заперечив, а дехто ще й підтакував. Зобиджений, прибіг я додому, розказав про те батькові. А він сумно сказав:

— На наш вік підлоти вистачить. Перемети не перевелись і не переведуться ще довго.

З того часу я все життя зневажав Перемета. І ще більше, вже не дитячою, а свідомою, більш ніж синівською любов'ю полюбив батька.

Батьки нашому поколінню давалися нелегко. Були ми ще майже повзунами, під стіл пішки ходили, а їх силою відірвали од наших матінок. Більшість з них не повернулась до рідних домівок, чимало прибилося до хат на милицях, з порожніми рукавами та шрамами й синцями по всьому тілу. Повернулись тому, що не померли відразу, прийшли додому помирати повільною, переповненою фізичних і душевних мук смертю.

На той час, коли батьки повертали з страшної війни, ми вже були парубчакми. В наше життя батьки входили як чужі,

незнайомі люди. І не всі вони зуміли відразу завоювати серця синів, що довго боролися з двоїстим почуттям: довір'ям і настороженістю до людини, яку мати признала твоїм татусем.

Мій батько був людиною доброю і прямою, чистою душею, як сльоза, і то не людська сльоза, а божа. Він так плакав мене, радів мені, скільки казок розказав, навчив усьому доброму. І ніколи не чув, щоб він скаржився навіть на болі свої нестерпні. Мріяв тільки, що коли зміцніє хоч трохи та заробить грошей, то вдягне мене по-людському і одвезе у місто, в таку високу школу, де навіть найбільших телепнів розумні вчителі перетворюють на освічених та до всього зугарних.

Він сам колись мріяв про щастя. Ходив у далекі степи на заробітки, складав карбованець до карбованця, бо не збирався одружитись з тією, яку йому нарекли батьки. Одружився по любові, сп'яли з мамою сяку-таку хатину, господарювати заходилися. І щастя було поселилося в їхній хатині. В уяві ви-мальовувавсь примарний достаток, бачилась простора хата, радували серце власна земелька, худоба, табунець дітей — помічників і помічників. Маревом розвіялись надії. Все — здоров'я, щастя, омріяний достаток — проковтнула війна. Дітей було ще двоє, меншеньких за мене, третє народилося вже без нього. Менших взяла земля, зостався я один.

Револуція не обійшла і нашої сім'ї, обдарувала панською землею. Луків нарізали аж півтори десятини, живи тепер, господарюй, Захаре, викохуй своє щастя. А воно недаремно сказано, що біда в парі з горем ходить.

Якось напровесні поїхала моя мама за Десну, на водяні млини. Люди їй не радили, та вона поїхала. Хто ж поїде, а змолоти хліба хоч мішечок треба.

Повернулась од млина вся у вогні. Зосталися мені на згадку її теплі добрі руки, що завжди пахли хлібом і ласкою. Розтанув, розвіявся її образ, аж здається, що то був лише ласкавий сон, мрія про рідну неньку.

Мачуха з'явилась у нашій хаті не відразу. І з'явилася, я це добре знаю, лише тому, що батько найперше дбав про моє щастя і добробут. Коли б не це, то інша жінка ніколи б не заступила мені образу рідної матері.

Довгий час нашій хаті давала раду батькова сестра, тітка Горпина. Ох, ця мені тітка Горпина! Вона, знаю, ще жива й досі. І, мабуть, саме до неї з поклоном і родичівськими почуттями поїдемо ми зараз. Мов іржа залізо, точила вона тоді мого батька, все йому нашіптувала про якусь Лепестину. Батько віджартовувавсь, покладавсь на мене:

— Ільку, нову маму хочеш?

— Не...

— Ось, сестричко, тобі й відповідь.

Тітка Горпина сердилась, гримотіла кочергами, нахвалялась, що нога її більше не переступить нашого порога. Але вона швидко забувала про свої погрози і назавтра з'являлася знову, варила нам кулешу, заставляла у піч борщ та кашу, солодко співала:

— Ой братику-соколику, чи то ж у мене немає свого господарства, чи ж то я не хазяйка, щоб ото мені розриватися надвоє, ой незугарна ж я на два доми впоратись, ой незугарна. Бери Лепестину...

— Питайся в Ілька.

— Ілечку, душечку, племінничку мій солоденький, ти ж будеш і вмитий, і причесаний, нагодований і доглянутий, приголублений і зігрітий. Хочеш, Ільку, нову маму?

— Не...

— Це біс якийсь надираний, а не дитина.

Тітка Горпина поставила на своєму. Завітала якось у святешний день до нашої хати разом з сухорлявою, зодягнуеною напоказ молодницею. Наряджену в червоні сап'янці, в пронафталінену корсетку з дукатами на всі груди, у розцяцьковану жоржинами та півоніями хустку, що я аж рота роззявив з подиву та захоплення. Тітка Лепестина явно прагнула заволодіти моїм серцем, вона співала до мене масляним голоском, виповнила мої кишені смаженим насінням, щедро пригостила конемедяником та липучими цукерками без обгортки. Ще й пригорнула до корсетки, полоскотала кощавою рукою нечесану голову та пустила сльозу, оплакуючи мою сирітську долю і безталання. Заворожила мене тими медяниками та цукерками, розчулила лоскотом кістлявої руки, не почув я втягнутих пазурів....

— То чи хочеш ти, Ільку, щоб оця гарна тьотя була твоєю мамою?

— Ага...

Лепестина, найщиріша Горпинина подруга, стала моєю мачухою. На другий день на її ногах я не побачив червоних чоботят. Більше вони взагалі не появлялися в нашому домі. І хустка з жоржинами та півоніями в день весілля побували на ній востаннє. Зате крик, сварки та прокльони поселилися в нашій хаті назавжди.

Пізніше вже, коли вбився в колодочки, я прослідкував все наше життя з мачухою під спільним дахом. І зрозумів — батько, одружуючись з Лепестиною, думав про мій добробут. Мое

щастя мало бути вершиною його спокою. Але на цей раз батька знову важко зобидила доля. Нова дружина виявилась такою нестерпною, що спільне життя з нею відчутно наблизило його кінець.

І все ж він мав у житті хоч куце, а щастя.

Батькові хотілося будь-що бачити сина освіченою людиною. Він і на газету не шкодував грошей, радів, що я читаю книжки із Заволокиної бібліотеки.

— Вчись, синку, то, може, хоч тобі посміхнеться доля. Може, справжньою людиною станеш, то й мені легше лежатиметься на тому світі.

Опісля закінчення у Нестерівці чотирьох класів тато одвіз мене в район, улаштував до семирічки. На той час семирічна школа вважалася дуже високим навчальним закладом, ми, селяни, про неї могли тільки мріяти. Навряд чи потрапив би я до неї, коли б не Іван Заволока. Підтримав батька в усьому, навіть допоміг Лепестину вгамувати. Мачуха й рада була здихатися мене з дому, вона не те що в семирічку — на каторгу б мене послала. Але з такою умовою, щоб не тратити на мене ані харчів, ані грошей, а в час польових робіт щоб був удома під рукою.

Освіта мені давалася величезними зусиллями, справжньою самопожертвою батька. Треба було видобувати гроші на моє утримання, а головне, перетерпіти лайку та крик Лепестини. І він, хай йому пером буде земля, стоїчно все те витримав. І навіть відчував себе щасливим. В ті дні, коли я наVERTався додому, він почував себе здоровше, просив розказати щось таке грамотне, слухав мої вправи з німецької мови і непомітно ковтав сльозу. Мабуть, я видавався батькові надзвичайною, високоосвіченою людиною з великим і славним майбутнім. І тим важче було йому примиритися, що я мусив кинути школу. Зоставалося всього два-три місяці до закінчення семирічки, а я був змушений вернутися додому. Батько зліг зовсім, а комусь треба було орати, сіяти, доглядати худобу. Лепестина заявила — коли не повернуся додому, то кине дворище і хворого чоловіка напризволяще.

Прохазяйнував я літо і осінь з ретельністю, яка могла тільки радувати батька, а зимою вступив до ініціативної групи.

Що тоді робилося в нашому домі! Лепестина на стіну лізла, лютилася, скаржилась на мене в районі, а коли там їй нічого не допомоглося, то ще гірше лаялась. Був я умовив батька кооперуватися теж, але куди там! Лепестина стеленила таке, що він пластом зліг та й перестав зовсім втручатися в домашні справи.

Всеньке літо працював я в нашому молодому созі, працював радо, потрудився разом з «святими апостолами» та Власом, як і належить комсомольцям. Взимку потягнулися до нас люди. Попова левада підняла вгору честь нашого колективу, всім стало видно, що соз не такий уже страшний. Комсомольська організація теж виросла, хлопців і дівчат тепер вабили драматичний гурток і політшкола, кликало нове життя.

І мов сніг на голову — обрали мене на комсомольській конференції в бюро райкому та взяли туди на роботу.

Батько порадив моєму висуненню.

— Старайся, сину, роби людям добро, бо добро ніколи не забувається.

Вже й не знаю, що його підкосило — щастя чи горе, а тільки в один осінній день подзвонили мені з сусіднього села — в Нестерівці не було телефону. В трубку голосила тітка Горпина:

— Ільку, голубчику! Та поспішай же, бо вже твого батька в живих немає.

Батько мій ожив усім смертям на зло, хоч побував на тому світі, не дихав, і серце зупинилося. Вже й бабусі збіглися з усього кутка, мити заходилися по старохристиянському звичаю. А він розкрив очі, сказав слабим голосом:

— Не поспішайте, сороки. Я ще живий. Ілька кликали?

Баби перелякано хрестилися, а деякі, слабодухі, навіть сипнули врзтіч. Не сподобалася батькова поведінка бабам.

В той час доїхати до нашого села було не просто. Хоч я й працював у авторитетній районній організації, хоч і посада, як мені здавалося, теж була відповідальна, але виїзду свого не мав. Райкомівці за тих часів добиралися в село okazією: то сільською підводою, то райвиконкомівськими або райземвідділівськими рисаками.

Довідавшись про батькову смерть, я кинувся до базару. Але там не виявилось жодних коліс із потрібного мені куша. Кинувся по організаціях — районні виїзди ще не повернулися додому. Вирішив долати відстань пішаком, оскільки до цього різновидя транспорту мені було не звикать.

Вийшов з райцентру на смерканні. Закінчився похмурий вітряний день, сонце сіло за вогневу гору, ждати завтра доброї години було марно. З настанням темряви вітер вгамувавсь, зате натягло з півночі густих, аж чорних, хмар: заперіщив настирний осінній дощ, на землю впала важка пелена, що й світу білого не було видно; розгулялася та погода, про яку сказано, що добрий господар і собаки в таку пору не вижене з хати.

Мене не зупинили ні темрява, ні дощ. Механічно переставляючи ноги, я поспішав додому, хоч, власне, й поспішати було нікуди. Моєму татусеві вже однаково, чи вночі я прибуду, чи на світанку, хоч би й ніколи додому не заявлявся. Не хотілося думати про те, що трапилось. Знав добре — батька немає, але серцем не вірив — та як же це так? Ще ж недавно його бачив, говорив, хвалився, що стало краще, — і раптом...

Не міг збагнути власних почуттів. Може, десь би по дорозі в якомусь селі й заночував, але навіть не мав сили думати про сон. Не хотілося нікого бачити, ні з ким говорити, хотілося лиш якнайдовше бути одному. Хотілося прийти туди якнайпізніше. Бо як же мені бачити його неживим, які слова мовити, як висловити свій біль і тугу, щоб він, навіть мертвий, побачив, що був для мене найдорожчою людиною, найріднішою в цілому світі.

Мокрий з голови до п'ят, стомлений, пригнічений горем, зайшов десь на світанку в хату. Там горіла ледь прикручена газова лампа, сиділа тітка Горпина. Відразу ж заголосила та запричитала на всю хату:

— Та прийшов же наш голубчик, та прилетів же соколик, та почуло ж бідне серце...

Не збагну — кого оплакує тітка Горпина — сина чи батька?

Батько лежав на постелі, споряджений у далеку дорогу. І тільки очі, живі, рухливі, радо дивились на мене.

Розгублений, я тупцював біля припічка, не знаючи, чи радіти, що батько живий, чи журитися, бачачи, що він таки не жилаць на світі. Батько дививсь на мене співчутливо, говорив в любов'ю:

— Всю ніч ішов... Можна було й не поспішати. Я пождав би.

Трохи оговтавшись, я приступив до батька, взяв обома руками жовту безсилу його руку та запитав:

— Що з вами, тату?

— Нарихтувався в дорогу...

— Лікаря привозили? — запитав я у тітки Горпини.

— Якого там лікаря... Де їх набрати, тих лікарів? Тепер вони такі...

Це залементувала мачуха, прийнявши моє запитання собі в докір. Я мовчки вийшов з хати. На подвір'ї мене наздогнала тітка Горпина.

— Ось іди до хати, синку. Ось не вигадуй же. Батько кличе.

— Поїду до лікаря.

— Іди до хати. Свого лежня викишкаю, хай поїде та привезе.

Поступово нагрівся в душній хаті, обсох на мені одяг. Сидів біля батька. Тітка Горпина подалася кишкати свого «лежня», щоб їхав у сусіднє село за фельдшером; Лепестина, хоч ще й не повиднілося, вже кублилась у сінях, збиралася порати худобу.

— Це добре, що ти вдома...— тихо заговорив батько.

Йому було важко дихати, а ще важче говорити, кожне слово вимовляв з великим зусиллям, немов виривав із грудей.

— Боявся, що не застанеш...

— Зараз приїде лікар... Ви одужаєте...

— Ні, сину, тепер уже ні... Тіла не чую... В мені — тисяча пудів. Голова тільки й жива...

— Лікар допоможе...

— Лікар — не бог... Бог теж не допоможе... Бо його немає... Все вигадали...

Натомивши себе розмовою, він закрив очі, лежав кілька хвилин нерухомо, мов неживий. Я теж сидів ні живий ні мертвий, бо вперше доглядав людської смерті. Колючі мурашки повзли поза шкірою, я не міг ні рухатись, ні думати, ні зрозуміти того, що відбувалось на моїх очах.

— Ти не зважай... Живи, працюй. Шануй людей. Бо без цього... Бога немає... Коли ще й злагоди не буде між людьми — не варто й жити. Живи правдою... Чуєш?

— Чую, тату...

— То я вже помираю... Прощай...

І помер, непомітно, легко. Попрошався, закрив очі, схилив набік голову — і все...

У вікно зазирнув суворий, по-осінньому похмурий день.

Вдень я зайшов до сільради. Мені треба було бачити Івана Заволоку. Здавалося, коли він узнає про моє горе, то зробить щось таке... таке, що батько мій із лави встане.

Дядька Івана в сільраді не було. Біля сільради стовбичив Перемет. Ляси точив з виконавцями. Побачивши мене, запитав, не стільки з подивом, як з торжеством:

— Ого, чуй, то ось хто нам скаже правду. Чуй, чи й справді помер батько?

Що я міг йому відповісти? Сам ще не вірив у те, що трапилось, ще не зжився з думкою, що zostавсь сиротою.

— Де Іван Степанович? — питаю.

Вираз мого обличчя, мої очі відповіли на Переметове питання.

— Тож, чуй, все бовкали, ніби людина прикидається, а виходить, таки ж хворий був чоловік. А то ж як... Вже як і йому

довелося на тих війнах сьорбнути лиха... Хто-хто, а я, чуй, знаю, разом були, разом гнили в окопах та мерзли в снігу, хто ж, чуй, те краще знає...

Не видно було по Переметовій статурі, дебелий і натоптаний, по обличчю цеглянисто-рудому, що він дуже вже перегнив та перемерз у снігах та окопах. Нагуляв він на війні немало сили та й зараз не поспішав витратити. До їжі був невибагливий, над усе вважав сире сало з чорним хлібом, з їдав щоденно добрий кусень. І носив не щоки, а паляниці, серед яких, мов косарський брус, висів хрящуватий ніс.

Гнів було затіпав мною, вже не знаю й сам, як стримався, не випалив у очі Переметові всього, що думав. Тоді я ще був занадто юний. Ще не встиг до кінця збагнути, що таке підлість. Особливо підлість такого розміру, яка вмщалася в просаленому організмі Перемета. Мусила людина в сірка очей позичити, щоб так святотатствувати над домовиною мого батька. Хто ж інший, коли не він, розпустив плітки про те, що Захар Дубогай прикидається, не хоче працювати в колгоспі? Ница, з підлою душею людина!

Щоб не слухати Переметового базікання та не зірватися в такий важкий день, я попрямував додому.

На греблі зустрівся з Іваном Заволокою. Дядько Іван зітхнув, безсило розвів руки, опустив долі очі, ласкаво, по-батьківському обняв за плечі, на одну мить притиснув до грудей.

— Вище голову, Ілля! Кожний мусить пережити таке горе. Твій батько був гарною людиною. Пам'ятай його, не осором пам'яті.

— Я...

— Співчуваю твоєму горю. Але втраченого не повернеш...

— Не віряться мені...

— Всі ми смертні... Зайдемо до хати? Супруга з обідом жде.

Вже добу я нічого не мав у роті. Забув про те, що на світі існує їжа. Та в цю мить відчув, що скоро впаду, бо зовсім охляв з голоду.

— Пообідаєш та пойдеш, Ільку, в місто...

— Але ж завтра...

— В тому й справа, що завтра. Там рідня твоя зібралася, Лепестина всім прикликала. З попом збираються ховати. А ти ж комсомолець...

Я аж зупинився від несподіванки. З горя не подумав, як віддати останню шану батькові. Правда, мов крізь сон чув, що мачуха завелась була з теслями, які взялися стругати домовину. За дошки воювала. «Для чого псувати такі дошки? В землі все одно зогниють». Я повелів взяти найкращі дошки

і дубка на пам'ятник. Лепестина мов на божевільного глипнула, але не посміла заперечити...

Мені перехотілося їсти, вирішив відразу ж їхати до району. Іван Степанович уже силою зтягнув додому. Супруга співчувала, як рідна, і розважувала, і нагодувала, а тим часом підкотив котрийсь із «апостолів» ввізною колгоспною конякою. До району мене підвезуть, а завтра, зібравши оркестр, повернуся назад райземвідділівською півторатонкою.

Духовий оркестр при районному клубі працівників промислової кооперації був гордістю і ганьбою нашого району. Гордились ним, бо в ті часи рідко можна було почути мелодію, виведену одночасно не менш як десятком золотаво-зелених дудок та труб. Ганьбив оркестр не хто інший, як його керівник і організатор, якийсь приїжджий відставний музикант з музикальним прізвиськом Капельдудкін. Цей Капельдудкін, напевне, мав і прізвище, й ім'я, може, й сам про них забув, бо рідко коли бачили його тверезим. Пив він, правда, небагато, але досить було однієї малої чарчини, щоб його повело в сторону. Коли ж за першою йшла друга, тоді вже Капельдудкін валився кудись у рівчак або в канаву та й спав сном праведника.

Керівники промкооперації стомилися висловлювати Капельдудкіну усні й писані догани, не раз увільняли його з роботи. Але те не лякало музику. Оскільки в районі знайти такого дешевого і покладистого капельмейстера було неможливо, то через день-два рвали наказа, витягали маестро з канави, оббирали з його сурдука собачі реп'яхи, совали в губи найменшу в оркестрі, але найголоснішу трубу, і Капельдудкін знову почував себе веселим і всевладним.

Оркестр зібрати було нелегко, особливо тоді, коли він кров з носа був потрібний. Оркестранти завжди були зайняті — той голив бороди у перукарні, інший ловив рибу на Десні, хто спав у холодку, а Капельдудкін вже зранку лежав п'яний, як старий чобіт. Основним покликанням оркестру, його завданням був почесний супровід на той світ померлих, здавалось би, проста справа, а в силу обставин переросла вона в складну проблему. Попи та інше духовенство намагались перехопити в оркестрантів роботу. І з успіхом добивались цього, бо потай, через довірених осіб, споювали маестро. Найчастіше тоді, коли оркестр був потрібний, як повітря, Капельдудкін, споєний при загадкових обставинах, лежав у будяках чи канаві.

Весь день я намарне ганявся за музикантами. Зібрати їх до купи було неможливо, бо вони розповзлися по різних сховках і лежали п'яні. Районовий ветлікар того дня урочисто випровадив

на кладовище свою тещу. Люди плескали язиками, ніби смерть її стала найрадіснішою подією в житті зятя. Влаштувавшись на роботу в район, ветлікар відразу запримітив цегляний будинок з розкішним садом та трояндовою алеєю, який належав колишньому статському раднику. Добровільно пішов у прийми, взявши разом з хатою безнадійно перезрілу, плаксиво-сентиментальну дівчицю та вольову, залізобетонної витримки тещу. Вона все ждала смерті, а сама мало не пережила зятя.

Не пошкодував ветеринар оркестрантам ні грошей, ні горілки за те, що дули в труби так, як тільки дутимуть на небі янголи, сповіщаючи настання страшного суду. Ветлікареві хотілося, щоб і на землі, і на небі почули, що теща переселилась на той світ. Вона ночувала свою першу ніч на небі, а Капельдудкін спав, не вперше і не востаннє, у найглибшій вирві, поблизу міського смітника. Вже, певно, нечиста сила його туди затигла, бо всім відомо, що той смітник закинтий у зовсім протилежний кінець міста від буди, де квартирував маєстро.

Вже назавтра, опісля сніданку, сьак-так вдалося зібрати сердитих на похмілля оркестрантів. Капельдудкіна, зануреного в летаргію, витягли з яру. Намарне кричали в вухо, що знову підвернулась дурничка, що й платня обіцяна підходяща, Капельдудкін був у такому стані, що його самого можна було нести на кладовище.

Десь опівдні, завдяки секретареві райкому комсомолу, я отримав у своє розпорядження райземвіддільську півторатонку. Не минуло й години, як кузов автомашини побідно трубив та зблискував золотом. Оркестранти якнайзручніше влаштувалися на сіні, вкинули на всяк випадок Капельдудкіна, може, в дорозі проспиться, бо керівник та зайва дудка в оркестрі ніколи не завадять.

Оркестранти не помилились. Незадовго перед тим, як показала на горизонті Нестерівка, коли я вже трохи оговтався та знову засумував, пригадавши, для чого везу у рідний дім цей оркестр, у кузові затрубили в усі труби та зняли чортячий шарварок. Мотор замовк та забуксувала в піску слабосила машина. Спалах радості був викликаний тим, що Капельдудкін виправдав сподівання своїх підлеглих. Відкачавшись у кузові, протер очі та став батькуватися на чім світ стоїть, вимагаючи на похмілля хоч такої, як наперсток, чарки.

Півторатонка тарабанилась греблею, розлякуючи горобців, здіймаючи куряву на піщаній дорозі. В кузов сипалось жовтогаряче вербове листя — кабіна чіплялась за низько опущене над дорогою гілля.

Із-за повороту вибігла назустріч парокінка. На високому помості сіна, засланому знайомою смугастою рядниною, величю розвівся піп, дяк звів ноги з полудрабка, плував ними, немов мотузками. У нашому селі церкву закрили, отож при потребі возили духовних отців з сусіднього.

Водій різко засигналив, коні схарапудились, затанцювали на місці, потім шарахнулись убік, пірнули в неглибоку канаву. Віз перекинувся, духовенство вивалилось у рівчак. Мій дядько, тітки Горпини «лежень», ліниво помахав із-за перекинутого воза пужалном.

Іншим разом тільки б сміятись, побачивши попа в канаві, а зараз мені було до всього байдуже. Хай навіть по самісіньку шию загруз би в багнюку або ж утопився — мене те не обходило. Я навіть не подумав, а з якою це метою мій лежень-дядечко з попом по греблях возиться.

З кладовища йшли люди. Поряд з могилою матері стояв новий хрест, білів піщаний пагорб.

Автомобіль у нашому селі був рідким гостем, і нас відразу оточили. Тітка Горпина, побачивши мене, мало не плигнула на ходу до кузова.

Ми зупинились.

— Ой голубчику ж мій, ой соколику. Ільку, дитино моя! Та де ж тебе носить, та де ж ти співаєш по дурних стежках? Та вже ж його й закопали, земелькою придавили йому груди, та більше ж його не побачимо...

Тільки тепер я зрозумів, що у мою відсутність поховали батька. Притягли попа, не захотіли ждати революційної музики. Важка злість закипіла в моїх грудях до всіх родичів та благодійників. Нічого я не відповів тітці, навіть не глянув у її бік.

Оркестранти вискакували з кузова, розминали затерпілі ноги. Я приступив до батькової могили. На дубовому хресті, витесаному з дерева, хтось напівслов'янськими, напівклинписними узорами з багатьма твердими знаками виписав батькову біографію.

Глухий до всього, я стояв закам'яніло біля свіжонасипаного горбика. Серед сонячного, золотаво-осіннього надвечір'я для мене настала темрява, мені не хотілося жити, я хотів і собі лягти поруч з батьками.

Не помітив, коли підійшов Іван Заволока. Зняв з голови кашкета, схилив голову. Мені тепліше стало на серці. Я подумав, що лягати поруч з батьком мені ще рано, бо я zostався у світі його продовженням і маю робити людям те добро, про яке все своє недовге життя мріяв Захар Дубогай. Я не відчував

себе більш сиротою, бо бачив поруч духовного батька, комуніста, від якого узнав, що означає те «добро», про яке мені казав батько.

Оркестранти нудьгували, дмухали знічев'я в труби, виводили зовсім не траурні мотиви, кликали й тривожили при-нишкле село.

До мене приступив Капельдудкін, смикнув за рукав:

— То що, грати будемо?

Синіми півколами очей Капельдудкін ловив мій погляд. Я для нього замовник, а замовникові обов'язки відомі: або давай роботу і плати, або плати і не вимагай роботи.

— Оркестр не винен, що похорони відбулися без,— філігранно-чіткою фразою заявив своє кредо Капельдудкін.

Тоді я прокинувся. Ожив і вже знав, що наказувати, як діяти.

— Грай! Труби на весь світ.

Капельдудкін на знак покори хитнув головою, підморгнув оркестрантам. Ті заворушились, закинули дудки на плечі.

— Жалобний марш?

— «Інтернаціонал»!

Величаво-могутні звуки пролетарського гімну за всю історію Нестерівки, всіх навколишніх лісів і перелісків, кривої греблі, затіненої старезними дуплавими вербами, задумливої Десни, сонних горбів і пагорбів, за всю історію існування всього живого й мертвого, синього неба і хмар, перелітних птахів і мовчазних хрестів, всіх, хто оджив свій вік на клаптику нестерівської землі, і всіх, що мали ще тут жити, залунали могутньо і владно, кличучи до нового життя, до нових дій.

Я хилив голову над могилою свого батька. Слухав «Інтернаціонал». Звучав він мені як батьківський заповіт і наказ. А люди поспішали, сходились на кладовище, зібралася вся Нестерівка, йшли з сусідніх сіл. Хто з подивом, хто захоплено, хто з осудом, а хто й з кривою усмішечкою у самій глибині очей дивились на мене. І тільки на одній личині, тільки в одних очах я ненароком прочитав виразно написану злобу і ненависть і на все життя зрозумів: у житті зустрічатимуться не лише друзі, а й закляті вороги. Я не одвів погляду від Переметових гадючих очей. Я приймав його виклик, готовий стати на прю з усією підлістю, незалежно від того, скільки її і де б вона не гніздувалася на білому світі.

А «Інтернаціонал» гримів і гримів, безперервно й довго, ніби Капельдудкін надумав зарядити всесильною енергією революції осиротілого Дубогаєвого нащадка на всю життєву дорогу...

— Ну, що?

Максим, як завжди, коли чимось зацікавлений, то дивиться наївно-співчутливими очима. Я чую в його питанні зовсім інше: глибоко приховане кепкування і навіть зневагу.

— Знайшов?

Онук хоче знати, де могила його діда. Законне людське бажання. Врешті-решт, для чого ж ми тоді мандрували в цей давно забутий край батькового дитинства? Від того питання я внутрішньо здригаюсь, відчуваю у серці фізичний біль. Мені здається, що цей докір, висловлений багатослівною тирадою: «Ти, батьку, вимагаєш пошани до себе, хочеш бути для нас авторитетом, тобі бажано, щоб кожне твоє слово ставало для нас відкриттям і путівником на все життя, ти, напевно, мрієш про те, що після своєї смерті житимеш у наших думках і серцях. Але по якому ж праву ти ждеш і надієшся на таке до себе ставлення? А сам ти хіба не забув свого батька, за багато років чи прийшов ти хоч раз на його могилу? Ти навіть забув, де був насипаний той піщаний горбик, не знаходиш тепер дубового перехрестя, яке перекреслило життя людини, тієї самої, що дала тобі не лише життя, а й настанову, як по тому життю йти і як жити на світі. Отож скажи чесно, зізнайся відверто, яке ти маєш право надіятись на повагу своїх синів, на послух і увагу до твоїх вказівок, якими ти хочеш спрямувати на майбутнє все наше життя».

Відчуваю всю свою жалюгідність і те, який я дрібний в очах своїх дітей. Не маю сили підняти голови, глянути синам відверто в очі. Вони теж втупилися в землю, їм соромно за свого батька.

Та я швидко набираюся рівноваги. Пригадую ті причини, які перевели, мов стрілочник поїзд, на найважчу колію все моє життя. Це довга історія, повна несправедливості і принижень, образ і душевного болю. Краще про те хай не знають сини. Лише одна людина в світі — їхня мати — знала про все. Вона могла б виправдати мене у їхніх очах, але її немає в живих.

— Завтра прийдемо, — кажу глухо, — і знайдемо.

Мовчки полишаємо кладовище. І відразу потрапляємо в живий, гарячий світ. Тільки там, де вічним сном сплять ті, хто вік свій відробив, панують прохолода і спокій, відповідні цьому місцю. На вулиці курить пилюка — горобці купаються доскочу, метелики в'ються і кружляють над ромашкою і споришем, сонячні зайчики виплигують на толоці, граються на склі нашої «Волги», що задрімала в тіні верб, вдоволена, бо таки приставила нас до місця призначення...

Хлоп'ята стомлено пересувають ноги. Вони явно розчаровані. Стільки кілометрів подолали, з такими пригодами доби-

рались у заповітний край, ждали чогось незвичайного, велич-ного, якогось відкриття, а вийшло все так буденно. Пилюка під ногами... напівзів'ялі польові ромашки... закіптюжені горобці, негороджене кладовище з похилими хрестами, настільки забуте й занедбане, що дідової могили так і не знайдеш.

Хочеться їх підбадьорити, втішити, обнадіяти. Сказати, що тут не так буденно, як здається. Побачимо зараз село, занури-мось у прохолоду чарівниці Десни, зустрінемо людей... Але чи багато в селі тих, з ким минуло дитинство і юність, чи не по-трапив я туди, де про мене вже давно забули і викреслили з па-м'яті.

— Куди далі? — якимось жорстко, навіть з гнівом запитує Ярослав.

— Розшукаємо бабу Горпину...

— Горпину так Горпину. Де вона живе?

— Поїхали...

Село почалося відразу за невисоким дерев'яним містком. Зустріло нас доброзичливою посмішкою білосніжних стін, зо-лотавим блиском вікон. Літо в селі — робоча пора, отож на вулиці безлюддя. Розгублено озираюсь. Вулиці сьогоднішньої Нестерівки зовсім не такі, якими були за моїх часів. Чи то прибулий, чи доморослий архітектор по-своєму, по-новому, роз-горнув тутешні магістралі. Замість однієї, вузької, крученої, в лозяних тинах, сьгодні розбіглися широкі, вигаптувані ко-лесами автомашин рівні вулиці. На котру завернути?

— Запитаємо в діда?

Ярослав поглянув на мене співчутливо; хлопці зрозуміли, що я так само, як і вони, потрапив у незнайомий край.

— Запитаємо...

Збивши пилюку, Ярослав підкотив до високих дощаних во-ріт, біля яких бовваніла одинока постать, і різко загальмував. Коли пилюка розвіялась і прояснилося обличчя старого, що сидів на колоді, я відразу ж упізнав Перемета.

Це був уже не той натоптаний салом хитрун, що намагався жити лише задля власного інтересу та власного здоров'я. Те-пер це — древній дідуган, якого можна розпізнати лише по цег-ляному кольору обличчя та важкому брусові носа.

На мене нашло точнісінько таке почуття, яке знаходить на забобонну людину, коли її чорний кіт перебіжить дорогою.

Екстрені засідання бюро райкому комсомолу скликалися частіше запланованих, бувало, що й по двічі на день. Отож нічого дивного, що мене знову покликали на одно з таких засі-дань.

Йшов на засідання обурений, бо відірвали од важливої роботи, збирався висловити першому секретареві різкий протест. Після смерті батька я шукав собі розради і забуття в роботі. Щоденно скликав наради, їздив по селах, інструктував, агітував, а в нічний час готувався до лекцій та доповідей, завантажував навмисне кожную вільну хвилину.

Члени бюро були в повному складі. Видно, про щось серйозне говорилося до моєї появи. Замовкли, ледь переступив поріг. Вітався, як завжди, подаючи руку тим, кого не бачив. На мій подив, ніхто й не помітив моєї руки. Всі дивились кудись убік. Хто в підлогу, хто у вікно, а перший секретар у високу чорницью, що гніздилась у нього перед самим носом...

— Сідай, Дубогаю,— прокашлявшись, запропонував секретар райкому. І запитально зиркнув на другого секретаря райкому партії, прізвище якого вже мені забулося. Другий секретар був добрим генієм комсомольської організації району, йому було доручено шефствувати над молодіжною організацією. Він похмуро дивився у підлогу, ніби й не помітив секретаревого погляду.

Я вже здогадався, що трапилось щось неприємне, навіть дуже неприємне, бо в усіх були такі заклопотані погляди і непроникливі обличчя. Навіть Поліна стомлено поникла над своїм протоколом, ховала очі. Я затурбувався — припухли вони в неї чи від сліз чи від простуди. Але я зовсім не ждав того, що почув на цьому засіданні.

— Є думка про те, щоб в екстреному порядку розглянути персональну справу члена бюро райкому...

«Про кого ж це йтиме сьогодні мова? — подумав я і, зітхнувши, збагнув, чому в усіх такий заклопотано-пригнічений настрій. Персональні справи взагалі малоприємні, а тим більше справи членів бюро райкому.

Секретар райкому на хвилину затнувся перед тим, як об'явити прізвище підсудного, заклопотано пересунув на столі масивну чорницью.

— ...справу Дубогаю.

Я мимоволі звівсь на ноги, механічно ткнув пальцем у свої груди.

— Мою?!

— Інших Дубогаїв, на щастя, у складі нашого бюро немає,— вже їдко, набухаючи злістю, сказав секретар і втупив у мене нещадний погляд.

— У чому ж я завинив?

Стояв перед своїми колишніми друзями і однодумцями з гордо піднесеною головою, сміливо дивився їм у вічі, переконаний, що будь-якої обтяжливої провини за мною не було.

Тепер всі спрямували у мій бік гострі очі. Я намагався заглянути кожному в глибіню зіниць, зрозуміти суть справи, але наштовхнувся на гостро відточені багнети недовір'я, злоби і повної відмежованості.

— Досить ґратися в невинність,— гостро зиркнув на мене другий секретар райкому.— Скинь овечий кожух.

Ожив секретар райкому комсомолу.

— До бюро надійшов сигнал про те, що комсомолец Ілько Дубогай, член бюро райкому, впіймавшись на гачок класового ворога, проявивши повну м'якотілість і лібералізм як працівник ідеологічного фронту, виявивсь не на рівні завдань і поховав свого батька згідно з релігійним канонам, тобто з попами, чим, незалежно від будь-яких обставин, поставив себе поза комсомольською організацією.

Ця тирада була виголошена без передиху, голосом і тоном, яким секретар виступав на людних зборах та мітингах.

Знищений і убитий однією цією довгою фразою, я зрозумів — жодні мої пояснення мене не виправдають, бо й справді — все було так, як і сигналізувалося райкому. Як не пояснюй, але факт залишається фактом — батька комсомольця, члена бюро райкому Дубогаю, поховали з попами, за церковним канонам і обрядом. Виправдання цьому немає і не може бути. Але хіба ж мої товариші не знають, що те зробилося поза моєю волею, без моєї згоди. Спробував пояснити, але мене не захотіли й слухати, приголомшили категоричним питанням:

— Так було, Дубогай?

— Трохи не так...

— Без попа ховали?

— З попом...

— В усякому разі, хоч відповідь чесна...— переможно обвів очима присутніх секретар.

— Я привіз оркестр...

— Опісля того, коли попівський шабаш закінчився?

Не збагнув: чи секретар райкому запитав, чи просто глузливсь наді мною.

— Так трапилось...

— Саме так і трапилось...— підхопив мою фразу секретар райкому комсомолу...— Як по нотах... Батька хоронять з попом, а син розіграє роль революціонера, борця за нові обряди, дві доби організує Капельдудкіна...

Пружно звелась на ноги червона від хвилювання Поліна, енергійно вдарила олівцем по своєму секретарському столику.

— Для чого ж так? Це ж — наклеп... У Дубогая навіть... навіть не було чим...

На неї дивились очікувано, з подивом, потім з осудом. І чи то зустрівшись з байдужим виразом облич, переконаних у своїй правоті, чи просто не знайшовши потрібних слів, вона замовкла, вклякла на стільці, дивилась у свій протокол. Ніхто так і не збагнув, що хотілося висловити мовчазній і дисциплінованій Полі. Не признавсь і я, що на Капельдудкіна витратив усю свою зарплату, ще й у Поліні позичив.

На хвилину в кімнаті запала глибока мовчанка, потім, ніби нічого не трапилося, бо Поліна була тут найбезправнішою особою, її діло — протоколювати чужі мудрі думки, а не висловлювати власні,— почалося обговорення порядку денного.

Це було щось схоже на давній козацький суд, коли підсудний мовчки, схиливши голову, ждав присуду, а його побратими в могильній тиші виголошували одне страшне слово — смерть!

— Виключити...

— Виключити...

— Заслужив виключення.

— І загального презирства — теж...

Секретар райкому швидко сформулював проект постанови:

— Ілька Захаровича Дубогая, як переродженця, що став на шлях прямої підтримки ворожо-релігійних елементів, чим порушив статут і програму комсомольської організації,— виключити з членів ВЛКСМ, вивести з членів пленуму та складу бюро райкому, а також відкликати з райкому партії характеристику і рекомендацію на предмет вступу до кандидатів партії, як такі, що видані безпідставно. Інших пропозицій нема?

Інших пропозицій не було.

— Громадянине Дубогай, наказую негайно здати комсомольський квиток.

Механічним рухом витяг я з кишені квитка. Ніби власне серце. Востаннє глянув на образ Леніна. Підійшов до столу, поклав на масивну чорнильницю. Ні жалю, ні образи, нічого не відчував. Знав одне — правильно вирішило бюро. Я сам, коли б хтось із моїх товаришів, членів бюро райкому, був звинувачений у подібному одступництві і переродженні, напевно, теж голосував би за виключення. Тільки втома, важка втома заповонила все тіло. Та ще безнадія... Мені чомусь здалося, що з життям покінчено, що переді мною відкрилася непро-

глядна і страшна прірва, на дно якої судилося неодмінно впасти.

Не пам'ятаю, як дійшов до порога, як відкрив двері. Відчув, що очі всіх уп'ялися в мою спину, погляди товаришів, чужі, нещадні, осуджуючі, переповнені презирства і злоби. Вже за дверима почув вкрадливий голос секретаря райкому:

— А тепер поговоримо про поведінку Поліни...

Поспішно зачинив двері. Нічим, нічим тепер їй не допоможу, даремно вона підставляє свою голову. Але тепер було до всього байдуже. Прощай, комсомол, прощай, Поліно...

Скільки потім не намагався пригадати, по яких стежках мене носило, як добирався додому, — нічого не пам'ятав. Найшло на мене щось схоже на летаргію. Коли прокинувся та роздивився навколо, побачив, що лежу на минулорічному злежалому сні в батьківській клуні. Як тут опинився, яка сила привела мене сюди?..

Крізь щілини в стіні сіялось тьмяне світло, надворі чи то народжувався новий, чи погасав старий день. Мені не хотілося виходити на люди. Лежав і думав. Ніяк не міг повірити в те, що стряслося зі мною. То був важкий сон, але то була правда. Доля покарала мене сповна — взяла єдину на світі рідну людину і викреслила з людського суспільства за те, що не провів її, як годилось. Образи не тримав ні до кого. Тільки дошкульний і незрозумілий щем весь час стискав серце. Ніяк не міг збагнути — за чим я так нуртую серцем, за чим болить душа! І вже не скоро збагнув — болить за Поліну. Вона єдина самовіддано стала на захист. І теж поплатилась за свою незсуддивість.

Надворі, видно, народжувався новий день, бо в клуні весь час світлішало. Враз неспокійно затанцювали тонісінькі золоті нитки, задзвеніли в густому стовпі пилюки. На подвір'ї озвались людські голоси, почулося кінське пирхання, заскрипіло дерево.

Вийшов на подвір'я. І не впізнав його. Кричала в розпуці розкрита батьківська хата. Незнайомі люди повзали, мов сірі кажани, біля закіптюженого димаря, одбивали від кроків трухляві лати, густа пилюка здіймалась з порожнього горища, застилала півнеба. Посічені шашелем лати падали додолу, гупали, чужі коні харапудились на подвір'ї, хтось на них кричав, хтось укоськував.

Я в цей час, напевне, скидався на неопереного птаха, здутого лютою бурєю з рідного гнізда. Стояв і з жахом дивився

на руїни, на рідне обійстя, тепер чуже і незнайоме. На мене ніхто не звертав уваги, був я тут чужий і непотрібний.

Заходжувались біля хліва по-діловому зосереджені чужосельці, задирали голови на стріху клуні. Від подвір'я Захара Дубогая сьогодні залишиться сама руїна, тільки старе печище нагадуватиме людям, що тут колись жевріло людське життя.

— Що ви робите?

Сам не знаю, для чого запитав у незнайомців.

— Продано...

Мов з-під землі випорхнула Лепестина. Руки в боки, в очах переполошена лють, суха постать звивалася по-гадючому.

— Продано, продано і продано!

Вона лементувала на всю Нестерівку. Голосила і причитала. Хрипко доказувала, що і дворище це, бодай воно вогнем було пішло до неба, не варте сили й труда, які нею сюди вкладені, тієї турботи і уваги, які вона подарувала моему батькові. І сипала прокльони на мою голову, соромила і ганьбила за невдячність, за те, що, не позичивши очей у сірка, прибіг за своєю частиною, не зваживши навіть на те, що ще й труп батьків не захолов. Забувся, безсовісний, бузувір, безбожник проклятий, що нічогісінько тут не лишив на цьому розпроклятому дворіщі, що геть усе до нитки, до останньої конячини зніс та звів до созу, і лишилося в господарстві тільки те, що вона, Лепестина, невсипущим трудом своїм нажила, і що якби не вона, то нас з батьком і кури загребли б, і черви поїли...

Невдовзі і Перемет закульгав по подвір'ю. Невдоволено чмихнув своїм брусом, спрямував на мене свинячі очиська:

— Воно, чуй, не годилось би тероризувати беззахисну жінку...

Відчувши підтримку, Лепестина аж захлиналася:

— З ножем до горла пристають, грабують же, пробі, не дають же мені свого кривого та свого доброго з подвір'я забрати! Люди добрі! Запам'ятайте, що коли мене смерть нагла візьме та коли мене пограбує хто або зобидить, то будьте ж свідками та не попустіть кривдникові моєї безневинної смерті...

— Ти, Ільку, чуй, не впутувався б у це діло. Батько батьком, а Лепестина його жінка, тут, чуй, і закон, і люди на її стороні...

Вже пізніше стало ясно, чому Перемет так захищав Лепестину. Наше дворище оголилося, то він садибу собі за наш рахунок розширив. Ось звідкіля любов до беззахисних.

Мені нічого не треба було на цьому подвір'ї. Я навіть гадки не мав про якусь частку з батьківського майна. Коли б мені й давали, то не взяв би. До глибини душі мене ще раз обурило і образило людська несправедливість, зажерливість, намагання будь-що захопити і спожити те, що тобі не належить.

І я рушив у білий світ. Поклявся, що більше ноги моєї тут не буде, що назавжди забуду і Нестерівку, і рідний край, бо не варто берегти в душі те, що недостойне пам'яті. Мені дуже хотілося розпрощатись із єдиною в селі людиною — дядьком Іваном. Та вирішив і його не турбувати, бо перемети та лепестини розцінять це по-своєму. Подумують, що ходив скаржитись. Оскільки ніяких майнових претензій до Лепестини я не збирався пред'являти, то й подумують, що мені просто-напросто в усьому відмовлено.

Піду світ за очі, туди, де ніхто мене не знає, де тільки руки мої зуміють посвідчити, що я за людина.

І все ж, уже з півдороги, я повернувся до рідного села та зайшов до дядька Івана. Треба ж було взяти хоч яку-небудь довідку з сільради, бо в мене ж не було на руках жодного документа.

Іван Заволока довго мене розпитував, не сказав нічого, тільки скреготнув зубами, аж іскри посипались, матюкнувся так, що аж лідери на портретах у сільраді насупились, вибіг із-за столу та велів мені йти за ним. Біг так, що не наздогнати й конем, вимахував руками, немов рубав шаблюкою незримих ворогів.

Не удостоїв відповіддю Супруги, вдягнув у коморі святешне галіфе, посадив мене поруч з собою на воза та взявся за пужално. Жодного слова не зронив Іван Заволока за всю дорогу. Доскочили до району за якусь годину.

Кобилку прив'язали перед райкомом партії до обгризеного молоденького осокора. Схопив мене за руку, з пужалном у руці, проминувши усі перепони, ввалився в кабінет до першого секретаря. Запамяталося мені, що в секретаря, видно, була важлива нарада, бо перед столом сиділи тільки секретарі та голова райвику.

Перший секретар невдоволено звів на нього очі:

— В чому справа, товаришу Заволока?

Заволока не привітався, не випустив моєї руки.

— Ви тут що, казирись почали з великого розуму?

— Товаришу Заволока!

— Товаришу секретар! — хльоснув батогом Заволока. І сіпнув так мою руку, що ледь не вирвав, та пхнув уперед:

— Ви що робите з хлопцем?

— Товаришу Заволока!

— Своїх починаємо їсти? Це що? З голоду чи здуру таке самоїдство?

Перший секретар вийшов із-за столу.

— Тю, тю, тю, розійшовся. Партизанщину згадав?

— З вами і не те пригадаєш.

— Розкажи, що трапилось?

Підхопився другий секретар, залопотів, як будяк на вітрі.

— З комсомолу цього типа, — кивок у мій бік, — виключили.

З попами запанібратствував. А вам, товаришу Заволока...

Перший секретар перебив другого:

— Помовч. Розкажуй, Заволока, все своїми словами...

Іван Заволока розповів усе. Його ніхто не перебивав. Другий секретар вертівся якийсь час, мов на сковороду його посадили, потім вибіг з кабінету. За хвилину повернувся з папером у руках:

— Ось анонімка...

Заволока скосив оком на ту записку:

— Яка там анонімка! Переметова робота. Ми своїх знаємо...

Того ж дня знову збиралося екстрене засідання бюро райкому комсомолу. Знову дивилися на мене лихим оком — як же, образив їх, довів, що всі вони помилились. В комсомолі поновили...

Після всієї цієї історії і я товаришам, та й вони мені не могли дивитись у вічі. В цей час підвернулась командировка до робітфаку. У саму столицю. Рекомендували мою кандидатуру радо — кому не охота позбутися клопоту в рідному домі?

З того часу більше я не був у рідному селі та районі, коли не рахувати одного випадку...

І ось, через багато літ, Перемет, старий і полинялий, наближається до нашої машини. Ярослав уже хотів з ним заговорити... Я не дозволив. Бо нічого не забув. Підлоту і підступність я навчився за довге життя зневажати до кінця.

— Поїхали! Сам знайду дорогу...

— Тітко Горпино!

— Іду, іду. Еге ж, еге, я Горпина, вона сама.

Час не торкнувся подвір'я моєї тітки. Ворота висять на тих же товстелезних ушулах, над ними дашок, покритий зеленим, густим, як бархат, мохом. Стара хата загрузла в землю, тільки вікна ніби трохи побільшали та причепурились у зелені віконниці. А двір явно всохся більш як на половину. За хатою — сад. Густий, рясний на яблука, повний прохолоди і сутінків.

Із-за хати, з саду, вихиталась тітка Горпина.

Ні, ця бабуся не була моєю тіткою. Хіба це та огрядна молодиця, яка верховодила своїм «лежнем» так, що він і духу її боявся? Ця, правда, пересувалась ще досить прудко, але була згорблена, беззуба, без очіпка і дуже схожа на Сівілу Котляревського. «Божечку мій,— подумалося мимоволі,— за які ж гріхи, нещадний мстивцю, ти покарав так мою тітоньку, перетворив її на засушену печерицю?»

— Добридень, тітонько! А чи впізнаєте?

— І вам дай бог здоров'я. А чому ж не впізнати добрих людей. Звиняйте, впізнала, одразу впізнала.

Сльозаво-почервонолими очима тітка Горпина стріляла по черзі на мене та на моїх хлоп'ят. Хлопці мовчки топталися перед порогом, чекаючи сенсаційної сцени. Як же, рідна тітка зустрічається з блудним племінником опісля багатолітньої розлуки.

— То, звиняйте, в хату зайдете, чи як? Чи, може, в садок? Звиняйте, і почастивала б, і горілочки б знайшла, і сальця б укришила, варениками пригостила. Тільки ж не моя воля...

В Максима лукаво зблиснули очі, відчуваю, що зараз поцікавиться, що саме стоїть на перешкоді тітоньці Горпині виявити гостинність, якою вона так щедро похваляється. Суворо повів у його бік бровою — зрозумів студент, одвернувся, почав роздивлятися голубів на конику хліва.

— А може, водички холодної чи смородини, мо', хто хоче? Здається, ще стирчить там на кущах, сусідські діти не все об'їли. Такі капосні діти, ледь загалакаєшся в хаті чи по господарству підеш, вже, дивись,— у смородині, вже гасають у саду по деревах...

— Тітко Горпино, це я...

— Еге ж, еге, бачу. Спасибі, велика дяка, що послушали. Бо далі — жити нікуди, весь терпець увірвався. Бо коли б же воно, як у людей, а то ж бач яке...

Тітка Горпина признала мене за когось іншого, видно, когось ждала до себе в гості.

— Як вам живеться, тітко Горпино?

— Ох, голубчику-соколику, і не запитуй. Та хіба ж то у мене життя? Ніякого життя, любий. Що он та ушула в воротах чи одеї патик або що пес на ланцюгу, то до нього більше пошани.

Вияснилось, що тітка Горпина вже давно ждала відповіді на свою скаргу, написану на ім'я «самого старшого в районі». Нашу появу вона сприймала як прояв великої уваги районних установ до заяв трудящих.

— Спасибі ж вам, голубчики, ой, яке ж спасибі, що почитали мою бомагу та гуртом оце приїхали, то й усе поймете та й пожалієте стару бабу...

— А дядько ж Платон... живий?

— Що ви, що ви, чоловіче добрий! — замахала сухою курячою лапою тітка Горпина. — Ще німець, дай бог пам'яті, коли це було, його устрелив. Так, нізачо, з дурної голови встрілив. Стояли їхні солдати отут по сусідству, ну, а мій і пішов чогось в огород, понесла його лиха година, мов повело вже на ту смерть. Німець йому щось гелготить, а мій — він і так був неповороткий, — отож спробуй вгадати, чого той розкудкудакався. І не ойкнув дід, в саму голову німець вцілив, бодай йому і на цьому, і на тому світі щохвилини стріляло.

Я зітхнув. Згадав дядька Платона, одвічного «лежня», людину, яка не прогуляла на своєму віку й хвилини, все товклася й товклася, бо тітка Горпина була невгамовною, розбагатити все хотіла. Як Марко в пеклі, товкся спонуканий нею дядько і все одно іншого звання, окрім «лежня», не заслужив.

— А син ваш, Микола, де?

— Отож і син. Ти в мене запитуєш, ласкавий чоловіче, а я б оце в тебе запитала. Та хто про те скаже правду? Як пішов у той день, коли мобілізували на війну, то мов у воду впав. Вже нескоро бомагу прислали, писалося, що десь пропав... Безвісти, чи що...

— То ви живете одна?

— Чому ж одна? Є з ким жити. Онук zostався, син Миколин, та молодицю взяла до двору. На своє добро взяла, а тепер бабі хоч самій утікай з подвір'я...

— Зобиджають?

— Та й таке. Вже відомо, яке життя старій бабі. Ані тобі пошани, ані волі. Самі повіються на всенький день. Він у колгоспі махальником, біля машин щось вимахує, а вона — хователькою при конторі, — знайшла собі хворобу — хоч дітей чужих переховувати, аби не вдома. Вже навіщо свого хлопчика, й то не бачиш, іде до своїх ясел — хіба коли чувано таке було, щоб дітей у ясла тримали? — то й свого забирає. Як проточешся день у день самотою вдома, то, чого доброго, скоро вовком завиєш. Немає того, щоб як у людей, щоб при хазяйстві, щоб свиней, овець та худобу яку розвести; он і гиндиків тепер розводять, і курей таких, як гуси, і гусей люди викохують, так цього немає; не в двір, а все з двору. Він на своїх машинах все тиркає та гиркає, а вона з чужими дітьми няньчиться... Двір запустів, одна-однісінька корівчина на хазяйстві, ані масла збити, ані сиру зібрати. Порося в сажі, одне як палець, гуде

капосне, скучає. А в людей і свиноматки, і підсвинки. І весною, і восени люди гроші рахують, а моїм хоч би що.

— Так чим же ви, тітонько, невдоволені?

— А то ж чому я мушу бути вдоволеною? Чи ж я хазяйка тута? Чи яку копійку коли бачу? Хіба в людей так робиться? В людей старше всьому голова, а тут — всяк собі управа. Не дають же мені, голубе, ні копійчки не дають, самі все розтринькують, на які тільки витребеньки не викидають, якої хвороби не тягнуть до хати. Від самих книжок та озет полиці гнуться, ящик був отой, що кричить та співає, так, бач, мало, поїхав — привіз такий, що вже й танцює на ньому і як живе бігає. Еге ж, так нагосподарюєш бісового батька, так розживешся! Немає того, щоб кожну копійку бабі, а баба і не пропила б, і не прогуляла. У мене все до ладу було б доведено, все по-людському...

— А хоч годують вас, вдягають?

— Одяганок у мене доста. І на смерть приберегла, а їжа яка в нашому хазяйстві? Імо, що в комору трапить. Так знов же, й тут біда. Обое ідять скоромне круглий рік, не визнають ні постів святих, ні п'ятниці, ні середи. Я пісеньке собі варю, а вони й слухати не хочуть. А де ж набратися того молока та м'яса на цілий рік? Грошки подавай, дурні грошки, ніби вони їх так і гребуть лопатюю. Ох, доживемось до старців, чує мое серце, доплигаються вони з своїм колгоспом...

— Чого ж вам хочеться, тітко Горпино?

— Щоб допомога з казни йшла. Діда устрелили, Микола пропав, то хіба я не мушу за них хоч скільки-небудь одержувати? Он у нас є дід Перемет, так у нього ніхто не пропадав і сам міцний, як дуб, а йому ондечки скільки платять. А до мене ніякої уваги. І клопотатися нікому. Сказала своїм, а вони висміяли. «Нащо та пенсія, ми й без неї прогонуємо». Багачі які знайшлися... Грощі у них зайві...

— А навіщо вам ті гроші?

— Тож як навіщо? Складала б... Копійчку до копійчки. Е, голубе, я така, що не розтринькаю. Буває, що до церкви йду... Тепер доводиться за тридев'ять земель ходити, ну, я, правда, й Києва дістану, не полінуюсь,— то хіба що на свічечку якого полтинника кину, а кудиш, так то боронь боже... Я ціну копійці знаю... Ого, в мене не те, що в інших...

Розглядав я своєю тітусю, вслухався в кожне її слово і думав: за які ж гріхи її отак висушило та зігнуло, коли вона завжди вважала себе справжньою великомученицею та поборницею правди і справедливості?

— Голубчику-соколику, та я не полінуюся і поклонитись тобі, й на колінця впасти не посоромлюсь, тільки змилуйся над

бабою, вели сільраді видавати хоч невелике пособіє, хоч на свічку та на часточку після бабиної смерті.

— Тітонько, я пенсій не даю. Я — племінник ваш... Не забули? Захарів син... Ілько, чи пам'ятаєте?

Тітка Горпина заніміла, обома руками та грудьми лягла на костур, прискіпливо оглядала мене з ніг до голови.

— Жартуєш, голубе, смієшся з баби...— склала ворочком губи.

— Тіточко, для чого ж мені жартувати? Ілько я...

В тітоньки Горпини поступово зволожились очі, вона закрила їх сухенькими кулачками, схлипнула:

— Божечку мій! Може, й правда... Помер мій братик Захар, давно помер, неборака... Тож би возрадувавсь...

Десна плине тихо, сонно, точнісінько так, як і в дитинстві. Зупиняємось у рідкій діброві, в тіні крислатого дуба. Він був такий, як і колись, зовсім не змінився. А все інше в селі та навколо стало невпізнаним. Дуб, здається, не постарів, а ніби й помолодшав, тільки випалене колись пастушками дупло ще до цього часу чорніло обвугленою серцевиною. Видно, дуба не спіяли тільки тому, що ні для чого, окрім дров, не годився цей велетень. Коренастий, широкий у тау, на рівні людського росту він розходився в сторони безліччю гілляк, жилавих, покручених, обтяжених меншими пагонами. Такого корча і не спіяєш — жодна пила не схватить, бо, хіба узявшись за руки вдесьтьох, можна обняти дуба за стан. А коли б і звалив такого, то ніякі сокири його не врубають, ніякий клин не розчахне, навіть дров з нього не виб'єш. Хитрий, мудрий дуб. Коли б вигнався струнким та високим, вже давним-давно лежав би підвалиною у чийсь хаті, наслухав би в безконечні зимові ночі цвіркунових пісень.

Шелестить дуб-дідуган густими шатами, ронить на землю плюсклі, сточені червою жолудки, розгортає широку тіль навколо. Хто б не ступив у діброву, не промине старого дуба, посидить біля нього, зачарується красою і спокоєм Десни, мимоволі пригадає далеке дитинство, і золоту молодість, і все те, що сплигло за водою, розвіялось, мов чари, мов сон.

Від тітки Горпини я вийшов розчарований і пригнічений. Скільки літ не був у рідному селі, скільки разів мені снилось свято зустрічі з рідним краєм, як поспішав сюди з однією метою — пережити велике щастя в серці. Зустріч виявилась такою буденною, що відразу вивітрилося з душі те найдорожче, чим снів усе життя. Важко в такому розчаровуватись. Той найцінніший скарб, який дістають напоказ лише в найурочистішу

хвилину життя, виявився фальшивим. Збирався зачарувати своїх синів, блиснути перед ними тим скарбом, а вишло...

Мені відразу ж опісля зустрічі з ненависною личиною Перемета,— скажи ж ти, ніхто з добрих людей першим на шляху не зустрівся! — та після розмови з тіткою Горпиною, яка, видно, так і не збагнула, чому до її двору завітав, замість пенсійного благодійника, якийсь давно забутий і взагалі сумнівний родич, схотілося швидше завернути колеса назад, показати рідному селові спину та й більше не з'являтися сюди ніколи, назавжди забути те місце, де вперше побачив високе небо.

Так би й зробив, коли б не Десна. Подумалось — переродилось село, вирости нові люди, все переінакшилось, але вона, напевне, зосталася такою ж!

Десна привітала так само, як вітала щоденно в ті незабутні юнацькі роки. І дуб зустрів так само привітно і ласкаво. Відразу прийняв нас, як гостей, щедро запропонував і свіжу прохолоду, і заспокійливий шелест над головою, і свої зжовклі плоди, поточені червою. Мої сини тільки ахнули з подиву та захоплення. Багато рік, малих і більших, перескочили ми по гуркопучих мостах за час подорожі, не біля одної зупинялись на відпочинок, але такої краси, такого роздолля, такої синяви небес ані вгорі, ані на річному дні не зустрічали й не бачили. Мої хлоп'ята відразу ж забули про все: про горе, що не відходило од нас навіть у дорозі, про втому і злигодні мандрівного життя, про безбарвну зустріч на батьківщині батька. Вони розвеселились, загомоніли, як колись у добрі часи, швидко пороздягалися та з бадьорим кличем побігли один за одним піщаним берегом й занурилися у тихе плесо ріки.

В мене засвербіли очі. Сіпнулось серце. Відчув — даремно розчарувався у перші хвилини зустрічі з рідним краєм. Адже заради самого побачення з Десною, з старим дубом, з рідним бездонним небом варто було пересікти не лише десяток знайомих і незнайомих річок, а всі паралелі й широти земної кулі.

В повітрі парило, посеред неба палахкотіло літнє сонце, дерева і трави, знесені і млосні, тихо никли до землі. Тільки тут, під шатами дуба, було прохолодно. Горлиця турчала у самому верхів'ї, біля свого гнізда клеткотіли лелеки. Вони, як і колись, квартирували на купі сухого хмизу, на одній із відмерлих дубових гілляк. Горобці цвірінчали задержувато, вони й досі жили, мов підсусідки, при затишному лелечиному фільварку. І здалося мені нараз, що над Десною, над дубом, над Нестерівкою і над моєю головою не десятки років прошуміли, а збігло всього-на-всього кілька днів, і все мое довге й нелегке

життя було лише чудовим і неповторним сном. Мені здалося, що, як і колись, у золоті дні дитинства, я лежу під дубом, полощу очі в жовтаво-голубих деснянських хвилях. І серце стріпнулось радістю — адже скоро має приїхати сюди й Поліна, розбудити мене, розвіяти дитячий сон, повернути мені далеку юність...

— Батьку! — гукають хлопці.— Плигай у воду! Розкіш!

Голос синів повертає до дійсності. Не сон то був, а моє життя. І воно ніколи не повернеться, бо не повернеться більше й Поліна. Воно промчало неймовірно швидко, розтало, як хвиля деснянська, тремтлива, прекрасна, неповторима. Одна хвиля...

— Ну й що, батьку?

Максим ніколи й ніде не міг обійтись без цього питання. Та зараз у ньому не стільки зацікавленості тим, що скаже батько, як ствердження того вдовolenня, яке поїняло хлопця. Безпомилково збагнув я, що хотілося Максимові висловити тією фразою. Ну що, мовляв, батьку, чи надіявся ти опісля стількох літ розлуки зустрінути таку красу, чи думав, що Десна, як вірна дівчина, отак збереже свою цнотливість і красу, а старий дуб привітає тебе, мов найріднішого.

— Хіба сам не бачиш? — відразу ж вступив у конфлікт із старшим братом Валентин.— Завжди ляпнеш своє безглузде «ну й що...».

— А ти помовч... не до тебе звертаються...

— О, вже завелись, дрібнота жовторота...

Олег, як людина цілком дозріла, не брав участі в тому лінивому, по-дитячому дріб'язковому перегиркуванні. Він зосереджено крокував під дубовими шатами, щось думав, бо супився по-діловому, по-старечому. Видно, хлоп'ята були іншої думки, не схоже ж на те, щоб збиралися відразу завертати голоблі додому.

— Сподобалось вам тут?

— Місця знатні,— буркнув Максим.

— Я навіть не запідозрював, з якого коріння росте моя біографія,— докинув Валентин. В нього з самого дитинства помічався нахил до іронічного філософствування.

— Це не все,— пообіцяв я.— В заплаві Десни — озера краси неймовірної, повно риби, дичини...

— Подивимось,— озвався Ярослав із-за машини. Він уже возився з своїми вудочками.

— Коли б стояка та шалівка,— можна було б котедж вивести, всі боги позаздрили б...

Олег і тут залишався будівельником.

Тоді, вже сміливіше, я запитав у синів, чи згодні вони пого-
стювати у Нестерівці.

— Аякже! — заявили в один голос.

— Такого місця варто пошукати, — авторитетно сказав Яро-
слав. Прослуживши три роки в армії й трохи побачивши світу,
він мав повне право на подібні категоричні твердження.

Понад Десною, по в'юнкій стежині, вимощеній теплим піс-
ком, котив хтось на мотоциклі. Біля ріки було безлюдно, аж
дивно, що в таку пору та ще в такому місці не було відпочи-
ваючих. Колгоспникам, видать, зараз не до відпочинку.

Але ось один з них прикотив. Прихилив до верби мотоцик-
ла. Задумливо дивився якийсь час на Десну, ніби пересвідчу-
вався, чи не потекла вона знизу вверх. Потім не прямо, а зиг-
загами рушив до нашого табору. Видно, йому дуже хотілось
познайомитись з чужинцями, але він поки що не зважу-
вався.

Ярослав прив'язав волосінь до вудлиська, енергійно змах-
нув вудочкою.

— Мудрику, віддай мені, а собі змайструеш.

Це Валентин почав канючити. На правах найменшого він
завжди виканючував, а бувало, просто забирав од старших
іграшки та речі, які йому подобались. Ярослав Мудрий не по-
чув Валентина, окликнув незнайомця:

— Гей, товаришу, ви місцевий?

Питання прозвучало як запрошення, і мотоцикліст підійшов
до нашого табору.

— Добридень вам, — привітався.

Це був чорнявий юнак, симпатичний, засмаглий та вишма-
руваний мазутом. Він дружелюбно посміхався, озирав кож-
ного зацікавлено, мружився хитрувато.

— Питаєте, чи місцевий? А то ж який?

— Не скажете, де тут краще клює риба? — поцікавився
Ярослав.

— А чому не сказати? Все скажемо. А ви звідкіля при-
їхали?

— Здалеку...

— Видно, що не зблизька...

Юнак тепер пильно приглядався до мене. Очі в нього все
звужувались, а на устах засвічувалась посмішка.

— А ви часом не Ілля Захарович Дубогай?

— Чому часом? — знизав плечима Максим.

В мене пересохло в горлі. Не міг промовити й слова. Зна-
чить, тут мене ще не забули, ще пам'ятають, коли навіть цей
юнак називає мое прізвище.

— Так, я Ілля Дубогай,— кажу.

У юнака — посмішка до вух, очі — квітами.

— То здрастуйте ще раз. Я ваш племінник. Син Миколаїв, Петром звать.

Тепер побачив, що цей парубок неволимо скидається на мого двоюрідного брата, сина тітчиного, Миколу, того, що пропав безвісти.

Ми вітаємось, як належно вітатись родичам, котрі зроду-піку не бачились. Широ, дружньо, але без обіймів, без трафаретних поцілунків.

— Дуже радий, дуже радий...— белькочу для годиться.

— А баба Горпина каже, що хтось приїхав, дядьком назвався: вона в нас уже трохи здитинилась, все жде начальства з району, то тепер, хто не проїде повз двір чи пройде,— всі для неї начальство. От і думаю — проскочу перевірю, щоб не трапилось промашки. Аж воно, бач, і правда...

Все це Петро казав, знайомлячись з троюрідними братами. Та все бідкався, що вийшло не по-хорошому, що нас так зустріли негарно, вибачився, доказував, що сидіти вдома у такий час ніколи, хоч і справи у людини невеликі. Просив не брати до уваги бабусиної недогадливості.

— Швиденько збирайтеся та поїдемо до хати, бо не годиться гостям сидіти в лузі.

— Тут чудово,— сказав Максим.

— І скоро кльов почнеться,— завагався Ярослав.

— Ого, ще риба наклюється, і місця ми знайдемо куди кращі. А зараз їдьмо, бо вас Галя жде, та й люди нас засміють, коли дізнаються, як ми найдорожчу рідню приймаємо. Заводьте свого мотора та й прямуйте за моєю чортопхайкою...

— То що, батьку?

— Поїхали...

Людину, як і дерево, з усім корінням з рідного ґрунту не викинеш. Думалось мені, що в Нестерівці нікого вже й не лишилося, окрім тітки Горпини, а вийшло зовсім не так. Як почали збиратися люди до Петрової хати, як заходилися шукати спільні гілки нашого геральдичного дерева, то всім стало видно, що Дубогай неабияк тримаються рідного ґрунту. Виявились у мене брати і сестри в третіх, четвертих, п'ятих і десятих, численні свати; всі вони хитромудро виводили наше родаківство через якихось давно померлих людей, що я їх ніколи й не зустрічав. Але те ніскільки не дивувало, навпаки, радісно хвилювало, бо мене визнали за свояка, не забули, прийняли до свого гурту як найдорожчого родича.

— Встав би Захар,— мудрувала тітка Горпина,— та глянув, як в нього онуки, який рід у нього ловкий...

— Хлопці як перемиті...

— Що то місто, грамота...

— Е, не кажи, грамота грамотою, а коли дурне вдасться, то ніяка грамота не допоможе. Он у парфенівського учителя син у якій сім'ї виріс, у самому Києві вчився, а як народивсь дурнем, то й повернувся до батьків, псів по селу пасе, в самому спідньому і влітку, і взимку наввипередки бігає...

— Кажуть, що у чемпіони по бігу вискочити хоче?

— Як голова не варить, то й ноги не вивезуть.

— Не треба далеко ходити, он у мене виріс лобуряка, не хоче вчитися, на харчі натискає, ото й уся з нього робота. Твердить одне: коли б голова варила так, як шлунок, то, певно б, міністром був.

Балакуча, гостра на язик моя рідня. В хату заходили не з порожніми руками, перш ніж привітатись,— внесок на стіл, якщо не сулію, то хоч пляшку, та такої, що горить, коли сірника піднести. Галя, дружина Петрова, веселоока, моторненька молодичка, симпатична така і дзвінкоголоса, яечню на стіл ставить, редиску рожево-брунатну та огірки молоденькі подає.

Тітка Горпина, як і годиться, бо вона найстарша в нашім роду, при урочистих церемоніях — наша рідня здавна дотримується матриархату — возсідає на покуті. Міцно обнімає сухими пальцями гранчасту чарку, наповнену по вінця. Вона ще від чарки не відмовляється, п'є акуратно, нахильцем. Полонила мене, всіх відтиснула, пошепки скаржиться на своє життя.

— Хіба я розтринькаю, чи недобережу, чи потягну що з двору? Дасть мені Петро грошей, не хоче, щоб ішла пішки до Лаври, велить машиною їхати, а я ні. Я не розтринькаю, я їх всенькі додому принесу. Для божого діла неважко й пішечки пройтися. Босенькою йду, не те що інші, по-дурному взуття не битиму, нелегко воно нам дістається. За хазяйство — в домовину ляжу. А вони зобиджають... зобиджають мене...

Вже трохи п'яненька, вона, мов дитина, складає в трубочки губи, закочує очі. Скаржиться, як і годиться, на невістку.

— Про Петрика не скажу поганого слова, вдома він не сидить, а невістка... Щоб сварилась, то й не свариться, слова поганого від неї не чула, але ж не довіряє... Нічогісінько не довіряє. Візьмуся за віник — вхопить з рук, сама підмігає. Дитя, прошу, хоч на день залиште в хаті — ніколи не зоставить, сама йде і дитину в ясла тягне...

Петро слідкує, щоб гості були зайняті ділом, на слова він не щедрий, зате частує щедро — він тут господар.

— Вибачайте вже, що бідно... Ні риби, ні чогось кращого, коли б хоч наснилось було...

Баба Горпина кібцюватими пальцями затиснула велетенського малосольного огірка, забула, для чого його тримає, бо ніяк не виговориться:

— Хіба ж тепер діти? Теперішня молодь і в устілку не годиться. Бо тепер як? Ще воно молоде, зелене, дурне аж світиться, а вже — куди ж пак! — своїм розумом жити хоче, озети, книги читає... Не те що колись було. П'ятдесят літ набігло, а я, бувало, слухалась, свекрухи, як вогню, боялась. Що загадає, те й роблю, яка копійка капне — свекрусі в гаманець. Вже коли вона преставилась, то з скрині цілу торбу потерухи вибрали: і миколаївські, і керенські, і яких тільки грошей не напташила баба... Все прахом пішло...

Петро не дослухається до бабусиної буркотнечі, зовсім не вважає на її скарги. І ніхто з ближньої і найдальшої рідні не вважає. Всі знають тітку Горпину. Не дослухається й тітка Горпина до того, що про неї мовиться.

— Капризує бабуся. Вже коли їй вередувати, то що діяти людям на світі? Вішатись треба.

— Старе, як мале...

Приємна бесіда була зіпсована тим, що до хати вклигав старий Перемет. Непрошений, незваний. Правда, він ніколи й не відзначався скромністю.

— Добрий вечір у хату...

— Добрий вечір...

Затихли розмови, неприємна тиша на хвилину поселилася в хаті. Тітка Горпина голосно шепотіла мені в вухо:

— Принесло його, дідька. У війну всі хрести на могилах спіяв, Каїн проклятий.

Перемет протиснувся до столу.

— Чуй, люди кажуть, що Ілля Захарків заявився... А воно, чуй, і правда.

Морщив свого цегляно-бурякового бруса, моргав безсоромними очима, простягав долонею вверх руку, схожу на луб'яне коритце.

Бувають у людському житті незвичайні хвилини. Не знаєш, просто не збагнеш, як поведеться в певній ситуації. Звестись би на ноги, вийти назустріч і, коли не заліпити у вухо, то плюнуть в обличчя. А я мушу вітатися зі своїм найзапеклішим ворогом, добре знаючи, що навіть старість не зробила його моїм другом. Треба було вітатися, не виявляючи ненависті й зневаги.

І все ж руки йому я не подав. Моя правиця безсило лежала на столі, і я не мав снаги її підняти та подати своєму ворогу. Він сам згріб її шершавими долонями, затряс над столом. Рішуче, але чемно я вирвав руку, сховав до кишені. Перемета це ніскілечки не образило, він ніби й не помітив моєї зневаги.

— Чуй, думаю, знайду, бо, чуй, давно бачились. Скоро, може, наздожену твого батька. З ним ми, чуй, були друзяки, всю імперіалістичну, чуй, на животі вилазили.

Йому втиснули до рук склянку. Шмат загріб із столу сам.

— За ваше, чуй, здоров'я.

Випив, крякнув, гризнув жовтими іклами сало, заремигав по-коров'ячому.

— Постарів, чуй, і ти, Ільку, постарів, голубе. Зважай, немало часу минуло... ого, чуй, коли з села поїхав, вже за тридцять...

Про зустріч в сорок першому Перемет не обмовивсь і словом.

Моя військова кар'єра почалася трагічно, як кажуть, високо був злетів та низько впав.

Напередодні Вітчизняної війни мене обрали секретарем обкому партії. Відповідав за розвиток промисловості. І зараз не можу збагнути, як опинився на такому високому посту. Видно, тільки тому, що мав інженерну освіту, працював на дуже важливому заводі, швидко висувався на вищі службові щаблі, оскільки був час дуже сприятливий для висуванців.

Десять років за два до війни директора цього заводу усунули з посади за те, що ніби сплутався із запеклими ворогами народу. Директором призначили мене, хоч тільки з півроку пройшло, як я став заступником директора.

Заводських справ так, по суті, й не освоїв, бо на зимовій партконференції мене несподівано обрали до складу пленуму обкому, довірили пост секретаря. На щастя, хоч голова і макітрилась від такого швидкісного злету, але, по-моєму, макітрилась в позитивному напрямку. Я пам'ятав, що не треба занаватись, переоцінювати здібностей, вважав своє висування завчасним, все мені здавалось, що ось-ось полечу сторчка вниз, не справившись з роботою. Саме це почуття невдоволення собою збуджувала і навіть культивувала Поліна. Партійну роботу вона вважала священною, і їй було прикро, що її чоловік, проста людина, з усіма вадами звичайного смертного, посів такий пост, який мусила обіймати хіба що особа

божественного походження, бо секретар не мав права ні помятись, ні стомлюватись, ні зазнаватись, ні перегинати, ні недогинати.

— Гляди, Ільку, високо ти злетів, щоб не впав низько.

Я поки що кружляв у високості, освоював секретарську роботу, підписував те, що треба було підписати, давав комусь поради, але, кажучи прямо, так і не встиг за ті кілька місяців секретарювання до кінця збагнути або хоч осягнути зором всю відповідальність, яка лежала на мої плечах.

Не знаю, чим би закінчилось моє секретарювання, коли б не війна. Вже другого дня довідався, що маю досить високе військове звання — бригадного комісара, хоч у армії я ніколи не служив.

Вже за тиждень опісля того, як почалася війна, я був у розпорядженні Військової ради фронту. Тут довго не роздумували над моїми можливостями.

— Будеш комісаром танкової бригади, — сказали.

Танкістом охрестили тому, що завод, на якому я працював, освоював серійне виробництво танків. Але коли б навіть я не бачив близько справжнього танка, то все одно став би комісаром цієї бригади. Бо завдання комісарове не танки водити, не товщину броні вимірювати і не диспозиції танкових боїв виробляти, а готувати бійців, у даному випадку танкістів, гартувати їхню силу волі, вести за собою. Так я розумів своє завдання. Ті, що давали мені його, теж багато не розпитували, бо знали, що свою роль розумію правильно.

— Хай утратимо до останнього танка в цьому бою, але мусимо зупинити танкову навалу ворога, — таке було перше та, по суті, й останнє бойове завдання.

Танкові хвилі — наша із сходу, а ворожа із заходу — зіткнулись до схід сонця на широкому, неозорому полі, засіяному пшеницею й житом. Було це десь недалеко від Львова.

Всю ніч перед боем я снував від підрозділу до підрозділу, від екіпажу до екіпажу. Вперше зустрічався з танкістами. Вони теж вперше бачили і слухали бригадного комісара. Я говорив з бійцями довго. До хрипоти в голосі. Захрип не від мітингування, а тому, що хвилювався, прагнучи передати кожному не лише думку, а й почуття зненависті, бажання перемогти ворога.

В бій ішов сам командир бригади. Я теж виступив з одним неповним екіпажем. У екіпажі на мене був покладений обов'язок заряджаючого — на інше я не претендував. Пішли ми в командиром у атаку з однією метою: хай танкісти бачать, що їхні командири не ховаються від бою.

Трагедію, яка розігралася чудового червненого ранку на полях густої, колосистої пшениці і звалася танковим боем, неможливо описати, неможливо збагнути. В безперервному хаосі оглушливих пострілів — море вогню, скрегіт заліза, дзвін броні, завивання снарядів. І жодного людського голосу, жодного зойку, жодного поклику на поміч. Людина — автор і творець цього пекла — виявилась безсилою перекричати той гамір.

Завдання було виконано. Ми вмерли, але не відступили...

З усього екіпажу живим zostався я один. Стрілок-радист, побачивши, що танк горить, а командир мертвий, відкрив нижній люк і першим зсунув на землю бригадного комісара.

Не відразу збагнув я, що поранений. Ворожий снаряд влучив у нашу машину. Мені здалося, що хтось ударив по броні важким молотом. У голові задзвеніло, я оглух, напевне, тріснули вушні перетинки. Заклинило гармату, язика голубуватого полум'я танцювали на броні.

Оглушений, з важкою раною у плечі, я впав на землю. Нагіть не відразу запримітив, що смерть підповзла збоку — котилася хвилею зеленаво-блакитного бездимного вогню. Стрілок-радист залишив машину дуже вчасно. На щастя, він був неушкоджений, добре натренований, в одну мить зорінтувався в обстановці, легко закинув мене на плечі і поповз геть від палаючого танка, подалі від огняного пекла.

Так і досі я не знаю, скільки катався верхи на танкістові, але відповзли ми, видно, далеченько. Вогонь вже нас не переслідував, вибухи снарядів та бензобаків стали менш оглушливими. Танкіст дозволив собі короткий відпочинок. Стягнув з голови танкістський шолом, витер долонею спітніле, закіптюжене обличчя, посміхнувся:

— Діла, товаришу комісар...

Назавжди запала мені в душу його посмішка. Згадуючи його тепер, я поглядаю на Максима. Вони дуже схожі. Блискок очей і навіть короткою фразою, яку той проронив тоді. Її прочитав я на його вустах, бо не міг чути.

Віддихавшись, танкіст обережно, ставши на коліна, висунув з потолоченої пшениці голову. І рвучко впав на землю, зарився головою в ярину. Мені здалося, що він поспішив замаскуватись, побачивши небезпеку. Я мимоволі потягнувся до зброї — у мене був офіцерський пістолет. І враз побачив, що від голови танкіста плив червоний струмок.

Зрозумів, що zostався самотнім на полі страшного побоїща. Поторгав воїна за плече, гукав його, аж поки побачив, що

шкарубкий осколок уп'явся йому в скроню, глибоко загруз у голові.

На власні очі побачив, що таке війна. З усіма її перипетія-ми й жорстокістю. Війна, у якій все вважається боєм: і танковий таран, і боротьба за життя одного-єдиного воїна. Зрозумів, що одним ударом, яким би відчутним і розгромним для ворога він не був, перемоги не здобудеш. Побойоще, що в ньому я брав участь і з якого ледь виповз живим,— лише незначний епізод.

На війні людське життя цїнується не дорожче од патрона, хоч насправді цїни життю людському на війні взагалі немає. В кожную хвилину солдат їде на бїй, і жодний командир не задумується, навіть не уявляє собі, що той солдат їде, може, у свїй останній, хоча нерїдко й перший бїй. І коли гине солдат — ніхто його не оплакує. Плакатимуть, голоситимуть по ньому вдома. На війні, ховаючи солдата, клянуться в одному: помститись ворогу за його смерть. Дуже високо цїнується солдат, що вийшов з бою живим і перемиг ворога. Такому солдатові ніхто не впаде до нїг, не розхваляватиме за подвиг, в очі рїдко слово добре скажуть, але такого солдата завжди матимуть на оці.

Такий закон війни. Війна — це робота, і в кожного солдата своє завдання, своє розуміння війни і своя честь. Ніщо: ні рани, ні контузїї, ні оточення, ні хвороба, ніщо, окрім всевладної смерті, не перетне шляху солдатові, не перешкодить виконати свїй обов'язок до кінця.

Все це я збагнув протягом тих неймовїрно довгих днїв, поки вигоював рану, поки видихав контузїю. Хоч і залишився один як палець, але не вважав себе щасливим. Щастило мені на добрих людей. Вони годували, поїли і ховали від лихих очей. До цього нас уперто переконували, що з цїєю категорїєю людей треба бути обережними. І я, коли б не був непритомним, то, напевне, жодному б з цих людей в дивацьких штанях із вовни та капелюхах з перами не довірив би свого життя. Непритомного, мене підбрали ті самі гуцули. Занесли до гаю та замаскували в гущавині. І молока принесли та сиру овечого. Радили перевдягтися у гуцульську одїж, бо то не файно в такий час, коли навколо снує герман, бути людині у вїйськовій формі з вишневими шпалами на комїрі, та ще й стрїльбу носити при боці. В офіцерському одязі і до полону не візьмуть, відразу пристрелять, коли запримітять комїсарські звїзди на рукавах...

Коли почав ставати на ноги, навколо панувала лїтня тиша, столочені жита й пшениці підняли голови. Тїльки лїтаки

ворожі неугавно шуміли вгорі. Вони були незримі, а гули, мов набридливі шершні, чужим переривчастим гулом, важко йшли на схід, повертались, розвантажившись, на захід.

Залізницею, мов скажені, пролітали ешелони, а шосейними та грейдерними дорогами, здіймаючи до неба пилюку, важко повзли, запнуті вицвілим брезентом, ворожі автомашини.

Десятою дорогою обходив я великі й малі села. Гуцули спорядили мене в стару селянську свиту. Вона виявилась доречною в дорозі, хоч осінь ще тільки починалася. Йшов ночами, дні відлежувавсь у кущах або лісових нетрях. Свита гріла мене в холодні дощові дні і ночі, закривала мою комісарську одягу.

Багато днів і багато ночей зосталось позаду. А ще більше сіл і містечок, річок вузьких, як рівчаки, і широких до того, що форсування їх ставало цілою проблемою. І, хвалити долю, вона оберігала мене, люди, з якими я здибувавсь, були добрими, завжди допомагали чи шматком хліба, чи жменею тютюну, а то й доброю порадою. Чимало стрічалося й таких, що не допомагали, але, спасибі, не чинили зла.

В один з перших погожих осінніх днів я побачив Десну. Якраз навпроти Нестерівки. Із гущавини на протилежному березі дивився на рідні оселі. І не міг їх приблизити, бо тут уже була чужа влада. Знав, що треба обходити Нестерівку десятою дорогою. І все ж не мав сили проминути рідне село, не побачившись з родичами.

Тут я знав кожную стежку, кожний вигин річки. Знав, де можна роздобути човна, де найкраще переправитись. Не став ждати ночі. Обнишпоривши берег, натрапив на рибальську посудину. Це було таке глухе місце, що човен не був замкнений.

Переправився вдало, жодної людини не зустрів. Жоден рибалка не снував ні по Десні, ні по озерах. І не диво — за рибальський промисел карали на горло.

На північ від Нестерівки густа діброва, вільшняк, дуб та береза з осикою перетворились на поліські джунглі, де із незапам'ятних часів усі нестерівські покоління випасали корів та коней.

Добре замаскувавшись поблизу дороги в надії зловити «язика», почав ждати ночі.

Заскрипіло колесо немазаного воза, пирхнула конячка. Лісовою баюристою дорогою пливла сільська підвода, під небо викладена сухим гіллям. Знайома з дитинства картина — не

раз сам їздив з батьком збирати у діброві сухе гілля та пошашльовані пні.

Зустріч з людиною, зайнятою мирною справою, ніколи не буває небезпечною. В цьому я переконався за довгочасну мандрівку. Коли людина жне жито, або косить траву, збирає дрова чи оре на озимину,— підходь сміло, тебе не зобидять, а навпаки,— поділяться останнім шматком хліба, і з подробицями розкажуть про найбільш небезпечні стежки в потрібному тобі напрямі.

Поклавши на всяк випадок пістоля до кишені, я вийшов з густого вільшняка. Коняка від несподіванки спинилась, візник сердито нокнув, заніс над головою батога, але затих.

Впізнав його відразу, Перемета, по носу-брусу, по індіанському кольору шкіри, по важкому погляду. Не знаю, чи впізнав мене Перемет, але вигляду на те не подав. Густа рудувата борода, каштаново-попелясті вуса, землистий колір обличчя перетворили мене на п'ятдесятилітнього діда. Можливо, що Перемет і не розпізнав у мені колишнього безвусого парубійка.

— Яке це село? — почав я розмову.

— Тут не одне село,— відразу ж захитрував Перемет. Це було в його характері.

— А ви до якого їдете?

— Тепер ніхто не знає, куди їде і чи доїде.

Пересмикнуло ліву щоку. Від часу контузії, особливо при якихось сторонніх подразненнях, мене починало посмикувати.

— Це — Нестерівка?

— Отже, чуй, і сам добре знаєш.

— Поліція в селі є?

— Не придивлявся...

— Я не жартую.

— А я й кажу... Хіба я, чуй, зобов'язаний кожному стрічному звітувати?

Все ж він запримітив під старою свитою мій офіцерський одяг. І розтанув, як віск на сонці.

— Що, довоювались? Доурякались? Вояки! Німця пустили, до Москви дістав, а ви тепер з голими руками вслід жене-теся? Далеченько гнатись...

— Доженемо...

— Казав сліпий, чуй, побачимо...

Я більше не захотів розпитувати Перемета, знав, що нічим він не допоможе, а коли впізнає, то, гляди, щоб не було хале-пи. Зійшов з дороги. Хай їде. Але тепер він не поспішав. Розговорився, став ласкавим, хоч до болячки прикладай.

— Дожились... Чуй, ховаємось тепер по нетрях, мов вепри, гниємо на болотах. Слава богу, що не полон, а то б і зовсім могила. А ти, чуй, у село заходь сміливо, ніякого біса в нас, чуй, немає, люди і погодують, і перевдягнуть, коли захочеш. Бо в своєму, чуй, далеко не зайдеш...

— У село не піду. А коли ваша ласка, то шмат хліба...

Перемет зашкрібся в чуприні, малющив очі, зважував:

— Тож воно й не з руки... Далеченько... Але хай уже. Ждять тут, біля цієї верби. За годину-дві справлюсь. Чогось такого немає, а, чуй, хліба та бульби можна...

Він поїхав. Я дивився йому вслід. Стояв біля верби, яку пам'ятав з дитинства, бо в ній кожного літа селились оси, з якими ми постійно ворогували,— викишкували їх палицями, викурювали, водою виливали, а розгнівані оси кусали нас нещадно. Придивившись пильніше, побачив і зараз біля вічка в корі золотаво-сірих мух.

В Переметову обіцянку не вірилось. Дуже довгий строк він визначив — дві години. А до села рукою подати. Та й усі знали — Перемет не така людина, щоб дати подорожньому шмат хліба.

Біля верби з осиним гніздом вирішив не затримуватися. Десь я чув прислів'я одного північного народу: вислухавши пораду ворога, зроби все навпаки і тоді не будеш жаліти.

Проминувши лісові хащі, зупинився біля левади, за якою видно було Нестерівку і ту дорогу, що нею поїхав Перемет. Він поспішав, бо знай лупцював батогом конячину, видно, хотілося швидше допомогти радянському офіцерові.

Замаскувавшись у гущавині, сумовито дивився на рідне село. Знайомі з дитинства хати з солом'яною покрівлею звали до себе. Пастухи на вигоні випасають корівок та телят, все тут робиться, як і колись. І одночасно це було якесь чуже, незнайоме село. Розглядав усе пильно і не міг збагнути — які ж зміни трапились у Нестерівці. І нескоро здогадався: ані собачого лементу, ані півнячого крику, ні скрипіння колодязних журавлів, ні гелготу гусячого, ні конячого пирхання. Голосів людських теж не чути, немов вимерло село, обезлюдніло.

І все ж мені було приємно тут сидіти. Хоч здалеку дивитись на ті сади, в які не раз лазив у дитинстві; на ті городи, де не раз живився солодкою морквою та зеленими огірками; на вулиці, по яких гасав спочатку на лозяних, а потім уже на справжніх конях. Мене все те кликало, тягло, немов магнітом. Хоч і добре знав, що в село шлях для мене заказаний. Зустріч з Переметом руйнувала всі мої плани, всі надії.

Так воно й трапилось. Не минуло й години, як на одній з вулиць закуріла, засмерчилась пилюка. З села вискочила знайома конячина, тільки без сушняку на возі. Ні підводу вместилося чимало людей. Перемет вирішив зустрінути мене цілою делегацією. У кожного «делегата» з-поміж колін визирала тупорила німецька гвинтівка.

Перемет був людиною, вірною до кінця власним переконанням. Саме в той час фашисти оголосили про те, що влада щедро нагороджуватиме земелькою тих, хто спіймає для неї партизана або радянського воїна. Перемет швидше б умер, аніж випустив би таку можливість.

Підвода поспішала до верби з осиним гніздом. Затаївши подих, я слідкував за нею і тамував бажання почастивати Перемета кулею з свого, ще ні разу не стріляного пістолета. Але, як мовиться серед військових, оцінивши обстановку, яка склалася, вирішив пройти повз рідну Нестерівку стороною й нікого з рідні та знайомих не турбувати невчасним візитом. Зітхнувши, рушив на схід.

Туди, де вирішувалась доля Вітчизни.

Перемет почував себе у гостях, немов риба у воді.

Присутні весь час тонко і в'їдливо, чисто по-селянському, висміювали його у вічі. То розповідаючи про одного небажаного гостя, який любить пожертви на дурничку, то висловлюючи здогад, що Переметиха, мабуть, тиждень не годувала діда, бо їсть, як з голодного краю. Перемет чи то не розумів, що його висміюють, а скоріше не хотів того розуміти.

Набивши кендюх, непроханий гість згадав, що він прибув сюди таки ж не жерти, а поговорити з людиною, якої не бачив літ, дай боже пам'ять... Розштовхав людей, наблизивсь до мене, спробував захопити ініціативу в розмові.

— Давненько, чуй, давненько, Захаровичу, не навідувався додому.

Мружив вицвілі очі, блискав з-під припухлих вій.

Я не відповідав. Байдуже оглянув корчувату постать, що бовваніла серед хати. Переметові йшов вісімдесятий, а був ще міцний, мов дуб, пропахлий часом і розмальований літами. На голові замість волосся — пеніцилінова цвіль, обличчя брезкло-глянцювате, немов наквацьоване бузиновим соком, косарським брусом причепився до обличчя ніс, на підгорлі крутилась біла парость з поруддю.

З часу, коли ми з ним зустрічались біля верби з осиним роєм, він ніби й не змінився. «Чортове зілля — живуче», — мимоволі згадалось народне прислів'я.

— Не годиться так, чуй, Захаровичу, не варто цуратися рідного краю, чуй, непохвально...

— Таж прийхав, не відцурався,— з жаром почала мене захищати рідня.

— Та воно ж, чуй, краще пізно, аніж зовсім...

Я мовчки зважував, чи виказати йому все, а чи не варто? Адже відомо: коли не зачепиш чогось поганого, то воно й не пахтітиме.

— Ти б, старий, краще за своїм родом дивився...— озвалася із покутя тітка Горпина.

На її мову Перемет не повів і вухом.

— Це ж скільки, чуй, років минуло, як ти з Нестерівки майнув? — зайнявся арифметикою Перемет.— В якому це році Захар преставився? Чуй, щоб не в тридцять четвертому... Ого, давненько не бачились...

— Що давно, то давно,— підкинув до розмови хтось із моїх родичів.— Я ще тоді зовсім зеленим був.

— І не тягло, чуй, у рідну хату?

— Може б, і потягло, так її пустили з молотка.

— А то, чуй, так. Я казав, попереджав... Казав Захарові — не бери до хати другої баби... Не послухав. А вийшло на моє. Ледь поховали діда, так, чуй, відразу ж і хазайство розорила. Спритна аферистка...

— Верзеш, старий, катзна-що,— розсердилась тітка Горпина,— покійників у домовинах тривожиш... Нема вже й Лепестини... нікого немає...

Перемет почував себе так, ніби він прибув сюди, щоб висловити, так би мовити, громадський осуд моєї поведінці.

І я розговорився. Розповів, що в сорок першому приходив до рідного села. Дивився на нього зблизька. Бачив рідні стріхи, хлоп'ят, що пасли худобу, прислухався до голосу села і не почув ані гавкоту собачого, ані півнячого кукурікання. На жаль, нікого не зустрів, окрім одного діда...

— Біля старої дуплявої верби зустрілися, за Карповою греблею, біля гнізда осинового...

— Нема вже верби тієї. Гроном спалило,— сказав Петро.

— А тоді була. І дід той віз конякою дрова в лісу. На жаль, не впізнав тільки того дідугана...

— Та невже? Ще б кого з молодих, а то діда? — дивуються родичі.

— Часи такі були — і ти не впізнавав, і тебе не впізнавали.

Перемет посмикував пальцями бурякового бруса, але жодний мускул не сіпнувся на його лиці, не заграли очі злодійкувато.

— Запитав я в нього, чи є в селі поліція або німці. «Нікого немає»,— відповів. Пообіцяв хліба винести...

— І що ж?

— На нічого... Хліба захопив у торбу, та ще й поліцію привіз...

— Мерзотник!

— А то, чуй, є такі падлюки, є,— згодився Перемет.

І, вдаючи, що те його аніскілочки не стосувалось, почав розповідати про те, як у час громадянської війни, коли він служив у червоних військах, то біля одного хутора на нього так само якийсь куркуляка напустив денкінців. Ледь ноги виніс з тієї пастки Перемет...

— Хто ж такий підлий живе у нашому селі? — ніяк не міг заспокоїтись Петро.— То ж він і сьогодні ходить між нами...

— А то, чуй, чи мало було різних зрадників? Та я, коли був партизанським розвідником, то такого начувся, такого надивився, що і не дай боже...

Довго і нудно оповідав Перемет про те, як він став і в цю війну партизанським помічником, як переховував партизанських месників і як йому сам командир партизанського загону подяку оголосив, ще й до медалі представив, тільки, чуй, бумага та десь взяла та й загубилась...

Його не слухали. Нестерівці знали Перемета як облупленого,— уже не раз втлумачував їм і про медаль, і про папери.

Вийшли з хати на подвір'я, а потім у сад. Всі мої родичі були схвильовані тим, як мене зустріли у Нестерівці в сорок першому році.

— Тож-таки треба отаке,— бідкались мої родичі,— голодний, зацькований — і не зайти... Та вже чим було, що що було,— з останнього б поділились...

— Аякже, аякже...

Тепер це байдуже. Може б, і поділились, а можливо, в той час і не виявилось би в мене стільки рідні, як оце зараз... Бач, Перемет теж заявився, мало не в рідню себе записує...

Але швидко відігнав од себе те неприємне почуття недовіри. Чи мав я право сумніватись у доброзичливості близьких мені людей, коли в сорок першому сотні чужих допомагали, як рідні? Коли б не їхня допомога, то не гостював би я сьогодні у рідному селі. А перемети... їх одиниці.

Від мене не одступав Валентин. Оченята хитро мружились, видно, вже спіймав за хвіст якусь таємницю. Влучивши зручну хвилину, він і справді зашепотів:

— А я знаю, якого діда ти зустрів біля верби...

То була безсонна ніч. Хлоп'ята здогадалися, навідріз не побажали спати в хаті, влаштувались на горищі, на сіні. А мене, як почесного гостя, поклали у світлиці, на святкову м'яку перину, загорнули у зимову теплу ковдру. Але все це можна було витримати. Справжнім стихійним лихом виявилось вартування тітки Горпини біля постелі дорогого гостя.

В Петровій кімнаті ікон не було. На покуті — портрет Леніна, оздоблений гарно вишитим рушником. Петро — молодий комуніст, а його Галя — комсомолка, та ще й член бюро комсомольської організації.

Тітка Горпина не могла жити без бога. В протилежному від покутя кутку розмістились її володіння. На почесному місці, запнута шторою з картатої плахти, дрімала бабусина вінчальна ікона. Мати божа з дитинкою. Поруч з нею, пам'ятається, висів і Спас, але його поклали дядьку Платонові в домовину. Приречена мати божа терпляче ждала своєї черги. Хиляла сумовито святу голівку. Вона знала про свою незавидну долю — їй живцем, разом з дитинкою доведеться супроводжувати тітку Горпину в далеку дорогу. Дитина тихенько сиділа на руках, нічим не турбуючись, хоч і божа дитина, а все одно ще дурненьке, не знає, яка їй доля вготована релігійною бабою.

Тітка Горпина на ніч запалила перед своєю богоматір'ю лампадку. Хай веселить зеленавий миготливий вогник святі лики. Хай полюбується світом білим, бо скоро підуть з бабою Горпиною в темряву вічну, під зелену акацію.

Хата прибрала таємничо-урочистого вигляду. Згадалося давно забуте, пережите в дитинстві. Великодня ніч. Всі біжать до церкви, боячись прогавити Христове воскресіння, а я, малий, сиджу, бувало, вдома. Мене залишали в хаті з бабусею, маминою мамою. Вона вже до церкви відходила своє.

Мені пам'ятається веселе палахкотіння лампадки перед божницею. Може, вона й горіла б спокійно, але на мигтучий вогник падали метелики, тріпотінням своїх янгольських крилець роздмухували полум'я. Вихиляючись у всі боки, полум'я гралося з комашнею, обпалювало у тій грі веселі тендітні крильця.

Ображений тим, що не взяли до церкви, придивлявся до ікон. Мені втлумачили, що у великодню ніч всі вони, оті бо-

родаті діди, пісноликі молодичі, а головне, отой чорнявий дядько з ріденькими вусами та дивним попівським волоссям, на долю якого колись випали неймовірно важкі випробування та муки,— в цю ніч всі вони оживуть, подібно до метеликів, затріпотять божими крильцями і шугатимуть під самими небесами, виспівуючи божим гласом божі пісні. Я дивився годинами, до отупіння, і мені починало здаватись, що першою оживала опецькувата дитина, весело водила очима, намагаючись зловити пухлим рученям полум'я лампадки, розлякувала тріпотливих метеликів.

Тітка Горпина всілася біля ліжка, ніби покійникові душі доглядала. Сама не спала і мені не давала очей склепити. Вона вже давно звикла до безсоння. Той, хто не спить сам, гадає, що не сплять і всі інші. Хто не п'є, тому здається, що і всім іншим пити дуже шкідливо, а хто наївся по зав'язку сам, той переконаний, що і всі інші ситі.

Тітка заповзялася переказати мені всю історію Нестерівки та її жителів від того часу, як я наживав з неї п'ятами. Вона, безумовно, не запам'ятала історичної дати моєї втечі і тому оперувала датами досить довільно, починаючи ще з тих днів, коли сама почала жити свідомим життям.

Оповідь була розхристаною, малоцікавою, як це часто буває у старих людей, хоч їй особисто все те здавалося значним і важливим.

Я не прислухався до того, хто їй як помер, та що говорив перед смертю, хто скільки разів одружувався, з ким та з якої причини розводився, хто в кого кумував і чим закінчилося те кумування, хто головував після війни в колгоспі і скільки пив горілки та як вона на нього впливала. З вулиці, пробиваючись через монотонне бубоніння, долітали знайомі мелодії,— видно, хтось блукав з транзистором. Потім здалеку, мабуть, від контори колгоспу, по радіо передавали останні вісті. На околиці села, на колодках, дівчата співали пісень. Спочатку я прислухався до співів, намагаючись угадати,— по радіо чи своїм голосом співають? Швидко мої роздуми попливли по іншому руслу. Пригадую знайомі пісні про кохання та милування, але вони мене не хвилюють. Не затріпотіло тривогою, не відгукнулось на поклик пісні моє серце. А було — весь день товчешся на роботі, ореш, волочиш, вбейкаєш так, що руку підняти несила, прийдеш додому, їсти не хочеться, швидше голову б донести до подушки. І раптом — пісня... В березі, там, де над саджавками плачуть одвічно старі верби, на колодах — дівчата. Втому з тебе мов рукою зніме, сон втікає геть. Хвилина — і ти вже лежиш, тріпочеш крильцями, немов

метелик... отой, що добровільно летить на полум'я лампадки... І ти ловиш рученятами сонце...

— Отак і життя промайнуло, не вгадала, коли й пролетіло, прогуркотіло копитами на калиновім мості... Чоловік такий судився... ні до роботи... ні слова сказати... ні любові, ні розмови... Люди багатіли, в людей усього було, а ми — кінці з кінцями...

І раптом — я вдома, у власній квартирі. І не бабуся Горпина виголошує біля ліжка свою сповідь, а Поліна сидить на стільці, хустину тулить до очей, сумує, плаче. Та як їй не сумувати, коли її чоловік, Ілля Дубогай, виліз на почесне місце, на самий стіл, склав на грудях руки та жде до себе всіляких почестей і уваги. Як-не-як, він покійник, а покійникам подавай усе відразу — і пошану, і добре слово, і сльози, і вінки, й усе те, чого не встиг зібрати за життя.

— Дрімаєш, Ільку, може, я набридла своїми казками?

Поліна зникає в одну мить, провалюється кудись власна хата, і я вже не в домовині, а в теплому, як горобине гніздо, ліжку, під гарячою ковдрою. Лампадка блищить у кутку. В хаті по-великодньому урочисто, а за вікном співають дівчата.

— Я чую, тітонько, слухаю...

— Було здалося, що задрімав...

І знову, мов вода в лотоках, хлюпотить тітчина розповідь. Я прислухаюсь, чи не озветься за вікном у вербах дівоча пісня. І сам собі дивуюся. Є чому дивуватись, коли пісня мене зовсім не хвилює, не підіймає з постелі, не веде тими стежками, якими водила в юнацькі роки.

— Вони ж і не зобиджають, і шанують, слова лихого від них не чула, а все одно — порядку нема. Не вміє теперішня молодь жить, ой не вміє. Під ногами добро валяється, не лілуйся, бери, а воно тобі ніби й не бачить, ти його ткнеш носом, а воно й за вухом не веде, ніби й не чує, все йому ні до чого, всі кози в золоті. Своїм розумом жити звикли, до старших не прислухаються...

Обізувались півні в курнику. Треті півні. Тьмяніє блиск лампадки перед приреченою божою матір'ю. У вікно заглядає ранкова заграва. Зі сходу поспішає-йде новий день.

— Наговорилає та набалакалась на весь рік. Ніхто тепер баб не слухає, ніхто не шанує...

Зустрівши біля колодязя, де я полоскав холодною водою запалені безсонням очі, Петро поспівчував:

— Не дали бабуся заснути?

Я не зобиджався на тітку. Цієї ночі безсонної я пережив, відчув і пригадав таке, що було вже безнадійно вивітрилось із пам'яті.

Тільки поснідали, ще з-за столу не всі вилізли, як двері навстіж, голова сільради з головою колгоспу — в хату. Так би мовити — візит чемності.

Першим зайшов мого віку дядько в сірому у смужку костюмі, в черевиках, що не знали в своєму житті вакси, в рудому капелюсі. Я безпомилково угадав, що це голова сільської Ради, бо вдягнений відповідно до своєї, прямо скажемо, невисокої зарплати.

Спрямувавши на мене лукаво-награний погляд, голова запитав:

— То хто тут ночує без дозволу влади?

Щось знайоме в очах, у хрипкуватому голосі, у сухорлявій постаті.

— Ваші документи, громадянине Дубогай!

Чорт і сто двадцять відьом! Та це ж не хто інший, як Протазько-паксій, мій доісторичний шкільний друг і однокашник.

— Ваші повноваження, громадянине Протазь Мокрову-сенко?

На обличчі голови, сухому і зморшкуватому, хворобливо-гострому, враз заграла ціла гармонія, очі від вдовolenня та радості закотились у набубнявілі вії. Протазь згріб мене в обійми, мов граблями, стиснув плечі сухими руками та так здавив, що мимоволі подумалось: «І де в ньому, в цьому кощавому дядькові, сидить отака сила?»

— Заявився-таки, згадав дорогу до рідного села!

— Згадав...

Разом з головою сільради прибув повнотілий, навіть занадто огрядний чоловік літ під сорок в притертому синювато-зеленому костюмі, шитому з першокласного швейоту, в дірчатих сандаліях на босу ногу і в сорочці-тенісці. Біляве, вже поріділе на потилиці волосся, мов у посмітюха, стирчало назад, відкриваючи на лобі широкі залисини. Круглими, під колір костюма, зеленувато-синіми очима він пильно оглядався по хаті.

— Наш голова колгоспу Данило Іванович Черевик, — відреккомендував Протазь свого соратника.

Можна було й не казати, що Черевик обіймає посаду голови. Сама його зовнішність, інтелігентсько-діловий погляд стверджували, що ця людина керує не малим господарством, а вища середньої вага доказувала, що колгосп у Нестерівці не з відстаючих...

В нашому селі ніхто не носив прізвища Черевик. Отже, його підкинули на радість моїм землякам з району.

— Данило Іванович академію сільськогосподарську закінчує, а до головування на станції штучного запліднення працював. До нас трапив з великої милості начальства.

— Годі вигадувати, Протазію,— знизував плечима голова колгоспу.

Признатись, я був дуже радий цьому візитові. Хвилювала мене зустріч з Протазієм. Дивився на нього, вірив і не вірив, що зустрів друга дитинства, того самого мовчуна і плаксія Протазія, якому в свій час ми, його однокласники, не давали проходу. Протазій мав повне право все життя зневажати всіх хлопців, які вчилися з ним в одному класі,— дівчат у нас не було жодної.

Вже опісля того, коли в наших краях трохи відшуміла громадянська війна, коли витурили німців з гайдамаками, згинула денікінщина та різні банди вгамувалися, відкрили у нашому селі школу.

До неї зійшлися не діти, а підпарубки, а то й сімнадцятилітні юнаки. Одним словом, у першому класі засів не один Ломоносов. З часом відкрили лікнеп, який і перебрав усіх пероростків.

Окрім першого класу, сяк-так був укомплектований і другий. З найбільш доскіпливих хлопців, які навчилися без школи читати. Навчались по псалтирю чи молитовнику, а хто по клаптях газет, які дорослими вживались на цигарки. Набралося таких грамотіїв десятка з півтора — читали по складах, писали грифелем на дошці і вміли рахувати до сотні.

Серед нас був і Протазь Мокровусенко. В свій час його батько не поладив з попом, а той і втелющив синові найкумедніше ім'я. Кому як забагалось, так той і калчив це ймення і на вулиці, і на пасовиську, і в школі. Хоч на очі людям не потрапляй: Протазь — кудись пролазь, Протазько — свинячий дядько, Протазій-плаксій. А звідсіля й характер виробивсь у хлопця: мовчазний, підозрілий, відлюдкуватий, не хлопець, а вовченя росло у дядька Дмитра Мокровусенка.

Найдошкульніше допікали Протазеві у школі. Батько й слухати не хотів, щоб син лишався поза школою, а синові та школа була гіркішою од редьки. В школі неможливо було сховатися ні від насмішок ровесників, ні від прискіпувань учителя, який не зважав на Протазієву відлюдкуватість.

До Протазієвого імені прилипла приставка — плаксій, та вже й не було сили, яка змогла б її відліпити.

Якось Протазь погано вивчив урок читання. А текст випав досить важкий, слова такі вчені, що щелепи можна було потрощити. Протазь спочатку читав бадьоро, впевнено. Та десь на другому рядку спіткнувся, заекав, заплутався у складах і зупинився, як кінь у борозні.

— Мокровусенко! Знову не вивчив! На гречці стояв давно?

Наш учитель був старорежимний, в педагогіці розумівся примітивно, лійка та гречка в кутку, на яку час від часу ставили нашого брата голими коліньми, були вершиною засобів його впливу на моторні органи учня.

Протазь неодноразово перевіряв міцність гречаних зерен. Він устиг до того звикнути, але єхидні слівця та глузування ровесників, дошкульні слова вчителя та жаль до самого себе потягли хлопцеві язика у горлянку. Жилився над підручником, а сльози, як горох, так і котились у розгорнену книжку.

З того й почалося. Протазь старанно готував уроки, міг, не заглядаючи в текст, протарабанити все напам'ять. Та тільки надходила черга читати, враз з усіх боків сипались на хлопця поради:

— Протазь — сюди пролазь, заплач!

— Заплач, Протазю, на бумазю!

Протазь замовкав на півслові, тупо дивився в книжку.

— Знову, Мокровусенко, не вивчив?

До самого закінчення школи Мокровусенко Протазь ніколи не читав у класі. Інші читають, а він стоїть і плаче. Плаче гіркими сльозами, вилле, бувало, за урок їх стільки, що на капустаю грядку вистачило б. Закінчиться урок читання, і сльози на школяревому обличчі висохнуть в одну мить, ніби й не плакали капосні очі...

— Живемо, значить? — допитується Протазь.

Протазь сміється розкотисто, широко відкривши глибокого, як прірва, рота. У прірві поблискують і мідяві, і зовсім бронзові, і кольору нержавіючої сталі штучні зуби. Сягнула стоматологічна культура й до села...

— Не забув... Ех, ви, чорти останні, паразити ви, а не друзі. Довели людину до того, що професійним плаксієм став...

— Тепер не плачеш?

— Тепер, брат, буває таке, що сам доводжу декого до сліз. Я, брат, на селі найвища влада, мене, брат, шанувати та боятись треба. Правильно кажу, Черевиче?

Ясне озеро з Десною з'єднується вузенькою протокою, що крутиться і петляє в зростях лози, густо переплетених ожин-

ником. Пролізеш заростями— виберешся таким, немов тебе через вовнодерку пропустили.

Озеро Ясним назвали не випадково. Краси такої треба по світу пошукати. Широке, глибоке, вода дистильована, дно полого, береги облямовані лататтям, посередині небесна глибина бездонна, кругом густі верболози хияляться, купають свої кучері у воді, дають пристановище щукам та окуням. Береги рівні, пологі, заросли високою, в пояс, густою-прегустою травою. Нестерівка звідсіля недалеко, за густим гаєм, молодим ще, кущуватим. Кущуються білі берези, осики тремтять на безвітрі, тополі до неба просяться. Біля самої води сріблolistі верби, гнучкі, зеленокорі, мов жуки, притаїлися, ждуть чогось, прислухаються.

В гаю — прохолода, затишок, висока, навіть удень волога од ранкової роси трава, шовковиста, ніжна. Серед гаю то тут, то там зблискують озерця, круглі, мов намистини, налиті по вінця водою. Коли придивишся, то побачиш, як по піщаному дну риба снує спокійно, тихо, немов у акваріумі.

Саме тут, біля Ясного озера, ми обрали місце для отаборення. Порадив оселитися тут голова сільради — плаксієй Протазь.

Петро та Галя, а особливо тітка Горпина, їй слухати не хотіли, обурювались, образились до глибини душі, коли я сказав, що хочемо поселитись над Десною. Куди ж воно годиться отаке! Та їх і люди засміють, проходу не буде, заплюють, коли дізнаються, що гості збігли з двору. А головне — з ким тітка Горпина буде вночі про життя-буття говорити, коли дорогий племінничок не спатиме у м'якій постелі на почесному ліжку?

Немало потратилось зусиль на те, щоб довести, яку перевагу надає міській людині життя на лоні природи. В місті у нас є своя хата і ліжко, щоправда, нікому всеньку ніч розмовою розважати. Не було ніякої рації сидіти нам у чужій хаті, коли кожному, а особливо мені, необхідне було лугове повітря. Спасибі йому, нестерівському цілющому повітрю, воно перемогло навіть уперту бабу Горпину. Справа зрозуміла: тепер кожному, навіть маленькому Ігоркові, синові Петровому, без повітря жити неможливо, то що вже говорити про тих, кому лікарі приписали дихати чистим повітрям досхочу, без будь-яких обмежень.

Хлоп'ята підтримали мене одностайно, переконливо довели родичам, що Дубогаїв рід мусить жити в гаю і тільки біля озера.

Протазеві вподобались мої хлоп'ята, припали до душі. Аж явидки його брали.

— Твої?

— Приглянься, може, впізнаєш.

— Дубогаївська порода. Багач ти, Люшо, справжній куркуль. В наш час чотири сини — капітал. Ціла економіка. — З жалем в голосі поскарживсь: — А в мене, брат, баби, аж п'ять дівок, брат, хоч на виставку. Правда, дівота як переми-та, але ж... Давай, брат, мінятись. Хоч одного дай мені з своєї хлопоти, а я тобі й двох не пошкодую, бери хоч всіх. Цього ділля мені не шкода...

Черевик оптимістичніше оцінював моє сімейне становище:

— Не завидуй, Протазію, багатому. В мене он один, та й тому не дам ради, а тут чотири. Та ще треба знати, чого варті сучасні парубки. Сидить дівчина в хаті, то ніби її й немає. Як не крути, а з дівчатами легше.

Випровадили нас до Ясного озера урочисто. Попереду — Черевик на мотоциклі з коляскою. У колясці сидів Олег. Протазь побажав їхати з нами у «Волзі». В ар'єргарді долав куряву Петро. Тітка Горпина теж збиралась, але якось пощастило на цей раз її відрадити. Галя з Ігорком подалися в дитясла — робота є роботою, навіть тоді, коли до хати чорт принесе і найдорожчих гостей.

Олег швидко знайшов спільну мову з Черевиком. Як інженер-будівельник, він не лише розпитав голову про будівельні можливості колгоспу, а й вициганив стояки та шалівку для побудови тимчасового житла на березі Ясного озера.

Того ж дня, у надвечір'я, до нашого табору прибуксувала колгоспна автомашинка і, Олегові на радість, привезла все необхідне для будівництва.

Цю ніч спав на березі Ясного озера непробудним сном, вперше за багато ночей опісля того, як пішла Поліна.

Ми з Протазієм ішли по селу. Читали його історію. Заглядали в майбутнє. Протазь був уже не тим хлопчиськом, що рюмсає над сторінками книги. Він по-ораторському жестикулює граблястими своїми руками, бубонів невтомно і глухувато.

Що сказати про сьогоднішню Нестерівку? Нічого поганого не скажеш. Погане вже позаду. Землянки зникли, недоїдання позаду, щоденне квиління за рідними — теж...

Чи багато не повернулось? Не повернулось багато. Вважай, брат, що з тих, хто воював, рідко хто повернувся. В Німеччину багатьох вивезли. Бомбування та карателі... Вважай, коли

подумати, то й так дивуєшся, що на землі Нестерівка зосталася. Це новий колгоспний клуб. На чотириста місць, з сценою, збудований по міському типу. Руки повідбивати б, конешно, проектувальникам за отаку типізацію. На міську будову тільки схоже, але жодне місто, навіть поганеньке, не стерпіло б на своїх вулицях цієї черепахи під сірим шифером. Одним словом, це та будова, про яку давно сказано: ні для села, ні для міста. Чекай! Клуб побудували на тому місці, де була хата Івана Заволоки?

Іван Заволока не дожив до Дня Перемоги. Хоч віддав для нього все, що було в його силах. В перший день окупації пішов партизан-кавалерист громадянської у партизани війни Вітчизняної. І Супруга з ним пішла. Син наймолодший — теж. А двох старших у армію покликали.

Вся сім'я Заволоки склала голови на війні. Старші сини на фронті загинули. Найстарший — десь аж під Берліном, до майорського звання дослужився і орденів мав на всі груди. А середульший — безвісти. Найменший партизанським розвідником був, підстрелили поліцаї, схопили, в Чернігів одвезли — ні чутки, ні вісті. А сам Іван командиром був у партизанському загоні. Невеликий загін, а задержуватий. Точнісінько з таким характером, як у Івана Заволоки. Багато поспували партизани крові фашистам. Цілий полк посилали, хотіли загін знищити. Коли б не зима, то було б усе добре, кожний кушчик на своїй землі знали. Але ж, брат, зима, вона й заячий слід, як на долоні, показує. Поліг Іван Заволока. І Супруга з ним. До останнього відстрілювались, відхід хлопцям прикривали...

Фашисти спалили Заволочину хату. Довго ця ділянка гуляла. Не селився ніхто. Не засівали. Ждали — може, хоч котрий з синів, що безвісти пропали, об'явиться. Тільки Перемет був посунувся з плугом — люди витурили. Потім вирішили будувати клуб. Іменем Івана Заволоки хочемо назвати. Так у області щось ніяк не вирішать, ніби Заволочин загін не затверджений, чи що, матеріалів ніяких про нього не зосталось. А де ж їх візьмеш, коли командир загинув?

Нікого не зосталось у нашої ініціативної групи. Майже нікого... «Святі апостоли» вже наступного дня від початку війни були покликані до армії, служили в піхоті, в одному полку і одній роті, ніхто їх не розлучав. А смерть розлучила. Писали з частини, що коли полізли ворожі танки, то чи Петро, чи Павло відразу ж був убитий осколком. Тоді живий брат гірко заплакав, стиснув зуби, обв'язався гранатами та кинувся під ворожий танк. Рота, побачивши таке, не відступила, багато

ворожих танків знищила, а «апостолові» орден, брат, Вітчизняної війни вийшов, тільки досі не знаємо — котрому «апостолові» — Петрові чи Павлу?

Голова комнезаму, дядько Мирон, теж недовго прикрашав своїм членством нестерівський соз. Десь недовзі опісля того, коли я поховав батька, помер і Мирон. Помер з жалю та протесту до неправди. «Бач,— сказав він,— Захара, щитать, вважаля симулянтном, аж поки не помер. Симулянтном і Мирона, щитать, вважають. А я скоро помру, і тоді, щитать, всі побачать правду». І дотримав свого слова.

Старий Хома Клепало не пережив окупації: хтось пустив чутку по селу, що їдуть карателі і вішатимуть перших організаторів колгоспу, а найперше — Заволочиних друзів. Дід Хома пішов у підпілля — займе чиїхось корівок та й на луки, випасає в таких нетрях, що й сам біс не знайде. Коли наступила зима, то по чужих хлівах ховався. А потім колгоспна льоносушилка йому припала до вподоби. Там, у нетіпаних коноплях, і знайшли його опісля великих морозів мертвого. Непомітно жила людина, непомітно й померла.

Про Власа й пам'ять в селі вивітрилась. Навіть Протазь довго думав, поки пригадав, про якого Власа я його розпитую. Вже коли прізвисько Власове було назване, то тоді тільки пригадав. Невідомо, де подівся Влас. Чи до війни, чи в час війни зник з села. Куди? Хто знає... Хіба хто сироту одинокого запитує, куди він іде, чого і чи повернеться...

Йшов я Нестерівкою і не впізнавав рідного села. І людей, що стрічались, не впізнавав. А зустрічалася все молодь. Плєм'я молоде, незнайоме. Небагато зосталося й тих, хто, обступивши з усіх боків Попову леваду, плювався через тин, славі ініціаторам найтяжчі прокльони і ждав чуда: а чи злетить з небес на вогненному помелі святий архангел та чи вкоротить віку ініціаторам? І ангел, і архангел, і сам бог виявлялись безсилими перешкодити тій великій справі, що тоді почалася. Тільки Гітлер-собака перенищив нашого брата. Але созу, колгоспу, світлої ідеї перших ініціаторів ніхто не задушив.

Нестерівський колгосп «Заповіт Ілліча» ставав на ноги. В цьому році колгоспна каса почала щомісячно виплачувати колгоспникам зароблені гроші. Завертілося розумне колесо — чим більше видавали з каси, тим більше потрапляло в касу. Колгоспники охоче виходили на роботу. Менше стало нарікань. Сільраді працювати стало легше.

Протазь, видно, газети читав регулярно і радіо слухав. Був освічений і в тому, що в широкому світі робиться і чим жила Нестерівка. Мені було приємно слухати його розповідь.

Як-не-як, а я один з тих, хто переводив село на соціалістичні рейки.

Один? А старий Перемет? Чи не його портрета в шкільному музеї на видному місці виставили? В засмальцьованому кожусі, від вух до очей вкритий чорною вовною, схожий на цигана. А знизу підпис: «Ініціатор нестерівського колгоспу». Без Перемета вода не святиться. Перемет, брат, це явище, темна сила...

Перемет не набагато молодший від мого батька. В армію мали призвати десь за рік до імперіалістичної, але відстрочили, оскільки був одинаком. А люди казали, ніби тому, що Перемет-батько одвіз годованого кабана воїнському начальнику.

На фронті Перемет прилаштувався денщиком до офіцера. Офіцер йому випав дуже вигідний, не фронтовик, а з тих, що одяг та провіант солдатам постачали. Жив на широку ногу. Денщик теж наїв пику, аж вуха позаростали.

Годив Перемет своєму офіцерові, як болячці. Більш того — офіцер, користуючись тим, що фронт стабілізувався, засів на довгий час у Галіційському передгір'ї, викликав на фронт свою молодицю. Пишнотілу доньку-одиначку жандармського якогось чина звали Ардалією, ім'ям нечуваним у Нестерівці. Офіцер вимагав, щоб денщик величав свою патронесу Ардалією Михайлівною, але косноязыкий Перемет уперто називав її тільки «Ви».

«Ви» народила в прифронтовому містечку сина, возрадувала свого офіцера і засмутила денщика. На Перемета негадано звалилась ще й роль няньки, бо діти, навіть фронтові, вимагають, щоб їх і люляли, і пелюшки змінювали вчасно та соску засовували у беззубий рот. Денщик виявився ретельною і знаючою нянькою. Бо нічого не вдієш — краще вже офіцерських дітей в тилу чукикати та манною кашкою з ними ділитися, аніж на передовій пузом землю скородити й ходити в смертельні атаки.

Ардалія Михайлівна була зачарована здібностями пестуна, цілком переклала виховання сина на денщика, коли б було можна, то й грудьми йому годувати доручила б. Спільні турботи про дитину зблизили офіцершу з денщиком.

Коли на фронті стало неспокоїно, почалося братання та агітація розгорнулася така, що офіцерству стало і жарко, і тісно, вирішив офіцерик за краще спроводити свою молодицю з сином подалі в тил. Ардалію Михайлівну супроводжував Перемет.

Денщик був підкреслено уважним до Ардалії Михайлівни. Називав її Одарією, і чим більшою ставала увага до матері,

тим менше приділялося уваги її синку. Зупинились вони далеченько від фронту, стали собі жити та поживати, бо офіцер для коханої дружини не пожалів грошей. До того ж і придане притягує Перемет за офіцершею немале. Зажили так, що, коли глянути збоку, — не подумав би, що це не подружжя тут оселилось, а просто денщик офіцерову молодицю доглядає.

На весь світ пролунала революція. Фронт повалився. Солдати почали колошматити офіцерів. Офіцери за непослух стріляли в солдат. Ардаліїн офіцерик мов крізь землю провалився. А Перемет був увесь час під боком.

Прифронтний роман закінчився тим, що Перемет порозумівся з офіцершею, zostавили господарям квартири офіцерського синка, — досить офіцерському виродку кров з нас смоктати! — склали, що цінніше, у торби та й рушили в дорогу. Одного холодного зимового дня прибилися до хати старого Перемета.

— Оце, батечку, моя дружина, — заявив Перемет-денщик.

Батько критично оглянув невістку, засумнівався:

— Під стать панійка...

— Її папаша — жандар, капітан чи й вище...

— А їсти варити вона вміє?

— Навчиться...

Ардалія-Одарія за все своє життя так і не освоїла кулінарної справи. Вона охоче топила піч, варила борщ, але борщу того й собаки не хотіли їсти. Звісно, кожному своє. Хто був денщиком — той борщ зварить, а хто виріс у сім'ї жандаря, та ще й у благородному інституті вчився — не до печі мав бути приставлений.

За Радянської влади Перемет з Ардалією об'явилися першими культурними людьми в Нестерівці. Перемет щось недовго у червоних побував — отже, завоював пошану і виборів для себе немалі права. А оскільки, як ніхто, вмів тими правами користуватись, то непомітно забулося й те, що Ардалія жандарева дочка, вона стала дружиною червоногвардійця, ревкомівця, активіста, ініціатора всіх нових починань — товариша Перемета. Побувала на якихось курсах в місті та й повернулася до Нестерівки вчителькою. Лікнеп організувала. Спершу, як кажуть, одну лапу на віз поклала, а згодом розсілася вже й з хвостом.

Пам'ятається, на дідовому городі в давнину росло дерево. Велетенський осокор. Півгорода тінню заступав. З усіх ближніх дерев соки тягнув. Користі з нього було небагато: в кінці весни він випльовував стільки бабиного літа, що життя не

ставало. І в очі, і в ніс, і в миску з борщем залітали білі волохаті пушинки. Запитували у діда: «Навіщо вам це дерево?» Зиркав дід на осокара, плювався: «Ні на дідька воно не потрібне». — «А для чого ж його плакаєте?» — «Я його плакаю? Само росте. На межі, нікому не заважає, то хай собі росте, може, на що-небудь пригодиться».

Деревина людям завжди пригодиться. Людина ж, яка живе життям дерева, окрім лиха, окрім шкоди, нічого нікому не дасть.

Вісім десятиліть утоптував Перемет нестерівську землю. А запитати в нього — яке і кому добре діло зробив цей чоловік? Краще й не цікавитись. Просидів він у своєму обійсті, як отой осокор на межі, проплював усе життя на добрих людей.

Ніхто не пам'ятає, щоб Перемет зробив яке-небудь більш-менш корисне діло. Не кажучи вже про громадське. Навіть вдома зумів повестись так, що домашні справи ніби самі робилися. Поки живий був старий Перемет, то на нього, мов на ішака, лягали всі домашні турботи. Недаремно він так стривожився, побачивши невістку, і відразу запитав, чи зуміє вона зварити їжу. Самому довелося варити, самому. Аж поки не сконав у запряжці. Син, хоч добре вмів і їжу готувати, і білизну прати, тепер за це не брався, видно, в час деншикування воно йому остобісіло.

Жили Перемети первісним способом життя. Їжу готували найпримітивнішу. Напечуть хліба, дістануть з діжі сала — ото й обід. Розведуть велетенську діжку квасу — то й напій. Навіть не помічали, що на подвір'ї жила понад десять років корова-ялівка — та сама, що ревла, як пароплав. Ця корова цілком влаштовувала господарів — не треба дойти.

Ардалія поводитись серед односельців як жінка культурна, високообдарована. Старанно навчала людей грамоти. Її робота дала непоганий урожай — учні ставали значно освіченішими за свою навчительку. Крім того, Ардалія заповзято розвивала у Нестерівці культуру. Організувала драмгурток, грала в усіх виставах. Але швидко зі сцени зійшла, бо прагнула грати молодих дівчаток або такі ролі, в яких випадала нагода прилюдно цілуватися, а це не прийшлося Переметові до смаку.

Бралася Ардалія і за художницьке мистецтво. Малювала з натури етюди, чим розтривожила все нестерівське жіноцтво, яке, бачачи ту мазанину, всенародно обговорювало питання: всі клепки в її голові, а чи якої не вистачає? Тільки тоді визнали її талант, коли вималювала для клубної сцени декорацію. На широкому полотнищі, зіпленому із старих мішків,

протяглася нестерівська вулиця, обсаджена білокорими березами. Спочатку дивилися, зачудовано і розкривши рота, а коли довідалися, які гроші Перемет стягнув за картину — плювалися.

Віддала Переметиха немало сил бібліотечній справі. Прибрала до рук жалюгідний бібліотечний фонд сільського клубу, видавала книжки іншим і запоем читала сама. Здається, на тому посту й здобула собі заслужену пенсію.

Перемет теж не перетрудився в колгоспі. То бігав з метром, бригадирував у молодому колгоспі. У ревізійній комісії довгий час був за голову. Ні за яку роботу не брався, круглий рік нишпорив по господарству, все ревізував, плювався актами, писав анонімки в усі інстанції, сигналізував та звертав увагу на безпорядки.

Гас, мило, крейду, горілку та інші товари брався продавати у сільській крамниці. Праця трудівника прилавка йому не припала до душі. Зате вона була надійним трампліном до головування в кооперації. Головування — справа інша, тут можна нічого не робити, тільки командувати іншими. Щоправда, довго на цьому посту не затримавсь. Ходив у заготівельниках і в фінагентах, судовим виконавцем і всюди пильнував одного — якомога більше підлоти робити людям. Щоб не тільки знали, що таке Радянська влада, а й навек запам'ятали її вірного слугу і захисника Перемета.

Перемет був переконаний, що єдиним благодійником Радянської влади у Нестерівці є він. Всі інші — злісні порушники, ледарі, які не хочуть працювати в колгоспі і тільки думають, як би ухилитись від виконання державних обов'язків. Коли б не він, Перемет, то Радянська влада загинула б. Бо хто ж сигналізував би та доносив, вже, напевне, дійшлося б до того, що відірвалась би Нестерівка від держави, не визнала б Конституції та чкурнула б чортзна-куди, в саме лігво котрреволюції.

— Може, на старість кинув анонімки писати?

— Де в біса! Його, дідька, і старість не бере. Пише, брат, та ще так хитро, ніби то і є найчистіша правда.

Так і живе Перемет, як осокор на межі. Окрім лиха, ніякої користі від нього не жди. Єдине, чому раділи сусіди, що був бездітним. Хто вже зна, яка тому причина: а чи Ардалія геть усю жіночу енергію витратила на того офіцерчука, якого, мов кошеня, кинула напризволяще, а чи то сам Перемет був винний. Мабуть, таки в тому його вина, бо доводять вчені, що природа мудра, вона сприяє лише поширенню корисних і потрібних екземплярів. Отож вона, мудра матінка-

природа, перелякавшись того дива, яке сама ненароком створила, схаменулась та й позбавила його тих хромосом, що є необхідними для продовження людського роду.

Недаремно ж сказано — що в світі не робиться, то все на краще.

— Отаку б мені будівельну бригаду! — позаздрив Черевик, навідавшись увечері до нашого табору. Заздрити й справді було чому. На березі Ясного озера, в затінку струнких тополь, красувався дачний котедж.

Весь день трудилися мої хлоп'ята. Їм активно допомагав Петро, він виклопотав собі на день-два відпустку, аби виказати гостинність і увагу до своїх родичів.

Проектував будову, виконробствував і взагалі першу скрипку грав Олег. Він ніби переродився, розгладились передчасні зморшки на лобі, очі заблищали. Відступили на задній план усі переживання.

Я тим був дуже вдоволений. Скільки ж дітям журитися — все одно матері не піднімеш. Хай відпочиває собі, натрудилася за вік, нахвилювалася. Та й за Інгою нічого побиватись. Не пара вона, значить. Я теж трудився разом з синами, вихваляючи на всі лади їхню запопадливість до роботи.

Будова наша була незвичайна. Особливо коли зважити на те, що матеріалів у нас було обмаль. Купа стовпчиків та шалівочні щити для снігозатримання, а гляди, яку дачу звели умілі руки. Тут можна було жити — не тужити. Вітальня, в якій навіть був наспіх збитий стіл, прикритий газетами. Лави для сидіння, рипучий диван, на якому можна було прилягти після обіду. В другій кімнаті, відокремленій фанерною перегородкою, просторо, наслано свіжого сіна, розміщено три розкладачки та четверту примостку з дощок. На всіх вистачало місць у котеджі. На вікнах — фіранки з газет. Дах надійний, викладений з почорнілої черепиці.

Кухню спорудили окремо від житла, ближче до води, з таким розрахунком, щоб мух не принаджувати і воду носити було ближче.

— Мої будівельники за три дні такого б не вибудували, — вихваляв Черевик моїх синів, не скупився на докори в адресу колгоспних будівельників.

Данило Іванович Черевик виявився людиною уважною, справжнім добродійцем. Мало того, що позичив нам на будівництво необхідні матеріали, та ще й запропонував великодушно купляти у його колгоспі все необхідне для підтримання горіння в людському організмі. З колгоспної комори

дозволялось виписувати за належну платню молоко і м'ясо, мед і овочі, фрукти і ягоди, борошно і крупи,— одним словом, у «Заповіті Ілліча» можна було придбати все, аби твої, споживачу, гроші.

Ми поки що жили запасами консервів і сухофруктів, ними був набитий багажник машини, та розраховували на ту рибу, що не полінується ковтати гачки од наших вудок.

До нас на новосілля голова завітав із своїм сином. Пригадавши його скаргу на нащадка, я не знав, що подумати, бо дуже гарний у нього був син, чемний, привітний і справжній красень. Синьоокий, білявий, фізично розвинений, він обома руками тримався за життя. Закінчив середню школу, пробував трапити до інституту — зрізався. Відслужив строк у армії, повернувся під батьківський дах та й знову збирався штурмувати вузи. Прорахунком молодого Черевика було те, що про інші інститути, окрім театрального, не хотів і чути.

— Задумав мій Ярополк стати кіноартистом. Ще, чого доброго, й Черевики в кінозірки злетять.

— А чого ж,— згоджувався Протазь,— аби бажання та хотіння. Он мого свояка дівка з Оверкова наритилась: буду ветеринарним дохтуром. І що ти думаєш — вже каструє по колгоспах племінних бичків.

Мої хлоп'ята переглядаються. Не збагнуть — чи то жартує нестерівський голова, чи серйозно веде мову.

Ярополк Черевиків і справді годився в кінозірки. Коли роздягнувся та заграв своєю мускулатурою спортсмена,— Аполлон, та й годі.

Готувався до вступу в інститут він, видно, настирливо. Під час вечері батько, можливо, з метою позбавити сина зайвої чарки, а може, й справді через закоханість у його мистецтво, попросив щось прочитати для добірного товариства. Син не примусив себе впрошувати. Звівсь на спортсменські ноги, прибрав войовничо-грайливої пози, вдарив долонею об долоню та могутнім голосом повідав примовки та приспівки Васі Тьоркіна. Мабуть, і за Ясним озером було чути ретельного виконавця.

Данило Іванович ревнивим поглядом заглядав у очі слухачів, вболівав за сина так, як може вболівати хіба що «тіфозі» за гру улюбленої футбольної команди. А сам був явно закоханий у синове мистецтво. Йому хотілося, щоб воно сподобалось і приїжджим гостям з великого міста. Коли син закінчив читати, батько підкинув слово, що й співати кандидат у артисти теж неабиякий мастак. Максим та Ярослав, не повівши бровою, капосні діти, вихваляли декламатора та

просили, щоб заспівав, бо коли не заспіває, то й вечір буде не вечір і новосілля — не новосілля.

Ярополк заспівав. Арію з опери. Фальшивив неймовірно, але кричав на совість. Голос, справді, мав бархатний, приємний.

— Як на платівці,— мружився Протазь, вдоволений чи співом, чи смаженим окунем, що трапив йому до рук.

— То що ви можете сказати про цього співаку? — намагався надати своєму голосові іронічного відтінку Черевик. А самого, видно, аж підмивало почути схвальну оцінку.

— Ну що, батьку? — блиснув на мене лукавим оком Максим.

— По-моєму, варто вчитися,— невпевнено заявив я.

— Мені здається, що краще вступати до консерваторії, ніж у театральний,— згодивсь Ярослав.

Данило Іванович кривив радісно складені губи. Ярополк заповонив чиюсь недопиту чарку.

— Не приймуть,— зітхнув Черевик.— До інституту тепер не те що раніш, і не підступись... Може б, тобі краще не пити, Ярику, мистецтво випивок не любить.

— Якраз навпаки,— озвався мій найменший, Валентин. Ох, ці мої хлоп'ята! Кого хоч висміють, та так культурненько, ввічливо, що ще й подякує.

Суворо зводжу на перенісці брови. Хлопці вміють читати на моєму обличчі. Щоб не розсміятися, не видати себе, схоплюються з місць, запрошують всіх на берег, бо захід сонця такий неповторний, такий чудесний, і той, хто не полюбується ним, дуже багато втратить.

— Орли у тебе, брат, а не хлопці,— зітхає, пораючись біля окуня, Протазь.— А в мене дівчата... Ні богу свічка ні чорту кочерга.

Скрипнули двері. Зайшла Поліна. В мене закриті очі, але знаю — то вона. Її присутність я відчуваю безпомилково. Поліна... Але ж її вже немає? Болючою радістю тріпонулось серце. Невже бувають у світі дива? Мертві навідують живих, коли живі того прагнуть? Розплющую очі — бачу її. Юною, усміхненою, з серйозно-заклопотаним рівчаком між бровами. Отже, виходить, що люди помирають лише для того, щоб знову повернутись до життя молодими... Турботливо, так турботливо, як тільки зміла це робити вона, поправляє ковдру на моїх грудях. Доторкується пальчиком до скроні. Прикладає долоню до чола. Рука крижано холодна, не її рука...

Я прокидаюсь. У вікно заглянув сивий ранок. На озері розкахкався дикий качур. Сорока стрекоче у гушавині. Соловей доспіває свою весняну пісню. Хтось скрикує у луках, хижо, розкотисто сміється. Покриває ті звуки стоголосий хор. То півні на колгоспній птахофермі сповіщають новий день.

Я не можу спати. Мене розбудила Поліна. Тепер буду з нею кожна вільну хвилину. Тільки робота, тільки люди, як це бувало і в житті, відтісняли її з моїх думок. А ледь зоставсь наодинці — вона відразу ж приходила до мене. Навіть тоді, коли не думав про неї, все одно відчував: вона поруч.

Поліна ввійшла в моє життя непомітно. Ще тоді, коли я навіть не запідозрював, що на світі існує любов.

А взагалі, що ж воно таке, ота любов? Чому про неї пісень стільки співається і нема жодної книги, яка б не дарувала їй половини сторінок?

Кажуть, любов народжується з першого погляду. Кажуть, буває вона такою скаженою, коли закохані горять, як у пропасниці, забувають про все на світі, буває, що й з життям через неї прощаються не задумуючись.

Я не пережив чогось подібного. До мене любов прийшла буденно, навіть по-діловому.

Тоді, коли згнєблений і принижений до краю, хоч, правда, й реабілітований навздогінці, виїхав із району, то ні з ким не переписувавсь, нікому про себе не нагадував. Вступив легко до інституту, бо довідки, яку видала мені семирічка, було цілком достатньо для вступу на робітфак. За рік вступив на перший курс. Стипендії не вистачало на прожиток, адже саме був час, коли гроші знецінювались, а сума стипендії лишалася незмінною. Доводилось вночі вагони розвантажувати на товарній станції, дрова людям рубати, не цуратись найчорнішої роботи.

Одного разу в мою студентську буду постукалась Поліна. Я гнувся у манюсінській кімнатці, яку дідусь з бабусяю здавали інститутіві «під куток». Похмуро було й непривітно. І враз все опромінилось гарячим сонцем.

— От бачиш, я тебе знайшла...

Вона була такою ж, як і раніше. Лагідно глянула в очі. Руку здавила по-хлоп'ячому, як і повинен тиснути руку комсомолець комсомольцеві, прискіпливо роздивилась кімнату, похитала головою.

— Ну й завів...

І взялася за роботу. Я мовчки їй допомагав. За якусь годину не впізнати було моєї буди. Затишною, навіть простою і світлою стала вона.

— Я тобі не заважатиму?

— Таке скажеш...

— Ночуватиму тут удень, бо працюватиму в нічну зміну. А на той рік — у науку теж...

Так і жила вона в моїй хаті невидимкою. На світанку біг до інституту — її не було ще з роботи. Поки закінчувались заняття, поки відсиджував усі збори і вечором заявлявся додому — вона на той час ішла на роботу. Не було її, але кривобокий столик завжди зустрічав мене, як скатерть-самобранка. Поліна ніколи не забувала мене погодувати, не знаю, де і як здобувала харчі, але голодним я ніколи не був.

У вихідні дні ми до знесилля вешталися по місту, яке в ті часи ще не могло звикнути до того, що воно вже не столиця, по інерції жило столичним життям. Відвідували театри, музеї, не пропускали новеньких кінофільмів, нам було добре і здавалось, що інакше й не могло бути, нас двоє, і ми були найріднішими людьми не лише в місті, а в усьому світі, жили, як брат і сестра.

Розчарована бабуся якось запитала:

— Думала — молода приїхала, а вона тобі хто? Сестра?

Час летів непомітно, наступила осінь. Поліна слів на вітер кидать не любила: сказала — вчитиметься і, справді, у педагогічний технікум вступила.

Одного вечора я застав її заклопотану, розгублену. Задумливо насупивши бровенята, вона неквапливо складала до лозяної корзини свої пожитки. Переступив поріг та так і обімлів. Зрозумів — залишає мене Поліна. У кімнатці відразу стало темно й непривітно, вона знову стала собачою будою.

— Ну, ось, Іллюхо, йду в гуртожиток...

— В гуртожиток?

— Так. Спасибі, що приютив...

— Ти гадаєш... я зможу бути... сам?

Вона дивилась на мене великими блискучими очима. Тільки тепер я побачив, яка вона красива. І зрозумів, яка вона мені дорога. Збагнув — без неї не житиму, не буду тим, ким є.

Очі переповнились болем і розпачем, і вона зробила мені назустріч крок. Цього було цілком досить. Схилилась мені на груди і залилась сльозами.

— Значить, і ти...

Не пам'ятаю вже — чи було тоді між нами промовлене слово «любов». Здається, ні. Любов була для нас не словом, не клятвою, не обіцянкою, вона була тим, без чого людина не змогла б жити. Ми розуміли, що одне без одного не зможемо

жити. Розуміли це і не шукали слів, бо й без них для нас все було ясним і зрозумілим...

Стояв на березі Ясного озера. Прислухався до неумовного ранкового лементу птаства, спостерігав, як над водою встає ледь помітний туманець і риби гладь озерну рушать, бачив, як схід барвисто розквітає, повниться небаченими фарбами, розмальовує безмежне ранкове небо. І знов відчував, що вона стоїть зо мною поруч, любується тією красою і сприймає її так само, як я.

— Гля, яка краса...

Здригаюсь, сказавши ці слова уголос. Сумовито посміхаюсь власним думкам. Старість, хлопче, старість, коли починаєш говорити сам з собою.

І справді, старість. Де ж та молодість, коли її нема...

Хлопці посхоплювались до схід сонця, побігли, як і годиться. Тим, хто шанує спорт і фізкультуру, неважко перемеряти туди й назад озеро. Позмагались, озброїлись вудками та почали ляскати по воді. Це вже було не спортивне змагання, а промисел, бо годуватись чимось треба, ротів у нас чимало.

Я нивак по кутках світлиці, збирався голитись. Ця нескладна операція переросла в проблему — коли б провести сюди електролінію, то було б добре. Поки що гріли воду, точили бритву, шукали, на чому примостити дзеркальце.

Хтось промигнув повз вікно, простягнув тінь по шалівчаних стінах. Без стуку розчинились двері, і спочатку крилатий бриль, схожий на кільце Сатурна, появився, а потім бородате обличчя з такими синіми і добрими очима, що мимоволі захотілося посміхнутись.

— А чи є хто в цьому курятнику?

Голос протяжний, по-старечому скрипучий, але такий на диво знайомий, що викликав відразу якийсь неясний спогад.

— Доброго здоров'я, коли не забув...

Гість подав теплу, шкарубку руку, вчепірився за мою обіроч, тряс довго і, видно, із задоволенням.

— Дай, думаю, піду, невже не впізнає?..

Я пильно розглядав діда. Кругла, м'яка борода, схожа на барвистий квітник — тут і зелень, і мідь, і білизна, і лискучість каштанова, — сірі вуса, кошлаті, переплетені з бородою. З-під бриля пасма сивої чуприни вибились, не людина, а віхоть волосяний, тільки ніс та під очима бронзові та лоб морщиться халявою старого чобота. Не пам'ятається, щоб у Нестерівці жив дід, схожий на цього несподіваного гостя. Тільки

знайомі очі, сині, спокійні, як гладь озера, облямовані почервонілими чи то від безсоння, чи їдкою диму повіками.

— Бо сказати, к приміру, не рік і не два сплигло... зважай — життя вже пролетіло... Не полінувалося, воно невтомне... Е-е-е... А чи давно до школи бігали?

І знайомі очі загорілися таким лукавим, дитячим вогнем, під вусами народилась така наївна посмішка, що скрикнув від несподіванки:

— Оксень!

Очі загорнулися в повіки, вдоволема посмішка до ушей:

— Впізнав! Так і думав, що впізнаєш... Ну, то давай, Ільку, хоч почоломкаємось...

Як вдома, розсівся гість біля дощатого столу, урочисто виставивши перед тим пляшку, закорковану кукурудзяним чопом. З бездонних кишень зім'ятого перкалевого піджака виринули на світ божий не лише пляшка, а й склянка-гранчак, дві, сушені в печі, лиснючі від жиру рибини, обраєць хліба, з десяток огірків та цибулина завбільшки з дитячу голову. Я здогадувався — не впізнав би я в цьому дідусеві колишнього свого однокласника і кращого приятеля дитячих літ, — усе це багатство поїхало б у кишнях туди, звідкіля прибуло.

Оксень філософствував з тією наївною і раз назавжди утвердженою селянською переконаністю, що життя людське, це — тьху, це все одно що дзижчання комара чи мухи, що повисло воно на одній тонісінській волосинці, і досить дати дошкульного щигля, як людина сконає, наче муха. А я уважно розглядав коренастого, неповороткого Оксеня, готового до всяких несподіванок, навіть до фатального «щигля», і бачив перед собою діда, який вже своє віджив, більш нічого цікавого від життя не ждав і ні за чим не шкодував.

Тоді я впізнав у ньому самого себе...

Все своє життя я ретельно голився. Бороду та вуса носив лише в молодості, в час моїх мандрів з Гуцульщини до брянського краю. В партизанах теж ходив у бороді, бо звик, а до того ж це була молодецька романтика і партизанська мода. Та тільки опинився на Великій землі, борода й вуса впали під ноги перукарєві, залишились спогадом, як і все пережите. З того часу я старанно голився. Молодшим — через день-два, а коли роки загустили і прибили памороззю підборіддя, — щоденно. Щоденно зустрічався сам з собою у дзеркалі, звик до власної пики, не помічав тих поступових змін, які неквапливо домальовує час, і здавалось, що до старості ще далеко, обличчя моє ще зовсім не дідівське. І ніхто мені не казав, що я вже старий.

Стороннім було просто байдуже до моїх літ...

Уважно вислуховував наївні роздуми Оксеня, вловлював у них якийсь значно глибший, потаємний зміст, а сам механічно заховав у чохол бритву, відклав набік мило, сховав дзеркальце. Хай і в мене ростуть вуса та борода. Для чого обдурювати себе й інших. Колись наші предки гордо носили окрасу, даровану природою, не лізли з шкіри, щоб показатись стороннім юнаками.

З Оксеном ми пасли корів. Я любив його тією любов'ю, якою в дитинстві люблять собі подібних, від кого немає таємниць і з ким ти можеш, не задумуючись, не те що полізти в чужий сад, а навіть у вогонь і воду.

Жодного дня не могли ми прожити один без одного. Всі дитячі вигадки, ігри були в нас спільними. Правда, Оксень не був вигадником, він користався тим, що вимудровував я. Але він швидше помер би, аніж відмовився від будь-якої запропонованої мною затії. Не раз нам перепало на горіхи! І від своїх, і від чужих. Бо, не задумуючись, кидали своїх корівчат напризволяще, а самі долали найнепролазніші нетрі, розшукуючи качині яєчка, винохували серед куців пехворощі перепелині гнізда, ловили малюсіньких зайчат, збирали в лісі сунці. Коли з'являлись по дібровах перші гриби, то домашні мусили за пастухами посилати ще пастуха, аби не платити займанщини комусь за корови.

Оксень вродився вайлуватим, чимось скидався на ведмежа, удався мовчазним, свою згоду чи заперечення висловлював лише поглядом синіх, як василечки в житі, очей та котячим мурликанням під носа. В моїх очах він був чимось неймовірним, найгеніальнішим довершенням природи, я його любив до самозабуття, відчував його по запаху, впізнавав по шелесту ніг у траві. Коли б йому загрожувала небезпека, то, не задумуючись, я кинувся би на ворога, гриз би зубами, бив чим попало, але Оксеня зобидити нікому б не дав.

Нашу дружбу зруйнувала школа.

Мене, як грамотія, що освоїв азбуку дідовим старанням, учитель посадив у другий клас, а Оксеня безнадійно записали у перший. Це був важкий удар по нашій дружбі, так би мовити, випробування на міцність. Жалібними очима тварини, приреченої на заріз, дививсь у мій бік Оксень, озирався тривожно, хоч і сидів у одній зі мною кімнаті, бо вчитель був один на два класи. Оксень почував себе сиротою тільки тому, що сидів не поруч. І ніяка наука не йшла йому в голову.

Учень з Оксеня виявився нікудишній. Чи то був напрочуд тупий, чи, може, розлучений зі мною, не зміг зосередитись над тим, чого вчили. Всеньку зиму і добру половину весни проходив Оксеня до школи марно, ні за цапову душу. Навіть азбуки не освоїв. Намучився з ним учитель. Покаже на дощці букву: «Оксень, яка буква?» Оксеня, мов баран на нові ворота, втупить свої янгольські, безвинні василькові очі і по-вечому тягне: «Е-е-е».

Це був єдиний звук, вивчений ним за перший рік навчання.

Ніщо не допомогло. Ні лінійка, ні гречка в кутку. Навіть сіль дрібкова, щедро посипана під голі колінця, не відкрила йому жодного нового звука. Зносив катування стоїчно і вийшов переможцем. Вже коли років із три просидів Оксеня у першому класі, в школу навідався інспектор, застав учня в кутку на гречці. Учителя зняли з роботи. Письменнішим від того Оксеня не став.

Його перевели до лікнепу. Нас випустили з четвертого, а Оксеня — в лікнеп. Ардалія Михайлівна виявила новаторство, навчаючи Оксеня. Вона відкинула вбік азбуку, почала вимагати від парубійка, щоб той повторював за нею фрази. «Були пани, були раби» Оксеня освоїв. Але на фразі: «Наша Батьківщина — Союз Радянських Соціалістичних Республік» — засів безнадійно і назавжди.

Нездатність Оксеня до науки були пробним каменем у нашій дружбі. Мене вважали в школі за першого учня. Оксеня був найостаннішим. І коли я виявляв до нього хоч якусь увагу, зневажаючи співчував йому, то Оксеня хвицався. Як кажуть — ми хоч голі, але горді. Хоч я й дурень, але не такий, щоб вислуховувать чийсь співчуття.

Поступово Оксеня одчужився, вже ми не пасли разом худоби, качині походи давно забулись, навіть на вечорницях, не змовляючись, ми простували у різні кінці вигону. Непомітно одчужіння переросло у глуху ворожнечу. Якось мені сказали, що нібито Оксеня уголос висміював мою письменність — я вчився тоді у семиріччі. «Ще, глядіть, Ілько Дубогаїв на попа вивчиться», — нібито насміхався Оксеня. Почувши те, я вже не міг жаліти вайлуватого телепня, висміював його в очі й позаочі при першій нагоді. Треба віддати Оксеню належне, він не сердився: чи то не помічав мого глузування, а чи йому ліньки було виявити якимсь чином свій протест.

Зараз Оксеня позирав на мене відданими очима, точнісінько так, як у дні нашого безхмарного дитинства.

— Часто згадую...— говорив неквапливо.— Як ото корів пасли... І зайчат ловили... Ти бігав швидко, як лошачок...

— Що було, то було, Оксеню.

— Коли почув, що приїхав,— серце так і здавило... Ніби все оп'яти назад вернулось... Пригадалось усе... Дай, кажу собі, піду, побачусь... Цікаво — чи впізнає...

— Спасибі, Оксеню, що не забув... Мені теж не забулося ніщо.

— До науки, не секрет, був я тупий. Але таки ж навчився. І читаю всяку газету, і коли написати що, то сусідів не прощу. Виявляється, воно й неважко. З уніманієм тільки треба...

Оксень взяв зі столу пляшку, стелепнув нею, підніс до примруженого ока, спостерігав за смерчем, що збурунився в посудині, крєкнув задоволено:

— Ні, не обдурила...

Повільно витягнув кукурудзяного корка, забулькав у гранчак.

— То вип'ємо, Ільку, щоб була не остання. Задля такої зустрічі і лавочної не мішало б...

Я згадав, що в багажнику «Волги» повинен бути коньяк. Справді, заради зустрічі із власним дитинством і власною старістю варто було вихилити не цієї, а вибіркового вірменського напою.

Оксеневі очі променяться, як у дитини. А губи скривлені іронічною посмішкою, якою володіють люди, що багато бачили і на полові не ловляться.

— Химерно його найменували. Це, мабуть, таке, що й коня звалить?

— Про коней не знаю, а люди, буває, що під столом стри-чаються.

— Ловке вино...

Я приймав Оксеня, як високого гостя, виклав перед ним усі делікатеси із нашого небагатого запасу.

До коньяку порізав лимона. Оксень зачудовано дивився на витвір південної природи очима, повними подиву і недовір'я.

— А це що, яблуко?

— Лимон...

— А, лимон... Чув, чув. Їсти, правда, не доводилось. Кажуть, ніби кисла, що твій оцет.

— Може, й кисліша.

— Так на хоробу ж воно отаке кисле?

— Закусиш лимоною, ніби й не пив...

Оксень довго і пильно ловить мій погляд. Думає, що я з нього кєпкую. Потім зітхає.

— Такі хрупти нам не по кишені. Тут дивишся, як би в баби вигиркати на пляшку, а коли ще закусувати цим чортом, то й зроду п'яним не побудеш.

— Обов'язково треба бути п'яним?

— А то як. Навіщо ж тоді пити?

Гранчак звільняємо. Оксенева пляшка лишається, він її акуратно закорковує і заклопотано розглядає проти вікна — чи не поменшало. Виповнену жовтою рідиною склянку бере побожно, двома пальцями — великим і вказівним, фасонно відчепірюючи мізинця.

— Це, може, таке, що всередині усе попалить?

— Пий.

— Ну, то будь здоров, Ільку. Спасибі, що й мене признав за чоловіка та не гидуєш чарку випити.

— Будь і ти здоровий, Оксеню.

П'є він повільно, принохуючись і добираючи смаку, мов кінь з незнайомого корита неквапливо щідить через губи. І все ж одним духом переціджує всю склянку, не залишає на денці й краплини. Випивши, смачно крякає, тильною стороною руки, щоб було стерильніше, церемонно прочищає гушину вовни біля рота, по-дитячому радісними очима світить на всю кімнату, висловлюючи своє схвалення.

— Ловка. Як найкращий первак. Ще й заправлене чимось гарним. О, а ти ото так п'єш? Живеш у городі і не навчився?

Терпляче роз'яснюю, що здоров'я не дозволяє пити, що алкоголь серцю шкодить, і печінці користі від нього мало. Не вірить, сміється в бороду.

— То у вас в городі вредить, а у нас вона — найперше лікарство.

Після першої Оксень не закусував. Насолоджувався напоєм, незгіршим від найкращого перваку. Опісля другої взяв огірок, відламав плавник у печеного в'язя. Розговорився.

— То, видно, тобі у городі живеться непогано, що так довго не показувавсь?

— Живу...

— Всі живуть. Одні гірше, інші краще. К приміру, а чим займаєшся в городі? Дітей учиш, чи по якій іншій лінії?

— По іншій...

— В городі воно ж, конешно, більш сидяча робота, на рахівницях цокають або бумага друкують на машинці. Робота, не секрет, легка, а й не захотів би...

— Справді?

— Хоч ти мене озолоти. Не знаю, як ото ти висиджуєш там днями, а я — здурів би... Мені треба по саду походити, в луг

зібратись, на озеро з кобешєю. А зимою, не секрет, щоб на ніч на гарячу, та щоб хлопці зібрались, та по чарці.

— Веселе в тебе життя.

— Звичайне, по нашій хрестянській лінії.

Оксень дививсь на мене жалісними очима, як на непоправного грішника, якому слід би й подати братню руку допомоги, та біс його зна, як до нього приступитися.

— Кидав би до біса там усе та хоч на старість вертав додому. Без тебе там би цокали...

— Так я не цокаю.

— А що ж ти робиш, коли не секрет?

— Ну, що? Звичайну роботу. Сталь варимо, з сталі — машини різні...

— На заводі, значить. Чув, чув. От не повіриш, а кажуть, що є ніби такі заводи, де залізо так розжорохтять, що воно водою робиться. Хоч бери та й пий замість чаю. Чи то правда?

— Правда. Я теж — розжорохтую.

Оксень виставивсь на мене не то з переляком, не то з подивом. Не брався за лимона, а видать, протверезився.

— І залізо зовсім... як оце?

Хлюпнув у гранчаку коньяк. Оксень зиркнув на нього з острахом, поставив на стіл, стріпнув пальцями.

— В цьому сорок п'ять градусів, а в розтопленому металі — кілька тисяч...

— То воно ж все попалити може?

— А ми йому волі не даємо. Деталі з нього виливаємо, машини...

— І леміш, приміром, до плуга? Або плуг?

— Можна й плуг. Можна й турбіну. Трактор можна, паровоз, автомобіль...

— То ти собі оцю машину сам вилив?

— Ні, не собі. Державі виливаю...

— Дивні люди, — засовався розчарований Оксень, — ніби діти. Та коли б у моїх руках отаке ремесло, то вже кому-кому, а собі я навиливав би всього. І машин, і ложок, і чавунів, і навіть круг на погріб вилив би.

Оксень невдоволено крутить головою, ховає від мене осуджуючий погляд. Він зараз не схожий на друга моїх пастушачих літ. Він тепер той Оксень, що відчужився од мене, досягнувши парубочого віку.

Що швидше у пляшці показувалось дно, то більш у Оксеня розв'язувався язик, а в голові народжувались проблемні думки. Він ніби вирішив наочно продемонструвати ті зміни, які за

останні десятиліття відбулись у нашому суспільстві. Був час, коли цей чоловік не вимовляв слова «соціалістичний», а зараз найскладніші соціальні питання йому не чужі, він сам їх ставить і сам по-своєму пояснює.

— Ти скажи мені, Ілюшо, людина ти грамотна, в городі живеш, все чуєш та бачиш, і в газеті тобі видніше, то ти мені от скажи: чи там думає хто про нашого брата, котрий є колгоспне хрестянство? Чи так і пропадати нашому братові?

Ого! Ось тобі й Оксень. Ось тобі й мовчун, ось тобі й лайдак та недоріка. Послухайте тільки Оксеня...

— Хіба дожились до ручки?

Оксень довго розглядає, не кліпаючи, шалівку, ніби уважно вивчає малюнок на дереві.

— Равенства люди хочуть. Щоб колгоспник мав те, що йому треба. Не чути там, буде яка увага?

— Різне чути. Одні кажуть, що колгоспник і сам собі дасть раду,— починаю гратися з Оксеном,— інші пропонують на старе повернуть...

Оксень вже роздивився шалівочну стіну, з тривогою і недовірям заглядав мені у рот.

— Це ж як, на старе? Одноосібництво, чи що?

— Не зовсім так, але щось схоже. Щоб кожному колгоспникові по гектару на душу та коней роздати, плуги та борони, худоби якнайбільше — господарюй, Оксеню, не лінуйсь.

Оксень зневажливо хмикає, крутить головою.

— Розумні там знайшлися дуже. Собі хай беруть і коней, і гектари, та плуги на додачу. Колгоспний хрестянин, не секрет, не такий тепер дурний, щоб над плугом пуца рвати. І коні теж нехай собі подохнуть. То ми колись були дурні, день у полі, а ніч на пасовиську, теперішніх уже не купиш.

— Та якої ж ти хотів уваги, Оксеню?

— Отакої. Щоб як у місті й тут було. Щоб діти в город не втікали, батьків не кидали на старість.

Видно, якась гризота, а може, й важка образа гнітила Оксеня, якесь нерозв'язане протиріччя засіло в його душі, він шукав відповіді і, видно, не міг її знайти.

— Ти ж як живеш, Оксеню?

Цим питанням, сам того не сподіваючись, я висловив стільки співчуття, воно прозвучало так дружельюбно, що Оксень не міг того не відчути. І, подумавши хвилину, відповів відверто й щиро:

— Та живемо. Живемо, можна сказати, добре, краще, так уже й не можна. Не секрет — було трудненько. Тобі, до прикладу, треба зробити щось своє, а тебе на колгоспну тягнуть...

— А у нас, у місті, до прикладу, ми йдемо в першу чергу на «колгоспну», а вже у вільний час і за своє...

— У вас там — інше діло. Зробив — і подавай гроші. А в нас... Оце в цьому році уже платити почали, а раніш, бувало, працюєш наугад. Або дощик, або сніг, або буде, або ні... Найчастіше — не було.

— Тепер уже не треба, щоб «тягли»?

— Мені тепер байдуже. Я ж тепер — на тій... на пенсії.

— А кажеш, погано...

— Та хто каже. Коли казати правду, то не секрет, що і раніш теж чорт не брав. Пристосовувались якось. Я, приміром, ніколи не бідував.

Оксень вдоволений. Ще б пак, він, Оксень-вайло, людина, що за три роки не засвоїла трьох десятків літер, — пристосовався. Живе собі та поживає. І у вус не дме.

— Свиноматка мені трапилась, матінка рідна! Село сходи — такої нема... — притишивши голос, озираючись на двері, довірливо розсекретився Оксень.

Довго і з подробицями оповідав про те, який то скарб на подвір'ї має неоціненний. Свиноматці уже сьомий рік, а вона невтомно, кожного літа тричі водить поросят. І кожного разу — понад двадцятєро. Було, що й двадцятьма шістьма опоросилась...

— Коли б на фермі, то, гляди, ще й медаль би одхвativ, — похваляється Оксень.

Все знає Оксень. Письменний став. Знає, як і годувати тих поросят, щоб були як лички, знає, в якій області та якої пори ціна найвища на поросята, знає, в якій організації автомашину найняти...

— Ми колективно, на трьох-чотирьох беремо машину і коти́мо до самої Молдавії. Грошки такі, не секрет, скубемо, що сюди хились. А звітіля і муки дешевої притягнеш, і макухи, їж, свиноматко, та води поросятко, не лінуйся...

Голос у Оксеня вуркотливий, ніжний, розповідає, а сам і свиноматку бачить, і поросят руками ніжно пестить. Забув і про коньяк.

— Ну, і, звісно, садибка. В мене, правда, всього п'ятдесят соток пишеться, насправді ж, не секрет, на кілька соток, може, більше, але то неважно. Вистачає з мене садибки. Бабі роботи від снігу до снігу по горло. Баба мені трапилась хазяйновита, діло знає. В неї на городі, як на виставці, що хочеш, те й росте. І житечка чи пшениці на кількох сотках ки-неш, бо солома у хазяйстві необхідна, та й про агрикультуру треба дбати; і картопельки вкопаєш — до нової стачить, гар-

бузи там усякі, городина різна, дерев з десяток росте, щоб у чужий сад діти не заглядали. Вистачає свого, на колгоспне не надіємось. Так що, коли казати правду, то якби не ота постановою про мінімум, можна на колгоспну роботу й не потикатись. Стара моя, не секрет, не ходила, хирлява вона в мене, вже така нікудишня, що ледь по світу плуває. Свою домашню роботу ще с'як-так робить, а про колгоспну й не балакає... Не ходила, вже років з шість не ходила. А я робив... і по сто трудоднів було, а було, що й не дотягував до сотні. Бо строгості були придумали, відразу за вухо та й чорті-куди, як тунця, вишлють.

— А зараз як? Не турбують?

— Тепер інше діло. Тепер уже по літах відробив своє у колгоспі. Тепер красаота, хоч до ста літ живи, ніхто ніякого мінімуму...

— Але ж у нас з тобою ще вік не пенсійний...

— То вже хто, Ільку, як зуміє. На тебе глянути — до пенсії ще робити та й робити. А на мене глянь — столітній дід. Метрики пропали, німець попав, правди не відкопаєш, а на бороду хто не зирне — у парубки, не секрет, вже не запише. А голова в нас приїжджий, звідкіля йому знати мої роки?

— Але є такі, що й знають?

— Свої промовчать. Яка їм користь? Хоч і сто років об'яви, роки їсти не просять.

— Бачу, Оксеню, ти вже вступив до комунізму...

— Не знаю, куди вступив, а тільки, не секрет, жити можна. І сало є, й до сала, рибки, коли не полінуюсь, то спіймаю, а горілки завжди добудемо, грошей у мене — кури не клюють...

— Щаслива, Оксеню, ти бачу, людина...

Оксень не помічає іронії. На заперечення того, що щасливий, напускає на обличчя таку кислу міну, що навіть найбільший оптиміст відразу переконається: до комунізму людині ще дуже далеко.

— Коли б не діти, Ільку, було б не життя, а масниця. Повір, що бабиною хворобою так не печалуюсь, як дітьми. Коли стара помре, то хоч уже й не знайду такої, але хата без хазяйки не зостанеться. Не секрет, що на баб тепер недохвату нема, можна таку, що ой-ой, молодьоху взяти. А от з дітьми — біда...

Діти. Квіти людського існування. Не знайдеш таких батьків, які б своїх дітей вважали найгіршими, не зустрінеш таких, які були до кінця задоволені тією долею, що випала їхнім дітям.

В Оксеня їх двоє. Гарних, просто чудових дітей. Син і донька. І на вроду не поскаржишся. Розумом теж не зобиджені, середню освіту здобули. І слухняні, не галатини які-небудь. Ні в горілку, ані в гульбище, а тим більше в сумнівні пригоди не вкидаються.

А біди набралися з ним батьки — не дай бог комусь такого.

Оксень аж просльозився, довго сопів і чмихав, я почав уже непокоїтись — то що ж трапилося з його дітьми?

— Хай уже син. Хоч, коли подумати, один він у мене. Кому перейде батьківське сідало, все те, що ми з бабою з чесних пучок нажили? Гадалося, що, як люди добрі, весілля відгуляємо. Хотілося й онуків поняньчити на старості, а вони хай би з невісткою садиби пильнували, за свиноматкою гляділи. Еге, отак і думай наперед...

Тремтячими руками Оксень відкорковує «свою», розхлюпує, наливає півгранчака, хилить пожадливо, неначе воду. Видно, запивати своє горе так звик...

— Учись, правда, хлопець не захотів. Уперся: «Без науки не гинуть, тату». Я теж такої думки — не всім писати, треба ж комусь і про хліб думати. І армію відслужив як належить. Повернувся додому, самої горілки насмалили з старою, не секрет, відер з шість. А може, й більше, вже не пам'ятаю. Два тижні гуляли так, хто тільки хотів, той і пив, ходив як чіп п'яний. Ну, все добре, все гаразд. Місяць минає, за роботу хлопець не береться, нам з старою, не секрет, що вже й не наравиться така культура, але помовчуєм. Надумали, дїждавши м'ясоїда, приколоти кабана, запасти горілки та й одружить. Не секрет, що жонатий довго не погуляє, швидко опам'ятається, запряжеться в роботу...

Слухаю уважно Оксеня і ніяк не можу здогадатись, якої ж біди завдавав йому синок. Висловити одним реченням свою біду не вміє, відразу видно — не виголошував доповідей у своєму житті Оксень.

— Коли б не так, — Оксенів голос звучить і зобиджено, і скаржно, — коли б не порадував синок батьків. Тільки оце звернуло на пилипівку, як Лукаш і каже: «Не житиму, — каже, — в селі, хочу, — каже, — жити в місті». Ну, ти чув отаке? «Де ж тобі, — кажу, — в тому місті хат набудували, хто ж там тебе жде, — кажу, — сину?» А він, не задумуючись: «Може, — каже, — де і ждуть». Та й що ж гадаєш, чоловіче добрий, думаєш, пожартував? Коли б не так. Зібрався та й, не секрет, полаявшись, подався в місто. В прийми пристав, приймаком зробився, аби не при батьках у селі...

Ось воно яка біда. До певної міри, біда загальна. Тільки що інші батьки радіють таким успіхам синів, а Оксень сидить та журиться, з п'яних очей попустив сльозу.

— Вже ж хоч би воно й влад. Так піди ж ти... Парубок не секрет, як дуб, глянути, що твоя картина, а взяв... О боже мій! Вже й мовчимо, що не дівку... Тепер і на розвідницях женитись не соромляться. Так коли б вже хоч хата чи хазяйство яке. У державному, старому домі, під самісіньким небом, не хата, а собача буда, ані тобі комори, ні сінець, про хлів та клуню й не питай... А сама... Відьма! Коси фарбовані, губи мазані, брови наведені, очі, й то в дьоготь чи хвороба її знає, в що вона їх квецяє. Хвастає, що під тридцять, а хіба ж мене обдуриш — на сорок з добрим гаком, хай як не фарбує, показує.

— Може, йому така до вподоби?

— Який там чорт! Він би й молоду взяв, але в місті теж хитрі люди сидять у начальстві. До молодих не приписують, приписують тільки до отаких...

Оксень пильно дивиться в стіл, щось думає. Потім ніби відганяє од себе рукою оту біду.

— На сина я вже, той... махнув рукою. Коли пішов, то хай іде. До Насті приймака візьмемо, й буде кому свиноматку доглядати. І стара вже перескигвила, заспокоїлась трохи. Стали підбирати собі, не секрет, хлопця під норів. Так що ти думаєш? Збунтувалась і Настя. Не житиму, каже, в селі та й не житиму. Піду, каже, в місто по портняжеському.

Я, не секрет, був розсердився. Стара плаче та просить, а я вже й до крику діло. Кажу, маєш швацьку машину, то ший! Куди там — не годиться ручна, на ручній, каже, не нашиєш. Поїхав до самого Києва, купив ножну. Коли, кажу, не годиться ручна, крути ножну. То, гадаєш, довго крутила? Не хочу, каже, шити по-сільському, хочу вчитися міських фасонів. Думали ми, думали з старою та й надумали — хай іде та переїме міські фасони, воно не завадить, не секрет, тепер і в Нестерівці на міський лад усі приндіяться, вже не кожна ходить у широкій спідниці, красуються у вузьких. Є такі, що осуждають, а я не проти — коли вужче, то матерії йде менше, як-не-як вигода.

Тут мій співбесідник надовго був завернув у сторону, висловивши ряд дуже важливих поглядів на вигідні і не вигідні нововведення у сільське життя, чим доказав, що стоїть цілком на сучасних позиціях. І все ж, не дивлячись на революційність загальних поглядів, дій своєї Насті він аж ніяк не схвалював.

— Пройшла Настя всю портняжеську науку в місті, додому приїхала. Радієм ми з старою. Наживемо зятя, хай біля поросят ходити, на огороді вже й стара якось справиться, а Настя шитиме. Хоч і не писати, а теж чиста робота. А вона погостювала з тиждень та заспівала: їду, каже, в місто, на роботу. Чи тобі в селі не вистача роботи? Еге, каже, мене не вчили такого, щоб різну одежу шити. Мене, каже, навчили до сорочок рукави пришивати, а більш нічого не показали. Ти чув, Ільку, яка то в дідька наука? Рукави пришивати навчили, а ковніра, питаю, хто вшиватиме? Ковніра, каже, уже інша швачка приспособить. Ось яка хитрість. Щоб, значить, з села дівку виманити — а в мене ж дівчина, як картина! — то не всього вчили, а тільки рукав. Та ще й до машини шнура протягли, щоб само її крутило. На ту ножну, що в Києві купив, моя Настуня тільки чмихнула, відсталою технікою обізвала. Припадають у коморі пилюкою і ручна, і ножна, а ми сиротами застаємося з старою...

Почулися голоси. То сини мої прийшли з уловом. Сонце вже підбилося вгору, вже снідати час, а вловилось — котові на вечерю. Я почав клопотатися біля сніданку для хлопців, а Оксень ревниво озирав їх з голови до п'ят.

— Усі твої?

— Усі.

— Угу. Горілку п'ють?

— При батькові соромляться.

— Гарні діти. І живуть при тобі?

— А де ж їм жити?

— В місті, бач, так. В одну халабуду злізуться й сидять. А тут простору — до самого неба, і все одно втікає.

Хлопці переглядаються, сміються самими очима. Максим, майбутній медик, непомітно прикладає палець до скроні — чи при своїх дядько? Оксень при своїх. На прощання, проголосивши здравицю-хвалу моїм синам, припадає до коньяку, ще раз згадує свою біду і, попрощавшись з усіма за руку, дякує за частування та, похитуючись, рушає до села.

— Ще б сидів, та про свиню згадав. Досі вже, не секрет, саж розвалила. Любить, щоб годували вчасно, свиня, а не щитається...

— Ну що, батьку? — ясними очима кепкує з мене Максим. — Ранковий візит свинячого короля?

Я вже збирався розповісти синам про могутню силу дитячої дружби, про те, яку вона має здатність витримати навалу років і не вивітриться, оживати, мов той птах казковий, але

саме в цей час з кущів виринула крижаста Оксенева постать, а через хвилину він уже знов був біля мене.

— Отож не секрет, що старість вже не жартома приступає до людини, коли йдеш за чимось та й забудеш, куди йшов.

У душі я порадив, що не встиг похвалитись перед синами безкорисною і хвилюючою дитячою дружбою. Не приховую, що був спершу приємно здивований і навіть вражений тим, що Оксень завітав з горілкою та закускою просто так, заради давноминутої дружби дитячих літ. Слухаючи його сповідь, я весь час ждав, що Оксень обов'язково чогось проситиме. А він, отак як стій, зібрався та й пішов. Ну, як тут самому себе не покартати за те, що подумаєш чортзна-що про людину!

Оксень мене таки розчарував і примусив почервоніти.

— Не секрет, що я й сам думав, а то ще й баба затурчала: піди до Дубогая, він людина городська, всі звичаї тамтешні знає, то хоч, може, й не захоче допомгти, а нараїти що-небудь гарне зуміє.

Хлопці багатозначно переглянулись, затаїли сміх у глибині очей, взялися за картоплю та казан, заходилися сніданок готувати. А я мусив вислухати справу свого друга.

— Отож наригилась моя Настя — у місто та й у місто. Та ще і не в яке-небудь, а в самий Київ, бо там, не секрет, є такі швальні, де по тисячі машинок строчать. І, каже, біля кожної машини сидить кравчиха і щось поре або зашиває. Її нібито теж беруть охоче, щоб рукави вшивала...

— То чому ж не йде?

— Тож послухай, у чому тут заковика. Брати-то беруть. Та тільки не дуже-то приймають. Кажуть, ти, дівко, спочатку пропишись, а тоді й візьмемо на рукави. А в міліції своє співають: стань на роботу, красуне, а тоді пропишемо. Он яке діло.

Справді, зачароване коло виходить, як білка в колесі, завертишся, але, видно, без цього не обійтися, бо не лише Настя, а й Оксень з бабою швидко б у місті опинились...

— То я, хоч і хрестянин, або все одно, що мужик, а збагнув відразу, куди воно хилиться та йдеться. Даю Настусі п'ять кусків, воно не секрет, коли підсунути кому треба, перед грошима всяк шапку скине, бреше, думаю, пропише...

— І що?

— Знайшовся був один, підрядився і гроші взяв. Не багато і взяв — всього дві сотні. Сказав, що за годину й прописку винесе. Та як пішов, то й по сьогодні. Вона його на парадному жде, а він — через двір. Отакі ще пройдисвіти по містах стрічаються...

— Та ще не вивелись...

— Я тоді їй і кажу: дурна ти, кажу, дочко. Не з того почала. Зайди прямо до того, що прописує, та й підсунь у кишеню. Побоялась, каже, що судитимуть, бо то ніби на хабар скидається. Не бійсь, кажу, давай. Прописуються ж якість люди... То що ти думаєш — і справді мало не трапила у біду. Підсунула йому три сотні, а він як розходився, як розкипівсь, каже, мало з переляку не вмерла. Може, й судив би, коли б кого іншого. А моя Настка, як маківка, що вже краса, то в світі такої пошукати. Розжалобився, коли заплакало дівча, пом'якшав трохи, віддав і гроші, — спасибі, хоч не пропали. Чи то вже дурний такий, чи й справді чесний. Тільки сказав: не роби так більше, девушка, бо за це дуже строго. І не секрет, що, тільки жалючи твою молодість та красу, не составляю діла, бо пропадеш, каже, девушка.

— Поталанило твоїй Насті...

— А я що кажу? Ще й пораду дав на прощання. Піди, каже, кудись вище та попроси, коли там, каже, дозволять, то відразу пропишу.

— І що ж?

— Ходила. Але до того начальника добитися не так просто. Не одна там ходить моя Настя, набридли вже, видать, бо запитав по телефону: по якому ділу? Вона ж недосвідчена, з села, все розказала, так і так, не секрет, прописки хочу. Не приймаю, каже, по цих ділах — в нас міліція на те поставлена.

— Гордїв вузол...

— Він самий або ще гірше. Я їй кажу: перестань ходити, крути ножну машину вдома. Уперлась дівка. Хтось їй нарадив: коли запитає начальник, по якому ділу йдеш, кажи, що, мовляв, по зайвому ділу. Тоді пропустять. Видно, насміявся з Настуні. Вона до телефону та й каже, що по зайвому ділу хоче поговорити, а він своє: по якому саме? Якраз його обдуриш. Він, видно, замакітрився від своїх справ, а тут лізуть у вічі ще й із зайвими...

— Коли дівчині переживати отакі танталові муки, то чи не краще працювати в колгоспі?

— І ми з старою, не секрет, так кажемо. Але тут ще одна заковика. Коли б не Самосій, то, може б, і вона дома сиділа. Наповритився один тут розбишака, коли б ще парубок як парубок, а то чортзна-що, байстрюк, невідомо од кого прижитий. Липне, як смола, до Насті. Тільки хто гляне на неї, відразу з бійкою накинеться. В тюрмі сидить тепер за фугюганство, а вона тим часом старається здому збігти.

— Малі діти — мале лихо...

— Отак і ми, не секрет, думаємо з старою. Вже хай би ставала на Лукашеву стежку, виходила заміж за якого княнина, а тоді, кажуть, прописати зобов'язани. Куди там! Каже, аби за кого не піду нізащо. Спочатку, каже, пропишуся, обдивлюся добре, а там уже буде видно. Вона у мене дівка не промах.

— Та бачу.

— А поки що... Вже голови висушили з старою, думаємо. То баба й надумала: піди, каже, до Дубога, впади навколішки, проси, щоб допоміг.

— На жаль, Оксеню, я не служу в міліції...

Оксень по-страдницькому зітхнув, низько схилив голову.

— Так же, так. Я казав те бабі... Але хіба ти не знаєш моєї баби? Іржа заліза так не їсть...

Сердешний Оксень.

З рідного міста прийшла радісна вість. В листі зі школи, який розшукав нас біля Ясного озера, писалося про те, що Валентиніві присудили золоту медаль.

Золотом блиснули у хлопця очі. За всі ці дні він жодного разу не згадав про школу, про свої шкільні діла, але було видно, що думками весь час летів туди.

Останній екзамен, з історії, Валентин складав на другий день після похорону. Навіть не заглядав у книжку, взагалі йому було не до екзаменів. Я хотів піти до школи, просити, щоб відстрочили. Але Валентин не захотів відстрочки. Збайдужілий до всього, зайшов у клас, взяв зі столу картку, пробіг очима запитання.

— Дозвольте відповідати?

— Подумай, Валентине...

Йому не хотілося думати, бо все одно його думки були далекими від того, що мав говорити. Історію він знав, любив її, перечитав немало книг наукових і художніх, міг посперечатись з ким завгодно.

Йому хотілося піти назустріч. І вчителі, і учні співчували йому, обмірковувалось перед екзаменом в учительській питання, як бути з Дубогаєм. Не думали, що він з'явиться на екзамен.

На перше питання — про науку і культуру в часи Київської Русі — відповів досконально. Друге було ще цікавіше — про Івана Грозного.

Валентин про цього незвичайного російського царя читав і знав багато. І не просто знав його кипучу, сповнену проти-

річ і надзвичайної вигадливості, діяльність, а й вивчав те, як у різні часи історики висвітлювали діяльність мудрого самодура. Розповівши про епоху, в яку жив Грозний, про становище російської держави, він подав характеристику царюючому дому, з подробицями почав розповідати про дитячі роки Івана і на тому обірвав розповідь... Дійшовши до того, що зовсім дитиною Іван зостався круглим сиротою, Валентин враз замовк, ніби йому стиснуло щось горло. Вступився у парту оскліями очима, бо тільки в цю мить дійшло до його свідомості, що й він, Валентин Дубогай, сирота. І відступили геть, у глиб віків, Іванове сирітство й лиха доля. Власне горе і власний біль піднялися в душі хвилиною, відібрали в хлопця мову.

Екзаменатори стривожено ждали, поки хвиля розпачу розвіється і він опанує себе та продовжить розповідь. На обличчі хлопця застигли фізичний біль і незмірні душевні муки.

— Ви вільні, Дубогай,— тихо сказав, поклавши руку на плече учня, директор школи.

Валентин не почув тих слів. Його погляд, думки були десь далеко, далі, ніж епоха всіх темних василів і всіх іванів грозних. В екзаменаційній кімнаті наступила мертва тиша. Валентин раптово ожив, не попрощавшись з учителями, мов сновида, вийшов з класу, не глянув ні на кого з учнів, які товпилися біля дверей.

Додому повернувся лише в надвечір'я. Передавали, що в той день він довго сидів біля материної могили. Дома сказав коротко:

— Завалив.

І ось сільський листоноша знайшов нас на березі озера. Лист ми читали спочатку вголос, а потім його ще проглянув кожний. І всі були задоволені, а найбільш, безумовно, Валентин.

— Ну, молодці вихователі, справжні макаренківці...— посміхнувся скупю наш золотомедальник. І важка тінь пробігла по його обличчю, ковзнула донизу очі. Я здогадався чому. Він подумав, що про його перший у житті успіх вже ніколи не знатиме мама. Вони їй першій розповідали про свої болі і радощі, тільки їй одній довіряли свої дитячі таємниці.

Золота медаль — то висока нагорода. Перша нагорода в житті людини. Свідчення того, що це людина здібна, надійна, що вона може піти далеко, зробити багато. Але всяка перемога стає відчутнішою і жаданішою тоді, коли є перед ким нею похвалитись, відчутти, що комусь, найближчому, вона принесла більше радості, аніж самому собі. Валентині нікому

було похвалитись, радість одержаної перемоги відразу зблідла і поблякла.

— Куди ж тепер? — як завжди, з іронією в голосі цікавиться Максим.— Може, в аспірантуру?

Валентин не вловив іронії, бо не чув і самого питання. З пониклою головою він пішов од гурту, підійшов до озера, сів на траву і довго дивився кудись у неозору даль. Думав про щось важке і безконечне. І ми не наважились його турбувати, порушити ті думки, без яких йому було б, напевне, іще важче.

Ми їдемо в місто. Так зветься селище, де колись був наш район. Тепер там немає адміністративних установ, немає і промислових об'єктів, лишилися тільки цегляні тротуари на центральній вулиці, продовольчі крамниці, універмаг та культмаг, та ще високе звання міста прикипіло, мов синтетична фарба.

Машину веде Ярослав, Валентин вважається запасним водієм, Олег з Максимом лишилися на господарстві. Розсівшись на задньому сидінні, я розмірковую над тим, чи пощасть нам закупити всі необхідні речі та продукти. Самому собі не хочу признатись, що мене тягне до міста не це, а непереборна потреба побачити ті вулиці, будинки, тих людей, серед яких пролетіла моя комсомольська юність.

Дорога до міста така, що по ній ходити пішки зручніше, ніж їздити легковим транспортом. Там, де немає піску, грузовики вибили такі баюри, що «Волга» всім черевом лягала на ґрунт, а де білів пісок, буксували колеса. За нами тягнувся королівський шлейф пилуки, вона пробивалась у кузов, золотилась на сонці, крутила в носі, тріщала на зубах, заповоршувала очі.

В місто вкотили несподівано, бо на тій галявині, що колись виблискувала під самим містом сріблястим піском, тепер синів густий сосняк. Соснові зарості треба було розчистити, але, видно, до цього не доходили руки лісгоспівців.

Коли б не знав, що це те саме місто, до якого я приїздив і приходив сотні разів, у якому жив не один рік, то зараз би й не впізнав його. Вулиці ніби й знайомі, але жодного з тих будинків, особливо у центрі, де в свій час функціонували районні установи. Все тут оновилося, стало незнайомим. В дні війни фашистська авіація при відступі німецьких військ люто бомбувала селище, і більша половина житлових і адміністративних приміщень згоріла.

Я довго блукав по рідному селищу. Подовгу простоявав на тих місцях, де колись було приміщення райкому партії та райкому комсомолу. Тут у свій час купчилися одноповерхові, досить-таки комфортабельні будинки, що перейшли народові в спадщину від містечкової буржуазії. А зараз неохоче чіплявся за ґрунт корінням низькорослий міський парк. Видно, деревам було важко пробитися корінням крізь щєбінь від колишніх будинків, тому вони й чавріли, жовкли, передчасно старілися.

Згорталося листя на липах та кленах, посаджених на тому самому місці, де стояв будинок райкому комсомолу. До революції він належав багатому лихвареві, що успішно торгував білим хлібом, булочками та бубликами. Лихварева сім'я розважалася на другому поверсі, а внизу, в напівпідвалі, ковтали піт біля розжарених печей пекарі. В дні моєї юності в напівпідвалі, перетвореному на склад, райспоживспілка зберігала найдефіцитніші товари.

Мов біля дорогої могили, хилив я голову. Спогади заповнили мою уяву. Згадалось ще й те, як мене гнали з комсомолу. Поліна згадалась. Мов жива стояла перед очима дівчинка з великими очима, із хлоп'ячою зачіскою. В ті часи стрижене волосся сприймалося по-різному: несвідомі баби-лепетухи в слово «стрижені» вкладали найобразливіше для дівчат поняття, а ми, комсомольці, по стрижених зачісках розпізнавали дівчат-одномумців.

Саме тут, на цьому місці, у далекі роки зустрів я ту, що обдарувала мене найбільшим у світі багатством — синами-орлами, на довгі роки стала мені і матір'ю, й сестрою, єдиною людиною у світі, через яку я бачив цілий світ.

Поруч стояли Ярослав і Валентин. Вони мовчали. Лише поглядали на мене не то запитально, не то співчутливо. Вони здогадувались, чим саме цей клаптик землі мені дорогий і священний, відчували інтуїтивно, що це місце зв'язане з пам'яттю про матір, а тому не сміли розпитувати і скоро й самі поїнялися моїм почуттям.

Я розвіяв спогади. Не хотілося своєю тугою пригнічувати і без того травмованих хлоп'ят.

— Тут був наш райком комсомолу,— повідомив байдуже. І рушив далі. А вони ще з хвилию стояли на місці. Вони знали — тут дівчинкою працювала їхня мама. І це місце стало для них рідним і дорогим.

Ще якийсь час ми блукали по селищу. За тридцять з лишком літ, відколи я тут бував, видно, оновились не лише будинки, а й люди. Жодної знайомої людини я не зустрів. Ніби морський прибій розруйнував знайомий берег, переінакшив

усе по-своєму, і той, хто повертається туди в час затишшя, не впізнає знайомих місць, не зустрине й слідів того, що було вчора.

Над селищем моєї юності пронісся прибіій життя, геть порушив знайомий мені берег, невблаганний час переставив тут усе по-своєму, витіснивши геть не лише колишні дерева та будинки, а навіть тих, з ким проходили моє дитинство і юність.

Нашвидкуруч купили, що трапило на очі у продуктових крамницях, не затримуючись, повернулись до Ясного озера. Воно було таким, як і в давні роки. І воно вабило не лише мене, а й моїх хлоп'ят. Мабуть, у душі своїй люди все ж консерватори, бо хоч і прагнуть усе оновити, але шанують більше те, що було супутником і свідком їхнього життя.

У неділю для нас був улаштований «урядовий» прийом. Сам голова сільської Ради товариш Мокровусенко ще звечора попередив, що мусимо в нього гостювати. Особливо нічого, мовляв, не буде, але горілки та закуски вистачить. А головне, що дівчата зберуться з усього села найкращі й парубкам моїм не буде сумно...

Тепер у селі Протазя вже не взивали плаксієм і, видать, недаремно. Став він балакучим і жартівником неабияким, з отих, що коли ти позбавлений тонкого слуху, то й не збагнеш — жартує він чи говорить серйозно.

Мої парубки, слухаючи Протазя, переглядаються між собою, поглядають допитливо — не збагнуть: чи цей дядько без якоїсь клепки, чи, може, то по-сільському так і слід говорити. Протязь уголос вихваляв своїх дочок, які-то вони в нього чепурухи, та які рукодільниці, та що вже співучі, та й канарок не треба тримати в хаті, самі не сплять і батькові задрімати не дадуть.

— То ти нам віддай хоч одну співуху,— сміюся я.

— Тільки в обмін. Дай хоч одного парубка, то і всіх забірай, не пошкодую,— всерйоз згоджується Протазь.

Хлопці пересміюються. Таки збагнули, що голова жартівник, що жодному його слову не можна йняти віри, до кожного речення, до кожної його байки треба, як до потайного шифру, добирати свій ключ.

Неділя на селі завжди свято. І сонце по-іншому світить, і ліс стоїть урочисто-святковий, озеро дримає спокійно, теж відпочиває у неробочий день. Навіть комарів та мошкари гуде над вухом менше, а птахи клекочуть і виспівують старанніше й ніжніш. Над озером то тут, то там ще з ночі позасі-

дали вудильники. Хвиськають по озеру вудками, не спускають очей з поплавків. У риби теж вихідний день, вона не поспішає снідати. А може, й риба порозумнішала, не обдуриш її найпоживнішим черв'яком і найблискучішою блешнею.

Ми вудимо теж. Навіть мене, старого, хлопці розбудили на світанку, ткнули до рук ліщинове вудильно, наказали кидати подалі від берега, бо в озері таке підступне латаття, варт трохи загавитись, так і дивись зачепиш корневище.

Спочатку байдуже пасу білу з червоним корком на кінці пір'їнку, а потім, коли клюнуло і раз, і вдруге та нарешті потягло на дно, ожив у душі моїй затаєний з дитячих літ рибалка. Сіпнув вудильно, викинув на берег чималого окунця. Ото вже було торжество — Валентин прибіг перший, аж заплигав від захоплення; Максим не обійшовся без свого лукавого питання: «Ну що, батьку, видурив окунця на берег?» Навіть Олег з Ярославом і ті полишили мокнути у воді свої вудки, підбігли до гурту, на головатого окуниська дивились.

Видно, цього невдачу я вихопив із самого риб'ячого базару. І скоро по всьому підводному царству пройшла чутка, що на березі дуже агресивний рибалка об'явився, бо розбіглась уся риба по домівках, самі мальки гралися на дзеркально-спокійній гладі озера, дразнилися з рибалками. Не бралось більше і не клювало. Тільки Валентин ловив дрібні пліточки, а Максим наживлював їх та закидав на щуку. На загальний подив і неймовірну втіху рибалці, на живця взялася така моторна та баска щука, що ледве гуртом прибуксували її до берега. З півгодини скакала, вигинаючись, по траві, до води добиралася, не хотілося їй знайомитись з нашою кухнею. Та довелося...

За рибальством ми й незчулися, коли сонце вгору піднялось, пора обідня наступила, а до нашого табору прицугикав сам голова сільської Ради. Був він людиною досвідченою і передбачив, що ми забаримося біля риби.

Хлопці зустріли на цей раз Потазя приязно, пораділи його появі. Вже збагнули його характер жартівливий, а головне, їм хотілося похвалитись своїм уловом.

Протазь розмовляв із щукою так, ніби з нею був знайомий:

— Ага, стияло, то таки спіймалась? Відтанцювала рок-н-роли, безсоромнице, не заїдатимеш на смерть своїх ухажорів? Гарне щупеля, гарне, нічого не скажеш, це ж котрому пофортунило так, хлопці?

Мокровусенко вирядивсь сьогодні по-недільному, в сине гафі, видно, ще з давніх часів у скрині бережене, а чоботи — хромові, схожі на ті, в яких грузини на носках ходять. Біла

коленкорова сорочка якнайкраще пасує і до чобіт, і до галіфе. Сухе підборіддя старанно поголене.

Ми торгувалися — хто зостанеться на господарстві сторожем? Протазь швидко нас розсудив.

— Йдемо всі. А сторож біля дверей уже сидить.

Протазь недаремно був господарем у селі, він умів усе передбачити. Підійшовши до свого житла, ми роти роззявили з подиву. Біля дверей, прип'ятий на ланцюг, перелякано трусився і виляв хвостом худючий і довгий, як драбина, песюра.

— Нічого, нічого,— переконував голова,— то дарма, що він смирний та не гавкає, а своє діло знає. І злодії мого Керзона теж знають, у них неписана умова — він не займає їх, а вони його. За житло своє не турбуйтеся, все буде на місці, сільська Рада при активній допомозі мого Керзона гарантує повну недоторканість.

На мокровусенківському подвір'ї нас зустріла Протазієва дружина.

— Оце і є наша мама Васька,— урочисто-насмішкувато рекомендував свою дружину голова.

Васька, або Василина Федотівна, була повною протилежністю своєму чоловікові — він довгий, кощавий, а вона манюсінка, кругленька; здається, сантиметрів з п'ять урви їй зросту — і записуй до циркових ліліпутів. Та щойно тітонька Васька дзигною завертілася по подвір'ю, забулося те, що вона маленька на зріст.

Володіла вона якимось незвичайним чаром приворожувати до себе людей. На круглому ляльковому обличчі, облямованому білим пушистим волоссям, так щедро розсіялись бронзово-золотисті родимки, що аж хотілося їх здути, побачити, як вони спурхнуть з обличчя та посіються дрібним просом на землі. А променисті очі, молоді і добрі, дивились на весь світ зовсім по-дитячому. І носик, ледь підсмикнутий угору, так кумедно морщився, що яке б на душі в тебе не було горе чи сум який, відразу про все те забувалось. Ні, не можна було не посміхатися серцем Протазевій жінці.

— Заходьте, ось же, не соромтесь, дорогі гостоньки, не цурайтеся нашої хати,— голоском, не схожим на всі, чуті до цього, принаджувала вона до господи.

Тут і дочки Протазеві висипали з хати. Мені відразу здалося, що я вже їх десь бачив, тільки ніяк не міг пригадати де. І вже тільки коли підбігли ближче, схожі, як одна, лицем на матір, усміхнені, з ласкаво-променистими очима, чорноброві білявки, покроплені, котра густіше, котра менше, дрібним маком родимок, я мимоволі посміхнувся — та це ж матрьошки!

Більша, менша, ще менша, і ще, і зовсім маленька, геть тобі ображення таке, що вийняли їх одну з однієї, поставили уряд і наказали гостинно посміхатися та навперербій запрошувать до хати. І вдягнені були однаково — в широких, у тисячу збірок, спідницях та білих сорочках з вишитими рукавами. Тільки й дива, що мама Васька, яка мусила б бути найогряднішою серед них, була найменшою, зів'ялою, аж не вірилося, що це вона народила всіх цих високих, огрядненьких дівчат та молодичь.

Протазь, видно, привчившись адмініструвати у сільраді, порядкував вдома.

— Ану, канареечки, годі щебетати, подивіться, чи все там у вас до ладу. Столи накрили в саду, як я казав? Отож-о, на вас понадійся, а ви ще й лави не винесли, вас повна хата, здорова така дівота, а думати за вас повинен батько.

«Канарейки» защебетали навперербій, залилися веселим сміхом, забігали туди-сюди.

На привабний запах посунули до Протазієвого двору гості. Першим прибув Черевик з дружиною та красенем сином. Позаду рюмсала дівчинка-підліток. Видно, їй зовсім не хотілося йти будь до кого, хай навіть до самого сільського голови в гості. Невिбагливо виряджена у підсмікане спереду плаття, головиха притишено вичитувала капризулі:

— Похникай мені, похникай. Ще з такою дурепою в гості ходити!

— Та замовкни, жінко, люди слухають,— палав від сорому Черевик.

— Як же, я погана, а ти добрий. Люди добре знають...

Данило Іванович, щоб не роздмухувати сімейний інцидент, ще від хвіртки почав голосно вітатись. Розпитував, чи не заїли нас біля озера комарі та мошки. Ярополк відразу приєднався до моїх хлопців. Огрядна головиха при знайомстві з чоловічою силою стиснула мою руку, аж мимоволі подумалось: чи не штангістка Черевикова дружина?

— Лимпияда Сохронівна,— відрекомендувалась як годиться.

Прийшли Петро з Галею, а через хвилину вслід за ними й тітка Горпина, що розкудкудакалась на все подвір'я.

— Га, думали баба Горпина відстане? Еге, баба Горпина не така дурна, щоб сидіти вдома, коли пахне чаркою. Дразуйте, люди добрі, з недількою вас святою.

Жінки швидко приєдналися до Протазєвих матрешок, всі, окрім тітки Горпини, знайшли собі діло, а чоловіки топталися біля входу в сад, обмірковували важливу подію — впіймана

на Максимів гачок у Ясному озері шука наробила неабиякої сенсації серед нестерівців. Максим ніяковів, червонів та роблено посміхався, позирав у мій бік, не міг збагнути — висміюють його чи справді заздять його рибальському щастю?

До двору залетів табунець дівчат. Перед вела висока, струнка, по-міському причепурена, перетягнута в стані, немов оса, синьоока чорнобривка з розкішною каштаново-золотою зачіскою. Всі, хто був у дворі, мимоволі задивились на неї. Вона явно затьмарила своїх подруг незвичайною, незбагненною красою, посмішкою, що ледь теплилась у великих мінливих очах. Було таке враження, що поруч з нею нікого не було.

Я відразу здогадався, хто вона.

— Оксенева?

— Оксенева...

З гордо піднесеною головою, Настя йшла якимось визивно, велично. Вона знала ціну своїй красі і явно хизувалася нею.

— Здрастуйте, а чи приймете до гурту? — проспівала.

— А чому б то таких красунь і не приймати? — широко розкинув руки Протазь. — Хлопців у нас повний двір, а дівчат мало, заходьте, знайомтесь, тут є й свої, є й приїжджі, вибір багатий.

Крадькома позираючи на парубків, дівчата поважно пройшли до саду і швидко змішалися з чудовою Протазевою колекцією матрьошок.

Ще ніколи у моєму естві одноразово не зринало і не перепліталось стільки думок і почуттів, ніколи мене не охоплювало майже фізичне відчуття сучасного і минулого, ба навіть такого, що вже ледь пробивалося з дна пам'яті, ледь проглядалося, немов тинь у бездонному колодязі.

Мене оточували люди, по суті, незнайомі, навіть тітка Горпина і Протазь, хоч вони й були свідками мого дитинства та юності, жили в моїй душі такими, якими були в давно минулі дні. Всі інші в моє життя входили вперше. Сплівшись у чудовий віночок польових квітів, щебетали Протазеві доньки з своїми подружками. Кожна з дівчат була чимось відмітною, цвіла своїм цвітом і володіла одній їй притаманним чаром. І кожною, навіть усіма Протазевими матрьошками можна було залюбуватись. Та все ж Оксенева Настка була незрівнянною. Вже квіткою, ані польовою, ані луговою, ані садовою, її не назвеш. Зовні Настка схожа на батька, власне, тільки очима, бо були вони в неї такими, як і в Оксеня, коли тому сповнилось років з двадцять. А все її лице, матово-рожеве,

було неспокійне, щомиті мінилося, випромінювало якусь неземне піднесення й схвильованість. Час від часу вона якось по-своєму, граціозно хилила набік голову, зосереджено морщила високий, ідеально виточений лобик, з чого можна було здогадуватись, що в її голові жили не буденні думки, а вирувало глибоке, настирне бажання спізнати неспізнане, зрозуміти незрозуміле.

Краси Оксенева донька, справді, була неймовірної, незвичайної. Придеснянська природа могла пишатися, що в цих глухих місцях, від такого примітивного кореня розквітла отакої зваби дівчина, якою могли б захопитись найвитонченіші цінителі. А може, то чарчина зачарованої настойки, виробу мами Васьки, так возвеличила красу дівчини в моїй уяві?

Крадькома позираю на своїх хлоп'ят. По виразу їхніх облич, захоплених очей бачу — краса Оксеневої доньки теж їх і схвилювала, і приголомшила. Перед Ярославом холола непочата їжа, стояла непригублена чарка, погляд його горів сп'яніло, обличчя бліде, очі застигли, ніби він боявся, що ледь змигне ними — і те неземне видіння безжально розвіється.

Протазева мама Васька була мастачкою готувати сільські справи, та ще й з тією нестерівською щедрістю і розмахом, що ними в свій час, як пам'ятається мені з дитинства, обставлялися у нашому селі весільні бенкети та традиційні заговіння опісля й напередодні голодних постів. На широкі столи, розставлені в саду, мов з неба, пливли миски з малосольними огірочками, що слугували приправою до молоді смаженої картоплі з курятиною; купаючись у золотому розчині коров'ячого масла, парували налисники, вилежувались у сметані вареники, дивилися на всіх привабно, ніби ждали, що ми віддамо їм шану. І пірижки всякі тишили око, і киселі та узвари, пампушки з часником і без часнику, як на чий смак, а холодець такий, що хоч конем по ньому грай, а головне — деснянська риба — смажена, варена, парена і так — шматками. Не те що наїстися на день, а наситись на цілий місяць за Протазієвим столом було найлегшою справою. А невгамовна мама Васька ще й сплескувала тривожно в долоні, округлювала і до того круглі, ляльково-зачудовані очі і все жахалася:

— Люди добрі! Гостоньки дорогі! Та не ображайте ж господині, людоньки, та пробуйте ж і осьього, і ось цього. Не обсудьте мене, бідну, чим багата, тим і рада, як зуміла, так і подала. Може, воно і не смачне і нікудишне, але ж від широкого серця, від щедрої душі, ось пробуйте ж, ось закусуйте ж, гостоньки дорогі.

Протазій більш оптимістично і впевнено дивився на частування.

— А хай як хочуть, мамо, хоч їдять, хоч дивляться. Поїдять — спасибі, залишать — нам більше зостанеться, а самі не справимось — свиням віддамо, в нас ніщо не пропаде, хай так і знають. Тільки біля посуду так ходити, воно вже й нікуди, воно вже й не годиться... Та хто там буде п'яний? Як голова дозволяю сьогодні впитися, дружинників по селу розставлено, хто здумає хуліганити та розбишакувати — відразу дадуть лад, хоч витверезника у нас ще немає, але Десна близько, скупають на совість, найп'яніший відразу до тьми прийде...

Гості не прислухалися до молитовно-пісенних тривог господині, не зважали на адміністративно-батьківські погрози голови, бо говорилось усе те для годиться, як кажуть, для десерту та словесних приправ до столу. Пили повільно, їли статечно, не виказуючи пожадливості, гули, як бджоли, кожен намагався розповідати, слухати ні в кого не було охоти. Тільки дівчата шепотілись між собою, кидали зацікавлено-грайливі, насмішкувато-ласкаві погляди на парубків.

Олег ні на що не звертав уваги. Він людина статечна, одружена, хоч і нещасливо. Він уже розпізнав усі підводні течії в такому потаємному ділі, як взаємини з дівчатами, і тепер його ніхто не звабить, він не реагує на зазивні поблискування дівочих очей. Валентин теж основну увагу приділяв налисникам та вареникам, до яких мав посиленій нахил. Якось у хвилину відвертості він признався матері, що не дасть ніяким красуням, навіть таким, як Бріжжіт Бардо чи Софі Лорен, до двадцяти п'яти років звабити себе і полонити. Він і справді не звертав ніякісенької уваги на красунь, що перешіптувались та хихотіли поруч. Тільки Настку розглядав довше, ніж то було треба, але так просто, як розглядають витвір високого мистецтва.

Коли до Протазевого двору зайшли сільські красуні, я погрішив був думкою супроти друга юності. Подумалось — навмисне зібрав, щоб парубків моїх зачарувати. Але, як виявилось, дівчата були учасницями нестерівського самодіяльного ансамблю, який не одну премію і грамоту завоював і в районі, і в області. Не дівчат хотів Протазь показати, а їхнім мистецтвом потішити гостей.

— Дівчатонька-голуб'ятонька,— гукав до співачок Протазь,— ану ж бо звеселить пісенькою і старих, і молодих. Заспівайте, дівчатонька, цукерок, та ще й пряників не пошко-

дую, вшануйте громаду, недаремно ж: я вас кликав до такого добірного гурту...

Дівчата шепотілися, віднікувались для годиться, замовкли на якусь хвилину, а потім, немов з неба, полився чистий, децю по-хлоп'ячому грудний голос. В одну мить його оточили польові та лісові дзвіночки з дівочого хору.

Заспівувала Оксенева Настуся.

Непомітно навіть для самого себе я відокремивсь від гурту та заглибився у Протазів сад. Сад був чистий, але невеликий,— присадибна ділянка у голови була такою ж, як і в усіх колгоспників,— і швидко я опинився у кінці садиби, біля загорожі. Побачив знайомий ще з дитинства берег, лозняк, обкопаний довжелезною канавою з обох боків. Ранньої весни, долиною, де росла лоза, нуртувала грізна повінь, викручуючи бурчаки, зганяючи сюди з усіх усюд сміття та піну, приваблюючи на багату поживу зголоднілу за зиму рибу.

Немов під глухим склепінням, в саду борсалась журлива пісня. Знайома, не раз чула у виконанні найкращих хороших капел на концертах та по радіо. І разом з тим зовсім інша, ніби не людськими голосами покликана до життя. Вона здавалася мені піснею з глибини віків, з самої найпотаємнішої таємниці мого існування, не як мистецький витвір, а як прояв самого життя, що ніколи не починалось і ніколи не скінчиться. Не з Протазевого саду вона долітала, а з моєї молодості, з мого дитинства. Ніде і ніколи я не чув, щоб пісні звучали так, як вони вперше задзвеніли у моїй душі в часи далекої юності. Вони пробудили тоді в мені людину, відкрили дитині, яка жила до цього звичайним одвічним інстинктом, світ прекрасного, надзвичайного. До цього я жив підсвідомо, прекрасно знаючи, що можна робити і чого ні, обминав вогонь і воду, їв одні плоди і випльовував інші, йшов на руки до одних людей і, немов від змії, відповзав од інших, жив подібно до того, як живе всяке створіння. Пісня стала для мене тим першим покликком, була неймовірно могутнім відкриттям, що поступово переселило мене з світу тваринного у світ людський, у світ прекрасний і неповторний...

Пісня не лише вивела мене із світу напівсвідомого у світ краси, вона навчила радіти й страждати, глибоко відчувати любов і прихильність до людей добрих і рідних і глибоку неприязнь та настороженість до тих, хто злий серцем і підлий душею. Пісня поховала в мені назавше дитину і пробудила юнака, повела мене за собою з дому, покликала під вечорові зорі, у нічний шепіт і прохолоду, примусила серце битися

дзвінко, а кров пульсувати в бентежним шумуванням в ушах, навчила без причини печалитись і сумувати, радіти трепетно і трепетно — до болю — ждати чогось надзвичайного, чогось прекрасного, такого, що дається людині в житті тільки раз, за що людина, не задумуючись, може віддати усе — волю, силу, красу, здоров'я і навіть саме життя.

Повела мене пісня тоді з хати під зажурені тихі верби, над озеро Ясне, бадьорила мене, стомленого денною роботою, сповнювала непоборною силою, обнадіювала і кликала до чогось незбагненного, недосяжного — великого і прекрасного. З того почалося моє життя. З його радощами і болючими прикрощами, з усім тим, що поступово перетворює всесильного красеня юнака у згорблену, деформовану фізично, а інколи й духовно, шкапину.

Прислухаюсь до пісні в Протазієвім саду, а в голові проносяться дивовижні картини, оживають, немов чарами покликані з могил, давно забуті люди, чую неповторні, збережені ще чутким дитячим вухом звуки, вдихаю на повні груди пахощі, що вже давно відпахтіли і розвіялись незримим туманом по безмежних просторах казкових галактик.

Зашелестіли кущі смородини та порічок, рипучий голос тітки Горпини повернув мене од сну до життя.

— Скучився, видать, за рідною землею?

— Дивлюся на леваду та бурчак — такі ж, якими й колись були.

— А що ж би їх змінило? Весною воду гонить каламутну, лозу рве з корінням, село перерізає навпіл, без човна не втрапиш у поле. Буває, що помре хто в цей час неврочний, то човном небіжчика на кладовище везуть...

Тітка Горпина не помовчить ні хвилини. І за столом у Протазія — ми сиділи поруч — все бурмотіла та все скаржилась на щось. Я не дослухався, голоси молодші та бадьоріші її старечу мову заглушали. Тепер я чув її мову, а думки мої й уява від всього того, що тітка говорила, були далекими.

Я оглянув долину, до якої з усіх боків сповзали людські огороди, любувався берегом, трав'янистим, повним чудового цвіту, якого неможливо було охопити найпильнішим зором. Від буйного цвітіння все навколо вигравало казковими барвами. І зеленіло. Так зеленіло, що аж у роті гірчило. І всі ті барви доповнювались пахощами, сильними, невловимо ніжними, гостро-пряними та медово-гіркими, і звуками, неповторно загадковими й солодкими.

— Тепер тут гарно, цвіте та співає, краса така, що й не сказати. Все, як і колись, коли ще молоді були та дівували, ніщо

не змінилося, тільки ми постаріли, погорбилися та нікому не потрібними стали...

Тітка Горпина теж життєву правду бачить і, як видно, добре її розуміє. Не стільки вухом, як душею, я чую її слова, дивлюся уважніше на все те, що оточувало мене колись, і бачу, що все тут цвіте, як і цвіло, живе у траві, в воді і над водою, як і жило, гатки на канавках мостять, які колись мостили, тільки вже інші діди роблять тут одвічно привабну роботу.

За долиною, за густими лозами такий самий, як і цей, берег. До нього так само збігають городи, на межах ростуть ясени й липи, дуби й берези. Колись і наш берег прилягав неподалеку звідсіль до бурчака. Бурчак служив нашій сім'ї за копанку, де прали білизну і білили полотно. В кінці городу стояв дуб, тепер його не видно, а біля дуба — могутній, з любов'ю вирізаний найкращим у Нестерівці різьбярем хрест.

— Лиш гатку перейти та берегом, по стежці, то вийдеш за село, а там і до кладовища недалеко, — терницею старою щебече тітка Горпина біля вуха. — Ти хотів могилу батькову знайти? То, може, сходимо на яку часину, бо не знаю, коли ще виберу час...

Знаходимо ворітця потайні у Протазевій огорожі, відчиняємо обережно і виходимо за город. За нами женеться з саду пісня, таємнича, неземна.

— Співають, як у церкві — шамкотить тітка Горпина і закочує безбарвні очі. — Голосиста у Оксена дівка.

Тихо шелестіло листя верболозу; сичала під ногами гостролеза осока; щуча хлюпнуло, закрутивши смерчем воду; жабисько зелене витріщило очі; джмелі та бджоли дзвеніли біля квітів; бабка закостеніла на кінчику сухої лозини, розпустивши пергаментні крильця, схожа на маленький літачок початку аеронавтичної ери; мухи в парчево-зелених фартушках то падали на лепеху, то зривались у повітря, набридливо гули; пташа, сіреньке, миршаве, цівкає, не в силі звести голосу, переплигує з гілки на гілку, — у густій лозі воно як у себе вдома; качка кахкала тривожно, здичавівши з часу, коли вивела качат на воду, шелестіла в гущавині; у ніс шпигало випаром моченої деревини, пахло дикими травами і лозовою корою, — все те відразу поновило у пам'яті часи, коли малим, разом із батьком, тягав по цих канавах важку від твані та клубків водоростей кімлю, старанно вишукуючи в мулі та густій лепесі неповоротких карасів і швидких, як помах шаблі, щупачат.

Поперед мене не йде, а по-старечому важко суне тітка Горпина. Вона нагадує мені дивну птицю, що зветься в народі

лискою. Це і не качка, і не квочка, щось на взірець кентавра пташиного роду, бо тіло у неї качине, а до шиї приліпилась маленька куряча голова. Тітка Горпина виряджена в усе чорне, широка спідниця дзвоном спадає до самої землі, на голові чорний очіпок, а поверх цього накинута марлева хустина.

— Оце, Ільку, нарядилася в те, у чому покладуть у домовину,— не потайлась тітка,— провітрити вирішила, щоб не залежалось у скрині та цвіллю не взялося. Та й перед тобою показатись хотіла, бо, коли помру, ти ж не прийдеш ховати тітку.

Потойбічні інтереси тітки Горпини тісно переплітаються з земними, переселля у інший світ, видно, не дуже її турбує, вона й туди піде так, як оце прийшла сьогодні в гості до Протазя. За хвилину забула вже про заздалегідь приготоване вбрання, про Оксеневу дівку заговорила:

— Гарна дівка у Оксеня.

— Але щось, кажуть, ніби занадто бойова?

Тітка Горпина не заперечує:

— Може, й бойова, того не знаю, а тільки скажу, що про таку що завгодно плескатимуть... Знаю по собі...

Тітка Горпина казала правду. Її особиста доля була виправданням кожній дівці.

— Ого, я гарною була, коли в дівках ходила, кожному в очі краса моя впадала, билися за мене так, що й упаси боже...

Ті часи, коли тітка Горпина була дівчиною, мені ледь пам'ятаються. Казали всі, що була вона дуже красива. Немоз царівна з казки.

Я мимоволі заглянув у обличчя своєї тітки. Сухе, довгообразе, зморщене і почорніле, нічим, жодною рисочкою, жодним натяком воно не нагадувало тієї дівчини-красуні, яка в ті часи, коли доля дівчат цілком залежала од примх батьків, пішла супроти всього світу, навіть супроти самої церкви й бога. Тітка Горпина полюбила хлопця бідного, але найпершого в усій окрузі і ждати дозволу на шлюб від батьків та церковної освяти не стала.

Наречений її з війни не повернувся, а дитина таки знайшлась. Народилося воно в коморі, я чув, як воно там жалібно кричало, бачив, як його винесли, загорнуте в якийсь лахміття. Горпині дід та баба малого і не показали. Воно спочатку жалібно кричало, потім лише квиліло та нявчало, як кошеня, а за якийсь час затихло зовсім...

Тітка Горпина не скоро почала показуватись на люди, ходила чорна і тиха, як черниця, покриткою її звали в очі, а дід,

поки й жив, у її бік не глянув... Присудив дівчині гріх свій спокутувати, до смерті на найважчих роботах у хазяйстві гнутись, а про заміжжя наказав і думати...

Вже тільки після революції, коли діда не стало, а радянські закони вкоротили руки церкві, підвернувся тітці Горпині переспілий парубок Платон, отой самий одвічний «лежень», якого вона ошчасливила, хоч сама, видно, так свого щастя і не знайшла.

Ми йдемо побіля тинів вузьенькою, м'якою стежкою, розганяємо на всі боки зелених і сірих стрибунців, заглядаємо у ті часи, які давно минули, про які уже й не віриться, що вони були.

— Чиє дворище було, чи пам'ятаєш? — зупиняється раптом тітка Горпина.

Я відразу впізнав те місце, хоч і нелегко було впізнати. І дуба того вже немає, куди й дівся могутній дубовий хрест.

— Спиляв, собака, хреста, спиляв... Ледь садибу загарбав, відразу й спиляв.

Весела конячина, перериваючись, тягне рало — дерев'яна основа, дерев'яні чепіги, все дерев'яне, лише полиця викута сільським ковалем із шматка заліза. Та залізне чересло. За чепігами гнеться орач. Поривний вітер розчісує пишну бороду, кошлату, сіру, закидає аж до вух поруділі від люльки вуса, куйовдить апостольську чуприну. Дід босий, у сірій від поту полотняній сорочці, в домотканих, з овечої рудуватої вовни, штанях. Штани широкі, багаті, ноги у діда могутні, п'яти чорні, мов кінські копита, ступня довга, розплескана, під нігті набилось землі. А руки чіпкі, мозолячі, жилаві. Цих рук побоюється малолітній погонич, бо вони ласкавими і добрими бувають дуже рідко. Найчастіше боляче скубуть за вухо, особливо тоді, коли недбало б'єш поклони тому ласкавому діду-севи, що малюють на іконі. Мабуть, дідусь вимагає такої пошани й покори за те, що той бог такий схожий на нього.

Я назавжди запам'ятав свого дідуся. Був він мені за батька, бо батьків мого покоління викрала війна. Ретельно навчав мене життєвих мудрощів, навертав до праці, вчив шанувати і розуміти добро та ненавидіти зло. Що за характер був у мого дідуся, збагнути мені й досі важко. Запам'яталося, що якось після бурі він лазив на високий дуб з єдиною метою — посадовити на місце пташатко горлиці, яке випало з гнізда. Як я не молив, як не просив віддати мені пташа — не віддав. «Грішно бідну пташку мучити. Посадовимо у гніздо до матері — нехай росте!» Іншого разу, запам'яталося, дідусь одніс

з дому трійко, як на його погляд, зайвих котенят. У кицьки їх було четверо, одного залишили, щоб виростав молодий котик, а останніх дід викинув у саджавку. І притому не задумавсь, не завагався, ніби робив не знати яке добре діло. «Кішку тягнутимуть даремно і все одно пропадуть, бо на зиму малих ніхто не візьме. Краще сліпі нехай згинуть, аніж мучаться зрячі». І нарешті — історія з онуком, дитиною тітки Горпини.

Ми з дідом орали біля дому. Не пам'ятаю вже, в кого дідусь випросив коня, свого не було. Запамяталосся тільки — погоничем узяв мене. «Хай учиться, хай звикає до роботи, вже не малий, а батько ще хто зна, чи принесе з війни голову».

Орали довго, у мене, пам'ятаю, неймовірно боліли ноги, як зараз бачу і відчуваю ту оранку. Я зовсім зайвим був при тому, бо коник старанно дріботів ногами, натягав струною посторонки, пильнував борозни. Дід широкими грудьми налягав на плуга, помагаючи коневі, а я плентався збоку, помахував для годиться тоненькою лозинкою та покрикував: «Но, но, Сивко, щоб ти йому здох!»

Не помітив я тоді, звідкіля вони взялися. Втікали кудись поспішно і були люті, як осінні шершні. Нічого не щадили і не проминали на своєму шляху.

— Несе чорт деніку, — бубонів дідусь, спиняючи у борозні коника. Витер долонею мокрого лоба, недружелюбно поглядав на золотопогонників, що бігли рільєю.

Вони мовчки приступили до коня. Один потягнув за вуздечку, а другий чимось блискучим — чи то шаблею, чи клинком — перерубав посторонок. Другого не встиг перетяти, бо дід могутньою рукою, кощавою, з мозолями на долонях і густим сплетінням жил поверху, узяв грабіжника за груди.

— Не тронь! — прохрипів люто.

— З дороги, мужик! — намагались удвох відштовхнути діда.

Дід, як дуб, уріс у рілью, його так просто з неї не вивернути.

— Не дам!

— Уйди, бо буде смерть!

— Не лякай. Мужикові без худоби — та ж смерть.

Не збагну й досі, як усе сталось. Лише інстинктивно, дитячим чуттям розумів, що назріває страшне. І дико закричав, розпачливо, як кричать тільки перед лицем смерті. Помер не я, а мій дід. Розкривши на якусь мить повні сліз очі, я побачив дивного двоголового вершника. Втікали, вмостившись

удвох на спині стомленої конячини, золотопогонні грабіжники, втікали, щоб більше не повернутись. Дід розкинувся горілиць на чорній, паруючій ріллі, втупився скляними очима у високе синє небо. І вітер куйовдив йому бороду, мурашки бігали по крейдяно-білій щоці, а руки, великі мозоляві руки затиснули в могутній кулак землю, змішану з стернею, мокру від чогось липкого й густого. І тільки тоді, коли побачив, що то була кров, я зрозумів, що трапилось непоправне. Із диким зойком помчав до хати, поніс скаргу бабусі, ще смутно надіючись, що вона, добра і жаліслива, поправить те, що не піддається ніякому виправленню.

На кладовищі по-недільному святково. Весело граються у траві сонячні зайчики, на могилах квіти розгорілися жарко, розпахтілися на всю околицю. Доцвітають акації, закінчують розливати по світу свої незрівняні пахощі.

Тут панує лагідна прохолода, своя особлива, але не мильна тиша. Мовчазні тут лише хрести та дубові гострячки з п'ятикуттям зірок угорі. Все інше — живе і хвалить життя. Дзвенить святково метушлива бджолина рать, мушва гуде на осонні, коні-стрибунці заповзято чечечуть, а горобці і зовсім знахабніли — їм байдуже, що тут кладовище, місце людської скорботи й печалі. Вони зняли у верховітті старих груш та розлогих яблунь таке торжище та побоїще, що від їхнього цвірінчання, мабуть, і мерцям стає лячно.

Замовкли горобці — розговорилася тітка Горпина. Хтось сказав, що всі люди, скільки їх не є в світі, — філософи. І кожний у різний спосіб і по-різному висловлює свої погляди на життя. Найбільше, здається, зламано списів філософської думки над питанням: що таке життя та що таке смерть, і що є між ними спільного? Всі люди, скільки їх не жило на світі, так чи інакше доходили тієї філософської істини, що ці категорії нерозривні — смерті немає без життя, життя невідділиме од смерті. Філософи-книжники пишуть про це по-своєму, висловлюються категоріями, притаманними науковій мудрості, заплутуючи все так, що читач, особливо коли він малодосвідчений, вже ніколи не збагне — чи існує воно, те життя, а чи його взагалі немає, чи є на світі смерть, а чи то тільки наша уява вимудрувала таке кумедне поняття. Філософи нестерівські цю істину висловлюють значно простіше і переконливіше. Тітка Горпина мудрує:

— Ох-хо-хо. Лежать люди, лежать людоньки. Вже й належалися, вже й набридло їм тут валятися, а мусять. Всі тут будемо, тільки не разом, ніхто свого кінця наперед не знає.

Справді так — всі тут будемо, тільки не разом, бо коли б усі задумали одночасно переселитись під білі акації та розложисті груші, то хто ж тоді б їх переніс сюди, хто насипав би могили, квітів посадовив? Правду тітка Горпина каже, в усьому, навіть у цьому ділі, мусить бути порядок. Часи чорної віспи та страшних холер і чуми давно пройшли, тепер панують хвороби культурні, ввічливі, з увагою до побутових зручностей. Різноманіття гіпертоній та інфарктів, та ще ота проклятуща хвороба, якої й називати уголос не хочеться, чи мало їх чигає на людину?

— Хіба то Нестерівка? — вказує тітка Горпина рукою на село. — Ось вона — Нестерівка. Боженьку мій, кого тут тільки немає? Та все ж люди які, та все ж друзі дорогі, всі, всі тут. І ті, з ким у крем'яшки гралися, пасучи гусей, і ті, з ким веснянок у березі над бурчаком співали, з ким плигали через вогонь на Івана Купала. І парубки тут усі, ті, що вінки у купальський вечір віднімали у дівчат, — всі тут. Гай, гай, а скільки їх розкидало по світу, розмело, мов пух із осокура, затоптало у чужу ріллю — проростає, небораче, дивись на світ зеленими очима...

Намагаюся проникнути у тітчині думки. Не дуже щось вона киває на бога, не згадує ні раю, ні пекла, всі ті, хто тут ліг навечно, для неї зовсім як живі.

— О, вже возрадується мій братик дорогий, Захарочко наш, о, вже возвеселиться його душенька, синка рідного уздрівши...

— Тігонько, ви певні, що батько нас бачить?

— А то ж як! — відповідає тітка Горпина не задумуючись, ніби вона була на тому світі та знає до тонкощів тамтешні порядки. — Авжеж, що бачить і чує, тільки озватися не сміє, бо не велено...

— Хто ж їм забороняє?

— Про те не знаю, дитино моя.

Підсвідомо, видно, через нервові збудження, я розтирав долонею поросль на підборідді, мені здавалося, що вона враз виринула і перетворилась на дідівську бороду, було смішно, що мене, сивобородого, тітка взиває дитиною. Нервовий сміх стріпнув був мною, але я вчасно стримавсь, тітка й не помітила того, вела далі:

— А тільки мені здається, що і пекло, й рай — то вигадки попівські. Мало того пекла на землі, та ще й на тому світі щоб не дали спочити. Або й рай. Одвічні байдики та прогулянки в святому саду. Для себе той рай попи загарбали, а нашого брата — в пекло. Чи дитину народила котра не по батькушину-

му велінню — у пекло її, а чи на церкву карбованця не пожертвував — пекло й йому. А тому, хто краде, обдурює, на ближнього бреше, але церкві на руку щедро плює,— дивись, і рай уготований. Все то звичайнісінька брехня. Бо, як послухати того,— мені теж випадає пекло. А за віщо ж я його, те пекло, обживати мушу? Хіба я тут, на землі, намучилась не доста, чи панувала тут, чи відгулювалась, чи смачно з'їла, а чи солодко пила?..

— Значить, немає життя на тому світі? — штовхаю тітоньку Горпину на слизьке.

— Чому ж немає? Є. Хіба ж може отаке-о бути, щоб жила людина на світі, а тут її постигла смерть, закопали під цю березу, та як і не було. Бути такого не може. Кожна добра душа не зникає із землі безслідно. Як не яблункою, то грушею, чи вишнею, або ще чим гарним таким, пахучим, та зеленим, глянь — і проросте. Дивиться на білий світ, все бачить, чує й розуміє, шелестить вітрам настріч, в негоду плаче, радіє сонцю і підставляє чоло усім дощам. Аякже, зникати так за тьху ніщо не може, бо коли б отак зникало, то тоді б згинulo на землі і саме життя.

Я зітхнув. І не тому, що моя тітка така забобонна та філософію собі таку вигадала. Просто мені на хвилину стало заздрісно — може, тому, що ми стояли на кладовищі, в такому місці, де навіть найоптимістичніша людина не розведе в запалі суперечки про таємницю небуття. Я розумів — розвінчати в уяві тітки Горпینی ту релігію, яку вона викохала за довге життя у своїй душі,— неможливо, вона навіть задуматись над ефемерністю своєї філософії не захоче. Своїм твердим селянським розумом вона прийшла до власного розуміння безсмертя і повірила в нього. І живе собі спокійно, впевнено. По відношенню до неї я перебуваю у становищі не вигідному, бо знаю, переконаний у зовсім протилежному. Мій покійник батько, на жаль, не чує мене і не бачить, не читає моїх думок. Нічим себе він не виявить тут, серед цього щебету пташиного, комашиного дзвону, багатого цвітіння та іншого буйного життя. Без тітки Горпینی я не знайшов би й того місця, де лежать його нагомлені останки.

— Ось твій отець, ось його могила...

Я побожно схилию голову, даю волю своєму сумові.

— Ось пеньочок від хреста. А ось корч від калини. Посадила колись була. Козакові — калину... Від пня пагіння на могилці розрослося, веселить Захарову душу.

Тітка Горпина з осуджуючими нотами в голосі розповіла, що хрести на кладовищі під час війни поспилював старий Перемет та спалив у гробі.

— В усіх комини парували та курилися, а в нього аж полум'я з труби перло. Гріха не побоявся, паскуда. Тільки так ніщо не минає. Його ще доля покарає, ой, покарає...

Тітка Горпина переконана, що жодне добре і тим більш погане діло не забувається, ніщо безслідно не проходить. Чи ти сказав людині добре слово, чи шмат хліба голодному подав — усе те в чужому серці відкарбується добром. А коли деревце посадив весною — уже чиясь душа і потяглася до неба листям, росте собі та тішиться життям.

— Так, тітонько, багато душ людських можна весною насадити...

Тітка Горпина позирнула на мене зверхньо, як на дитину нерозумну.

— Деревце саме, без твоєї допомоги проросло. Коли схотіло, тоді й проросло. Хоч на камені, хоч на піску, чи в канаві де-небудь, або в гущавині, такій, що до сонця йому не пробитись. А ти його візьми й пересади. На гарному місці посадови, бо ж тобі видніш, ти хазяїн на землі. А воно, бач, сліпе, лиш народилось, немов дитя, нічого не збагне...

Повертаємося тією самою стежкою. Вже чути з Протазієвого саду п'яненко пісню, видно шиферну покрівлю серед яблунь головиної хати.

Минаємо Переметів город, де загубилася занедбана дідова могила.

— Кажі ж ти, коли воно народиться отаке нице та вреднюче до безміри. Його вже й бог і люди прокляли, а воно живе. А що добре — так, дивись, і впало. Але нічого — людські сльози і людська кривда ще йому на голову впадуть.

Тітка Горпина не називає імені свого кривдника, але я знаю, про кого мова.

— Нічого з ним не трапиться до самої смерті...

— Е, не кажи так, Ільку, — засяяла лицем тітка Горпина. Затиснула хустину на підборідді та ще енергійніше задріботіла стежкою. І знову на лиску, птаху дивовижну, стала схожа. — Кривду завжди правда карає. Споконвіку так було. Та чи треба ходити далеко. Мачуху свою, Лепестину, пригадай. Що вже я їй добра бажала. Одинокю вона була, бездомною, по людях все тинялася, притулку ніякого не мала. Ну, думаю, — із отакої дружина буде братові достойна, вона його і пожаліє, хворого, й догляне, і від лиха вбереже. А воно, ви-

явилось, таке ледащо, ні богу свічка ані чорту кочерга... Вона... вона й віку Захару вкоротила. Та що казати, ніби ти не знаєш... І хату, і обійстя — все за вітром пустила... Послухалась намови Переметової, а той, дідько лисий, їй і пораду дав, і жниха підкинув. Замемзила йому садиба наша, ненажері. А та й спродалась, у Кокомель заміж вилетіла. Такий там і заміж, не те що в церкві а чи у сільраді їх писали. П'яничка там жив один оглашений, прибрав до рук усі її капітали, все, що батько твій нажив, та й пропив собі потихеньку...

Тітка Горпина розповідає притишеним голосом, тривожно озираючись, ніби довіряє неймовірну таємницю.

— А коли війну підкинуло та горе до людей непрошене у гості завітало, коли ворота перед кожним розчинилися різні — в які ти підеш? — то він, п'янюга той із Кокомеля, першим у чужі ворота шмигнув, у поліцію поліз. Кажуть, таким запеклим став, що людям життя від нього не було, відомо вже, яка з п'яниці людина. Ні совісті у них, ні честі, він тебе і в добру годину обдурить і продасть, а що вже казати про лихі часи? Не одну душу запродав, не одна покотилася додолу голова. А Лепестинна чи не найперша...

В мене мороз бігав по спині. Я не знав нічого до цього часу про долю макухи. Багато горя вона мені завдала.

Але зла їй ніколи я не зичив. Як не було — своя... Просто — нерозумна, злаязика жінка, що з неї візьмеш, який рахунок їй пред'явиш...

— Проганяв її з дому щонаочі, бо ж дня не було такого, щоб не пив. То добрі люди її до хати впускали, не давали околіти зимою. Ну, а коли той дідько став поліцаєм та почав людей направо і наліво продавати, то людська ненависть не лише на нього, а й на неї упала. Перестали люди до хат своїх її впускати. «Йди, йди, — кажуть, — Лепестино, гніву на нас поліцаєвого не наводь». То поки тепло було — приймали її і куші, й стоги, й копиці, а як сніг випав та притиснули морози — замерзла, сердешна, в кісточку зледеніла, казали люди, що їй упізнати було важко, не людина, а шмат льоду, такою і в яму кинули, лежить десь мерзла, мо', ще їй досі не розтанула... Хоч і винна перед нами Лепестина, а коли подумать, то їй жаль сердешну, ніби вже й серця на неї не було... Отож живуть люди, не думаючи, творять зло, а потім отака розплата.

— Коли б фашисти не пішли війною...

— Тож і пішли. А чому, спитати нас з тобою? Бо достобіса людей нищих та безчесних розвелось, от і пішли. Коли б усі люди були чесні, коли б оглядалися та жили по правді, то ніяких воєн і ніяких прикростей на світі не було б...

Ми знову переходимо гатку. Лякаємо зелених щук у канаві, заганяємо в воду жаб, тривожимо качат у лепесі, здимаємо бджолиний рій та мушину завірюху, вдихаємо на повні груди аромат розжареної лози та болотних випарів.

Ні, незбагненна логіка в тітки Горпини, і філософія теж своя, доморошена, придатна лише, так би мовити, для власного користування і вжитку.

Відшукали у Протазевій загорожі потайні ворітця, злодійкувато прослизнули у садок гіллястий, та й пішли на людські голоси. Ніби ніде ми за час цей не були, нікуди й не ходили...

У Протазевому саду — як опісля Мамаєвого побоїща. Перевернуті лави й стільці, безладно розкиданий на столах напівпорожній посуд. За столами вже ні дівчат, ні парубків, тільки старші — Черевик з Протазем, та ще Петро біля них приростився. Головихи, немов посердилися, одна в кінці стола з одного боку, а друга — з іншого. А навпроти чоловіків молодиця літ так за сорок. Її, видно, недавно запросили до столу, і схоже, що на прикрість господині. Молодиця, біля якої, проявляючи гостинність, упадав Протазь, на перший погляд була особю мало приємною, чимось розгніваною чи, може, злою від природи.

— О, уже Фільку принесло, — спохмурніла тітка.

Я не встиг розпитати, хто ця набурмосена Філька, бо нас помітили господарі.

— Ось вона! А ми вже стривожились, — заспівала пташиною Васька.

— Вже дружинників збиравсь на розшук посилати, — озвався Протазь.

Філька не глянула в наш бік, сиділа біля столу, косувала у тарілку, ніби зважаючи — варто частуватися у цих людей чи ні.

— Філько, ось пий же та закусуй, — нетерпеливилось Протазеві, — а тоді вже й казатимеш про свої діла.

Видно, чарка звабила, а може, й смажені карасі спокусили непрощену гостю. Філька випила, закусувала з апетитом. Та все ж її обличчя як було холодним і непроникним, так і зосталося. Всім виглядом своїм Філька стверджувала — їсти й пити буду, але не думайте, що цим розжалобите, що так я й піймаюсь на цей гачок.

Черевик сидів збоку, тримав обома руками голову в руках, щось думав. Думала і його Олімпіада. Глянути збоку — полаялись люди. Метушилась зайве матінка Васька, перекочу-

валася з краю в край стола, тривожно світила наївно-ляльковими оченятами матрешки.

— Ось так, Філько, хай буде по-моєму. Спочатку поїж, а вже потім і кажи, що тебе у недільний день до голови пригнало...

Філька креснула на господаря недобрим оком, так, ніби він їй не чарку підсовував до рук, а доказував замашного кия.

— Прийшла спитати, чи довго хлопець мій у тюрмі гнитиме.

Протазь мимоволі зиркнув на Черевика. Той сидів непорушно у позі п'яного чи важко ображеного.

— Я, Філько, тюрмам нікоторий не указ...

— А то який чорт ними править? Ви посадовили — ви й випускайте...

Філька сердито розправлялася з карасями. Хижа зиркнула по столу, рішуче підсунула до себе макітру.

— Ти їж, Філько, а потім уже й полаємось...

— Як стій та бач схопили хлопця, а я страждати мушу.

— Бо заробив. Не раз усовіщали твого парубка, я сам його скільки попереджав. Ти, Філько, малограмотна, Сервантеса не читала, письменник такий був. «Дон-Кіхота» написав, може, чула? А той Сервантес колись казав: «Є такі речі, що нам вони не коштують нічого, а люди цінують їх найбільш за все у світі». Що ж то воно таке, як ти думаєш? Ввічливість, Філько, пошана, добропорядність. А що про твого сина скажеш? Хуліганом він у тебе виріс, грубіяном та розбишакою...

— Бандюга, та й годі,— похмуро озвався Черевик.

— І до банди йому недалеко,— згодився Протазь.— Простили йому і раз, і вдруге. Але опісля того, як у клубі п'яний людей почав бити та на голову колгоспу з ножом налетів,— тут уже ніхто не міг стерпіти...

Філька рішуче відсунула макітру з налисниками, витерла пальцями масні великі губи, прожовуючи, заперечила Протазію:

— На суді того не ствердили...

— Боятися люди його... Від хулігана всього можна ждати...

— А я взяв та й ствердив,— визивно кинув Черевик.

— Ствердили ж...— зашпилила губи Філька.— Бодай і вам того діждати, бодай і ваш м'ясистий не минув того.

Підхопилась головиха. Очі у неї, як у kota, позеленіли, а пальці скрючилились, аж ніби гострі пазурі з них показалися.

— Ах ти, шлюхо всесвітня, паскудо, ти смієш мого рівняти до свого Самосія?

Черевик, не втримавшись, угатив по столу кулачищем.

— Замовкни, жінко! Щоб не чув твого писку!

Оглядна Черевичиха в одну мить вибризула всю отруту з очей на чоловіка.

— А тобі хто дорожчий — оця шваль, міль оця безкрила чи рідна жінка? Чого витріщивсь?

— Тихше ти, он люди чують...

— Хай чують, нехай знають, який у мене чоловік...

Я був радий, що тут не було моїх хлоп'ят, що молодь подалася з двору. В одну мить зняло весь хміль із Черевика, він ладен був крізь землю провалитись. Філька пішла з Протазевого двору люта, мов фурія, клянучи весь рід Протазів та Черевиків так, ніби її тут щойно обварили окропом, а не пригощали, як годиться по сільському етикету.

— З'їли мою дитину, сплавили з села, бодай вам радості не знати, бодай з очей ваших сльози не висихали так, як не усихають з моїх...

Протазь хнюпився, люто шкріб за вухом. Черевик намагався вгамувати свою невитриману дружину, а тітка Васька зчепірила руки, боязко втягувала голову в плечі — Фільчині прокльони били її важким молотом.

Тітка Горпина бурмотіла безбарвним голосом:

— Отож-то. Нагуляла дитину, то вже хоч лад якийсь йому дай. А то вигодувала бузувіра, що все село стогнало. Що крав, то вже й не біда, а то бійки розвів. А тепер кляне людей, що й винні ті, на кого з ножем кидався. Ох, молодь пішла тепер...

Філька зіпсувала всім святковий настрій, гості трохи посиділи, а потім почали розходитись.

Першими подались Черевики. Попереду вона — сердита, як тигриця. Данило Іванович лише винувато посміхнувся, розвів руками — бачили, мовляв, усе, люди добрі.

— Кажі ж, буває, що зійдеться отака пара. Він — золота людина, душа така, що з свічкою удень пошукати, а вона... Тьху на твою голову, тільки й того, що головиха. Хоч би людей чужих посоромилась... — бурчала тітка Горпина вслід Черевикам.

Протазь намагався підтасувати цей випадок під якийсь факт, вичитаний з книг. Молодець, Протазь. В дитинстві сльози не дали начитатись, то хоч тепер, на старість, надолужує.

Додому мене проводжав Данило Іванович Черевик. Він, видно, остаточно розбив горшка із своєю Прозерпіною; йому було дуже незручно перед нами, так, ніби його обплювали.

Напочатку не в'язалася розмова, бо думки Черевикові вертілися біля домашніх чвар, а я, сконфужений тим, що мимоволі став свідком його сімейної таємниці, теж ніяк не міг оговтатись та повести невимушену балачку. Та ось завели мову про погоду. Про ту чудову літню погоду, якої так довго ждалося, а вона минає так швидко, що, коли ловити лиш гав, то не те що своєчасно не впорашся в лузі та в полі, а не встигнеш як слід і спину погріти, налюбуватися красою й чарами природи, які даються на такий короткий час. Потім мова перекинулася на косовицю, і з обох нас само собою спало недавнє збентеження. Наступна косовиця непокоїла Черевика своєю практичною стороною, а в мені, колишньому косареві, вона оживила романтичні спогади, трепетне бажання хоч на хвилину все те пережити знову.

З косовиці переплигуємо на інше. На косарів, що косами махають з ранку до вечора.

— Тепер любителів рвати пупа знайдеш рідко. Косарками травичку косим, а грабарками згрібаєм. Тільки біля Ясного озера пускаємо коси, бо місця закущені, переплетені ожинням, косарки там не пустиш...

— Розкорчувати треба, вирівнять площу...

Черевик, немов дитині, мені пояснює, бо я справді уявляю собі проблему цю досить наївно.

— Розкорчувать не штука, але ж повинь тоді геть усе збриє, перетворить на пляж. А за колгоспом закріплено там гектарів з триста. Навпаки, насаджуємо лозу; зміцнюємо ґрунт, щоб не поплив наш сінокіс за водою.

— Словом, ще є де косою погуляти? — зводжу розмову на жарт.

— Щороку маси на прорив підіймаємо.

— Схоже, що втікають з Нестерівки косарі?..

— А що їм тут робити?..

З розмови вияснюється, що погляди Оксеня й Черевика діаметрально протилежні. Оксень дітей своїх із дому випускати не хоче, при хаті тримав би задля власної користі, а Черевик не журиться тим, що молодь іде з села. Вже не пам'ятаю, чи то читав десь, а чи від голів колгоспів чув, що молодь треба прив'язувати до колгоспу, не випускати у широкий світ. Виходить, що виїзд молодих з села — то гріх смертельний. А Черевик за благо те вважає.

— Чи я знаю, де знайти для всіх роботу? Може, там, у степу чи в Сибіру далекім, де земля неміряна-неходжена, воно її так, а в нашій Нестерівці, на Поліссі, зовсім інше. Зростає щорічно молоде покоління, а клин колгоспний не росте. Та

до того ж і обмаль у нас землі. Оремо й сіємо, збираємо й молотимо машинами, на фермах техніка теж дорогу собі пробиває, потреба в робочій силі скорочується, а молоді що робити? Хай ідуть до міста, на будови, хай цілинні землі заселяють. Ми в себе нікого не тримаємо, охоче даємо в життя путівку.

Як кажуть, вік живи, вік учись. Мені чомусь здавалось, що людських резервів у нас нестало, що не лише у мене на заводі кадри стали проблемою, а і в селі. Не раз чув нарікання, що в той час, коли рук робочих не вистачає, є чимало молодих, що байдики, своїм батькам на сором, б'ють. А виходить, є категорія людей, які не знаходять для своїх рук діла,— у колгоспі робити нічого, а в місто їх не пускають. Заговорив про Оксеневу дівчину.

— Розумна дівчина, і двір тісний їй у Оксеня, та й поросята, видать, набридли...

Черевик забувся про сварку з дружиною, він знову був нестерівським колгоспним головою, людиною, яка все тут бачить, за все боліє і відповідає. Його тривожило майбутнє колгоспної молоді. Кожної весни школа випускає чудових, романтично-піднесених, повних устремлінь і надій юнаків і дівчат. Кидаються вони в усі боки, тримають екзамени, б'ються, як риба об лід, і, як правило, застаються вдома. Рвуться до світла — вчитися де завгодно: на стаціонарі, вечором, заочно, але вчитися, працювати і вчитися. Їм відомо, що лікар чи інженер заробляє значно менше, ніж кваліфікований слюсар або токар, але їх те не зупиняє. Не гроші їм потрібні, їм потрібні знання, гордість людська, висока. В Нестерівці, на жаль, інститутів немає, роботи належної не вистачає теж, а недільники та суботники по збору кукурудзи а чи помідорів для них несерйозне, дріб'язкове діло.

— Може, я і помиляюсь,— роздумує Черевик,— але щось тут не так. Подумати треба тим людям, що людськими резервами піклуються. Треба все це так розпланувати, щоб молодій зміні відразу діло в руки давалось, чи то в науку їх, чи на будівництво, чи, може, на освоєння нових земель. Комсомольськ-на-Амурі в свій час комсомольці заснували? Так то ж коли було, а сьогодні ще й не такі діла творити можна.

Свої роздуми Черевик закінчує категоричним висновком:

— Поки не розставимо людей так, щоб кожний робив своє діло, про той порядок, якого ми прагнемо і про який так любимо говорити,— не варто й думати. Порядки наводяться трудом, а не безділлям...

Розступилися дерева, заясніло озеро, наше житло засміялося назустріч. Сміх виприснув молодими голосами, на березі Ясного було людно.

Черевик спинився.

— От ви і вдома. А я повернуся — справи є.

— Що ж, нічого не вдієш, коли діла, то діла, я людини ділова, знаю, що це значить. Спасибі, що провели, Даниле Івановичу, подібні прояви душевні треба якнайвище шанувати.

— Вже, будь ласка, вибачте... — зам'явся наостанку голова.

— Та що ви... Так гарно посиділи, погомоніли...

— Я про свою дружину... Невитримана вона.

Що скажеш чоловікові, та ще про його рідну дружину? Похвалиш її, скажеш, що, мовляв, так і треба, що її поведінка відповідає всім нормам і так далі, а він сам людина мудра, все знає і все бачить. Соромно йому за дружину, а сам винен, не тримає у їжакових рукавицях, не виховував, коли була молодшою...

Черевик, мабуть, прочитав мої думки, бо повернувся та почав пояснювати:

— Воно, звичайно, моя в тому вина. Жінка — то дзеркало, в якому бачиш чоловіка. І навпаки. Але повірите, Ілля Захаровичу, не знаю, як вам все це й пояснити. Такий характер у людини, хоч убий її, хоч три дні умовляй, все одно не переконаєш. Вона вже наперед вирішила, що саме так, як вона думає, мусить усе бути — і не інакше.

— Пощастило вам у житті...

— Пощастило, — зітхнув Данило Іванович. — З самого початку пощастило. Коли почалась війна, мені сповнилось сімнадцять, у десятій клас перейшов. В армію не трапив, треба ж статися такому — апендицит оперував, та невдало, у ліжку й захопила мене окупація. Зрозуміла річ, що в Німеччину почали тягнути. Лише одружених, мерзотники, не турбували. То батьки й настояли. Моя жила через вулицю, ледь шістнадцять їй сповнилось, теж до Німеччини йти не хотіла. Обкрутили нас, немов двох котів, кинули в один мішок. Вона мені була потрібна, як п'яте колесо до воза, а я їй — теж. Більше року ми лише перед людьми були подружжям.

Слухав мовчки, збагнувши, що переді мною розкривається, як відгук страшних років, ще одна трагедія.

— Згодом почали ловити всіх бездітних. Батьки моєї молоді у плач та в крик з претензією до зятя...

Черевик із внутрішнім гуморком, трохи соромлячись, розповідає історію свого одруження, історію появи свого первістка

Ярополка. Коли він народився, то батько був у партизанах. А додому повернувся — радість яка! Через сина й з Олімпіадою зріднився, а тут знову в армію пішов, до Перемоги воював; коли додому повернувся, то син уже бігав. А про що міг мріяти солдат?

— Он яка в мене молодиця. А дітей жалко, чудові у нас діти, задля них, можна сказати, й терплю... Так що, як хочете, Ілля Захаровичу, осуджуйте чи співчуйте...

Розстались ми з Данилом Івановичем дружньо, тепло. Буває, що ледь познайомишся з людиною, зустрінешся з нею раз, удруге, і вже вона ввійшла у твоє життя. Володів чимось таким добрим та сердечним і нестерівський голова. В усякому разі, я був дуже радий, що зустрів на своєму шляху таку людину.

Біля Ясного озера розгорілися спортивні змагання. Від осокура до осокура переpleялася волейбольна сітка, над нею то злітав, то стрімко падав донизу погашений могутнім ударом м'яч. Зривався сміх і тут же обривався, немов його теж хтось гасив навмисне.

Змагалися дівчата з хлопцями. Дівоча команда майже повністю складалась з Мокровусенкових матрешок. Вистроївшись шахматкою, вони ще більше нагадували ляльок: маленька, трохи більша, ще більша і зовсім маленька. Протазеві дочки азартно і успішно відбивали з своєї половини м'яч.

Проти дівчат виступали мої парубки, Ярополк, Петро та кілька сільських хлопців. Диригував усією грою на хлоп'ячій стороні Максим. Валентин грав мовчки, зосереджено; завдячуючи високому зросту, він час від часу демонстрував, як пишуть спортивні оглядачі, завидну плугучість, підступно бив на сторону супротивника. Та кожного разу м'яч знаходив серед дівчат наймініатюрнішу з Протазевих доньок і легко, на диво м'яко злітав свічкою вгору, повисав над найогряднішою з сестер, а вона люто й небезпечно атакувала хлоп'ячу сторону. Підступні удари успішно глушив Олег. На перший погляд він грав не те що в'яло, а навіть байдуже, неохоче, але м'ячів, головним чином найнебезпечніших, не пропускав. Серед гравців я не побачив Ярослава та Оксеневої красуні.

Мені було важко визначити те почуття, що закралось у душу. Я здогадався — заповнить Оксенева дівчина мого невгамовного і неурівноваженого шукача романтики. Така дівчина не могла його не захопити. Вона весь час стояла в моїх очах, не виходила з думок. Було і приємно, що таке дівча

горнеться до мого сина, і разом з тим закрадалася в серце незрозуміла мені самому тривога. З оповіді Оксеневої про неї я мимоволі створив в уяві образ Насті, зовсім не такої, яку зустрів сьогодні. Все мені ввижалося — у прекрасну, високохудожню обгортку запакували внутрішню убогість, обмеженість і посередність.

Біля нашого табору самими очима вели розмову Настя і Ярослав. Вона схилилась на саморобний, закопаний у землю стіл під густим дубом, а він розсівся навпроти. Очі в очі, погляд у погляд. Навіть не відразу мене помітили. Їхня мовчазна розмова була настільки красномовною, що мимоволі згадалась власна юність, пережиті почуття. І я в свій час умів так розмовляти...

Було це тоді, коли Поліна розпакувала свої пожитки вбогі та назавжди поселилась у моїй норі. До того у нас розмов було — не переслухати всіх та й не пригадати. І про те, що в світі діється, особливо про небезпеку фашистського режиму, про користь науки, про боротьбу з релігійним дурманом, про світле майбутнє, яке бачилось нам дуже близьким, рукою було до нього подати...

Пам'ятаю, спільними зусиллями спорожнили лозяну корзину, жакетку та витерте пальтечко вивісили на стіну, оббиту старими афішами. Потім посідали ось так, як вони, біля столу, задивилися одне одному в очі. Годину дивилися і другу. І ні слова, ні півслова. Розмовляли самими очима, бо в таких випадках слова безсилі висловити те, про що розкажуть очі. Все життя ми розуміли одне одного з першого погляду, нам не треба було слів там, де говорили очі.

Зупинившись збоку, я думав, не зважаючись порушити їхню розмову. Ярослава знав, як самого себе, але дівчина, що так серйозно вступала у його життя, була для мене відкриттям. До сьогодні її не бачив, до вчорашнього дня навіть не запідозрював, що вона існує на світі. Тому й стала вона для мене проблемою, загадкою. І хто зна, як розв'яжеться ця проблема, як ця загадка буде розгадана моїм сином. Зітхнув мимоволі — тепер сам мусив вирішувати такі питання. У Поліни на ці речі був значно проникливіший погляд.

Настка видавалась мені чимось неземним. Краси такої, хоч і прожив уже вік, здається, в житті не бачив. Вираз синіх, аж зелених очей, ледь-ледь розкосих і глибоких, був неповторний. А може, навчилась так собою володіти? Буде біда, коли потрапили на артистку; коли вона грає так зараз, то що ж буде, як на ноги стане? Подібне мистецтво холодного розраунку плюс краса фізична не віщували її судженому великого

щастя. Внутрішньо був переконаний, що Ярославові пощастило б, коли б ця дівчина пройшла повз нього стороною.

Але серце віщувало — не пройде. Коли наблизився до них та наштотхнувся на розгублено-відчужений погляд сина, то побачив, що для нього не існує в світі більш нічого, окрім неї, що настав отой критичний момент, який у житті юнака завжди є поворотним.

— Чому не граєте? — запитую для годиться.

— Черги ждем,— байдуже відповів син. І при тому зиркнув таємничим поглядом на свою подругу. Я зрозумів — вони знайшли свою небагатослівну мову. Для мене Ярославові слова значили одно, а для Насті зовсім інше. Вона осміхнулась самими очима, ледь схитнула головою, прикрила віями палахкотючий погляд — вони були вдоволені, що зуміли так просто обдурити батька.

— Пішли,— поспішно став на ноги Ярослав.

І, не глянувши у мій бік, відразу зникли. Та волейбол їх зовсім не цікавив. Вони не чули ні захопленого крику уболівальників, ні пташиних голосів, не бачили ані неба синього, ані озера Ясного, лиш дивились одне на одного, дослухались перестуку своїх сердець.

Я був стривожений, як кожний батько. У всякій дівчині, яка наближалася до моїх синів, підсвідомо бачив Інгу. Ех, Інга, Інга...

Інга з'явилась несподівано й неждано. Як сніг улітку, як грім з ясного неба. Я бачив, як мучиться й переживає син. До кохання додалося ще й почуття приниження, незаслуженої образи з боку найближчої, найдорожчої людини. Адже у нього теж було так, як у нас з Поліною, як у Ярослава з донькою Оксеня. Він теж у свій час користувався з Інгою кодом безсловесної розмови, він теж був щасливий, як тільки може бути щасливою людиною його віку, знайшовши ту, що судилася на все життя.

Олег вважав, що його особисте щастя розбилося, як деревня амфора, якої вже ні час, ні майстерність реставраторів не зліплять. Переживання од розриву з дружиною подвоїлось зі смертю матері. Але смерть матері і послабила трагедію.

З тиждень прожили ми на березі Ясного озера. Встигли обнишпорити всі луки, діброви, оглянути село, промірять глибину Десни й озер та лугових річок. Я зустрів своїх знайомих,— їх уже небагато зосталось у Нестерівці,— заприятелював з багатьма людьми. Мої хлоп'ята відчували себе, як відчуває всяк, хто потрапив у рідну стихію, знайшли собі і

друзів, і заняття. Олег, на просьбу Черевика, часто бував у колгоспних будівельників. З ним радились. А він, хоч будував міські, зовсім інших форм і масштабів споруди, відразу збагнув, що треба від нього тутешнім майстрам.

Ярослав швидко прижився серед колгоспних спортсменів, грав у футбол і організовував запливи на Ясному, тренував силачів і влаштовував змагання. Максим зачастив у сільську лікарню, його теж визнали за спеціаліста, а він усім, що знав, щедро ділився з новими друзями.

Лише Валентин не відступав од батька. Удвох із ним поновили дідову та бабину могилу. Їздили до міста замовляти надгробні плити, хай на дідовій могилі лежить пам'ятна ознака. Може, в майбутньому не одне покоління Дубогаїв завітає у Нестерівку, щоб схилити голову перед тим предком, який першим бився за нове життя й нову епоху.

У нас з Валентином тепер розмови вертілися біля одної теми: куди податися, на який шлях стати Валентинові?

— А може, на відділ електроніки? — запитував сам у себе наш абітурієнт.

— А чого ж, — погоджувався я. — Професія перспективна.

Валентин довго дививсь у землю, думав.

— І радіотехнічний нічого...

— І то цікава галузь, — згоджувався я.

— А може...

Десятки цих «може» поставали за день перед хлопцем. Г'юдинами сидів він над довідником для вступаючих у вузи. І, зітхнувши, відкладав убік.

— Ну, що? — цікавився Максим.

— Ніщо...

— Рушай у медицину.

— Досить одного ескулапа...

— «Не впевнений, не обганяй...»

— «Не перескочив, не кажи гоп...»

Смішні вони, ці юні Дубогаї. Ледь зібралися, ледь завели розмову, так і погиркались. А спробуй на котрогось напосістися батькові — відразу запрацює машина у зворотний бік, захищатимуть один одного до переможного кінця. Нашкодять, а хто — ніколи правди не доб'єшся. Їх четверо, а шкоду в домі зробив хтось невідомий.

Олег сумував за Інгою. Це було його найболючіше, найвразливіше місце. Але це не рятувало його від кепкування та «купівлі». Тільки інтимна сторона його життя залишалася недоторканою — хлопці вміли бути, коли треба, тактовними.

І ось вона з'явилась. Ніби для того, щоб перевірити — чи пам'ятає її.

Повечерявши, ми сперечалися, розсівшись біля своєї «хати», про те, кому йти до озера мити посуд. Вартовим у цей день був Максим, але у нашого Максима на такі речі дуже коротка пам'ять. Він завжди намагавсь доказати, що вартував учора, а сьогодні вартує хтось інший. Валентин таких жартів не любив, сердився. Він набрав повні легені повітря, щоб почати нову тираду, як раптом завмер, дивлячись на стежку, що вела з Нестерівки до нашого житла. У його погляді — і подив, і радість, і навіть щось схоже на страх.

— Сьогодні я не митиму посуду, і ти, Максиме, теж, — сказав він урочисто. — Посуд митиме... Інга!

Олег, мов на сигнал тривоги, рвучко підняв голову, докірливо глянув на брата.

Всі ми дивились на стежину. Дорогою поспішала молода жінка з невеличкою валізкою в руках, з червоним, лискучим плащем, перекинутим через руку, у якійсь чудернацькій шапці. Йшла розмашистим кроком, волосся розтріпалося, металося на вітрі.

— Вона... — ствердив розчаровано Максим.

— Авжеж, Інга! — переможно гукнув Ярослав.

Олег зблід, обм'як, опустил очі в землю. Він явно був уражений. І ще не знав — чи радіти появі дружини, чи готуватись до найгіршого. У мене заніло біля серця, бо знав — цей візит нічого доброго не несе.

Ніхто не кинувсь їй назустріч. Не змовляючись, всі відвернулись, кожен знайшов собі заняття. Максим почав збирати у кошик ложки й тарілки, згадав, що вартує таки він. Валентин гортав довідника, Ярослав старанно шнурував свої кеди — скоро почнуться тренування, а Олег, похнюпившись, колупав дубцем землю.

Я дивився на озеро. Воно налилося вечоровою синявою, спохмурніло, стало ще величнішим і ширшим, ніж було.

— День добрий, люди! — бадьоро привіталася Інга. В голосі мимовільно прорвались нотки невпевненості та вини перед цими людьми.

— Здрастуй, Інго! — відповів я за всіх.

— Не ждали?

— Коли сказати правду...

— Знаю!

Вона приступила до Олега, запустила п'ятірню в його чуприну. Хлопець мерзлякувато втягнув голову.

— Олечко...

— Ти ж як знайшла? — запитав я, щоб розвіяти непевність.

Інга кинула свої речі, ступила мені назустріч, поривно поклала руки на плечі, лицем уткнулася в груди, захникала.

— Таке горе... Чи можна в це повірити? Я так її любила...

Олег поривно став на ноги. Але мовчав.

— Прочитала в газеті... А коли дзвонив Олег... дурна, не збагнула, що таким не жартують...

Прояснилося обличчя у Олега. Заморгав часто-часто віями Ярослав, Валентин відклав убік книжку. В мене теж від серця трохи одлягло.

— Ну досить, досить... Не повернеш... Годі сліз.

Інга витирала долоньками змокрілі щоки, вона й справді була пригнічена й нещасна. І від того стала знову своєю, забулися усі незгоди, всі її вибрики.

— Їсти хочеш? Стомилась, певно...

Вона заревіла по-дитячому, впавши Олегові на груди. І той відтанув, почав вуркотіти про щось, відоме лиш їм двом, відкинув з лиця розсинане волосся.

Ми рушили на берег. В озері, на самому дні, паленіла заграда, глибока-глибока і дуже далека. Вона то застигала, як у дзеркалі, то оживала, хиталась, мінилась. То риба, починаючи вечорові гульбища, порушувала озерову гладь, розмивала вечірню заграву.

Тільки здершись на вершину років, легше оглянутись навколо, побачити те, чого не видно в молодому віці, збагнути те, чого юний розум не хоче бачити.

Взаємовідносини між чоловіком і жінкою з одвічних часів глибоко романтичні. Можливо, у часи, коли старшинствувала жінка, було трохи простіше, може, менше було конфліктів та трагедій, але хто про те може розповісти? Хто посвідчить, скільки протягом цієї так званої пори матриархату було найрізноманітніших конфліктів, що, напевно, вирішувались і гостримі зубами, і кам'яною зброєю?

Канули у вічність патріархальний і феодальний побут, а за ними й капіталістичний. Тільки пісні та свідчення письменників донесли до наших днів всю неповторність людських взаємовідносин.

Любов двох людей — найвищий дар природи, вище за нього вже нічого, певно, не назвеш. Хіба що саме життя.

Природа всесильна, всемогутня, всевладна і всемудра. Вона подарувала людині величні й могутні почуття, потребу відшукати саме ту людину, яка б доповнила тебе, звеличила,

опшасливила і збагатила. Пошуки судженого а чи судженої — то не проста, не випадкова річ.

Трагедії людей класового суспільства ґрунтуються на тому, що там головну роль відіграє не любов, а меркантильний інтерес. Хлопець брав нелюбу дівчину, але за нею приводив до двору коненят і овечат, дівчина йшла за осоружного, але в багатий дім, де їй гарантувалось бути господинею.

Я розумів трагедію Горпини, та не міг збагнути драми Інги і Олега.

Вони любили одне одного. Інакше Олег на все б махнув рукою, не мучився б і не йшов до неї на перший поклик. Він взагалі був гордий і тільки в даній ситуації втрачав самолюбство, ставав на шлях принизливого примирення. Вона теж не була до нього байдужою, коли не сказати більше, бо теж у вирішальну хвилину прибігала з каяттям, клялась, що трапилось непорозуміння, запевняла, що воно буде останнім.

Минали дні, і все починалося спочатку. Вони не могли розлучитись, але не вмiли й жити разом.

Інга розшукала чоловіка за тридев'ять земель; в такій глушині, що вже це одне мусило перед усім світом потвердити її любов і намір відкинути й забути все, що було до цього. Боюсь, що буде не так. Чи не вимагатиметься за цю жертву від Олега ще неможливішого?

В перші дні вона була невпізнанною. Як і годиться, вголос пожурилась за свекрухою.

Сьогодні я вперше роздивився, які в неї очі. Зовні Інга була дуже гарна, міцна, гордо носила на довгій шиї голову міфічної богині. Від древніх красунь перейняла не лише красу, а й холод їхніх мармурових статуй.

Інга була з нами не перший рік, але жодного разу я не бачив справжнього виразу її очей. Навіть кольору їхнього не міг як слід упіямати. Чи вони були карі, чи, може, чорні, здавалося, що зіниці огинав ясно-золотий обідок, але то лише ввижалося. Інга постійно розмальовувала в ядучу синь вії, видовжувала їх до неймовірності, аж вони надавали неприродного виразу очам. Тільки незмінно вловлювалось одне — хижий блиск, сердиті іскри, вони так і сипались у Інги з зіниць, асоціюючись з блиском очей голодної кицьки. В кицьок теж красиві очі, але вони відлякують своєю постійною злобою, заглибленою злістю.

Сьогодні у Інги очі лагідні. І вії теж — звичайні людські вії. Може, вона забула вдома фарбу, а чи в дорозі не змогла нафарбуватись, та на цей раз невістка була такою, як вона є.

З цікавістю знайомилась з нашим господарством. Їй сподобались наші «хороми», кухня теж задовольнила, а те, що мали значний запас продуктів, і зовсім здивувало.

— Хіба тут є продуктіві магазини?

— Усе це вирросло на вербах,— не зморгнув оком Максим.

— На вербах? — округлила очі Інга.

— Послухай їх, вони наговорять...

Інга вдячно зиркнула на Олега, огріла кулаком по спині Ярослава, розсміялась дзвінко.

Нам стало ніяково. Ми давно не сміялися, тим більше вголос.

Інгу зацікавили коси. Звичайні коси, що ними косарі в давнину косили траву. Косив такою косою у молодості і я. Косив, не підозрюючи, що настане час, коли іншими, механічними, косами стинатимуть її вершки. Інга, як і хлоп'ята, справжню косу побачили вперше у Нестерівці. Правда, Олег з Ярославом знали, що то за знаряддя, а Максим з Вальком дивились на древню техніку, роззявивши рота.

Весь день я лаштував до роботи коси. Черевик ласкаво відгукнувся на нашу просьбу, прислав нам аж п'ять. З усім начинням: мантачками та кушками для води.

Захоплений до самозабуття, я клепав їх над озером. Старші подалися в село, а Валентин не одступав від мене. Йому подобавсь металевий дзвін, яким сповіщалась уся округа про початок косовиці. Хлопець розпитував про те, як цією кривулякою косити. І ніяк не міг повірити, що в давні часи таким мізерним агрегатом викошувались безмежні луки, та ще й досить швидко. Нетерпляче ждав, поки відкрию йому секрет косовиці.

Він опанував той секрет дуже легко. «На п'ятку, на п'ятку»,— наказував сам собі і шмагав косою весело, граючись. Жалкував, що народився не в ту еру, коли панувала ця техніка, що не косив у лузі м'яких отав, голів панам косою не стинав. Валентин непогано засвоїв класичну літературу і історію попередніх поколінь теж добре знав.

Коси вирівнялись на гілляці біля нашої кухні. П'ять готових до роботи кіс.

— Що це за зброя така первісна? — з усіх боків оглядала їх Олегова дружина.

— То, Інга, спінінги колишні,— на повному серйозі пояснював Валентин,— рибу ловимо в Десні.

— Ловимо і відразу ж у воді й луску шкребем,— додав Максим.

— Послухай. Та то звичайні коси...

— Коси? — дивується Інга і механічно мене у пальцях пасмо власного волосся.

Я дивлюсь у розгублене лице невістки, бачу по-дитячому зацікавлений вираз очей і мимоволі посміхаюсь. Згадав один випадок з далекого дитинства...

Невимовно прекрасною була пора косовиці. Але не для тих, хто з ранку до вечора видзвонював мантачкою об затуплену косу, хто невтомно розмахував руками — і раз, і два! — нагортав ліворуч від себе високого покоса, тягав на поясі важкеньку кушку з водою, проливав солоний липкий піт, бо навіть витерти його не мав часу — задні натискали на передніх, вкошувались у самі п'яти.

І все ж навіть ті, хто обливався на косовиці потом, любили цю стомлюючу, але красиву роботу. Любили луговий простір, що кликав уперед, трави густі й високі, пахощі ні з чим незрівнянні, голоси тривожні деркачів і перепелів, дзижчання обездомлених джмелів, дзвін бджоли, що спішила поперед косяра зібрати нектар із квітів.

Косовиця — то справжня розкіш для дівчорі. Мені здається, що ніщо, жодна з трудових людських справ, які спостерігаються в дитинстві, не запам'ятовується так на все життя, як робота на луках.

Благодатний час то був на селі, коли сповіщалось про наступну косовицю. До цього дня село жило своїм споконвічним життям, звичними роботами, заповнювалось буденними звуками. Горланили півні, клекотіли по гніздах лелеки, іржали коні, мекали телята і ревли корови, свині верещали вимогливо, і собачий лемент стверджував, що село живе нормальним життям сьогодні так само, як і вчора. Та ось десь на далекому кутку, якимось несміливо, немов перший весняний соловей, глухо озивалась коса. Вона, набираючи сили, звучала жалібно й призивно. Не минало й кількох хвилин, а вже в іншому місці їй починала вторити друга, а там і третя. І десь зовсім близько, у сусідньому дворі, починало весело танцювати гостре лезо на твердій сталевій бабці, і молоток відбивав сердито, правив косу, точив, нацьковував язик її зміїний на похилену лугову ниву. А там, дивись, вже й батько тягнув із сіней рябу від ржавчини сталеву шуку, вбивав у колодку косарську бабку, всідався якнайзручніше, накладав на металеву спинку гостре лезо і молоточком — гах, гах! Цьво, цьво! — кричала коса, витягуючись гострінь: жарко їй між молотом і ковадлом.

Клепають коси... Завтра почнеться косовиця.

В одне надвечір'я, задовго до того, коли село виповнюється косарським гімном, до нашого двору зайшов покурити дід Іван. Він жив по сусідству з своїм сином Іларіоном, якого і старе й мале звали по-панібратському Ралком. Ралкову дружину Євлампію теж називали не то зневажливо, не то велично — Євлагою. Очі в неї були поставлені у різні боки, вона дивилась на світ не так, як люди,— глядить прямо, а бачить те, що робиться зовсім збоку, дивиться убік, а бачить те, що діється перед нею.

Дід Іван не любив своєї невістки. Жилося дідові непогано, тож він не примушував сина гнатися за чужими волами та ягнятами. Ралко одружився, бо вподобав Євлагу. Але, як переконаував дід Іван, Євлага вирішила — хай воли за неї роблять, у них сили більше. Вдалась таки ж ледачкувата, тому не лише свекор, а й сусіди частенько перетирали Євлагині ледачі кості.

Пам'ятаю, повсідалися тоді на колодках дід Іван з моїм дідом, люльки запалили. Сидять, щось думають, неговіркими були колісь діди. Видно, щоб не мовчати, мій дід запитує в сусіда:

— Що ж твій Ралко робить?

— Клепле косу...

В дворі засміялись, дід мій у вуса хмикнув, а я водив очима, намагався зрозуміти — з якою метою клепле Ралко косу, коли косовицею і не пахне?

Я навіть уважно гострив вуха — чи не чути чарівного дзвону? Ні, не чути. І вирішив — жартує дід Іван.

Та й вдруге якось, вже зимою, коли ще сніги закутували Нестерівку, коли про косовицю могло хіба що наснитись, знову запитали у нашій хаті діда Івана: а що там ваші поробляють?

— Ралко косу клепле...

Чи то йому ввижалося оте клепання?

І я зачастив у гості до сусідів. Всього набачився у їхній хаті, але коси не видно було, всього начувся, а про косу ніхто й не згадав. Тільки одного разу полаялись Ралко з Євлагою, а за що, не пам'ятаю. Ралко розлютився так, що жах, саме чобота латав хлопчачого, то чоботом і запустив у жінку. Євлага на всю хату зчинила лемент, Ралка на чім світ проклинала. Тоді він ухопив пасок із лави, намотав на руку косу дружини та й почав її полосувати. А діти їхні тихенько собі грались. Я втік від сусідів, захеканий, немов услід собака згряя гналась, ускочив до своєї хати.

— Ралко Євлагу лупашить...

— Знов клепле косу...— похитав бородою дід.

Тільки тоді я збагнув значення тих слів.

Що з більшою наївністю Інга розпитувала про речі, що нас оточували, що частіше висловлювала своє захоплення місцевістю, де ми поселились, тим помітніше відтаювало Олегове серце. Він знову ставав схожим на самого себе, на того Олега, яким був раніше.

Хто одружував синів, той знає, яка це відповідальна і не легка справа. Хлопець одружується, засліплений коханням, для нього дівчина, яку бере,— не півсвіта, а цілий світ. Батьки раніше визнають справжню суть тієї, що буде невісткою, бо тверезо дивляться на неї. Давно минули часи, коли «клепанням» чоловіки виправляли жінок, тепер, дякувати прогресові і свідомості, подібні явища рідкі. Тепер молодята та й подружжя зі стажем навчилися більш витончено і культурно одне одному допікати, розхитувати нерви і добре знають, де знайти народний суд, щоб вчинити розлуку. Але все ж нікому з батьків не хочеться, щоб його дитина одружилася нещасливо.

Олег довго м'явся та білів і червонів, поки признався матері, що надумав одружитись. Власне, майже й одружився, тільки батьки нареченої вимагають зустрічі з нами. Воно, мовляв, ця зустріч і ні до чого, а все ж було б краще, коли б відбулася...

Робити нічого, пішли. І самі не знали, яка у нас місія, чи то проведемо розвідку, чи познайомимось з готовими сватами.

Інгу ми знали. Вона не раз заходила до нашого дому. Я не придивлявся до дівчини — всі вони тепер намагаються бути не такими, як є. А Поліна журилась, зітхала, не вірила, що в них дійде до одруження.

— У нас з тобою дійшло,— дратувався я,— то чому не дійде в них?

— То ж у нас з тобою...

— Ніби ми виняток.

— Ми з тобою сьорбнули лиха...

Виходило, що лихо — то добра штука. Щось схоже на процес гартування. Наголодується людина всмак — гарт, помнуть їй боки — гарт, побовтається боса в грязюці — гарт, чорти війну на неї нашлють, окупацію яку-небудь — гарт. Справжні люди з'являлися опісля такого гартування. А теперішня молодь... Чим вона гартується? Біду б на неї...

— Хай вона пропадом пропаде, біда...— зітхала Поліна, і очі її виповнювались металом.— Ми набідилися, то вже хоч би дітям було добре...

Дітям було непөгано. Нагодовані, доглянуті, взуті і вдягнені, вмиті і розчесані, у школі, в інститутах навчаються. Поліна роботу кинула — як-не-як, четверо синів, треба лад їм дати. Йдуть сини у життя...

А ми йдемо у гості до професора. Сина одружувати найстаршого мусимо. Що то він собі вибрав, яка то йому судилася доля?

Професор людина поважна, розумна, відверта. Професорша — солодка, як торт кремовий. І кольором шкіри — теж тортова. І статурою опасистою. На платті, яке їй не до лица, якісь кружевця, рюшки-люшки, мов на торті узори.

Нелегка робота — одружувати синів. Ми знали, що, по суті, вже весілля відбулося, що наша місія не мала вирішального значення, але все ж почували себе, мов сиділи у чужих саянях. А коли б ще довелось у цієї тортяно-солодкої свахи випрошувати-вимолювати дочку?

Молодята відразу вибігли в сусідню кімнату, — у них завжди знайдеться привід для того, щоб втекти від старших. Сват професор відверто заявив:

— Першим пунктом попереджаю — вона в нас до життя, в розумінні практично-сімейного, не пристосована на всі сто процентів.

— Іполіте Іліодоровичу, ви ж шанована, не проста людина, вас знає весь учений світ. І отаке зволите казати про свою дитину? Про свою єдину доньку?

— Так-с, саме так-с. Дозволив і сказав. Хай люди знають зарані і не створюють собі ілюзій. І вам скажу, любезна, що до Інги маю лише, як батько, фізичне, так би мовити, родство, що ж до духовного начала — Інга — витвір ваш, любезна, по образу й подобию, так-с, і не інакше...

Іполіт Іліодорович виявивсь абсолютним об'єктивістом, не знаю, як в наукових поглядах, а в сімейному питанні — сто-процентним. Інга — в сім'ї кликали дівчину одним звуком «І» — до кінця була творінням своєї матері. Лише звнішність — стрункий стан, довгасте красиве обличчя — успадкувала від батька, а погляди, життєвий досвід — від матері взяла, не озираючись.

В професоровому домі верховодила домашня робітниця. Вже хто зна, де вони доп'яли таку особу. Ще не стара, а така нечупаха, що й світ такої не видав. Коли вперше я її побачив, — подумав, що працівник із саночистки забрів до сватів

у хату. Плаття розпанахане від плечей до пояса, важка груди-на у закіптюженому ліфі безсоромно виглядала на світ бо-жий, вся одіж замуслена, обличчя в сажі,— де вона тільки у міській кухні її добула? — руки кілька місяців не миті. Гри-міла на кухні посудом, що професор, сидючи в кабінеті, шу-лився від переляку. А з професоршею лаялась, мов перекуп-ка на базарі.

Але її терпіли. Бо у наш час не знайдеш і такої. Професія хатньої робітниці вимерла, як буй-тури та бізони. Пришелеп-кувата професорська «кадра» знала одне — щомісячно виби-вати надвишку до ставки.

— Всюди підіймають плату,— казала,— і ви підіймайте. Чорт вас не візьме, з голоду не подохнете, коли платитимете більше. Бо кину до біса, не варитиму, не подаватиму на стіл — от тоді подохнете, як щурі.

Професорша гарячувала, намагалась усовістити, присоро-мити, натискала на мораль, але закінчувалось тим, що карбо-ванця набавляла, бо ні сама, ні донька не знали, як вариться суп і які маніпуляції проробляються з окропом, цукром і гру-зинським зіллям, поки їх подадуть на стіл під назвою «чаю».

Ну що ж, нічого не вдієш, часи змінились, а пережитки ка-піталізму zostалися,— з приданим узяв наш Олег жінку,— дівуючи, привчилася не братися і за холодну воду.

— Може, вам чого зварити?

Невже то мені не причулося? Рогом полізли очі від подиву, у Олега, переглянулись Ярослав з Максимом, а Валько кумед-но наморщив носа, зараз щось недоладно бовкне.

Щоб попередити та розвіяти заціпеніння, я повідомив та-ким чином, ніби ми тільки й ждали від Інги цієї пропо-зиції.

— Щойно варили... Така юшка вдалася, що за вуха не від-тягнеш. Ще й зосталося трохи... Іж, коли хочеш...

Інга тільки тепер згадала, що вона з дороги і дуже стоми-лася. І, видно, зміркувала, що стомленій людині краще поїсти готового, аніж куховарити. Приступила до столу, присіла обе-режно, склала на столі руки.

— То годуйте, люди, коли маєте чим, бо я справді голодна,

Ожили хлопці. Сьогодні вартував Максим, але він зорієн-тувався:

— Олег, ти сьогодні вартовий, отже, частуй любку.

«Любка» звела усміхнені очі на Максима, дорікнула незло-бливо:

— Такого гостя, мені здається, могли б усі хлопці частувати. Правда, Оле?

— Правда, І...

Почалася своя, сімейна розмова. Нам краще йти геть...

Олег поспішно насипав дружині юшки, подав з осяйним лицем, щасливий.

Так, Олег знову був щасливий. Чи тільки надовго? Проте, хто зна. Ось же запропонувала варити їжу...

— Чудова риба! В колгоспі купляли?

— Рибу ловимо самі,— похвалився Валентин.

— Справді?

Сонце хилилось до лісу, відступало за Десну, розмалювало у рожевий колір дно Ясного, вечорові сутінки вже кралися з діброви.

— Сьогодні ранком брало добре,— воркував біля дружини Олег.

— А ввечері?

— Спробуємо...

— Оле, ти мене навчиш?

— Будь ласка, І...

Ярослав з Максимом подалися до села. Олег з Інгою збирались на рибалку. Ми з Валентином сидимо над озером. Він ревниво спостерігає за зборами рибалок, важко прочитати у його очах — чи схвалює він приїзд Інги, чи те йому не по нутру.

— Нагулюйте апетит,— наказує Інга,— наловимо цілу в'язку.

— Не побачите ви й риб'ячого ока,— пророкує Валентин.

— Тьху, тьху,— відганяє роки Інга.

Вони прямують берегом. Риба їх, видно, цікавить, як торішній сніг. Олег ніби аж підріс, став вищим. Кішечкою прилащується до нього Інга, чмокає крадькома, сміється тихо і грайливо.

— Повидумують женитись,— розмірковує сам з собою Валентин,— ніби одному гірше. Щоб я взяв у свій дім козлицю? Та ніколи в світі...

— Валентине, вона йому дружина.

— Знаємо таких дружин...

— Не втручайся, голубе, в чужі сімейні справи...

— Які там справи...

Глянули б ви, яка кумедна гримаса вималювалась на лиці у малого. Стільки зневаги, стільки співчуття, стільки розгубленості і безпорадності перед незрозуміло-таємничою формулою: сімейні справи. Не подобаються вони йому, хоч і запідозрює,

що настане час, проб'є така година, коли і його, що не хоче визнавать дівчат, залигає котрась спритненька, мов теля на торзі, обкрутить міцно шворкою і поведе на тортури.

— Того ніхто не промине,— «втішаю» Валентина,— всяка коса найде свій камінь...

— У мене не поковерзує,— зеленіють очі у Валентина.

Він воює не за себе. Він ображений за брата, шкодує Олега.

— То чим займемось, козаче?

— Може, пройдем по ручці?

В передвечоровій тиші дзвінко, задерикуватого співають коси. Валентин критичним оком прицінюється до того, як я мантачу, а потім, ніби справдешній косар, якому всі тонкощі косарського мистецтва знайомі, й собі починає видзвонювати брусом по сріблї леза.

Вжикають коси, шелестить трава, комарі хмарою здіймаються до неба, мошкара гуде і в очі лізе, пташки розсипаються по кущах, заचाївшись, сидять, дослухаються тривожно. І що воно за напасть, звідкіля такі неспокійні тут сусіди? Спочатку сокирами й пилами тут орудували, молотом гвіздя гатили, дім звели, якого тут не бувало ніколи, розлякали всіх пташат у гаю, а це вже й до трави добрались. Стинають її при корені, горнуть у покоси, оголюють землю, виганяють геть усе живе із лугу. Хоч уже зараз відлітай у вирій, бо тут не те що спокою, а й життя позбудешся.

Сонце впало за обрій. Пламеніє на заході гаряче небо. Золотиться вода у Ясному. У вечоровій прозорості ошаліло носяться качки, знижуються до самої землі, пролітають над косарями і, переконавшись, що вже косять луки, угіддя їхні несходимі, стрімко злітають у небо, роблять над дібровою високе коло, тягнуться табуном в одним їм знайомі далі, розносять вість про те, що почалася косовиця, що хоч літо й у розпалі, та не за горами осінь...

Липневі ранки мало чим відмітні од червневих. Але різниця вже, ледве помітна, маловідчутна, між ними є. Ранки у червні зустрічають день ясновідкритим поглядом, зустрічають усміхнено, довірливо, з чисто дівочою наївністю і ледь прихованою соромливістю. Липневі ранки — це вже погляд не дівчини, та й не молодиці, а погляд жінки, що лиш недавно перестала дівувати, відкрила у житті нову сторінку, відчула власну силу й значимість, осмислила своє величне покликання і обов'язок і стала дивитися в майбутній день спокійно й діловито, поглядом ледь примружених очей, як людина, що не

лише розумів навколишнє, а й покликана на свій смак його переробить.

Липневі ранки повнокровніші, ваговитіші. Якщо червневий ранок — цвіт, то липневий — перша зав'язь, ще молода, зелена, але тверда, як кремінець, з якої виросте серпневе диво, бо у ньому закладена осіння щедрість.

Люблю я зустрічати літні ранки. Люблю додивлятися у кожному з них своє, йому лиш притаманне, шукаю різниці між ранком сьогоднішнім і учорашнім, вгадую заздалегідь, яким буде наступний день. Усе життя своє люблюсь я ранками, а налюбуватися не можу. Радію кожному зустрінутому вчасно і тихо сумую за тими, що канули безслідно у вічність.

Вночі, у той час, коли Ярополк привіз Максима з Ярославом на трахкотючим мотоциклі, я помітив, що громадається хмари. Думав, на ранок дощ збереться, а воно розпогодилось. А може, не хмари то були, а просто Чумацький Шлях в туман загорнувся. Лець спалахнула вранішня зоря та зазолотилось непроглядне небо, як над землею розгорнувся чудовий і ясний, тихий та прозорий ранок.

Не задумуючись над тим, що я безсердечний батько, — мати ніколи б не зважилась будити дітей в таку рань, — починаю термосити за плечі хлопців.

Валько прохоплюється враз. Він виспався, бо влягся рано, а Максим із Ярославом спросонку мурчать, сопуть невдоволено — половину ночі десь намарне згайнували.

— Вставайте, хлопці, гляньте, який ранок, не побачите — усе життя жалкуватимете.

— Вставайте, лайдачня! — репетує на всю оселю Валько.

О ні, тепер, коли він прокинувся, власним сном пожертвував, то іншим спати не дасть. Не дозволить Валько нікому красу ранкову зневагою образити, не стерпить, коли в такий прекрасний мент хтось байдуже сопе у ліжку.

— Підйом, герої Дубогаї! Вперед, орли, вас подвиг жде. Ждуть мантачки й гострі коси, а навкруг неперевершена краса: коси, коса, поки роса, коси, коса, поки роса...

Та він у нас, цей Валько, поет. Розмова учорашня з ним не пройшла даремно. Запам'яталося хлопчині, що найпрекраснішим у косовиці є початок. Пізніше, коли зане спина, важкими стануть ноги, а руки ледь триматимуть кісся, коли потім не раз сплинеш і стане тобі млосно, тоді й оціниш ти посправжньому труд і славу косаря. Але поки твої руки вперше тримають косу, поки тобі здається, що здивуєш зараз не лише тих, хто йде поруч з тобою, а й увесь світ, та ще коли навколо

золотиться промінь сонця, а вгорі висить синє бездонне небо і роса буйна свіжістю цілющою обмиває босі ноги, коли всі птахи, скільки їх є у лузі, вітають тебе нестримним хором, тоді здається, що ти кружляєш над усім світом, і ввижається, що ти не косар, а могутній велетень, у якому вмістилося все велике й прекрасне, все, що тільки може існувати у цьому світі.

А коли почнеш гостру косу мантачить і звук ніжно-золотавий присне на околя, комах та коників у траві перелякає і спів пташиний чарами своїми спинить,— тоді ти сам із звуком тим зіллешся, і полетиш над світом, і досягнеш самого неба. А потім — перший змах і перший крик трави шовкової, і сльози скотяться додолу росляні, і застрибають лякливо стрибунці, і зашумить комар у розпуді, а руки твої стануть враз немов сталеві, легкі, груди задихають у такт твоїм рухам. І тоді увесь світ уміститься в твоїй зачарованій душі, і нічого, геть нічого більш не буде, окрім тебе й коси твоєї та шелестіння трав, що падають в покоси,— отоді збагнеш ти до кінця, що таке краса труда і що таке краса творіння, народжених у рухові й руїні. Руйнується одне, вмирає, гине, щоб інше народилось, щоб творилося нове людським зусиллям. І те, створене тобою, твоїм умом і твоїм потом, покажеться тобі прекрасним і дорогим, немов твоя первісточка-дитина.

Світанок ще лиш мав родитись, ще зорі висли до землі, птахи ще спали й село дрімало у досвітку, а батько вже запряг коня. На воза сіна постелив м'якого, кімлю стару припасував у задку, поклав під сіно виклепані коси. Мене з постелі зняв тоді, коли до виїзду усе було готово.

Ми їдемо селом. Гуркочуть колеса, плигають по баюрах, бадьоро пирхає кінь,— теж, хоч худобина, а розуміє, що їдемо на луг,— лівим гавкотом проводять з вулиці на вулицю собаки. Я простягнувся на сіні, намагаюся заснути. А зорі з висоти підморгують, граються у високості, ховаються одна за другу.

Від Нестерівки до Ясного озера рукою подати, але поки ми на пайки свої приїдемо, вже схід рожево запалає, погаснуть зорі, весь світ запалає промінням. Ясне озеро зазолотиться й засиніє, запалить люлечку ранкову, на всі луки диму чистого, прозорого і ніжного напустить і зачарує все живе, ранковою піснею звеселить.

Наша пайка недалеко від Ясного. Тоді я добре знав, де і з ким межуємо, по ознаках ледь помітних бачив усю свою сіножать.

Хоч як рано прийшли ми з батьком, а сусіди вже тут. Вже косу клепле хтось, хтось коней у долину заганяє в болотянку, яка не коситься, а хтось вітається до батька.

— Бог помочи, Захаре.

— Спасибі... й вам того ж...

— То, бачу, поміч бог послав? Привезли косаря...

— Та мусить вже косити... Коли б здоров'я батькові...

— Ато, ато... Вже не малі... Коби лише охота. У мене он, ледащо, до дівчат уже клюшні тягає, а коса ще для нього заважка.

— При батькові коситиме.

— Авжеж, авжеж... При батькові й немовля укусить...

Розмова та йде луною, від мене сон геть проганяє, на ноги ставить, повнить силою й снагою. Новий косар у лузі — це ж бо я. Хай всього чотирнадцять, хай і хребет ще гнучкий, а руки висять, як батоги, та коли батькові косить несила, то мусиш взятися за кісся.

Це так приємно, так лоскотно. З одного боку — ти косар, поважна особа, можна сказати, що вже дорослий, а з другого — коли подумати, — то, по суті, ще дитина, гратися б тобі на леваді, а ти вже кошиш, надриваєш у лузі живота. Тебе розхваляють у очі, тамуючи в глибині зіниць зневагу й кепкування. А позаочі жалітимуть: ось вона, біда, й дитину косить примусить. А ти ростеш у власних очах, тобі і жаль себе, і від гордошів ростеш до неба.

Батько неквапливо обмірює ногами пайку, прокладає у траві межу, оглядає — чи є тут що косити, чи виросло, хоч курам на сміх? Є, є, травичка піднялася непогана, густа, як щітка, косити саме раз! І квіту повно лугового, запашненьке буде сіно.

Коні, спутані у кущах густих, де й чорт би не вкусив, ганяють мух та гедзів, віз стоїть під дубом у тіньку, кімля висне на куші — хай бачать усі, що у цих косарів ще й буде смачна юшка, бо риби в озерах лугових досить.

Тільки тоді, коли все косарське господарство приведене в порядок, батько побожно дістає з воза коси, на окісся обережно набиває, пильно на посадку приміряє, пробує в траві. Потім мантачить довго і неквапно, передає мені, озброюється сам, і ми мовчки рушаємо до межі. Іду за батьком, як вовк, слід у слід, щоб трав високих не валити, не плутати густого синього горошку, який, на радість господареві, траву так щедро завив.

Перший помах, навкруги все враз заспівало, не чути стало дзвону на чужих покосах, відпливли у безвість всі сторонні звуки й голоси. Послався перший покіс. Я спльовую, як і годиться, на долоні, з жалем передбачаючи, що скоро на них

зацвітуть криваві мозолі. Рішуче й енергійно змахую косою, даваю на п'яту, як мене не раз учили, всім корпусом хилюся трохи вліво, коса виплигує на скошене, немов змія, на якусь мить показує своє ядуче жало і знов ховається, люто сичить, траву на покіс горне, землю, як бритва, вистригає.

— Молодець, косар! Бач, як стриже...

— Бери повужче, синку, буде легше...

— Та що там отакому козаку...

Поради ті, кепкування затаєні торкаються моєї свідомості лиш так, як мантачка жала гострої коси. Ніби й не торкнулась, а гляди, й погострішало помітно лезо, полегшало тягати косу косареві, і веселіше заспівала вона.

А вдень, коли сонце зупиняється над головою, коли дерева листя звисили донизу і трави, розморені спекою, тихо на землю прилягли, поки все парує та важко дише, ми з батьком беремо стару кімлю, підкрадаємось до озерця, причаєного у кущах під вербами, і бредемо в холодну воду...

Перший день косовиці — то свято. Хворий батько не чув своїх болів, чи, може, вони дають йому хоч на один день відпустку. Я не чую ломоти в спині, не зважаю на палючі мозолі, на поколоті стернею литки.

Пильнуємо, щоб в'юн, який не заховавсь у баговинні, щоб карась золотистий, стрепенувшись у лататті, швидше до торбини на плечі моїм потрапили, радіємо, коли хижа шука добровільно у кімлю плигає з засади і потрапляє до нас у юшку.

— Ну, як косар ваш, дядьку Захаре? Не пристав?

— Де ж ви бачили, щоб косарі та приставали...

— О, та й упіймалося чимало!

— Та впало трохи... юшка буде.

— Гарна буде юшка... З наваром.

— Де ж ви бачили, щоб косарі без юшки...

— Косареві у лузі — рай...

Пирхають коні у кущах, товчуть мордами у боки, б'ють набридлих гедзів та мух. Золотий вогонь у тіні під дубом весело палає, кипить косарська юшка, допріває. Біля неї ворожить батько, знімає піну, докуштовується солі. А зір у нього зосереджений, спокійний, він зьогодні у відпустці од болів, людиною себе почув і радіє з того, як дитина. Він молодий ще, лиш борода скошлячена та вуса сухі, скостричені, бо в хворих, кажуть, вони ніколи не лисніють. Та ще на обличчі вираз страдницький і погляд людини, яка не знає, чи коситиме в наступному році, а чи її сама коса нещадно скосить...

Коли тепер згадую своє життя о тій порі, як живий ще був батько, коли пробую оживити в своїй уяві його образ, то бачу

лиш одне — неймовірний сум, тугу в очах, приреченість і повну зневіру в усьому. І все ж запам'ятовав мені батько й щасливим.

Це було саме в той день, коли він уперше вивіз нового косаря в роду Дубогаїв на свою вузьеньку пайку в лузі біля озера Ясного. Так велось, що в кожній сім'ї висвячення нового косаря перетворювалось на подію, урочисту й багатозначну. В нашій сім'ї поява нового косаря мала особливе значення. У нас відчутно бракувало робочої сили. І все ж батько, жаліючи мене, не хотів передчасним трудом перетворювати сина в каліку. Мачуха, навпаки, давно переконалась, що я цілком визрів для роботи і мусив працювати нарівні з дорослими, бо хліб святий нелегко людям дається.

Батько був щасливий, чуючи за собою перші кроки молодого косаря. Того незабутнього ранку я бачив у батькових очах ясноту неба і золото найпершого проміння, радів, що його обличчя розгладилось і умиротворилось, що він в очевидяч переродився, ожив і серцем, і душею. Він радувався, ведучи за собою нового косаря. Бачив у мені майбутнього господаря, продовжувача роду Дубогаїв, свою зміну і свого годувальника.

Цього тихого, неповторно-прекрасного липневого ранку я вів на покіс чотирьох косарів. Чотирьох орлів, не чотирнадцятилітніх пущверіноків, а цілком дорослих юнаків із роду Дубогаїв, тих, кому судилося долею продовжувати рід наш, трудитися й красуватися на цій землі. Мабуть, і я переживав хвилини, достоту схожі на ті, що їх багато років тому, в один із таких ранків пережив мій безталанний батько.

Я навчав синів стародавнього мистецтва косіння не тому, що готував їх у косарі. І тим більше не тому, що вирішив колгосп «Заповіт Ілліча» вивести з прориву. Мета в мене була далеко скромніша. Вона могла здатись комусь і чудернацькою, й дивацькою. Недаром кажуть, що дідам дивацтва не позичати. Не знаю, можливо, й так...

Мені захотілося, аби сини мої, люди нових професій, інших горизонтів, інтересів, далеких від мантачки та коси, хоч раз у житті пережили те неповторне, що відчував я колись у дитинстві, ставши поруч з батьком на покіс. Адже косарювання на той час серед усіх селянських робіт вважалося вінцем, вершиною, зійшовши на яку, людина стає повноправним громадянином.

З тривогою веду синів до покосу, хвилююся, немов маленький. Мені так хочеться, щоб вони теж відчули неймовірну насолоду, збагатилися душею, відкрили в собі щось нове, раніше

не знане, через мале і навіть по-дивацькому затіяне побачили величне, неповторне й прекрасне.

Крадькома позираю на хлоп'ят. Йдуть зосереджені, суворі, навіть не чути ні суперечок, ні розмов. І хто вже зна, чи то відповідальністю цієї хвилини пройнялися, чи просто їм не до душі оці ранкові мандри по холодній траві. В усякому разі, захоплення не видно, не відчувається того трепету священного, неповторного тремтіння в серці, що їх я сам колись так щедро пережив. І мені стає незручно, навіть я сам собі здаюся смішним,— знайшов засіб для духовного возвелчення й збагачення синів. Нехай ще спали б, хай би сил на волі набирались, адже пережили немало, та й ждуть їх діла немалі. Ех, Ільку, Ільку, дурний діду, немає на тебе Поліни, вона б твою гарячу голову охолодила, порядок би в сімействі навела...

Ноги мимоволі обважніли, кісся уїлося в плечі, в серце закралася нудьга, настрою ранкового мов і не було. Коли б не сором перед хлоп'ятами — шпурнув би це дідівське начиння у куші, в траву росяну ліг би, зубами гриз землю, тамував би свою безпорадність...

— Ну що, батьку? Почнемо?

Максим дивився, як завжди, ясними очима. Але в глибині зіниць не помічаю кепкування. В них очікування чогось незвичайного, прагнення нових відкрить і нових емоцій.

Хлоп'ята зосереджені, дещо збуджені й розгублені, ніби перед важливим іспитом, займають бойові позиції, беруть мантачки в руки, притискають до плечей кісся, ждуть мого сигналу.

Б'ю мантачкою по металу. Дзвін, знайомий з дитинства, терпкий, призивний, наповнив по вінця навколишню природу, затремтів над непорушним склом Ясного, переплівся з сонячним промінням, задзвенів у вишині, відбився радістю в серці. І в цю мить геть розлетілось вагання, спливла без сліду нудьга, я відчув, що мої сини впиваються, як і я, неповторною красою миті, тамують стук сердець і бояться щось пропустити у тій симфонії, яка їм відточує усі чуття і возвеличує значимість власної істоти...

— В добрий час, хлоп'ята,— повторюю слова, які чув колись від батька.

— В добрий час,— відлунюють спроквола сини.

І покотилася трава клубками, згорнулася, мов перед сном, в покоси пишні, запахло терпко квітами, землею й баговинням, задзвеніло золотом і засичало хижо, затріщало під ногами трощене бадилля, непомітно склався робочий ритм, той ритм, коли гурт людей, об'єднаний одним прагненням, долає пере-

шкоду, полегшує напругу і досягає тієї злагожденості, яка перростає в красу, прогання геть утому, переповнює душу непервторними солодощами задоволення, у сотні разів побільшує звичайне відчуття того, що ти живеш, дієш, існуєш.

Я чую за собою дихання синів. Всім еством відчуваю — вони щасливі. І я переживаю усю повноту людського щастя. Майже фізично чую той стан душевний, який пережив у давній ранок мій безталанний, незабутній батько.

— Перекур!

Кісся у землю, косарі — на покіс.

— Хто стомився? Признавайтесь, косарі!

Саме так, багато років назад, у час перепочинку, запитував мій батько.

У Валентина вже сидить на долоні червона кузочка, але він її затискує в жмені, не хоче показувати.

— А хто ж сьогодні нам сніданок приготує?

— Інга...

Максим швидким глузливим поглядом обдаровує Олега.

— Так, вона учора нахвалялась...

— Щоб не косити натошак, давайте командуємо їй у помічники Олега.

Валентин, як завжди, докинув мудре слово:

— Щоб не косити натошак, то командуймо батька...

Дебатували недовго, рішення прийнялося, як кажуть, одностайне. Сніданок для косарів необхідний, отже, мушу кидати косу та прямувати до нашого житла.

Інга ще відсипалася у «Волзі». Чому не спати, коли сидіння розсувне, машина в холодочку, постіль м'яка.

— Інго! Де твій сніданок? Чи забула обіцянку?

Вона відразу вискакує з машини, бадьора, весела.

— А де ж наші парубки?

— Парубки півлугу скосили...

Інга кліпає довгими віями:

— Скосили... кого?

Підступає ближче, зиркає на мене і прискає кумедно.

— Ой, не можу! Ну й смішні ж ви, Ілля Захаровичу. Точнісінький Хемінгуей.

Ось що насмішило невістку — моя борода. Та колючі вуса. Сірі з проруддю. Схожі чимось на щетину... Учора вона їх не помітила. Учора вона нікого не бачила, окрім Олега. Сьогодні борода та вуси свекрові у очі впали, викликали гомеричний сміх. Навіть не задумалось дівчисько, а чому це у людини несподівано вирости борода та колючі вуса?

— Варити будемо сніданок,— знімаю з неї сміховиння.
— Будь ласка, я охоче допоможу...
— Картоплю чистити вмієш?
— Картоплю... Хм... я чистила б... Так від неї руки... Загадайте щось інше...

— Назбирай дров, розведи вогонь...
— Ой, ні! В лісі я не можу! Тут стільки комарів, всю ніч повзали в машину. Мабуть, і гадюки тут кишать...

— Тоді принеси води з озера.

— Якби набрав хто, бо я можу впасти в воду...

Довелось самому і воду носити, й дрова збирати, і розводити багаття. Повісив казанка над полум'ям, за картоплю взявся.

— Дивись, кухарко, щоб окріп не втік додолу.

— Гаразд, це я вмію...

Інга більше пильнувала своїх нігтів та зачіски, поглядала в дзеркальце, чепурилась. Але вода все ж таки нікуди не втекла, і згодом докипав на жару пахучий косарський суп з таранею. Пахощі від нього пішли по луку, привернули навіть Інгу.

— Так ви ж майстер страви готувати! — захоплювалась вона щиро.— Ілля Захаровичу! Ну, навіщо вам завод? Йшли б у ресторани який-небудь першорядний, показали б клас...

— При умові, що будеш у мене в пристяжці...

— Згода. Загадуйте любую роботу. Аби під силу...

— Під силу й загадаю. Ходи-но, дівчино, ось стежечкою оцією, нікуди не звертай, а як вийдеш з гаю, то косарів побачиш. Накричи на них гарненько, щоб брали на плечі коси й марширували мершій до столу. Скажи їм, що юшка ждати не любить...

— А то хто... косарі?

— Та ж хлопці наші...

— Косарі? А може — корсари?

— З розбійництвом, голубко, покінчено давно.

— То час уже й з цим кінчати...

Вона швиденько нацупляє на ноги туфельки із гострими шпичками, смішно дріботить по стежці. Лугові стежки не пристосовані до подібних каблуків. Тут краще ходити босим.

Опівдні на покіс заявився сам голова колгоспу Данило Іванович Черевик. Прихурчав на своєму багатомісному мотоциклі. Особливий у нього мотоцикл — вдень возив лише одного голову, а ввечері Ярополк гасав по вибоях.

День видався неймовірно жаркий, з якимсь особливим при-

паром і такою спекотою, що ніщо — ні люди, ні птахи, ні худоба — не знаходило собі місця. Навіть велетень дуб біля озера і густа діброва не давали прохолоди.

— Не інакше, як на дощ,— прогнозую я.

Черевик охоче погоджується.

— Буде, обов'язково буде.

— Синоптики не планують,— каже Олег.

Синоптикам ніхто ніколи не вірить. І не тому, що не вгадують. Більшість передбачень їхніх справджується. Але трапляються й прорахунки. Те, що вгадано, забувається відразу, а всякий промах береться на суворий облік. Синоптиків судять тим же судом, що й брехунців: тисячу разів людина казала правду, збрехала раз, і слава брехуна її вже ніколи не покине.

В Черевика на цю справу свій погляд:

— Оскільки «Заповіт Ілліча» почав косовицю — жди дощу. Переверіено на практиці і запротокольовано на моєму горбі.

До того, поки парке спековище підкорило собі все живе, ми косили. Косили шпарко, радіючи про себе, що покоси вляглися на досить-таки чималій площі. Самі собі не вірили — це не розвага, не гра, а справжня суспільно корисна робота.

Потім отаборились біля Ясного. Вивісили в ряд коси у тіні верб, кушки застромили в землю, а самі довго бовтались в озері. Не вода сьогодні, а літепло.

На весь луг розпахтілися трави. Люті гедзі нападали на все живе, немов вовки. Оскільки худоби близько не було — напали на нас. Сердито гули джмелі і бджоли — косарі оголили їхнє пасовисько. Тривожно перегукувались у кущах деркачі та перепели — сигналізували про небезпеку. А може, сповіщали, що косарі пішли на спочинок, то можна зітхнути й собі. Важко сказати, про що вони підпідьомкають та крешуть, розберися до ладу, не знаючи їхньої мови.

Черевик прямував сінокосом, плигав з валка на валок, мов рибалка з хвилі на хвилю, тягнув за собою зелений хвіст. Нашою роботою зостався вдоволений.

— Відразу видать, що хлопці не ліниві. Півділа вже, дивись, і зробили.

— А ще й не вечір,— сміється Максим.

— Не знаю тільки, як з вами розраховуватись...

— Ми такі косарі, що коли не зостанемось у боргу перед вами, то й будемо раді.

— Не говоріть, скошено добре. Наші косять не краще. Старі вивелись, а молоді — не навчились.

— До цієї категорії підходимо й ми...

Хлопці жартують, всіляко принижують свої косарські здіб-

ності, намагаються висміювати один одного, але я розумію — подобається їм і те, що голова колгоспу хвалить, і те, що в'януть покоси, отже, потрудилися вони чесно і тепер з чистою совістю смажаться на пісочку, квасять ноги у розімлілому озері.

Черевик людина передбачлива. Не знаю, як він довідався про косарів, але приїхав не контролювати, а привіз новісіньку кімлю, без якої жодна косарська артіль, чи то велика, чи маленька, не починає косити.

— Оце діло! — радіють хлопці.

Вони весь час мріяли побавитись з цією регелею по нестерівських озерах. Відразу ж схопили її — у них так, коли що до вподоби, то учотирьох беруться, а коли не до смаку, то й одного не допросишся, — затопили у глибоке озеро.

— Тут навряд, хлопці, чи впіймається, треба шукати карасевих та в'юнячих місць, — радить Черевик.

Але куди там. Тих пасовищ ще треба шукати, час гайнувати, а тут у руках кімля, то чи ж втерплять хлопці, щоб не спробувати рибальського щастя?

Рибальське щастя справді існує. І рибальські та мисливські розповіді-казки, виявляється, не позбавлені реальної основи.

Я певен, що кожному, навіть найбезталаннішому і найлінивішому рибалці раз у житті випадає справжнє рибальське щастя. В усякому разі, хоч на те, щоб потім усе життя розповідати при нагоді, безумовно, перебільшено, оті самі мисливські казки, у які ніхто не вірить, але слухають охоче.

Хлопці вели кімлю по дну озера, саме в тому місці, де кущ лози хилився, мочив у теплій купелі слизязві коси. Ми на березі уболівали за рибалок, розуміючи, що у прозорій воді та на великій глибині рибу впіймати важко.

І раптом... Зелена блискавка майнула через било кімлі — велика щука, тільки вода закипіла та заскакали бульбашки. Олег з Максимом рвучко вихопили з води снасть. На дні кімлі, згинаючись і розгинаючись у скаженому риб'ячому танці, розбризкувала воду така ж самісінька, може, трошки менша за ту, що втекла.

Переможний крик, дзвінкий і войовничий, з якимсь атавістичним забарвленням, розбудив озеро. Напевно, далекі наші предки отак виявляли свою радість, спіймавши диво-рибину з тих, що водились у тогочасних водах. Хлопці, злякавшись, що і ця щука вискочить з топтухи, в одну мить вискочили на берег і, тільки переконавшись, що тепер не втече, вивернули з кімлі зелене диво.

— Інго! — волав на весь луг Олег.

— Інго, давай сюди! — допомагав йому Максим.

Валентин витанцьовував біля здобичі якийсь незбагнений танок, що мав замінити ритуальний рибальський.

Черевик поспішно скинув ботинки, стягнув з плечей сорочку. — Значить, шука у березі,— сказав він таємниче.

Його очі загорілися молодечим завзяттям, а руки тремтіли, видно було — людиною трясла пропасниця мисливського азарту.

В той день ми витягли з Ясного стільки риби, що мої хлоп'ята, мабуть, не бачили й гуртом за все своє життя.

Всякі неприємності, а чи й біда завжди починаються із незначного. Якось непомітно, захопившись щоденними клопатами, повсякчасними стрічами з новими людьми, заколисани навколишньою красою, ми відтаяли, важкий біль утрати трохи приглух. Спогадам ми могли віддатися тільки вночі, але літні ночі короткі. Сон опісля денних турбот та ще на свіжому повітрі забирав, особливо хлоп'ят, у свої лабети відразу й міцно. Все частіше випадали такі години, коли свідомість не вражалася смутком і ми жили нормальним, не травмованим, спокійним життям. В час косовиці, рибної ловлі, спортивних ігор мої хлоп'ята знову були тими, що й раніш. І я теж, спостерігаючи за їхньою поведінкою, поступово пристосовувався до нових умов життя. Перемагав тверезий погляд на речі, перемагало життя. Споконвічна філософія,— мертвого з могили не підіймеш, а живий мусить жити,— прижилася і в нашій сім'ї. А що було діяти? Поліна все одно не встане, вона тепер житиме лише в наших думках. Та чи розумно побиватись та живими лягати в домовину? То було б дуже нерозумно, бо сини лише починали свій шлях, і їх треба берегти від зайвих травмувань та психічних надломів. Поліна, певно, й сама в подібному випадку так би повелася.

Я всіляко відвертав увагу синів од мислі про смерть матері, намагався утвердити в їхньому розумінні те, що трапилось неоправно важке і болісне нещастя, але треба гартувати свою мужність, знайти силу, не схитнувшись, переболіти душею, пережити горе і йти далі по життєвому шляху. Завдання кожної людини, незалежно від будь-чого, йти вперед. Ніякі випробування, ніякі втрати, навіть найважчі, найвразливіші, не повинні зупиняти людського поступу.

Я був дуже вдоволений, що ми приїхали в Нестерівку. Десна, луги, діброви і озера, високе небо і краса липневих ранків благотворно діяли на наші, зранені горем, серця і душі, ми поступово знову ставали людьми.

Азартно, як справжні рибалки, хлопці тягали по озеру намоклу, обліплена зіллям та мулом кімлю, сперечались, чия

черга братись за било, дружним хором вітали кожну впійману рибину, топтали й бурунили воду, пересміювались і передражнявались; їхні обличчя розквітали безтурботними посмішками, важкі зборки у надбрів'ях зникали, вони прогнали від себе тугу, знову жили, як колись.

Роздуми, мов спалахи блискавки, то з'являлися у моїй голові, то зникали, і тішили мене, й журили. «Швидко забувається те, чого ніколи не треба забувати».

Інга збирала на березі рибу, яку, супроводжуючи жартами та настановами іронічного характеру, хлопці викидали з озера. Чимала верейка з-під картоплі була вже виповнена. Зелені щуки з докором дивились на людей — не будьте ж ви жадібними, чи не досить вам того, що наловили?

Інга раділа, як дитина. Вона ніколи в своєму житті не бачила стільки риби. Навіть до цього дуже відносно уявляла собі, де і як живе щука, поки фаршированою потрапить до столу. Напочатку вона боялася не те що взяти до рук рибину, а навіть наблизитись до неї. Вигинаючись, щука плигала у траві, ніби лашилась до Інги, а та тільки кричала та плескала в долоні. Потім вона освоїлась, збагнула, що рибина, хоч і хижак, але на березі безпечний і навіть безпорадний. Вона почала хватати щук обіруч, верещала не своїм голосом, коли риба рвалася з рук, викидала до верейки і переможно оглядалась. Інга теж скидалась зараз на щуку, але не на цю, що на березі, а на ту, яка полює хижо із засідки.

— Досить, хлопці, вилазьте, — наказую рибалкам.

— Ще! Ще! — владно кричить Інга.

В неї войовничий вигляд, вона позирає на озеро такими очима, що стає зрозумілим: дай цій рибалочці волю — жодної рибини в озері не залишить.

Біда прийшла несподівано. Розхоробрившись, Інга поводитись із щуками безцеремонно, як взагалі поводитись ті, хто переконаний у власній безкарності. Не дивлячись на те, що їй попереджали — не сунь пальця риби в пащу, — Інга не дотрималась того закону. І ненароком поклала пальчик на щучині гострі зуби. Дикий зойк потьмарив радість рибальського щастя, зупинив удале рибальство. Кров цебеніла з Інжиного пальця, вона хникала і сльозувала, як дитина. Лікар Максим рвався подати першу допомогу, але поранена капризувала, Олег метушився, не знав, що діяти, що сказати.

— До весілля заживе, — втішав Валентин.

Інга, видно, не вірила в силу народної мудрості, прислів'я, що мов рукою знімало біль в інших, її образило і обпекло ще гострішим болем.

Максим з Олегом евакуювали Інгу до табору. Ярослав з Валентином старанно вимивали в озері кімлю. Черевик, винувато показуючи, залазив у широкі, розпарені на сонці штани.

— Треба ж отакої біди...— побивався він.

Не затримуючись, запирхав мотором агрегата-мотоцикла.

— Візьміть рибу, Даниле Івановичу.

— Я не додому. Варіть та їжте на здоров'я...

— То приїздіть на юшку.

— Завтра вийдемо бригадою... На косовицю...

Останні слова голови заглушив мотор. Скидалось на те, що Черевик ганебно втікав. А я схилився над верейкою і заклопотано чухав голову.

— Доведеться завезти тітоньці Горпині,— подумав уголос.

Гроза налетіла вже тоді, коли її не ждали.

Вечір був тихий, навіть прохолодний, в надвечір'я на півдні появилася була темна хмара, провурчало глухо, війнуло вітром, спочатку гарячим, як із бані, а згодом потягло прохолодою. Все живе і навіть озеро, Десна та небо причаїлось, зітхнуло полегшено — скоро буде дощ.

Дощу ждали всі. У наших краях дощ ніколи не зайвий. Хіба що пізньої осені. Весною, а особливо в літню пору, хоч через день-два подавай дощу. А зараз тут, казали, давно дощем не пахло. Дочасно зріли у полі хліба, в'яла картопля, припадало безсило до землі листя огірків, яблуневому корінню теж бракувало вологи — на землю зорепадно сипалась падалиця.

Хмара лише обнадіяла, змахнула крилом, дихнула пахощами дощу і знову поповзла на південь. Сонце зайшло червоне, мов потонуло у чорній безодні горизонту, ластівки невідомо звідкіля прилинули, невтомно носились над озером, крячки підіймали тривогу, ніби нарікаючи, що дощова хмара всіх обдурила.

Високо в небі летіли чаплі. Прямували з поля на луг. Старі люди колись угадували: летять чаплі в поле — на годину, з поля — на дощ. Чаплі віщували дощ. Хмара ж понесла його в інший бік.

У надвечір'я припирхав Ярополк на батьківському транспорті. За Ярославом і Максимом з'явився. Я радив не їхати — чаплі все-таки віщували дощ. Хлопці сказали, що мають рибу завезти бабі Горпині. Та й Черевиків не треба забувати — Данило Іванович ретельно тягав по Ясному кімлю.

Поїхали.

Ми з Вальком довго сиділи біля озера. Насолоджувались прохолодою, люто давили комарів. Ганяли мошкару. Інга з

Олегом zostались удома. Інга вередує — болить у неї палець. Очі розширені від жаху — а що, коли запалення? Максим їдко пожартував: «Коли щука не скажена, то боятись нічого». Валько почав був: «А коли з щукою що й трапиться...», але осікся, приснув у кулак та вибіг з «дачі».

Олег намагається напустити якнайкислішу міну на обличчя, жалібно заглядає в очі дружині і час від часу пропонує: «Може, постудити?»

Остуда діє. Олег смішно надуває щоки, складає губи дудочкою, дме на завинутий лялькою пальчик. Інга блаженно постогнує. Іди знай, у який час, з якими зубами впіймаєш у цьому Ясному щуку. І спробуй угадати, кому і для чого заманеться засунути тій риби пальця в пащу...

— Безпорадні все-таки істоти ці дівчата,— презирливо копить губу Валько. Він сидить на сухому, ногами каламутить воду.— Вони їй треба, ті зуби? А вже коли здуру сунула руку, то хоч потім май мужність не хникати...

— Укус щуки їдучий, болісний...

— Буває ще болючіше... Дівчата — хникалки відомі...

— Нічого подібного. Запитай у лікарів, жінки завжди переносять болі терплячіше за чоловіків.

— Тільки не Інга... Розхникалась, слухати противно.

— Коли ж болить.

— А, знаю я її...

Розмова, по суті, неприємна. Хоч авторитет Інги і в моїх очах невисокий, але не хотілось, щоб між моїми дітьми був розлад. Скеровую розмову на те, що у кожної людини свій характер, свої уподобання, свої погляди і вимоги і що міряти інших власною міркою не завжди правильно. Валентин слухав з поблажливим виразом на лиці, навмисне підкреслюючи: я слухаю, говори, говори, ти батько, я мушу слухати твою мудру науку, але не забувай, що у мене теж характер, теж свої погляди і уподобання, і я їх, навіть бажаючи тобі догодити, не збираюсь міняти, і нічим не поступлюся.

І я вирішив негайно заговорити про те, що цікавило його зараз найбільше. Куди ж все-таки кинуться Валентині, яку обрати професію?

— А може, в авіацію кинуться? — відразу ловиться на той гачок Валентин.

— Авіація — перспективна галузь.

— Але щоб дуже тягло...

— У такому випадку...

— А що, коли...

Літні вечори довгі, ясні. В цей час у Ленінграді ще в розпалі білі ночі. І в небі, і на театральних підмостках. Тут, над Десною, теж довго, до дванадцятої, а то й довше темрява заповзає лише в ліси та діброви, кидає тіні на луки, але безсила загорнути небесну синяву, потьмарити дзеркально-рожеву гладь озер. А в місячну ніч вона й зовсім утікає кудись у далину, туди, за Десну, в даленіючі нетрі, припадає грудьми до горизонту і спить чутливо, тривожно, готова на перший поклик зорі чкурнути у безвість, потривоживши при тому всіх птахів у хащах, усіх комахок у траві.

В цей вечір темінь раніш звичайного заповзла у діброви, заполонила луки, скрадливо струмилась поміж берегів жовтаво голубіючої Десни.

— Ходім спати, малий. Завтра — косу в росу...

— А дощ підманив... Немає...

Валентин хазяйливо оглядає голубіюче небо, солодко позижає, покірно плентаючись до «хати». Він таки добре натирлувався за довгий день.

Інга мовчала, видно, палець почав заживати.

Схоплююсь, немов ошпарений. Обіруч підпираю стелю, готовий зламатися під її вагою, аніж допустити, щоб вона упала на дітей. І думка-блискавка: роздушить стеля хлопців, а що я тоді скажу Поліні, якими очима дивитимусь?

Руки простягнені вгору, марно шукають тверді. Тільки тоді, коли гострий зблиск освітив наше житло, я збагнув — приснилося мені, що валиться над нами стеля.

В ту мить побачив: поривний вітер гне до землі дерева, намагається зірвати дах з нашої «дачі», розгулялась у лузі горобина ніч, іде гроза.

Важкий удар молотом б'є по землі, золоті гадюки корчаться між землею і небом, переплітаються, в'ються, розскакуються, миттєво зникають.

— Татку, що там?

— Гроза, Вальку.

— А хлопці?

Хлопців ще немає. Видно, гроза налетіла несподівано, підкралася потай у нічній темряві, запалила блискавки сліпучі, вдарила громами, наче весільна музика.

Вискакую з хати. Дощу не було, але він уже висів у небі, ним був напоений весь луг, дерева жадібно тягнулися йому назустріч листям.

Блискавка спалахнула зовсім близько, над самісінькою Десною, звивиста, сліпучо чарівна, невловна у чорнім мороці, вона

ламалась, то петляла, то сичала від люті... І враз грім, важкий, тріскучий, готовий перепонки у вухах в одну мить порвати, придавити до землі, убити одним звуком. Хитаються, гнутьсь донизу чорні силуети дерев, натягаються пружними струнами хвилі на Ясному, і... все те враз у темні кромішно валиться, падає з гуркотом, диким зойком, котиться, біжить... удалину, у безвість, провалюється крізь землю...

З «Волги» виривається біла постать, схожа на русалку.

— Інго! — чути Олегів крик.

На обрії оживає вертлява блискавка, грається, палахкотить зеленавим світлом. У тому світлі із застиглим криком на вустах летить — не йде, не біжить, а летить у повітрі — біла постать, прозора від ляку, ледь жива.

— Мамо! Мамо-о!

На хвилю провалюється у чорну безодню, але новий спалах крученої золотої шворки вихоплює її з мороку. За крок від мене зупиняється, очима невидючими чогось шукає, і, видно, нічого не чує, і не бачить поперед себе, гребе руками, немов потопленик у вирі намагається виплисти на сушу, врятуватись.

— Інго! Дитинко...

Немов маля, вона докірливо обвила руками мою шию, притиснулася тремтячим тілом ні жива ні мертва.

— Мамо!

У цю мить дощові краплини, холодаві й важкі, несміливо посипались з неба, і потім ринуло, немов з відра.

Підбіг Олег. Ми завели Інгу до кімнати. Вона тремтіла дрібно, скавуліла жалібно, твердила перелякано:

— Я не хочу... Не хочу... Нехай затихне.

Тремтячими руками я тер сірники, головки зламувались, на коробці рвався просірчений папір. Спалахнувши, сірник смердів і гаснув, немов мініатюрна блискавка.

У світі розгулялась гроза. Могутні блискавки з краю в край переплітали небо, грім невпинно кидався по мостах, важких і гуркотливих, то провалюючись у нетрі, то знову збираючись угору, затихав на якусь хвилину, щоб з новою силою, ще страшніше ударити безпорадно причаєну землю.

Нарешті запалив сірник. Озираючись, я шукав свічку, а в цей час, опісля хвилинного затишшя, зблиснуло зовсім поруч і так сліпучо, що Інга затулила руками очі. Удар гримнув з такою силою, що здалося, ніби обвалилося на землю важке склепіння неба, і мимоволі подумалось, що зараз почне все ламатись і кришитись, перетиратися в муку і гинути... гинути

доценту у страшній невідворотній катастрофі. Сірник обпалив пальці, полетів на підлогу й погас.

Кілька хвилинок сидимо у темряві. Навіть Інга заговкала. Притиснулася до Олега з такою силою й довір'ям, що, коли б можна було розмірковувати, легко повірив би, що все ж чоловік жінці опора, а не навпаки.

Спалахи порідшали, грім повільно віддалявся. Хоч у небі весь час палахкотіло і було таке враження, що, всупереч ночі, на сході загоряється світанок. Стривожений, вибігаю з халабуди.

Над Нестерівкою тремтить густа, кров'янисто-червона заграва, здається, гострі язики полум'я переповзають вершинами дібров, лижуть їх, хочуть пожерти, хоч і безсилі подолати.

— Валько! Вставай, заводь машину.

В одну мить Валько стає поруч. Він змок в одну мить, тремтить сухорлявим, як у пташати, тільким:

— Що там?

— Пожежа...

— Горить?

— Горить село...

— Поїдемо?

— Мусимо їхать...

Валько, зігнувшись, біжить до машини.

Гроза, як несподівано налетіла, так само непомітно і відійшла кудись у безвість. Лише на обрії ще довго зміїлися блискавки, над лугом палахкотіло небо — чи то небесна стихія ще гралася, чи розгорялося земне горе.

З самого дитинства я боявся пожеж. Може, років дванадцять було мені, корів ще пас, коли те лихо спіткало Нестерівку. Одного дня в опісляобідню пору до села приступила синя, аж чорна, з жовтаво-бурих забарвленням хмара, в одну годину день став ніччю, кури поховались на сідала, ревучи, побігла додому худоба, люди, хрестячись, спішили до хат. Небо полосувало страшними блискавками, грім безперервно стрясав землю, з пронизливим криком носилось над селом вороння. Голосили жінки, хрестились бабусі, з церкви повиносили хоругви та ікони, хрипло виспівували піп та дячок, зітхали чоловіки, а хтось прорікав:

— Кайтеся, люди, кайтеся, християни, кінець світу йде...

І я вірив, що наступає кінець світу. І вже не пам'ятаю, що переважало в моїх почуттях: страх чи цікавість. Кінець світу приходив не щоденно, цікаво було глянути, що то за видовисько.

Світ тоді вистояв, казали, тільки тому, що духовенство нестерівське перевершило власні можливості, зуміло знайти угоду богу слово. Великі гріхи і маленькі прогрішення все ж коштували нестерівцям недешево — вигоріло доценту півсела. Коли загорілося в одному кінці — кинулось на поміч все село. Це, як виявилось пізніше, не сподобалось Іллі-пророку, — розсердившись, він стрелив у інший куток. Нестерівці й туди кинулись безстрашно. І втретє пророк поразив, та на довершення ще й вітер роздмухав такий, як у пеклі. До самого неба здіймалося полум'я, все живе видушував дим, виїдав очі, кіптюжив землю. Надривно ревіла худоба, кричали чоловіки, голосили жінки, верещали діти, попи хрипло взивали до каяття, а вогонь робив своє: лизав, мов корова язиком, село, з'їдав вулицю за вулицею. Вся та сторона Нестерівки, що ховалася за бурчаком, згоріла дотла...

Багато років підряд, аж до самої війни, мені часто снилась та пожежа. Найчастіше напередодні хвороби. У час війни я бачив такі пожежища, що нестерівська пожежа супроти них здавалася іграшкою і потонула на дні пам'яті.

Цього разу в Нестерівці палав один будинок. Люди висипали на вулицю, товклися біля своїх дворів, а дехто засів на власних хатах, тримаючи напоготові відра з водою.

— Що горить? — запитав я, доїхавши до села.

— Хата горить...

— Чия?

— У чию вціліло...

Валько газував на повну силу, мчав серединою вулиці, розкидав водянні смерчі, відтискував перехожих під тини, бо сигнал у «Волги» працював відмінно, а водій полюбляв ним користуватись навіть без потреби.

Дорогу перепинила пожежна команда. Чи то нестерівські пожежники нарешті очухались, а чи, може, з сусіднього села йшла допомога. Пожежа явно спадала, пожежники, видно, розгубилися, не знаючи, що і як тут гасити.

Я вибіг з машини. Збоку стояв гурт людей літнього віку, тих, чия допомога на пожежі була зайвою.

— Хто горить?

— Перемета вдарило...

Наша машина стояла біля самого двору тітки Горпини. Озираючись, я впізнав і саму тітку. Вона стояла у хвортці, мерзлякувато загорнувши плечі у стару теплу хустку.

— Я знаю... Я говорила... То ще довго йому сходило, довго не відливалися людські сльози. То йому хрести чужі та брехня виходить...

Ніби з землі виріс, підійшов Оксень. Спокійно привітався, потиснув руку, хитро підморгнув та сказав розсудливо:

— Іч ти, палахкотить, гарно горить, дмухає, як з печі...

— З стрижневого бруска складено хату...

— Аякже, хотів, щоб тисячу літ стояла...

— Вона б і стояла, коли б не дур у голові.

Оксень розповідав таким тоном, ніби він задовго передбачав Переметову поразку.

— Радіо, дурень старий, усе наслуховував. Дрота на вершину дуба витягнув, а в землю застромити й не прикемсавав чи, може, полінувався.

— Кажуть, що ледь живого витягли?

— Хай синам Іллі Захаровича подякує, коли б не врятували, не секрет, згорів би Перемет.

— А згорів би...

Оксень оповідав охоче:

— У мене під повіткою гуляли хлопці. А коли вдарило та полум'я з вікон потягло, кинулись на поміч. Одарія у вікно лізла та кричала. Максимко її вихопив, а Ярослав у дім заскочив, з вогню витяг Перемета. Вже зовсім дохлого. До лікарні понесли...

— Їм... нічого?

— Все гаразд. Ярославчику тільки чуба трохи присмарило, а Максимові обійшлося... Я все те бачив, недалеко ж... Слава богу, що без вітру, а то наробило б...

— Погасили?

— Пожежники припізнались, а люди... Кожному свого дворища жаль, всяк свого пантрує...

— Не така він людина, щоб його рятувати,— кидає тітка Горпина.— Хай дякує... А то живцем згорів би, паскуда. Відливаються вовку овечі сльози.

Ніхто не заперечив тих слів. Навпаки, вони, видно, приїшлися до вподоби. Сторонню людину подібна поведінка могла б обурити, вразити своєю безсердечністю. Я розумів інше. У Нестерівці одне одного знали так, як самі себе. Тут ставлення людини до людини диктувалось не розрахунком, а велінням серця. А людське серце, як відомо, підкоряється єдино правильному порухові: на добро — добром, а на зло — злом.

— Гей, нуте, косарі, бо не рано почали! Підйом!

Валентин не проспав чудового ранку. Іншим теж не дав його прогавить.

Ранок, справді, неповторний. Сонце щойно визирнуло з-за

обрію, тіні від дерев довжелезні, вони були б безконечними, коли б не занурились у Ясне озеро. Земля, промочена наскрізь від нічної зливи, паує теплом, ніжно пахтить вологою і травами, у глибоких баюрах поблискують калюжі. Листя на деревах зім'яте, вологе, трави припали до землі, п'ють вершечками вологу.

Наша косарська бригада розпалась. З п'яťох косарів збирались до роботи тільки ми з Вальком. Максим заспішив до села. Він обіцяв лікареві зайти вранці, можливо, доведеться вжити якісь заходи.

Олег не показувався з «Волги». Йому не до косовиці. Він не міг збагнути, що змордувало його дружину — поранена рука а чи нерви до краю розладналися у час грози.

Ми повернулися з Нестерівки опісля того, як від Переметової хати зосталася купа жару та закіптюжений комин. Олег з Інгою не спали. Гроза відступила, зате розбушувалась Інга, приступ істерії був такий гострий, що, здавалося, жінка втратила над собою будь-яку владу.

— Везіть мене! Везіть з цього пекла! Я не можу!

— Ніби її сюди хто привозив, — бурчав невдоволено Валько.

— Інго, заспокойся, — просив винувато Олег. — Вже тихо...

Вона заспокоїлась тільки тоді, коли потрапила на теплу постіль у «Волзі». Спала міцним сном. Олег подавав знаки, що не знає, як йому вибратися з машини.

Ярослав під час пожежі добре обсмалив зачіску. Ще й синець набив чималий. Його, виявляється, таки дістало головешкою.

— Ніби хтось навмисне гепнув, — жартуючи, пояснив по дорозі додому Ярослав.

Про свій подвиг він більше нічого не сказав, живу людину врятував, а не хвалився, навпаки, ніби соромився того вчинку.

Я здогадувався, що було причиною того розгублення. Ярослав перебував у час грози в товаристві Оксеневої доньки. А про це йому не хотілося говорити.

— Видно, старий кретин не заземлив антени...

Не дивлячись на травму, Ярослав приєднався до косарів, Олег теж вивільнився з полону. Наздогнав нас уже на покосі. Запитали про Інгу, нічого не відповів. Між бровами з'явився знайомий ривчак — ознака того, що закінчився у його сім'ї період миру, почався період розладу й непорозумінь.

Задзвеніли коси, загуляли по жалах мантачки, покотилося лугом відлуння, почався трудовий колгоспний день. Угризалися гострі леза в зелене вруно, сіялась на землю сльозами

роса, стривожились коники й комарі, забулися відразу — гроза, пожежа, Інга, все, все...

Не досягли кінця першої західки — з Нестерівки з'явилися косарі. А з ними й Протазь, і Петро-механізатор, Черевик з Ярополком прикотили у всеозброєнні, Оксень приніс свою бороду. Скидалось на те, що все чоловіче поголів'я колгоспу, присоромлене тим, що сіно косити прийшли варяги, узялося сьогодні за коси.

— Бог поміч! — весело гука Оксень.

Він обіймає нас дружнім і ласкавим оком.

— Приймете резервну армію? — бадьориться Черевик.

Протазь обходить по черзі всіх Дубогаїв, урочисто тисне кожному руку, як президент села, ніби вручає вищі нестерівські нагороди.

— А вас, Ярославе Іллічу, думаємо до медалі подавати, — підморгує. — Як-не-як, хоч поганенького, а все-таки чоловіка з самого, можна сказати, вогню витягли, не дали зотліть на голешку...

— Пусте, — ніяково чухає синця Ярослав, — кожний би те зробив...

Не знаю, чи Ярослав вичитав де ту книжну фразу, а чи, може, й справді у подібній ситуації більш нічого людині сказати.

Нестерівські луки переповнені чорнолозу. Він стелиться по землі, завивається у вінки, переплітається з ожинником та травою. У косовицю лозові кущі час від часу поймаються легеньким туманом, куряться, ніби хто навмисне запалив їх з самого низу. Під кущами лежать на покосах косарі. Так годиться. Перш ніж мантачити коси, треба до смаку насмалитись цигарок, поточити язики. Навіть ті не цураються гурту, хто ніколи не палив, на повні легені фільтрують аромат сигарет та самосаду, докидають слова у розмову.

Тільки опісля того, як останні новини, починаючи від нестерівських і тих, що принесло радіо, прокоментовані з усіх боків, починається виробнича суперечка.

— Хто ж поведе сьогодні? — постає важливе питання.

— Хто починав, той хай і веде.

— А так, так, хай ведуть...

З одного боку, це можна було розглядати як честь, а з другого — як підступ. Хто і давно кинув рідне село, а звичок сільських не забув.

— О ні, серед нас немає вожаків...

— То чому ж... Стільки трави повалили...

Косарі задоволено презираються — це клюнуло. І вже не настоюють, щоб перед вели Дубогаї. Етикету було дотримано, гостинність виявлено, і то добре.

На якусь хвилину розмова знову повертає до останніх новин.

— Кажуть, бога нема, а він шельму й мітить,— кидає хтось із вусатих косарів.

— А то так, так,— згоджується Оксень.— Он у час війни як було... Німець уже намазав п'яти салом, наші до Десни поспішали, переправлялись зібралися, а він тоді зверху почав сипати, з літака тобто. Такі бомби гатив, що страсть одна. І що ви думаєте, ні в чю хату не вцілив, а тільки в Гараськову...

— Це в котрого Гараська?

— Тю! Не знаєш Гараська?

— Того, що біля Вирища?

— Та якого? То — людина чесна, на хронті був...

— Так де ще у нас Гарасько?

— А отого кривого Микити, що держав Рудого Гаврила дочку. Підле таке було, коней з усіх усюд водило, поки печінку одсадили. А при них у поліцію влізло, з пукалкою носилось...

— А, бач, який Гарасько... І пам'ять по ньому згинула.

— Та котрі молодші, то й не знають. А старшим уївся в печінку.

— То я ж і кажу, ні в чю хату не вцілило, а Гараськову, як купину, розвернуло.

— А чого ж — пам'ятається... було таке.

— То ж бомба...

— А це грім. Теж знає, куди лупити.

На хвилину запала тиша, люди обдумують сказане, потім знов топчуться біля нерозв'язаної проблеми:

— То все-таки хто поведе переду?

— Хай он Данило Іванович. Він — голова...

— А то так. Він — голова усьому, хай і веде.

— Тону хай завдає...

Черевик теж відмовлявся од тої честі.

— Та що ви, я ж людина хвора, надумали обезп'ятити?

Тут Протазь озивається:

— Голову треба позаду пускати. Як задній натисне, так передні й коситимуть.

— Воно, як казав той, і так можна.

— Тоді хай Радянська влада приклад подає.

— А так-так, веди, Протазію, переду.

— Вам, дядьку Протазію, і косу в руки...

— Іч ти, молодь пішла, дядька Протазя вперед, а комсомол позаду...

— Не той тепер комсомол...

— Що й казати, не те що ми були...

— А це ще побачимо!

— І дивитись нічого!..

— Хай Ярополк Данилович починає — побачиш, ніхто не вженеться.

Ярополк Черевик розмови не дослухався, стояв осторонь з моїми хлопцями, демонстрував свою могутню мускулатуру, хизувався атлетичною статуєю.

Тепер всі, хто заздрісно, хто з смішком у очах, любуються могутніми Ярополковими біцепсами. З такою статуєю, з отакими біцепсами — жити можна...

Ярополк скромно віднікується, не хоче бути першим.

— Тоді хай Оксень веде. Старий кінь борозни не зіпсує.

Оксень примружує сині, видвілі за роки очі, вишкірює червоні ясна:

— Оксень своє відкосив, хлопці, і перед відводив!..

— Щось не видно було його попереду...

— Коли кому повилазило...

— То чого ж у луг приплівся?

— Може, косу кому наклепати або кашу зварить. Біля косарів діло знайдеться. Еге, коли б не грижа!..

Косарі переглядаються. Не покатались на Оксєневі. Люди на в похилому віці, з грижею, а прийшов, бач, не хоче сидіти в такий час без діла. А висміювати цього не пристало. Патріотизм є патріотизмом, незалежно від того, у великому чи в малому виявляється.

Закінчилося тим, що один з мовчазних курців, отих, які вміють розкриватися лише тоді, коли треба, став на ноги, взяв косу, недбало закинув на плече та й рушив у загінку.

— То почнемо, чи як? — тільки зиркнув на Черевика.

— Починай, Явтуше Касіяновичу, — дав згоду Черевик.

Косарі ліниво спинаються на ноги. Допалюють цигарки. П'ятами втоптують у землю недопалки. Один за одним неквапливо потяглися за Явтухом.

Через хвилину луки, озера, Десна, все Придесення і Задесення зачаровано дослухаються симфонії незвичайного і могутнього оркестру. Десятки мантачок вибивають таку прекрасну і дзвінку мелодію, якій позаздрив би наймодерніший із сучасних модних композиторів.

Замикати увесь косарський ключ випала честь мені. Поперед мене йшов Валентин, перед ним Олег, далі Ярослав, якому

передувала сама Радянська влада, Протазь натискував на п'яти Черевикові, а Черевик випустив перед себе Ярополка.

Ярополк, хоч був атлетом і вмів грою біцепсів наслідувати «спортивних культуристів», у косарстві себе не показав. Його коса то носком заривалась у купини, то п'ятою голила не лише траву, а й коріння кущів, часто ув'язала в пні, всіляко гальмуючи косарський тил. Ті, що йшли поперед Ярополка, вже за кілька хвилин помітно відірвалися, пішли вперед. Ми безнадійно відстали і скоро побачили, що надіятись на приєднання до гурту марно.

А передовий косар, отой вусатий, жилавий Явтух, невтомний сільський коваль, який сьогодні з великої любові до косарського діла погасив у кузні горно та визвався передувати на покосі, уже сягнув межі і, докосивши загінку, неквапливо заходив у мій тил, щоб почати нову. Я добре знав, що те значило, — не зчуєшся, як тобі натиснуть на п'яти.

Важко назвати іншу колгоспну роботу, яка б згуртовувала так колектив. Видно, тому, що у цю роботу покладено спортивне начало, а спорт, як відомо, завжди захоплює, помножує сили.

Ніколи не забуду той день, коли у тридцятих роках ми, перші колгоспники, вийшли на косовицю. Косарів порівняно було небагато. Іван Заволока та два «апостоли», Влас з дідом Хомою, голова комнезаму Мирон та ще кілька новеньких. Навіть Перемет і той взяв косу.

У луг йшли з піснею. Тоді поширеною була пісня про колгоспних косарів. «Гарно, гарно серед степу, глянь на південь, північ, схід», — співалося в ній. Ми йшли не в степ, йшли до Ясного озера, бо саме там весною, лише упала з луків повідь, районний землемір нарізав молодому созові шмат найкращого сінокоосу. І ми, перші колгоспні косарі, йдучи з косами на плечах у ранній липневий день, горланили на всю вулицю: «Гарно, гарно серед лугу...» Пристосовували пісню до місцевих умов.

Іван Заволока вдоволено накручував чорного вуса. Йому, видно, теж хотілося співати, але стримувався. Не пристало голові колгоспу, хороброму кіннотникові, партизанові громадянської війни, комуністові і взагалі найпередовішій людині села пісень спозарань виводити. От комсомольська рать — то інше діло, вона повинна співати, бо на те ми й комсомольці, авангард сільської молоді, найперші помічники партії в особі її єдиного на всю Нестерівку члена, товариша Заволоки.

Косили теж згідно конкретної вказівки, поданої у пісні. «Попереду комсомолец — Петько, хлопець молодий...» Бо попере-

ду і справді люто вимахував косою «апостол Петро»,— чи, може, й Павло, їх не розбереш,— своєю юначою завзятістю задавав тон у роботі. «А позаду — дід Хома, наш колишній чередник...» Дід Хома мовчки хекав позаду, махав косою не часто, зате прокладав таку смугу, що «апостоли» удвох стригли вужчу.

Перемет, як і треба було ждати, зголосивсь куховарити. Це належало б жінці, але, на жаль, созівським жінкам стачило роботи на Поповій леваді. А головне, що Перемет визвався риби натоптати. Оскільки кімля з усіх членів союзу була лише в Перемета, довелося цього хитрючого дідька не те що призначити, а ще й упрошувати. Час то був скрутний, таку справу, як харчування косарів, розв'язати було нелегко. «Треба бути класово гнучким»,— часто повторював Заволока. У даному випадку ці слова, певно, були теоретично доцільними...

В усякому разі, в час косовиці наш соз помітно зріс. І хоч зараз важко визначити причину того росту,— чи то людей захопила краса колективної праці, а чи смачний запах Переметової юшки,— тільки косарська шеренга в перші ж дні подвоїлась, а згодом і потроїлась. Довелося кликати з району землеміра, щоб розширив сіножаті для нашої артілі. Не знаю, як кого, а мене захопила краса колективної косовиці: Переметову юшку я вважаю річчю другорядною. Ми, перші комсомольці, ідеалами духовними ніколи не поступалися перед вимогами ненажери-шлунка...

Механічно махаю косою, а думки в'ються навколо картин, давно минулих і забутих. Нікого з тих перших не видать сьогодні у довжелезному косарському ряду. Від тих днів зосталось одне — краса і романтика косарської праці.

Здалеку долітає стрекіт колгоспної техніки. На рівнині, там, де лугові угіддя не запушені, де немає глибоких вирв та болотянок, працюють, сінокосарки. Нова техніка завжди виживає застарілу. Біля техніки старої і нової зостаються тільки людські руки та голова. Без них жодна техніка себе не покаже.

Серп, заступ, сапка, рало, граблі, вила — та чи перерахувати всю стару техніку? Вона поступово зникає з ужитку. І жалкувати за тим не доводиться. Навпаки, треба швидше відрядити її на стенди музеїв. Але косу варто лишити на озброєнні. Не як знаряддя праці. Як спортивний інструмент. І влаштовувати щорічно для молоді і людей старших на кілька днів косарські змагання, з усіма вимогами до цієї професії, зі збереженням того неповторного, що цю важку працю перетво-

рює у красиву забавку, у процес, що дарує людині таку насолоду. Не знаю, можливо, це моє особисте вподобання. Але певен, багатьом воно було б до смаку...

Моє побоювання, що коваль скоро насяде мені на п'яти, не справдилось. Коваль звичайно косарські знав — закінчив загінку, вийшов на висхідну позицію, запалив цигарку, ждав, поки інші закінчать.

Сонце підбивалося вгору, земля парувала, від учорашньої зливи залишилося небагато слідів. Косарі починали нові і нові загінки, забувши про те, що наступив час сніданку. Треба було йти до табору, бо на Інгу надія мала.

Черевик, виявляється, обраний головою колгоспу недаремно. Саме тоді, коли надійшов час ранкової трапези, надбігла грузова автомашина. Вона доставила косарям алюмінієві бідони з кашею. На весь луг запахло смаженою, часником та цибулею. Кругловида молодиця в повному розквіті сил готувалась роздавати косарям сніданок.

Збирались не поспішаючи. Косар ніколи не викаже того, що зголоднів або охляв. Як би йому не хотілося їсти, йтиме спроквола, здаватиметься на просьбу. Припрошуйте його гарненько до їжі, бо він вам не який-небудь лайдак, він — косар, перший трудівник на селі.

Черевик добре знав селянську психологію, не скупився на запросини, гукав то всіх разом, то найповажніших — по імені, зарані вибачався, що сніданок небагатий, на одне покладався, — що куховарка Мелітина Мусіївна із звичайних продуктів зготувала кашу не згірше ресторанної.

Справді, Мелітина Мусіївна зналася на своєму ділі. Можу з повною відповідальністю посвідчити — коли б у нашому созі на початку колективізації була така куховарка, то за один день, напевне б, усі нестерівці стали на шлях нового життя.

Опісля ситого сніданку належить добре відпочити. Косарська ватага не поступається цим споконвічним правом. Знову над кущами поплив сизий туман; виставивши оголені плечі гарячому сонцеві на розправу, косарі влягаються хто як, аби щонайзручніше, на покосах. Поступово зав'язується розмова. Очі всіх допитливо звернені у мій бік. Землякам хочеться говорити зі мною відверто, по-товариськи. Спільна праця, сніданок з одного казанка, видно, переконали їх, що Дубогай з синами не залітні птахи, а таки ж свої, нестерівські люди, з якими можна стояти на одну ногу, говорити душа в душу.

— То як же вам живеться, Ілля Захаровичу? — допитується співчутливо колгоспний коваль. Виявляється, він носить

одне з нами прізвище, хоч і не знає, на якому коліні розійшлися наші родові шляхи.

— Лець вас пам'ятаю, — признався він. — Може б, і не запам'ятав, коли б не духова музика та не «Інтернаціонал». Мені було років сім, а запам'яталось.

— Ти краще, Захаровичу, розкажи-повідай, що в світі білому робиться. Ти там ближче до верхів, тобі видніше й чутніше, що там про нашого брата думають...

Це Оксень перехопив ініціативу. Побідно озирається навколо — чи бачать люди, яку розмову почав? Мовляв, ми не те що інші, хто лець пам'ятає, а може, й зовсім не чув про якогось Іллю Дубогая, а ми з ним, лобурякою, корів пасли, за однією партою сиділи, не один пуд солі спожили...

Протазь морщитьється ехидненько, лукаво докидає:

— Прочитай, Ільку, політбесіду, сільська влада подяку висловить, і папера належного видамо.

Черевик кликав уже косарів, які лаштувались подрімати в холодку.

Що ж, політбесіду так політбесіду. Не звикати. Комуніст завжди мусить бути пропагандистом і агітатором.

Провести в той день «політбесіду» мені не пощастило. До гурту підкотив на велосипеді Максим. Я порадив йому — поснідає хлопець. Про Іngu не турбувався, Олег відніс їй колгоспний сніданок... Та коли впіймав його погляд, то зрозумів — не снідати приїхав. Він був чимось вкрай стривожений.

— Що трапилось, Максиме?

Син, відчувши мою тривогу, поспішив заспокоїти:

— Нічого особливого, батьку. Але треба добровольців...

Шкіри треба.

Нестерівці заворушилися, заусміхалися лукаво, видно, подумали, що Максим підрядився споживчій кооперації заготовляти шкіру...

— В нього друга ступінь опіку, плече взялося пухирем, а це дуже боляче. Віку потерпілий похилого, треба здорову шкіру на обпечені місця пересадити, бо наступить токсикація і може...

— Що?

— Як? Кому шкіру?

— Яку шкіру?..

Косарі презираються здивовано, не можуть допетрати, у чому суть справи. Запитати в лікаря не зважуються, хто захоче показатися перед освіченою людиною неуком?

— Переметові чиєю-небудь треба полатати плечі, — поважно перекладав Максимові слова Протазь. — Хто не побоїться,

щоб з спини чи задниці підошву для Перемета зняли, то зголосіться, лікарі випорють, скільки треба, та пришиють потерпілому.

— З живого тіла драти шкіру?

— А коли видеруть у мене, то мені згодиться хто позичить своєї?..

— Кому шкіра знадобилась, а з кого живцем здирати...

Максим почав азартно переконувати, що шкіри братимуть небагато, всього по кілька сантиметрів у кожного донора, що візьмуть її безболісно, а місце те швидко заживе. Треба ж урятувати життя потерпілому.

— Перемета рятувати?!

— З нього хоч всю шкіру злупи, як з гадини, то знову нова наросте. Ви, лікарю, не знаєте Перемета.

— Щоб Перемет у моїй шкурі красувався?..

— Для доброї людини не пожалів би, але для Перемета...

Косарі загули, мов бджоли в улику. Байдушких до Максимового прохання не було, але я побачив — ніхто своєї шкіри потерпілому не дасть. Шкоднують? Хто зна.

Мені хотілося, щоб хто-небудь відгукнувся на Максимів поклик. Я сам не пожалів би шкіри, але не для цієї людини.

— Воно ж, бач, як виходить, — ніби підсумував Протазь. — Як у тій байці. Порадили вовкові сховатись у двір. Куди, там овечку вкрав. Радять у другий, а він там поросся потягнув, у третьому — корову зарівав... Погане діло, коли людина вовчої натури. А може, ви, хлопці, котрі молодші, бо стара шкіра, ясне діло, і на решето не годиться, то, може, кажу, хто молодий та кому не шкода власної казенної частини, згодився б пожертвувати Переметові шкіри? Як-не-як — погорілий, а на погоріліців колись останнє жертвували. Думайте, хлопці...

Перезирнулись Олег з Ярославом, подивились на Валентина. І звелися на ноги.

— То бери з нас, чи що... — недбало промовив Валентин.

Запанувала тиша. Чути було, як за Ясним косарки джеркотіли, коники в траві чечетали, чайки потривожені тужили за малими чаєнятами.

Більш ніхто не приєднався до моїх хлоп'ят.

Мене огорнуло двоїсте почуття. Радісно було, що сини виявились людяними, розуміли високий обов'язок перед людиною. І було боляче. Мовчанку земляків сприйняв як власне рішення — ворог твій, хто б він не був, залишається ворогом, і виявляти йому любов і всепрощення принципівій людині не так просто.

Оксень з жалем поглядав на моїх синів.

— Подумайте, хлопці. Людина то така, що доброго слова не варта. А тут, не секрет... Все-таки шкіра... Жива шкіра, звідкіля її не рватимуть...

Не відразу помітили, як на лузі з'явилась чорна автомашина, поставлена на високі колеса.

— Секретар райкому, — тривожно повідомив Протазь.

Трохи смішна на своїх високих колесах, машина з розгону шугнула в холодок, а молодий чоловік, зовсім не схожий на секретаря райкому тих часів, коли я працював у комсомольській системі, швидким кроком наближався до гурту, по-молодому переплигуючи покоси.

Косарі замовкли, ждали. У модельних черевиках та синьому піджаку наопащ, у сатиновій сорочці у синю смужку з розстебнутим верхнім гудзиком, він був схожий на директора сільської школи а чи шкільного інспектора.

Тісно зашпилені губи, брови опущені на очі, рідіючий чуб, хоч йому було не більш тридцяти п'яти, ледь помітні зморшки під очима. Десь я бачив його, а де — не пригадаю. Може, стрічався на довгим віку хтось подібний. Приступивши майже впритул, він швидко стрельнув на гурт косарів очима, привітався. Ні Протазеві, ні Черевіку руки не подав — чи то не вимагалось етикетом, а чи, може, висловлював тим своє невдоволення сільським начальством. Пізніше виявилось — саме це й було причиною такої холоднечі.

— Здрастуйте, Кіме Єгоровичу, — проспівав Черевик.

Протазь лише соломяного бриля підняв над вухом.

— Доброго здоров'я, — вріднобій озвалися косарі.

Кім Єгорович Сороколій секретарював у районі недавно. До цього теж, як і всі ми, грішні, пройшов школу в комсомолі, обласним комітетом вергав, поки в обкомі партії помітили, що у комсомольського секретаря волосся та зуби почали випадати. На комсомольський пост молодшого рекомендували, а Сороколія у обкомівський апарат заступником завідувача відділом взяли. Через рік-два він показав себе з найкращого боку, виріс на завідувача відділом, тобто цілком визрів для відповідальної партійної роботи.

З обласного центру в район їхав без особливого захоплення, але нічого не поробиш — дисципліна. У районному центрі в міру своїх сил і можливостей відразу запровадив обласні порядки — тепер фільми у місцевому кінотеатрі демонструвалися не лише щоденно, а й по два сеанси. Запалив ще не погаслим комсомольським зав'язтям молодь — почали оснащувати на принципах добровільної ініціативи стадіон.

Невдовзі ці дрібниці забулися — секретар райкому збагнув, що обов'язки його значно ширші і складніші.

Про все це я знав від Данила Івановича. В неділю, проводжаючи мене до табору, Черевик розповів про районне начальство. Про секретаря відгукнувся з повагою і навіть заздністю — зрозуміти не важко, молокососи ходять у секретарях, а люди поважні, літні безнадійно засіли в колгоспній номенклатурі.

«Вийшли в поле косарі...» — чомусь ждав я саме цих слів від секретаря.

— Косимо? — запитав він.

— Почали, Кіме Єгоровичу, — зітхнув Черевик.

Розмова не в'язалася. Секретар озирався, приглядався до всього, ніби шукав — до чого присікатись? Черевик мінився на лиці. «Заповіт Ілліча» ніяк не міг пересунутись з нижніх на верхні щаблі по виконанню завдань. А ті голови, чий господарства у зведенні займали місце внизу, ніколи не почували себе спокійно.

Сороколій підійшов до дерева, зняв з гілляки чиюсь косу, оглянув критичним оком, похитав головою.

— А коли ж ви думаєте завершити косовицю?

Черевик поспішно, мов школяр, ввійманий на тому, що не твердо знає урок, почав пояснювати:

— Та думаємо так, що, може, коли буде погода... та коли сушка йтиме нормально...

— А косарки у відпустці? Дідівська коса гуляє?

— Бо кущі тут, косарка не піде...

— Нестерівські кущі особливі? Зачаровані?

Тут не втерпів Протазь:

— Та й зачаровані. Зніми їх, і Десна все оголить, пісочок засвітиться.

— Судільний пляж відкриється... — радо додав Черевик.

Секретар багатозначно хмикнув, примружив очі.

— Пляж — непогано. Більш дачників їздитиме.

Керівництво промовчало, не збагнуло, до чого тут дачники.

Протазь, видно, не ждав, що секретар головний удар спрямує в його бік.

— Значить, горимо, товаришу Мокровусенко? — стрельнув на голову очима Сороколій. — Як це ви допустили пожежу?

Протазь явно розгубився, розвів руками, закліпав очима. Скидалось, що він зовсім здитинився, ніби йому підсунули під носа підручник, — як стій та бач, згадавши колишнє, заплаче.

— Гроза, Кіме Єгоровичу, — виручив друга Черевик.

— У селі порожньо, контора, сільрада — на замку.

— На райком рівняємось, Кіме Єгоровичу,— спробував роздобрити секретаря дешевим підлабузництвом Черевик.— Йдемо у низи, до виробництва.

Кіме Єгорович не відреагував на Черевиків півжарт.

— Бачу... Замість роботи мітінгуєте в холодочку...

— Перекур після сніданку...

— Політбесіду хотіли організувати...

Ні послання на законний перекур, ні на політвиховну роботу не розтопили секретаря.

Косарі, збагнувши, що законний перекур не схвалюється високою інстанцією, поволі звелися на ноги, один за одним відколювались од гурту. Воно й цікаво почути, що секретар скаже, але, видно, сьогодні нічого гарного не почувеш. А Протазеві й Черевикові, мабуть, не дуже приємно, коли їх при людях шпетять.

— Що ж у вас тут робиться? — на півтону низив голос Сороголій, а це значило, що розп'якання переходило у вищу фазу.— Утриманців собі колгосп завів, нахлібництвом запахло. Це що, пережиток дрібноворянського побуту?

— Не розуміємо, Кіме Єгоровичу, пробачте...— сплотнів Черевик.

— У «Правду» сигнали йдуть. Якісь сторонні люди знаходять у вас рідну стихію, ідуть, мов у власну вотчину, всідаються на шию артілі...

Мені починало потроху розвиднятися... Та це ж, мабуть, мене з синами хтось об'явив нахлібниками колгоспу «Заповіт Ілліча».

— А ви, товаришу Черевик, годуєте всіх зустрічних продуктами з колгоспної комори, розбазарюєте лісоматеріали.

— Кіме Єгоровичу! Говоріть ясніше, не збагну...

Черевика ніби підмінили. У його голосі задзвеніли сталеві нотки, в очах появилася упертий і сердитий блиск, а обличчя скам'яніло.

— Родичі наїхали, чи що? — трохи пом'якшився секретар.

— Звідкіля ви взяли, що у нас появилася нахлібники?

У Черевиковому голосі загроза і гнів. Косарі, почувши, про що йшла мова, зупинилась, ждали фінішу. Сороголій витяг з кишені жмут паперів.

— Який це Дубогай до вас заявився?

— Є такий...

Черевик загорівся вогнем, потупивсь.

— Годуєте?

— Годуємо.

— Дачу збудували? А хіба ви знаєте, хто він?

— Знаємо. І вас познайомлю.

Сороколій не знав, де подіти ті папери. Розгубився.

Ми познайомились. Моя борода та вуса, видно, ввели його в оману: він прийняв мене за нестерівського старожила.

— Чекайте, чекайте... Ви були на з'їзді?

— Мав таке щастя.

— Ну ось же... Бачу — знайоме обличчя. Така несподіванка.

— Справді несподіванка. То ви, товаришу секретар, виселять мене приїхали?

— Ну то що, батьку?

Максим дивиться суворо, він і так згаяв дорогий час.

— Що тобі, Максиме?

— Ми поїхали...

Тут зірвало Черевика:

— Рятувати оту падлюку! Це ж його робота...

— По почерку видно, що його,— згодивсь Протазь.

Я не знав, що порадити синам. Моє втручання не було б об'єктивним. Дуже багато прикрощів і горя завдала мені ця людина. Але моє особисте ставлення до неї не повинно розповсюджуватись на інших. Хлопці мають самі розібратись і вирішити так, як їм підкаже серце.

Максим дивився в землю, він, виявляється, добре знав, кого має рятувати.

— Потерпілий, безумовно, тварюка. Ще й доісторичного походження, але...

— Йдеться про людину, що потерпіла,— озвався Ярослав у підтримку.

Олег теж заявив рішуче:

— Людина є людиною, навіть тоді, коли вона недостойна цього звання.

— Я теж — «за»,— блиснув очима Валько.

Максим вдоволено підсумовує:

— То пішли, салаги!

Ярополк загаласував на весь луг:

— Братва, зачекайте, відвезу вашу шкіргалантерейсировину.

Поки вирішувалась Переметова доля, Сороколій відтиснув убік Черевика, видно, за щось йому вичитував. Я здогадався — ніяк не міг заспокоїтись, що потрапив у незручне становище, прийнявши мене за нестерівського колгоспника.

— Ви ж так відразу накинулись,— навмисне голосно відповів йому Черевик.

Косарі стали в загінку. Я запросив начальство до себе в гості, вирішив показати свою «дачу».

Сороколій все ж був стриманим чи, може, мав на душі щось проти мене.

— То, виходить, ви, товаришу Дубогай, нестерівський?

— З діда-прадіда.

Кім Єгорович дуже тому радий. Задоволено хитає головою, ніби великодушно дозволяє мені родичатися з Нестерівкою.

— І довго не бували в нашому районі?

— З комсомольського віку...

— Ілля Захарович у райкомі комсомолу працював,— уточнює мою автобіографію Протазь.

Кім Єгорович це повідомлення сприймає ще радісніше. Охоче повідомляє, що його батьки теж були комсомольськими працівниками.

— На честь комсомолу мене й назвали Кімом.

— Дякуйте, що не Мюдом,— сказав я.

Дотеп, як бачите, не ого-го, але він розгладив у всіх зморшки поміж брів, послабив напруження, повернув людей до нормального стану.

— А виїхали з району добровільно, чи як?

В питанні Сороколія прослизнула та незручність і досада, з якою ставляться каверзні питання людей з єдиною метою — переконатись у тому, в що й самі не вірять. Я здогадався, що хотів знати секретар.

— Так погнали в ший, що мав утікати добровільно...

Кім Єгорович засміявся так, ніби почув щось перчанське. І довірливо передав матеріали, надіслані йому з «Правды».

— Читайте, що про вас пишуть.

Писав до «Правды» «старий сількор Перемет». Писав досить об'єктивно, з однією, бач, метою — в'яснить істину, добиваючись «історичної правди». Бо він сількор з часів революції, людина, що відразу помічає всіляку неправду і сміливо ріже її будь-кому у вічі.

«Дорога редакціє,— писалося на шкільному листі в клітинку,— як старий сількор прошу тебе протягнуть на своїх сторінках людей, які безсовісно розтранжирюють народне добро і розтягають майно колгоспів. У наше село Нестерівку наїхали темні люди, які ще давно показали себе з негативного боку. Це Дубогай Ілько, якого колись вигнали з комсомолу за темні діла та розповсюдження серед народу релігійного дурману. Злякавшись заслуженої кари, він утік з району та й не показувався до цього часу. Тепер він приїхав з цілою бандою, каже, що то його сини, а їх аж чотири, і де вони у нього могли в такій кількості набратись, і всі тягнуть з колгоспу продукти, і мало того, ще й лісоматеріал безкоштовно, який з дозволу

голови т. Черевика перевезено на дачу біля озера. Від таких людей, як Дубогай, можна всього ждати, бо це люди темні, прибули на власній «Волзі», теж, видно, придбаній на крадені гроші, бо де ж інакше їх вони могли придбати, і схоже на те, що така банда готова і кооперативну крамницю обікрасти, і що завгодно, бо це люди, здатні на всякі пакости. Колгоспники обурюються, що різна наволоч об'їдає та обкрадає колгосп, а наш голова, видно, теж у одній кумпанії з головою сільради. Прошу пропечатать негайно, а підписати можна так: «Нестерівський», бо я так підписую дописи від самої революції».

Редакція «Правды», по всьому, видно, не надала особливого значення сигналові, писала на ім'я секретаря райкому коротко: посилаємо листа, просимо повідомити редакцію про дійсний стан речей.

Мені після прочитання здалося, що ненароком проковтнув павука. Черевик з Протазієм теж плювались.

— Це він погорів?

— Авжеж, згорів би, пес старий, коли б не Дубогаєві «бандити». З вогню винесли...

— Ваші сини?

— Мало, що врятували. Власну шкіру повезли...

— Останню б з його спустити...— цвіркнув крізь зуби Черевик.

Протазевому гніву немає меж:

— Всі хвороби, скільки їх є у Нестерівці, я радо пожертвував би такому мерзотникові. І поставив би біля нього усю медицину, щоб не дала подохнути років до ста, хай би знав, що таке наклепи...

— Не знав, що ви, товаришу Мокровусенко, такий жорсткий,— сміється Кім Єгорович.

— Падлюк з дитинства ненавиджу.

Розстались з Сороколієм по-дружньому. Нестерівських керівників він більше не розпікав, навпаки, почував себе винуватим. Просив до себе в гості. І обов'язково з синами.

— Хотів би я мати таких синів,— зітхнув на прощання.

— Діло наживне...

Секретар поїхав. Обіцяв завітати у вільний час, може, в наступну неділю. Ми стояли на березі Ясного. Мовчали. Черевик дивився у землю. Протазь протирав очі — залетіло щось. Я дивився на озеро. На душі було гидко. Порожнім став увесь світ. Небо поблякло. Тягло холодком від озера. Інколи один, лише один наклепник може зіпсувати хороший настрій багатьом добрим людям...

Треба було багато потрудитись, щоб подарувати людині радість. І як мало треба для того, щоб її зруйнувати. Як у великому, так і в малому. Пам'ятається, як ми трудилися, як старались в післяреволюційний час, щоб залікувати важкі рани, нанесені війною, щоб створити більш-менш сприятливі умови для життя людей. Яких тільки зусиль не докладала партія, яких кампаній не оголошувалось — і суботники, і недільники, і стахановський рух, і рух п'ятисотенниць, і хетагурівське починання, і кривоносівський рух на транспорті.

Ми раділи кожній перемозі, введення в дію нових велетнів індустрії перетворювалось на велике свято. Завдяки небаченому в історії подвигам мас ми створили за два десятиліття те, що творилося іншими за століття...

Гітлерівська навала нагло відняла в людей радість, зруйнувала надію на щастя. У повітря злетів Дніпрогес, донецькі шахти, домни і портові споруди лягли руїною, вмерли колгоспи і МТС. Ворог розчавив не лише економіку, а здавив за горло весь народ, фізично винищував синів і дочок народу, отруїв душу мільйонам людей.

Скільки витрачено було зусиль, щоб і мені самому трохи оклигати від горя, розвіяти сум у очах своїх дітей, утвердити їх у думці, що на світі існує не лише смерть, що ми не лише втрачаємо найдорожче, а й знаходимо, відкриваємо, бачимо великий світ і великі діла, супроти яких власне горе, яким би великим воно не було, значно менше, зовсім мале в порівнянні до життя, правди, творчості і пошуків...

Та досить одного наклепницького, підлого листа людини, яка за все своє довге і нище життя не зробила жодного доброго діла,— і вся радість, вся віра в людську доброту похитнулася, спустошила душу, застила білий світ.

Наступного дня ми знову косили. Але косовиця вже не була тим романтичним, прекрасним заняттям, яке переповнювало серця радістю. Якимись в'ялими, задумливими стали мої хлопці. І не тому, що з них зідрали шкіру для людини, яка недостойна була такої жертви.

Коли вчора хлопці прибули в лікарню з метою полегшення страждань потерпілого, бо він хоч і був тварюкою, але належав до класу «гомо», то вже його там не застали. З району перед цим прибули лікарі і після огляду забрали Перемета у районну лікарню. Максим запропонував їхати в район,— вишло так, що ніби нахвалились, а діла й не зробили,— але молодий Черевик проявив характер.

— В районі вистачить шкіри. Не знайдуть людської — свинячу нашіють.

А тут ще нова неприємність. Щось непевне діялось з Інгою. Вона оголосила голодовку. Вже третій день нічого не їла. Палець загоївсь, гроза давно забулася, калюжі висохли, трави і дерева встигли засумувати за новим дощем, літо торжествувало, а Інга валялася в постелі, огорнена летаргічним сном. Біля неї на чатах, мов біля покійника, холонули страви, випаровувалась вода в глечичку. Ні до чого не доторкувалась. Навіть до води. Кажуть, що й душі померлих п'ють воду, а наша Інга про неї забувала.

— Виснажитися і помре,— тривожився Валентин.

Максим, як медик, був іншої думки:

— У стані спокою без води і їжі людина живе понад десять діб.

Похмурий Олег ствердив, що голодування на його дружині не позначається.

— Поговорив би з нею по-людському,— непевнено радив Ярослав.

— Коли вона навіть рідної матері не слухає...

Біда з цією невісткою. Коли й інші будуть такими, як Інга, то передчасно у могилу покладуть. Тим більше, що, здається, не за горами і друга невісточка...

Після косарів на сінокосі господарювали жінки та дівчата. Серед них і Оксенева Настка. Вдягнена не так, як вдягаються на роботу. Гарна дівчина, нічого не скажеш. І красива, і весела. І сіно перевертала, і гребла весь час неподалік од нашого житла.

Ярослав геть загубив спокій, очі в нього блищали, на лиці то спалахував, то гас рум'янець. Забуваючи про те, що навколо люди, він підходив до Насті. Брався за граблі. Вдвох перевертати валки незручно. Але вони навчилися працювати одними граблями. Подовгу відпочивали, дивилися одне одному в очі, про щось говорили. Але то тільки так здавалося. Закохані говорять без слів, самими очима.

Мабуть, доведеться втретє тікати з своєї Нестерівки...

Розмова з Олегом не дала ніяких наслідків. Тільки переконавсь, що хлопець сам собі не радий, не знає, як вийти з такого становища. Аж дивитися на нього боляче — змарнів, схуд, до всього збайдужів.

— Може, чимось її збудив?

— Я у сварки не вступаю. Маю тверду тактику — мовчати...

— Яка ж жінка стерпить мовчанку?

— Спробуй з нею поговорити...

— А ти по-доброму, ласкаво...

— Неможливо, батьку. Коли Інга розсердиться — ніщо, ніяка сила в світі її не зрушить. Розсердившись, лежатиме мовчки і день, і два, і три... І сльози проливатиме мовчки, вдаючи з себе великомученицю, до божевілля доведе й себе, й... інших.

Недаремно сказано, що скільки в світі сімей, стільки й драм. І кожна сім'я живе по-своєму, має свій характер. І третьому ніколи не щастило навести в ній порядку.

Хоч не хотілося, а мусив втручатися. Бо ця сім'я була для мене найближчою з усіх сімей на світі. Хотілося бачити сина щасливим, веселою та щасливою бачити невістку.

Вибравши момент, коли хлопці розбрелися хто куди, я зайшов до невістки. Вона аж ніяк не відреагувала на мою появу.

— Інго!

Навіть подих затаїла, мертва, та й годі.

— Треба поговорити, Інго.

Мовчанка. Говори, любий свекроньку, хоч до стіни, хоч у повітря, невісточице ти ні до чого.

Мимоволі зібрались на чолі зморшки. Як з людиною говорити, коли вона тебе не слухає? Та й досвіду подібних розмов я не мав. У нас з Поліною теж, бувало, виникали конфлікти. Траплялися й досить прикрі розмови. Але вона ніколи не мовчала. Навпаки, завжди була аж надто гомінкою. Намагалась своїм доводам надати щонайбільшої ваговитості, а її чемність та ввічливість досягали прямо-таки катастрофічних розмірів. Зверталася тільки на «ви», величала Іллею Захаровичем, а то й товаришем Дубогаєм. Випалювала ніжно-буркотливим голосом всі свої претензії. І терпляче вислуховувала пояснення. Коли вони її задовольняли, то не барилась із висновками. «На цьому, чоловіченьку, розмову й покінчено, пробач, що погарячилась, та й забудемо, згода?»

Інга належала до діаметрально протилежного типу жінок. Може, повестися з нею офіційно, як з підлеглим по службі? Вона й справді трохи підлегла в силу родинних зв'язків.

— Інго, пробач, але я не розумію, голубко, твоєї поведінки...

Глибоке, затаєне зітхання: не розумієш, то й гаразд...

— Ти можеш відповісти на мої питання?

Не може. Язик, напевне, усох. Чи, може, слух від голоду атрофувався, не чує.

— До чого приведе це нерозумне голодування?

Ледь смикнулись плечі, видно, її самій себе жаль, бо знає, до чого голод доводить людей.

— Виснажишся, захворієш, передчасно вмреш...

Тихе схлипування потверджує, що людина жива і реагує на людську мову. Отже, вперед, товаришу директор.

— Інго, я не можу... не маю права, як батько, як людина, як громадянин, нарешті, бездіяльно споглядати цю... мелодраму. Я повинен рятувати людину. Або своїм транспортом поїдемо до лікарні, чи, може, викликати швидку допомогу?

Я дивлюся на її вуха, шию, прикриту розпушеним волоссям. Вуха наливаються, стає червоне, до шиї приливає кров.

— Ти чуєш мене, Інго?

— Чую...

— Ну, ось і добре..

Я торкаюсь рукою її голови, ніжно погладжую волосся. І раптом стає до болю жаль її. Дитина... Моя нерозумна дитина. Які думки пробігають у цій гарячій голівці, яку трагедію ви-фантазувала вона для себе, які таємничі центри нервової системи не дозволяють їй бути щасливою самій і ошчасливлувати інших?

— Давай, дитино, почнемо з того, що ти поїси... Вип'єш оце молоко, а тоді й говоритимем. Гаразд?

— Добре...

Тим «добре», покірним і жалібним, до глибини дитячим, вона мене зовсім розчулила, і я готовий схилитись до думки, що в усьому винен Олег, готовий повірити, що це янголя не таке вже й погане, що з ним просто треба уміти знаходити спільну мову.

— Ну, ось так. Пий, їж, причепурися, а я почекаю. Коли вправишся — покличеш. Я буду тут, біля машини. Добре?

— Гаразд...

Розмова відбулася за кілька хвилин. Квола, виснажена, жалюгідно-велична у своєму вигаданому горі, Інга знову повернулася до життя.

— Ти образилась, Інго?

— Сама не знаю... Я дуже злякалась...

— Грози?

— Мені видалось то якимсь божевіллям. А він був байдужий. Навіть кричав на мене...

— Он як? За віщо ж кричав?

— Взагалі він нестриманий. Я боялась, що грім поб'є нас, хотіла втікати, а він обізвав мене... дурепою...

— То недобре... Але... може, він спересердя чи зопалу? Я знаю — він теж боїться грози.

Інга дивилась на мене круглими винуватими очима, дивилась допитливо, ніби не розуміючи моїх слів.

— Олег теж... боїться?

— А хто не боїться — стихія...

Вона зітхнула, відвела очі.

— Але все одно... Він не повинен був цього говорити... А в мене ще й болів палець...

— Згодний з тобою. Але чи варто через це не їсти, не пити, ризикувати здоров'ям. Олег теж став не схожий на себе.

— Сам винен...

— Винен, безумовно, але час і помиритись, не маленькі ж... Інга полегшено зітхнула.

— Добре. Я помирюсь. Де він?

— Ходить тут мов неприкаяний.

— Спасибі вам, ви такі добрі...— воркотливо дякує Інга.

Нового клопоту завдав не хто інший, як Валько. В суботу ввечері, пошепотівшись про щось з братами, він попросився в відпустку до села. Там мав бути літературний вечір. Нібито з самого Києва прибула якась літературна знаменитість.

Повернувся Валентин рано, десь годині об одинадцятій. Це мені не сподобалось.

— Чому не з хлопцями?

— А що там робити?

— Хлопцям теж час додому...

Валентин якось невиразно хмикнув, промовчав.

Вже коли вклялися спати, крутячись у незручному ліжку, Валентин заговорив:

— От усе-таки мені незрозуміло одне...

— Що тобі незрозуміло?

— Та от... культ особи... Ніби ніхто не бачив і не знав.

Мільйони людей, і ніхто не бачив...

Чути по голосу — Валентин збуджений, ця незвичайна для нього проблема, видно, кимось була розбуркана у його свідомості.

Я знав, що питання, яке цікавило сина, було для нього не новим. Про це він читав у пресі, ми з Поліною не раз бесідували на цю тему з синами. Складне і нелегке для розуміння питання у нашій сім'ї, як мені здавалось, було сприйняте з належним розумінням. Нікого з нас це не потішало, не викликало ані азіотажу, ані злорадства. Ми цілком поділяли ті погляди, які висловлювались по цьому питанню Центральним Комітетом, Двадцятим з'їздом партії.

Тепер мене і здивував, і стривожив той тон, яким запитував про це Валентин.

— Чому це тебе раптом так зацікавило? Хіба тобі не відомо, що це справа минулого, що партія зробила і робить все для того, щоб подібні речі більш не повторювались?

— Це я знаю. Мене обурює інше — чому ви, старші люди, бачили все і чому мовчали?

— Все те пояснювалося неймовірними труднощами, у яких на той час насправді перебувала наша країна.

— А чому виникли ті труднощі?

— А ти пригадай історію нашої молоді країни і гарненько над тим подумай. Ми всі сили вкладали, щоб забезпечити перемогу соціалізму, жили інтересами Вітчизни, задля її майбутнього терпіли всілякі злигодні і були навіть тим щасливі...

— І кричали «ура!».

— Кричали, мій хлопчику. З тим криком накидались на найчорнішу, на найважчу роботу. Напівголодні і напіводягнені робили подвиги небачені, перемагали труднощі. І знову, побачивши наслідки свого труда — зведені фабрики, заводи, оновлені міста, уздрівши небачені машини на колгоспних полях, знову кричали оте саме «ура!». З «ура!», з вигуками «За Вітчизну!» йшли в атаки й гинули...

— І «За Сталіна!» кричали теж...

— Бо ототожнювали його ім'я з партією, яку він очолював у той час, з Вітчизною, для якої він теж не пожалів би свого життя.

— А його помилки?

— Ми про них не знали. Прагнули одного — віддати всі сили, весь розум, а коли треба, то й життя задля перемоги справи Леніна, за перемогу Жовтня, за майбутнє суспільства. Ми думали не про себе, бо виборювали щастя для вас...

— Дивна була у вас філософія.

— Дивна? Можливо. Але неповторна. І не діяльністю — правильною чи помилковою — однієї людини вона визначається. Окремі люди, хай навіть найвизначніші, приходять і відходять, а справи народні залишаються на віки і не лише в історії. Кожне покоління вносить у скарбницю свого народу певну частку. Моему поколінню не соромно за свої діла. Ми відстояли у грізні роки війни завоювання Жовтня. Це одне варте безсмертя.

— Хай так. Але ми... Наше покоління подібних речей не дозволило б. Я не стерпів би образ.

І гордовито розправив плечі. Вузенькі, ще навіть не юнацькі, а напівдитячі плечі. І зблиснув гострим поглядом.

— Навіть тоді, коли йшлося б не про твою особисту честь, а про честь і долю Вітчизни?

Валентин глибоко задумався. І не відповів на моє питання. Так само, як не признався й про те, звідкіля навіялися в його голову ті болючі питання.

З лісових хащ я вийшов у надвечір'я. Став на узліссі. Вда-

лині, у заплаві Десни, причаїлась Нестерівка. Вечоровий туман закутав горизонт. Уявилося до подробиць рідне село, вулиці, стежки, хати й левади. Жалем стиснулося серце, мені так хотілося побувати тут, побачитись з тіткою Горпиною, постояти під золотим кущем акації за селом, де спочивав мій батько. Чомусь здавалось, що стою на рідній землі востаннє, що не зношу власної голови до світлого Дня Перемоги.

Справді, перемога жила ще лише в надії, у твердій вірі радянської людини, яка навіть у найважчі часи, у хвилини випробувань свято вірила в перемогу. Відчуваючи, що не виживу, не вийду з ворожого оточення, я, однак, твердо вірив у той день, що принесе людям щастя і мир.

Попрощався з рідним селом, не ступивши на його вулиці, знову пішов на схід. Туди, куди відійшла моя армія, де точились бої, де було й моє місце.

Почався важкий похід. Значно важчий, ніж до цього. Несподівано підкралися холоди. Відчувалося, що фронт десь недалеко. По селах нишпорили поліцаї, німецька жандармерія, карателі. Поліська сторона, славна незабутніми партизанськими традиціями Кропив'янського і Щорса, сторона лісів, які вже самі наганяли жах на окупантів.

Мені зоставалося одне — приєднатись до якогось партизанського загону. Але зв'язатися з ним було не так просто. Все сміливіше почав заходити в села, вибираючи для цього вечір або ранок. Зустрічали, зрозуміло, не з відкритими обіймами, казали, що таких перехожих тепер чимало, скаржились, що всіх не нагодуєш, та все одно підгодовували, ні про що не розпитували і нічого не радили. Що хочеш, те й думай: коли ти своя людина, мусиш розуміти, що тобі душі ніхто не відкриє, а коли ти переодягнений лазутчик, то знай, що ми люди смирні, до всього байдужі, шмат хліба тобі дамо, бо такий у нас звичай, а на більше не розраховуй.

Пробував з деким, найбільш, на мою думку, надійним, заговорить про партизанів. Куди там — ніхто про них і не чув, ніхто чогось подібного і не бачив. Мовляв, ми люди темні, смирні, тихі, наказано нікуди з дому не виходити, то й сидимо, доїдаємо останню картоплю, а там, дасть бог, прийде літо, то, може, виросте ще в огороді, може, з голоду не околіємо.

Траплялось, що десь у лісових хащах випадково здибувався з таким же мандрівником, як і сам. Найчастіше розходились, ще не зустрівшись. Коли ж розійтися було неможливо, тоді починали важку, дуже важку розмову, скеровану на обопільне вивідання.

Людина звивалася, вертілася, торохтіла щось, косуючи вбік, менш говорила про себе, більше хотіла знати сама, а при нагоді зникала, неначе танула в темряві. Біс тебе знає, що ти за людина, хоч ти і з шпалами. І я не шкодував за тим, що знову зостався один. Так почувалося певніше. Хотів, безумовно, одного — зустріти своїх людей, товаришів, однодумців. Але хотів мати повну гарантію, що це вони, а не підставні особи.

Вже аж у Брянських лісах, у той час, коли на землю вже почала щонаочі падати паморозь, одного ранку, тільки звернув опісля нічних мандрів з дороги, щоб знайти зручне місце для перепочинку, мене раптово оточили незнайомці. Не встиг і оглянутись, як уже роззброїли, зав'язали очі, повелі кудись у безвість.

Полонення було таким раповим і блискавичним, що навіть не встиг роздивитися, хто мене полонить. Тільки згодом, коли з одного ока трохи сповзла пов'язка, я роздивився на своїх конвоїрів. Трохи одлягло від серця. Партизани! Коли не передягнені поліцаї, то, напевне, партизани. Їх було двоє. Молодший — червонолиций, з важкою нижньою щелепою. Точнісінько такими і уявлялись замасковані поліцаї. Але другий — бородатий, ясноокий, у селянському сіряку, з кулеметною стрічкою через плече і кавалерійським карабіном у руках, ніби зійшов з кіноекрана, — такий перевертнем стати не може.

Мене доправили у штаб партизанського загону. На душі зразу полегшало. Те, чого я шукав протягом багатьох днів, здійснилося. Так несподівано і так просто.

Радість була передчасною. На мене поглядали недружелюбно, на питання ніхто не відповідав. Більш того — почали самі запитувати, і я зрозумів: мене допитують і допитують прискіпливо.

— Чим доведеш, що оточенець?

— Ось документи.

В мене їх небагато. Партійний квиток, військоове посвідчення... Документи надійні, у мирний час на них би так не косували. Але це був не мирний час. І потрапив я до людей, яким було важко перевірити відповідність цих документів.

— Документи — що треба... І, здається, без підробки...

— Чому вони мусять бути з підробкою?

— Без підробки надійніше...

Це говорилося спроквола, роздумом. Але по інтонації голосу та виразу обличчя промовця видно — не йме віри моїм документам.

— Чим підтвердиш, що документи твої?

— Фотокартка...

— Гм... Фотокартка — не доказ...

Тільки тепер я збагнув, чому від мене при першій нагоді відкараскувались зустрічні оточенці, чому сам уникав їхнього товариства. Становище нашого брата оточенця, виявляється, було небезпечним подвійно: фашисти упіймають — капут, прибісся до своїх — теж...

— У мене ніяких більше доказів немає, — сердито, з обуренням у голосі сказав я. — У фашистів не був, довідки про свою особу взяти у них не міг...

Палка, переповнена образи й обурення промова на них не справила ніякого враження. Вони не квапились. І вірити мені не квапились, і вироку не виносили. Теж треба зрозуміти людей: а біс тебе зна, що ти за холера? Може, й справді той, кого представляють ці документи. І тоді — обняти б тебе, собаку, бо інакше тебе і не назвеш опісля того, як ти пережив отаке собаче життя, нагодувати і випарити в партизанській бані, поголити та вичесати, привести тебе до людського образу й подоби... А коли твої документи, хоч ніби й не підроблені, фальшиві, коли твою фотокартку вліпили навмисне, бо щось схожості між отим паничком на фото і твоєю худючою бородастою личиною не багато, то тоді... Що тоді з тобою зробити, на якій гілляці тебе повісити, собаку, бо інакше знову тебе не назовеш за твою собачу запроданську натуру...

Велять розказувати про себе усе, що вберегла пам'ять. Слухають байдуже — хто зна, чи вірять, чи не вірять, — а самі, видно, мовчки вирішують мою долю.

Нарешті наказують кудись вести. Схоже, що до кухні. Але спершу завели до циркульника, зняли вуса й бороду, постригли. Потім нагодували. І помитись дозволили, навіть білизну замінили. Ще й жупан якийсь поверх перетертої гімнастерки накинули.

Знову пильно звіряли мою, вже поголену, фізіюномію з тією, що на фото.

— Чорт з ним, — нарешті сказав один з бородачів, — передамо у військовий загін, хай розбираються...

Військовий партизанський загін, куди мене одвели, зовсім не скидався на той, до якого я потрапив. Там усі були військові, від рядових аж до генерала, який очолював це угруповання. Партизанським воно звалось лише тому, що перебувало у ворожому тилу. До загону входили вояки майже всіх родів військ. Навіть чорноморські моряки представляли тут військово-морські сили.

Мені тут не було виявлено того недовір'я, яке зустрів у місцевих партизанів. Вже з першого погляду я визначив, що зібралось тут кілька сотень оточенців.

Невдовзі опісля того, як мене формально було передано військовому загону, викликали до генерала.

Відрекомендувався за всіма правилами.

Генералові підпирало під п'ятдесят, чуприна ще каштанова, а скроні вже припали інеем. Акуратно поголений, зодягнений далеко не в генеральську, але чистеньку одержу, з білосніжним підкомірцем. У відповідь на вітання мляво подав руку, потиснув байдуже...

— Сідайте, комісарє. Розповідайте, як виходилось...

У генерала сиділо ще кілька офіцерів. До них я привітався кивком голови. Мовчки відповіли. По всьому видно — це був штаб, керівний центр військового партизанського загону. Високо оцінивши ввічливість, з якою мене прийняв генерал, я мовчки пред'явив документи, щоб не примушувати генерала зраджувати своїй чемності.

— Виходилось важко і довго. Підбили біля Львова...

— Танкіст?..

— Так. Контузило, поранило, трохи відлежувався...

— Хто у вас командував?

Це була ділова, кваліфікована розмова. Багато хто з високих армійських командирів виявились спільними знайомими, згадували ім'я та по батькові кожного, уточнювали, хто з них і коли дістав генеральське звання а чи прийняв свою частину. Мені було не легко згадати такі тонкощі. Признався, що я не військовий, що комісаром став у силу необхідності. Але й те, що я був не воєначальником, а лише секретарем обкому партії, не послабило зацікавлення моєю особою, а навпаки. У розмову включилися офіцери, один сказав, що в загоні ніби є хтось із колишніх працівників моєї області, отже, мене ждали ще й приємні зустрічі.

Обійшовши всіх присутніх, мої документи знову повернулись до генерала. Не заглянувши в них, він простягнув їх мені:

— Візьміть документи, комісарє.

— У партизанському загоні до них було виявлено повне недовір'я.

— Ми — віримо. У кожного з нас такі ж. А у декого й зовсім немає. А партизанів можна зрозуміти — вони цілковито довіряють лише тим, кого знають особисто...

— Та й то не всім...

— У них дуже складна обстановка. Фашисти засилають провокаторів, шпигунів. Мусять бути пильними...

На завершення розмови генерал сказав:

— Наша мета — сформувати боездатну військову одиницю; в достатній мірі озброїться і пробитись до лінії фронту, там прорватися з боями і вийти до своїх. Коли ви, комісаре, згодні з нашою платформою, то охоче зарахуємо вас до своєї частини. А про посаду домовитесь з начальником штабу. Згода?

— То говоритимемо правду відразу чи будемо запіратца?

У мене відняло мову. Дививсь на це диво в хромових чоботях, з портупеею через плече та жовтою ремінною кобурою на поясі, і здавалося, що переді мною застиг неповороткий німецький танк. По ньому треба бити, а в мене затерпли руки, нема сили їх підняти.

— Допитуєтесь слідчим військового відділу «Смерш» старшим лейтенантом безпеки Козодьором.

Лисіючий, рожевошокий старший лейтенант Козодьор, мабуть, походив з старовинного роду козолупів. Роду, що не гребував ніякою селянською роботою, з покоління в покоління наймитував у багатів, нічим поганим себе не зганьбив протягом багатьох століть, бо треба ж було забезпечити чисту біографію цьому вояці. Старший лейтенант віддячив своїм предкам лише тим, що їхне чесне прізвище безовісно перекрутив, вимовляючи по-новому, натискуючи не на останній, а на середній склад.

— Бачу я вашого брата наскрізь. І не раджу запіратца, — ще раз попередив Козодьор, поїдаючи мене очима kota, який почав веселу гру з мишкою.

— Запіратца мені ні з чим і нема від кого...

Козодьор з усіх боків прицінювався до моєї особи, демонструючи свої професійні навики.

Тим часом перед моїм зором пройшли події, що мали місце за останні півроку. Танковий бій... Поранення, контузія... Гуцули... Де вони зараз, чи живі?.. Коли живі, то як вони живуть?.. Пригадалась безконечна дорога, важкі мандри по рідній, сплюндрованій землі. Десна і Нестерівка, якої я не побачив. Ненависна пика з брусом-носом. Партизани Брянщини...

Генерал сформував боездатний полк, озброїв його, навчив воювати у партизанських умовах. Я був призначений комісаром одного з трьох батальйонів.

Розгромивши повністю великий фашистський опорний пункт, ми поповнилися зброєю та боеприпасами, продуктами харчування, вдягли роздягнутих, а головне, відчули, що ми сила, що знову в строю. Почалися перші сніговії та морози. Ми рушили до лінії фронту, на з'єднання зі своїми.

Доля виявила нам ласку. Ми здибалися в лісових хащах з великою ворожою частиною. Вона рухалась похідним строем, але все ж, видно, не сподівалась на зустріч з радянськими військами у своєму тилу, в місцях, віддалених од фронту. Наш полк відчайдушно атакував ворога. Розпочався важкий, безладний бій. Фашисти виявились фронтовими вовками, не раз трапляли смерті в зуби, уміли воювати. Але й ми не заглядали страху в очі. Від перемоги в цьому бою залежала наша доля, наша честь, наше майбутнє. З самого ранку і майже до вечора — це були короткі грудневі дні — лісові хащі здригались від безперервного гулу. Ми навіть не помітили, що фронт іде нам назустріч, не знали й того, що в бій ув'язувались нові й нові ворожі частини, які втікали на захід. В надвечір'я ми стрілися зі своїми, з радянськими військами...

Тільки тепер узнали про те, що Радянська Армія перейшла в наступ, погнала ворога від Москви на захід. Нашій радості не було меж, хоч половина нашого полку полягла в тому бою, було багато поранених. Загинув генерал і більшість офіцерів штабу.

Ми ждали, що нас негайно вдягнуть, бо більшість із нас були зовсім обірвані, нагодують, приголублять по-материнському, бо так годиться стрічати тих, хто повернувся з важкого походу.

Передові частини вітали нас радо. Пригощали тютюнцем, дякували за допомогу, розповідали фронтові новини. Але вже в другому ешелоні ніякого привіту ми не відчули. Гнали нас далі, у глибину; ходіть-ходіть, зрадники нещасні, там з вами поговорять...

І незчулися, як отаборили нас у напівзруйнованому подвір'ї чи то фабрики, чи промкомбінату, всі входи і виходи закоркували, скидалося на те, що нас кинули до концтабору.

— Нічого, нічого, розберуться, інакше не можна, різні люди вийшли з тилу, — потішали ми один одного.

Образливе, більш того, зневажливе ставлення ми цілком розуміли, сприймали як належне. Ніхто й не збирався нарікати на свою долю. Все ж вона була до нас ласкавою. Ми zostалися живі, а значить, і щасливі. Хай у нетоплених, напівзруйнованих цехах, на цементному холодному настелі, без соломки, без їжі, але на рідній землі, серед своїх, разом із своїми.

Наступного дня нас нагодували і зайнялися нашим братом...

Старший лейтенант Козодьор не звернув уваги на форму мого вислову, порадив з того, що я обіцяв не «запіратца».

— Значить, почнемо з особи. Значить, насправді — хто будеш?

— Бригадний комісар Дубогай, товаришу старший лейтенант Козодер.

Йому ця відповідь не припала до смаку.

— Прошу називати мене не товариш, а громадянин старший лейтенант, а прізвище моє Козодьор...

— На Україні немає прізвищ Козодьор, а Козодер...

— Україна тут ні до чого. І раджу тут не базікати, я вас допитую, а не навпаки. І так — Дубогай?

— Дубогай.

— Бригадний комісар?

— Про це свідчать документи.

— З цими документами можете сходити...

— А ви, Козодер, таки хам...

— Мовчати! Бригадний комісар! Знаємо таких комісарів. З оточення вийшов! А чому не застрелився? Фашистам продавсь, іуда...

— Дурень ви несусвітній, старший лейтенанте.

— Мовчати! Зітру в пилюку!..

Здійснити обіцянку Козодеру не пощастило. Наступного дня до мене прибули із самої Москви. Довідавшись про те, я зітхнув полегшено. Козодер теж був на сьомому небі. Наставно радив перед дорогою моїм супутникам:

— Пильуйте цього «комісара», видать, птах не простий, коли сама Москва ним зацікавилась.

Москва зацікавилась моєю особою вже хоч би тільки тому, що працював до війни секретарем обкому партії.

У Москві спочатку розмовляли зі мною без особливої ласки, писав я не один день і залишив потомству на згадку не одну доповідну та пояснювальну. Але тут я був уже не «табірним», а вільною людиною, жив у готелі, отримав продовольчі картки, ходив до кіно та в театри. Високі співрозмовники натякали про те, що моєю особою цікавився «сам хазяїн» і, може, навіть прийме мене. Говорилось про це скупими натяками, з явним розрахунком, що коли й справді прийме, то щоб це потім не забулося.

«Хазяїн» мене не прийняв, але його тверду руку у вирішенні моєї долі можна було відчутти. Доповідні та пояснювальні були покладені у шухляди, а мене негайно відрядили в розпорядження Міністерства військової промисловості. За один день пройшов кабінети багатьох начальників і спеціалістів танкобудування. Ніхто нічого мені не обіцяв і не пропонував, але відчувалося, що мене прискіпливо й уважно екзаменують.

До секретарювання в обкомі я плавив сталь, виливав із неї найскладніші деталі до величезних металевих конструкцій,

електротурбін та різних машин, необхідних у народному господарстві. Танків будувати мені не доводилось. Але то були мирні часи. Танки продукують, як відомо, головним чином, у часи воєнні.

Минув ще якийсь час, поки я вилетів спеціальним літаком у глибинний тил, у невідоме мені Зауралля. Навіть поїздом не дозволили їхати. Фронт вимагав танків, щонайбільше танків, і мені, вчорашньому оточенцю, в'язневі старшого лейтенанта Козодера, пригладному комісарові Дубогаю, було доручено розвернути на голому місці танкобудівельну справу і в найближчий час давати фронту щонайбільше могутніх танків.

Пролітаючи над засніженими просторами рідної землі, я розглядав у вікно мирні міста і села, намагався уявити собі, як живуть там люди, думав про те, що, можливо, в одному з них моя Поліна з малими синами. І навіть не запідозрював того, що, по суті, мене ізолювали від фронту, не дозволили знову йти в бій, боялися контактування оточенця з фашистами. Навпаки, я сприйняв нове призначення як високе довір'я, бо розумів усе по-своєму. Фронтові треба щонайбільше танків. Втрачати на фронті їх було не важко. Я сам під Львовом загубив цілу танкову бригаду. А хто їх будуватиме? Я володів цим секретом, умів вилити такі машини, які не піддавалися ні корозіям, ні броневійним снарядам.

Завод, евакуйований з України, зводив у степовій рівнині Зауралля свої цехи. І одночасно готувався до випуску продукції. Танки мали піти з конвейера задовго до того, як навколо складального цеху зведуться заводські стіни. Сюди й призначили мене головним інженером.

Не відразу побачив, що я серед них біла ворона. Танкобудівельникам — дирекції, безумовно, не робітникам — важко було обійтися без моїх знань. Але ще важче визнати за свого. «Оточенець», — почув якось кинуте кимось з керівників заводу слово. Іншим разом проходило більш їдке — «зрадник».

Було образливо. Але душив у серці образ. Бо не був упевнений, що й сам не поставився б так до людини, яка в першому ж бою загубила могутню техніку, а потім, боязко озирючись, пробиралася з глибокого ворожого тилу на з'єднання зі своїми. Війна вимагала героїзму, самопожертви, перемог, а я лише виконав обов'язок воїна. І все ж відчував за собою вину — не застріливсь на полі бою. Мабуть, і застріливсь би, коли б гуцули не винесли мене з того кошмарного бойовиська непритомного.

Все це знав я один. Звідкіля те було знати людям, які мене оточували? Для них я був оточенцем і боягузом, людиною,

яка не виправдала довір'я на фронті і тепер мусить спокутувати гріхи, куючи зброю для тих, хто зуміє скористуватися нею сміливо й відчайдушно.

За роботою не було часу впиватися власними болями. Танкобудування я знав краще від інших, енергії мені не бракувало. Не спав сам і їм не давав. Саме це і дратувало декого, примушувало приглядатись до «оточенця», який, уникнувши фронту, звив тепле кубельце в глибокому тилу.

Танки нашого заводу швидко появились на фронтах. Танкісти частенько прислали нам вдячні листи, бо, виявляється, наша продукція не так швидко горіла в боях, як та, що була спалена при моїй участі під Львовом у першій пекельній плавці.

Згодом про моє «ганебне» минуле забули, на домагання послати на фронт не зважали. Більш того, мені навіть співчутливо доводили, що тут теж фронт, що наші танки — це Другий фронт, той самий, якого ніяк не спроможуться відкрити на Заході союзники.

У лузі деруть деркачі. Раніш вони мовчали. Тепер перегукуються, видно, збираються до гурту та радяться, як завчасно кинути улюблені місця біля Ясного озера і прудкими ногами дременути через степи і гори у безконечні мандри.

Олег з Інгою знову окупували «Волгу». Ярослав з Максимом подались на гулі в Нестерівку. Валентин чи то спить, чи думає. Я теж передумую своє життя.

Скоро шістдесят. Супутниця моя вже склала руки, підсумувала життя, підвела, як кажуть, останню риску. Я теж маю починати підсумки. Втішало одне — ті підсумки мусять бути для мене втішними. Недаремно жив на світі, зробив чимало, в усякому разі, сини не осудять, а може, ще й будуть вдячні, що, не лінуючись, власними руками прокладав шлях у нове життя, власними стражданнями захищав їх від того, що мусив пережити у юності.

Так мені думалось донедавна. Тепер виявилось: мої сини — правда, поки що не всі, а найменший — іншої думки про мої життєві подвиги; він далекий від захоплення і моїм життєвим шляхом, і моєю філософією.

Прискіпливо оглядаю своє життя. Добре я його прожив чи погано? Справа в тому, що моє життя — це не лише особисте існування, а життя цілого покоління. Чи з користю ми жили, чи тільки кіптюжили небо? Чи внесли хоч який-небудь внесок у загальнолюдський поступ, а чи, навпаки, гальмували його, знеславили свою епоху, принизили її до такої міри, що наші

сини мусять соромитись справ своїх батьків, одвертатися од них, викреслювать з пам'яті і починати все спочатку?

Був я сільським хлоп'ям. За інших умов одне знав би в житті — добувати для себе, для своєї сім'ї шмат хліба, був би щасливий, коли б мав якусь хатину, робочу коняку та корівчину в дворі.

Так жили до мене усі покоління Дубогаїв. Мені готувалася не краща доля. Але мені вибороли щасливе життя у дні революції. І я прожив цікаве й змістовне життя. Хай навіть переважане горем, сповнене прикрощів і розчарувань. Але справжнє життя. Я не животів задля власного дрібненького натурального господарствечка. Трудився і ще потруджусь, відповідав і відповідаю поки що за все на світі. Я не думаю про шмат хліба і ту сорочку, що облягає мої плечі. Заклопотаний іншим — щонайбільше дати своїй державі металу, машин, якнайшвидше приблизити той час, коли людина сягне до заповітної мрії. Велике щастя жити таким життям.

Правда, не раз у житті мене шарпало, кидало, як буря кидає ветхе суденце в розбурханому морі. Але я ніколи нікому не дорікав за це, бо все те здавалося мені цілком нормальним. Перемети серед людей ще не перевелися, зверхпильні козодери теж живучі. Але до чистого багнюка не прилипне, невинному каторга не загрожує.

Так я сприймав дійсність, що мене оточувала, це було моєю філософією, тією підпорою, яка твердо ставила на ноги у найчорніші хвилини життя. Та виходить, що з погляду нового покоління я був тисячу разів неправий. Виходить, що у грізний час війни не проти фашизму мусив битися, а воювати проти культу особи, власну кривду підносити як прапор.

Може, і нашим батькам не треба було у свій час робити революції? Хай би лишалося все так, як було? Хай би царі плодили царенят, обдаровували щедро придворну знать і захочували до діла капіталістів та землевласників, хай би мільйони Дубогаїв сиділи по убогих хатах та воювали з голодом та хворобами, в муках родили і росли синів, які поповнювали б лави заводського пролетаріату?

Ні, мій батько був мудрим політиком. Хоч і закінчив тільки два класи нестерівського церковноприходського «університету». Недарма понад три роки він витирав сірою шинелькою глиняні шанці на галиційському фронті. Він мав гострий слух і твердий розум, бо серед повені ідей та ідейок серцем розпізнав одну, найсправедливішу, ту, яку подарував людству, Ленін. І, не задумуючись, пішов за більшовиками та воював за Радянську владу, як умів і скільки вистачило сил у солдата.

Я горджусь своїм батьком і його ділами. Хоч не був він ні визначним революційним діячем, ні полководцем, ні навіть чимось відмітним серед наших нестерівців. Він був звичайною людиною. Навіть відсталою у багатьох відношеннях. Швидко відступився від громадських справ — його відтиснули такі діячі, як Перемет,— навіть першим не записувавсь до нашого союзу, більш того — дозволив поховати себе з попом...

Про нього вже давно забули в Нестерівці. Лише старі,— а їх дуже мало зосталось,— ну, та ще мої ближчі товариші, такі, як Протазь та Оксень, пам'ятали дядька Захара. А більш ніхто... Навіть могилу його зрівняв із землею час. Бо мені, його єдиному синові, не випало можливостей за багато років побувати в рідному селі, доглянути місце останнього притулку батька.

І все одно я горджусь своїм батьком, бо він був активним учасником тієї битви, яка розкріпачила всі наступні покоління, розчинила перед ними широкі двері, показала неозорі шляхи. Я схиляю голову перед його пам'яттю і перед його ділами, перед безсмертям справи, яку розпочали наші батьки.

Чому ж мій син поставив під сумнів справу свого батька, хоч я зробив для неї незрівнянно більше, ніж мій батько? Чому моя діяльність піддана такій суворій критиці тільки за те, що я жив і працював у той час, коли біля державного керма стояла людина, що, як виявилось, була не богом, а звичайним смертним, якому були притаманні свої слабості і помилки?

Мої думки враз набирають іншого напрямку. Добре, хай так, ми, люди старшого віку, зазнали у час культу несправедливого гоніння, чимало в ті трагічні дні й з життям розсталось. Те записано на карб і на совість людей, що допустилися подібних вчинків, лягло плямою на той складний і неймовірно важкий час. Але чому те повинно боліти новому поколінню більш, аніж нам, людям, які пережили все те? Чим воно принизило чи пригнітило юнаків, які сьогодні мають повну можливість користуватися всіма благами справедливого і добре організованого суспільства? Все те, чим володіє сьогодні наша країна,— до послуг молодих, все, що зроблено нами, старшими,— робилося для них. То хіба заслужили ми подібних докорів? Чи є хоч краплина істини в тому, в чому вони нас звинувачують? Чи не з чужого голосу те мовиться?

Як людина близька до політичних кіл, я знаю, що якась незначна частина молоді почала співати з чужого голосу, проповідувати нездорові тенденції, запозичені у наших ідейних противників. Тому я не надавав особливого значення. Думалось, що то бавляться у політиканство оті поодинокі жевжки,

які бездумно проїдають батьківські нагромадження, казяться від безділля.

Виявляється, це не так усе просто. Мене кинуло в гарячий піт. Стало моторошно, коли збагнув, яка небезпека вповзає в мою сім'ю. Я так не лякався навіть ворожих танків. Треба було негайно в'яснити, негайно довідатись, звідкіля Валентиніві навіялись подібні «ідеї».

— Валько!

Валько спить. Дихає рівно, тихо, спить тим сном, яким сьогодні може спати лише його покоління.

Ні в той день, ні в наступний розмови у нас з Валентином не вийшло. Спав я погано, часто прокидався; наснилася Поліна, вона мені за щось дорікала, я виправдовувався і не міг виправдатись.

Заснув на світанку, а коли прокинувся, то вже сонце нашпигувало промінням нашу дачу, а Валентина не було в ліжку. Він подався з Максимом по рибу.

Ярослав голився. З ним у мене і відбулася розмова.

— Валентин учора був з тобою?

— Ні, він «проповідника» слухав.

— Якого це «проповідника»?

— Та приїхав якийсь з Києва. Молодий критик. Кажуть, майбутня зірка першої величини на критичному небозводі.

— Що ж він «проповідує»?

— Не дослухався. В критики мене не тягне.

Більш нічого вивідать у Ярослава не пощастило. Але й того було досить, щоб запідозрити, що Валько з першого погляду «закохався» в того «проповідника».

Від озера повернулась Інга. Вона вже оклигала після «голодовки». Накупавшись, видно, була у добром настрої. З нею теж передбачалась нелегка дискусія. Вирішив починати виховну роботу серед молодшого покоління Дубогаїв з невістки.

Нам з Інгою припало разом куховарити. Взялися за роботу дружно, не перекладали діла одне на одного.

Чудовий ранок, непроглядна синява неба, пташиний передзвін і гомін луку, пахощі озер і смаженої риби настроювали на ідилію, сприяли початку відвертої і спокійної розмови, яку я повів з розпитування про здоров'я та самопочуття невістки. Виявляється, самопочуття у неї було чудове, просто таке, якого вона давно не пам'ятала, а здоров'я теж не турбувало.

— Так якого ж дідька вам, любі мої дітки, не вистачає у житті, що ви скубетесь, як кицька з собакою?

Навмисно це дещо грубувате запитання, яке могло й образити, я виголосив довірливо-інтимним тоном. Інга мене зрозу-

міла, не розсердилась, а, навпаки, оцінивши мою відвертість, відповідала теж відверто.

— Сама не знаю, якого дідька нам не вистачає. Мабуть, навпаки — причина в тому, що у нас все необхідне є в достатку.

— То це виходить так, люба невісточко, що матеріальний достаток приведе людство до нещастя?

— На таке скидається.

— То повертаймо, братця, до первісного комунізму.

— Людина завжди прагне того, чого немає. Те, чим володіє,— сіре ї нецікаве.

— Правильно. Людина не мусить заспокоюватись на досягнутому, а йти вперед, удосконалюватись.

— Яким чином?

— Через труд.

Інга закопилила губу. Втопила кудись убік очі, повні іронії. Вона, по всьому видно, відповіла б мені належно, але не зважувалась — як-не-як, доводжуся їй свекром.

— Цю пропаганду я чула,— відповіла нарешті.

— Чому ж то пропаганда? По-моєму, тут пропагувати нічого — кожна людина живе в світі для того, щоб трудитися.

— На кухні? Жінкам випадає кухня...

— Чому жінкам? Ось ми з тобою вдвох кухарюємо.

Інга сміється. Весело, задерикувато. Таке кухарювання її не обтяжує, вона його не вважає за щось серйозне. Її обтяжує сама думка про те, що жінці випадає готувати своїм дітям та чоловікові їжу.

— Готувати для людей їжу — теж велике діло. Все, що не робимо,— то для людей.

— А я хочу працювати для себе.

— Працюючи для людей — працюємо для себе.

Розмова у нас примітивна, школярська, ніяк не можемо відштовхнутись од дрібниць, намацати те важливе, задля чого й почалася ця балачка. Мені необхідно вияснити причину чвар, які стали нормою у житті цієї легковажної пари. Треба було рішуче втрутитись у їхню долю. Допомогти знайти вихід із тупика — коли чвари непереможні, молодятам слід вчасно дати спокій одне одному, коли ж вони дріб'язкові, то відкрити обом очі на ці дрібниці.

Видно, довгочасна бездіяльність акумулювала сили Інги, і вона прагнула до дії й не уникала розмови. Було ясно, що випав для розмови саме той час, який може не скоро повторитись, а можливо, і не випаде більш ніколи.

— Інго, скажи відверто, ти любиш Олега?

Вона розгублено кліпає очима, з подивом слідкує за моїми губами.

— Олег мій чоловік...

— Це не все. Може людина бути своєю, і можна її не помічати, більш того, люблячи, катувати її.

— Ви гадаєте, що я... катую вашого сина?

— Так не думаю, але бачу, що ви створили самі собі нестерпні умови.

— Хіба ви ніколи не сварилися з?..

Вона поникла головою. Згадала про людину, якій завдала немало прикрощів. Видно, Інга, так само, як і всі, десь у глибині душі таїла вину перед свекрухою.

Я зрозумів її питання, вхопився за нього.

— Чому ж не сварилися. Всього бувало. Але ми швидко мирилися. Бо треба було жити і працювати, виховувати синів. Ми не мали права розтринькувати своїх сил, чи то фізичних, чи моральних, на дрібні чвари.

— Я теж хотіла б працювати...— поскаржилась Інга.

— Хто заважає?

— Де знайти роботу за покликанням?

— До чого тебе кличе?

— Хотілось би співати...

— Співати?

— Сказали, що бракує слуху...

— Спробуй у самодіяльності.

— Пробувала малювати, але... Далі копій справа не пішла. Вірші не пишуться, нічого у мене не виходить...

— Для чого братись за те, що не виходить? Я роблю машини. І не рвуть на сцену. На сцені хай грають ті, хто вміє...

— Але ж працювати звичайною вчителькою...

— А чому звичайною? Треба — відмінною.

— Возитися з дітьми?

— Коли з дітьми возитись нема охоти — можна будувати для них школи.

— Олег буде.

— І добре робить. Люди будуть вдячні.

— Не знаю, з чого почати...

— Знайти місце в житті...

Інга довго мовчки дивилась у вогонь, думала.

— Це я чула...

І зіткнула. Нічого не добився я у тій розмові. Навіть зерна доброго, як мені здалося, не посіяв у її душі. Виявляється, вона про це вже чула від людей, знала сама, але... Її тягло до таких

справ, які для неї були недосяжними. І вона тим катувалась, мучилась сама і мучила ту людину, яка була їй найближчою.

А в мене боліло серце.

Мене не на жарт турбувало знайомство Валентина з отим загадковим «проповідником». Треба було негайно розвідати, хто він і що за один. Я подумав, що про нього можна буде розпитатись хіба що у Протаза. Адже він місцева влада і мусив знати все, що робиться у його володіннях.

Після обіду йду до села.

День чудовий, літо в повному розпалі. Сонце пече неймовірно, але в густому вільшанику волого, приємно пахне кропивою. Сонячні зайчики плигають у рідких будяках, ховаються в густій, шовковисто-кучерявій траві. Стежка в'ється понад болотянкою, повною запавної лепехи і качиноного плюскоту. Посеред болітця дітлахи, замурзані багнюкою з голови до п'ят, загаяють у старі корзини в'юнів та карасиків, про щось сперечаються, кричать одне на одного.

Неповторні картини дитинства. Минуло п'ятдесят літ від того часу, як я сам в одних болотянках витоптував рибу у стару корзину чи лозяний кошик. Як це було давно і як недавно! Виростають одні малюки, і на зміну їм приходять інші. Усе в житті змінилось і ніби нічогосінько не мінялося. Болотянка жодного літа не залишається невитоптаною — в'юнам і карасикам тут немає спокою.

З діброви стежка виводить на сільську толоку. Вона дихає пустою. Навіть кущі глоду не хочуть рости, бо щоліта їх до щурки об'їдають корови та телята. Паші на випасі мало, всю траву скубано і перескубано, табуни гусей мляво никають по кущах, гублять пір'я. Стежкою тут не пройдеши, мусиш весь час дивитися під ноги.

Біля села мені зустрівся гурт незнайомих. І одяг, і хода стверджували, що люди ці приїхали з міста. Під ноги не дивились, толочили на дорозі пилюку і про щось бубоніли.

Їх було четверо — двоє хлопців і двоє дівчат. Дівчата — напевно, сестри, одна старша, друга — молодша, ще зовсім юна, вдягнута по-західному і навіть ще визивніше.

Парубки — абсолютна протилежність один другому. Круглолиций здоровань у шовковій майці, яка тріщала на його могутніх грудях, босий і в синіх штанях до чобіт, показувавсь велетнем супроти миршавого бороданя, підсліпуватого, озброєного окулярами з випуклими, завтовшки з куряче яйце скельцями.

Побачивши їх ще здалеку, я здогадався, що маю нагоду стрінути самого «проповідника»... Він явно підроблявся під

великого критика Добролюбова, хоч і красувався у коротесеньких ремінних штанцях та давно не праній іноземній сорочині. На тонких, сухорлявих ногах з круглими, як камені-голяші, блюдечками на колінах врунилася рудувата порось, гущіша, ніж на бороді. На кінцівках теліпалися схожі на футбольні розтоптані круглі будани, що надавали його ногам схожості з кінськими копитами. Гостре плече «проповідника» служило гаком, на якому повисла схожа на коров'ячий тельбух торбина, з якої стирчали ручки ракеток.

— Бьолль і Лорка, безперечно, не Франц Кафка, але коли поглянути в аспекті світосприймання, лапідарного виразу... духовної навантаги, то...

На випасі ревіли корови, гелготіли гуси. З мови критика я почув лише ці уривки, але одразу осягнув усю естетичну настанову і політичну орієнтацію новітнього «шаленця».

Оксенів синок, видно, на тому не розумівся, сонно поблмував порожніми очима та намагався прогнати геть підступне позіхання. Старша сестра хазяйським поглядом обмащувала товстозадих гусей. Тільки молодша, надійно схована за чорними окулярами, як за східною паранджею, розумілася на Бьоллях та Кафках не гірше самого бороданя.

— За Кафчиними потворами я збагнула таке, побачила і відчула такий світ, який відразу перекинув мене у зовсім протилежну атмосферу.

Як споконвіку заведено на нестерівській землі, я підкреслено чемно привітався до Оксенових гостей.

Навіть не глянули в мій бік. Миршаве бороденя цілилось в окуляри співрозмовниці, а ті окуляри ловили у свій об'єктив руді кущики, що явно не бажали рости на такому сухому й убогому ґрунті. Старша сестра з подивом оглядала сільських телят, що сонно жували під кущами глоду жуйку. Тільки Оксенів нащадок ковзнув по мені, видно, ще недостатньо відточеним професійним поглядом, поворухнув навіть губами, але чи то полінувався, чи не зважив за потрібне вітатися з якимсь незнайомцем.

Ми розминулися.

— Рерихівські фарби у тисячу разів переконливіші, образніші, аніж безмежжя сторінок тисячі Левів Толстих...— чулось скрипучо-ліниве мудрування «пророка». Стає якимось самотньо і незатишно на рідній землі. Невже міцний, здоровий народний розум, звичайний глузд і тверезість піддадуться розтлінному впливу тих, кому далекі матеріальні й духовні надбання предків, хто ладен у фразі, в пустодзвонстві, якими дехто на-

магається підмінити новаторство й оригінальність, втопити все мудре, розчинити народний дух?

Нестерівка живе своїм життям. На міцних припонах лежать під тинами цьоголітки-телята, яким категорично заборонено до вечірнього доїння стрічатися з мамами. У піску кубляться горобці й горобенята, старенькі бабусі, сховавшись у тінь крислих верб, підсліпуватими очима пасуть маленьких онуків. Дорослих людей не видно — робоча пора, час, коли без діла тиняються самі відпускники — директори заводів та бродячі критики.

На сільському майдані, навкруг якого півколом розташувалися і сільська Рада, і крамниця, правління колгоспу, і пожежня, та всі інші сільські установи, зібрався гурт людей. То, головним чином, пожежники, ті, хто не має права спати у літню спеку, та ще випадкові покупці, які забрели до крамниці за нагальними покупками. Тут сільрадівські виконавці та інший бездіяльний люд. Побачивши мене, замовкли, дивляться у мій бік, поштиво ждуть.

Вітаюся, як годиться, приступивши ближче. Замахали у повітрі криси старих брелів, загули голоси:

— Доброго здоров'ячка.

— Дай боже здоров'я...

— Будьте й ви здорові.

Це моя Нестерівка. Зовсім не схожа на ту, з якої я виїхав зганьбований три десятиліття тому. І та ж самісінька в своїй доброті, звичаях, у дружньому привітанні.

В голови Нестерівської сільської Ради депутатів трудящих, як і в кожного порядного керівника, окремий затишний кабінет. Не просторий, правда, без дубового столу, без килимів та дорогих диванів, але все ж... Є й стіл, заляпаний чорнилом, завантажений паперами та закиданий недогризками олівців, і стільці є для відвідувачів, вишикувались рядочком під вичовганою спинами стіною. У кутку занехаяний фікус у діжці, на вікні червоні як жар квіти-дзвіночки, а над головою у Протазя портрет Леніна.

Протазь голова діловитий. Не любить, щоб його турбували без діла, щоб товклися в сільраді зайві люди з єдиною метою — висмалити добру цигарку. Він сам не палить і інших од того відраджує. Протазь — книжник. Він вже давно не плаче над текстом, з любов'ю та інтересом вгризається у граніт наук, які явно не по його слабовідточених кусачках. Кожну вільну годину Протазь читає. Читає все підряд, що потрапляє під руку. І не затаює в собі. Я вже переконався, що голова

Нестерівської сільради частіше оперує чужими, книжними премудростями, ніж власними.

Коли я вступив до його кабінету, то побачив, що голова сидів заглиблений у журнал. Досадливо поморщився, був невдоволений, що його потурбували. Але, впізнавши, враз роздвів дружньою посмішкою, схопився з місця.

— Ага, оце добре, що ти, Ільку, завітав до моєї канцелярії, бо сам до тебе збирався, та тільки оце зачитався трохи. Такий цікавий журнал. Пише, що...

Забувши про все, він уже збирався всадовити мене, мов учня, перед собою на стілець та розповісти по-своєму те, що вичитав у цікавому журналі.

У сільрадівській канцелярії я не бував десятиліття. Колись тут, у старому попівському домі, перевезеному з сусіднього села, мирно співіснували під одним дахом сільська Рада і правління новоорганізованої артілі. В цьому самому кабінеті сидів Іван Заволока, димів цигаркою, диміли ті, хто сюди заходив, а тут завжди було повно людей, і кімната прокурилась, як сільська кузня. І все ж у ті часи цей будинок видавався мені веле-тенським, бо в селі не було таких будов, де б під однією стріхою розміщалося стільки кімнат.

У кабінеті Протазя сяяло чистою, не тхнуло нікотиним, тільки руда стеля важко висла над головою, аж придавлювала до підлоги.

— Село відбудували, у всякого не хата, а палац, а сільрада скоро в землю сяде,— зауважив я.

— То правда,— згодився Протазь.— Попова хата послужила народові не за страх, а на совість. Треба б уже й палац будувати, але поки що нам не тісно.

Звичка — людська натура. Для Протазя цей дім був і досі таким же просторим і зручним, яким видавався мені у давні часи.

Повели мову про се, про те, то про косовицю, то про погоду. Протазь запитав, чи не завітаю, бува, до його хати на холодний борщ з сушеною рибкою. За тими розмовами я не встиг розпитати Протазя про Оксеневих гостей, а тут без стуку розчинилися двері і в кабінет безцеремонно хтось заявився сторонній. Я сидів спиною до дверей, отож по тому, як стрельнули вгору здивовані Протазеві брови, а на обличчі з'явився вираз подиву і розгублення, зрозумів, що завітав хтось небажаний для нестерівської влади. Озираючись, побачив молодого, досить оригінального типа.

На перший погляд парубок показався п'яний як чіп. Незалежно від того, він твердо стояв на ногах і цілком контролю-

вав свої думки і дії. Мовчки обійшов стіл, приступив до Протазя, подав волохату ведмедючу лапу.

— Здрасте, дядьку Протазію.

— А, здоров-здоров, плем'яшу,— зверхньо, з кепкуванням у голосі привітав парубка голова.— З щасливим поверненням.

— Дякую. Спасибі. Повернувся. А ви думали як? Гадали — Дусик Фількин у тюрмі пропаде? Нічо... В тюрмі теж жити можна, і не свині, а люди там сидять.

— Справді?

Протазь, хоч і не гасив у очах глузливого вогнику, все ж, видно, розгубився.

— Людина в головою всюди проживе... Це ж було як... Чуєте, дядьку?

Дусик, помітивши нарешті мою присутність, лупнув сірими очима, кивнув у мій бік головою:

— Свій?

— Валяй, секретів твоїх ніхто не видасть.

Парубок ведмедкувато повернувся, притягнув від стіни до столу табурета, розсівся незалежно.

— Прийшов, дядьку Протазію, щоб відмітили і доповісти, що я своє відсидів, можна сказати, розрахувавсь та й повернувся до рідної хати.

— Достроково випустили, чи як?

— Милували. Мати ж моя яка? Ви ж її знаєте. Під Верховною Радою і спала, і вставала, всі двері пооббивала та сльозою обмила, а свого добилась.

Протазь насупився, видно, йому не подобався такий фінал справи Дусика.

— Що збираєшся робити?

— А що робити? Женитись думаю... А потім, може, в Донбас рвону. Кажуть, там легкий хліб валяється.

— Тільки дивись, щоб знову не доп'яв строку...

Дусик не образився. Навпаки, прийняв те як батьківську пораду, бо цілком згоджувався, що можливість доп'яти новий строк необмежена.

— Від тюрми та суми не зарікайся. Але тепер мені не страшно. Вперше було страшнувато, а тепер — ні. Коли випускали на волю, то наглядач сказав: «Ласкаво просимо, якщо завітаєте до нашого дому, то будемо раді». Так що тюрмою, дядьку Протазію, не лякайте, ми грамотні.

Протазій пильно видививсь на Дусика. Видно, думав щось важливе, мабуть, шукав слова, яким би пощастило приголомшити цього рудого виродка. Я у розмову не втручався.

Нарешті Протазь заговорив:

— Дивлюсь я на тебе, Дороше, і думаю собі. Та ти ж не що інше, як восьме диво світу.

Ого! Це вже зовсім по-вченому завернув сільський голова. Співрозмовник відразу протверезився, закліпав очима, мовчки дивився на Протазя, не знаючи, чи йому ображатись, а чи краще розпитатися, що значили ті слова.

— А чому це я восьме диво? — нарешті озвався Дусик. В його голосі дзвеніли нотки образи.

— Бо семеро див уже було.

— Це ж які?

— А такі, що коли б ти, замість пиячити та тинятись по тюрмах за огидні свої діла, чесно працював у колгоспі та навчавсь у вечірній школі або хоч би журнали читав та газети, то й вичитав би про ті надзвичайні дива.

Дусик зачудовано кліпав очима. Ждав, заінтригований, що йому пояснять нарешті, які то є на світі дива. Він не помилився. Протазь не лише любив вичитувати різні сенсаційні повідомлення в пресі, а ще з більшою охотою розповідав їх принагідно слухачам. Розказав він і Дусику — з подробицями, у власній інтерпретації — про ті надзвичайні дива, які створило людство протягом історії.

— Про таке диво, як єгипетські піраміди, ти чув? Тож-бо... А це такі споруди, що коли б їх перенести до Нестерівки, то з самого Києва було б видно. Висота — один жаж, сто п'ятдесят з гаком метрів. А храм Артеміди у Ефесі бачив? Авжеж, бачив, ти що-небудь, окрім тюрми... Або гробницю царя Дарія, чи, скажімо, Родоський колос статуї бога сонця, на острові одному така статуя єсть, що більша за самий острів. А може, ти чув що-небудь про висячі сади Вавилона? Уяви собі — отак унизу Нестерівка, а зверху, під самими хмарами, сади цвітуть, на золотих підпорах, яблука й груші восени з неба сиплються... А про статую Зевса із чистого золота і слонової кісті в місті Олімпії — чув про таку? А маяк у Олександрії — то ж дива все... Аж сім їх у світі, а ти кажеш...

Парубок слухав уважно, забуваючись навіть моргнути, його таки заінтригував Протазь широтою своїх познань.

— Ловко... Ловко брешете, дядьку Протазій,— озвався нарешті він.— В нас у посиленому режимі один лекційку вичитував — так куди йому... Вас би туди з своїми побрехеньками — роти порозкривали б.

— А ти ж думав. Бо я читаю, вчусь... І про всі дива на світі знаю. А ти, голубе, молода людина, а отакий тьомний.

— Сад у небі... Яблука падають,— розмірковував парубок.— Справді, дива... Але чому це я теж... диво?

— А вже хоч би й тому... Народився, і то не як люди. А що до боку морального... Моральне обличчя твое — диво з див, бо з твоїми, брат, поглядами на прогрес — не вилазити тобі з тюрми до скончання світу.

У рудого Дусика, який аж ніяк не скидався на жодну із родових ліній села, було прізвище своє, нестерівське, але його уперто називали і в очі, і за очі Самосієм. Він не сердився, хоч у нього в душі, немов на кібернетичній машині, запрограмовувалась кожна образа і тільки ждала часу, щоб нагадати про себе.

Народився Дусик у Фільки подібно до Ісуса Христа. Ніхто з нестерівців і у вічі не бачив винуватця Дусикової появи на світ. Філька клялася, що ні з ким не зналася і нікого не бачила навіть близько в своєму житті. Як не крути, а виходило так, що на землі повторилось чудо непорочного зачаття. У свій час у подібне диво легко повірили. У Фільчині запряганя не вірив ніхто. Навіть найбогомольніші бабусі не визнавали непорочних зачатъ у наші часи.

Самосій виявився важкою дитиною. Навіть сама Філька, хоч і любила його самовіддано, щоденно безпорадно лила сльози, кипіла гнівом, звивала сина не лише поганцем, а й упирем та карою божою.

Характер у хлопця формувався упертий, а вдача зла. Ще в дитячому віці Дорош збагнув своє незвичайне становище серед нестерівців і поступово озлобився. Ні з ким і ніколи він не дружив, на будь-яку спробу ровесників порозумітися відповідав презирством або кулаками. Сама Філька до псування синового характеру приклала руку. Боячись, що з дитини смітимуться та розкажуть про те, чого не слід було знати хлопчині, вона не дозволяла йому виходити з дому та всіляко напучувала, що всі діти погані, що вони тільки й прагнуть побити та образити її незрівнянного Дусика. Внаслідок не Дусика зобиджали, а Дусик вовчечням нападався на кожного, хто стрічавсь йому на дорозі.

Людина, живучи серед людей, не може ізолюватися від них. Якщо в дошкільному віці Дусик покірно сидів на своєму дворішці та кидався грудням на кожного, хто проходив повз двір, то у віці шкільному довелося все ж віддати його до школи.

Не одна з нестерівських вчительок обливалась і потай, і прилюдно сльозами, не одну догану дістав від начальства директор школи, поки сяк-так дотягли Самосія до сьомого класу. Весною, на екзаменах, на власний розсуд виставили йому

задовільні оцінки, виписали посвідку про неповну середню освіту та й полегшено зітхнули, випхавши його за стіни школи.

На якийсь час Самосій окопався на матириному обійсті, дав спокій нестерівцям. Але ненадовго. Коли йому стало літ двадцять, в парубка з такою силою прокинувся потяг до вулиці, до дівочого гурту, що він зовсім забув рідну хату.

Не стало в селі життя ні дівчатам, ні хлопцям. Нещасною була та дівка, на яку Самосій накидав оком, а ще нещасливішим був парубок, який мав необачність показатись біля Самосієвої обраниці. Фізично розвинений, жорстокий, він став справжнім стихійним лихом у селі.

Зітхнули полегшено лише тоді, коли Самосія було засуджено за хуліганство, бо накинувся з кулаками на самого голову колгоспу.

Про це розказав мені Протазь опісля того, як Самосій, наговорившись з місцевою владою, покинув сільраду.

— Це така халепа впала нам на голову, що хоч сядь та плач, хоч стоячи реви,— бідкався Протазь.

— А може, він у тюрмі чомусь і доброму навчився,— спробував я розважити Протазя.

— Самосій навчився чомусь доброму? Та що ти, Ільку, це ти просто не знаєш цього типа. Я ж тут головую не перший рік, всіх нестерівців знаю, чую, хто яким духом дише. Ой, не ждати мені добра, коли й справді не винесе його куди-небудь. Чує моє серце — на весь Союз Нестерівку прославить. І скажи ти — треба ж отак лукавій долі покарати нашу громаду...

Нестерівка в усі віки вважалась бідацьким селом. Зараз про неї цього не скажеш. Більшість хат красується під шифером та черепицею, серед села двоповерхова школа і клуб. Замість одного, церковного, тепер на багатьох хатах вигналися в небо телевізійні хрести.

Телевізор став у нестерівців новітньою релігією.

Протазь раптом захвилювався, тріснув себе долоною по сократівському лобі:

— Ну й тетеря. Все забув через Самосія. Пішли!

Наказ був категоричний, не запитуючи, куди і з якою метою маю плентати, я підбігцем поспішав за Протазем.

А він бідкався:

— І принесло його на мою голову! Вже, певно, перша половина закінчується.

Над Протазевою хатою красується телевізійний знак. Довга гумова шворка тягнеться до хреста, виуджує з високості телехвилі. Вікна і двері у головиному домі — навстіж. А звідтіля,

захльобуючись, вилітають шиплячі звуки і перетворюються в характерний телевізійний репортаж футбольного змагання.

Наші відстоювали честь радянського футболу в Лондоні.

Телеекран миготів синіми хвилями, з яких час від часу виборсувались постаті футболістів. Перед екраном скупчились Протазеві матрешки на чолі з матір'ю та десятків зо два сусідів. Дітвора, по-турецькому склавши ноженята, витирала підлогу під ногами у дорослих.

— Пряде, знову пряде, щоб тобі в голові пряло, — доповнювала коментатора футбольного змагання мама Васька.

Протазь пробрався до апарата.

— Руки у вас вирости з одного місця, підкрутити незугарні... — бубонів він.

— Крутили... Побачимо, звідкіля ростуть твої, — в'яло обонялась головиха.

Телеапарат не хотів піддаватись і Протазевому чаклуванню. Чим азартніше крутив господар ручки, тим веселіше моргало на екрані і дикіше завивало в хаті, хоч вуха затуляй.

Протазиха схопилася руками за вуха та запричитала на всю хату, намагаючись перекричати телевізор:

— Та не крути, Протазію, руки б тобі покрутило, то хоч що-небудь бачили, а це ж — нічогісінько. Та відійди ж ти, старе ломачця, хай он Ганька крутить, вона краще вміє...

Сконфужений Протазь відступив убік, а матрешкувата Ганька вчепірилась рученятами відразу в усі ручки, крутнула сюди, повернула туди, і в хату прорвались людські слова: захилинаючись від хвилювання, коментатор репетував, що наші «небезпечно атакують», а на закінчення розчаровано промимрив: «І в який уже раз не використано явно голевого моменту?»

У Ганьки руки вправніші за батькові, вона поступово розмотує на екрані тягучі лінії, спочатку збирає їх до середини, а потім скидає геть із голубого скельця. В Протазевій хаті знову синіє похмуре лондонське небо, лютує звірячий рев стадіону і добре видать чужі ворота й наших футболістів, що знову «небезпечно атакують» і, як завжди, «не наносять завершального удару».

Телепередача вирівнялась. Стадіон прояснився, футболісти петляють по ньому, навалюючись у стрімких атаках то на одні, то на другі ворота, гол уже навис, він неминучий, хоч його ще й немає.

— Який рахунок? — обережно запитав Протазь.

У відповідь похмуре мовчання. Протазь скрушно хитає головою. Він знає, що означає та мовчанка.

Терпляче ждемо, поки наші хлопці вирівняють рахунок. Ми вболіваємо. Хоч у мене до футбольних баталій ставлення дуже спокійне, але якось непомітно поринаю у загальну атмосферу переживань. Мені дуже, навіть дуже хочеться, щоб наші хлопці нарешті «завершили удар» і вирівняли рахунок, бо як же ото — програвати комусь перед лицем усього світу.

Найпалкіше переживає Протазиха. В час навальних атак нашої сторони вона схоплюється із стільця, тицяється гудзичком свого носика в екран і кричить на всю Нестерівку:

— Давай! Давай! Заходь збоку! Та перекинь же ось отому, що стоїть без діла...

Біля чужих воріт атака знову зривається.

Протазиха падає в розпачі на сидіння і, мало не плачучи, стогне чайкою:

— Знов не закинули!

В час, коли м'яч качається на середині поля, Протазиха на чім світ кляне гравців супротивної команди.

— Іч собаки! Самі не грають і іншим не дають. Іч мерзотники, час тягнуть, щоб з вас жили повитягало. А ви, лобуряки! Кидайтесь! Всі кидайтесь! Котіть, закочуйте швидше, чи не бачите — ворота порожні...

І не запримили, коли до хати вшастала тітка Горпина. Всілася поруч зі мною. Побачивши її, не здивувався, бо здалося, що вона тут сидить від часів створення світу.

Тітка Горпина сікалась до кожного з питанням:

— Закотили?

Їй не відповідали.

Наші знову атакували по центру, атакували «надзвичайно гостро», «навішували небезпечно», але й на цей раз послали м'яча «вище перекладини».

— Закотили, чи не закотили? — не вгамовувалась тітка Горпина.

— Закотили, закотили! — закопиливши в образі губи, повідомила Протазиха.

— Наші?

— Нашим...

В її голосі стільки горя і скорботи, що тітка Горпина відразу червоніє від гніву і від широкого серця бажає:

— А щоб їм трясця...

Тим часом наші знову починають атакувати з центру. Атаки посередині, хоч їх гаряче засуджує коментатор, бо впевнений, що тільки бокові проходи бувають результативними, видать, припали до смаку нашій команді, і вона, не чуючи коментаторських порад, на шкоду собі, йде в лобову.

— Господочку! Боже! — вголос молитися тітка Горпина.— Та допоможи ж їм, та пошли ж їм силочку в ноги, та хай же вони закотять...

Протазиха збуджена настільки, що їй навіть божа молитва не під норів.

— Ось не бурчить, тітко, над вухом, ось не божкайте. Коли самі ледачі, не годні забивати, то вже їм ніхто, ні бог, ні чорт, не допоможе...

Вона ображено дме сухі, потріскані губенята. Образившись на невдачливу гру нашої збірної, вона в цю мить ображена на весь світ.

Наші хлопці таки почули непереборну волю нестерівців — «закотили» зайвий м'яч у ворота суперників. Гра закінчилась перемогою, і в Протазевій хаті наступив великдень. Головиха сокотіла квочкою. Протазь вихваляв «моральну стійкість» команди, що зуміла відігратись, а тітка Горпина й собі виявляла неабияке знання міжнародних змагань.

— Бо наші стараються, з простого роду хлопці, а «їхні», казав Петя, з буржуїв. Для них це одне баловство та розвага.

Оговтавшись після «вболівання», Протазиха заходила лаштувати вечерю. І вчепилася за мене з тією нестерівською гостинністю, опісля якої не один додому рачки добирався. Але тітка Горпина вчепірилась сухенькими пучечками у рукав моєї сорочки та й повела з хати, немов маленького. І сім'я голови з тим помирилася, уступила, бо тітка Горпина сказала магічне слово:

— Поговорити нам треба, діло є.

У нашій Нестерівці всі люди ділові. Куди б тебе не тягли, з ким би не йшов дорогою, а коли наблизиться хтось сторонній і покличе «по ділу» — кидай все і йди. Діло є діло...

Сонце вже хилилось до горизонту, вечірні сутінки підкрадались до села. То тут, то там поодинці і гуртами повертали люди з роботи.

По дорозі тітка Горпина в який уже раз вичитує свою кривду:

— Чи то ж тобі, Ільку, наша хата тісна, що в отакий сором уводиш мене, стару. Одна тітка в тебе на весь світ зосталася, а ти обминаєш, у будці собачій поселився, а мого двору одуравсь...

Я не виправдуюсь, бо все одно не виправдаєшся. Тітка Горпина й сама розуміє, що зробив я вірно, поселившись біля озера, але торохтить про це для годиться, хай чують сусідні нашу розмову та й прикусять язика.

Говорить неугавно, а сама дріботить босими ногами по

гарячому приску, втертому колесами автомашин та возів, здіймає куряву, їй, мабуть, подобається, що дорога м'якенька і гріє холодючі п'яти. Вона забула про все — і про футбольне змагання, і про обіцянку говорити про «діло», розповідає спочатку свої сни, потім про хвороби, а завершує епопеєю про зозулясту квочку, що внадилась нести яечка у чужому городі, а сусідський Рябко, капосна личина, вже не інакше як з санкції сусідки, поїдає всю продукцію зозулястої.

Із квочки та Рябка розповідь перекинулась на Перемета.

— Кажуть, що ошпарило не на жарт, що, мо', й не виживе. А тільки я так гадаю, що такого й чорт не візьме. Бо смерть, вона теж глумічувана, теж не хоче брати абищо. Як де людина добра та сердечна, то й заносить на неї косу, а таке падло, нікому, навіть смерті, не потрібне, стороною обійде, поганились не захоче. А воно, падлюче, тим і користується, псує добрим людям настрої та життя.

Напевне, того вечора, я взнав би ще не одну нестерівську новину, коли б з бічної вулиці не вийшла незнайома жінка та не кинулась до мене з дружнім вітанням.

— Еге ж, це ти, Ільку? Хоч і постарів, а все ж упізнала.

Приглядався до сухенької, згорбленої бабусі, якій уже, напевно, закінчувавсь, як і мені, шостий десяток, здогадувався, що це хтось із моїх ровесниць, але не міг пригадати.

— Ану ж,— заохочувала тітка Горпина.— Ану ж, чи вгадаєш?

— Куди там — стільки води витекло,— замріяно примружує вицвілі очі та морщить і так зморщене, мов печене яблуко, лице моя ровесниця. У цей час спогад, мов спалах блискавиці, пробігає всіма звивами мого мозку.

— Отак і я свого кума, отого Оверка, що в район був переселився, мо', років, із сорок не виділа, а тоді, як зустрілись, то мов з чужим розминулася і не подумала, що то кум. Вже коли люди сказали, то й собі бачу, що таки ж кум, хоч і став таким старим та горбатим дідом, ніби ніколи й не був молодий та красний...

Тітка Горпина щиро раділа з того, що ніяк не впізнавав своєї однокашниці.

— А дивись, щоб не на одну вулицю на гупі бігали, дивись, щоб не проводив, парубкуючи...

— Та всього було,— мрійно засвітились очі бабусі і враз огорнулись таким сумом, що в них аж спалахнула якась молодеча струминка, на якусь невловну мить повернула їм молодість. Переді мною враз звершилося чудо. Я побачив не су-

хеньку, зморшкувату бабусю, а юну, веселооку, грайливу чорнявку з помідоряним рум'янцем на всю щоку...

Воістину, все в природі міняється, все перетворюється на свою протилежність.

Коли мені стукнуло п'ятнадцять, то весною потягла мене якась незрозуміла і незборима сила на перші гулі. Соромно було, незручно, але мов хто вчепився за руку та й потяг на вулицю.

Парубки і дівчата збиралися щовечора на вигоні, під вербами, біля чийось колодок. Сходилися з усього кутка, мов на якусь солодку повинність. Дівчата були основним ядром гулів, парубки мінялися — наші інколи швендяли на інші кутки, а найбільш зухвалі та хоробрі досягали й чужих сіл, хоч, правда, не раз приносили звідтіля на згадку добрі синьці та гулі. До наших дівчат також частенько навідувалися чужосторонні залищальники.

Виховної роботи серед молоді не проводилось, програму вечорниць було пущено на самоплив. Починалося з хихоньків та хахоньків, потім переходили на пісні. Заспівували дівчата. До хору прилучалися парубки. Бувало, що й танцювали, коли щастило затягнути під верби музику. Передразнювання та глузування теж посідало у порядку денному не останнє місце. Особливо діставалося парубчакам, які вперше заявлялися на гульбище.

— А глядіть-но, глядіть, що воно таке приповзло, та страшне, та здоровенне!..

Це «жахався» якогось дивовиська наш кутковий заводій Онисько, тлустий нащадок із багацького роду. «Жахався» так природно і артистично, що я почав стріляти очима в усі боки, шукаючи того «страшного», не запідозрюючи, що Онисько брав на кпини мене самого.

— Та яке ж воно страшне? — дивувався його дружок і підспівувач Козолупів Микита.

— Бо ж таки страшне. Таке загодоване та вигуляне, а шия — хоч дуги гни. Чи не з Коробів заявився цей гуляка?

Короби — це найближче до Нестерівки село за Десною.

Я ще пильніше приглядався — хто це з коробівських парубків не злякався такої перешкоди, як Десна, та з'явився на наш куток?

— Та ні, з яких там Коробів! Це, гляди, щоб не з самого Києва прикотило тройкою вороних, та ще й з балабонами.

— А справді, скидається на городське. Бач, які черевики взуло лаковані...

Цього вже я ніяк не міг прийняти на свою адресу, бо на гулі заявився не в черевиках, тим більш не в лакованих, а босий, в полотняних штанах, наспіх пошитих сердитою мачухою.

— А галіфе яке нацупило, ти глянь, видно, з самої чортової шкіри, не дешевше полтинника за аршин.

— А не дешевше. А то й дорожче.

— Багацького роду дитина, по халявах пана видно,— пашекував Онисько.— Але ніби я десь бачив цього парубка.

— Та якого ж це?

— Та цього ж, що в черевиках.

— Оцього?

— А то ж якого...

— Та це ж Захарів Ілько, хіба не впізнав?

— Захарів?

— Авжеж.

— А хіба вже й він до дівчат бігає?

— Як видно.

— Гей, дівчатонька! Ану ж подивимось, із чим цей парубок завітав на гулянку.

На моє щастя, дівчата потягли за мною руку, підняли на сміх самого Ониська, нагадавши, що небагато часу минуло з того вечора, як сам видавав під верби у своїх «хромових».

Онисько повернув усе на жарт, почав щипати та скидати дівчат з колод, про мене забув. Довгенько я стояв збоку отертілий, вичікуючи моменту для більш-менш почесної втечі. Але про мене скоро забули, затягли пісню, а пісні мене завжди чарували, не давали спати, кликали під ці верби з такою силою, що я готовий був перетерпіти все — і Ониськове пашекування, і юнацький сором.

У ті часи найпоширенішою була пісня про зозуленьку, що закувала у саду на помості. Вже не знаю, що вабило у ній, а чи то розповідь про те, як «приїхали до дівчини три козаки в гості», чи, може, мелодія — гучна, зручна для хорového співу, тільки та голосиста розповідь про трьох козаків, що «один іде — коня веде, а другий сідло в'яже», звучала на всіх нестерівських кутках, перегукуючись і змагаючись. А бувало, в тихі та ясні літні вечори, коли пісні безборонно мандрували по безмежних просторах Придесення, прилітала вона з Коробів задесенських і десь із-за приишколого нестерівського гаю, який відділяв наше село від усього великого і несходимого світу.

Почали про зозулю дівчата і на цей раз. А я слухав ту пісню, зачарований, мені хотілося їм підтягнути, але не забував про те, що мене тут вважають за «молокососа» і готові висміяти в першу-ліпшу хвилину. Отож стояв тихенько, мов тінь,

прилипнувши до молодої шершавої вербички. І здавалось, що то для мене виспівують дівчата цю співанку про дівчину, яка «сидить у світлиці». Стає тепло і добре на серці, хочеться і сміятись, і плакати. Я вже не жалкую, що прийшов, що витерпів глузування, бо розумів, що задля пісні можна багато чим поступитися, може, навіть самим життям.

Вечір той пролетів непомітно, немов уві сні, я й незчужся, коли закінчилися мої перші гулі. В ушах ще дзвеніли чудові пісні, а дівчатка враз примовкли, про щось шепталися таємниче. Та й, мов табунець птахів, спурхнули з колодок, бігцем розсипались хто куди.

Парубки кинулись услід за дівчатами, ловили кожний ту, що під руку трапила. Так, в усякому разі, мені здалося в перший раз.

Не зрушив з місця тільки Онисько з своїми друзками. У кожного з них «була вже дівчина», і вони не поспішали її ловити. Сама ждатиме біля перелазу чи під повіткою. Вони палили цигарки, а Онисько радив:

— Послухай, Ільку, коли вже запарубкував, то на гулянці гав не лови, не жди, що тебе додому дівки проводжатимуть. Лови сам за спідницю, бо коли будеш тюхтієм, то жодна дівка не полюбить і з вечорниць палкою виженуть.

— Вчи його, вчи! — хихотіли Ониськові друзки. — Він раніш від тебе має дівулю.

— А що ти думаєш?..

— Хто ж думає...

Тримаючись у затінку верб, я непомітно втікаю з гульбища, твердо наказуючи собі більше сюди не з'являтись.

Наступного вечора мене знову покликала «зозуленька» під вечорові верби. Сила, яка вела мене сюди, була незборною, я не міг її опиратись.

— Захаре, візьми лозину та всип парубкові, бо діждешся, що в пелені котрась байстря принесе, — радила мачуха батькові.

Та навіть найбільша кара не зупинила б мене, не вдержала в хаті.

Другого вечора моя поява вже нікого не здивувала, і я став своєю людиною на вечорових гулянках.

Почалося моє парубкування.

З часом мене висміювали вже за інше. Кожен парубок проводжав дівчину, тільки я самотою повертався додому.

Нарешті в один темний вечір таки наважився. Лець сипо- нули дівчата врозтіч, тільки пустилися за ними хлопці, я теж

зірвався мов навіжений. І незчувся, як у моїх руках затрепетало дівча. Затрепетало не з ляку, а з радості, що й воно спіямалося, що не йтиме само, ніким не запримічене, додому.

Це була сусідська Лизька, дівчина-підліток, яка почала передчасно дівувати під впливом старшої сестри.

Росла Лизька з сестрою при вдові-матері, жінці хворобливій і байдужій до того, що роблять і як живуть її дочки. За старшою, вже повнолітньою, впадав Онисько, багацький сиң. Люди пророкували Маринці холостий заміж, а дівчина, мабуть, була впевнена, що підкорить своїй волі пашекуватого і самовпевненого парубка.

Ми йдемо вулицею. Я відразу ж опустив руки по швах, бо соромився навіть у темряві обняти дівчину. Ще хтось побачить, батькові передасть, піде селом поговорі. Найкраще взагалі було уникнути цих провадин, але коли вже так трапилось... Коли без цього не можна обійтись, коли дівча не тікає, а покірно тьобає поруч, то хай собі тьобає. Тим більше, що вже недалеко і вдовина хата. Ось і низенький перелаз. Зараз воно перескочить собі ту загорожу та й почалапає до хати. А я поплентаюсь далі — і дівчину провів, і ніби й не проводив нікого.

Ми йшли мовчки, кожен думаючи про своє. На півдорозі нас обігнав Онисько. Лизьку впізнав одразу, а мені зазирнув у вічі.

— А, Ілько! Ну, бог поміч, може, ще й породичаємось.

По-собачому перемахнув через перелаз, протупотів стежкою до сінець. Через хвилину Маринчина біла хустка майнула за комору, туди, де виднілась на огороді вдовина пригребниця.

Ми з Лизькою стояли біля перелазу. Надія на те, що дівча виявиться кмітливим та полопотить відразу в хату, розтаяла. Дівча ждало моїх слів, йому, видать, сподобалось гратися у дорослу дівку, воно теж хотіло простоювать до світанку.

Я розумів, що мушу говорити, розпитувати, але був настільки ошелешений, що жодна думка не лізла в голову. Нарешті озвався:

— Вдома була сьогодні а чи ходила в поле?

— Була в лузі, шавлю нарвала на борщ. І собі й тітці...

Якийсь час я обмірковував — чи добрим ділом займалось дівча, чи дурницею?

— Шавель — то добре. З ним борщ смачний, — констатував у догоду Лизьці.

— Коли з сметаною, то й зовсім гарний, — радо згодилась дівчина.

Дальша розмова точилася у тому ж ключі.

— А що у вас сьогодні варили? — допитувався у Лизьки.

— Борщ та кашу.

— І в нас теж — борщ і кашу...

На цьому можна було питання вважати вичерпаним і рушати додому. Але мені чомусь здалося, що не все в'яяснено до кінця.

— А каша у вас з молоком?

— Так же у нашої Лиски ще телятко не знайшлося. Вона в нас пізно погуляла, мама думали, що вже й зовсім не гулятиме, а вона порадувала. Як бог дасть, то скоро й знайдеться, і вже тоді й ми з молочком будемо.

Із-за комори долітав приглушений шепіт, басовите Ониськове дудотіння, то зривався, то затихав Маринчин сміх. В мене пропала будь-яка охота дослухатись Лизьчиних теревень про телята. Запідозрював, що Онисько з Маринкою сміються ні з кого іншого, як з парубка, що стовбичить біля вдовиного перелазу.

Все ж я не міг не повідомити, що і в нас була сьогодні гарбузова каша з молоком, бо хоч наша Маруга дає молока і не щедро, але на кашу вистачає. Лизька позаздрила нашому молочному щастю і висловила надію, що їхня Лиска даватиме, тьху-тьху, щоб не наврочити, стільки, що, може, ще й на вареники можна буде, хоч у неділю, стягнутися.

Перші любовні переговори були завершені, і я мужньо попрощався зі своєю дівчиною.

— То будь здорова — чорноброва.

— Будь здоров — чорнобров,— в тон відповіла Лизька.

Я не розумів, чи то вона мене передражнює, чи відповідає щиро. Визнав за необхідне додати:

— До приємної зустрічі!

— До зустрічі,— прошепотіла Лизька.— Я тепер тебе завжди тут ждатиму... або біля калини.

Йду серединою вулиці. Руки в кишенях, розгрібаю босими ногами пилюку. Пилюка забиває носа, а я висвистую якийсь дикий мотив на всю вулицю. Бо маю повне право свистіти,— вже проводив додому дівку. І вона вголос призналась ні в чому іншому, як у коханні. Так і сказала — «я тебе тепер завжди ждатиму». Точнісінько, як Маринка жде Ониська.

Лизька твердо дотримувала слова. Вона завжди дожидала мене біля перелазу. Мені не треба було кидатись за нею, як скаженому навздогін. А Онисько виявився людиною облудною. З якогось часу перестав дудотіти з Маринкою за хатою. Перекинувся на гулі аж у найдавший куток Нестерівки.

Маринка народила дитинку. Казали — хлопчика, і дуже схожого на Ониська. Онисько не визнавав свого батьківства, нахабно заявив, що не сам уминав ліжку на вдовиному

погребищі. Народний суд не погодився з Ониськовою заявою, присудив платити аліменти.

Тоді моя мачуха сказала, що одірве мені голову, коли й далі простоватиму з Лизькою біля перелазу.

— Там усе кодло таке. Яка мати — такі й дочки. Не вистачало мені, щоб ще якомусь чортові за тьху податки платити.

Оскільки я не був обізнаний з справжньою причиною того, що призводить до сплати аліментів, то не на жарт перелякався, що й мене спіткає Ониськова доля, і постарався забути дорогу до Лизьчиного двору.

Тепер Лизька, Лизавета, оця бабуся, в образі якої нічогісінько не залишилося од тієї щебетухи, яка прив'язувала мене вечорами до свого перелазу, стояла переді мною, добрими очима озирала з усіх боків і шамкотіла:

— І-і, голубчику, Ільку Захаровичу, і тебе старість досягла, і тобі голову посріблила, дарма що на легкому хлібі живеш...

Я розсміявся на всю вулицю, мабуть, так, як сміявся у юності. А так-так, Ілько Дубогай прожив життя на дуже легкому хлібі, як вареник у маслі перевертався.

Лизька й собі зворушливо хихотіла та шкірилась, щедро показуючи рештки жовтих пнів у розкритому по-дитячому роту.

Тітка Горпина закликала мене до своєї господи, мабуть, з однією метою — похвалитися своєю гостинністю. Ні внука, ні невістки не було вдома, може, поїхали до озера чи гостювали у сватів, — отож тітка Горпина поралася сама. Витягла з печі макітру, в хаті відразу запахло налисниками.

— Думаєш, тітка забула, що тобі до смаку? Пам'ятаю, як любив мої налиснички. Все казав, бувало, що ніхто так не вміє готувати. Бо таки ж і не вміє!..

Тітка Горпина виставила на стіл гору рум'яних, пахучих, розсипчастих, промаслених налисників. А в самої очі цвіли радістю, на сухих устах грала посмішка.

— Ще покійні бабуня навчили їх робити. Тепер уже не вміють так готувати, як готує твоя тітка. І напитків незугарні таких варити...

Похваляючись, тітка Горпина поставила на стіл карафку густоузварного напою та дві чарчини.

— А оце тобі — варенуха. Тепер про неї вже й не чути. Одна я на всю Нестерівку і варю цю солодуху. До гіркої тепер людей тягне. І діди й баби п'ють горілку, а є такі, що й перед динатурою не зупиняються...

Варенуха розпахтілася на всю хату. Мені пригадалося дитинство, коли я спостерігав з печі за тим, як відрами лилася оця варенуха, як веселились люди, витанцьовували на весіллях старі й молоді, як все село ходило перевозю від хати до хати. Частували й мене, мало, тоді цією варенухою. Запамятався солодкувато-імбирний смак. Гострий присмак хмільного меду, та ще липка така, що й губ не розліпиш.

— Згадаємо, Ільку, старовину, вип'ємо по чарчині та й побалакаємо, згадаємо колишне, бо мо', й не побачимось ніколи...

— Гора з горою, тіточко...

— Е, кажи... знову через сто років очі покажеш, а я скоро помирати буду.

— Живіть, тітко Горпино.

— Того не закажеш. Та вже без інтересу. Оджила своє. Коли подумаєш, що всі вже там, і ті, з ким дівувала, і з ким молодість пройшла, то аж сумно стає... Ну, та не будемо про це. Краще вип'ємо цієї легенької...

— Так мені ж багато не можна...

— А ти потрішечку, для чого ж багато відразу...

— Лікарі, тітонько, не велять.

— А ти їх більше слухай. Мені он років п'ять тому один, був, смерть пророкував. Так і сказав Петрові — готуй дошки, баба на ладан дише. А я взяла та й поправилась. І живу. І п'ю потроху. Не тільки оцю солоденьку, а ще й горілки, коли піднесуть, то вихилю. Ще як по крові розіллється, що хоч танцюй.

Варенуха справді смачна неймовірно. Знаєш, що й пити не варто, але все одно п'єш. Бувають у житті людському такі випадки — і знає людина, що це їй не на користь, а п'є.

Випили по келишку, випили й по другому. І від тих тітчиних налисників важко було відірватися — вони так і танули в роті.

За вечерею тітка Горпина повела розмову про таке, що мене ошелешило і розтривожило.

— То сина жениш, Ільку, а мені й не кажеш...

У бабиному голосі чи то докір, чи глузування. І звідкіля вона взяла, що я збираюсь одружувати синів? Досить, що одного одружили, не знає тепер, на яку ногу стати.

— Звідкіля це ви взяли, тітко?

— Все село говорить...

— Село?

— Ого, в Нестерівці коли на одному кутку хто чхне, то з другого вже й гукають — «будь здоровий».

— Моїм синам не до одруження. Недавно матір поховали.

— Мертве живому не на заваді...

Мені не подобається ця розмова. І тітчина безцеремонність. Вона й молодою, пам'ятається, не вагаючись, втручалась, куди слід і куди не слід. Але чому вона заговорила про це?

— Мати померла, то вже її не піднімете, така її доля, всі помremo, тільки що не разом, так споконвіку ведеться, не ми те починали, не ми й переінакшимо, а тільки завжди було так, коли мати помирає, то син до хати через тиждень невістку веде.

Я починаю тверезіше дивитись на речі, пригадую дружбу Ярославову з Оксеневою донькою і запитую покiрно:

— А хто ж то говорить таке?

— Та всі гомонять. Тільки й чуеш: Ільків хлопець,— не вимовлю його імення так, щоб не було смішно,— та Оксеневу Настуню бере...

Забувши про те, що лікарі не рекомендують пити зайвого, я механічно хилу варенуху.

Тітка Горпина навмисне закликала до хати, щоб подати мені, людині, відірваній од рідного ґрунту, необхідні поради.

— Ти ж дивись, Ільку, коли дійдеться до чого, то щоб не спасував перед Оксенем. Бо ти його мало знаєш...

Я мало знаю Оксеня? На одній парті сиділи, в одні ігри гралися...

— Настка гарна дівка, нічого бога гнівити, і розумна, і гарненька, всяк би за таку вхопився. І рукодільниця — пошукати такої, чи пошити, чи вишити — у самому місті вчилася, гарна невістка, слова немає, а що батьки...

Мені пригадалась розмова з Оксенем. Розповідь про прописку та влаштування на роботу. Не знав, що й думати.

— Чорт не бере Оксеня, у нього тільки молока пташиного й немає. Але спробуй взяти у нього, кістку в собаки із зубів вирвеш швидше, аніж з Оксєневих рук копійку.

Тітка Горпина забулася й про частування, і про все на світі. Була заклопотана одним — щоб Оксєнь, видаючи свою доньку за Ярослава, не ошукав зятя.

— Дубогаї ніколи не брали жінок аби з якого роду, та й не віддавали дочок у самих сорочках. Коли я виходила за свого покійничка, то хоч і важкий був час, але й коня за мною дали, і корову, і овець трійко, пару поросятко, а що вже скриня, то була набита під віко. Були в мене і хутрянки, й кожушанки, корсетки й спідниці, на вік би того одягу стачило, чоловік

і ганчірки не справив, до смерті у батьковому б ходила, якби дідько фашистів не наслав. Ті, гемони, все підчистили, у справленому доведеться й у домовину лягати...

Тільки б потішатися з тітчиних турбот, коли б питання не було таким важливим, навіть поворотним у житті моєї сім'ї. А втім... Ярослав поки що мовчить, та й чи мало хто з парубків дружить з дівчиною? А врешті, коли й одружаться... Аби лад та любов, а батькові яке до того діло?

Тітка Горпина по-змовницькому радила:

— Коли до діла, то хай не гнеться, чортів скупердяй, хай розкошелиться, у нього грошей — кури не клюють, свиней та поросят стільки ніхто не продає, як Оксень, з городу не малу користь мають, корів та коней, правда, не держать, але одяг та гроші хай дають, не віднікуються, бо знаю, — ти людина міська, сказати у вічі не посмієш... А треба! Соромитись нічого, коли віддаєш дочку, то не гнись, не забувай, за кого віддаєш, запам'ятай, що Дубогаї голих у свою хату не приводили...

Мені таки стало весело. Я сміявся від душі, не знаю чому — чи від тітчиної мови, чи від старовинної варенухи.

— Ну що, батьку?

В Максимових очах палахкотить чи то полум'я вогнища, чи звичайний вираз кепкування. Це питання завжди ставить у тупик, а сьогодні видається просто образливим.

Біля вогнища зібрались усі мої хлоп'ята. І невісточка. Вони про щось мирно розмовляли, можливо, моє повернення було негчасним.

Ловлю погляд Ярослава. Тітка Горпина, виходить, говорила правду, що Оксень з дочкою поїхав до Києва. «За посагом для молодої», — була переконана тітка. Син блискає на мене тривожним поглядом, його очі ніби налиті полум'ям і кров'ю. Поспішно опускає вниз очі, ретельно підкладає хмизу до вогнища. «Ярослав щось приховує від мене...»

— Смикнув чарчину, батьку?

Максимове питання мало не вивело мене з рівноваги. Але промовчав. Відчув себе ображеним до глибини душі, хоч нічим того не видав. Треба стерпіти той глум, яким частують рідні діти. Максимові, бач, дивно, що батько прийшов під хмільком, він пам'ятає, що мені забороняють пити, хоч прямо цього не каже, а заходить збоку, користуючись своїм вмінням під'юджувати, осміювати віртуозно.

Валентин почмихує, презирливо кривить губи, відверто сміється з того, що батько повернувся «напідпитку».

Олег з Інгою зайняті, до батька в них особливого інтересу немає.

Тамую на серці не лише образу, а й відчуження. І не тільки від синів, а й від усього світу. Старий став Дубогай, нікому не потрібний, смішний... Навіть рідні діти беруть на сміх. Тільки й розради, що не мене першого. Дорослим дітям завжди трохи смішно дивитись на старих батьків, їм навіть дивно, що предки так довго плутаються, заважають. Недарма навіть творці релігійних книг не пропустили цього, возвели у релігійну догму. У давнину конфлікт Ноя, висміяного за пияцтво рідним сином, тлумачився з усіх амвонів, писалося про те в усіх релігійних книжках. А втім, старі на більше, мабуть, не заслуговують... Та хіба я вже такий старий? І коли це встиг постаріти? А може, й справді сп'янів від тітчиної варенухи, від цього благородного і демократичного напою, яким ласували діди й баби в усі часи?

Не мовивши й слова, постояв якусь хвилю біля вогнища, — я дуже люблю дивитись у нічний час на багаття, — і пішов у нашу сселю.

— Розкис наш старий, — почувся услід добродушний смішок.

І зовсім відчув себе зайвим і самотнім... Треба збиратись та швидше їхати звідсіля. Збираючись до Нестерівки, я надіявся знайти загублене, а виявляється, загубив і те, що мав.

Ліг у ліжку. Хотів заснути, але швидко переконався, що сон і не збирається до мене в гості. За стіною перемовлялись сини. Піти б оце до них, приєднатись до розмови, а я лежу як поліно. Мене крають образи і розпач. Я не можу бути разом з синами, говорити про те, що цікавить їх, жити тим, чим вони живуть. Сини ж швидко забули про моє існування. Тільки зник батько з очей, і він вже для них не існував. Може, йому стало погано, може, він прощається з життям, може, відчуває себе таким самотнім на всьому світі, як ніколи, але їх те не обходило...

Пригадалася дика качка, яка жила по сусідству, на озері Ясному, і водила за собою виводок вже дорослих качат. Ми познайомились з нею у той день, коли поселились на цьому березі. Проходили берегом, я розглядав кожний куш, латаття на озері, намагаючись заглянути на саме дно. Несподівано помітив у лозовому кущі качину сімейку. З десятеро вже оперених качат замаскувались під жовтаве старе коріння, а стара качка з шумом випурхнула з куща. Ламала крила, підлітом пливла біля берега, відчайдушними і переляканими очима дивилась на мене. Птах був кимось скалічений. Одне крило пра-

цювало порско, било по воді, над озером здіймалися бризки. Друге, вивернуте білим пером наверх, мертво тяглося збоку. Чи то безсердечний мисливець її поранив, а чи, може, звірина яка схопила за крило та не вдержала — того ніхто не знає. Мене схвилювало те, що, навіть ставши калікою, приреченою на загибель, стара качка безстрашно відводила небезпеку від своїх дітей, турбуючись, щоб її покоління уникло загибелі та знялося на крила й полетіло у великий і неозорий світ. Опісля я не раз стрічався з качиним виводком. Пташата росли швидко, вони майже нічим не відрізнялися від матері, хіба тільки тим, що стали лискучі, акуратно складали за спиною крильця. Стара качка і далі носила збоку неживе, вивернуте крило.

Позавчора в озері довго бовтались косарі-рибалки. Топтали азартно, з веселим гуком. Розлякали не тільки рибу в Ясному, а й зняли на крила юну качину сім'ю. Довго кружляла вона якось несміливо, то зриваючись уверх, то знижуючись над озером, а згодом набрала висоту та й, кружляючи над луками, потягла удалину, можливо, що й назавжди. Серед них не було старої качки з покаліченим крилом. Вона сховалась у заростях, гідро дивилась у небо, на своїх крилатих дітей, і, можливо, гірко лила пташині сльози, журилась своєю пташиною журбою.

Минуло вже два дні, а качиний виводок не появлявся на озері. Тільки чути було вечорами і ранками, як призивно в розпуді кахкала одинока пташина, марно кличучи дітей, які відчули смак до польоту і збагнули всю красу і неосяжність великого й могутнього світу.

Пораненим одиноким птахом відчув я себе у темній оселі. Катувався, проклинаючи набриду-комара, який заповз у кімнату, та все кружляв, і гудів десь під стелею. Треба було підвестись, засвітити свічку та провчити нахабу, але я не мав сили навіть поворухнути рукою. Коли б комарисько надумав випити всю мою кров, то він зробив би це з успіхом — мені було до всього байдуже.

Але мимоволі слухав суперечку, що розгорілась біля вогнища.

Звичка підсміюватись один над одним, дражнитись якось непомітно прищепилась їм ще з дитинства. Тільки сходились до купи, так і починалось таке, що хоч втікай з хати. Починалося з дрібниць, які згодом переростали у сварку, бувало й таке, що недалеко до бійки. І тоді батькові чи матері треба було проводити слідство, яке не давало ніяких наслідків, бо винного

виявити було неможливо, всі були праві на сто процентів. Тоді мати починала соромити та переконувати дітей, доводити, що така поведінка ганебна, що це не прикрашає морального обличчя радянської дитини. Батько, особливо не вникаючи в тонкощі, категорично попереджав, що в подальшому подібні інциденти нещадно каратиме при допомозі солдатської ременяки, як винуватих, так і невинних. Практично ременяка ніколи не застосовувалася, тому, певно, і наслідки тих погроз дорівнювали силі впливу матеріної пропаганди.

Росли сини, і вочевидч змінювались їхні інтереси. Дорослими вони майже ніколи не чубились, дотримувались давнього принципу: язиком плещи, а рукам волі не давай. Найчастіше інциденти спалахували тоді, коли хтось пробував заволодіти чужими конструкціями, а чи светром, або штанами. Тоді починалося таке, що ні мати, ні батько з усіма своїми засобами впливу не могли їх розсудити: «Хай не бере мого радіоприймача!» — «Хай не хватає моєї сорочки!» — «Не подивлюся, що старший — дам у дихало». — «Не подивлюсь, що мамин сикок — обірву довгі вуха».

Навіть всебічне роз'яснення тієї істини, що людина не мусить бути рабом речей, що речі існують для людини, а не навпаки, — не впливали на сутяжників. «Не його штани, і нехай не хватає своїми лапами». О боженьку мій, як воно ще далеко до того, коли люди не зважатимуть на власні штани та сорочки?!

Коли хлоп'ята сягнули парубоцького віку, тоді відразу якось самі по собі відпали і чвари, і суперечки. Ніби вони ніколи й не були нестерпними забіяками. Жили дружно, якщо й сперечалися, то лише з батьками. Причому нападали на батьків організовано, оперуючи на підтвердження власних положень десятками різних сентенцій.

Між матір'ю та синами конфлікти виникали переважно із-за речей прозаїчних. Взуття на хлопцях ніби горіло, вже хто зна, що було тому причиною — чи то промисловість ще не освоїла виробу взуття, більш-менш придатного для самодіяльних футболістів, а чи то матінка-природа такими ногами обдарувала хлоп'ят. Більше місяця жодні черевики не витримували іспиту. А коли взяти до уваги, що моди на штани та сорочки, куртки та «блискавки» мінялися дуже часто, то бідній матері щотижня доводилось завужувати синам штанці, аж поки вони ставали настільки вузькими, що не перелазили через п'яти. Окрім того, мусила щоденно ганяти по крамницях та універмагах, розшукуючи новинки, бо хлопці на замовлення не скупились. А якщо зважити, що навіть у директора велетенського заводу заро-

бітна платня не крезівська, то до проблеми перешивання й укорочення штанів слід додати ще й досить важливу проблему фінансування.

Хлопці про ті проблеми не хотіли й слухати. Бувало, що мати, прагнучи виховати у їхній свідомості правильні погляди на життя, заводила з синами мову про нашу молодість. Мовляв, у час, їхніх батьків, у такому віці взагалі не було нічого зайвого, ходили в сатині, хверцювали в парусинових черевиках... Згоджувались, казали, що все це їм відомо, що про молодість своїх батьків начитані, художня література й кіно донесли до їхньої свідомості романтику нашої епохи. Цілком схвалювали героїзм своїх дідів та батьків, які сміливо повстали супроти класового ворога та завоювали народну владу і великі права. Молодці старички! Але зараз не ті часи, зараз нова ера, зараз міцна народна влада, держава у нас Радянська, культура висока, отож новому поколінню зовсім не до лиця ходити в парусинових тапочках та коленкорових штанях, їм, новим господарям життя, подавай, брат, нейлони та перлони, силони на «блискавках», штанці в дудочку з чудо-китицями по швах, сорочки не в півнях, а з мавпячими виводками на всю спину.

Проблема одягу — півбіди. Моді — річ сезонна. Коли вдумається, то стане ясно, що вони мінялися не раз в історії людства, коливаючись від однієї крайності до іншої. Мода залежить, безумовно, від того, які матеріали надходять у розпорядження продавців і які смаки опановують кравцями. В часи громадянської війни, коли майже не було матерії, вдягались не так, як сьогодні, коли прилавки гнутья від краму, а на кожному будинку красується вивіска «Ателье мод». На справжнє стихійне лихо перетворилась для людини похилого віку сучасна музично-звукова техніка. У нашій хаті чотири сини, і в кожного своя музика.

Кожний з синів визнавав голос лише свого приймача. Раєм нашу квартиру можна було назвати лише тоді, коли хлопці розбігалися з дому. У справжнісіньке пекло вона перетворювалась десь у надвечір'я та після дванадцятої ночі. Ледь переступивши поріг, кожний відразу включає свою машину.

— А чому це я маю слухати чужу музику?

Кажуть, що нема добра без лиха. Чисте повітря для людей похилого віку — найкорисніша мікстура. Тільки ж знову біда — у скверах поначіпляли таких голосистих репродукторів, що куди братись механіці наших синів...

На щастя, хлопці, приголомшені горем, забули вдома все своє радіопричандалля. Живемо тепер тихим і спокійним життям. Останні вісті слухаємо в автомашині. Хлопці ревно

слідкують, щоб апаратура включалась лише двічі на добу, бояться, що сяде акумулятор. Нам не до музики...

Потріскує гілля на вогнищі, хлопці ліниво перекидаються малозначущими фразами. Розмова торкається косовиці, яка вже закінчилась на Черевикових луках. Згодом на зуби парубкам потрапила Інга. Всебічно і уїдливо обговорюють її куховарську майстерність. Інга не сердиться, тільки багатозначно обіцяє попрацювати завтра так, що «всі будуть і нагодовані, і напоєні, і ситі».

Раптом хлопці стривожились:

— Знову горить!

— Де?

— А й справді...

Мимоволі я підвівся з ліжка, прихилився до віконця нашої дачі. Багрянів і хитався березняк у спалахах вогнища, чорніла діброва, злившись у єдиний чорний монумент. За дібровою небо пламеніло розкішним багрянцем.

Сходив місяць-повень.

Хлопці швидко збагнули, що не доведеться вдруге тягнути Перемета з палаючого дому, і заспокоїлись. Спогад про пожежу полонить їхню увагу.

— Хай би спікся зовсім, наклепник нещасний,— бурчить Валько.

«З якого це часу наше «дівчисько» стало таким нещадним? Чи не вплив бородатого «пророка»?

— Його й так покарало,— озивається Максим.— Ще поваляється з своїми опіками.

«Цей говорить як професіонал. Він невідступно лікував би, не розбираючи, де наклепник, а де чесна людина».

— О, дивіться, дивіться! — закликає до уваги Інга.— Яка краса! Яка велич!

— Найближчий наш супутник,— кидає з робленим пафосом у голосі Ярослав.

Я хотів би заснути. Не можу. Серце калатає — видно, тітчина варенуха для мене теж недоступний напій. Дослухаюсь бесіди біля багаття, коментую її в думках.

О л е г. Скоро досягнуть Місяця. Це вже напевно...

Я р о с л а в. Не досягнуть, а досягнемо.

«Хоробрий ти, сину. Одружився з Оксенівною, то досягнеш усього. Гляди, щоб на Марсі не опинився».

М а к с и м. А я вирішив твердо. Тільки запросять — подаю заяву.

В а л е н т и н. Зарані подавай, бо спізнишся...

М а к с и м. Медики полетять одними з перших.

Валентин. Гадаєш, там теж вишикають пожежі?
«Уїдлигим стало хлоп'я, таким ніби й не було раніше».

Ярослав. А я на планети не збираюсь. Штучний супутник монтувати в космічному просторі — будь ласка. А ти, Олег?

Олег. Коли говорити про мою спеціальність. Я гадаю... на Місяці теж доведеться зводити палади.

Валентин. Ніби на Землі назводив більш ніж треба.

Максим. Не каркай, малий.

Ярослав. А ти, Інго, відпустила б його на Місяць?

Інга. Хай їде хоч на три.

«Ого, молодець! Оклигала після голодування, жартує. Може, доля зласкавиться над Олегом, може, опам'ятається жінка та людиною стане».

Валентин. Я раджу тобі, Інго, не кидати Олега. Лети на Місяць — станеш Євою.

Інга. Чому це Євою?

Ярослав. Молодець, малий! Двадцять копійок за дотеп. Поспіши, Інго, розвести на Місяці рід Дубогаїв. Стати прародительницею — не мала честь.

Інга. З таким успіхом ти міг би виступати на Місяці в ролі Адама.

Ярослав. У мене поки що немає Єви.

Інга. Нібито й немає?

Олег. Завели! Краще гляньте — який Місяць!

«Дивіться, діти, придивляйтеся до нього. Він справді прекрасний. Могутній і одвічний. Той, що плив над Вавилоном, на якого дивився Тарас. Ваш дід його бачив з гнилих окопів імперіалістичної війни, по ньому орієнтувався ваш батько, виходячи з ворожого тилу. І мрійте... Хто зна, може, й справді рід Дубогаїв одним із перших сягне поверхні Місяця, може, й справді Дубогаї заживуть там новітніми поселенцями...»

Максим. Краса! А ти, малий, так прилип до Землі, що навіть на Місяць не хочеш глянути.

Валентин. Дорогий мій блідолиций брате, я син Землі і поки що не знаю, що мені тут робити...

«Він таки недаремно більш від усіх мені подобається. Особливий склад розуму у хлопця, не то філософський, не то практично-скептичний...»

Ярослав. На Землі у нас повний порядок. Про Місяць, салаго, треба думати...

Валентин. Великий порядок на твоїй Землі. У В'єтнамі воюють, реваншистам війна сниться, а тут ще й «дружки» об'явилися... Того й гляди — у спину ножаку всадять...

Потріскує гілля на вогнищі. На хвилину западає мовчанка. Від справ космічних мої сини повернулися до буденних справ, земних. Справді — космос космосом, а про становище на землі забувати не треба.

М а к с и м. А я вирішив... Коли в'єтнамці запросять добровольців — йду не задумуючись...

Я р о с л а в. Ти що? У моїх думках ночував?

О л е г. Всякий, хто шанує себе і поважає звання людини, вчинить саме так.

В а л е н т и н. І ти теж?

О л е г. А то чому?

В а л е н т и н. Інга не пустить.

І н г а. Інга теж не відстане.

В а л е н т и н. Ура! Молодці! Я й не запідозрював, що у мене така героїчна рідня.

М а к с и м. Справа не в героїзмі, а в необхідності.

«Молодці, хлоп'ята! Героїзм викликається необхідністю, правду кажеш, сину. Героїзм задля героїзму — то реклама».

Я р о с л а в. Каркає Валько, а сам боїться...

В а л е н т и н. Не боюсь, але я ще тільки допризивник. Який з мене вояка?

М а к с и м. Навчать.

В а л е н т и н. Ну, коли навчать, тоді і я, як казав Чапаєв, трохи повчившись, світовою армією командуватиму...

Це мої сини. Такі їхні розмови. Не то жартують, не то мудрують. Перегиркуються і сиплють дотепами. Я вірю — коли буде необхідно стати за правду, коли й на їхню долю випаде таке випробування, як випало на долю дідів та батьків, вони, не задумуючись, підуть битися за неї. Підуть усі. І старші, і малий Валько. Незалежно від того, що в нього погляд на життя трохи філософсько-скептичний і сам він поки що тільки допризивник...

Ледь зажеврилось на сході, а я був уже на ногах. Бездонне небо, місяць повний і рожевий у променях невидимого сонця, озеро сонне, повите ранковим туманом, пташиний щебет, вологий холодок — все те непомітно перекинуло мене в інший світ, у світ мого дитинства, світ безтурботний і такий величний, що перед ним стаєш піщинкою, невідділююю від усієї природи, від усього, що тебе оточує.

Іду до озера. Серед латаття появились, покликані світлом, білі і жовті лілії, які передбачливо ховаються на ніч під воду. Швидконогі сухорляві жучки-ковзлярі спритно, мов першокласні хокеїсти, носяться по дзеркальній гладіні озера.

Несподівано натрапляю на качиний виводок. Широ радію за щастя качки-матері, скаліченої в боротьбі за життя своїх дітей. Мені боляче було бачити її, покинуту, стару і одиноку, безкрилу і безпорадну. Зараз вона, щаслива і збуджена, заклопотано метушиться серед табунця, то витягає шию, то втягує її, ніби переконує в чомусь неслухняних дітей. Молодь залякла на воді, насторожено крутить голівками, вдивляється у небо, готова в кожную мить знову зірватись на молоді крила, шугнути вгору, кинути, можливо, назавжди, безпорадну матір.

Уявляю себе, покинутого синами на березі озера. Настане час, і вони роз'їдуться хто куди. А я зостанусь один. Немає в мене Поліни, немає вірного серця, яке зосталось би зі мною до кінця. Що ж у мене зостанеться? Оце прекрасне озеро? Але воно неповторне лише в літній час. Я пам'ятаю його іншим, осіннім, холодним, байдужим і непривітним. Ні, воно мене не зогріє і не ошчасливить. Тільки рідна стихія, те, без чого я не зможу жити, дасть мені силу бути людиною до кінця — це мій завод.

Тоді, коли Радянська Армія визволила Україну, вирушив я із Зауралля. Не звичайним собі пасажиром, ні. В ті грізні часи не їздили у звичайні відрядження. Мені доручили супроводити до фронту ешелон, заставлений новісінькими танками. З рук в руки я передав їх військовому командуванню. Всього на два дні заїхав до Поліни, тільки для того, щоб засвідчити, що живий, та й подався виконувати нове доручення. Мені було довірено велику справу — відбудувати важкий машинобудівний завод, у найкоротші строки налагодити випуск українських танків.

Жахлива була картина на тому місці, де зараз красується мій завод. Скручені й перекручені балки і шпали, руїни стін і конструкцій, гори цегли і сірих брил потрошеного бетону.

Та все ж у скорому часі на Гітлерову погибель почали з конвейера сходити один за одним українські танки, створені з українського металу, на українській землі, на кошти українців, які почали масовий добровільний збір на танкову колону.

Наш завод виробляє тепер машини для миру. Їх знають не лише в нас, а й в усьому світі. Росте мій завод. Живе на повну силу. І я живу з ним. І житиму до останнього подиху.

Це вперше після того, як втратив Поліну, потягла до рідного заводу. Стою на березі Ясного, а чую бухання важких молотів у цехах. Бачу, як летється в форми, як застигає сталь, як упевнено, велично, красиво керують могутніми машинами мої товариші, мої побратими по роботі.

Мене роками тягнуло до рідних місць. Не раз снилась Нестерівка, Десна, ввижалось безмежжя придеснянських луків, озеро Ясне кликало людським голосом, чайним стогоном звала до себе жива і мертва рідня. Нарешті, гнаний великим горем, я здійснив свою мрію. Прибув у рідні краї, побачив їх. І швидко зрозумів — я, мов та скибка, ніколи вже не зможу притулитися до того, від чого відрізаний, від чого відліпився назавжди.

І все ж не думав, що завод потягне до себе так швидко і так владно. Кожного року я виїздив кудись на лікування, проводив відпустку без переживань, знаючи, що промине місяць і знову буду на заводі.

Ну що ж! Доведеться скоро попрощатись з тобою, рідна Нестерівко. І з тобою, озеро Ясне! І з вами, мовчазні дуби. І з тобою, тихий і посмирнілий буйний луже. Лиш ось візьму до рук палицю та обійду за день-два всі стежки, якими бігав у дитинстві, огляну поля і діброви, завітаю до кожного озерця, не мину жодної місцинки на цій до болю рідній землі, де пробігло мое дитинство, де прошуміла коротка, неповторна, незапримічена моя комсомольська юність.

Всьому свій час, своя пора. Не будемо ж сентиментальними, товаришу Дубогай, змахнім непомітно зрадливу сльозу. Сердечним боєм, гарячою сльозою не повернеш того, що не підлягає поверненню. Будемо мужніми до кінця, товаришу Дубогай.

Я йду по тій землі, яка ніколи не вивірювалась із моєї уяви, яка снилася і в мирні, і в грозові дні. Я впізнаю її і не впізнаю.

Чимчикую поза селом, луками. У дні дитинства ходив тут найбільше, сюди навіть тягнуло, без цих луків важко було прожити й днину. У довгі літні дні луки годували не лише худобу, до якої я був приставлений наглядачем, а й мене, малого. Ранньою весною — солодкі пагони рогози, молодий щавель, качині яєчка, влітку — лопуцьки, риба. Пастуха, як і вовка, годують ноги. Луки мене купали, присипляли десь під кушем, рослили, гнали вгору, навчали розуму.

Не впізнати сьогодні колишніх нестерівських околиць. Чиїсь невтомні руки не полінувалися повалити і велетнів дубів, і осокорів могутніх не лишилося, не стало і крислатих сріблесто-зелених верб, які були надійним дороговказом на всіх нестерівських греблях. Схоже, що мої земляки в останні роки більш рубали, аніж насаджували. Ну, чекайте ж, Черевик та Мокровусенко, я ще до вас доберуся...

Бреду серед розлогих, низькорослих кущів, правую табуном сірих і зелених коників. І несподівано натикаюсь на давнє озерце. Тільки озирнувшись та пильно обдивившись, побачив, що натрапив на Мазепин Чорторий.

Лиха слава жила в пароді про це озерце. Колісь воно ховалося серед високих осоковів, столітні лиш хилили над ним своє гілля, журилися збоку верби. Мазепин Чорторий був схожий на казан, виповнений чорною як смола водою. Кажали люди, що в цьому озерці не було дна. І переказували, що на недосяжній глибині водилася велетенська зубата риба та юрмилися в одвічному мороці хвостаті чорти.

Чорторий звався Мазепиним, бо, як потверджували народні перекази, у прадавні часи біля нього зупинявся гетьман Мазепа по дорозі з Батурина під Полтаву. Відпочивав тут і пив оковиту. Було дуже жарко. Може, від сонця, а може, чорна зрада палила гетьмана, та тільки поліз старий в озеро купатись. Йому того не радили, бо про озеро йшла погана слава. Гетьман не злякався чортячого кодла, бо й сам мав до нього приналежність. Ледь не втопився тоді ясновельможний, ледь теплого витягнули джури на берег. Відтоді народ і прозвав озерце Мазепиним Чорториєм та обходив його десятою дорогою.

Не минало такого літа, щоб Мазепин Чорторий не брав жертви. Найчастіше трапляли в озеро люди необізнані, випадкові подорожні, що, не спитавши броду, лізли купатися. Для тих, хто не чув про Мазепин Чорторий, озерце видавалося дуже привабливим, показувалось мілким, зручним для купання. Береги його золотилися дрібним піском, важко було помітити глибочінь, яка поглинала ненаситною звірюкою довірливі людські душі.

Бувало, що й наші, сільські, трапляли до Чорторию. Або відчайдушні парубки, йдучи на заклад, або жовтороті пастушата, які довірялись золотому пісочку. А найчастіше ті, кого тягло в озеро, немов магнітом. Я ніколи не забуду, як утонув мій ровесник, Галаганів Кирилко. Йому щоденно наказували: «Не підходь до того проклятого Чорторию». Наказували тому, що Кирилко все скаржився, ніби його хтось уві сні будить і наказує: «Скувайся в Чорторії». Коли він проходив побіля озера, то якась незрозуміла сила підштовхувала його до берега і приковувала його погляд до чорного бездоння. Та сила таки штовхнула його в озеро. Як це трапилося — чи він оступився і впав ненароком, чи навмисне туди поліз, чи, може, його хто кинув у воду, а тільки одного дня пропав Кирилко, як кажуть,

немов у воду впав. І вже тільки на третій день сплив на середині озера.

Грізне і небезпечне воно. Матері лякали ним дітей, покривджені заклинали своїх кривдників найстрашнішим прокляттям: «А бодай ти в Мазепин Чорторій трапив».

Зараз воно видавалося зовсім не страшним. Не озером, а калюжею. Не казаном, а звичайною полив'яною мискою, до половини наповненою сироваткою. Невже так обміліло і здрібнилося?

Сонце палило по-літньому. Солом'яний бриль, зручно вмощений на потилиці, рятував од палючих променів голову, але не відганяв спеки. Відчув, що й мене якась сила потягла до купання. Мене не лякала лиха слава Чорторію, і я подумав, що варто скупатися. Та вчасно помітив, що в Мазепиному озері, напевне, вже не покупається ніхто і ніколи. Хазяйновитий Черевик облюбував цю грізну ковбаню для господарського вжитку. Озеро було виповнене коноплями та льоном, золотом поліської сторони. І я тільки тепер збагнув, чому тхне гниллю та баговинням.

Розумів, що кращого призначення для бездонного Чорторію і не вигадати, і все ж жаль було тієї дикої, первісної краси, що запам'яталася з дитинства.

Згодом опинився там, де луки сходяться з полем. Тут колись густо росли вільшаники, весною і осінню стояли, замаскувавшись у лепесі, зелені калюжі, влітку буяли лапаті, величезні бур'яни, які тхнули так гірко, що аж рот виповнювався слиною. Тепер болотина теж дожила свого часу, не комарів та мошкару плодила щедро, а зогривала взимку торфовим теплом усі нестерівські хати та громадські приміщення. Торф лежав тут цілими буртами.

Насипом, понад іригаційним каналом вибрався на піщаний пагорб. Цей пагорб, як кажуть військові, панував над місцевістю. Звідсіля можна було побачити усе село, що причаїлось у низинці, видовжилось по місцю з'єднання луків з полем.

Колись тут стояв вітряк. Могутній, ветхий, шестикрилий. Старий мірошник повертав його крилами супроти вітру.

Я часто підглядав за тим загадковим мірошниковим чаклуванням. І твердо переконувався, що той дід-мельник був казковим силачем. Може, навіть тим Давидом, що убив якогось велетня Голаіфа. Про них мені розповідав дідусь. Бо подумати тільки — старий, трухлявий, а володів такою силою — крутив млином, як йому того хотілось.

Не було тут ні силача дідуся, ні його млина. Ще тоді їх не стало, коли я жив у селі. Якось налетіла неймовірна гроза.

Мірошник, видно, забув заставити млина, і скажений вітер завертів крильми, немов пропелером літака. Вал заіскрився, заскакало полум'я. А тут ще блискавка додала вогнива. Смолоскипом палав на високому нестерівському горбі млин. З жахом дививсь я на той фантастичний вогняний фейерверк. Потім часто, навіть вже коли виріс, снилась та картина. Аж до війни снилась, а потім випала з пам'яті. Мірошник не пережив утрати, занепав фізично і того ж року ліг під акаціі.

Час вітряків пройшов безслідно. Навіть каменя не зосталось на тому місці, де стояв старий млин. За окупації взяли його на жорна чи на яку іншу потребу. Я дивився на придеснянські луки, любувався рідним краєвидом, до самої річки заставленим стіжками та копицями, схожими на шатра кочівників, які виринули з часів середньовіччя і стали постоем біля Нестерівки.

Десни не видно. Вона скрадалась між кущів та дерев, її видавали піщані береги та білі стовпи-путівці, по яких річковики безпомилково вели швидкокрилі ракети і ліниві грузові судна.

Зупинивсь на перепочинок у сосновім бору. Він вже виріс без мене. Насадовили його, видно, перед війною або відразу ж по війні. На тому пустирі, де колись курілись піски та гуляв вітер, а взимку казилась завірюха. Рівними рядами висаджені сосни прип'яли до місця глищею пісок. Тримали його міцно навіть у час найбільших буревіїв.

Літня днина — безконечна. Недаремно я встиг звершити кругонестерівську мандрівку, побував в усіх чотирьох сторонах нестерівського світу. І вже десь ополудні повернув до свого табору.

Вдома мене застала велика прикрість.

Олег, якого я помітив ще здалеку, стривожено крокував навколо дачі, немов прип'ятий до неї ланцюгом. Відразу побачив — щось трапилось, чимось він розтривожений. Син бігом кинувся мені назустріч.

— Вона пішла, батьку.

Голос переповнений розпачем і тривоогою. Не запитую про те, хто пішов. І так зрозуміло. Ні, напевно, нікому не дано розпізнати по-справжньому душі і характеру хоч би однієї жінки. Це тому, що скільки існує у світі жінок — стільки й характерів, стільки й бід для чоловіків. І — навпаки.

Підступаємо до нашого житла мовчки. Я прикро вражений — був повірив, що після глибокої виховної розмови з невісткою вона все збагнула і між молодим подружжям наступив мир і злагода. Олег був явно приголомшений, нещасний, в глибині

душі він страждав, як страждає той, хто любить і несподівано втрачає свою любов.

У моєму серці прокинулось почуття досади. Біда з цією молдою — незугарні жити по-людському, то для якого ж дідька одружуватись? Щоб псувати одне одному нерви? Щоб смішити сторонніх?

— Який їй гедзь укусив?

— Не знаю...

— Так таки й не знаєш? Та дружина вона тобі чи не дружина? Гірше неповнолітніх діток гарикається.

— Ні з сього ні з того скипіла, наговорила такого, що далі нікуди, похникала з годину, а потім вискочила з валізкою — «повертаюсь додому».

— І ти відпустив?

— Що мав робити? Коли їй сумно, то хай іде...

— Іде... Чого не поділили?

— Та так... дурниці. Вона щось сказала... Я саме читав, не дочув... Образилась. Наговорила всякого, звинуватила чортзна в чому...

— Куди ж вона зайде?

— Каже, що коли знайшла цю дірку, то зуміє і вибратись з неї. На автобусну станцію подалась.

— Треба було затримати.

— Так коли ж біжить...

— Перепинив би шлях.

— Якраз, перепиниш. А потім... хай, хай біжить. Мені все набридло, хай уже буде кінець.

Нічого на те не сказав. А що скажеш? По всьому видно — вони каші не зварять, все життя із-за дрібниць псуватимуть одне одному нерви. То хай як знають. Я не знав навіть, кого звинувачувати — сина чи невістку?

На душі було кепсько, побляк відразу навколишній світ. Сонце сховалось за темну стіну хмар, що стали горою на заході. Похолоднішали хвилі на озері, і чайки стогнали з відчаєм, небо посіріло, і на землю передчасно впали сутінки. Сидів на вичовганому пні біля погаслого вогнища, дивився в землю. Олег порався в оселі, чимось брязкав, щось збирав.

За кілька хвилин вийшов, одягнений по-дорожньому, з рюкзаком за плечима. Винувато дивився в землю.

— То я поїхав, тату.

— Назовсім?

— Все одно в машині не виетачить на всіх місця. А повертати час...

— А де хлопці?

— Хіба у них мало стежок?

— Хай би підвезли.

— Наздожену. На автобусній зупинці.

— Коли не примирились, то чи парт наздоганяти? Ще на людях посваритесь.

— Що робити?.. Я таки, справді, винен... Спробую встати — може, помирилось.

— То хай щастить...

Не глянувши в очі, винуватий, пригнічений, чмокнув у щетинясту щоку і пішов геть. Спочатку перевальцем, а з часом почав набирати темп, поки й зовсім не перейшов на біг.

Важко зрозуміти сучасну молодь. Чи, може, і в нашому житті таке бувало? Справді, щось подібне траплялося і в нас з Поліною. Тільки ми на те не зважали, гадаючи небезпідставно, що на віку — як на довгій ниві. На старість прикrostі молодечого життя забулися, здавалося, що вік прожито без реп'яхів і колючок. Можливо, що і в Олега з Інгою ці часті сварки та суперечки не що інше, як прояв їхніх особистостей, адже не випадково Лев Толстой сказав, що кожна з сімей, коли в чомусь нещаслива, то нещаслива по-своєму.

В одному я встиг переконатися — Інга людина не проста, натура вольова і, можливо, навіть талановита. Тільки ніяк не знайде свого шляху. На велике вона, мабуть, не здатна, а з «малими справами» не хоче миритися. Це призводить до бунту душі, до посиленого культивування власного «я», викликає посилену draжливість. Оскільки найближчою до неї людиною є Олег, то на нього, простака і добрагу, летять всі шишки.

Хочу заспокоїтись. Нагадую собі, що я поки що свекор в однині, а скоро матиму чотирьох невісток. Що, коли всі вони видадуться такими капризними, як Інга? Тоді не матиму зовсім спокою, збожеволію від їхніх витівок. Отже, не треба звертати уваги. Вони з жиру казтитимуться, не знаючи, на яку ступити, не розуміючи, чого їм хочеться, а я, старий, буду переживати та до серця всі їхні пустощі приймати. Хай самі розбираються... Я стомився... Краще піду до озера, посаджу на березі. Подумаю, згадаю Поліну, добру, сердечну дружину, якої вже ніколи не побачу, пораджусь із нею, як синів на розум наставляти та як навчитися зносити стоїчно і мужньо всі прикrostі...

Не дурень сказав: малі діти — маленьке лихо, великі діти — велика біда.

У нас народилася перша дитина. Я ждав нетерпляче і разом з тим з якимсь недовір'ям того, що вона появиться. Моя дитина. Наша з Поліною дитина. Ми ждали її, марили нею і не

зовсім уявляли, що з нею робитимемо, коли вона й справді прийде в нашу сім'ю.

Олег з'явився несподівано. Так, як усе молоде, нове з'являється у світі. Мене не було вдома. Повернувшись, я не застав Поліни. Коротенька записка повідомляла, що її забрали до лікарні. Мов ошпарений побіг я до тієї установи. Але мене не впустили. Сказали, що не дозволено пускати сторонніх. «А що ж мені робити?» — запитав я медсестру.

Вона засміялась. Засміялась звичайно, так, як сміються всі нормальні, здорові люди. Мені той сміх видався образливим, рівнозначним кошунству. Подумалось — які вони байдужі, які холодні і безсердечні, ці слуги ескулапії. «Можете йти додому, можете гуляти біля лікарні», — порадила, пересміявшись, вона.

Я гуляв поблизу. І через кожную годину натискав на круглого гудзика. За скляними дверима з'являлась постать у білому, прилипала носом до шибки, заперечно хитала головою і відходила.

Вже десь о першій ночі, коли моя нервова система згвинтилась до неможливого, одчинилися двері. Медсестричка з тією ж лукаво-зверхньою посмішкою ошелешила мене словами:

— Можете вертати додому, татусю. Поздоровляю з сином. Чотири кіло без двохсот.

«До чого тут чотири кіло?» — мало не кинув я дурного питання. Але вчасно схаменувсь. І в ту ж хвилину відчув себе зовсім іншою людиною. Тепер я не просто собі Ілько Дубогай, а новоявлений батько. В мене народився син. Невже це правда? По-материнському радіє щасливою усмішкою симпатична сестричка. Сам незчувся, як ухопив за плечі, чмокнув у щоку.

— Спасибі, сестричко!

— Дружині дякуйте.

— То я побіг, — заявляю рішуче і бігцем рушаю додому.

— А поцілунок дружині передати? — гукає вслід медсестра.

— Собі залиште.

Потім Поліна повернулась додому. Разом з нею я заніс до кімнати тугий білосніжний пакуночок. В ньому тихо спав наш син. Мені не терпілося швидше його побачити, познайомитись ближче, а Поліна не дозволила — хай спить. І хай татусь не турбується, він ще завдасть йому клопоту. «Ми» ще себе покажемо...

Син спав, загорнутий у ковдру, тільки лобик червоний виднівся, а ми сиділи біля ліжка, дивились одне на одного, і в наших очах можна було прочитати одне — подив. Надзвичайний подив. Як же це трапилось? Було нас двоє, тільки двоє, і раптом з'явилося третє, незнайоме, але вже таке рідне, близьке

й дороге? І що ми з ним робитимемо? Воно ж кричатиме, вимагатиме до себе уваги, а ми не знатимем, що робити.

Розгубленість перед майбутнім, якась тиха покірність перед невідомим в усій постаті, в глибині очей Поліни. І я тривожусь ще більше. А чим більше тривожусь, тим більша розгубленість і відчай на обличчі в неї.

— Ти радий?

— Дуже...

— А мені здається...

— Що тобі здається?

— Що ти жалкуєш...

— Дурненька!

Вона не ображається. Лиш вдячно посміхається. Щасливою, радісною посмішкою. Ніби дуже рада і вдоволена з того, що вона в мене «дурненька».

— Обоє ми дурненькі...

Синові не сподобалось, що в нього «дурненькі» батьки. Він завертівся, напружив свої «богатирські» плечі, спробував порвати кайдани, якими його зв'язали, засопів, замурчав, а потім розійшовся таким плачем, що я розгубивсь і навіть перелякався. Коли він кричатиме так безугавно і так ображено — ми загинули.

Поліна виявилась не такою вже безпорадною. З подивом і захопленням я спостерігав і навіть заздрих їй, бо ніжно, вміло і граціозно розв'язала хлопчика, воркотливо, ну зовсім якось незнайомо говорила до нього, заспокоювала, брала крихітку на свої маленькі долоньки. І воно відразу ж заспокоїлось, тільки смішно малюючи очіці і було таке безпорадне, таке смішне, таке прекрасне, таке... В моїй голові ні слів, ні визначень не знайшлося, а тільки серце трепетно стискалось і мліло. Підставляв і свої долоні йому під спинку, боячись, щоб воно, не дайбі, якось не стрепенулось та не випорснуло з Поліниних рук.

— Ну, ось і «ми».

Поліна дивилась на мене щасливим зором, повним перемоги і абсолютної переваги наді мною. Ось, мовляв, яка я, ось що я тобі подарувала, а ти, дурненький, мабуть, і не запідозрював, на що я здатна.

— Ну, скажи, синку, — здрастуй, татусь!

І сам не знаю, чому саме цей епізод виринув з моєї пам'яті і схвилював до сліз. Стало журливо на серці, так зримо постала в уяві моя юна і ні з ким незрівняна Поліна, що слёзи мимоволі попливли по щоках, і я не мав сили їх не те що зупинити, а навіть втерти. Яке дике, яке несправедливе життя.

Молоду, здорову, повну сил людину воно безжально перетворює у стару руїну, глумиться над людською красою, силою йогого духу.

То була якась мить розчулення і розпачу. За хвилину від того й сліду не зосталось. Тільки гіркий усміх на душі. А тобі захотілося, старий Дубогаю, бути вічно молодим? Зламати одвічні закони природи? Ні, брат, у житті все побудовано так, що доводиться всім ставати в чергу. Відстояло одне покоління, здобуло квитки на неповторну прем'єру, а в черзі стоїть інше, ще новіше! І йдуть покоління, як сказав мудрець, подібно хвилям на океані, без кінця і краю...

Олегові з Інгою треба б дитинку. Щоб у сім'ю прийшла незвідана і нова радість. Щоб з'явився претендент на увагу, надія на безсмертя, щоб увійшла в життя найдорожча людина.

Мої думки розлітаються, мов скалки нагло розбитої шибки. На другому березі озера різкий, як удар грому, постріл. З озера зриваються перелякані, приголомшені молоді качата, а стара каліка-качка пірнає в гущавину осоки. Другий постріл женеться за першим. Качата уже в польоті, уже вгвинчуються в небо. Тільки одне смикнулось нервово, затріпотіло, почало знижуватися, а потім безсило відкинуло зламані крила і груди ми впало на траву.

Осокою пробивається ведмедкувата постать, лізе нещадний браконьєр. Строк полювання ще не наступив, а він уже прийшов нищити молоді виводки.

Я йду берегом. Тремчу від гніву, здається, що на моїх очах не кача нерозумне нагло вбито, а вчинено найжахливіший злочин.

— Гей, ти, виродку! — гукаю на повні легені.

На тому березі, видно, почули, бо на хвилину застигла без руху осока, хтось там був показався, і я помітив руду кучму й цеглисту червону пику браконьєра. Видався він мені схожим на Дусика-Самосія.

Сонце закотилося за обрій. По землі ступали важкі сутінки. Ображений до глибини душі і рознервований, я повернув до свого тимчасового житла.

Самота...

Це таке страшне. На землю впав вечір, у небі засвітилися зорі. Затихло у лузі. Тільки качка час од часу кричала в заростях жалібно і призивно. Чи то оплакувала свою забиту нагло дитину, чи кликала до себе тих, що врятувались. Вона теж зосталась одинокою.

Довго сидів біля вогнища. Хлоп'ят не було. Вони стали своїми у Нестерівці, у них з'явилося багато друзів. Навіть малий Валько і той розбестився, перші дні сидів біля батька, а тепер зачастив до села. Ну, чекай, хлопче, я за тебе візьмуся. Завтра ж поговоримо на совість. Але як до тебе приступитися, йоршистого і вільнолюбного, як викликати, не образивши твоєї гідності, на одверту розмову, як застерегти, насторожити проти будь-яких, хоч і привабливих, але дуже непевних новаторів?

І знову полетів думками до рідного заводу. Ось скоро повернуся туди, там ніколи буде журитись, там самотнім не будеш. Пишуть товариші, що заводі поставлено нове, дуже відповідальне завдання, що інженерно-технічний апарат приступив до розробки проекту, що в найближчий час моя присутність на заводі буде вкрай необхідна. І я прагну серцем назад додому. Пірну з головою в справу, може, швидше заживе важка рана, в роботі забудеться горе. Тут, у рідних місцях, на лоні чудової природи, я, на жаль, не вилікувався від журби за Поліною, навпаки,— ще гостріше відчув біль безповоротної втрати.

Зоставляю на легенькому жару вечерю синам і йду спати. Хто зна, як мені спатиметься сьогодні. Думки, різні думки напливають одна на одну, відганяють сон. А може, й не думки, а відчуття самотності все більш оволодіває моїм еством, проганяє від мене сон і спокій.

Знімаю ковдру з ліжка, перекладаю подушку і помічаю конверт. На ньому напис: «І. З. Дубогаю»... Лист Інги.

Тремтячими руками розгортаю листа, сідлаю носа в окуляри, пробігаю рівні, по-дівочому дбайливо виписані рядки.

«Любий татусю!»

В серці теплом розливається радість. Так вона мене ніколи не називала. Тепер взагалі невістки не звать свекрів і свекрух батьками. По імені та батькові величають. Ну що ж, може, воно і на краще, може, й справді, звертатися до них зі святим словом «батько», «мати» є відсталим пережитком минулого...

На мить слова розпливлися в моїх очах, я тамую подих, приступаю руку до серця. Чого ж ти, дурне, гупаєш, ніяк не збачнеш, коли слід гупати, а коли битися радісно й ритмічно. Гупай тоді, коли в людини горе, в час важких переживань, а зараз радій, торжествуй, гордись, дурне, впивайся батьківським щастям.

«Пробачте мені, тисячу разів пробачте, що я стала на цей нерозумний, добожевільного смішний крок,— писала Інга,— але, напевно, я вже така дивачка, така неурівноважена особа,

що інакше не можу, знаю, що роблю дурницю, але коли вже влізла мені в голову, то мушу її зробити, всупереч власній волі.

Не подумайте, будь ласка, що я вас зневажила, що я не люблю вас. Ви для мене стали рідним батьком, бо, побувши разом з вами, збагнула, яка ви людина. Ви для мене такий же тато, як і мій рідний, тільки ще рідніший, бо зі мною він ніколи так не говорив, як говорили ви. Багато чого збагнула я, довго думала і прийшла до висновку — так жити, як жила досі, не можна. Я справді витала в небі, у сфері ефемерній, шукала чогось надзвичайного, не розуміючи того, що таких речей у світі немає, що незвичайне твориться самою людиною і що кожна людина може робити тільки те, на що вона здатна. На великі, надзвичайні справи, про які мріялось у дитинстві, я, мабуть, нездатна. А втім... Можливо, й справді я не знаю, які горизонти розкриються переді мною, коли візьмусь за діло просте й доступне. Я дуже вдячна, що ви мені розкрили якоесь просто і душевно цю, ніби й просту, але велику істину, яка раніше не сягала моїх думок.

Надалі я не можу зоставатись бездіяльною, не маю сил ждати, поки доля пошле мені щось особливе, поки світ запримітить мої виняткові здібності і поклониться мені в ноги. Це збагнула я тільки зараз і не могла ні хвилини ждати. Навіть не маю сил дочекатись вашого повернення. Та й, зустрівшись з вами, все одно нічого б не сказала, бо висловити це словами неможливо. Отже, я пишу. І негайно їду додому, відразу приступаю до тієї роботи, до якої мене готував інститут, і хто зна — може, ще стану новітнім Ушинським чи Макаренком, бо на цій ниві можливості для спеціаліста у нас необмежені...

Ну, а сварка... Незручно про це писати, але скажу відверто, що вреднючого вашого синочка я провчу до нових віників. Він нічого не бачить, окрім своїх проєктів, все мудрує, прагне якісь незвичайні будинки будувати, йому мало Землі, вже Місяць збирається прикрашати своїми коробками із скла та метало-брухту. І все це зробило його неухважним, гіпертрофовано байдужим до мене. То хай знає: жінки подібного ставлення не прощали чоловікам ніколи — ні до мене, ні в мій час, і я переконана, що так робитимуть і в майбутньому.

Ви тільки послушайте! Я до нього звертаюся, прагну порадитись зі своїм найсокровеннішим, а він втупився в книжку, буркнув щось під носа. Тут я йому й видала... Хай запам'ятає, хай зарубає собі на носі.

Побачу, як це на нього вплине. Перевірю, чи побіжить услід. Коли справді любить так, як клянеться, то дожене, ну, а коли йому байдуже, то що ж... Хай шукає собі ідеальнішу дружину...

Пробачте мою витівку, але я вірю, що коли зустрінемось вдома, то похвалюся чимось новим, важливим для мене. Знаючи вашу доброту і батьківську любов, вірю, що ви пробачите і не розгніваєтесь на пустотливий вибрик вашої люблячої доні. До зустрічі! Інга».

Прилило щось тепле до серця. Справді — пустотлива моя донька. Рідна, близька, мов п'ята дитина.

Почуття самотності непомітно, само собою розвіялось, я знову почувсь дужим і всесильним. І хай начуваються мої гулять-хлоп'ята, завтра вони у мене матимуть на горіхи. А втім... Хіба мені теж не грозили найсуворішими покараннями, а я все одно вечорами крадькома виривався з дому та мчав метеором під задумливі нестерівські верби. Кого з нас, молодих, не кликала у свій час тиха, задумлива дівоча пісня?

Прокинувся я пізніше звичайного, але ще до сходу сонця.

Ярослав з Максимом спали в машині, Валько — у передпокої. Вони повернулись з гулянки пізенько, я так і не діждався, хоч довго відганяв од себе сон.

Валько відразу ж підхопився з ліжка, протирав кулаками очі.

— Спи, ще рано...

— Виспався...

— Коли ж ти встиг?

Хлопець у моєму питанні відчув докір, промовчав.

Йду до озера вмиватись, — розмова з сином буде пізніше. Але Валько як нитка потягнувся услід.

Мовчки роздяглися, постояли трохи, потремтіли від ранкової прохолоди, а потім, немов по команді, з головою занурились у воду.

Яка то насолода — ранкове купання в озері. Та ще в такому прекрасному, чистому, як сльозина. Повітря ще не встигло прогрітися, кусає за спину, а у воді відразу знаходиш тепло, зігріваєшся, стаєш легким і бадьорим, переживаєш хвилини неймовірного раювання.

Вода у Ясному бархатна, прозора, коли придивитись уважно, то видно пісок на дні і товстелезні кореневища лілій, навіть риб запримітиш, які, незважаючи на твою присутність, клопочуться своїми риб'ячими справами на озерній глибині. Купаючись, забуваєш про все, не відчуваєш власного тіла, насолоджуєшся легкою радістю і жалкуєш про одне: що не можна тут зостатися назавжди.

Валько вихоплюється на берег перший. Відразу ж покривається «гусячим пухом», витанцьовує на одній нозі, розтирає живіт і плечі рушником.

— А я сьогодні, тату, їду до Києва,— ошелешує мене своїм повідомленням.

— Ти щось сказав?..— перепитав я, бо здалося, що то причулось.

— Сьогодні їду до Києва.

І собі старанно витираю плечі, живіт. У Київ потягло сина... Це, напевне, «бородатий пророк» загітував. Самостійно Валентин до такого б не додумався. Ще ніколи він не виїздив далеко від дому.

— Чого це тебе туди тягне? — намагаюсь надати своєму голосові байдужості.

— Повезу документи...

— Які?

— В сільськогосподарську академію екзамени тримати.

Розірвалась на березі озера бомба. Будь-якого вибрику можна було ждати од Валька, тільки не такого. Про всі інститути та університети, про різні факультети йшла у нас мова, але жодного разу він не заікнувся про сільськогосподарську академію.

— Ти серйозно?

— Так.

— Коли ж це ти надумав?

— А чого тут думати...

Горе з цими абітурієнтами. Закінчить школу юнак чи дівчина, отримає атестат, і почнуться муки для вступника, а для батьків — удвічі. Як правило, ніхто не знає, на яку стати, й само не знає, до якої спеціальності в нього найбільший нахил. Все його цікавить і ніщо по-справжньому не приваблює. Я розгубився, коли почув синову заяву. Не тому, що агрономія була мені чужа. Навпаки, як селянин з діда-прадіда, я глибоко шанував труд хлібороба, у юні роки мріяв стати народним агрономом, вирощувати високі врожаї та прикрашати землю всяким зелом і травами. Доля вказала мені іншу дорогу — сільський хлопець став одним з командирів важкої індустрії. Нічого в тому неприродного і нічого дивного. Але щоб Валько... Хлопчина з міста, який не знає до ладу, як живуть рослини, як народжуються і помирають, що промовляють до серця людського, враз потягнувся до діла, йому незнайомого і незрозумілого,— тут було щось для мене незбагненне.

— Ти добре думав?

— Не маленький. І взагалі, намагаюсь спочатку подумати, а вже потім робити.

Образився хлопець. Молодим притаманно ображатися легко і з будь-якого приводу.

— Та я ж нічого... Дивуюся тільки — ніколи не було про це мови, і раптом...

— Треба ж кудись вступати?

— Але, здається, ми зупинилися на радіофізичному?

— Передумав.

— Які ж у тебе підстави для того, щоб вступати до академії?

— Гадаю, що іспит витримаю на п'ять.

— Не про те мова. Чому тебе раптом потягло до села?

— Коли я не горітиму, коли ти не горітимеш, коли ми не горітимемо, то хто ж тоді буде світити? Так що вкладай, батьку, гроші, як кажуть бізнесмени, поверну тобі згодом з процентами.

Дивна дитина цей Валько. Недавно проголошував речі, несумісні з поглядами зрілої людини. Воював проти будь-яких постулатів консерватизму, а сьогодні був уже на зовсім протилежних позиціях. Це ми, люди старшого покоління, у свій буремний час з пафосом виголошували цей, на нашу думку, не позбавлений глибокого смислу і краси лозунг — де важче, де ми потрібніші, туди й посилає нас, рідна партіє. Сьогоднішня молодь не любить романтичних жестів, вона скептичніше, більш критично настроєна не лише щодо наших справ і поглядів, але навіть і до власної діяльності. Дивний мій Валько...

— Збираєшся просвітителем стати?

— Так, у селі багато роботи, а головне — широке поле діяльності. Хочу трудитись там, де важче.

Виріс Валько, виріс. Ох, матиму я з ним клопіт, ох, набідуємося ми з цими Вальками. Чуєте, як чеше? Хоч відразу запиши його в список тих, що тільки й бачать наші промахи. І єдине, що його виправдує в моїх очах, — це те, що він не лише жорстоко критикує, але й сам власними руками береться наводити порядок у житті.

— Це тебе, мабуть, «бородатий» надоумив, хлопче?

Сказав, та й прикусив язика, бо думав, що син наїжачиться. А він, навпаки, засмітився усмішкою, хмикнув, а потім розсміявся так, що в мене аж очі розширились з подиву. Валько перший опісля смерті матері розсміявся так голосно та безтурботно.

— Ми його, того «бороданя»... Ми його, плюгавця, наладили...

Аж за живіт узявся, так реготав. Аж сльози на очах виступили, аж закашлявся.

— Розкажи до ладу... Розкихався, як маленький.

Валько заспокоївсь та розповів про те, що відбулося вчора у надвечір'я на березі замріяної Десни.

У того парубійка, кострубатого, з сухими лопатками, які горбили його й сутулили, було пісне обличчя аскета і розбійницькі очі. На загостреному підборідді неохоче п'ялося і кущилось рідке волосся. Зате думки та ідеї в голові роїлися густо, і він, як метелик, поспішав розповсюдити по світу сім'я, мабуть, побоюючись, що не встигне за коротке людське життя полонити ними людство.

Він не приховував, що оголосив себе опозицією, що, подібно до неофіта, терпить, але не кається, бо переконаний, що доля поклала на нього історичну місію. А коли людина збагнула, що не хто інший, а саме вона врятує людство від загибелі і приведе його до щасливого берега, то такій людині не важко кинути заняття у вищому учбовому закладі, плюнути на будь-яку суспільно корисну працю та помандрувати в світ з єдиною метою — просвіщати непросвіщених. Почалося все з того, що, вивчаючи філологію, він зустрівся з світлою постаттю Сквороди. Парубійкові сподобалось, що Скворода жив вільним життям, розносив по землі свою премудрість. Про те, що старий Григорій з села Чорнухи закінчив кілька вищих європейських закладів, парубійко не смотів знати.

Та, зрештою, справа не в діяльності попередників, а в глибині ідеї, яка, буває, западе людині в голову. Рідкобородому парубійкові приверзлося, що саме він, а не хто інший мусить порятувати цивілізацію від катастрофи та наставити людство на шлях істини.

При всякій нагоді він критикував усе і всіх. Оскільки трохи провчився на філологічному та встиг прочитати дещо, то в першу чергу розгорнув атаку на українську літературу. Навіть Шевченкові, не кажучи вже про інших дореволюційних літераторів, перепало від новоявленого критика. Не визнавав Шевченка, та й годі. Не так, бач, писав Шевченко. Йому б годилося писати так, як пише зараз дехто з наймолодших. Примітивно писав Шевченко. Так просто, що й найменша дитина зрозуміє. А хіба ж то мистецтво, коли його розуміє кожний? Мистецтво — це... та що там казати...

Сучасних письменників бородатий критик взагалі не визнавав. Всіх їх зв'язав однією шворкою та й викинув геть на смітник історії. Як лакувальників. Як очорнителів. Як захвалювальників. Як упрощенців. Як ретроградів. Як псевдоромантиків. Як епігонів і невігласів.

А чого б ви ждали од цих сучасних? Вони ж зовсім не вміють утнути так, як пишуть сьогодні на Заході. Хіба вони

розуміють, що таке театр абсурду? Або чи їм під силу створити високохудожній антироман? Та вони ж, невігласи, ще й досі кланяються крапкам та комам, жують якусь семантику та різні давно нікому не потрібні граматичні правила. І пишуть чортзна-що. То в них робітничка тематика, то колгоспна. Про війну ніяк не випишуться, ніби це когось цікавить. Звикли до того, щоб ними коверзували як хотіли. Ніяк не збагнуть, що жити треба по-іншому. Сьогодні їм теж подавай порядок, вони не розуміють, що прийшов час звільнення людської особистості і що кожний, як йому того хочеться, може жити. І взагалі, наступив час переглянути існуючі порядки, відмінити всі закони та зробити так, як вималювалось у голові «бородатого генія» та яким, на його погляд, воно мусить бути...

Бородатий сміливо скидав з п'єдесталів авторитети і переінакшував світ, пропагував взірць суспільства, вигідного для тих, кому хочеться легко жити, рекомендував створити культуру легку і зручну, хоч незрозумілу, зате оригінальну, не схожу на ту, перед якою схилилися попередники.

Доля привела новітнього генія у Нестерівку неждано й негадано. Він водився з сестрою Оксеневої невістки. Те дівчицько в міру віддавало свої сили модерній поезії і цілком поділяло теоретичні настанови свого приятеля. В поезії мали превалювати не зміст та граматичні принципи, а карколомна форма. Безробітний теоретик залицявся до поетеси не тому, що був переповнений почуттям, а з тієї причини, що й генії мусять чимось живитися.

Оксеневі молодята завезли бородатого в Нестерівку разом з поетесою на відгодівлю. На Оксєневих пирогах критик вочевидяч набирав у тілі. І з подвоєною енергією почав просвіщати нестерівських любителів прекрасного.

Вчора в оточенні хлопців та дівчат з місцевого літературного гуртка бородань заявився на берег Десни.

Прекрасна у наших місцях Десна. Зачарована Десна. Довженкова Десна. Довженка «проповідник» теж не визнавав. А в зачаровану Десну ліз охоче, занурював своє сухе заденя у вицвілих плавках, плюхався велично, всіляко підкреслюючи, що ошасливує Десну.

Потім різсівся у тіні осокорів, нацупивши на голову ремінні шорти. Щоб у лисіючу потилицю сонце не пекло. Сонця він боявся, як вогню. Сидів, склавши по-турецькому сухі волосаті ноженята, і відчайдушно нападав на все, що заважало жити в рідній Україні. Він, як людина, що бачила на п'ять метрів поперед себе, не міг примиритися з тим, щоб українці жили так, як живуть сьогодні. Щоб читали невгодні йому книжки,

щоб пили горілку, а не віскі, щоб співали старовинних пісень та витанцьовували гопака, не знаючи того, що за кордоном інші пісні й танці. Міняти треба, докорінно все міняти.

Слухачі сиділи мовчки, пильно роздивлялися комах, які поспішно розповзались від оратора.

— А як то міняти? Яким чином?

— Нам завжди допоможуть друзі,— гаряче відгукнувся «критик». Його оченята горіли фанатичним вогнем.

— А де ж вони, ті друзі?

— І Америка допоможе, й німці не відмовляться — часи класової боротьби минули, тепер у світі панує ідея абсолютного духу і чистого розуму.

— Німці вже приходили...

— То й що? Думаєте, коли б переміг Гітлер, то загинула б на землі культура? Чи, може, люди не злетіли б у космос і не було б прогресу?

Слухачі відірвали очі від комашок, переглянулись. І тоді хтось із хлопців таємниче запитав:

— Прохолодимо?

— Прохолодимо,— згодилися інші.

Не встиг бородань збагнути, у чому справа, а його вже вхопили за руки та за ноги, розгойдали, як поліняку, та й швиргнули з високого берега вниз, у Десну. Сповзли з голови шкіряні штанці-шорти, знялися бризки, а «пророк» заволав пробі. Він добре засвоїв секрети перебудови світу, але плавати як слід так і не навчився.

Вже тоді, коли переконалися, що сам не видряпається на берег, і, зваживши, що вже вдосталь наковтався водички, його витягли.

— Я цього не забуду... Я знайду... Я скаржитимусь...

Тоді Валько, цей мій Валько, хлопчина, який спочатку прислухався до бородатого, запропонував спровадити його у сільраду або в міліцію, а хтось сказав, що треба скласти протокола...

Бородань не на жарт переполошився.

Якусь хвилину видивлявся, шукаючи шорти, а коли збагнув, що їх ковтнула Десна, нагострив лижі та й чкурнув у протилежну від Нестерівки сторону. Поніс сухе заденя у світ, подався шукати в іншому місці простаків, охочих послухати його мудрування.

— Він таки добазикається,— підсумував свою розповідь Валько,— хтось неодмінно кине в річку та й забуде витягти.

І суворо зашпилів губи. Він більше не стане розповідати про бородатого, навіть постаріється забути таке знайомство.

Гуртом збирали Валентина в дорогу. Брати на кожному кроці виявляли йому свою увагу, хоч і не забували позбиткуватися над ним.

— Серйозно вирішив стати агрономом? — цікавився Ярослав.

Максим лукаво блискав очима.

— Ти не знаєш цього хитруна? Думаєш, він так собі йде в агрономи? На міністра сільського господарства бере приціл.

Вони лагідно посміюються, жарт прийшовся до смаку. А даремно жартують хлоп'ята. Всі теперішні і всі колишні наркоми та міністри, люди, яких знає країна, теж були в свій час отакими задерикуватими і простими хлоп'ятами. Не з Марса і не з Місяця звальяться й ті міністри та прем'єри, що діяти-муть у майбутньому.

Я не беру участі в їхній розмові. Смажу рибу, складаю харчі до Валентинової валізи.

— Дивак чоловік, вибрав професію! — бурчить Ярослав.

Валентин захищається розумно і переконливо.

— Чим моя професія гірша за твою? Думаєш, коли тебе виведуть, як Стрілку з Білкою, у космічний простір, то там зірками годуватимешся? Не бійсь, із землі торбину з сухарями та різними тюбиками прихватиш. А з чого тобі тих тюбиків наготують, коли я пшенички не посію та бройлерів не вирощу на фермі?

— Йшов би в медичний, благородна професія, розкрив би таємницю раку, живому золотий пам'ятник поставили б, — спокушає брата Максим.

— По-перше — не хочу бути твоїм конкурентом, а по-друге — ще невідомо, що більше допомагає хворим — лікарське ремесло чи колгоспні паляниці.

— А як же ти в Києві один житимеш? Не жаль з братами розлучатися?

— Таких братиків чим рідше бачити, тим рідніші будуть.

Валько нахмурився, сховав під брови очі. Таки вцілили хлопці в ахіллесову п'яту. Знав, що нелегко буде одному, розумів, що не так просто у вісімнадцять років пускатися рідного берега.

Все необхідне складено. Мене поколює в серці. Валько мене переконав, я згодився з його рішенням. І все ж у вирішальний момент здригнулось батьківське серце.

— А може, зачекав би день-два? Разом поїхали б, заскочили б у Київ...

— Поїду сам... Не маленький...

Опівдні ми проводжаємо Валентина в дорогу. Ярослав пильнує керма. Валько, як людина, що заслужила на пошану і увагу, сидить на передньому сидінні. Мовчимо. Кожний думає свою думу.

Дорога крутиться поміж кущів, то збігає на пагорби, то провалюється у видолинки, йде понад Десною, вигинається поза озерами й старицями, веде під самі Короби. Там причаїлась пристань, де зупиняються всі річкові судна. Нас вітають і проводжають голосним кигиканням чайки, вони відчайдушно пікірують над машиною, ніби замислили її розбомбити. Видно, побоюються, що ця дивна істота, яка так прудко біжить на дивацьких круглих лапах, передусить малих чаєнят. Луки скошені, сіно у копицях, дрібні чаєнята, викурені з рідних домівок, розповзлись по луках, поховались в копицях, сидять тихо, а в старих чайок серце не на місці — ой, не виростуть діти, ой, передавлять їх оці зелені чудовиська, що хтозна-звідки набралися на чайну голову.

Пристань ліпилась до крутого берега, ховалась серед густих верб на протилежному березі річки. Щоб потрапити до неї, треба форсувати Десну. І ми форсуємо.

Важкий порон, відчеплений од лозової загати, ледь рухаючись, непомітно розвертається, пересікає ріку, ще довше, ніж відчеплювався, швартується до протилежного берега. Вельми серйозна дівчина-підліток видає нам квитанцію на оплачену суму за амортизацію коробівського порона. Пропонуємо за зворотний переїзд, але нам серйозно роз'яснюють:

— Не можна. Дядько Гаврило не казали брати наперед — беремо тільки тоді, коли транспорт стоїть на пороні в повній наявності...

Ще б трохи, і порон міг би нас підвести. Ще не доїхали до пристані, як тут «Ракета» вилетіла з-за повороту. Наближалася з такою швидкістю, що здавалося — зараз скочить на берег. З розгону шугає до густо заплетеної квадратно-гніздовим способом лозяної загорожі, яка підпирає собою кам'яну стіну. Хитається на хвилях, збурений нею, бравий морячок у неформених штанях, зате в справжньому смугастому тільнику, кидає вірвовку-шварт, а за нею вслід спритно націлюється сходнею.

Валентин на якусь хвилину був завагався, розгублено позирнув на швидкохідний катер, жалібним поглядом обіймав братів. Захопившись річковим красунем, брати не помітили Валентиної розгубленості і не висміяли його. Заглядає мені в очі, ніби запитує — їхати чи зостатись? Я добре знаю, що

то вагання внутрішнє, що він йому не піддається і зробить так, як задумав. Тому мовчу.

Прощаємось так, ніби не в Київ їде Валько, ніби й не домовились про скору зустріч, а начебто виїздив наш найменший у навколомну подорож.

— Гляди ж там,— наказує Максим.

— Дивись, щоб грошей не витягли,— радить Ярослав.

Я нічого не раджу синові. Він у мене вже дорослий. Поза власною волею притискаю до грудей, хочу поцілувати в щоку, а він підставляє носа. Потім винувато чмокає у відповідь мою щетину і жваво біжить на «Ракету».

В одну мить катер одчалив від берега. Ревнувши, збурунив воду. Мов птах лебідь побіг по воді, намагаючись зняти на крила.

На власних крилах полетів у великий світ і мій найменший... Хай йому щастить у дорозі, у великому житті...

Любов і горобця робить хоробрим...

Ще недавно Ярослав був розсердився на маму, коли та налякнула, може, йому яка дівчина припала до серця, що не сидиться вдома.

— Є мені час водиться з твоїми дівчатами! Маю роботи — дня мало. І взагалі — до тридцяти років не подумаю зв'язуватися з спідницею.

Кажуть люди — не плюй у колодязь, доведеться з нього воду пити.

Крутивсь-вертівсь побіля мене Ярослав, м'явся-м'явся, червонів-червонів — та й випалив:

— То я той... мабуть, одружуся...

— Що-о?

— Та вже доки мені бурлакувати...

— Боїшся зостатись старим парубком?

— Та ні... Зустрів свою...

— Зустрів?

— Атож...

І дивиться прямо в очі, і не зморгне. Значить, таки зустрів... Син надумав одружитися, як виявляється, не так тому, що зустрів кохану, а піклуючись про свого самотнього татуса. Бо яке життя буде в батька, коли нікому й супу зварити, і в кімнатах прибрати, і, нарешті, заговорити ні до кого. Всі порозліталися з рідного дому. Олег — не в рахунок, Валько — в Київ, а Максим — ось теж поїде на довгочасну практику. Тільки Ярослав зостанеться при батькові. То чи має він право не подумати про старого? Ще коли б мама була жива... Може б,

тоді Ярослав ще почекав... А так все ясно — у нашому домі повинна з'явитись невістка. Ну, не секрет, що й дівчина знайшлася. Гарна, сердечна дівчина, та така вже добра і ласкава, що свекра, мов рідного батька, доглядатиме. І домівка наша знову оживе. Без жінки немає тепла в домі...

Переконав, зовсім переконав мене син. Треба йому одружуватись, і негайно, хай хоч зараз стає невістка до нашої похідної кухні, бо мені, й справді, набридло куховарити.

— Хто ж та дівчина? — запитую так, ніби синова таємниця ховається за сьома замками.

— Настка.

— Це ж чия? Оксенева?

— Ага. Вона дуже розумна дівчина, вчитися хоче і... далеко піде...

— Куди ж вона піде, коли ми її до кухні прикріпимо?

— А я допомагатиму. Разом прибиратимем у хаті, зготуємо їжу, а тоді — по своїх справах.

— Але ж у неї є спеціальність.

— Так то не те.

— Кравецька робота — теж почесна.

— Так я ж нічого, тільки Настка каже...

Сумніву не залишається — хлопець засліплений, ще помре без своєї Настки. Одружувати треба — і негайно.

У душі я згоден на це одруження, навіть радий, що в нашу спорожнілу оселю вступить жінка. Був час, коли в мою тісну комірчину вже входила юна, повна сил і енергії дівчина. Вона пішла з рідного дому назавжди. Тепер прийде Настка. Дівчина красива, ставна, горда. Дівчина, яку я радо назову своєю дитиною. Та все ж, мабуть, у силу старечих звичок, не кидаю допікати Ярослава:

— А як же з навчанням? Як твої космічні мандри?

— Настка не стане на заваді. Навпаки. Ще старанніше працюватиму і вчитимусь. Бо хто я тепер? Елемент неорганізований. А тоді я — глава сім'ї. І космос не втече. Всі космонавти, перш ніж у космос летіти, переженілися.

Аргумент досить слушний. Але пригадується, що літали й парубки. Та це не збило Ярослава.

— Але опісля польоту швидко поженілися.

Ну, коли все так складається, то заперечувати нікуди, залишається запитати про те, що запитували колись солдата:

— Ну, а Настка ж як? Піде за тебе?

— А чому ж не піде? Все домовлено.

Пригадалася розмова з Оксеном. Мені до вподоби Настуся, але все ж непокоїться — чи справді вона любить Ярослава?

Чи, може, надумала таким чином розв'язати залізобетонну справу прописки? Ярослав прочитав у моїх очах сумнів.

— Тобі не до вподоби Настка?

У запитанні стільки тривоги та відчаю, що мушу, пригадавши юнацьке захоплення театром, трохи «пограти на публіку».

— Звідкіля ти взяв? Просто мені трохи дивно, що ви так швидко поросли, озирнутись не встиг, а ви вже одружуєтесь.

Ярослав просіяв. Розчулився. Припав до мене довірливо, пригорнувся так, як пригортався лише в дитинстві. І не стримав гіркої сльози.

— Ну що ж, щастя тобі, синку...

Ми ідемо на сватання.

— Сватання у Нестерівці,— підковирнув Максим брата. Ярославові хоч би що, його тепер хоч і Стецьком назови, то не розсердиться.

Ідемо «Волгою». На передньому сидінні, причепурена задля такого випадку, сидить тітка Горпина. Я сам собі радуюсь, що здогадався запросити її головною свахою.

— Я тобі, онученьку, в один мент люблю дівку висватаю,— запевнила вона Ярослава.

Тітка Горпина обожнює Ярослава, він їй чомусь здається дуже схожим на прадіда, тобто на тітчиного батька.

— Як з одної краплини викапані.

Задля такого випадку тітка Горпина нарядилась у той одяг, який багато років жде свого призначення. Старовинного шиття корсетка, чорна сукняна запаска, а на голові — чорна хустка в білій горошок. Це б чоботи їй червоні з цапової шкіри або які сап'янці, то мов з картини зійшла б наша родичка. Але «взувачки» тітка не взула, бо влітку годиться ходити босому, восени — в шкарбунах, а взимку красуватися в просторих ваянцях.

Тож навіть на сватання тітка Горпина їде боса. Це їй аніскі-лечки не заважає пишатися, схоже, що не вона їде когось сватати, а її саму сватають.

— Я всі порядки знаю,— хвалиться тітка Горпина.— Якже, знаю, з чого почати й куди вивести. Бо тепер хто старовини дотримується?

Тітка Горпина глибоко переконана, що теперішні «порядки» в галузі одруження нікудишні, легковажні і неавторитетні.

— Хіба ж тепер уміють дотримувати закону? Сьогодні познайомились, на завтра під кущем звінчалися, а післязавтра розбіглися. А хіба так можна?..

Тітка Горпина могла б з успіхом читати лекції про значення в людському житті такого факту, як одруження. Ми лекції не дослухали тільки тому, що нестерівські вулиці розраховані на пішоходів, а не на сучасну техніку. Двори тітки Горпини та Оксеня на одному кутку, незчулися, як і зупинились біля Оксєневих воріт.

Оксєнь, справді, спорядився непогано. Недаремно у нього найплодючіша на все село свиноматка. Стачило Оксєневі коштів на те, щоб і хату під шифером вивести на високому підмурку, й загорожу дощану поставити від вулиці, й ворота збити високі та міцні, ще й шопу над ними навісити, щоб негода не згноїла воріт передчасно.

Зо дощаною огорожею — садок, у садку біліють і червоніють груші та яблука, калина сміється, а біля воріт, немов вартові, стоять пагонисті верби.

Підкотивши до воріт, ми зупинилися. Ярослав передав машину Максимові.

— Можеш прокататись. Тільки свиней не подави.

— Коли яке придавлю, то на весілля з м'ясом будемо.

Тітка Горпина споважніла, набундючилась, немов будяк у надвечір'я. Прискіпливо перевірила, чи добре ув'язана хлібина у хустку. Без цієї хлібини вона не наважилась би переступити порога Оксєневої хати.

— Ми ж не турки які-небудь, ми ж такі православні, хоч і не всі в бога віримо.

Нарешті сваха висковзнула з машини, обсмикнула запаску, розгладила рукави сорочки, перевірила, чи квіти не сховалися від стороннього ока, бо хоч сорочку уготовано про смерть, але в даному випадку має служити життю, справі людського безсмертя, і тут соромитись нічого, тут таке діло, що треба показатися з якнайвигіднішого боку.

— Тітонько,— прошу сваху,— ви ж, будь ласка, не починайте мови за придане. Ніякого приданого нам не треба...

— Не бійсь, тітка Горпина не дурна, тітка Горпина знає, коли про що говорити, знає, що можна казати, а чого не слід. І вже коли покликав тітку Горпину для такого діла, то мовчи, тітка Горпина не одного одружила і не одну видала заміж. І живуть, хвалити бога. У мене рука щедра, а коли зведу до пари, то мов ланцюгами зв'яжу, в інших, дивись, розводи та суди й пересуди, а мої живуть, як голуб'ята. Аякже, бо я порядки знаю...

Вибалакавшись, тітка Горпина загуркотіла костуром у Оксєневі ворота.

— Агей, люди добрі, чи є хто живий у палаці?

В «палаці» були насторожені. Видно, з нетерпінням ждали таких дорогих гостей, як тітка Горпина, бо відразу ж почувся голос Оксенихи:

— Зараз, зараз. А хто такий там грюкає?

— Відчиніть, то побачите,— багатозначно підморгує тітка Горпина.

— Коли добрі люди та з доброю звісткою, то вже відчинимо. Оксеню! Гей, Оксеню! Годі вже тобі, старий, припадати по подушки, йди відчиняй, бо якісь подорожні в хату добиваються.

— А кого там носить нечистий у таку пору? — допитуючись, Оксень ліниво чалапає до воріт, клацає металевою клямкою і гостинно розчиняє хвіртку.

— Ласкаво просимо, заходьте, будьте настільки добрі, до нас у господу.

Оксеневі очі цвітуть волошками, а між вусами та бородою радо тремтить усмішка.

З майбутньою свахою Оксенихою ми не були знайомі. Оксень оповідав, що, окрім свиноматки з приплодом, усе господарство на голові Оксенихи. Озираючи їхнє обійстя, я відрадо повірив, що Оксениха справжня господиня.

Двір у них невеличкий, відгороджений од хліва ріденьким частоколом. Свиная доступу сюди немає, і тому чистота тут первісна, скрізь замечено, навіть зеленою лепехою вистелено — коли це не задля сватів, а завжди в Оксеня так ведеться, то його дворище можна назвати якщо не ідеальним, то зразковим. В городі, за тином, перед вікнами розкошують квіти. Яких тут тільки немає чудес! Жоржини різнокольорові і різносортні, і сальвії та канни вбирають у себе очі, флокси пахнуть м'яко і принадно, нагідки і ружа, гвоздики і гладіолуси, кручені паничі почепилися на молоду сливу, уряд вилаштувались кущі троянд, голубіють небесною синявою дельфініуми, а під тином схилили шанобливо назустріч сонцю жовтогарячі кружала соняшників, стоять тихо, супокійно, немов поставлені на сторожі всього квіткового царства.

Забувши, за чим сюди приїхали, роздивляємося Оксенів квітник. Я дуже люблю тишитись красою квітів, принохуватись до їхніх пахощів. Оксень, видно, не дуже розуміється на квітковій красі, бо пояснює трохи засоромлено:

— Це Настуня у нас любительниця до квітів. Про мене, то воно й ні до чого, бур'ян, і навіть гірше бур'яну, бо й свині їсти не хочуть. А Настуня з бабою любительниця.

Хата в Оксеня новаторська. Стара згоріла в час війни — відступаючи, фашисти спалили. З літаків палили, бо партизани

не давали їм цими дорогами відступати. Запальними кулями та снарядами по селу били, півсела в небо димом пустили. Погорів, як стій та бач, і Оксень. Жінка з дітьми у землянці жила, поки Оксень з війни повернувся. Сяку-таку хатинку попервах був зіп'яв, аби не в землянці пухнути, а це вже недавно, років з п'ять тому, збудував собі хату на славу. Не просту, а трохи навіть схожу на ті, що по закордонах бувають. Бо Оксень, хоч і тишко, але, по світах походивши, дещо видививсь таке, що інший і за все життя не побачить. Одна біда — розказати про все, що бачив, Оксень не вміє. Запитає хто: «А що ви, дядьку Оксеню, у час війни бачили?» А він заморгає своїми волошками та: «Чимало чого бачилось такого інтересного, хіба все спам'ятаєш?» Більше й слова з нього не видавиш — бачила людина багато цікавого, а чого — самі здогадайтесь.

Хату Оксень вивів на високому цегляному підмурку. Стіни склав із добротного бруса, вікна прорубав великі, двері пустив широкі, на дві стулки, прибудував скляну веранду, акуратний коридорчик, а саму хату перебив на трое: вітальня, вона ж і кухня, дві світлиці, які слугували й за спальні.

Приглянувся я і до Оксених. Показною була моя майбутня сваха. Під стать Оксеневі. Мабуть, у молодості вони були завидною парою. Висока, сухорлява, з великими робочими руками та суворим обличчям, засмаглим і видовженим, очима, повними спокою і тихого вдоволення, вона нагадувала одну з тих багатьох матінок господніх, що їх малювали у свій час найталановитіші богомази. По всьому видно — така і спуску не дасть, але й у біді не зоставить.

Настка була скопійована з матері, тільки очі запозичила в татуса. Це свідчило, що моя невістка з роками не зів'яне, а стане ще кращою, розквітатиме. В народі кажуть — одружуючись, дивись не на молоду, а глянь на її матір.

Настка перелякано визирнула з світлиці, привіталася та, розчервонівшись, утекла, мов білка у схованку.

— Заходьте ж, ось же заходьте до нашої хати, — припрошувала Оксениха, — вже вибачайте наперед, коли, може, що не так, бо не ждали таких дорогих гостей...

Оце покривила душею, дорога свашенька, бо з усього видно, що ждали гостей — не діждалися. Але звинувачувати її в облудності не варто — так годиться, такий одвічний закон села.

Ми заходимо до хати, і тітка Горпина нарешті вступає у свої права.

— А чи дозволите хліб святий на стіл покласти та розмову до ладу повести?

— Ласкаво просимо,— вклоняється Оксениха.— І хліб святий приймемо, і добре слово вислухаємо.

— Дякуємо красно. Хліб святий на стіл кладемо, а самі такі речі поведемо...

Тітка Горпина, справді, знала, як починати справу і що говорити. Згадала і стрільця-молодиця, і княженка молодого, що прикотив на гори-доли в золотій колісниці на полювання, та безуспішно блукав по гаях-дівровах сорок днів і сорок почей, аж поки видививсь сліди-слідочки не то лисиці, не то куниці, а не то молоді краси-дівиці. І завели його ті сліди не кудиінде, як у саму град-столицю Нестерівку та й привели до княжого Оксеневого дому, а потім по золотих сходинок аж на саму скляну веранду, а звідсіля вже нікуди й не вийшли.

— То оце наїхали ми на вас войськом великим, взяли вашу фортецю в облогу, та й не рік не два отак стоятимем, оружжям золотим бряжчатимем, аж поки волі нашої не уволите та куниці — красної дівиці не віддасте.

Тітка Горпина заключні слова припечатала постуком сукуватої костуряки об пофарбовану в червоне підлогу.

Оксениха артистично зчепила сухі великі руки, притиснувши до грудей, тужно похитувала головою, намагалася очам, що пломеніли від щастя, надати скорботного виразу.

— Ой боже ж наш милостивий, та чим же ми не вгодили, та перед ким же ми провинилися? Відповідай, хазяїне, яку куницю ти в своєму домі переховуєш?

Оксень чухмарить потилицю, його простецьке обличчя таке заклопотане та розгублене, аж неможливо повірити, що він грає роль батька, в якого сватають доньку:

— Та й хто ж його знає... Та це ж уже така на нас напасть та така анонімка, що й виправдатись важко. Воно ж і неправда, а скажи людям, то й не повірять. Немає у нас ніякої куниці...

— Так ми й повірили! — грюкає костуром тітка Горпина.— Не на таких ловців — добрих молодців напали! Десять років в облозі держать будемо, а куницю — красну дівицю ви нам віддасте.

— Ой, що ж нам робити, чоловіченьку, з цими ловцями, та вже ж вони не дадуть нам спокою...— причитує біля порога Оксениха.

— А не дамо! — грізно шамкотить тітка Горпина.

— Та немає у нас ніякої куниці! — розводить руками Оксень.— А дівиця наша молода, ще кашу на печі їсть.

— А ми в неї запитаємо, самі на неї подивимось та й побачимо, чи молода вона, чи саме враз,— відчайдушно наступає тітка Горпина.

Ми з Ярославом у тому ритуалі активної участі не беремо. Мені все це знайоме ще з дитинства, з тих часів, коли висватували моїх тіток. Не те тепер сватання і свати не ті. В минулому старостували найдосвідченіші у цьому ділі дядьки, такі брехуни та красномовці, яких світ не знав. В наші часи старостуванню приходить кінець, коли вже тітка Горпина взялася за роль старости.

Ярослав дивився на все те широко відкритим зором. Йому, видно, нелегко тамувати у собі сміх. Він, може б, і сміявся, коли б не йшлося про його особисту долю, про його майбутнє. Імпровізація цього сватання була однією з умов, виставлених родом молодії перед нашим родом. Оксеневі та Оксенісі захотілося такого — будь-які, але хай завітають до них старости, щоб відбулося сватання так, як бувало в старі часи, бо вони, мовляв, люди старосвітські, полюбляють в усьому порядок. Це треба було розуміти так: берете дівку, Дубогаї, то беріть прилюдно, бо ми вас знаємо, завезете тишком-нишком, а тоді, гляди, ні в сих ні в тих додому повернеться.

Далі віднікуватись не можна, батьки викликають перед наші очі красну дівчицю.

Настка паленіє, не знаходить місця рукам, не знає, де заховати очі. Вона таки прекрасна у своєму розгубленні, в своїй тривозі, у подоланні дівочого сорому і в своєму щасті. Я люблю дівчиною. І відчуваю, що приростаю до неї серцем. Назавжди, на все життя. На очах ця чужа, далека людина перероджувалась на мою рідну дитину, ставала своєю, безмежно дорогою. Справді, кращої нам і не треба, відчуваю серцем батька, що Настка буде Ярославові доброю подругою, принесе йому щастя.

— То розкажуй, дочко, які сліди по стежках ти зоставляєш та як стрільців-молодців до нашого дому принадуєш? — суворо запитує Оксень.

Настунька ось-ось розсміється. Закусує губенята, пряде очима по хаті.

— Та годі вже, старий, зовсім злякав дівчину, розбушувася, як вітер, — заступається за доньку мати. — Ти краще скажи нам, доню, чи під нором тобі цей добрий молодець?

Настка низько хилить голову.

Хто вчив її цього? Якщо все передне було грою, даниною старим звичаям, то це покірне схиляння голови перед долею, перед покликом власного серця, перед волею батьків і громади було до того хвилюючим і величним, що я не витримав. Важкий і солодкий клубок підкотив до горла, і його неможливо

було проковтнути, аж я перелякався, що розплачуся, не приховую свого почуття від сторонніх.

Ярослав, блідий від хвилювання, збагнувши всю глибину і красу моменту, мимоволі закусив губи, тамуючи прилив почуттів і щастя.

Тітка Горпина блискуче справилась із своєю нелегкою місією свахи, і ми успішно висватали Ярославу дружину. Настка не колувала печі, молодят не ставили на рушник, не примушували цілувати ікони і не благословляли по-старому. Тільки сваха повеліла стати поруч та поцілуватися. Тоді всі поздоровили їх та розцілували на щастя.

Сонце збиралось на спочинок, у хаті було ясно, золотились на стінах рушники, блищало скло на картинах, радувались квіти у вазонах, і цвіло щастя у всіх на обличчях.

Ніби сам собою з'явився широкий стіл серед світлиці, розгорнулася на ньому чарівна скатертину, запарувало смажене й печене, вилаштувалася в ряд горілчано-винна кавалерія, а Оксеніха все подавала та й подавала на стіл, то ковбаси, то пампушечки, то пиріжечки, то помідори, то малосольні огірочки, та все бідкалася, що синок їхній, Лукашко, не діждавшись такого свята, поїхав до міста, бо служба — не дружба, мусить вдягати синій з червоним кашкет, та йти на дільницю.

Немов по бездротовому телеграфу відбив хтось звістку Протазеві — саме в той час, як можна було сідати до столу, повився він зі своєю щебетухою.

— Бач, які ви дружочки, як в одному класі сиділи, то з Протазем дружили, слъози лить над читанкою Протазя примушували, а коли до чарки дійшло, то забули! Ні, братця, не виїде, Протазь нюхом чує, де пахне ковбасою та чаркою. Вітаю вас, дорогі мої, вітаю. Бажаю щастя і Насті, і Ярославу. Хай живуть!

Протазиха, випереджаючи чоловіка, вітала й поздоровляла, та ще й бажала молодятм того, чого вони самі собі бажать. А завершила докорами на мою адресу:

— Ільку, голубчику! Бач, які ви добрі! В Оксенія одна дівка, та й ту забираєте, а в мене ж їх скільки на відданні, то вже хоч би одну, хоч поганеньку забрали, у вас же стільки синів неодружених.

— Дайте одного до ладу довести, а там подивимось...

Лукаво мружиться Максим, видно, йому такі жарти до вподоби, дарма що клявся присвятити себе єдиній володарці — медицині.

Черевики теж не забарились. Прострочив автоматними чергами мотоцикл біля воріт, а за хвилину у хвіртці показалаь огрядна Черевичиха з своїми Черевиками.

Черевики теж вітали, бажали щастя, а Черевичиха жартома нападала на свого одинака:

— Я тобі, ледащо, казала,— не зивай, бо заберуть Настку, так все огинався та вагався...

— Не клопочіть собі голови, Лимпиядо,— щебетала на всю хату Протазиха.— Ярополчик у парубках не загуляє, коли ширше відчинятиме зінки та приглянеться, скільки дівчат вибрикує у Протазевій хаті.

На підтвердження того, що у Протазевій хаті є кого вибирати, до Оксеневого двору табуном забігли Протазеві дочки — більша, менша, ще менша... Віночком обвили Настку та Ярослава, засипали квітами, витирали сльози і сміялися, здоровили, щебетали і виплигували — відразу в хаті стало і тісно, і гамірно.

Тітка Горпина допомагала Оксенісі поратись і не пропускала нагоди похвалитись своєю добротою:

— А то я, Надеждо, будь-кого до твоєї хати приведу? Сама бачиш, за кою твоєю дочку висватала. Дубогаїв зроду-віку чорт не брав, хоч не багаті були, так руки золоті в кожного. У світі немає такої роботи, щоб Дубогаї її не вмiли. А в чийому роду найкращі парубки видалися? В Дубогаєвому. А дівчата з чийого роду були найкрасивіші? З Дубогаєвого.

— У нашому роду теж поганих не було.

— А чи тобі відомо, як за дубогаївських дівчат парубки билися?

— Б'ються вони й за наших.

— А твою Настю за отакого хлопця висватала...

— Ой, ми так полюбили Славика...

— А чого ж такого не любити?

Тітка Горпина гордо гупає по всіх Оксєневих підлогах своїми босими чорними п'ятами, велично носить голову, шпетно цїпить уста — вона тут не остання в сімейному святі, вона тут найстарша за віком і найзначніша за внеском у ту добру справу, яка щойно звершилася.

Оксєнь урочисто запрошує до столу.

Наступив той надвечірній час, коли людям опісля роботи і вечеряється всмак. Сонце залягло на пружку хмари, задумалось — розсікати її чи крадькома шаснути собі на спочинок. На білосніжних стінах Оксєневої хати гралися зайчики. Їм теж було весело, вони теж були щасливі.

Всідалися за столами чинно, ніхто не хотів сидіти першим, а молодь тупцювалася доти, поки всілися старші, тільки тоді горобиним табунцем впала на вільні місця. Молодята сиділи на почесному місці. Тітка Горпина настояла, щоб сиділи на кожусі, вивернутому вгору вовною. Молоді конфузились, спробували запротестувати, але коли їм авторитетно було сказано, що «так треба», то, переглянувшись, посміхнулись одне одному і сіли.

Наступила урочиста хвилина. Треба було починати відповідальну трапезу, слово сказати. Протазь поглянув на Черевика — ти, мовляв, голова колгоспу, бог економіки, тобі найзручніше благословляти молодих. Черевик ждав Протазевого слова — ти Радянська влада, тобі й карти в руки, освячуй таїнство нового шлюбу. А тим часом тітка Горпина не дрімала, цілком резонно збагнувши, що, користуючись правом старіштини, може відновити закони матріархату. Вона й примусила слухати себе, а не якогось там Черевика чи Протазя.

— Так хай же наші молоді будуть здорові, як вода, багаті, як земля, веселі, як сонце, подай їм, боже, вік довгий, злагоду, та любов, і щастя-долі в парі віку дожити.

Всі визнали, що краще не скажеш, похвалили тітку Горпину за красномовство. Потяглися чарками до чарок молодят. І вже кожен говорив щось своє, особисте, а Протазь таки ж не проминув уставити десь вичитану і глибоко засвоєну фразу:

— Живіть дружно, бо сім'я — це та первісна клітина, з якої починається суспільство.

Настка вклонялась кожному велично, немов княгиня, ніби тільки й знала в житті, що справляти заручини.

Мені затишно і добре. Тільки зрідка напливає щось незбагненне, тривожить і турбує. І сам не знаю, чи то тривога за Ярославове майбутнє, а чи жаль за Поліною — ростила-плекала синів, у люди виводила, а одружувати повинен я сам. Але відтоді, як вона пішла з життя, я почуваю себе сьогодні найупевненіше, мені не так самотньо і не так боляче. Може, тому, що сім'я моя росте, зміцнюється.

Оксень не знає, чим і як частувати, Оксениха не відає, як припрошувати:

— Ось пробуйте ж, ось їжте ж, дорогий сваточку, не гребуйте нашою їжею, сама готувала, з Насточкою, вона у мене, хоч ще й зелена, а вміє, до роботи при звичаєна...

Важко здогадатися, чого більше хочеться моїй свасі — чи припросить новоспеченого свата до їжі, чи похвалитися своєю дочкою.

— І п'єш ти, свате, не во гнів будь сказано, як горобець. Хіба ж так п'ють наші нестерівці? Ти глянь, як тягнуть. На Протазя глянь,— не секрет, сам сухий, а чарку п'є, що й собака не перескочить.

— Не можу, Оксеню.

— Біда партійним, безпартійному легше...

— Лікарі не дозволяють.

— Лікарів послухай. Лікарі, як попи. Всім забороняють і пити, і їсти, щоб самим більше зосталося.

Та коли до мене підступає сваха, пропонуючи випити за знайомство та родичання, Оксень бере під захист:

— Думаєш, сват такий, як ти, бабо? Ти в мене, не секрет, п'єш, як воду, а сватові здоров'я не дозволяє.

— Один раз можна.

Таки ж спровокували випити дорогі свати, щоб вони були живі та здорові. Хіба ж відмовиш свасі, коли вона, розквітла, помолоділа, пристала коротким вужем та вуркотіла:

— Отож мій дід все мені туркоче й туркоче — Дубогай приїхав, Дубогай приїхав... Та розхвалює, та не нахвалиться. Все розкажує, як за коровами ходили, і тепер начальник, каже, такий, що його й Москва вся знає, і газети про нього пишуть. Ну, як мені, думаю, нестерівській бабі, до нього приступити? А ви, спасибі, простий, наш... Тож давайте вип'ємо за дружбу, щоб нам ще довго знатися та родичатись.

І ми п'ємо. І цілуємось. І ріднимся назавжди. Розчулений Оксень пускає сльозу, він сп'янів, бо не пропускав жодного запрошення до чарки.

— Ех, Ільку, свате мій дорогий,— розварнякався п'яно.— Не секрет, чи міг я думати про отаке. Коли ще за партами сиділи...

Мене теж повело у давні дні. У той час, коли ми з Оксеном за партами сиділи. Пригадується, що Оксень завжди пахнув медом. Бо у них була пасіка. Мимоволі вдихаю в себе повітря. І, на мій подив, Оксень і зараз пахнув так само.

— Любив же я тоді тебе, Ільку. Не секрет, найперший ти був серед нас. Було й тоді видно, що далеко підеш. Але щоб породичатись? От хоч і вбий, а не повірив би, коли б сказав хто...

Гості розбрелися по кімнатах, молодь завела музику. Музика не така, як треба. Оксеновим гостям заграти б гопака з попечкою та краков'яком, а витиналося щось таке, що Протазеві матрюшки тільки переморгувались, не зважаючи на затрусити спідничками. Тільки баба Горпина, щаслива і п'яненко, гала-

сувала за всіх, все поривалася до танцю, заспівувала весільної та соромила дівчат, які не знали весільних обрядів.

На веранді, відщурившись світу, сидять Ярослав з Насткою. Рука в руці. Очі в очі. Вони одні під зорями. Їхній несходимий світ — у очах, у погляді. Для них зупинився час, почалося безсмертя.

Я невимовно щасливий. Я пригадую ту мить, коли вперше задивився у глибину Поліниних очей. Мені здається, що в світі нічого не змінилось. Справді — хіба ми не живемо в житті своїх дітей, хіба наші нащадки не є продовженням нас самих?

Сидимо рука об руку з Оксеном. Він тицяється своєю бородою в моє вухо, щасливо хихоче:

— Як голубочки. Глянь, Ільку. Аж сльоза навертає. Ярославчик — справжній орел. Ну, скажи, чим йому Настунька не до пари?

— До пари...

— Вже вибачай, що Оксень неотесаний та дурний...

— Що ти, Оксеню...

— Що неграмотний. Не секрет, з свинями возиться, бо що ж робити? Треба ж якось жити, всяк шукає собі шмат хліба. Головне, щоб власними руками. Ми гендлювати та красти не підемо...

Він простягає перед мої очі руки, великі, шершаві. Потім уважно розглядає їх сам, ніби любить чи зважує — варті шани ці руки, а чи, може, їх краще сховати подалі.

— Спасибі, що ти, отака людина, а не погидував Оксеном, прийшов як до рідного, щоб усі бачили... Я, не секрет, дуже боявся... Ми з старою і вірили, й не вірили. Що Славик забере Настуньку, було видно, а як ти... Боялися — а що, коли в хату не зайдеш, знатися не схочеш. То ж який сором перед людьми, хоч світ за очі втікай. А ти, спасибі, не погордував...

— Чому ж мав гордувати?

— Тепер так заведено. Хіба колгоспника хто шанує? Ото тільки поки сидить на селі, доти й вітається з тобою. А перекоче до району, вже й носа задерже... Вже велике цабе...

Оксень, мабуть, пережив подібну прикрість, схоже на те, що й від рідного сина, бо за весь час не згадав про нього й словом, а коли Оксениха згадала, то враз насурмився, перебив стару, розповідав своє.

— Ти, Ільку, не дивись, що Оксень неграмотний та простий, що безпартійним остався. Але на мене можеш покласти. Не секрет, як тільки коли до чого, то Оксень не підведе. Я хоч і не герой, а все одно — всю війну пройшов. Правда, не в окопах, мости будував. Ну, бувало, не секрет, що

стріляти теж доводилось. Збудуєш переправу, ще свої не підійшли, а він тут як тут. Ну, тоді, не секрет, за автомати бралися. У мене теж, кажу не хвастаючись, медалі є, і орден Слави жінка у скриню сховала...

Оксень похвалився заслугами та й засоромивсь, звернув мову на інше, блукав очима по хаті.

— А хата в мене не яка-небудь. Сам, ось оцими руками, витесав і стіни звів. Аякже, сапер, було б соромно, коли б хати собі не звів такої, як хочеться. Так що не подумай, Ільку, ніби Оксень який-небудь недоумок або хапун який, що тільки й дивиться, аби десь поживитись. Живемо, не секрет, з власних рук, як уміємо.

Виговорившись, Оксень кличе дружину:

— Жінко! А подай-но, стара, нам зі сватом холодного квасу, пити щось захотілося.

Справді, не думалось мені у ті часи, коли ходили за коровами, що з ведмедкуватого Оксеня витанцюється отакий оригінальний сват...

Снилося щось незбагненне. Молоти бухали; здавалось мені, що ходив я по рідному заводу, але нікого і нічого тут не бачив.

Мене таки змусили звечора випити зайве. Серце розгупалось молотом, випущеним з-під влади коваля, тривога огорнула все тіло, я поспішив у своє житло, на чисте подеснянське повітря. Свати хотіли, щоб заночував у них, Оксениха послала для мене височенну, як сніг, білосніжну постелю, але я знав, що заснути в хаті не зможу. Хлопці спровадили батька до озера Ясного. Прокотили урочисто, як дуже поважну особу. Машиною правував Максим, Ярославові було не до того. Супроводжував і Оксень. Якийсь час погуляли біля озера, потім я ліг відпочивати, а Оксень з Максимом повернули в село.

Раптом прокинувся. Хтось відчайдушно тарабанив у шибку. Поспішно став на ноги, відкинув зашіпку. В отворі дверей — ясне зоряне небо, тиха ніч. Чи ще вечір, чи, може, ранок?

— Ілля Захарович! Це я, Ярополк.

Тенькнуло в серці.

— Швидше збирайтесь! Я мотоциклом...

У мене дрібно тремтіли руки. Не знаходив у темряві одягу. Серце плигало, думки паленіли, був переконаний, що трапилось лихо, можливо, навіть страшне. Запитати не в силі — язик прикипів до піднебіння, уші не хотіли приймати поганої звістки.

Немов у воду, з головою занурююсь у ніч. Ярополків мотоцикл тихо почмихує, здригається.

— Сідайте сюди, у коляску.

Всідаюся мовчки, покійно, Ярополк дає газ, мотоцикл зривається з місця диким мустангом, стрибає через колодки, вискакує на стежку, попереду зникається снопом світло, у ньому заплутується нічна пташина, тріпотить перелякано знесиленими крильцями, з шумом влітає вгору і розтає в нічному морці.

Мені необхідно знати — що трапилось?

— Куди ми?..

— До... лікарні.

Пропустивши слово крізь зуби і, мабуть, злякавшись, що стану розпитувати, Ярополк натиснув на акселератор, мотоцикл затріщав, заплигав по вибоїнах з такою швидкістю, що я ледве тримався в колясці.

До лікарні?.. Яка потреба їхати туди? Що трапилось? З Максимом? Максим — студент медицини... А може, чимось отруївся, може, ошпаривсь... О, біда мені з цими невгамовними студентами...

Максим не міг ні ошпаритись, ні отруїтись. Може, захворів? Може, в нього... Ні, ні, апендицит йому видалили років із десяти тому. Ще був хлопчиною, коли раптом почався важкий біль в низу живота. Він знав, що то неприємна операція. І довго не хотів признаватися, що в нього болить живіт. Признався вже тоді, коли таїтися було нікуди. Операція пройшла з ускладненнями, Максим ледве вичалапав.

А може, Ярослав? Але він ніколи не скаржився на болі в животі. Він взагалі ні на що не скаржився. Не було такої галузі спорту, що в ній він не мав би розряду а чи якої відзнаки. Плавав і стрибав, ходив на лижах, бігав на ковзанах, намагався кидати і штангу, і гирі. А втім, апендицит — така хвороба, яка нікого не обходить.

У серці поселяється надія. Хай апендицит, хай вивих, але не гірше, не непоправне...

Ми вилітаємо на сільський майдан. Темніє серед акацій Протазева установа, блимають луплені стіни крамниці, моргає вікнами контора колгоспу, причаїлася у глибині саду лікарня.

Здалося на мить, що сьогодні неділя, базарний день. Повно люду. Гуртуються, купчаться, про щось потаємно перемовляються, поспішно дають дорогу Ярополковому мотоциклу.

Ярополк зупиняє мотоцикла біля дощаної загорожі. Хочу вибратися з коляски, але в мене затерпи ноги, не можу ними ворухнути, не маю сили звестися, стати на землю.

— Батька... батька привезли...

Чийсь руки пособляють стати на землю. Ага, це Протазь. Пробую спіймати його погляд. Ховає очі. Мені показалося, що вони повні сліз.

— Це добре, що приїхав...— бубонить він.

Не розумію, що доброго в тому, що я приїхав туди, де мене жеде лиха звістка, де на мене чигає страшне горе.

Механічно переставляю ноги, виходжу на доріжку, обсажену з усіх боків кущами. Доріжка виводить до лікарні. За ворітьми, на майдані, людно, а тут нікого. Так, так, сюди нікого не пускають...

— Протазю...

— Я чую, чую, Ільку...

У Протазевому голосі тривога, сум. Я не доказую свого питання, бо чую серцем, що Протазеві нелегко відповісти. А мені ще важче почути відповідь.

— Протазю...

— Може, якось обійдеться...

Роблена бадьорість, отой глибоко народний оптимізм, що не залишає людину навіть на порозі загибелі.

— Скажи, Протазю...

— Біда, Ільку...

— Максим?

— Ярослав...

— Що з ним?

— Не відчаюйся, Ільку...

— Що з ним?

Запитую напівшепотом, безкровними губами, а те питання віддається лунким криком, таким гучним і різким, від якого нерідко тріскаються в ушах перепонки.

Ярославове сватання сколихнуло всю Нестерівку. На Оксєневому подвір'ї в надвечір'я заграла музика, залунали пісні. Вся молодь нестерівська зібралась на тому кутку. Спочатку музики вийшли на вулицю, потім на вигін за Оксєневим городом. Зібралося ціле гульбище, веселе, молодецьке.

Наступив літній теплий вечір, віддвіло невловними барвами нестерівське небо, давно відпочивала худоба, повернувшись з луку, заспокоїлись телята, господині закінчили доїння, над селом линув запах парного молока і вечорового диму з коминів, зазоріли перші зорі у східній частині неба. Чумацький Шлях вияснився над головою, а біля Оксєневого обійстя все рипіла музика, не вгавав сміх, зривалась дівоча пісня. А в хаті все тихше й тихше скрипів голос тітки Горпини, яка, підпивши на

заручинах, намагалася заспівати Оксенісі пісню про «чоботи, що зять дав».

Вечір перейшов у темну ніч, і ніхто й не помітив, як на вигоні з'явився Самосій в берданом за плечима і в'язкою диких качок біля пояса.

— З якої це нагоди гулянка? — низивно спитав Самосій. Хтось уїдливо кинув:

— Кому що, одному — качки, а іншому — молода...

В Самосія здригнувся голос:

— Кого засватали?

— Настю Оксеневу.

Завмерли на вигоні. Ждали, що скаже Самосій. Чи подікавиться — хто засватав? Він на те не сказав нічого. Байдуже підсмикнув дичину, поправив на плечі ремінь бердана, мовчки посунув до свого дому.

Полегшено зітхнули. Забув Самосій про Настю, дав їй спокій. Що не кажи, а тюрма таки охолоджує найгарячіші голови. Знову заговорив баян, запрацювали молодецькі ноги.

Самосій вдруге заявився на гулянку через якихось півгодини. Прийшов тихо, непомітно, постояв збоку, подивився на танці, послушав пісень. Потім, позичивши у сірка очей, вступив до Оксеневої хати.

Чоловіків у хаті не було, Оксень був зі мною біля озера, тітка Горпина з Протазихою веселили жінок, допивали те, що зосталося.

— Вечір добрий жіноцтву, — привітався Самосій. — А вас, тітко Оксеніхо, вітаю з...

І не договорив. Губи в нього затрусилися, очі зблиснули злодійкувато.

Оксенісі гість цей був не під норов, вже через нього пережили людський поговір.

— Тобі, Дороше, видать, серед молоді не гуляється, до старих приплівся?

— По викуп прийшов...

— Який же тобі викуп?

— У людей так ведеться, коли беруть з села дівку, то викуп належить.

— Е, голубчику, коли це було, — втрутилась у розмову тітка Горпина. — За царя Гороха було таке. Та й молодий у нас не чужий, свій-таки, нестерівський, Дубогаєвого роду, не тобі рівня, хлопче.

— Рівнятися ні до кого не хочу, а чарку налейте. Вип'ю за Настине щастя.

Чарку йому налили, подали до рук. Вони в нього трусилися, зуби цокотіли, ніяк не міг зловити країв склянки. Хижа роззявив рота і одним махом влив туди горілку.

Закусувати не схотів, подякував за частування.

— То хай їй щастить...

Самосієве побажання прозвучало як погроза.

Потім, казали люди, він з'явився до сільської крамниці. Вже зачиналося, але Самосій змусив продавця одчинити та відпустити йому півлітру. Прикликав до чарки й продавця, але той відмовився. Сам випив всю горілку. Поплутав вулицею, виводячи тюремницької, чужої для нестерівців пісні.

Ярослав довго не міг розстатися з нареченою. Стояли біля Оксеневого двору, говорили про своє, тільки їм зрозуміле і дороге.

Максим з Ярополком поодаль сиділи на мотоциклі, курили, точили парубоцькі яси, ждали Ярослава. Ярополк, як завжди, мав привезти хлопців додому.

Несподівано біля Ярослава і Настки зринула демонічна постань Самосія.

Настка зойкнула дико, на всю Нестерівку. За хвилину до молодих підскочили Ярополк з Максимом. Самосія вони не побачили.

Ярослава перенесли до лікарні.

Нестерівська лікарня в центрі села. На околиці Попової левади, на місці колишньої церкви. В глибині садиби — молоді фруктові дерева, збереглося й кілька старезних лип.

У новенькому, зведеному за планом сільських будівельників флігелі всього кілька кімнат, одна з яких відведена під операційну. Операції робились тут хіба що найпростіші, бо лікар, як всі сільські лікарі, був і хірургом, і стоматологом, майстром на всі руки.

У вікнах біліло світло. Біля невеликої веранди — гурт сільських хлопців. Нещодавно вони веселилися, гуляли на Ярославових заручинах. Купчилися мовчазно, тривожно до чогось прислухалися, диміли цигарками. До лікарні нікого не впускали. Порядкував тут голова колгоспу Черевик. Зустрів мене мовчки, похитав головою, стиснув обома руками за праву руку вище ліктя.

— Я мушу бачити його.

— Лікар нікого не впускає, — винувато сказав Черевик. — Ждемо з району, професора викликали з Києва.

Це повідомлення долітає до мого слуху неначе з підземелля. Ніхто тепер не допоможе моему хлопчикові. Допомогти могу

тільки я. Я повинен бачити його, покласти руку на чоло, перебрати його біль на себе. Я не допущу, щоб мій Ярослав... мій красунь, моя надія, гордість моя, пішов з життя...

Із дверей лікарні вискочив лікар. Він весь у білому. На полах халата — якісь плями.

— Я мушу бачити сина...

— Не можна.

— Що з ним?

— Важке поранення. У серце...

— Він житиме?

— Ждемо професора...

— Де Максим?

— Біля нього... У Максима кров першої групи...

— У цих хлопців теж перша група,— сповіщає Черевик. Тільки тепер я помічаю, що хлопців тут багато. Більшість з них я стрічав на косовиці, біля озера, на Оксеневому подвір'ї. Вони приготувалися, щоб частину свого життя передати моєму синові.

— Тільки гляну...

Лікар вагається. Роздумує якусь хвилину. Потім відмовляє рішуче:

— Не можна...

Перед очима плавають зелені й жовті кола. Лікар, мабуть, зрозумів, що я не переживу цієї хвили.

— Приступіть до вікна.

Він розтанув у дверях. Черевик з Протазем обережно ведуть мене поза хатою, підводять до вікна. За матовим склом хитається невиразна пляма, вікно легенько розчиняється, всередині палати зимовий холод. Тут біло. Так біло, як буває у розпалі зими. Сліпучо-білий сніг застилає поля, обліплює гілки і стовбури дерев, вибілює небо, і вся природа стає стерильною.

Намацую поглядом Максимову голову. Максим теж у ліжку. Винувато-переляканими очима зиркає на мене, зором вказує на ліжку, яке стоїть поруч.

До цього я не помічав, що Ярослав такий схожий до матері. Полініне обличчя було спокійним, тихим, вона жила не обличчям, а очима. Ярослав жив, промовляв усім обличчям. Його лице мінилося кожної хвилини, то випромінювало сонце, то супилося на негоду, то спалахувало сміхом, то впадало в глибоку зажуру, вся складна і багатогранна робота його мозку відразу ж вимальовувалась на обличчі.

Зараз воно було позбавлене виразу життя, стало мармурово-непорушним. Перед очима стояла Поліна. Така, якою бачив її

востанне. Спокійною, мармурово-блідою, величною. О, як вони схожі одне на одного!

Тільки груди злітали високо та жилка тривожно посмикувалась на скроні. Більше нічого не встиг запримітити, бо вікно зачинилось перед самим носом.

— Славику...

Мені стало до всього байдуже. Поруч топчуться Черевик з Протазем, кудись тягнуть, щось говорять, сунуть щось смердюче, відворотне до носа, але мені до того байдуже.

Сідаю на призьбу під вікном, обнімаю голову, важку стару голову, обіруч, розхитую нею в сторони. Як це могло трапитись? Як я допустився такого, куди дививсь? Адже я у них тепер один, вони сироти, на мене одного лягла вся відповідальність, я мусив дивитись за двох, а ось втратив пильність, повір у те, що моїм дітям ніяка біда не загрожує.

Чудес у житті не буває. Поранення в серце. Людське серце... Ще ніхто не навчився його оновляти. Хай би моє, старе, що все пережило, що стільки перегнало крові, краще зупинилося.

Чудес на буває... Але все ж, кажуть, що були. Писалось про те, що людина зосталась живою, хоч у бою їй пробило наскрізь серце. Так, то було диво. Мільйони сердець у вогні війни були пробиті кулями, розідрані осколками. І тільки єдине серце виявилось невразливим — не піддалося смертельному пораненню. Один випадок на мільйон. Мільйони батьків оплакували своїх дітей. І тільки одній матері усміхнулась доля. Буду надіятись, що я другий серед тих мільйонів...

Я не можу сидіти. Не можу стояти. Не можу знайти собі місця. Ні з ким не хочу говорити.

На майдані знявся шум. Пирхання мотора... Які то все далекі, які чужі для мене звуки... Там життя. Там хтось говорить, кудись їде, чимось турбується. А тут... за вікном...

— З району приїхали,— доповідає Черевик.

Мене те не вивело з стану заціпеніння. То й що ж, що приїхали з району? Адже чудес у світі не буває. Я — безбожник. Але я хотів би зараз чуда. Задля життя сина згоден навіть повірити в існування сили, що творить чудеса. Але я знаю — чудес не буває...

Блукаю колишнім попівським садом. Зупиняюсь біля велегенської, напівструхлявілої липи. Вона стояла колись неподалеку од церкви. Ми з Протазієм та Оксеном, замість відстоювати в церкві, любили викручувати з дупел горобині гнізда. Як це давно було! І чому так не зосталось назавжди? Краще було б вік пробігати у полотняних штанцях, прожити напів-

дитячим розумом, ніж хоч раз у житті пережити те, що я переживаю.

Як мені хочеться, щоб це був тільки сон. У снах ми нерідко переживаємо страшенні потрясіння, нам ввижаються такі жахи, що, коли б те трапилось наяву, кожний із нас за одну годину став би зовсім білим. Сни дуже швидко забуваються. Я постараюсь забути і цей жахливий сон. Тільки б швидше прокинутись.

На майдані твориться щось незрозуміле. Людей не видно, вони прилипли до огорож, а посеред майдану розгораються вогнища. Троє вогнищ. Трикутником. Так партизани вказували місце літакам, що навідували їх у глибокому тилу. Керує вогневим парадом Черевик, на когось покрикує, велить комусь підносити солому.

Біля хвіртки зустрічаємось із секретарем райкому партії Сороколієм. Секретар заклопотаний, він, мабуть, не впізнав мене. Я теж не приглядався ні до кого, теж розминувся б з ним, коли б не Протазь.

Сороколій мовчки стиснув мої руки, не знаходив слів, якими можна було б розважити. У таких випадках слова зайві, вони були б фальшивими і завдавали б ще більшого болю.

— Дзвонитиму в Київ, негайно дзвонитиму,— кажу я.

— Не треба. Сюди летить професор, все буде добре,— винуватим голосом каже Сороколій.

Протазь теж дає собі волю.

— Я відразу подзвонив товаришеві Сороколію, а він з ким треба зв'язався.

— Дикий випадок,— ніби сам з собою говорить Сороколій.— Вісім років працюю в області — і нічого подібного не було.

— А злочинця впіймали,— з пожвавленням у голосі доповідає Протазь.

Ніби мені від того полегшає.

— Жах що робить горілка,— зітхає сільський голова.

— Не в горілці справа,— суворо на щось натякає Сороколій, а Протазь починає пильно прислухатись.

— А цитуйте! Здається, шумить.

Сороколій зиркає на годинник:

— Час би й прилетіти.

І дійсно, немов у відповідь на секретарів докір, у небі зашумів вертоліт. Потеплішало біля серця. У мене з'явилась надія. І навіть впевненість. Добрі люди роблять все для того, щоб врятувати життя моєму синові. Очі наповнюються сльозами

вдячності. І Протазеві, що, перший довідавшись про горе, підняв на ноги весь район, й Сороколієві, цьому передчасно постарілому від надмірної серйозності юнаку, і всім людям, які, не дивлячись на пізній час, стоять на сільській площі, сумують вкупі зі мною. Ні, смерть не посміє приступити до Ярослава, вона мусить відійти геть...

На вертольоті ввімкнули прожектори. Сліпуче світло прискіпливо обшарило сільський майдан, вихопило всі нестерівські будови. З неба до землі потяглися фантастичні лапки-колеса небаченої птиці, срібними шаблями заблискотіли серед зір лопати пропелерів, машина повільно знизилась і захиталась посеред майдану.

За хвилину з неї висипали люди, хто в білому, а хто в звичайному одязі.

— Куди тут? — запитав хтось.

— Сюди, — повів Черевик.

Вони поспішно рушили за ним.

Потягнувся час. Важкий, неймовірно важкий для мене час. Я тінню снував у саду, біля лікарні. Тягнуло туди, немов магнітом, хотілося підійти до вікна, хоч глянути — що там, як там? І разом з тим боязко було наближатись. Ждав лікарів і боявся їхньої появи, боявся найстрашнішого.

Мене не турбували. Сороколій та Черевик з Протазем клопотались чимось своїм, прикидались, що у них багато справ. Я розумів — давали мені спокій, розуміючи, що в цей час я не можу нікого бачити, не можу чути людської мови.

Блукаю поміж дерев. Ловлю яскраві вогні вікон. Там люди борються за життя мого сина.

Мені горить все в грудях. Мене трусить. Голова палає, немов у вогні. Розмовляю з Поліною, переконую, що все буде добре. То мені раптом здалося, що Ярослав ще зовсім маленький, забіг, пустуючи, сховався десь у саду, заліз на яблуню чи грушу, кує зозулею, жде, поки його розшукає батько.

Хвилини тягнуться годинами, години переростають у роки. Здається, пройшла вічність, відколи у лікарню зайшли медичні маги з Києва, вони вже давно повинні б вийти, повідомити, що син мій житиме, що все буде добре і я можу спокійно доживати свій, долею відведений, вік.

Наблизившись до будинку, помічаю біля вікон операційної чиїсь постаті, чую розмову, чиєсь схлипування.

Серце обірвалося, впало, похитнувся світ. Мені причулося, що то Максим, що він уже оплакує наше горе.

Назустріч мені виходить Оксень. Він прибитий горем, обм'яклий, постарілий на кілька років.

— Отаке горе,— каже він.

У його голосі стільки скорботи, скільки міг висловити я сам, коли б мав силу говорити.

— Бідні діти...

Підходжу ближче. Впізнаю Настку. Підтримувана матір'ю, вона хилиться на стовбур дерева, розп'ята заживо, висушена горем.

— Вже скільки разів мліла дівчина,— журиться Оксень.— Додому кличемо — не йде. Сказала: не стане Славика, і я не житиму.

На якусь мить у моєму серці просипається щось жорстоке, недобре. Я згадую, що це Настка, ця звабниця, є причиною трагедії. Але почувши слова: «Я теж не житиму», відразу відігнав од себе неприязнь. Хіба ж вона є причиною цього горя? Вона подарувала йому щастя. Ярослав став зовсім іншим, я ніколи не бачив його таким. І вона була щаслива. Тепер — розп'ята на дереві, знищена, убита горем, жде присуду...

Приступив ближче. Оксениха захлипала, запричитала:

— Ой святику любий, ой соколику ясний! Та яке ж це горенько нас постигло, та яка ж біда на нас упала...

— Не кугич, стара,— озвався суворо Оксень.— Без твого, не секрет, квиління хоч лягай у могилу.

Яскраве світло падало із вікна на лице Настки. Дівчина була восково-біла, великі очі палали хворобливо, брови вигинались тужно, вуста смикались, їй не вистачало повітря. Мені стало жаль її. Я розпізнав у ній свою дитину, близьку і до рогу.

З силою піднімаю руку, кладу їй на голову. Настка поривно випускає з обіймів яблуню, припадає мені до грудей, душить у собі сльози.

— Заспокойся, дитино,— кажу тихо,— все буде добре.

І я сам у цю хвилину вірю, що все буде добре. Лікарі зроблять все необхідне. Ярослав мій дужий. Серце в нього тренуване. З с्याким-таким серцем людина не мріятиме про космос, не зголоситься монтувати штучні супутники Землі.

— І я ж кажу, і я кажу,— оживає Оксениха.— Та хіба ж бог допустить, щоб обірвалося таке молоде життя, та хіба ж можна, щоб розбилась така пара. А вона одне — не житиму, та й не житиму...

Немов рукою зняв хто мій бадьорий настрої, віра в те, що все закінчиться щасливо, похитнулась, мені знову хочеться

бути наодинці. Ні, голубе Дубогаю, з серцем жарту короткі. Ти сам, коли був молодим, теж мріяв і про Арктику, і про походи, а відмовив моторчик, і полетіли шкереберть всі мрії-сподіванки. Ой, далеко ще медицині до того, щоб поновити люднін серце.

Знову рушаю в ніч, знову блукаю в темнім саду.

У верхівітті лип ожив вітер. Чи, може, то пташки зашаруділи? Небо повищало, зорі поблякли. На сході зарожевіла ледь помітна смужка. Наступає новий день. Як усі попередні, він буде сонячним і ясним. Прекрасним літнім днем...

На майдані задрімав у ранкових літніх сутінках вертоліт. Стомлено склав пропелери-крила, спить і терпляче жде.

Він теж вірить. Тихо гомонять люди. Спалахують вогники, димлять цигарки, цигарка за цигаркою.

Несподівано хтось скрикнув, запричитала якась жінка, заголосила...

Обірвалося задерев'яніле серце. Хто так надривно голосить? Чому ця жінка лементує, що їй треба, навіщо накликає на мою голову нещастя?

— Пустить мене, пустить...

Куди вона рветься? Чому і хто її не пускає?

Наближаюсь до воріт.

Черевик з Протазем заступили якісь жінці дорогу, тихо вмовляють, вгамовують.

— Йшла б ти звідсіля...

— Зараз піду... Тільки відпустить його, відпустить.

— Соромилася би, Філько.

— Він не винен...

— Розберуться — винен чи не винен, — наливається гнівом голос Протазя.

— Він добрий, тихий...

— У тихому болоті чорти водяться.

Жінка вискнула дико, вдарилась грудьми об живу стіну, прорвалася крізь натовп і в одну мить опинилась біля мене.

Я не впізнав Фільки. Хустка сповзла на плечі, коси скуйовдились, обличчя бліде, набубнявілі повіки сховали погляд. У розпачі ловить мою руку, падає на коліна, тицяється пухлими губами в мої пальці. Пробую вирвати руку з її чіпких клішів, але не маю сили.

— Голубчику! Соколику! Пожалій нещасну матір...

Нещасна матір... Так, вона справді нещасна, убита, знищена горем. Розтоптана, жалюгідна, гірш від найжалюгіднішого жеб-

рака. Але вона всесильна, вона прекрасна у своїй дикій тваринній любові до сина-злочинця. Любов штовхає її на боротьбу з усім світом, з усіма людськими законами. Вона не може визнати того, що її син злочинець, вона відшукує і знаходить для нього виправдання.

— Він добрий... Він лагідний. Ласкавий... Він щасливий. Люди його відкинули, всі його зненавиділи. За що його зненавиділи? Чим провинилась моя дитина? В усьому винна тільки я...

Я подався назад, а вона дрібцює на колінах, тягнеться за мною, падає на землю, ловить руками мої ноги, припадає щочкою до черевика, квидить чайкою.

— Змилуйтесь... Я знаю — ви добра людина. У вас сини... Аж четверо... А в мене ж один, як сонце в небі, як душа в тілі...

— Схаменись, Філько,— трясє за плечі збожеволілу від горя жінку Протазь.

— Пусти мене! Пусти! — дико кричить жінка.— Не тебе прошу. Я вас знаю. Ви всі проти нього. Ви раді його здихатись, раді моему горю...

Вона знову кинулась до мене. Ладна перетворитись у пилюку, у траву біля моїх ніг. Хай топчуть і мнуть, нищать, але здійснять її вимогу — віддадуть сина.

— Соромилась би захищати злочинця,— урезонує Черевик.

— Він не хотів того... Він засліпивсь.

І раптом відшукала вихід для свого гніву, причину, яка призвела до трагедії.

— Хай вона буде проклята! І весь її рід! Це вона, відьма люта, причарувала, відняла у нього спокій, звела дитину з розуму. Коли б не вона — цього б не сталося...

Її поступово відпихають назад. Жінка відбивається, лементує, стративши розум, волає:

— Не губить моєї дитини... Я не переживу цього!.. Відпустіть! Клянусь, що нікуди не випущу його з хати, що сидітиме тихо, більше нікому зла не вчинить...

...Її повели майданом. Щось говорили, видно, умовляли, але того не було чути за страшними прокльонами, що вивергалися із захриплої горлянки.

— Щоб вам усім добра не було! Беріть! Убивайте мою дитину! Топчіть мое життя, нелюди, знищуйте мене, збиткуйтесь над сиротою, катуйте нас. Щоб вас чума поїла, щоб ви світу сонця не побачили...

Горе... Страшне горе... І в цьому горі мати до кінця остається матір'ю. Вона не хоче розуміти, що її син-нелюд скоїв

тяжкий злочин, що його не можуть, не мають права милувати, бо існують людські закони, існує суспільство, яке стоїть на сторожі порядку. Йй болить, але не те, що болить мені. Може, мого сина, на життя якого підняв руку її син-бандит, уже немає в живих. Вона не хоче того знати. Вона прагне врятувати свого, будь-що його захистити, дикою самицею кидається на всіх, аби він був з нею.

Горе... Горе таким матерям...

Наша матінка-природа могутня у своїй мудрості. Вона зробила так, щоб не батьки доглядали смерті своїх дітей, щоб не вони їх, повних життя і надій, клали в могилу, а навпаки. Дітям нелегко проводити на вічний спочинок батьків, але все ж не так, як батькам своїх дітей. Батьки прожили життя. Відробили свій вік. Зносили власне тіло. З красивих і могутніх, мудрих і невтомних,— у силу законів вічного буття,— перетворились на висхлі стеблини, щедро віддали землі і людям свою силу. Їхне тіло само просить спочинку. Старі люди, як відомо, зустрічають смерть стоїчно, спокійно, сприймають її як необхідність. Випроводжають їх з пошаною, кого з більшою, кого з меншою, залежно від того, хто який слід залишив опісля себе на землі. І поступово забувають. Одних швидше, інших згадують довго, теж залежно від того, які діла та думки у спадщину залишили опісля себе.

Сини набираються краси і сил. Вони дерзають і мріють, закохуються і дружать. Щасливі, не помічають власного щастя. А на них уже куються по всіх заводах світу кулі, гартуються мечі, ллються гармати, сталеві снаряди начиняються страхливою смертю. Холодні ділки ждуть хвилини, коли найзручніше почати війну, божевільні маніяки кидають одурманених співвітчизників, мов ланцюгами скованих військовою дисципліною, на інші держави й народи. І починається нагла пекельна рубка, у світ приходять чорна чума, потворна пошесть жахливої війни. Обриваються мільйони життів — молодих, юних, повних сил і надій. Матері рвуть у розпуді з власних грудей серця, проклинаючи той день і час, коли прийшли у цей світ самі, коли дали життя своїм дітям. Біснுவатий Гітлер, перш ніж стати пиліюкою, осиротив мільйони батьків, по-сатанійському згвалтував мудрість природи, яка так розумно і так зручно влаштувала світ.

Ще не пішли з життя осиротілі батьки тих, хто поліг на полях Європи, Азії, Африки, був поглинутий всіма морями й океанами земної кулі, а вже до в'єтнамських матерів прийшло страшне горе. Волає до неба кістлявими руками смерті, вивергає страшні прокльони на голови убивць.

Та хіба тільки війна... Мій син помирає за одими стінами, помирає тільки тому, що у світі ще не перевелася підлість, не перевелись нелюди, не вимерли бронтозаври у людській подобі.

Чому трапляється таке в нашому житті? Чому ми у своєму мудрому людському колективі допускаємося подібних речей? Хто винен у тому?

Винні ми самі. Я винен... ох, як винен...

Всі ми ростимо і виховуємо своїх дітей. Радіємо манюсіньким, плакаємо у серці надію на те, що з цих крихіток виростуть Пушкіни і Шевченки, Ньютони і Курчатови, Герої Труда і подвигники людського розуму. Кожний ревно слідкує за тим, щоб діти росли чесними і трудолюбивими, шанували старших і любили своїх ровесників. І гордимось, коли у нас ростуть хороші діти. І радіємо власному подвигу — я дав Вітчизні достойну зміну, справжніх громадян.

Вся Нестерівка з осудом дивилась на те, як виховувався Самосій. Зневажався навіть факт його появи на білий світ. А чи винен хлопець у тому, що народився, що мати ховалася з ним від людських очей, нацьковувала ще маленького проти всього світу. Засліпившись материнською любов'ю, виростила недолюдка, горе людське.

Сім'я — це клітина суспільства. Ми про це часто говоримо, добре це знаємо. Живий організм складається із клітин. З клітин, які вічно живуть і вічно оновлюються. Організм не терпить клітин нездорових. Захорувавши, він шукає рятунку, не заспокоюється, аж поки не позбудеться неповноцінної, зіпсутої клітини.

Від нас самих залежить здоров'я суспільства. Ми самі мусимо дати йому необхідні сили, щоб було здоровим, могутнім, жило щасливим і повноцінним життям. На заводі я прагну виробляти якнайбільше першокласних, необхідних у сьогоднішньому людському побуті машин. У своєму парламенті, не задумуючись, я голосую за те, щоб достатня сума бюджетних асигнувань йшла і на школи, і на дитячі садки, і на культуру, і на лікарні, і на пенсії старим, і на допомогу самотнім матерям. Совість моя спокійна від розуміння, що в міру своїх можливостей я виконав обов'язок перед суспільством, зробив усе для того, щоб воно було здоровим і міцним.

Та виявляється, робив не все. І всі ми, напевне, робимо не все, що треба. Забезпечивши лад і гармонію у власній сім'ї, у цій мікроскопічній клітині суспільного організму, ми пасивно спостерігаємо за тією хворобою, яка роз'їдає то там, то тут чужу сім'ю. Хитаємо осудливо головою, а самі ждемо — чим

же закінчиться у сусіди? Якими виростуть сусідські діти? І про себе радіємо, що свої діти не такі.

Вичікуємо... І доживаємо до того часу, до того чорного дня, коли трагедія, подібна до тієї, яка підкосила сьогодні мене, вдирється у наш спокій і в наше життя...

Схід палав криваво. Небо зеленіло у височині. І зорі поховались у блакить. Диск місяця замаскувавсь над хатами. Впала роса на дерева, срібним намистом тремтіла на самих кінчиках зігнутих під їхньою вагою травин.

Сумують дерева, хилять донизу гілля. Пташки були заовтузились та й принишкли, причаїлися, ждуть чогось зачаєно. І люди, змарнілі від безсоння, ждуть. Сумовито звів до землі лопаті-крила вертоліт. У людських очах я читаю співчуття і горе. Мої земляки сумують вкупі зі мною. Але той сум, їхні страждання не полегшують мого болю...

Схилився на огорожу Протазь. Замість очей — дві глибокі чорні ями. Черевик похмуро задумався. А Сороколій весь час крокує взад-уперед. Я не знаю, чи є у нього сини. Пам'ятаю тільки — він задрив моєму батьківському щастю. Йому болять моє горе.

Сумують, принишкли у ранковій млі, нестерівські хати. У попередні ранки, у такий час, вони кучерявились димом, кожна з них хвалилася на всю околицю своїми специфічними для неї ранковими пахощами. Сьогодні село причаїлось, застигло в горі...

Мені здається, що я ніколи і нікуди не виїздив з Нестерівки, не блукав у світі важкими дорогами, не покидав рідних осель, не приростав душею до міських, гомінливих, переповнених заводськими гудками. Я прожив тут усе життя, разом із своїми земляками. З людьми, у жилах яких тече кров, та сама, яку гнало у далекому минулому могутнє серце наших предків. Я для них свій, нестерівський. Моє горе стало їхнім горем...

Схилилась, розіп'ята на молодій яблунці, моя невістка, дитина, що не встигла увійти в моє життя, в мою сім'ю. Очі порожні, безкровні уста, впалі донизу плечі. Удова... Удова, ще не ставши дружиною. Поруч Оксениха. Схожа на міфічну богоматір, яка зійшла з безсмертних рубльовських фресок. Сумна, почорніла, з видовженим обличчям і великими очима — переляканими і тривожними. Оксень куйовдить у великому порепаному кулаці сивіючу бороду. В очах — синіх озерах — каламутяться сльози. Моя рідня...

Біля східців, на траві, на доріжці — хто присів, а хто й при-

ліг — гурт хлопців. Понурий Ярополк. Курять без упину, ждуть. Біля них чорним віхтем приліпилась тітка Горпина. Вона вся у чорному. У тому одязі, в якому заповідала поховати її на нестерівському кладовищі. Спірається руками, сухими, жилавими, восково-білими, на костур. Всією постаттю, мертвим, суворо-величним виразом обличчя, очей, заглиблених у власну душу, промовляє: ось кому час на вічний спочинок, ось хто готовий туди, де знайдеться у свій час місце кожному.

Літня ніч коротка. Вона пролітає, як мить. Не встигнеш налюбуватись вечором, не перерахуєш у небі й половини зір, як вони почнуть ховатись, затьмаряться красою провісниці нового дня — ранковою зорею...

Цій ночі, цьому ранкові не було кінця.

Не відчуваю власних рук. Не чую серця. Ноги стали чужими. Голова важка, начинена горем, по вінця наповнена болем. Очі все бачать і нічого не помічають. Та ось мов бритвою полоснуло по очах. За Нестерівським пралісом зблиснуло сонце, обпекло своєю красою, вразило неповторною хвилиною одвічного народження. Спиняюсь, вражений, і рвучко відвертаюся. Для чого мені ця краса, навіщо цей величний день...

Не помітив руху серед людей, не відразу збагнув, що наступив момент, якого я так ждав і так боявся. Розчинилися широко двері. На ганок вийшла людина. На ходу зняла з плечей білу одєжину, кинула на чийсь руки. І на очах перетворилася з мага на звичайнісінького смертного.

Стомленою ходою рушив мені назустріч. Серед усіх людей, видно, впізнав батька. Прибитих горем батьків йому доводилось бачити щоденно, і він навчився розпізнавати їх безпомилково.

Вольове, зморшкувате, виснажене нелюдським напруженням обличчя. Спокійні очі. Повні сонця і розуму.

Я зупинився, бо мені відмовились слугувати ноги.

Підійшов близько, впритул, заглянув у очі. У них, спокійних і ніби байдужих, я прочитав надію...

— Тепер будемо ждати, — стомлено мовив професор.

І, притиснувши мене на хвильку до широких грудей, пішов стежкою.

Надія...

Без надії я не міг би пережити цієї ночі. Без надії не існувало б людство...

ЗМІСТ

ЄДИНА. Повість 5

ХВИЛІ. Роман 247

ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ ЗБАНАЦЬКИЙ СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ВТОРОЙ

Київ, видательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На українском языке)

Редактор *И. И. Брояк*
Художник *С. П. Савицький*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *А. В. Кудрявцева*

Информ. бланк № 2358

Здано до складання 20.06.83. Підписано до друку 04.04.84. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура академічна. Друк високий. Ум. друк. арк. 28,980. Ум. фарб. відб. 28,980. Обл.-вид. арк. 34,947. Тираж 100 000. Ціна 2 крб. 50 к. Зам. 3-265.

Видавництво художньої літератури «Дніпро», 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42, Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Збанацький Ю. О.

З-41 Твори в чотирьох томах. Том другий.— К.: «Дніпро», 1984 — 552 с.

В другому томі вміщено повість «Єдина», в якій ідеться про боротьбу патріотів на окупованій фашистами Україні, й роман «Хвилі», присвячений спадковості поколінь радянських людей: старших, на долю яких випала боротьба за утвердження Радянської влади, важкі випробування Вітчизняної війни, — і їх дітей, що продовжують славні традиції батьків.

З 4702590200—226
M205(04)—84 передплатне.

У2